ROUSSEAU

ÉRTEKEZÉSEK ÉS FILOZÓFIAI LEVELEK

MAGYAR HELIKON

JEAN-JACQUES ROUSSEAU

ÉRTEKEZÉSEK ÉS FILOZÓFIAI LEVELEK

JEAN-JACQUES
ROUSSEAU

ÉRTEKEZÉSEK ÉS FILOZÓFIAI LEVELEK

VÁLOGATTA,
AZ UTÓSZÓT ÉS A JEGYZETEKET ÍRTA
LUDASSY MÁRIA

FORDÍTOTTA
KIS JÁNOS

MAGYAR HELIKON
1978

A DIJONI AKADÉMIA

1750. ÉVI PÁLYADÍJÁVAL JUTALMAZOTT

ÉRTEKEZÉS

A NEVEZETT AKADÉMIA ÁLTAL KITŰZÖTT KÉRDÉSRŐL:

JAVÍTOTT-E AZ ERKÖLCSÖKÖN A TUDOMÁNYOK ÉS A MŰVÉSZETEK ÚJRAÉLEDÉSE?

ÍRTA

EGY GENFI POLGÁR

BARBARUS HIC EGO SUM
QUIA NON INTELLIGOR ILLIS.
OVIDIUS[1]

ELŐSZÓ

A legnagyobb és legszebb kérdések egyike áll előttünk, melyet valaha is vitára bocsátottak. Ez az Értekezés nem foglalkozik a metafizikai szőrszálhasogatásokkal, bárha az irodalom minden területére behatoltak is, s olykor még az akadémiai programokat sem hagyják érintetlenül, hanem azoknak az igazságoknak egyikéről szól, melyektől az emberi nem boldogulása függ.

Előre látom, mily nehezen bocsátja meg a világ, hogy volt bátorságom úgy cselekedni, ahogyan cselekedtem. Mindennel szembeszegülök, amit ma bámulni szokás, tehát csak általános rosszallásra számíthatok; ha egynémely bölcs kitüntetett is helyeslésével, azért még nem remélhetem, hogy a közönség egyet fog érteni velem. De eldöntöttem, melyik oldalon állok, és semmi gondom vele, hogy elnyerem-e a széplelkek meg a divatfiak tetszését. Minden időkben lesznek emberek, akik arra születtek, hogy századuk, országuk, társadalmuk véleményeit visszhangozzák. Ilyen ma a szabadgondolkodó s a filozófus: ugyanezen oknál fogva egyenesen fanatikusok lettek volna a Liga idején. Aki túl akarja élni századát, ne ilyen olvasóknak írjon.

Még egy szó, és bevégzem. Minthogy nemigen számítottam a kitüntetésre, mely osztályrészemül jutott, Értekezésemet olyannyira átdolgoztam és kibővítettem benyújtása után, hogy bizonyos tekintetben új mű lett belőle; ma úgy érzem, kötelességem visszaállítani abba az állapotba, amelyben a díjat elnyerte. Csupán néhány jegyzetet vetettem hozzá, és benne hagytam két könnyen felismerhető

kiegészítést, melyekkel az Akadémia talán nem értett volna egyet. Úgy gondoltam, a méltányosság, a tisztelet és a hála megkövetelik tőlem ezt a figyelmeztetést.

ÉRTEKEZÉS

Decipimur specie recti.[1]

Javított-e avagy rontott az erkölcsökön a tudományok és a művészetek újraéledése? Ezt kell itt megvizsgálnunk. Melyik oldalra kell állnom e kérdésben? Arra, uraim, amelyikre állni méltó egy tisztességes emberhez, aki nem tud semmit, mindazonáltal becsüli magát valamire.

Nehéz lesz, érzem, mondanivalómat az ítélőszékhez igazítani, amely előtt megjelenek. Hogyan merészelhetem gáncsolni a tudományokat Európa egyik legtudósabb Társasága előtt, és dicsérni a tudatlanságot egy hírneves Akadémiában? Hogyan próbálhatom összeegyeztetni a tanulmányok iránti megvetést az igazi tudósok iránti tisztelettel? Előre láttam ezeket az ellenvetéseket, és nem riasztottak el. Nem a tudományokra támadok, mondtam magamnak, hanem az erényt védelmezem erényes emberek előtt. A becsület még drágább a derék emberek, mint az erudíció a tudósok szemében. Mitől tartanék hát? Hallgatóságom bölcsességétől talán? Megvallom, tartok tőle, de ez csak az előadás formájára vonatkozik, az előadó nézeteire nem. Az igazságos uralkodók soha nem haboztak, ha vitás kérdésekben önmaguk ellen kellett ítélkezniök, s az igaz ügy képviselője nem lehet előnyösebb helyzetben, mint amikor feddhetetlen és felvilágosult ellenféllel szemben kell védekeznie, aki a saját ügyében bíráskodik.

E meggondolás bátorságot önt belém, és hozzájárul még egy másik is, mely elhatározásra bír: Ha az igazság pártját fogtam, ameny-

nyire természetes értelmemtől telik, úgy – bármilyen sikerrel járjak – egy jutalom semmiképp sem maradhat el: az, amit a szívem mélyén fogok találni.

ELSŐ RÉSZ

Felemelő és szép látvány, ahogy az ember a tulajdon erőfeszítései révén válik ki úgyszólván a semmiből: ahogy eszének világával szétoszlatja a homályt, amit a természet vont köréje, ahogy önmaga fölé emelkedik, ahogy egészen az égi régiókig röpíti a szellem, ahogy óriás léptekkel – miként a nap – bejárja a világegyetem mérhetetlen térségeit, és ami még nagyobb és még nehezebb dolog, visszatér önmagába, tanulmányozni önmagát és természetét, hivatását és kötelességeit. Mindeme csodák csak néhány emberöltővel ezelőtt tűntek föl újra.

Európa visszazuhant volt az ősidők barbárságába. E napjainkban oly felvilágosult világrésznek a népei néhány évszázada a tudatlanságnál is rosszabb állapotban éltek. Egy nem is tudom, miféle tudományos zagyvalék, mely még a tudatlanságnál is megvetendőbb, elbitorolta a tudás nevét, és szinte lebírhatatlan akadályt emelt a tudás visszatérése elé. Hatalmas megrázkódtatás kellett, hogy az emberek visszataláljanak a józan észhez, s ez végül is arról az oldalról jött, ahonnan a legkevésbé lehetett volna várni. Az ostoba muzulmán, a műveltség esküdt ellensége volt az oka, hogy a műveltség újjászületett közöttünk. Amikor Konstantin trónja megdőlt, Itáliába sodródtak a régi Görögország törmelékei. Azután pedig Franciaország gazdagodott meg ezen a hagyatékon. Az irodalmi műveltséget csakhamar követték a tudományok; az írás művészetéhez a gondolkodás művészete társult – ez a fokozatosság különösnek látszik, pedig meglehet, nagyon is természetes –, és kezdett érződni

a múzsák művelésének legfőbb előnye, hogy növeli az emberek hajlandóságát a társas érintkezésre, és felébreszti bennük a vágyat, hogy kölcsönös elismerésre méltó művekkel elnyerjék egymás tetszését.

A szellemnek, csakúgy, mint a testnek, megvannak a maga szükségletei. A testi szükségletek teszik a társadalom alapzatát, a szellemi szükségletek teszik vonzóvá a társadalmat. A kormányzat és a törvények gondoskodnak az egybegyűlt emberek biztonságáról és jólétéről, a tudományok, az irodalom és a művészetek, e nem kevésbé zsarnoki, és talán még hatalmasabb erők, virágfüzérekkel borítják az emberekre vert vasláncot, elfojtják bennük azt az érzést, hogy eredetileg szabadnak születtek, megszerettetik velük a rabszolgaságot és azzá teszik az embereket, amit civilizált népnek szokás nevezni. A szükséglet emelte a trónusokat, s a tudományok és a művészetek szilárdítják meg őket. Földi hatalmasságok, szeressétek a tudományok és a művészetek iránti hajlamot, és pártfogoljátok azokat, akik művelik!* Civilizált népek, műveljétek ki magatokban ezt a hajlandóságot; ti boldog rabszolgák, ennek köszönhetitek, hogy kifinomult ízlésetek van, amire oly büszkék vagytok, ennek, hogy modorotok nyájas lett, erkölcsötök pallérozott, ami oly hajlékonnyá és könnyűvé teszi az érintkezést közöttetek: egyszóval, neki köszönhetitek, hogy látszatra minden erény megvan bennetek, pedig valójában egyetlen sincs meg.

* A fejedelmek mindig elégedetten látják, ha a kellemes művészetek és a fölös dolgok iránti vágy elterjed alattvalóik között, amennyiben ez nem vezet oda, hogy a pénz kiáramlik az országból. Mert azonfelül, hogy így tápot adnak ama bizonyos lelki gyengeségnek, mely igen kedvező a szolgaságra nézve, nagyon jól tudják, hogy a szerzett szükségletekkel a nép megannyi láncot ver magára. Nagy Sándor azt akarta, hogy az ichtiophagusok ne válhassanak függetlenné, ezért rákényszerítette őket, hogy hagyjanak föl a halászattal, és a többi népnél szokásban levő élelmiszerekkel táplálkozzanak. Az amerikai vademberek teljesen csupaszon járnak, és kizárólag abból élnek, amit a vadászat hoz nekik; soha nem is sikerült megzabolázni őket. Csakugyan: miféle járomba lehetne hajtani az olyan embereket, akiknek semmire sincs szükségük?

Ez a fajta pallérozottság annál kedvesebb, minél kevésbé hivalkodik; ezzel tűnt ki Athén és Róma egykoron, tündöklésük és ragyogásuk magasztalt napjaiban, és kétségkívül ez emeli századunkat s nemzetünket minden korok és népek fölé. Filozófusi hangnem, de minden pedantéria nélkül, természetes és mégis megnyerő modor, egyformán távol álló a germánok paraszti nyerseségétől és az Alpokon túli népek pantomimjátékaitól: íme a gyümölcsei az ízlésnek, melyet helyes tanulmányok alakítottak ki és a világban való forgás tökéletesbített.

Mily édes dolog volna körünkben élni, ha a külső magatartás mindig a szív hajlandóságainak tükörképe volna, ha az illedelmesség egyet jelentene az erénnyel, ha cselekedeteinket elveink vezérelnék, s az igazi filozófia elválaszthatatlan lenne a filozófusi címtől! De ennyi kiválóság igen ritkán jár együtt, és az erény sohasem lép föl ekkora pompával. A gazdag ékszerek jómódról tanúskodnak, az elegancia jó ízlésről tanúskodik. Az egészséges és erőteljes ember más jegyekről ismerszik meg. A földműves durva öltözéke, nem az udvaronc aranypaszományai alatt található az erős és eleven test. S a cicoma nem kevésbé idegen az erénytől, hiszen az erény nem más, mint a lélek ereje és elevensége. A derék ember atléta, aki kedvét leli benne, hogy ruhátlanul vív meg ellenfelével. Minden hiú díszt megvet: feszélyeznék erői használatában, és nagyobbrészt csak arra találtattak ki, hogy valamilyen idomtalanságot rejtsenek mögéjük.

Ma, amikor a szubtilis vizsgálódások és a kifinomult ízlés néhány alapelvre vezették vissza a tetszenivágyás művészetét, erkölcseink terén hiú és csalóka egyformaság uralkodik, mintha minden lelket ugyanabba az öntőmintába vetettek volna: az udvariasság folyvást követel, az illendőség parancsol; folyvást szokásokat követünk, soha a tulajdon szellemünket. Már nem is merünk olyannak mutatkozni, amilyenek vagyunk, s valahányszor az emberek, a társadalomnak nevezett nyáj tagjai, egyforma körülmények közé kerülnek,

mindnyájan egyformán cselekszenek ennek az örökös kényszernek a súlya alatt, hacsak erősebb indítékok másfelé nem térítik őket. Így hát soha nem tudjuk igazán, kivel van dolgunk; hogy a barátomat megismerjem, ki kell várnom a nagy alkalmat, tehát addig kell várnom, míg késő nem lesz, hiszen éppen az ilyen alkalmakkor volna fontos ismernem őt.

Mennyi bűn kíséri ezt a bizonytalanságot! Nincs többé őszinte barátság, nincs valódi megbecsülés és nincs megalapozott bizalom. Gyanakvás, bizalmatlanság, félelem, hidegség, tartózkodás, gyűlölet, árulás rejtezik az udvariasság álnok leple mögött, az oly sokat magasztalt pallérozottság mögött, mely felvilágosult századunk adománya. Káromlással már nem szentségtelenítik meg a mindenség Urának nevét, de megsértik az Urat istentagadó beszédekkel, és ez még csak nem is bántja érzékeny fülünket. Nem a magunk érdemeivel büszkélkedünk, hanem mások érdemeit kicsinyeljük. Nem sértegetjük durván ellenségünket, hanem ügyesen rágalmazzuk. Kihuny a nemzeti gyűlölködés, de vele együtt a hazaszeretet is. A megvetett tudatlanság helyébe veszedelmes pürrhonizmust állítanak. Vannak tilalmas túlkapások, gyalázattal sújtott bűnök, más bűnök azonban az erény nevével ékeskednek; aki nem követi el, annak színlelnie kell őket. Ám magasztalja, akinek kedve van hozzá, a kor bölcseinek mértékletességét; ami engem illet, én csak kifinomodott mértéktelenséget látok benne, s ez éppolyan méltatlan a dicséretemre, mint fortélyos egyszerűségük.*

Ilyen javulás ment végbe erkölcseink terén. Ilyen derék emberek lettünk. Az irodalom, a tudományok és a művészetek dolga, hogy elköveteljék részüket ebből az igen üdvös műből. Én csak egyetlen megjegyzést fűzök a dologhoz: Ha valamely távoli vidék lakója

* *Szeretek vitázni és beszélgetni,* mondja Montaigne, *de kevés emberrel és a magam kedvére. Mert látványosságul szolgálni a nagyoknak és versenyt fitogtatni szellemét és nyelvét, ez a mesterség, úgy találom, nem illik úriemberhez.*[3] Valamennyi széplélek ezt a mesterséget űzi manapság, egyetlenegyet kivéve.

abból kiindulva próbálna képet alkotni az európai erkölcsökről, hogy milyen fokon állnak nálunk a tudományok, hogy milyen tökélyre jutottak művészeteink, hogy színielőadásaink milyen illedelmesek, modorunk milyen csiszolt, beszédünk milyen nyájas, hogy állandóan bizonygatjuk jóindulatunkat, és úgy látszik, minden korés rendbéli emberek tülekedve versenyeznek egymással, hajnalhasadástól naplementéig azon fáradozván, hogy kölcsönösen leköte-lezzék egymást, ez az idegen, mondom, erkölcseinkről pontosan az ellenkezőjét gondolná, mint ami a valóság.

Ahol nincs okozat, ott nem kell okot keresni; de itt az okozat biztos: a valóságos hanyatlás. Lelkünk abban a mértékben romlott meg, ahogy a tudományok és a művészetek közeledtek a tökély állapota felé. Netán azt mondja valaki, hogy ez korunk különös balszerencséje? Nem, uraim, a hiú kíváncsiság okozta bajok egyidősek a világgal. Az óceán vizének naponta ismétlődő megemelkedése és visszasüllyedése nem vettetik alá nagyobb szabályszerűséggel ama csillag járásának, mely éjjelente megvilágít minket, mint az erkölcsök és tisztesség sorsa a tudományok és a művészetek haladásának. Az erény abban a mértékben veszett el a szemünk elől, ahogy amazoknak a fénye emelkedett a látóhatáron, és ugyanezt a jelenséget figyelték meg minden helyen és minden korokban.

Tekintsük Egyiptomot, a világ első tanítómesterét, a termékeny éghajlatot érc mennybolt alatt; a híres vidéket, ahonnét Sesostris valaha elindult a világ meghódítására. A filozófia és a szépművészetek anyja lett Egyiptom – és nem sokkal később prédául esett Kambüszésznek, majd a görögöknek, a rómaiaknak, az araboknak és végül a törököknek.

Tekintsük Görögországot; valaha héroszok lakták, akik kétszer győzték le Ázsiát, egyszer Trója előtt, egyszer pedig saját földjükön. A születő irodalom még nem ültette el a romlást lakóinak szívében, de a művészetek haladása, az erkölcsök meglazulása és a Makedóniai igája már szoros egymásutánban következtek, és a mindig

bölcs, mindig kéjsóvár és mindig rab Görögország számára a megrázkódtatások már csak urainak cserélődését hozták. Démoszthenész minden ékesszólása kevés volt, hogy életet öntsön a testbe, melyet elbágyasztottak a fényűzés meg a művészetek.

Rómát egy pásztor alapította, és földművelők tették híressé. De az Enniusok és Terentiusok idején hanyatlásnak indult, a Catullusok, a Martialisok meg a temérdek trágár szerző után pedig – már a nevük is sérti a szeméremérzést – a bűn színpadává, a nemzetek gyalázatává és a barbárok játékszerévé lett, holott egykor az erény temploma volt. A világ fővárosa végül ugyanabba a járomba került, amely alá korábban ő hajtotta a népeket, s bukásának napja akkor virradt fel, amikor egyik polgárának odaítélték a jó ízlés bírája címet.[4]

Mit mondjak a keleti birodalom fővárosáról, mely mintha helyzeténél fogva arra rendeltetett volna, hogy az egész világ fővárosa legyen, s ahol menedéket találtak a tudományok és a művészetek, miután Európa többi részéből száműzték őket – talán inkább bölcsességből, mint barbárságból. Ami szégyenletes csak van a züllésben és lealjasulásban: a legsötétebb árulások, gyilkosságok és mérgek, a legelvetemültebb bűnök versengése, íme, ebből szövődött Konstantinápoly története, íme a tiszta forrás, ahonnét felénk áradt századunk büszkesége, a felvilágosodás.

De miért kutakodnánk a régmúlt időkben bizonyítékok után, hiszen a keresett igazság tanújelei itt vannak a szemünk előtt. Van Ázsiában egy hatalmas ország, ahol a műveltség nagy becsben áll és a legmagasabb állami méltóságokig emeli föl az embert. Ha a tudományok jobbá tennék az erkölcsöket, ha az embereket arra tanítanák, hogy vérüket ontsák a hazájukért, ha bátorságot öntenének beléjük, Kína népei okvetlenül bölcsek, szabadok és legyőzhetetlenek volnának. Ám ha nincs olyan rossz, amire ne hajlanának, ha sem a miniszterek felvilágosultsága, sem a törvények állítólagos bölcsessége, sem e kiterjedt birodalom lakosainak hatalmas száma nem tudta

megóvni Kínát a tudatlan és faragatlan tatárok igájától, mire szolgáltak akkor a tudósai? Milyen gyümölcsöt hozott a megbecsülés, amivel elhalmozta őket? Talán bizony azt, hogy rabszolgák és gonosztevők népesítik be?

Állítsuk szembe e képekkel ama néhány nép erkölcseinek képét, akiket megkímélt a hiábavaló tudás ragályos kórja, és így boldoggá tett az erény, és példává más nemzetek számára. Ilyenek voltak az első perzsák, ez az egyedülálló nemzet, melynek körében úgy tanították az erényeket, ahogy nálunk a tudományt tanítják, amely könnyűszerrel leigázta Ázsiát, s amelynek egyedül jutott osztályrészül a dicsőség, hogy intézményeinek története filozófiai regényszámba ment.[5] Ilyenek voltak a szkíták, akikről oly nagyszerű himnuszok maradtak ránk. Ilyenek voltak a germánok, akiknek egyszerűségét, ártatlanságát és erényeit megkönnyebbülten ecsetelte ama bizonyos toll, belefáradván egy tanult, gazdag és kéjsóvár nép bűneinek és álnokságainak leírásába.[6] Ilyen volt maga Róma is szegénységének és tudatlanságának idején. Végül mind a mai napig ilyennek mutatkozott ama nyers, paraszti nemzet,[7] melyet annyira magasztalnak bátorságáért, mert azt a balsors nem tudta elcsüggeszteni, és hűségéért, mert azt a példa nem tudta megrontani.*

Nem ostoba tudatlanság volt az oka, hogy ezek a népek fölébe helyezték a szellem gyakorlásának a többi gyakorlatot. Nem maradt előttük titok, hogy más vidékeken a dologtalan emberek a legfőbb jóról, a bűnről és az erényről folytatott vitáknak szentelik életüket, és hogy gőgös bölcselkedők, miközben az egekig dicsérik önmagukat, a többi népet válogatás nélkül a barbárok becsmérlő neve alatt em-

* Nem merem szóba hozni a boldog nemzeteket, ahol névről sem ismertek a rossz hajlamok, melyeket elfojtani annyi erőfeszítésünkbe kerül, az amerikai vadembereket; egyszerű és természetes rendjüket Montaigne habozás nélkül fölébe helyezi nem csupán Platón *Törvényei*-nek, de mindennek, amit a filozófia valaha is mint tökéleteset elképzelhet a népek kormányzására. Temérdek csattanós példát hoz föl, amelyekért csodálni tudná őket. De vigyázat, mondja, nem viselnek cipőt![8]

legetik; azonban látták az ilyen emberek erkölcseit, és megtanulták, hogy megvessék a tanaikat.*

Lehet-e felednem, hogy éppen Görögország kebelén nőtt nagyra az a város, amely éppoly híres volt boldog tudatlanságáról, mint törvényeinek bölcsességéről, a félistenek köztársasága: mert inkább félistenek voltak ők, mint emberek, erényeik, úgy tetszik, annyira felülmúlták az emberiség erényeit. Ó, Spárta, örök megszégyenítője a hiú tanoknak! Miközben a szépművészetek nyomán a bűnök mind bevonultak Athénba, miközben egy athéni türannosz nagy gonddal összegyűjtötte a költők fejedelmének műveit, te kiűzted falaid közül a művészeteket és a művészeket, a tudományokat és a tudósokat.

A dolgok kifejlése még élesebbé tette a különbséget. Athén a pallérozottság és a jó ízlés otthona lett, a szónokok és a filozófusok hazája. Az épületek eleganciája nem maradt el a nyelv eleganciája mögött. Mindenfelé a legügyesebb mesterek kezétől megelevenedett márványtömböket és vásznakat lehetett látni. Athénból származtak a bámulatra méltó művek, melyek minden romlott korban mintaképnek számítanak. Lakedaimónia képe kevésbé ragyogó. *Ott*, mondá a többi nép, *az emberek erényesnek születnek, és még az ország levegőjével is mintha az erényt szívná magába az ember.* Lakói csak hőstetteik emlékét hagyták maguk után. De vajon kevesebbre becsüljük az ilyen emlékműveket az athéniaktól ránk maradt csodálatos szobroknál?

Egy-két bölcs, igaz, szembeszegült az általános áradattal, és

* Szavamra, kíváncsi vagyok, hogyan vélekedhettek még az athéniak is az ékesszólásról, ha annyi gonddal tiltották ki ama feddhetetlen ítélőszékből, melynek döntéseit még az istenek is mindig jóváhagyták![9] Mit gondoltak a rómaiak az orvostudományról, amikor száműzték köztársaságukból? És amikor az emberiesség utolsó maradványai rábírták a spanyolokat, hogy ne engedjék be a jogászokat Amerikába, milyen képe lehetett akkor a spanyoloknak az igazságszolgáltatásról? Nem azt kell-e mondanunk, hogy azt hitték, ezzel az egyetlen cselekedetükkel minden bajt jóvátesznek, amit a szerencsétlen indiánokra hoztak?

megóvta magát a bűntől, holott a múzsák körében élt. De hallga csak, hogyan ítél korának tudósairól és művészeiről az első és legszerencsétlenebb e bölcsek közül!

„Megvizsgáltam a költőket – mondja –, és olyan embereknek találtam őket, akik megszédültek tehetségüktől és másokat is elszédítettek vele; akik bölcsnek adják ki magukat, és a többiek is bölcsnek tartják őket, pedig mi sem áll távolabb tőlük a bölcsességnél."

„A költők után a művészekhez mentem – folytatja Szókratész –, senki nem tud kevesebbet a művészetről, mint én; senkiben sem volt erősebb a meggyőződés, hogy a művészek igen szép titkok tudói. És mégis azt találtam, hogy ők sem jobbak a költőknél, és hogy ugyanannak az előítéletnek a rabjai, mint amazok. Mivel az ügyesebbek kitűnnek a maguk területén, ezért azt gondolják, hogy ők a legbölcsebbek minden ember közül. Ez az elbizakodottság egészen kioltotta tudásuk fényét a szememben. Így aztán, midőn az orákulum helyett megkérdeztem magamtól, mi szeretnék inkább lenni, az, aki vagyok, vagy az, akinek őket találtam, mit szeretnék tudni, azt-e, amit ők megtanultak, vagy azt, hogy nem tudok semmit, akkor azt válaszoltam magamnak és Istennek: az akarok maradni, aki vagyok."

„Nem tudjuk, mi az igaz, a jó és a szép; nem tudják sem a szofisták, sem a költők, sem a szónokok, és nem tudom én sem. De annyiban mégiscsak különbözöm tőlük, hogy ezek az emberek semmit sem tudnak ugyan, mindazonáltal valamennyien azt hiszik, hogy tudnak valamit, nekem viszont, ha nem is tudok semmit, legalább nincs kétségem tudatlanságom felől. Így aztán, ha az orákulum azt mondta, hogy én vagyok a legbölcsebb ember, ez csak annyit jelent, hogy meggyőződtem róla: amit nem tudok, azt bizony nem tudom."[10]

Íme, így dicséri a tudatlanságot az a férfiú, aki az istenek ítélete szerint a legbölcsebb volt az emberek között, egész Görögország

véleménye szerint pedig a legnagyobb tudású az athéniak között: Szókratész. Azt hinnék talán, ha feltámadna körünkben, a mi tudósaink és művészeink láttán megváltoztatná véleményét? Nem, uraim, ez az ember változatlanul megvetné hiábavaló tudományainkat, nem segítene gyarapítani a mindenfelől ránk zúduló könyvek tömkelegét, és miként hajdanán, most is csak erényének példáját és emlékezetét hagyná kötelező szabály gyanánt tanítványaira és utódaira. Így szép tanítani az embereket.

Szókratész kezdte Athénban, Rómában pedig az idősebbik Cato folytatta az ostromot a fortélyos és agyafúrt görögök ellen, akik megkísértették polgártársaik erényét és ellankasztották bátorságukat. De a tudományok, a művészetek és a dialektika mégis diadalt arattak; Róma megtelt filozófusokkal és szónokokkal; elhanyagolták a katonai fegyelmet, lebecsülték a földművelést, szekták karjaiba vetették magukat és megfeledkeztek a honról. A szabadság, önzetlenség, engedelmesség szent nevei helyébe Epikurosz, Zenon, Arkeszilaosz neve lépett. *Mióta a tudósok kezdtek megjelenni a körünkben*, mondták tulajdon filozófusaik, *eltűntek a becsületes emberek.*[11] Korábban a rómaiak beérték azzal, hogy gyakorolják az erényt; amikor elkezdték tanulmányozni, minden elveszett.

Ó, Fabricius,[12] mit gondolt volna fennkölt lelked, ha balszerencséjére visszaszólíttatik az életbe, és látnia kell pompától roskadozni azt a Rómát, melyet a te karod mentett meg valaha, és tiszteletet parancsoló neved nagyobb fényre emelt, mint valamennyi hódítása? „Istenek – mondtad volna –, hová lettek a szalmatetők és a falusi otthonok, ahol a mértékletesség meg az erény lakott valaha? Miféle baljós csillogás lépett a római egyszerűség helyébe? Miféle idegen beszéd ez itt? Miféle elpuhult erkölcsök ezek? Mit jelentsenek ezek a szobrok, ezek a képek, ezek az épületek? Mit tettetek, esztelenek? Nemzetek urai, rabszolgáivá lettetek a léha embereknek, akiket legyőztetek? Szónokok kormányoznak titeket? Azért öntöztétek véretekkel Görögországot és Ázsiát, hogy az épí-

tészek, a festők, a szobrászok és a csepűrágók meggazdagodjanak? Karthágó romjai egy fuvolás[13] prédája lettek? Rómaiak, romboljátok le hamar az amfiteátrumokat, zúzzátok szét e márványszobrokat, égessétek el e képeket, űzzétek el ezeket a rabszolgákat: leigáznak benneteket, végzetes művészetük romlást hoz rátok. Más kezek jeleskedjenek csak hiú tehetségekkel, Rómához egyetlen tehetség méltó: meghódítani a világot és uralomra juttatni az erényt. Midőn Küneasz királyok gyülekezetének nézte szenátusunkat, nem hiú pompa, nem keresett elegancia vakította el. Nem a léha ékesszólásra gondolt, a felszínes emberek tudományára és ámulatuk tárgyára. Mi tetszett hát olyan fenségesnek Küneasz szemében? Ó, polgárok, oly látványban volt része, amilyent soha nem fog nyújtani a ti gazdagságotok, se mindahány művészet. Szebb látvány soha nem tárult föl a nap alatt: kétszáz erényes embert látott, akik méltók voltak rá, hogy Rómának parancsoljanak és kormányozzák a földet."

De szeljük át a tér- és időbeli távolságokat, és lássuk, mi történt a mi vidékeinken és a mi szemünk előtt; vagy inkább tegyük félre a gyűlöletes képeket, melyek érzékenységünket sértenék, és takarítsuk meg magunknak a fáradságot, hogy ugyanazokat a dolgokat más nevek alatt ismételgetjük. Nem ok nélkül idéztem föl Fabricius szellemét. És mit mondhattam e nagy ember nevében, amit ne adhatnék XII. Lajos vagy IV. Henrik szájába is? Miköztünk, igaz, nem itta volna ki a bürökpoharat Szókratész, de ivott volna egy még keserűbb pohárból, a sértő gúny poharából, s a megvetés százszorta rosszabb, mint a halál.

Így hát minden időkben fényűzés, erkölcsi hanyatlás és rabszolgaság volt a büntetés gőgös próbálkozásainkért, hogy kilépjünk a boldog tudatlanság állapotából, amelybe az örök bölcsesség helyezett bennünket. Valamennyi cselekedetét sűrű fátyolba borította, s ez, úgy tetszik, elegendő figyelmeztetés volt: az örök bölcsesség nem rendelt minket hiábavaló kutakodásokra. De tanított-e

nekünk valamit is, amiből képesek voltunk okulni, vagy amit büntetlenül mellőznünk lehetett? Tudjátok meg hát végre, ti népek, hogy a természet távol akarta tartani tőletek a tudományt, miként az anyák is kitépik a veszedelmes fegyvert gyermekük kezéből; hogy valahányszor elrejti előletek a titkait, megannyi kíntól óv meg titeket, és ha fáradsággal kell fizetnetek a tudás megszerzéséért, ez a fáradság nem a legcsekélyebb jótéteménye. Az emberek romlottak, és még rosszabbak lennének, ha balszerencséjükre minden tudás velük születik.

Mily megszégyenítők e gondolatok az emberiségre nézve! Beh lealázzák a büszkeségünket! Hogyan! A tisztesség a tudatlanság gyermeke volna? A tudomány és az erény összeegyeztethetetlen? Van-e következtetés, amit ezekből az előítéletekből ne lehetne levonni? Ám hogy összebékítsük a látszólagos ellentéteket, csupán közelebbről meg kell vizsgálnunk a dolgot. Könnyen adunk büszke címeket az emberi tudásnak, és elvakítanak ezek a címek, pedig hiú és üres mindahány. Vegyük hát önmagunkban szemügyre a tudományokat és a művészeteket. Lássuk, minek kell következnie haladásukból, és ne habozzunk hangot adni helyeslésünknek, valahányszor azt találjuk, hogy okfejtéseink összhangban vannak a történelmi tapasztalatokkal.

MÁSODIK RÉSZ

Egy régi hagyomány szerint a tudományokat valamely isten találta föl, aki ellensége volt az emberek nyugalmának. Egyiptomból került át Görögországba ez a hagyomány.* Mit gondolhattak hát a tudományokról maguk az egyiptomiak, akiknek a földjén megszülettek? Hiszen közelről látták a tudományok forrásait. És csakugyan, akár a világtörténetet lapozgatjuk, akár filozófiai kutatásokkal egészítjük ki a bizonytalan krónikákat, az emberi tudás eredetéről szerzett ismereteink semmiképpen sem fognak megfelelni annak az ideának, amelyet olyan szívesen alkot róla a világ. A csillagászat a babonából született, az ékesszólás a becsvágyból, gyűlöletből, hízelgésből, hazugságból, a geometria a fösvénységből, a fizika a hiú kíváncsiságból és valamennyi, beleértve a morált is, az emberi gőgből. Így hát bűneinknek köszönhetik születésüket a tudományok és a művészetek; kevésbé kételkednénk hasznosságukban, ha erényeinknek köszönhetnénk őket.

Származásuk szeplői bizony igencsak kiütköznek a tárgyaikon. Mit kezdenénk a művészetekkel, ha nem volna a fényűzés, hogy táplálja őket? Ha az emberek nem követnének el igazságtalanságokat, mire szolgálna akkor az igazságszolgáltatás? Mi lenne a tör-

* Nem nehéz felismerni a Prométheusz meséjében rejlő allegóriát, s úgy tetszik, a görögök, akik a Kaukázushoz láncolták Prométheuszt, egyáltalán nem vélekedtek róla kedvezőbben, mint az egyiptomiak a maguk Teuthus istenéről. „A szatír – mondja egy régi mese – meg akarta csókolni és magához akarta ölelni a tüzet, amikor először látta, de Prométheusz rákiáltott: Szatír, tele fogod sírni a szakálladat, mert éget, ha hozzáérnek!" Ezt a történetet látni a címképen.[14]

ténetírásból, ha nem léteznének se zsarnokok, se háborúk, se összeesküvők? Egyszóval, ki akarná terméketlen szemlélődésnek szentelni az életét, ha senki sem törődnék mással, mint az ember kötelességeivel és a természet szükségleteivel, és mindenkinek csak a hon, a bajba jutottak és a barátai számára lenne ideje? Arra születtünk volna, hogy a kút kávájához kötözve haljunk meg, melynek a mélyén elrejtőzött az igazság? Ez az egyetlen megfontolás már az első lépésnél vissza kellene riasszon minden embert, aki komolyan okulni akar a filozófia tanulmányozásából.

Mennyi veszély, mennyi tévút keresztezi a tudományos vizsgálódást! Mennyi tévedésen kell átvágni magunkat, míg az igazsághoz eljutunk! És mind ezerszer veszedelmesebb, mint amennyire hasznos az igazság. A hátrány szemmel látható, mert a hamisság végtelenül sok alakot képes magára ölteni, az igazságnak pedig csak egyetlenegy létezési módja van. Azután meg, ki keresi őszintén az igazságot? És még ha a legjobb szándékkal közelítünk is feléje, milyen jelekből tudjuk felismerni? A különböző vélekedések tömkelegében milyen *kritérium* segítségével fogunk helyesen ítélni róla?* S ami a legnehezebb, ha valami szerencse folytán végül is megtaláljuk, ki az közülünk, ki képes volna jól élni vele?

Tudományaink hiú célokat tűznek maguk elé, ám hatásuk még ennél is veszedelmesebb. A semmittevésből születtek, és maguk is semmittevést szülnek; sok kárt tesznek a társadalomban, de mind közül első a helyrehozhatatlan időveszteség. A politikában, csakúgy, mint a morál terén, nagy rossztétemény nem tenni semmi jót, és minden semmirekellő polgárt ártalmas embernek tekinthetünk. Feleljetek hát, hírneves filozófusok, ti, akiktől tudjuk, mi oknál fogva

* Minél kevesebbet tudunk, annál több az, amit tudni vélünk. Kételkedtek-e valamiben is a peripatetikusok? Descartes nem kockákból és örvényekből építette-e föl a világot? És van-e Európában akár ma is olyan jelentéktelen fizikus, aki ne adna merész magyarázatot az elektromosság mélységes rejtélyére, mely előtt az igazi filozófusok, meglehet, örökké tanácstalanul fognak állni.

vonzzák egymást a testek az űrben, hogyan viszonyulnak egymáshoz az égitestek körforgása során egyenlő idők alatt bejárt légterek, mely görbéknek vannak változatlan irányban folytatódó pontjai, hajlási pontjai és visszafordulási pontjai, hogyan lát mindent Istenben az ember, mi módon felel meg egymásnak a test és a lélek, holott nem hatnak egymásra, akárcsak két ingaóra, mely csillagok lakhatók, mely rovarok szaporodnak a szokásostól eltérő módon;[15] mondom, feleljetek nekem, ti, akiktől annyi fennkölt tudást szereztünk: ha mindebből soha semmit nem tanulunk meg tőletek, kevésbé számosak lennénk-e emiatt, kevésbé jól kormányoznának-e minket, kevésbé lennénk-e félelmetesek és virágzók, avagy még elvetemültebbek lennénk-e tán? Gondolkodjatok hát el műveitek értelme felől. És ha legbölcsebb tudósaink és legjobb polgáraink munkálkodása ily kevés hasznot hajt nekünk, mit gondoljunk akkor azoknak a jelentéktelen szerzőknek és semmittevő irodalmároknak a tömegéről, akik ellenszolgáltatás nélkül zabálják föl az állam javait?

De mit beszélek: méghogy semmittevők! Bizony tetszenék Istennek, ha csakugyan nem tennének semmit. Az erkölcsök akkor egészségesebbek volnának, a társadalom pedig békésebb. Csakhogy e hiú és sekélyes frázispufogtatók mindenfelől felvonulnak, baljós paradoxonjaik fegyverzetében; aláássák a hit fundamentumát és kipusztítják az erényt. Megvető mosollyal válaszolnak az efféle elkoptatott szavakra, mint haza és vallás; tehetségüket és filozófiájukat annak szentelik, hogy mindent leromboljanak és lealacsonyítsanak, ami csak szent az emberek között. Nem mintha valóban az erényt vagy akár hittételeinket gyűlölnék. Nem, ők a közvéleménynek az ellenségei; hogy visszatérjenek az oltár lábához, csak ateisták közé kellene száműzni őket. Ó, mire vagy képes dühödt kitűnnivágyás!

Igen nagy baj az idővel rosszul élni. És még ennél is súlyosabb bajok származnak az irodalomból meg a művészetekből. Például

a fényűzés: csakúgy, mint amazok, ez is a semmittevésből és az emberek hiúságából ered. A fényűzés ritkán fordul elő a művészetek és a tudományok nélkül, ezek pedig soha nem fordulnak elő nélküle. Tudom, filozófiánk, mely mindig bőven ontja a különc elveket, minden századok tapasztalatával ellentétben azt állítja, hogy a fényűzés az oka az államok virágzásának. De megfeledkezvén a fényűzés elleni törvények szükségességéről, merészeli-e azt is tagadni, hogy a jó erkölcsök nélkülözhetetlenek a birodalmak fennmaradásához, és hogy a fényűzés szöges ellentétben áll a jó erkölcsökkel? A fényűzés a gazdagság biztos jele, talán még meg is sokszorozza a gazdagságot – de mire kell vajon következtetni ebből a paradoxonból, mely ugyancsak méltó arra, hogy napjainkban állítsák föl? És mivé lesz az erény, ha az a cél, hogy mindenáron meggazdagodjunk? A régi államférfiak folyvást az erkölcsökről meg az erényről beszéltek; a mieink csakis a kereskedelemről meg a pénzről beszélnek. Az egyik kijelenti, hogy az ember ezen vagy azon a vidéken annyit ér, amennyiért Algírban eladnák; a másik tovább számol és olyan országokat talál, ahol az ember semmit sem ér, meg olyan országokat, ahol a semminél is kevesebbet. Úgy becsülik föl az embert, mint a barmok nyájait. Szerintük az ember csak annyit ér az állam számára, amennyit fogyaszt.[16] Eszerint egy szibarita felért volna harminc lakedaimóniaival. Találjuk ki most már, hogy a két állam közül melyiket igázta le egy maroknyi paraszt és melyik tanította meg reszketni Ázsiát, Spárta vagy Szibarisz?

Kürosz királyságát harmincezer emberrel hódította meg egy fejedelem, aki szegényebb volt Perzsia legkisebb satrapájánál, a szkíták viszont, minden nép legnyomorultabbika, ellenálltak a világ leghatalmasabb uralkodóinak. Két híres köztársaság versengett a világuralomért; az egyik nagyon gazdag volt, a másiknak nem volt semmije, és ez döntötte meg az előbbit. Ám miután a világ minden gazdagságát elnyelte, a római birodalom is olyan embereknek esett

áldozatul, akik azt sem tudták, mi fán terem a gazdagság. Amikor a frankok meghódították Galliát, a szászok pedig Angliát, nem volt más kincsük, csak a vitézségük, meg a szegénység. Egy maroknyi szegény hegylakó,[17] akinek minden bírvágya néhány bárányborre korlátozódott, előbb móresre tanította a büszke Ausztriát, majd szétzúzta a gazdag és rettegett burgundiai házat, amely előtt reszkettek Európa hatalmasságai. Végül pedig V. Károly utódának minden hatalma és minden bölcsessége – hiába volt India minden kincse az övé – megtört egy maroknyi heringhalászon.[18] Függeszszék hát fel az államférfiak a számítgatásokat és gondolkozzanak el e példák fölött; tanulják meg már egyszer, hogy pénzen mindent vehetnek, kivéve erkölcsöket és polgárokat.

Miről is van szó a fényűzés kérdésével kapcsolatban? Arról, hogy mi fontosabb a birodalmak számára: hogy tündöklőek és rövid életűek legyenek, vagy erényesek és hosszú életűek. Tündöklőek, mondom – de milyen fénnyel tündökölnek? A pompa nem jár együtt a becsület szeretetével. Nem, a sekélyes gondok sokaságától lealacsonyított szellemeknek nem adatik meg, hogy bármi nagy dologhoz felemelkedjenek, s amikor az erő megvolna bennük ehhez, akkor a bátorságnak lennének híján.

Minden művész ünneplésre vágyik. Kortársainak dicsérő szavánál becsesebb jutalomban nem részesülhet. Mit fog tenni hát, hogy elnyerje a közönség tetszését, ha balszerencséjére olyan nép körében és oly korban születik, ahol a divatba jött tudósok a léha ifjakat tették hangadóvá, ahol az emberek feláldozták ízlésüket szabadságuk zsarnokainak, ahol – mivel az egyik nem csak annak mer helyeselni, ami a másik nem* bátortalanságának megfelel – megbuk-

* Távol áll tőlem a gondolat, hogy a nők befolyása önmagában véve valami rossz dolog volna. Ajándék ez, amivel a természet az emberi nem boldogságára ruházta föl a nőket; ha jobban bánnánk vele, nem kevesebb jó fakadhatna belőle, mint amennyi rosszat ma okoz. Nem fogjuk föl eléggé, milyen nagy előny származnék a társadalomra nézve abból, ha jobb neveltetésben részesítenők az emberi nemnek azt a felét, mely a másikat kormányozza. A férfiak mindig azzá lesznek,

tatják a drámai költészet remekeit és elvetik a harmónia csodáit? Mit fog tenni, uraim? Lealacsonyítja géniuszát századának színvonalára, és átlagos műveket alkot remekművek helyett, mert az előbbieket már életében csodálják, az utóbbiakat pedig csak jóval a halála után fogják csodálni. Mondd meg nekünk, hírneves Arouet,[19] mennyi férfias és erőteljes szépséget áldoztál fel hamis érzékenységünknek, s a galantéria szelleme, bár igen termékeny az apró dolgokban, mibe került neked a nagy dolgok terén.

Így vonja maga után az erkölcsök bomlása – szükségszerű következménye a fényűzésnek – az ízlés hanyatlását. Ha véletlenül akad egy rendkívüli tehetségű ember, akinek lelke szilárd, aki nem hajlandó engedni százada szellemének és gyerekes művekkel lealacsonyítani magát, hát jaj neki! Ínségben, elfeledve fog meghalni. Bárcsak lenne mindez jóslat csupán, nem tapasztalat! Carle, Pierre,[20] eljött a perc, amikor kihull az ecset kezetekből, mely arra hivatott, hogy magasztos és szent képekkel emelje templomaink fenségét – vagy odáig alacsonyodik, hogy a hintók faburkolatát ékesítse buja festményekkel. Te pedig, Praxitelészek és Pheidiászok versenytársa, te, kinek vésője olyan isteneket faragott volna az ókoriaknak, hogy megbocsátanók nekik a bálványimádást, utánozhatatlan Pigalle,[21] te arra fogod adni kezedet, hogy porcelán szobrocskákat csiszolgasson, különben menthetetlenül munka nélkül maradsz.

Nem elmélkedhetünk az erkölcsökről, hogy ne idéznők fel örömmel az ősidők egyszerűségének képét. Szép partvidéket látunk, melyet csak a természet keze díszített föl, és szomorúan érezzük, hogy eltávolodtunk tőle. Amikor az ártatlan és erényes emberek

ami a nőnek tetszik; ha tehát azt akarjátok, hogy nagyok és erényesek legyenek, tanítsátok meg a nőknek, hogy mi a lelki nagyság és mi az erény. A tárgyunkból adódó megfontolások (Platón gondolta át mindezt egykoron) megérdemelnék, hogy jobban kifejtse őket egy toll, mely méltó rá, hogy ilyen mester után írjon és ily nagy ügyet védelmezzen.

szívesen vették, hogy az istenek tanúi lehetnek cselekedeteiknek, közös fedél alatt laktak velük. Ámde rövidesen gonosszá váltak, és kezdtek terhükre lenni ezek a kényelmetlen megfigyelők, ezért pompás templomokba száműzték őket. Végül aztán onnan is kikergették isteneiket, hogy ők maguk rendezkedjenek be a helyükön, vagy legalábbis az istenek templomai nem különböztek már a polgárok házaitól. Ez volt a lealacsonyodás netovábbja; soha nem hajtották tovább a bűnöket, mint itt, ahol úgyszólván a hatalmasok palotáinak bejáratánál lehetett látni valamennyit, márványoszlopokra nehezedve s korinthoszi oszlopfőkbe vésve.

Sokasodnak az élet kényelmét szolgáló javak, tökéletesednek a művészetek, és terjed a fényűzés; ám közben elsorvad az igazi bátorság, a katonai erények semmivé foszlanak, s ez is e tudományok műve, meg a szobák homályában űzött mesterségeké. Amikor a gótok földúlták Görögországot, csak az mentette meg a könyvtárak egy részét a tűztől, hogy egyikük rávette a többieket, hagyják meg az ellenségnek ezeket a holmikat, hiszen elvonják a harci gyakorlatoktól, és helyhez kötött, tétlen foglalatosságokkal kötik le a figyelmét. VIII. Károly szinte ki sem vonta kardját, úgy lett Toscana és a nápolyi királyság urává, s egész udvara annak tulajdonította a nem remélt könnyű sikert, hogy Itália nemessége és fejedelmei inkább azzal töltötték idejüket, hogy eszessé és nagy tudományúvá tegyék magukat, mint hogy gyakorlás által erőssé és harcedzetté váljanak. Csakugyan, mondja a bölcs ember, aki ezt a két esetet elbeszéli, valamennyi példa arra tanít, hogy a katonai meg a hasonló ügyekben a tudományok tanulmányozása sokkal inkább elsorvasztja és elpuhítja a bátorságot, mintsem megkeményíti és életerőssé teszi.[22]

A rómaiak elismerték, hogy a katonai erény abban a mértékben hunyt ki közöttük, ahogy kezdték kiismerni magukat a képek, a metszetek, az ötvösmunkák terén, és gyakorolni kezdték a szépművészeteket. S mintha e híres ország arra rendeltetett volna, hogy mindig példát adjon más népeknek, a Medicik felemelkedése és

a műveltség újraéledése ismét és talán örökre véget vetett Itália katonai hírnevének, pedig néhány évszázaddal előbb mintha sikerült volna visszahódítania.

Görögország régi köztársaságai, azzal a bölcsességgel, mely legtöbb intézményüket beragyogta, megtiltották polgáraiknak a nyugalmas és helyhez kötött mesterségek gyakorlását, mert ezek elerőtlenítik és megrontják a testet, s így csakhamar elbágyasztják a lélek elevenségét is. És csakugyan, milyen szemmel nézhetnek az éhségre, a szomjúságra, a fáradságra, a veszélyekre és a halálra azok az emberek, akiket a legcsekélyebb szükség lesújt és a legkisebb veszély visszariaszt? Honnan veszik a katonák a lelkierőt, hogy elviseljék a túlzott megterhelést, ha egyáltalán nem szoktak hozzá az ilyesmihez? Honnan veszik a lelkesedést az erőltetett menethez, ha olyan tisztek parancsnoksága alatt kell menetelniük, akiknek annyi erejük sincs, hogy lovon utazzanak? Ne hivatkozzék senki ellenvetésül arra, hogy milyen nagyszerű híre van az ügyesen kiképzett modern harcosoknak. Dicsérik a csata napján tanúsított bátorságukat, de nem beszélnek róla, hogyan tűrik a hosszan tartó megterhelést, hogyan dacolnak az évszakok szigorával és a rossz időjárással. Elég egy kevés nap vagy hó, elég egynémely fölös jószág hiánya, s néhány nap alatt legjobb hadseregünk is megcsappan és összeroskad. Rettenthetetlen harcosok, viseljétek el egyszer az igazságot, oly ritkán esik meg hallanotok. Vitézül harcoltok, tudom; diadalmaskodtatok volna Hannibállal Cannae és Trasimena előtt, Caesar átlépte volna veletek a Rubicont és leigázta volna országát; de az egyik nem veletek kelt volna át az Alpokon, s a másik nem veletek győzte volna le az őseiteket.

Az ütközetek nem mindig hozzák meg a háborús sikert, s létezik egy magasabb hadvezetési művészet is, mint a csatanyerés művészete. Valaki talán elszántan rohan a tűzbe, attól még nagyon rossz tiszt lehet. Meglehet, a közkatonák között is fontosabb volna valamivel több erő és edzettség, mint az olyan bátorság, amely nem óvja

meg őket a haláltól. Mit számít az államnak, hogy a láz meg a fagy végez-e seregeivel, avagy az ellenség kardja!

Ha a tudományok művelése ártalmas a hadi képességekre, még többet árt az erkölcsi tulajdonságoknak. Kora gyermekkorunktól fogva esztelen neveltetésben részesülünk; értelmünket fölcicomázza és megrontja ítéletünket. Mindenféle hatalmas intézményeket látok, ahol drága pénzen nevelik az ifjúságot, s mindent megtanítanak neki, csak a kötelességeit nem. Gyermekeitek nem fogják megismerni saját nyelvüket, de beszélni fognak más nyelveket, melyek sehol nincsenek használatban. Megtanulnak verseket írni, de alig értik, amit írnak. Nem tudják elválasztani a tévedést az igazságtól, de birtokukban lesz annak a művészete, hogy miként lehet körmönfont érvekkel felismerhetetlenné tenni mások előtt, hogy mi igaz. Ám azt soha nem fogják megtudni, mit jelentenek azok a szavak, hogy nagylelkűség, igazságosság, mértékletesség, emberiesség, bátorság; a haza édes neve soha nem üti meg fülüket; és Istenről nem annyira istenfélésből, mint inkább az Istentől való óvakodásból hallanak beszélni.* Jobban szeretném, mondta egy bölcs, ha tanítványom labdajátékkal töltené idejét, úgy legalább a teste jó erőben volna.[24] Tudom, hogy foglalkoztatni kell a gyermekeket, s hogy legveszedelmesebb ellenségük a semmittevés. Mit kell hát tanulniok? Ez aztán a kérdés! Tanulják azt, amit, férfivá válván, tenniök kell,** s nem azt, amit feledniök.

* *Filozófiai gondolatok.*[23]

** Ilyen volt a spártai nevelés, legnagyobb királyuk tanúsága szerint. Felettébb figyelemre méltó, mondja Montaigne, hogy Lükurgosz kiváló, sőt, hogy megmondjuk az igazat, az iszonyatosságig tökéletes törvényei, amelyek annyi gonddal rendelkeztek a gyermekek neveléséről – legfőbb feladatuk volt a nevelés kormányzása –, még a múzsák lakhelyével kapcsolatban is alig említik az elméleti tanokat. Úgy tetszik, ez a nemes ifjúság minden más igát megvetett, s a mi tudományaink tanítói helyett csupán a vitézség, az óvatosság és az igazságosság tanítóit fogadta el.[25]

Lássuk most, hogy beszél ugyanez a szerző a perzsákról. Platón elmeséli, mondja, hogy a királyi ház legidősebb fiúgyermekét a következőképpen nevelték. Születése után nem nőkre bízták, hanem eunuchokra, akik, erényük folytán, a

Kertjeinket szobrok díszítik, csarnokainkat képek. Mit gondolnának, uraim, mit ábrázolnak a művészet e remekei, melyeket mindenki ámulatára kiállítottak? A hon védőit netán? Vagy azokat a még nagyobb embereket, akik erényeikkel gazdagították a hazát? Nem. Ezek a képek a szív és az ész eltévelyedéseit ábrázolják. Gondosan kiválogatják az antik mitológiából és idejekorán feltárják őket gyermekeink kíváncsiságának; kétségkívül abból a célból, hogy már akkor előttük legyenek a rossz cselekedetek példái, amikor még olvasni sem tudnak.

Honnan származnának mindezek a visszaélések, ha nem a végzetes egyenlőtlenségből, amit a tehetségek kitűnése és az erény lealacsonyítása teremtett az emberek között? Íme hát tanulmányaink legnyilvánvalóbb hatása, s a legveszedelmesebb valamennyi következményük közül. Már nem azt kérdezik az emberről, hogy becsületes-e, hanem azt, hogy tehetséges-e; a könyvekről sem azt akarják tudni, hogy hasznosak-e, hanem azt, hogy jól vannak-e megírva. A széplelket elárasztják jutalommal, de az erényt nem

legnagyobb becsben álltak a királynál. Ők gondoskodtak róla, hogy teste szép és egészséges legyen, s hétéves kora után megtanították lovagolni és vadászni. Amikor betöltötte tizenegyedik esztendejét, négy tanító kezébe adták; az ország legbölcsebb, legigazságosabb, legmértékletesebb és legvitézebb embereinek kezébe. Az első a vallásra tanította, a második arra, hogy legyen mindig igazságos, a harmadik, hogy uralkodjék a mohóságán, a negyedik, hogy ne féljen semmitől. Hozzáteszem: mindnyájan arra tanították, hogy jó legyen, egyik sem arra, hogy nagy tudományú.

Asztüagész arra kéri Küroszt (Xenophónnál), hogy beszélné el, mi volt az utolsó lecke, amit a nevelőjétől kapott.[26] Iskolánkban, mondja ez, volt egy nagy fiú, s annak egy kis selyemruhája: ezt odaadta egy kisebb társának és elvette tőle az övét, mert az nagyobb volt. Nevelőnk engem tett meg bírónak ebben a vitában. Úgy ítélkeztem, hogy maradjon a dolog, ahogy van, hiszen így mind a kettő jobban jár. Amire nevelőnk figyelmeztetett, hogy rosszul döntöttem, mert beértem az előnyök mérlegelésével, holott először az igazságnak kellett volna eleget tenni, az pedig úgy kívánja, hogy senkitől se vegyék el erővel, ami az övé. S azt mondta, ugyanúgy kell megbüntetni azt a fiút, mint ahogyan bennünket büntetnek, ha elfelejtjük a *τύπτω* ige első aorisztoszát. Az én nevelőmnek igen szép szónoklatokat kellene tartania, *in genere demonstrativo*,[27] hogy meggyőzzön róla: iskolája ér annyit, mint emez.

becsülik. Temérdek pályadíjat tűznek ki a kiváló értekezéseknek, egyet sem a kiváló cselekedeteknek. De mondják meg nekem, ha ez az Akadémia kiosztja díjait, felér-e majd a megjutalmazott értekezések legjobbikát övező dicsőség a díj alapításának érdemével?

Az okos ember nem fut a szerencse után, de nem érzéketlen a dicsőség iránt, s ha látja, hogy az ilyen rosszul osztatik el, erénye lankadni kezd s kihuny a nyomor és a feledés közepette, holott némi versengés felserkentette és a társadalom számára hasznossá tette volna. Idővel mindenütt erre kell vezetnie, ha fölébe helyezik a kellemes tehetségeket a hasznos tehetségeknek; a tapasztalat nagyon is megerősítette ezt az igazságot, mióta a tudományok és a művészetek megújultak. Vannak fizikusaink, geométereink, vegyészeink, csillagászaink, költőink, zenészeink, festőink, de nincsenek többé polgáraink, vagy ha mégis marad egy-kettő, szétszórva elhagyott vidékeinken, hát nyomorban és megvetésben tengeti életét. Ilyen állapotra kárhoztatjuk, ilyen véleménnyel illetjük azokat, akik nekünk magunknak kenyeret, gyermekeinknek tejet adnak.

Mindazonáltal elismerem, a baj nem olyan nagy, amilyenné lehetett volna. Az örök Gondviselés egyszerű gyógynövényeket ültetett a különféle ártalmas növények mellé, s nem egy kártékony állat testének alkotórészei közé elkeverte az általuk ejtett seb orvosságát, és megtanította szolgáit, a fejedelmeket, hogy utánozzák bölcs intézkedéseit. Az ő példája nyomán teremtette meg a nagy uralkodó, akinek dicsősége nemzedékről nemzedékre mind fényesebben ragyog,[28] maguknak a tudományoknak és a művészeteknek, ezernyi kicsapongás forrásainak a kebelén e híres Társaságokat, hogy egyszerre őrködjenek az emberi tudás veszedelmes tárháza és az erkölcsök szent kincsesháza fölött: felügyeljenek az erkölcs tisztaságára köreikben, s ugyanezt követeljék meg azoktól, akiket felvesznek tagjaik sorába.

Felséges utóda[29] megszilárdította, Európa királyai pedig valamennyien átvették e bölcs intézményeket, s így legalább kordában

tartják a sok írástudót, akik kivétel nélkül arra a dicsőségre pályáznak, hogy felvételt nyerjenek az Akadémiába, ezért aztán vigyázni fognak magukra, s azon lesznek, hogy hasznos művekkel és kifogástalan erkölcsökkel váljanak méltóvá e megtiszteltetésre. Amikor egy Társaság olyan tárgyat választ az irodalmi tehetség jutalmazására kitűzött pályadíjakhoz, mely felébresztheti a polgárok szívében az erény szeretetét, ezzel kimutatja, hogy tagjai szeretik az erényt, s abban az igen ritka és igen édes örömben részesíti a népeket, hogy láthatják, amint egy tudós Társaság nem csupán kellemes ismereteket igyekszik elterjeszteni az emberi nem körében, hanem egyszersmind üdvös tanítások elterjesztésének szenteli magát.

Ezért hát ne olvassák fejemre azt az ellenvetést, amely az én szememben csak újabb bizonyíték. Ennyi erőfeszítés mindennél jobban bizonyítja, hogy szükség van rá; nem létező bajoknak soha nem keressük a gyógyszerét. Miért, hogy ezek a gyógyszerek éppen elégtelen voltuk által hatnak úgy, mint a rendes orvosságok? A tudósok javára alapított intézmények sokasága csak még nagyobb tiszteletet ébreszt a tudományok tárgyai iránt, és a szellemet csak még inkább az ilyen tárgyak művelése felé fordítja. Az óvintézkedések után ítélve úgy tűnik föl, mintha túl sok földműves volna, és mintha attól félnének, hogy híján leszünk a filozófusoknak. Nem kockáztathatom meg, hogy összevessem a mezőgazdaságot meg a filozófiát, csak visszatetszésre számíthat az ilyen összehasonlítás. Azt kérdezem csupán, mi a filozófia? Mit tartalmaznak a legismertebb filozófusok írásai? Mire tanítanak a bölcsességnek ezek a barátai? Amikor őket hallgatjuk, nem érezzük-e úgy, mintha egy csapat sarlatánnal lenne dolgunk, akik a köztéren kiabálnak, ki-ki a magáét: Gyertek hozzám, csakis én nem csalok! Az egyik azt állítja, hogy nem léteznek testek, és minden, ami van, képzet. A másik, hogy csak egy szubsztancia van, az anyag, és egy Isten, a világ. Ez itt azzal hozakodik elő, hogy nem létezik sem bűn, sem erény, s az erkölcsi jó és rossz kiméra csupán. Az ott, hogy az emberek farka-

sok és nyugodt lelkiismerettel fölfalhatják egymást.[30] Ó, nagy filozófusok! Bárcsak megtartanátok barátaitoknak és gyermekeiteknek e hasznot hajtó tanításokat; hamarosan elnyernétek jutalmatok, nekünk pedig nem kellene aggódnunk, hogy barátaink között egy-egy hívetekbe ütközünk.

Íme hát a csodálatra méltó emberek, akikre bőven árad kortársaik megbecsülése, amíg élnek, és halhatatlanság vár elmúlásuk után. Íme a bölcs alapelvek, melyeket tőlük kaptunk és nemzedékről nemzedékre átadunk utódainknak. A pogányság az emberi ész minden eltévelyedésének áldozatul esett; és mégis, hagyott-e az utókorra bármit, ami felérne a szégyenletes emlékművekkel, melyeket a nyomda emelt az észnek, az Evangélium korában? Leukipposz és Diagorasz[31] istentelen művei eltűntek velük együtt. Akkor még nem találták ki, hogyan lehet örökkévalóvá tenni az emberi szellem hóbortjait. Ellenben, hála a nyomdai betűknek és fölhasználásuknak,* a Hobbesok és Spinozák veszedelmes álmodozásai örökre fennmaradnak. Fel hát, híres írományok, ti nyers és tudatlan atyáink számára elérhetetlenek, induljatok utódainkhoz ama még veszedelmesebb művekkel együtt, melyekből századunk erkölcseinek romlottsága árad, s vigyétek el a jövendő századokhoz

* Ha a szörnyű viszályokra gondolunk, melyeket a nyomdászat már eddig is okozott Európában, ha a jövőt aszerint ítéljük meg, hogy milyen haladást tesz nap mint nap a rossz, úgy könnyen előre láthatjuk: a fejedelmek nem késlekedhetnek éppoly gondosan száműzni államaikból ezt a szörnyű mesterséget, mint amennyi gondot fordítottak valaha arra, hogy bevezessék. Ahmed szultán engedett néhány állítólag jó ízlésű ember tolakodó kérésének, és beleegyezett, hogy felállítsanak egy nyomdát Konstantinápolyban. De alighogy a nyomdagép működésbe lépett, kénytelenek voltak szétverni és kútba dobni alkatrészeit. Beszélik, hogy amikor megkérdezték Omar kalifát, mi történjék az alexandriai könyvtárral, ez a következőképpen válaszolt: Ha e könyvtár könyvei olyasmit tartalmaznak, ami ellentmond a Koránnak, úgy rosszak és el kell égetni őket. Ha semmi egyebet nem tartalmaznak, mint a Korán tanait, akkor is égessék el őket, mert feleslegesek. Tudósaink a képtelenség netovábbjaként idézték ezt az okoskodást. De képzeljük csak Nagy Gergelyt Omar és az Evangéliumot a Korán helyébe: a könyvtárat akkor is elégetik, s meglehet, ez lett volna ama híres egyházfő életének legjelesebb cselekedete.

tudományaink és művészeteink haladásának és hasznának hű történetét. Ha egyszer elolvasnak benneteket, a legcsekélyebb bizonytalanság sem marad bennük arra a kérdésre vonatkozóan, amelyet ma oly hevesen vitatunk. Utódaink, hacsak nem lesznek ugyanolyan esztelenek, mint amilyenek mi vagyunk, égnek emelik a karjukat, és keserű szívvel kiáltják: „Mindenható Isten, te, aki rendelkezel az emberi szellemmel, szabadíts meg atyáink tudományától és végzetes műveitől, add vissza nekünk a tudatlanságot, az ártatlanságot és a szegénységet, mert nincs más javunk, ami boldoggá tehetne minket és becsessé teelőtted."

Ám ha a tudományok és a művészetek haladása nem járult hozzá valódi boldogulásunkhoz, ha megrontotta erkölcseinket, s az erkölcsök hanyatlása kárt tett az ízlés tisztaságában, mit gondoljunk akkor azoknak a népszerű szerzőknek a sokaságáról, akik eltávolították a múzsák templomából a bejáratot védelmező akadályokat, mindent, amit a természet azért teremtett, hogy erőpróba elé állítsa a tudásvágytól megkísértett embereket. Mit gondoljunk a kompilátorokról, akik tapintatlanul betörték a tudományok kapuját és bevezették a szentélybe a népséget, mely nem méltó rá, hogy a közelébe lépjen, holott az volna kívánatos, hogy akik nem jutottak messzire a műveltség gyakorlásában, mindjárt a bejáratnál eltávolíttassanak, és a társadalom számára hasznos mesterségeknél állapodjanak meg. Aki egész életében rossz versfaragó lesz, vagy gyenge geométer, abból talán nagyszerű szövetkészítő válhatott volna. Akit a természet arra rendelt, hogy tanítványok hada kövesse, az maga nem szorul tanítóra. A Verulamusoknak,[32] a Descartes-oknak és a Newtonoknak, az emberi nem e tanítómestereinek nem voltak tanítói; miféle vezető kalauzolta volna el őket odáig, ahová roppant géniuszukat követve jutottak? A közönséges tanítók csak beszűkíthették volna értelmüket, tulajdon értelmük szűk határai közé szorítván. Az első akadályokból tanulták meg, hogy erőfeszítéseket tegyenek, azokon szereztek gyakorlatot a hatalmas térség meghódításához,

amelyet bejártak. Ha már meg kell engedni néhány embernek, hogy a tudományok és a művészetek tanulmányozására adják fejüket, csakis olyanoknak, akik elegendő erőt éreznek magukban, hogy egyedül kövessék az ő nyomdokaikat, és tovább jussanak náluk. Az ő kiváltságuk, hogy az emberi szellem dicsőségét hirdető emlékműveket emeljenek. De ha azt akarjuk, hogy géniuszuk számára semmi ne legyen elérhetetlen, akkor reményeik számára se maradjon semmi, amit nem érhetnek el. Ez az egyedüli bátorítás, amire szükségük van. A lélek észrevétlenül hozzáigazodik a figyelmét lekötő tárgyakhoz, s a nagy alkalmak teszik a nagy embereket. Az ékesszólás fejedelme Róma konzula volt,[33] s a talán legnagyobb filozófus Anglia kancellárja.[34] Hihetjük-e, hogy amennyiben az egyik csupán valamely egyetem katedráját tölti be, a másik pedig csupán valamilyen szerény akadémiai életjáradékig viszi, hihetjük-e, mondom, hogy műveiken nem érződnék meg helyzetük nyoma? Ne vonakodjanak hát a királyok felvenni tanácsaikba azokat az embereket, akik a leginkább képesek jó tanácsokat adni nekik; vessék el a régi előítéleteket, a hatalmasok gőgjének agyszüleményeit, hogy nehezebb vezetni, mint felvilágosítani a népeket – mintha bizony könnyebb volna rábírni valakit, hogy önszántából tegye a jót, mint erővel kényszeríteni ugyanerre. Találjanak a legkiválóbb tudósok megbecsült hajlékot a királyi udvarokban és nyerjék el egyedüli méltó jutalmukat: hogy tekintélyükkel hozzájárultak a népek boldogulásához, melyeknek a bölcsességet tanították. Csak akkor látjuk meg majd, mire képes erény, tudomány és hatalom, ha nemes versengés sarkallja őket, s összhangban dolgoznak az emberi nem boldogulásán. De amíg a hatalom egymaga áll az egyik oldalon, a tudomány és a bölcsesség pedig a másikon fog állni, a tudósok ritkán gondolnak nagy dolgokat, a fejedelmek ritkán cselekszenek szép dolgokat, a népek pedig hitványak, romlottak és szerencsétlenek maradnak.

Mi pedig, közönséges halandók, akiknek az ég nem adott ily

nagy tehetséget, s akiket nem rendelt ennyi dicsőségre, mi maradjunk meg az ismeretlenség homályában. Ne hajszoljuk a hírnevet, úgyis elillan előlünk, s a dolgok jelenlegi állása szerint soha nem adna nekünk annyit, amennyibe még akkor is kerülne, ha teljes joggal iparkodnánk megszerezni. Mire jó a mások véleményében keresni boldogságunkat, ha megtalálhatjuk önmagunkban is? Hagyjuk másokra a gondot, hogy a népeket kötelességeikre tanítsák, s érjük be azzal, hogy a magunk kötelességeit jól teljesítjük: többet nem kell tudnunk ezen a téren.

Ó, erény! Egyszerű lelkek magasztos tudománya, ennyi fáradozásba és erőpazarlásba kerülne megismerni téged? Nincsenek-e minden szívbe bevésve alapelveid, s hogy megtanuljuk törvényeidet, nem elegendő-e visszavonulnunk önmagunkba, és a szenvedélyek néma csöndjében a lelkiismeret hangjára figyelnünk? Ez az igazi filozófia, és tudnunk kell beérni vele. Ne irigyeljük el a dicsőséget a hírneves emberektől, akik halhatatlanná lesznek az irodalom világában; próbáljuk ugyanazt a dicső különbséget megtenni köztük és köztünk, amelyet két nép között állapítottak meg valaha: az egyik jól beszélt, a másik jól cselekedett.

ELŐSZÓ
A „NARCISSUS”-HOZ

Tizennyolc éves koromban írtam ezt a vígjátékot, és óvakodtam a nyilvánosság elé vinni, amíg tartottam valamire a szerző hírnevét. Végül elegendő bátorságot éreztem magamban, hogy közreadjam, de nem, hogy bármit is mondjak róla. Így hát itt nem a darabról lesz szó, hanem énrólam.

Beszélnem kell magamról, bármennyire viszolygok is a feladattól; el kell ismernem a személyemnek tulajdonított hibákat, vagy igazolnom kell magamat. A fegyverek nem lesznek egyenlők, jól tudom, mert tréfákkal támadnak rám, én pedig csak érvekkel védekezem; de ha érveim legyőzik ellenségeimet, vajmi keveset törődöm vele, hogy meggyőzzem őket. Míg azon fáradoztam, hogy a magam becsülését kiérdemeljem, megtanultam nélkülözni a másokét, akik többnyire szintén jól megvannak az én megbecsülésem nélkül. De ha közömbösen hagy is, hogy jót gondolnak-e rólam vagy rosszat, az már egyáltalán nem hagy közömbösen, hogy joga van-e bárkinek rosszat gondolni; s az igazságnak sem közömbös, hogy jogosan vádolhatják-e védelmezőjét: csak szeszélyből vagy hiúságból állt mellé, ámde nem szerette és nem ismerte.

Pártállásom abban a kérdésben, melyet egynéhány év előtt vizsgálat alá vettem, menthetetlenül egy sereg ellenséget szerzett nekem;* úgy lehet, ezek jobban figyelmeznek a tollforgatók érdekeire,

* Azt beszélik, sokan rosszallják, hogy ellenségeimet ellenségeimnek nevezem, s ez meglehetősen hihetőnek tűnik föl egy olyan században, amikor az emberek már semmit nem mernek a nevén nevezni. Azt is hallom, hogy valamennyi ellen-

mint az irodalom becsületére. Előre láttam ezt, és igencsak gyanítottam, hogy viselkedésük több bizonyítékot fog szolgáltatni mellettem, mint valamennyi értekezésem. És csakugyan, nem leplezték sem meglepetésüket, sem szomorúságukat, amiért egy Akadémia ilyen rossz pillanatban mutatkozott feddhetetlennek. Nem takarékoskodtak sem a tapintatlan szidalmakkal, sem a hamisításokkal,* hogy ítéletének súlyát megpróbálják gyengíteni. Szónoki dörgedelmeikben sem feledkeztek meg rólam. Többen vállalkoztak rá, hogy fennhangon megcáfoljanak; a bölcsek láthatták, milyen erővel, a közönség pedig, hogy milyen sikerrel jártak el. Mások, a leleményesebbek, akik tudták, hogy veszélyes dolog bizonyított igazságok ellen támadni, ügyesen személyemre terelték a figyelmet, holott

ségem panaszkodik, amikor más ellenvetésekre válaszolok, nem az övéire, hogy kimérák elleni harcra vesztegetem az időmet; s ez bizonyossá tesz valamiben, amit régóta gyanítok, nevezetesen, hogy ők egyáltalában nem vesztegetik a magukét egymás olvasására vagy meghallgatására. Ami engem illet, úgy hittem, vennem kell ezt a fáradságot, és elolvastam a temérdek írást, melyet ellenem közreadtak, az első választól, amellyel személyemet megtisztelték, a négy német szentbeszédig;[1] az egyik valahogy így kezdődött: *Testvéreim, ha Szókratész visszatérne közénk és látná a tudományok virágzó állapotját Európában; mit Európában! Németországban; mit Németországban! Szászországban; mit Szászországban! Lipsiában! mit Lipsiában! itt az Egyetemen! Akkor, álmélkodás rabja, áhítatos tisztelettel és szerénységgel leülne diákjaink közé, és alázatosan végighallgatván tanításainkat, mihamar elvesztené velünk együtt tudatlanságát, melyről oly hevesen panaszkodott.* Mindezt elolvastam, és csak kevés választ adtam rájuk; vagy talán túlságosan is sokat. De nagyon örülök, hogy amaz urak elég tetszetősnek találták válaszaimat ahhoz, hogy féltékenykedjenek a kedvezések miatt. Az olyan emberek esetében, akiket sért az *ellenség* szó, jó szívvel lemondok erről a kifejezésről, csak mutassanak egy másikat, amelyikkel megjelölhetném nemcsak mindama szerzőket, akik nézeteimmel harcba szálltak – akár írásban, akár, óvatosabban és kényelmesebben, a nők és széplelkek körében, ahová, biztosak voltak benne, nem mennék el megvédeni magamat –, hanem azokat is, akik most színlelik, mintha azt hinnék, hogy nincsenek ellenségeim, de először felelet nélkül hagyták ellenségeim válaszait, azután, mikor megfeleltem, engem hibáztattak, minthogy szerintük senki nem támadott rám. Addig azonban ellenségeimet hadd nevezem továbbra is ellenségeimnek, mert hiába századom pallérozottsága, én faragatlan vagyok, mint Fülöp makedónjai.

* A *Mercure* 1752. augusztusi számában olvashatjuk a Dijoni Akadémia cáfolatát egy nem tudom, miféle írással kapcsolatban, melyet a szerző csalárd módon ezen Akadémia egyik tagjának tulajdonít.

annak egyedül érveimre kellett volna összpontosulnia, s ellenem irányított vádjaik feledtették ama sokkalta súlyosabb vádakat, melyekkel én illettem őket. Ezeknek kell megfelelnem egyszer.

Azt állítják, hogy egy szót sem hiszek az igazságokból, amelyeket védelmembe vettem, s ha bebizonyítok egy tételt, azért még nem szűnök meg az ellenkezőjét hinni. Vagyis oly különös dolgokat bizonyítottam, hogy állítható: csak a játék kedvéért képviseltem őket. Ugyancsak szépen tisztelegnek a tudomány előtt, mely minden más tudomány alapjául szolgál; és még higgyük el, hogy az okoskodás művészete az igazság felfedezését szolgálja, mikor azt látjuk, hogy sikerrel alkalmazzák őrültségek bizonyítására!

Azt állítják, hogy egy szót sem hiszek az igazságokból, amelyeket védelmembe vettem; ez kétségkívül új és kényelmes módja, hogy válasz nélkül válaszoljanak meg érveket, hogy megcáfolják még Euklidész bizonyításait is, és mindent, ami csak a világon be van bizonyítva. Úgy tetszik, akik oly vakmerőn azzal vádolnak, hogy tulajdon gondolkodásom ellen beszéltem, nem sokat törődnek vele, hogy a sajátjuk ellen beszélnek-e; mert bizonyosan nem találtak semmit írásaimban vagy viselkedésemben, ami ezt a véleményt sugalmazta volna nekik, miként ezt rövidesen bizonyítani fogom, és nincs joguk figyelmen kívül hagyni, hogy mihelyt egy ember komolyan beszél, azt kell gondolni, hogy hiszi, amit mond, legalábbis ha cselekedetei és szavai meg nem hazudtolják; sőt olykor még ez sem elegendő, hogy meggyőződjünk róla: semmit sem hisz a nyilatkozataiból.

Annyit kiabálnak tehát, amennyi csak jólesik, hogy tulajdon véleményem ellen beszéltem, amikor a tudományok ellen nyilatkoztam; e vakmerő állítás híján van mind a bizonyítékoknak, mind a valószínűségnek, s én csak egy választ tudok rá: rövid és erőteljes, s arra kérem ellenségeimet, vegyék úgy, hogy kimondtam!

Azt állítják, hogy viselkedésem ellenkezik az elveimmel, és ne kételkedjünk benne, ezt a második állítást felhasználják az első megalapozására; mert sok ember van, aki tudja a módját, hogy érve-

ket találjon olyasvalamire, ami nincs. Azt fogják mondani tehát, hogy aki zenét költ és verset ír, az nem jó szívvel becsmérli a művészeteket, és hogy az irodalom, melyet színleg megvetek, ezer dicséretesebb foglalatosságot kínál, mint komédiákat írni. Felelnem kell erre a vádra is.

Mindenekelőtt azt mondom, hogy e vád, még ha teljes szigorúságban elfogadnók is, csak azt bizonyítaná, hogy rosszul viselkedem, azt nem, hogy rosszhiszeműen beszélek. Ha szabad volna az emberek cselekedeteit véleményük bizonyítékaiként kezelni, akkor azt kellene mondanunk, hogy az igazság szeretete minden szívből száműzetett, és egyetlen keresztény sem él a földön. Mutassanak egyetlen embert, aki mindig elveinek megfelelően cselekszik, és én elismerem, hogy ellenségeim joggal ítélik el az én elveimet. Ilyen az emberiség sorsa: az ész megmutatja nekünk a célt, a szenvedélyek pedig eltávolítanak tőle. Még ha igaz volna is, hogy nem cselekszem elveimnek megfelelően, akkor sem volna tehát joguk egyedül ezen az alapon megvádolni engem, hogy a nézeteimmel ellenkező dolgokat beszélek, s elveimet, hogy hamisak.

Ám ha felmentést akarnék nyerni ebben a dologban, elegendő volna egybevetnem az időpontokat, hogy a tényeket összebékítsem egymással. Nem voltam mindig oly szerencsés, hogy úgy gondolkodjam, mint most. Hosszú ideig éltem századom előítéleteinek bűvöletében, s így egyedül a tanulmányokat tartottam bölcs emberhez méltó foglalatosságnak, a tudományokra csak tisztelettel, a tudósokra csak csodálattal tekintettem.* Nem értettem meg, hogy az ember eltévelyedhet, miközben folyvást bizonyít, és rosz-

* Valahányszor hajdani együgyűségemre gondolok, nem tudom megállni, hogy ne nevessek rajta. Nem olvashattam olyan erkölcsi vagy filozófiai tárgyú könyvet, hogy ne hittem volna a szerző lelkét vagy elveit fölfedezni benne. E tekintélyes írókat mindig szerény, bölcs, erényes, feddhetetlen embereknek tartottam. Angyali elképzeléseim voltak társaságukról; házukhoz másképp, mint szentélyhez nem közeledtem. Végül megláttam őket; gyerekes előítéletem elpárolgott, s ez volt az egyedüli tévedés, melyből kigyógyítottak.

szat cselekedhet, miközben folyvást bölcsességeket beszél. Csak miután közelről láttam a dolgokat, csak akkor tanultam meg értékük szerint becsülni őket; és jóllehet vizsgálódásaim során mindig azt találtam, hogy *satis eloquetiae, sapientiae parum,*[2] sok elmélkedésre, sok megfigyelésre és sok időre volt szükségem, hogy leromboljam magamban az egész hiú tudományos pompához fűződő illúzióimat. Nem meglepő, hogy az előítéleteknek és tévedéseknek azokban az éveiben, amikor oly nagyra becsültem a szerző címet, néhány alkalommal magam is igyekeztem megszerezni. Akkoriban költöttem verseimet és a tollam alól kikerült írásművek többségét, egyebek között ezt a kis vígjátékot is. Meglehet, érzéketlenségre vall, ha ma szememre vetik ifjúságom kedvteléseit; mindenesetre téved, aki azzal vádol engem, hogy általuk ellentmondtam elveimnek, hiszen akkoriban még nem vallottam őket. Régóta nem várok semmit e dolgoktól, s ha megkockáztatom, hogy ilyen körülmények között, miután oly soká óvakodtam kiadni a kezemből, most a közönség elé bocsássam őket, ez csak annyit jelent, hogy nem érdekel sem a dicséret, sem a gáncs, mely osztályrészük lehet; mert már nem úgy gondolkodom, mint az a szerző, akinek munkái voltak. Törvénytelen gyermekek ezek, akiket szeretettel becézünk, miközben szégyelljük apaságunkat, s végbúcsút veszünk tőlük, menjenek szerencsét próbálni, nem a mi gondunk, hogy mi lesz belőlük.

De túl sok lesz ennyi okfejtés csupa kimerikus feltételezéssel kapcsolatban. Ha oktalanul azzal vádolnak, hogy magam is műveltem a szépirodalmat, holott megvetem, szükség nélkül védekezem, mivel, még ha a tény igaz lenne is, nem volna benne semmi következetlenség: ezt kell még bebizonyítanom.

A bizonyítás során, szokásom szerint, az igazságnak megfelelő, egyszerű és könnyű módszert fogok követni. Újból megállapítom a kérdés körülményeit, újból kifejtem a véleményemet, és várom, hogy kimutassák, miben hazudtolják meg cselekedeteim a szavaimat. Ellenségeim a maguk részéről nem lesznek olyan óvatosak,

hogy mindezt válasz nélkül hagyják, ők, akik olyan csodálatra méltó művészettel képesek érvelni bármi mellett és bármi ellen. Szokásukhoz híven azzal kezdik, hogy tetszésük szerint felállítanak egy másik kérdést, és megoldják a nevemben, a nekik megfelelő módon; hogy kényelmesebben támadhassanak, nem a magam érvelésmódja, hanem az övék szerint beszéltetnek; ügyesen elvonják az olvasó tekintetét a lényegi tárgyról és jobbra-balra terelgetik, kísértet ellen hadakoznak, és azt állítják, hogy engem győztek le; de én azt fogom tenni, amit tennem kell, s már kezdem is.

„A tudomány semmire se jó és csak rosszat tesz, mert természeténél fogva rossz. Nem lehet elválasztani a bűntől, miként a tudatlanságot sem az erénytől. Minden művelt nép mindig romlott volt, minden tudatlan nép mindig erényes; egyszóval, bűnök csak a tudósok között vannak, erényes ember pedig csak az lehet, aki mit se tud. Van tehát mód, hogy becsületes emberekké váljunk megint: sietve száműzni kell a tudományt és a tudósokat, tűzre kell vetni könyvtárainkat, be kell zárni akadémiáinkat, iskoláinkat, egyetemeinket, és vissza kell süllyedni az első századok barbárságába."

Íme hát, ez az, amit ellenségeim igen jól megcáfoltak; de én mindebből egy árva szót se mondtam és nem is gondoltam soha, és nem lehet elképzelni semmit, ami rendszeremmel jobban ellenkeznék, mint ez a képtelen tan, amelyet kegyeskedtek nekem tulajdonítani. De íme, amit én mondtam, és amit egyáltalán nem cáfoltak meg ellenségeim.

Az volt a kérdés, vajon javított-e az erkölcsökön a tudományok és a művészetek újraéledése.

Ha kimutatjuk, miként tettem, hogy erkölcseink semmivel sem lettek jobbak,* ezzel a kérdés nagyjából elintéztetett.

* Amikor azt mondtam, hogy erkölcseink megromlottak, ezzel nem azt akartam mondani, hogy őseink erkölcsei jók voltak, csupán hogy a mieink még roszszabbak. Az emberek között ezer forrása van a romlásnak, és jóllehet, talán a tu-

De megbújt mögötte egy másik, általánosabb és fontosabb kérdés is: milyen hatást tesz a tudomány művelése a nép erkölcseire. Ezt a kérdést próbáltam meg gondos vizsgálat alá venni, hiszen az előbbi csupán a következménye.

A tényeken kezdtem és kimutattam, hogy az erkölcsök minden népnél abban a mértékben korcsosultak el, ahogy a tanulmányok és a művelődés iránti hajlam elterjedt az emberek között.

Ez sem volt elég; mert ha nem lehet is tagadni, hogy ezek a dolgok mindig együtt jártak, tagadni lehet, hogy az egyik oka lett volna a másiknak; azon voltam tehát, hogy kimutassam e szükségszerű kapcsolatot. Megmutattam, tévedéseink forrása abból ered ezen a téren, hogy összetévesztjük hiú és csalóka tudásunkat a legfőbb értelemmel, mely minden dolgok igazságát egyetlen szempillantással belátja. Az elvont módon elképzelt tudomány méltó minden csodálatunkra. Az emberek őrült tudománya csak gúnykacajt és megvetést érdemel.

A művelődés iránti hajlam valamely népnél mindig a romlás kezdetét jelzi, és hamarosan e folyamat felgyorsulásához vezet. Mert ez a hajlam egy egész nemzetben csak két hamis forrásból

domány a legbővebb és a legsebesebb mindeme források közül, szó sincs róla, hogy az egyedüli volna. A római birodalom pusztulása, a barbárok tömegeinek beözönlése olyan keveredésre vezetett a népek között, mely szét kellett rombolja valamennyiük erkölcseit és szokásait. A keresztes hadjáratok, a kereskedelem, Nyugat-India felfedezése, a hajózás, a távolsági utazások és még egyéb okok, melyekről nem akarok beszélni, fenntartották és növelték a zűrzavart. Ami csak megkönnyíti az érintkezést a különböző nemzetek között, az nem az erényeket, hanem a bűnöket viszi el egyiktől a másikig, és mindenütt megváltoztatja az éghajlatnak és a kormányzati formának megfelelő erkölcsöket. A tudományok tehát nem minden rossznak az okozói, csupán nagy részük van a rosszban, s ami sajátosképpen hozzájuk tartozik, az az, hogy kellemes színezetet adnak vétkeinknek, valamiféle becsületes külsőt, ami visszatart attól, hogy iszonyodjunk tőlük. Emlékszem, amikor először mutatták be *A gonosz komédiájá*-t,[3] a közönség úgy találta, hogy a címszerep nem felel meg a címnek. Cléon átlagos embernek tűnt csupán; olyan, mondták, mint bármelyikünk. Ez a förtelmes gazfickó, noha igen jól előadott jelleme el kellett volna borzasszon mindenkit, aki elég balszerencsés, hogy hasonlítson rá, tökéletesen sikertelen jellemnek tűnt, álnokságai pedig kedvességszámba mentek, mert aki igen becsületes embernek gondolta magát, színről színre magára ismert benne.

fakadhat, melyeket a tanulmányok táplálnak és duzzasztanak föl, nevezetesen a semmittevésből és a kitűnnivágyásból. Jól megalkotott államban minden polgárnak megvan a maga betöltendő kötelezettsége, s e fontos feladat túlságosan becses neki, hogysem időt hagyna a léha spekulációkra. Jól megalkotott államban minden polgár egyenlő, olyannyira, hogy senki sem emelkedhetik a többiek fölé mint legtudósabb vagy akár mint legügyesebb, legföljebb mint a legjobb: de gyakran még az utóbbi megkülönböztetés is veszélyeket rejt magában, mert csalókat és álszenteket teremt.

A művelődés iránti hajlam a kitűnnivágyásból származik, és sokkalta veszedelmesebb bajokat okoz, mint amennyire hasznos mindaz a jó, amit létrehoz, mert aki átadja magát neki, az csak a sikerrel törődik, és nem sokat fog aggályoskodni az eszközök megválogatásában. Az első filozófusok nagy hírnévre tettek szert azzal, hogy megtanították az embereket kötelességeik gyakorlására és az erény elveire. De mivel ezek a szabályok hamarosan közkinccsé váltak, egy idő után már az ellenkező irányban kellett utat vágnia annak, aki fel akart tűnni. Ez az eredete a Leukipposzok, a Diogenészek, a Pürrhonok, a Protagoraszok, a Lucretiusok képtelen rendszereinek. Ugyanígy próbáltak kitűnni közülünk a Hobbesok, a Mandeville-ek és még annyi más. Veszedelmes tanaik oly gyümölcsözők voltak, hogy jóllehet maradtak igazi filozófusaink, akik azért égnek, hogy az emberiség és az erény törvényeit véssék szívünkbe, mégis elborzaszt a látvány, mily fokra jutott okoskodó századunk elveiben az ember és a polgár kötelességeinek becsmérlése.

A műveltség, a filozófia és a művészetek iránti hajlam megsemmisíti legfőbb kötelességeink és az igazi dicsőség szeretetét. Ha egyszer a tehetség az erény méltósága fölé kerekedett, akkor mindenki kellemes ember akar lenni, és senkinek sincs gondja rá, hogy derék ember legyen. Innen származik az a következetlenség is, hogy az embereknek csak olyan tulajdonságait jutalmazzuk, amelyek nem

függnek tőlük: mert tehetségünk velünk születik, csak az erény a saját művünk.

Neveltetésünk elsősorban és csaknem kizárólag e nevetséges előítéletek gyümölcseire és magvaira irányul. Azért zaklatnak nyomorúságos ifjúkorunkban, hogy a bölcsészet tudományaira tanítsanak: ismerjük a nyelvtan valamennyi szabályát, még mielőtt beszélni hallottunk volna az ember kötelességeiről, ismerjük minden elődünk tetteit, még mielőtt egy szót is hallottunk volna arról, hogy mit kell tennünk; ha megtanulunk csevegni, már senki sem törődik vele, hogy tudjunk cselekedni és gondolkodni is. Egyszóval, csak olyan dolgokban kell tudósnak lennünk, amelyek semmire sem szolgálhatnak, és gyermekeink pontosan úgy nevelkednek, mint a régi nyilvános játékok atlétái, akik hasztalan és felesleges működésre szánják hatalmas tagjaikat, ezért aztán óvakodnak is, nehogy valaha hasznot hajtó munkára fogják őket.

A műveltség, a filozófia és a művészetek iránti hajlam elpuhítja a testet és a lelket. A szobai munka kényessé tesz, legyengíti a szervezetet, s a lélek nehezen őrzi meg erejét, ha a testi erő elveszett. A tanulmányok elrontják a gépezetet, kimerítik a szellemet, megsemmisítik az erőt, elsorvasztják a bátorságot, s ez egymagában is elég jól mutatja, hogy nem nekünk valók; így lesz az ember gyáva és kishitű, egyként ellenállóképtelen a fájdalommal és a szenvedélyekkel szemben. Mindenki tudja, milyen nehezen viselik a városlakók a háború fáradalmait, és nem titok, hogy miféle híre van a tollforgatóknak a vitézség terén.* Márpedig semmire sem gyanakszunk több joggal, mint a nyúlszívű ember dicsőségére.

Sokat bölcselkednek természetünk gyengeségéről, ám a sok böl-

* Íme egy mai példa azok számára, akik szememre vetik, hogy csak régieket idézek. Midőn a genovai köztársaság azt kutatta, hogyan igázhatná le könnyebben a korzikaiakat, nem talált biztosabb eszközt, mint akadémiát létesíteni körükben. Nem esnék nehezemre hosszabbra nyújtani ezt a jegyzetet, de ezzel igazságtalanságot követnék el egyedüli olvasóimon, akikkel törődöm.

cselkedés gyakran csak arra szolgál, hogy eltérítsen a nagylelkű vállalkozásoktól. Addig elmélkedünk az emberiség nyomorúságáról, míg végül leroskadunk e nyomorúság képzelt terhei alatt, a túlzott előrelátás pedig bátorságunkat szegi, mert megfoszt a biztonság érzetétől. Hiába próbáljuk felvértezni magunkat az előre nem látott balesetek ellen, „ha a tudomány, miközben újabb védeszközökkel iparkodik felfegyverezni minket a természet kényelmetlenségei ellen, csak még jobban képzeletünkbe vési, mily nagyok és súlyosak e kényelmetlenségek, és így nem tud annyi érvet és hiú szubtilitást felhozni, hogy mindezt elpalástolja előlünk".[4]

A filozófia iránti hajlandóság meglazítja a tisztelet és a jóindulat minden kötelékét, amely az embert a társadalomhoz fűzi; meglehet, ez a legveszedelmesebb minden baj közül, ami csak belőle származik. A tanulmányok varázsa csakhamar elveszi minden más vonzalom ízét. Mi több, a filozófus addig elmélkedik az emberiségről, addig figyeli az embereket, míg végül megtanulja értékük szerint becsülni őket, és nehéz igazi ragaszkodást érezni azok iránt, akiket megvetünk. Hamarosan a maga személyére összpontosul minden érdeklődése, amit az emberek megosztanak a felebarátaikkal; gőgje a maga javára fordítja a többiek iránti megvetését, önszeretete abban az arányban növekszik, ahogy közömbössége a világ többi része iránt. A család, a hon értelmetlen szavakká válnak a számára; nem szülő, nem polgár, nem ember többé: filozófus.

A tudományok művelése bizonyos értelemben eltávolítja a filozófus szívét a tömegtől, ám ugyanakkor egy másik értelemben a filozófus – mint tollforgató – a tömegnek adja a szívét, s ezzel sem szül kevesebb előítéletet az erényről. Minden ember, aki mutatós tehetségeket gyakorol, tetszeni akar, azt akarja, hogy csodálják és jobban csodálják, mint a másikat. A nyilvános éljenzés egyedül őt illeti meg; azt mondanám, mindent elkövetne, hogy megszerezze, ha nem követne el még többet azért, hogy pályatársait elüsse tőle. Ebből erednek egyfelől az ízlés és az udvariasság keresett finom-

kodásai, a hitvány és alantas hízelkedés, a csábító, kicsinyes és gyermekes szolgálatok, melyek végül is sekélyessé teszik a lelket és megrontják a szívet, és másfelől a hírneves művészek közötti féltékenykedés, vetélkedés és gyűlölködés, az álnok rágalmazás, az alávaló csalás, az árulás, és minden, ami csak a bűnben a leghitványabb és legszégyenletesebb. Ha a filozófus megveti az embereket, a művész is hamarosan iparkodni fog megvetni őket, s mindkettő hozzájárul ahhoz, hogy valóban megvetendővé váljanak.

Többet mondok, s minden igazság közül, amit a bölcsek figyelmébe ajánlottam, ez a legmegdöbbentőbb s a legkegyetlenebb. Íróink valamennyien úgy tekintenek a tudományokra, a művészetekre, a fényűzésre, a kereskedelemre, a törvényekre meg a többi béklyóra, mely a személyes érdek által vonja szorosabbra az emberek közötti társadalmi kötelékeket,* s minden embert függővé tesz a többitől, kölcsönös szükségleteket és közös érdekeket ad nekik, és mindenkit arra kényszerít, hogy járuljon hozzá a mások boldogságához, ha maga boldogulni akar, úgy tekintenek mindezekre a dolgokra, mint századunk politikájának remekműveire. Ezek kétségkívül szép eszmék, és kedvező színben jelennek meg íróinknál. De ha figyelmesen és részrehajlás nélkül tekintjük őket, akkor sokkal kisebbnek fogjuk találni előnyeiket, mint első pillantásra.

Felettébb csodálatos dolog csakugyan, hogy az emberek többé nem tudnak anélkül élni, hogy elgáncsolják, félrelökjék, megcsalják, elárulják, tönkretegyék egymást! Óvakodnunk kell, nehogy olyannak láthassanak, amilyenek vagyunk: mert ha két ember érdekei megegyeznek, százezer másiknak az érdekei ellentétesek az

* Amiatt panaszkodom, hogy a filozófia meglazítja a kölcsönös tisztelet és jóindulat társadalmi kötelékeit, s amiatt, hogy a tudományok, a művészetek meg a kereskedelem többi tárgya mind szorosabbra vonja az egyéni érdeken alapuló társadalmi kötelékeket. Valóban, nem lehet az egyiket szorosabbra vonni anélkül, hogy a másik ne lazulna meg ugyanannyival. Ebben tehát nincs semmi ellentmondás.

övéikkel, és csak egyféleképpen arathatnak sikert, ha rászedik és a vesztükbe sodorják mindezeket az embereket. Íme, itt az erőszak és az álnokság végzetes forrása, itt a forrása minden szörnyűségnek, mert ezek szükségszerűen következnek a dolgok jelen állapotából, amikor mindenki színleli, mintha mások boldogulásán vagy hírnevén fáradoznék, de valójában mindenki csak arra törekszik, hogy a magáét növelje a többieknél nagyobbra és a többiek rovására.

Mit nyertünk ezen? Sok fecsegőt, gazdagokat és okoskodókat, vagyis az erény és a józan ész ellenségeit. Cserébe elveszítettük az ártatlanságot és az erkölcsöket. A tömeg nyomorúságban fetreng, mindenki a bűn rabja lett. Az el nem követett vétkek már ott lappanganak a szívek mélyén, és végrehajtásukhoz csak a büntetlenség bizonyossága hiányzik.

Különös és szomorú alkotmány, ahol a felhalmozott gazdagság mindig lehetővé teszi, hogy még nagyobb gazdagságot halmozzanak fel, és ahol a nincstelennek nincs módja bármit is szerezni; ahol a derék embernek semmi esélye, hogy kijusson a nyomorúságból; ahol a legnagyobb csalóké a legnagyobb tisztelet; és ahol okvetlenül le kell mondani az erényről, hogy tisztes emberré legyünk! Tudom, mindezt százszor is elmondták a szónokok; de szónokolva mondták, én pedig érvek alapján; ők csak észrevették a bajt, én az okait is feltárom, és mindenekelőtt rámutatok egy igen vigasztaló és igen hasznos dologra: bebizonyítom, hogy mindeme vétkek nem annyira az ember, mint inkább a rosszul kormányzott ember sajátjai.*

* Megjegyzem, hogy jelenleg egy sereg kis elv uralkodik a világban, melyek a filozófia hamis látszatával szédítik az együgyű embereket, s ezenfelül nagyon alkalmasak a viták fontoskodó és ellentmondást nem tűrő hangnemben való lezárására, és szükségtelenné teszik a kérdés vizsgálatát. Ilyen a következő: „Az emberek szenvedélyei mindenütt ugyanazok; mindenütt az önszeretet és az érdek vezérli őket; tehát az emberek mindenütt egyformák." A geométerek, amikor valamely feltevésük lépésről lépésre haladva képtelen eredményre vezeti őket, visszafelé végigkövetik lépéseiket, és így bebizonyítják, hogy a feltételezés hamis. Ha ugyanezt a módszert a szóban forgó elvre alkalmazzuk, könnyűszerrel kimutathatjuk

Ezeket az igazságokat fejtettem ki és iparkodtam bizonyítani a jelen tárgyról közreadott különböző írásaimban. Most lássuk a következtetéseket, melyeket levontam belőlük.

A tudomány általában nem való az embernek. Az ember szüntelen eltévelyedik a tudás keresése közben, s ha meg is találja néha, az szinte mindig hátrányára válik. Az ember cselekvésre és gondolkodásra született, nem bölcselkedésre. A bölcselkedés csak boldogtalanná teszi, anélkül, hogy jobbá vagy okosabbá tenné; arra buzdítja, hogy bánkódjék a múltbeli javak fölött, és megakadályozza a jelen élvezésében; elébe tárja a boldog jövőt, hogy a képzelet elkábítsa és a vágyak meggyötörjék, meg a boldogtalan jövőt, hogy előre átéreztesse vele a balsors csapásait. A tanulmányok megrontják erkölcseit, legyengítik egészségét, elpusztítják szervezetét

az elv képtelenségét; ám érveljünk másképp. A vademberben is ember, meg az európai ember is. A félig filozófus azonnal levonja a következtetést, hogy egyik nem jobb a másiknál; de a filozófus azt mondja: Európában a kormányzat, a törvények, a szokások, az érdek, minden elkerülhetetlenné teszi a magánszemélyek számára, hogy kölcsönösen és szakadatlanul becsapják egymást; minden kötelességükké teszi a bűnt; gonosznak kell lenniök, hogy bölcsek legyenek, mert nincs nagyobb bolondság, mint csirkefogókat boldogítani a saját boldogságunk rovására. A vademberek között a személyes érdek szava éppolyan erős, mint a mi körünkben, de nem ugyanazt mondja. Kizárólag a társaság szeretetének és közös védelmüknek a kötelékei egyesítik őket; a *tulajdon* szó, mely annyi bűnbe kerül a mi becsületes embereinknek, számukra úgyszólván semmit sem jelent; érdekellentétek nem osztják meg őket; semmi sem buzdítja őket arra, hogy becsapják egymást; a közmegbecsülés az egyedüli jó, amire valamennyien törekszenek, és amit mindegyikük kiérdemel. Nagyon is lehetséges, hogy egy vadember elkövet valamilyen rossz cselekedetet, de nem lehetséges, hogy szokásává váljék rosszat cselekedni, mert ez semmire sem volna jó neki. Azt hiszem, pontosan felbecsülhetjük az emberek erkölcseit egymás közötti ügyleteik gyakoriságán: minél többet közlekednek egymással, minél jobban csodálják egymás tehetségét és ügyességét, annál illemtudóbban és ügyesebben csalja meg egyik a másikát, és annál méltóbbak a megvetésre valamennyien. Kedvem ellenére mondom: jóraváló ember az, akinek nincs szüksége rá, hogy bárkit is becsapjon, és a vadember ilyen.

Illum non populi fasces, non purpura Regum
Flexit et infidos agitans discordia fratres:
Non res Romanae, perituraque regna. Neque ille
Aut doluit miserans inopem, aut invidit habenti.[5]

és tönkreteszik eszét: ha netán megtanítanák valamire, úgy hiszem, akkor is igen kevéssé kárpótolnák e veszteségekért.

Elismerem, van néhány fennkölt szellem, aki át tud hatolni az igazságot borító lepleken; néhány kiváltságos lélek, aki ellen tud állni az ostoba hiúságnak, az alantas féltékenységnek meg a többi szenvedélynek, amit a műveltség iránti hajlam ültet el az emberekben. Ama kevesek, akik oly szerencsések, hogy egyesítik magukban e tulajdonságokat, fényt és dicsőséget árasztanak az emberi nemre; egyedül ők végzik tanulmányaikat az összesség javára, és még ez a kivétel is a szabályt erősíti: mert ha minden ember Szókratész lenne, akkor a tudomány ugyan nem volna ártalmukra, de nem is volna szükségük tudományra.

Valamennyi erkölcsös népnek, amely tiszteli törvényeit, és régi szokásait nem akarja kifinomultabbakkal felváltani, nagy gonddal kell védekeznie a tudományok s kivált a tudósok ellen, akiknek ellentmondást nem tűrő, dogmatikus elvei hamar megtanítanak a szokások és a törvények megvetésére, s egy nemzet soha nem tehet ilyet anélkül, hogy meg ne romlana. A szokások legkisebb változása, még ha bizonyos tekintetben előnyös is, mindig kárára válik az erkölcsnek. Mert a szokások teszik a nép morálját, s mihelyt a nép nem tiszteli többé szokásait, nincs más szabálya, csak a szenvedélyei, és nincs más gyeplője, csak a törvények, melyek néha megfékezhetik ugyan a gonoszokat, de soha nem változtathatják jó emberré őket. Egyébiránt, ha a nép egyszer már megtanulta a filozófiából, hogy megvesse a szokásait, hamarosan rájön a titokra, hogyan kell a törvényeket kijátszani. Azt mondom tehát, hogy egy nép erkölcsei, akár egy ember becsülete: kincs, amelyet őrizni kell, mert nem lehet visszaszerezni, ha egyszer már elveszett.*

* A történelemben egyetlen, magában álló, ámde csattanós példát találtam, amely látszólag ellentmond a fenti elvnek: Róma megalapítása egy csapat útonálló műve volt, de leszármazottaik néhány nemzedék során a legerényesebb néppé

De ha egy nép egyszer már eljutott a romlás egy bizonyos fokára – akár hozzájárultak ehhez a tudományok, akár nem –, száműzni kell-e vagy meg kell-e őrizni akkor a tudományokat, hogy a népet megjavítsuk vagy rosszabbá válását megakadályozzuk? Ez más kérdés, s itt határozottan a tagadó válasz mellett foglaltam állást. Mert először is, egy vétkezéshez szokott nép soha nem tér vissza az erényhez, s ennélfogva nem az a cél, hogy megjavítsuk azokat, akik nem jók, hanem hogy megőrizzük jónak azokat, akik szerencséjükre még azok. Másodszor, ugyanazok az okok, melyek megrontották a népeket, olykor megakadályozzák a még nagyobb romlást; így aki óvatlan gyógyszerfogyasztással tönkretette a szervezetét, kénytelen megint csak az orvosokhoz fordulni, hogy életét megmentse, s ugyanígy, ha a művészetek és a tudományok egyszer már kiköltötték a rossz hajlamokat, a segítségük nélkül nem lehet megakadályozni, hogy e rossz hajlamok bűnné váljanak; legalább valamiféle mázt vonnak köréjük, ami nem engedi a mérget szabadon gőzölögni. Lerombolják az erényt, de meghagyják a nyilvános színlelést,* s ez mindenesetre szép dolog. Az erény helyére az udvariasság és az illem kerül, annak a félelemnek a helyére pedig, hogy hitványnak fogunk tetszeni, az a félelem, hogy nevetségessé válunk.

váltak, amely valaha létezett. Nem sajnálnám a fáradságot, hogy megmagyarázzam ezt a tényt, ha itt helye volna; most beérem azzal a megállapítással, hogy Róma alapítói nem annyira romlott erkölcsű, mint inkább kialakulatlan erkölcsű emberek voltak; nem vetették meg, hanem még nem ismerték az erényt: mert az *erény* és a *bűn* közösségi fogalmak, csak az emberek gyakori érintkezésében születnek meg. Ráadásul ezzel az ellenvetéssel igen rossz szolgálatot tennénk a tudományoknak; mert Róma első két királya közül, akik a köztársaságnak alakot adtak s bevezették erkölcseit és szokásait, az egyik csak a háborúval foglalkozott, a másik csak a szertartásokkal; azzal a két dologgal, mely a világon a legtávolabb áll a filozófiától.

* Ez a színlelés az erkölcsök bizonyos lágysága, mely tisztaságukat némelykor a rend látszatával helyettesíti, ami megakadályozza, hogy elhatalmasodjék a kicsapongás, és a szép dolgok csodálatával, ami megakadályozza, hogy a jóság teljesen feledésbe merüljön. Ez a színlelés voltaképpen a vétek, mely az erény mezét ölti magára, nem azért, hogy megcsaljon és eláruljon, miként a képmutatás, hanem hogy ama szeretetre méltó és szent kép mögé bújva megszabaduljon az iszonyattól, melyet önmaga fedetlen látványa kelt benne.

Véleményem szerint tehát, s már többször elmondtam ezt a véleményemet, meg kell hagyni, sőt gondosan óvni kell az akadémiákat, iskolákat, egyetemeket, könyvtárakat, színházakat, és minden kedvtelést, ami valamelyest lekötheti az emberek hitványságát, és megakadályozhatja őket abban, hogy tétlenségüket veszedelmesebb dolgokra használják. Mert ha már olyan országban élünk, ahol többé nem léteznek becsületes emberek, és nem létezik jó erkölcs, akkor még mindig jobb csalók, mint útonállók között élni.

Kérdem ezek után, hol az ellentmondás abban, hogy olyan hajlamoknak hódolok magam is, melyeknek haladását helyeslem? Ma már hiába törekednénk arra, hogy az embereket a jó cselekvésére vezessük, csupán annyit tehetünk, hogy elvonjuk őket a rossz cselekvésétől; együgyűségekkel kell lekötni a figyelmüket, hogy elvonjuk őket a rossz cselekedetektől; szórakoztatni kell őket, ahelyett, hogy prédikálnánk nekik. Ha írásaim hozzájárultak ehhez a kevéske jóhoz, én mindent megtettem, ami tőlem tellett, és meglehet, hasznos szolgálatot teszek, ha tárgyat kínálok az emberek szórakozásának, ami megakadályozza, hogy önmagukra gondoljanak. Felettébb boldog volnék, ha a közönség naponta kifütyülné egy új színművemet, feltéve, hogy ezen az áron két órára féken tudom tartani legalább egy néző rossz szándékait, és megmenthetem barátja leányának vagy feleségének becsületét, bizalmasának titkát, hitelezőjének vagyonát. Amikor nincsenek többé erkölcsök, már csak a rend biztosítására gondolhatunk, s elég jól tudjuk, hogy a zene és a színház egyik legfontosabb eszköze a feladat végrehajtásának.

Ha maradt még valami igazolnivalóm, bátran ki merem mondani, nem a közönséggel és nem is ellenségeimmel, hanem egyes-egyedül önmagammal szemben: mert csak önmagam megfigyelése útján ítélhetem meg, hogy ama kevesekhez számíthatom-e magamat, s hogy lelkem megfelelő állapotban van-e ahhoz, hogy elviselje az irodalmi gyakorlatok terheit. Nem egyszer éreztem a dolog veszé-

lyeit; nem egyszer tettem le róla azzal a szándékkal, hogy nem kezdem újra soha többé; lemondtam csábító varázsáról, lelki békességemért feláldoztam az egyedüli örömöt, mely még hízelgett a szívemnek. Ha a búskomorság állapotában, ha kínteli és fájdalmas pályafutásom végén néhány pillanatra még egyszer kezembe vettem is őket, hogy csillapítsam velük a bajaimat, mindazonáltal – legalábbis azt hiszem – nem vetettem beléjük sem annyi érdeklődést, sem annyi becsvágyat, hogy kiérdemelném az igazságos szemrehányásokat, melyeket én tettem a tollforgatóknak.

Próbára kellett tennem magamat, hogy önismeretemet teljessé tegyem, és nem haboztam vállalni a próbát. Miután megismertem lelkem állapotát az irodalmi sikerek közepette, hátra volt még, hogy megvizsgáljam a fordított helyzetben is. Most már tudom, mit kell gondolnom erről, és a közönség nem mondhat olyan rossz ítéletet rólam, hogy ne volnék felkészülve rá. Darabom sorsa az volt, amit megérdemelt, és amit előre láttam, de ha az előadás kellemetlenséget szerzett is nekem, én mégis elégedettebb voltam önmagammal, s több joggal voltam az, mintha sikerem lett volna.

Tanácsolom hát azoknak, akik oly buzgón keresik, hogy mit vethetnének a szememre: igyekezzenek jobban tanulmányozni elveimet és jobban megfigyelni viselkedésemet, mielőtt ellentmondással és következetlenséggel vádolnak. Ha valaha észrevennék, hogy kezdek a közönség tetszésére vadászni, vagy bájos dalocskák szerzőségével hivalkodom, vagy ártani próbálok vetélytársaim dicsőségének, vagy szívesen mondok rosszat századom nagyjairól, oly módon igyekezvén felemelkedni az ő szintjükre, hogy leszállítom őket az enyémre, vagy akadémiai helyekre pályázom, vagy udvarolok a hangadó hölgyeknek, vagy tömjénezem a nagyok ostobaságait, vagy nem akarván többé a két kezem munkájából élni, elvetem választott mesterségemet, és a meggazdagodás útjára lépek, egyszóval, ha észreveszik, hogy a hírnév szeretete feledteti velem az erény szeretetét, kérem, figyelmeztessenek, sőt a nyilvá-

nosság előtt figyelmeztessenek, és megígérem, hogy nyomban tűzre vetem írásaimat és könyveimet, és minden tévedést elismerek, amit csak a szememre vetnek.

Addig azonban könyveket írok, verset és zenét költök, ha tehetségem, időm, erőm és kedvem lesz hozzá; továbbra is teljes őszinteséggel kimondok minden rosszat, amit az irodalomról és az irodalom művelőiről gondolok,* és nem fogom azt hinni, hogy kevesebbet érek emiatt. Igaz, egy napon azt mondhatja valaki: a tudományoknak és a művészeteknek ez a nyílt ellensége mindazonáltal színpadi darabokat is írt és adott közre; és az ilyen beszéd, elismerem, keserű szatíra lesz: nem énrólam, hanem századomról.

* Bámulatosnak tartom, hogy a tollforgatók többsége mennyire hagyja magát megtéveszteni ebben az ügyben. Látván, hogy a tudományokat és a művészeteket támadom, azt hitték, hogy személy szerint rájuk haragszom, miközben ellentmondás nélkül ugyanúgy gondolkodhattak volna, ahogy én: hogy jóllehet ezek a dolgok sok bajt hoztak a társadalomra, igen lényeges, hogy ma mint az általuk okozott baj ellenszerét használjuk őket, vagy mint az ártalmas állatokat, melyeknek megőrölt maradványait a marásra tesszük. Egyszóval, nincs olyan tollforgató, aki, ha viselkedésében ki tud tartani a fenti cikk vizsgálódásainál, ne mondhatná el ugyanazt a maga javára, amit én mondtam el a magaméra; és ez az érvelési mód, úgy tetszik, annál is inkább megfelel nekik, minthogy, magunk közt szólván, vajmi keveset gondolnak a tudománnyal, ha a tudósok változatlanul tekintélyt meríthetnek belőle. Akár a pogányság papjai, akik csak addig tartanak ki a vallás mellett, ameddig az tiszteletet szerez nekik.

ÉRTEKEZÉS AZ EMBEREK KÖZÖTTI EGYENLŐTLENSÉG EREDETÉRŐL ÉS ALAPJAIRÓL

ÍRTA

JEAN-JACQUES ROUSSEAU,

genfi polgár

NON IN DEPRAVATIS, SED IN HIS QUAE BENE SECUNDUM NATURAM SE HABENT, CONSIDERANDUM EST QUID NATURALE.

ARISZTOTELÉSZ: POLITIKA. I, 2.[1]

A GENFI KÖZTÁRSASÁGHOZ

Fényességes, igen nagyrabecsült és hatalmas urak,

meggyőződésem lévén, hogy a hon csak erényes polgár tisztelgését fogadhatja el, immár harminc éve iparkodom kiérdemelni a jogot, hogy a nyilvánosság szeme láttára hajtsak főt előttetek. Mivel e szerencsés alkalom részben pótolja azt, amit erőfeszítéseim nem tudtak elérni, ezért úgy véltem, megtehetem, hogy inkább a lelkemet hevítő buzgalomra hallgatok, mint a jogra, amelytől felhatalmazást kellene nyernem. Ha egyszer oly szerencsés vagyok, hogy köztetek születhettem, hogyan is elmélkedhetnék az emberek természetes egyenlőségéről és maguk okozta egyenlőtlenségükről, hogy közben ne gondoljak a mélységes bölcsességre, ahogy a kettő szerencsésen párosul államunkban, s együtt munkál a közrend megőrzésén és az egyének boldogulásán: ez a berendezkedés a lehető legjobban megközelíti a természeti törvényt és a lehető legelőnyösebb a társadalomra nézve. Megvizsgáltam, hogy milyen kell legyen a kormányzat a józan ész parancsa szerint, s igen mély hatást tett rám, hogy a legjobb elveket kivétel nélkül teljesülni láttam nálatok. Olyannyira, hogy ha nem a ti falaitok között látom meg a napvilágot, akkor is úgy gondoltam volna: nem menthetem föl magamat a kötelesség alól s valamennyi nép közül annak kell ajánlanom a társadalom e képét, amelyik a legtöbb előnyét élvezi a társadalomnak, a vele járó visszaéléseket pedig a legjobban megelőzi.

Ha magam választottam volna szülőhelyemet, olyan társadalomra esett volna a választásom, melynek méreteit az emberi ké-

pességek terjedelméhez szabták, vagyis ahhoz, hogy jól lehessen kormányozni, s ahol mindenki el tudja látni hivatalát, és így senki sem kényszerül másokra ruházni a rábízott feladatokat. Olyan államra esett volna a választásom, ahol az egyének valamennyien ismerik egymást, ezért aztán sem a bűn sötét mesterkedései, sem a szemérmes erények nem rejtőzhetnek el a köz tekintete elől, s ahol a kölcsönös találkozások és a kölcsönös ismeretség szelíd szokása folytán inkább a polgárok, mint a föld szeretetében nyilvánul meg a honszeretet.

Olyan országban szerettem volna születni, ahol a főhatalmaknak nem lehet más érdeke, mint a népnek, és így a gépezet mozgása mindig csak a közjót eredményezheti. S mivel ez csak abban az esetben lehetséges, ha a nép és a főhatalom egy és ugyanaz a személy, ebből az következik, hogy demokratikus, bölcsen mérsékelt kormányzat alatt szerettem volna születni.

Szabadon szerettem volna élni és meghalni, vagyis azt szerettem volna, ha olyan törvények uralkodnak fölöttem, melyeknek tiszteletet parancsoló jármát senki nem rázhatja le, sem én, se más; mert üdvös és szelíd iga ez, s a legbüszkébb fők annál engedelmesebben viselik, minél kevésbé születtek arra, hogy bármi más igát viseljenek.

Azt szerettem volna hát, ha az államon belül senki sem mondhatná magáról, hogy fölötte áll a törvényeknek, s ha senki kívülálló nem írhatna elő törvényeket, melyeket az állam kénytelen elismerni. Mert bárhogyan alkossák meg a kormányzatot, ha létezik akár egyetlen ember is, aki nincs alávetve a törvénynek, az összes többi menthetetlenül ki van szolgáltatva neki (I. jegyzet). S ha a kormányzatnak két feje van, egy a szóban forgó nemzetből, egy pedig idegen,[2] akkor bárhogyan osszák meg a hatalmat egymás között, nem lehet mind a kettőnek eléggé engedelmeskedni, és lehetetlen jól kormányozni az államot.

Semmi esetre sem szerettem volna újonnan alapított köztársa-

ságban élni, bármilyen jók legyenek a törvényei, mert attól tartottam volna, hogy a kormányzat netán más lesz, mint amit a pillanat megkövetel, és nem fog megfelelni az új polgároknak – vagy a polgárok az új kormányzatnak –, s így az állam úgyszólván születésének pillanatában megrendül és összeomlik. Mert a szabadsággal ugyanúgy áll a dolog, mint a dús és nehéz ételekkel vagy az erős borokkal: táplálják és erősítik az életerős embereket, akik hozzászoktak az ilyesmihez, de leveszik lábukról, tönkreteszik és lerészegítik a gyengéket és kényeseket, akiknek nem valók. Ha a népek egyszer már megszokták uraikat, többé nem tudnak meglenni nélkülük. Ha megkísérlik lerázni az igát, csak még távolabb kerülnek a szabadságtól. Összetévesztik a szabadságot a fejetlen szabadossággal, ami pedig ellentétes vele, és forradalmaik szinte mindig csalók kezére juttatják őket, akik még súlyosabb láncokat vernek rájuk. Még valamennyi szabad nép mintaképe, a római nép sem volt képes kormányozni önmagát, miután felszabadult a Tarquiniusok elnyomása alól. Lealacsonyította a rámért szolgaság és a megalázó munka, s így kezdetben csak ostoba csőcselék volt; a legnagyobb bölcsességgel kellett kormányozni, hogy lassanként hozzászokjon a szabadság üdvös levegőjéhez, hogy a zsarnokság uralma alatt megfáradt vagy inkább eldurvult lelkek fokról fokra magukévá tegyék ama szigorú erkölcsöket s ama rettenthetetlen bátorságot, melyek végül is a legtiszteletreméltóbb néppé tették őket. Valamely boldog és békés köztársaságban kerestem volna tehát hazát magamnak, ahol az állam kezdetei mintegy az idők éjszakájába vesznek, s ha meg is esett, hogy ellenség támadt rá, a támadás mindig csak nyilvánvalóbbá és erősebbé tette lakosaiban a bátorságot és a hon szeretetét, s polgárai, hosszú ideje megszokván a bölcs függetlenséget, nem csupán szabadok, de méltók is a szabadságra.

Olyan hazát szerettem volna választani, melyet szerencsés gyengesége eltérít a vad hódításvágytól, még szerencsésebb helyzete

pedig megkímél a félelemtől, hogy őt magát hódítja meg valamely másik állam: szabad várost, mely több nép között terül el, de úgy, hogy egyik szomszédjának sem áll érdekében megszállni, ellenben valamennyinek érdekében áll, hogy a többieket megakadályozza a megszállásában; egyszóval olyan köztársaságot, mely nem kísérti meg szomszédai becsvágyát és szükség esetén joggal számíthat segítségükre. Amiből az következik, hogy e szerencsés helyzetben csupán önmagától kell tartania, és ha polgárai gyakorlatot szereznek a fegyverforgatásban, nem azért, mintha önvédelmükről akarnának gondoskodni, inkább csak azért, hogy ébren tartsák maguk között a harci tüzet s a rettenthetetlen bátorságot, mert az ilyesmi nagyon illik a szabadsághoz és táplálja a szabadságszeretetet.

Olyan országot kerestem volna, ahol minden polgárnak jogában áll törvényeket hozni; hiszen ki tudná inkább, hogy milyen körülmények között élnek együtt a legjobban egyazon társadalomban? De nem helyeseltem volna, hogy olyan népszavazásokat tartsanak, mint Rómában, ahol az államfőket és az állam megóvásában leginkább érdekelt személyeket kizárták az állam üdvét érintő döntésekből, s a nyilvános tisztségek viselőit, valamiféle abszurd következetlenség folytán, megfosztották az egyszerű polgárok egynémely jogától.

Ellenkezőleg, azt kívántam volna, hogy ne indítványozhasson akárki új törvényeket, hanem ez a jog a tisztségviselők kiváltsága legyen, mert csak így lehet útját állni az elfogult és rosszul kieszelt tervezeteknek meg a veszedelmes újításoknak, melyek végül is pusztulásba döntötték Athént; és még a tisztségviselők is olyan körültekintően éljenek ezzel a jogukkal, a nép pedig a maga részéről oly nagy tartózkodást tanúsítson a törvények jóváhagyása terén, ami pedig azok kihirdetését illeti, ez minden esetben oly ünnepélyes legyen, hogy még mielőtt megrendülne az alkotmány, az embereknek ideje legyen meggyőződni róla: a törvények kivált ősi eredetük miatt szentek és tiszteletet parancsolók, s a nép hamar megszű-

nik tisztelni az olyan törvényeket, melyek a szeme előtt változnak nap mint nap, és ahol nem törődnek a régi szokásokkal, mondván, hogy jobbakat teremtenek, ott gyakran több rosszat okoznak, mint amennyit kiküszöbölniök sikerül.

Kivált az olyan köztársaságot kerültem volna, ahol a nép azt hiszi, meglehet elöljárók nélkül, vagy elég, ha csak valami ingatag hatalmat hagy meg nekik, s óvatlanul fenntartja magának a polgári ügyek intézését és a törvények végrehajtását, mert az ilyen köztársaságot szükségképpen rosszul kormányozzák. Ilyen lehetett az első, közvetlenül a természeti állapotra következő kormányzatok még nyers alkotmánya, és ilyen volt ama bűnöknek egyike is, melyek az athéni köztársaság vesztét okozták.

De örömmel választottam volna azt a köztársaságot, ahol az egyének beérik annyival, hogy szentesítik a törvényeket és a vezetők előterjesztése alapján közösen döntenek a legfontosabb államügyekről, egyébiránt pedig köztiszteletben álló bíróságokat létesítenek és gondosan elkülönítik azok különböző hatásköreit, s az igazságszolgáltatás gyakorlására és az állam kormányzására évről évre a legtekintélyesebb és a legfeddhetetlenebb polgárokat választják meg. Ahol az elöljárók erényessége a nép bölcsességéről tanúskodik, ott mind a két fél tiszteli a másikat. Így aztán, ha valaha végzetes félreértés dúlná föl a közmegegyezést, még az elvakultságnak és a tévelygéseknek ezeket a napjait is mértéktartás, kölcsönös megbecsülés és általános törvénytisztelet jellemezné, megannyi előjele és biztosítéka az őszinte és tartós megbékélésnek.

Ilyen előnyöket kerestem volna, fényességes, igen nagyrabecsült és hatalmas urak, a honban, melyet a magaménak választanék. Ha a Gondviselés mindezt még az ország bájos fekvésével, mérsékelt éghajlatával, termékeny földekkel és a lehető legelbűvölőbb tájakkal is tetézi, nem kívánhattam volna nagyobb szerencsét magamnak, mint hogy élvezhetem mindezt a jót e boldog hon kebelén, békében élek polgártársaimmal a nyájas társaságban, gyakorlom

velük szemben az emberiességet, a barátságot és valamennyi erényt, ahogyan tőlük tanultam, s egy derék ember, egy becsületes és erényes hazafi tiszteletre méltó emlékét hagyom magam után.

Ha kevésbé lennék szerencsés vagy később okosodtam volna meg, s végül is más éghajlat alatt kellene bevégeznem béna s hervatag életemet, hasztalan sírva a nyugalom és a béke után, amit meggondolatlan ifjúságom elrabolt tőlem, lelkemben ugyanezeket az érzéseket táplálnám akkor is, hiába, hogy nem tudtam hazámban élni velük. Teli gyengéd és önzetlen vonzalommal távoli polgártársaim iránt, megszólítanám őket szívből jövő szavakkal, valahogy így:

Szeretett polgártársaim, vagy inkább testvéreim, hiszen a vér kötelékei meg a törvények úgyszólván mindannyiunkat egymáshoz fűznek, nem gondolhatok rátok, hogy ne gondolnék mindama jóra is, s ez jóleső érzés, amiben részetek van, s amit, meglehet, senki sem tud jobban megbecsülni, mint én, aki elveszítettem. Minél többet elmélkedem politikai és polgári állapotaitokról, annál kevésbé tudom elképzelni, hogy az emberi dolgok természete megengedne ennél jobb körülményeket. Amikor a többi kormányzat alatt jön szóba az állam legnagyobb java, mindez képzeletbeli tervekre, legföljebb a lehetőségek számbavételére korlátozódik. Ami azonban titeket illet, a ti boldogságtok már valóságos, csak élveznetek kell; s hogy tökéletesen boldogok legyetek, ahhoz semmi többre nincs szükség, csak tudnotok kell beérni vele, hogy azok vagytok. Karddal szerzett vagy visszaszerzett függetlenségteket vitézül és bölcsen védelmeztétek két évszázadon át, s immár az egész világ osztatlanul elismeri. Tekintélyes szerződések állapítják meg határaitokat, biztosítják jogaitokat, és őrködnek nyugalmatok fölött. Nagyszerű alkotmányotokat a legfennköltebb ész sugalmazta, és erős baráti hatalmak szavatolják; békében éltek, sem háborúktól, sem hódítóktól nem kell félnetek; nem engedelmeskedtek más úrnak, csak a magatok alkotta, bölcs törvények-

nek, s magatok választjátok a feddhetetlen elöljárókat is, akik a törvényeket végrehajtják. Nem vagytok sem olyan gazdagok, hogy elgyengítsen a kényelem, és a hiú élvezetek közepette elveszítsétek az igazi boldogság és a szilárd erények szeretetét, sem olyan szegények, hogy több külső segítségre szorulnátok, mint amennyit iparkodástokkal meg tudtok szerezni magatoknak, s míg a nagy országok csak mértéktelen adózás árán képesek fenntartani ezt a becses szabadságot, nektek úgyszólván semmibe sem kerül megőriznetek.

Bárcsak örökkön fennmaradna e bölcsen és szerencsésen berendezett köztársaság, polgárainak boldogságára és okulásul a többi népnek! Ez az egy, amit még kívánni lehet nektek, az egyetlen dolog, amiről még gondoskodnotok kell. Immár csakis rajtatok áll, nem az, hogy boldoggá váljatok – őseitek megkíméltek ettől a fáradságtól –, hanem hogy bölcsen éljetek boldogságtokkal, és így maradandóvá tegyétek. Fennmaradástok azon múlik, hogy örökös egységben éltek-e, hogy engedelmeskedtek-e a törvényeknek, hogy tisztelitek-e a törvény szolgáit. Ha csak egy szemernyi keserűség és gyanakvás is marad közöttetek, siessetek kiirtani; végzetes kovász az, előbb-utóbb balsorsot hoz rátok s pusztulást államotokra. Kérve kérlek, szálljatok magatokba, és hallgassátok meg a lelkiismeret titkos hangját. Van-e valaki köztetek, aki ismer feddhetetlenebb, bölcsebb, tekintélyesebb testületet elöljáróitok tanácsánál? Nem ad-e példát minden tagja mértékletességből, az erkölcsök egyszerűségéből, törvénytiszteletből és a legőszintébb béketűrésből? Fenntartás nélkül bízzatok hát bölcs vezetőitekben; üdvös bizalom ez, az erénynek tartozik vele az ész. Gondoljátok meg, ti választottátok őket, s ők igazolták választástokat, és az általatok rájuk ruházott méltóságnak kijáró megbecsülés okvetlenül visszaháramlik rátok. Senki nem olyan felvilágosulatlan közöttetek, hogy ne tudná: ahol a törvény erőtlen, védőinek pedig nincs tekintélye, ott egyetlen ember sem élhet biztonságban és szabadon. Mi más-

ról volna hát szó, mint hogy tiszta szívből és igaz bizalommal tegyétek azt, amit mindenképpen meg kellene tennetek érdekből, kötelességből és az ész parancsára? Nehogy közönyössé váljatok az alkotmány sorsa iránt, s e bűnös és végzetes közöny miatt eleresszétek fületek mellett a bajban legtöbbet tapasztalt és legbuzgóbb társaitok bölcs tanácsait. Inkább az igazság, az önmérséklet, a legtiszteletreméltóbb kitartás vezesse továbbra is minden lépésteket, és személyetekben az egész világnak mutassa meg, hogy milyen egy büszke és szerény nép, mely éppoly féltve őrzi hírnevét, mint szabadságát. Kivált pedig, s ez utolsó tanácsom, óvakodjatok meghallgatni a baljós magyarázatokat és a mérgezett beszédeket, mert ezeknek az indítékai gyakran veszélyesebbek, mint a cselekedetek, amelyekről szólnak. Az egész ház fölébred és riadtan figyel a jó és hűséges házőrző eb első ugatására, mert az csak akkor csahol, amikor tolvaj közeledik, de mindenki gyűlöli azoknak a lármás állatoknak a kellemetlen tolakodását, melyek szüntelenül zavarják nyugalmunkat; az ilyen állatok állandó és alkalmatlan figyelmeztetésére akkor sem hallgatnak oda az emberek, amikor szükséges volna.

Ti pedig, fényességes és igen nagyrabecsült urak, méltó és tekintélyes elöljárói egy szabad népnek, engedjétek, hogy külön is hódoljak nektek és tisztelegjek előttetek. Ha van rang a világon, mely dicsőséget szerez viselőjének, kétségkívül a tehetség meg erény adta rang az, s a ti rangotok ilyen: magatok váltatok méltóvá rá, és polgártársaitok emeltek oda. Az ő érdemüktől a tiétek csak még jobban tündököl; olyan emberek választottak ki, hogy kormányozzátok őket, akik maguk is képesek másokat kormányozni, így hát a szememben pontosan annyival álltok a többi kormány fölött, amennyivel egy szabad nép – és kivált az, amelyiket kormányozni osztályrésztekül jutott – emelkedik, mind tudás, mind pedig ész tekintetében, a többi államot alkotó csőcselék fölébe.

Hadd idézek egy példát; méltóbb megemlékezést érdemel, s én

mindig szívemben fogom hordani. Csak a legszelídebb megindultsággal gondolhatok az erényes polgárra, kinek életemet köszönhetem, s aki gyermekkoromban sűrűn figyelmeztetett, milyen tisztelettel tartozom nektek. Még magam előtt látom őt, ki a két keze munkájából élt és lelkét a legfennköltebb igazságokkal táplálta. Látom előtte, szerszámai társaságában, Tacitust, Plutarkhoszt és Grotiust. Látom oldalán kedves gyermekét, kiben oly kevéssé termékeny talajra hulltak a legjobb atya tanításai. Ám ha esztelen ifjúságom tévelygései egy időre feledtették is velem a bölcs tanításokat, végül mégis elégtétellel állapíthatom meg, hogy bármily erősen hajlik az ember a bűnre, nehezen fordulhat elő, hogy örökre kárba vesszen a szívből jövő nevelés.

Ilyenek, fényességes és igen nagyrabecsült urak, a kormányzástokra bízott állam polgárai, sőt egyszerű lakosai is; ilyenek a tanult és okos emberek, akikről a kézműves meg a nép neve alatt oly alantas és hamis képzetet szokás alkotni más nemzetek körében. Atyám, örömmel ismerem el, nem tűnt ki polgártársai közül, csak olyan volt, mint azok valamennyien; de nincs ország, ahol az ilyen férfinak ne keresnék – s haszonnal – a társaságát a legbecsületesebb emberek. Nem az én dolgom, és hála az égnek, nem is szükséges emlékeztetnem titeket, mennyi figyelemmel tartoztok az ilyenfajta embereknek, akik neveltetésüknél, természetes jogaiknál és származásuknál fogva egyenrangú társaitok, és csakis saját akaratukból állnak alacsonyabban nálatok. Érdemeitekért emelnek maguk fölé, így hát a magatok részéről valamifajta hálával tartoztok nekik. Nagy megelégedéssel hallom, mennyi nyájassággal és előzékenységgel enyhítitek a szigort, amit a törvény szolgáiként kell gyakorolnotok velük szemben, mennyi megbecsüléssel és figyelemmel viszonozzátok az engedelmességet és tiszteletet, amivel ők tartoznak tinektek. Igazságos és bölcs viselkedés ez, tovaűzi a balszerencsés események emlékét, amit mindörökre feledni kell. Annál is meggondoltabb viselkedés, mert ez az igazságos és nagylelkű nép

örömmel teljesíti kötelességét, természeténél fogva szívesen becsül titeket, és mert akik a legbuzgóbban védelmezik saját jogaikat, a ti jogaitokat is azok tisztelik a leginkább.

Nincs abban semmi meglepő, hogy a polgári társadalom vezetői dicsőnek és boldognak akarják látni alattvalóikat. Ám annál meglepőbb, ha azok, akik egy szentebb és magasztosabb hon elöljáróinak vagy inkább tanítóinak tekintik magukat, valamelyes szeretetet tanúsítanak a földi hon iránt, amely eltartja őket. Mily édes érzés megállapítanom, hogy a mi esetünk a ritka kivételek közé tartozik, s hogy legjobb polgárainkkal állíthatom egy sorba a törvény engedélyezte szent tanok buzgó letéteményeseit, a tiszteletre méltó lelkipásztorokat, akiknek lángoló és szelíd ékesszólása csak annál jobban bevési a szívekbe az Evangélium parancsolatait, mert azzal kezdik a dolgot, hogy ők maguk az Evangélium szerint élnek. Mindenki tudja, mekkora sikerrel űzik Genfben a prédikálás nagyszerű művészetét. De a világ túlságosan is hozzászokott, hogy az ige hirdetői vizet prédikálnak és bort isznak, és csak kevesen tudják, milyen magas fokon uralkodik lelkészeink körében a kereszténység szelleme, a szent erkölcs, az önmagukkal szemben való szigor és a mások iránti elnézés. Talán egyedül Genf városának adatott meg, hogy épületes példát adjon a világnak a teológusok és a tudósok hiánytalan összefogásából. Nagyrészt lelkészeink általánosan elismert bölcsességére és mértéktartására, az állam virágzása iránti buzgó odaadására alapozom azt a reményemet, hogy köztársaságunk mindörökké nyugalomban fog élni. Ámulattal és tisztelettel vegyes örömet ébreszt bennem, ha tapasztalom, milyen borzadályt keltenek köreikben ama szent és barbár embereknek az elvei, akikkel nemegyszer találkoztunk a történelemben, s akik annál több vért ontottak Isten állítólagos jogainak – azaz tulajdon érdekeiknek – védelmében, minél jobban elhitették magukkal, hogy nekik maguknak nem eshetik bántódásuk.

Megfeledkezhetem-e köztársaságunk szebbik részéről, hiszen

tőlük nyeri el boldogságát a köztársaság másik fele, s az ő szelídségük és okosságuk tartja fenn köreinkben a békét és a jó erkölcsöket. Kedves és erényes polgártársnők, nemetek sorsa mindig az lesz, hogy kormányozza a mi nemünket. Boldog nép az, melynek körében szűzi hatalmatok, bárha csak a házastársi szövetségben érvényesül is, mindig az állam dicsőségét s a köz boldogságát szolgálja. Így kormányozták a nők Spártát, és így érdemlitek ki ti is, hogy Genfet kormányozzátok. Van-e olyan barbár férfi, aki ellen tud állni a becsület és az ész szavának, ha egy gyöngéd hitves szájából hallja felhangzani? S van-e, aki nem veti meg a hiú fényűzést, ha ékszereiteket látja; hiszen semmi sem illik jobban a szépséghez, mint ezek az egyszerű és szerény ékszerek, melyek tőletek nyerik csillogásukat. A ti dolgotok, hogy kedves és ártatlan uralmatokkal és megnyerő lényetekkel fenntartsátok az állam törvényeinek szeretetét és a polgárok közötti összhangot, hogy szerencsés házasságokkal újra egyesítsétek a megosztott családokat, s kivált hogy tanításotok meggyőző szelídségével és viselkedéstek szerény bájával kiigazítsatok minden fonákságot, amit ifjaink más országokban szednek magukra. Mert a sok hasznos dolog helyett, amit a maguk javára fordíthatnának, nem hoznak haza egyebet, csak a bukott nők között eltanult gyerekes hanghordozást és nevetséges modort, meg egy nem is tudom, miféle előkelőség bámulását, holott az léha kárpótlás csupán a szolgaságért, a fenséges szabadsággal soha nem ér föl. Maradjatok hát mindig olyannak, amilyenek vagytok, legyetek szűzi őrei az erkölcsöknek s a béke szelíd kötelékei, és szerezzetek érvényt ezután is, a kötelesség meg az erény javára, a természet és a szív jogainak.

Bízom benne, hogy az események kifejlése nem cáfol rám, amikor ilyen biztosítékokra alapozom a polgárok közös boldogulásának és a köztársaság dicsőségének reményét. Elismerem, ez a köztársaság minden erejével együtt sem tündököl azzal a fénnyel, mely a legtöbb szemet elvakítja, s amelynek gyerekes és baljós

csábításainál nincs ádázabb ellensége a boldogságnak és a szabadságnak. A léha ifjúság keresse csak másutt a könnyű gyönyört meg a hosszú bűnbánatot. A jó ízlésűnek mondott emberek csodálják csak másutt a paloták nagyszerűségét, a szép hintókat, a felséges bútorokat, a nyilvános látványosságok pompáját, s a kényelem meg a fényűzés minden kifinomult eszközét. Genfben csak férfiakat találni; igaz, becses látvány ez is, s akik ezt keresik, nem kevesebbet érnek, mint a többi látnivaló bámulói.

Fogadjátok jóindulattal, fényességes, igen nagyrabecsült és hatalmas urak, közös javatok iránti odaadásom e tiszteletteljes tanújeleit. Ha oly szerencsétlen volnék, hogy szívem heves kiáradásában a tapintatlan lelkendezés bűnébe estem volna, kérve kérlek, bocsássátok meg egy igaz hazafi gyengéd ragaszkodását, s egy olyan ember lángoló és indokolt buzgalmát, aki nem kíván nagyobb boldogságot magának, mint hogy valamennyiőtöket boldognak lássa.

A legmélyebb tisztelettel vagyok,

Fényességes, igen nagyrabecsült és hatalmas urak,

a legalázatosabb és legengedelmesebb
szolgátok és polgártársatok

Jean-Jacques Rousseau

Chambéry, 1754. június 14-én.

ELŐSZÓ

Valamennyi emberi tudomány közül, úgy tetszik, az emberről szóló tudomány a leghasznosabb és a legkevésbé előrehaladott (II. jegyzet). Merem állítani, hogy a delphoi templom felirata[3] egymagában jelentősebb és súlyosabb parancsot tartalmazott, mint a moralisták vaskos könyvei együttvéve. Ezért hát úgy vélem, a jelen Értekezés tárgya egyike a legérdekesebb kérdéseknek, melyeket a filozófia maga elé tűzhet, és – szerencsétlenségünkre – egyike a leggyötrelmesebb nehézségeket támasztó kérdéseknek, melyeket a filozófusok meg kell oldjanak. Mert hogyan ismerhetnők meg az emberek közötti egyenlőtlenség eredetét, ha nem ismerjük előbb magukat az embereket? És hogyan láthatja az ember olyannak önmagát, amilyennek a természet megalkotta, ha az idők és a dolgok egymásutánja megváltoztatta eredeti alkatát? Hogyan különítheti el azt, ami eredendően hozzá tartozik, attól, amit a körülmények és a haladás gyarapítottak vagy változtattak eredeti állapotán? Akárcsak Glaukosz szobra, melyet az idők, a tenger és a viharok olyannyira eltorzítottak, hogy inkább vadállatra hasonlított, mint egy istenre, az emberi lélek is elváltozott a társadalom kebelén.[4] Ezernyi szakadatlanul újjászülető hatás érte, temérdek ismeretet és tévedést tett magáévá, testalkata módosult, szenvedélyei állandóan összecsaptak, s mindez külsőre oly mértékben megváltoztatta az embert, hogy csaknem felismerhetetlenné vált. Annak a lénynek a helyén, aki mindig biztos és változatlan elvek szerint cselekedett, a felséges, égi egyszerűségnek a helyén, amit még

Teremtőjétől kapott az ember, nem találni mást, csak az érvelni vélő szenvedély és a megháborodott értelem torz ellentétét.

S ami még kegyetlenebb, minden haladás csak még jobban eltávolítja az emberi nemet eredeti állapotától, s így minél több új ismeretet halmozunk föl, annál inkább megfosztjuk magunkat a lehetőségtől, hogy a legfontosabb ismeretre szert tegyünk; bizonyos értelemben éppen azáltal válunk képtelenné megismerni az embert, hogy tanulmányozni kezdtük.

Könnyűszerrel észrevehetjük, hogy az emberi alkatnak ezekben az egymásra következő változásaiban kell keresni az embereket elválasztó különbségek őseredetét. Mint általánosan elismerik, az emberek természet szerint egyenlők egymással, ahogy az egyes fajokhoz tartozó állatok is egyenlők voltak, mielőtt különböző fizikai okok némelyik fajon belül létre nem hozták a ma megfigyelhető változatokat. Csakugyan, elképzelhetetlen, hogy az első változások – bármilyen úton következtek is be – egyszerre és egyformán módosították volna a faj valamennyi egyedét: inkább úgy történt a dolog, hogy egyesek tökéletesebbé vagy gyarlóbbá váltak, és különböző jó vagy rossz tulajdonságokra tettek szert, csupa olyan dologra, ami nem foglaltatott benne a természetükben, mások pedig huzamosabb ideig megmaradtak eredeti állapotukban. Ez volt az emberek közötti egyenlőtlenség ősforrása, noha könnyebb csak így, általánosságban kimutatni ezt a jelenséget, mint pontosan meghatározni a valódi okot.

Ne képzeljék hát olvasóim, hogy általtani merészelem magamat, mintha ismerném azt, amit, tudom, igen nehéz megismerni. Ha egynémely okfejtésbe kezdtem, ha megkockáztattam néhány feltevést, nem annyira az a reménység vezetett, hogy megoldom a kérdést, inkább csak az, hogy megvilágítom és visszavezetem valódi mibenlétére. Mások talán messzebbre jutnak ezen az úton, mint én, de a végcélhoz senki sem jut el egykönnyen. Mert nem könnyű vállalkozás szétválasztani az ember mai természetében azt, ami

eredendő benne, meg azt, ami mesterséges, és megismerni egy olyan állapotot, mely immár nem létezik, talán soha nem létezett és valószínűleg nem is fog létezni soha, amelyről mindazonáltal megfelelő fogalmat kell alkotnunk, hogy helyesen ítélhessünk jelen állapotunk felől. Aki pontosan meg akarná határozni, milyen óvintézkedésekre van szükség, hogy megalapozott állításokat tehessünk erre a tárgyra vonatkozóan, annak még több filozófiával kell eljárnia, mintsem gondolnók. Nem hiszem, hogy méltatlan volna századunk Arisztotelészeihez és Pliniusaihoz, ha sikerülne helyes megoldást találniuk a következő problémára: *Milyen kísérletekre volna szükség, hogy eljussunk a természeti ember megismeréséhez, és milyen eszközeink vannak, hogy a társadalmon belül elvégezzük ezeket a kísérleteket?* Távol áll tőlem, hogy vállalkozzam a probléma megoldására, de azt hiszem, eleget elmélkedtem a tárgyáról, hogy ne féljek máris azt válaszolni: a legnagyobb filozófusok is éppen csak el tudnák irányítani ezeket a kísérleteket, s a leghatalmasabb uralkodók is éppen csak végre tudnák hajtani őket. De erre a szerencsés találkozásra vajmi kevéssé ésszerű számítani, kivált ha meggondoljuk, milyen állhatatos vagy inkább növekvő bölcsességre és jóakaratra van szükség mindkét részről, hogy sikerre jussanak.

E vizsgálódások igen nehezek, s mindeddig igen keveset gondoltak velük; ám kívülük nem marad más lehetőségünk eloszlatni a nehézségek tömkelegét, amelyek megakadályoznak az emberi társadalom alapjainak feltárásában. Nem ismerjük az ember természetét; ezért van annyi bizonytalanság és homály a természetjog igazi meghatározása körül; mert a jog és még inkább a természetjog eszméje nyilvánvalóan az emberi természettel összefüggő eszme, mondja Burlamaqui úr.[5] Tehát, folytatja, magából az ember természetéből, alkatából és helyzetéből kell levezetni ama tudomány alapelveit.

Nem észlelhetjük megdöbbenés és megbotránkozás nélkül, mily kevés egyetértés uralkodik e fontos tárgy vonatkozásában a külön-

böző szerzők között. A legkomolyabb írók körében alig találni kettőt, aki ugyanazon a véleményen volna erre a pontra vonatkozóan. Nem beszélek a régi filozófusokról, akik, úgy látszik, feladatuknak tartották ellentmondani egymásnak a legalapvetőbb fogalmak terén. De még a római jogtudósok is megkülönböztetés nélkül egyazon természeti törvénynek vetik alá az embert és az összes többi állatot, mert inkább azt a törvényt tárgyalják e név alatt, melyet a természet önmagára kényszerít, mint azt, amelyet a viselkedésnek ír elő. Vagy helyesebben, azért járnak el így, mert sajátos módon értelmezik a törvény szót; úgy látszik, ezúttal csak azt fejezik ki vele, hogy a természet az összes lelkes lény között valamilyen általános rendet teremt, valamennyiük megóvásának érdekében. Az újabb filozófusok már kizárólag a morális – tehát értelmes, szabad és a többi lénnyel való viszonyában szemlélt – lény számára előírt szabályokra alkalmazzák a törvény szót, s ennélfogva az egyedüli ésszel megáldott állatra, vagyis az emberre korlátozzák a természeti törvény érvényességi körét. De mindegyik a maga módján határozza meg ezt a törvényt, és valamennyien metafizikai elvekre alapozzák; így aztán még köztünk is igen kevés ember van, aki legalább arra képes volna, hogy megértse ezeket az elveket, nemhogy maga föl tudná lelni őket. És így e tudós férfiak meghatározásai csupán abban egyeznek meg – egyébiránt állandó ellentmondásban vannak egymással –, hogy nem foghatja föl a természeti törvényt, és következésképpen nem engedelmeskedhetik neki, aki nem egészen nagy bölcselő és mély metafizikus. Ami pontosan azt jelenti, hogy az embereknek olyan bölcsességre volt szükségük a társadalom megalkotásához, amilyenre még a társadalom kebelén is csak nagyon kevés ember és csak nagyon nagy erőfeszítések árán képes szert tenni.

Akik ilyen kevéssé ismerik a természetet és ilyen nehezen egyeznek meg a *törvény* szó értelmében, azok igen nehezen jutnak egyetértésre abban a kérdésben is, hogy mi a természeti törvény helyes

meghatározása. Nem elég, hogy a könyvekben található meghatározások eltérnek egymástól, ráadásul valamennyi abban a fogyatékosságban szenved, hogy feltételezi az emberekről: sok mindent tudnak, amiről pedig nincs természettől fogva tudomásuk, és felismernek olyan előnyöket, amelyekről csak akkor sikerül fogalmat alkotniok, amikor már túljutottak a természeti állapoton. Először összekeresik a szabályokat, amelyekben helyénvaló volna megegyezni a közjó érdekében, azután a természeti törvény nevét adják e szabályok gyűjteményének, holott semmi más bizonyítékuk nincs rá, hogy valóban természeti törvény, mint az a jó, ami – úgy találják – egyetemes gyakorlásából származnék. Nos hát, bizonnyal igen kényelmes eljárás ez, csaknem önkényes megállapodások útján alkotni definíciókat és magyarázni a dolgok természetét.

De amíg nem ismerjük a természeti embert, hiába is akarjuk meghatározni a neki rendelt vagy az alkatának leginkább megfelelő törvényt. Mindössze annyit fogunk igen világosan látni e törvénynyel kapcsolatban, hogy csak az esetben lehet törvény, ha annak az akarata, akit kötelez, tudatosan veti alá neki magát, továbbá, hogy csak abban az esetben lehet természeti törvény, ha közvetlenül a természet hangján szól az emberhez.

Így hát eldobtam a tudós könyveket, mert csak arra tanítanak, hogy olyanoknak lássuk az embereket, amilyenné tették magukat, s az emberi lélek legelső és legegyszerűbb műveleteiről kezdtem elmélkedni. Két alapelvet véltem fölfedezni e téren, melyek megelőzik az észt: az egyik arra buzdít, hogy jólétünkről és önfenntartásunkról gondoskodjunk, a másik pedig természetes iszonyatot ébreszt bennünk minden érző és lényegében hozzánk hasonlatos lény pusztulásának vagy szenvedésének láttán. Úgy tűnik nekem, a természetjog valamennyi szabálya e két alapelvnek azokból a találkozásaiból és párosulásaiból ered, amelyeket szellemünk létrehozni képes, s a társas hajlandóság elvét szükségtelen bevonni a dologba, jóllehet az ész később, amikor fokozatos fejlődése révén

győzedelmesen elfojtotta a természetet, kénytelen volt más alapokra helyezni ezeket a szabályokat.

Ily módon nem kell filozófussá tennünk az embert, mielőtt emberré tennénk. A többiekkel szemben való kötelességeit nem csupán a bölcsesség kései tanításai írják elő neki, s amíg nem áll ellen a szánakozás belső ösztökéjének, soha nem fog egy másik embernek vagy bármilyen más érző lénynek ártani, kivéve azt a jogos esetet, amikor a saját fennmaradása forog kockán, s ezért önmagának kell kedveznie. Ezáltal véget vetünk a régi vitának is, hogy részesülnek-e az állatok a természeti törvényben. Mert világos, hogy értelem és szabadság híján az állatok nem ismerhetik föl e törvényt; de fel vannak ruházva érzőképességgel, és természetük ennyiben rokon a miénkkel, ezért hát azt fogjuk tartani, hogy nekik is részesülniök kell a természeti törvényben, s hogy az ember bizonyos fajta kötelezettségeknek van alávetve velük szemben. És csakugyan, úgy tetszik, nem azért tilos ártanom felebarátomnak, mert eszes, hanem azért, mert érző lény; ám ez a tulajdonság közös az állatban és az emberben, és így legalább azt a jogot megadja az előbbinek, hogy az utóbbi ne bántalmazhassa feleslegesen.

Ugyanezt az egyedül helyes eljárást kell alkalmaznunk – azaz tanulmányoznunk kell az eredeti embert, igazi szükségleteit és kötelességeinek alapvető elveit –, ha el akarjuk oszlatni a morális egyenlőtlenség eredetével, az állam igazi alapjaival, tagjainak kölcsönös jogaival és ezer más hasonló kérdéssel kapcsolatosan fölmerülő temérdek nehézséget. Ezek a kérdések igen fontosak, ha mindeddig tisztázatlanok maradtak is.

Ha higgadt és elfogulatlan pillantást vetünk az emberi társadalomra, eleinte nem látunk mást, csak azt, hogy a hatalmasok erőszakoskodnak, és a gyengék elnyomás alatt nyögnek. A szellem lázadozik az előbbiek zordsága ellen és sajnálkozik az utóbbiak vaksága miatt; s minthogy semmi sem ingatagabb az emberek között e külsődleges viszonyoknál, melyek gyakrabban köszönhették

keletkezésüket a véletlennek, mint a bölcsességnek, s melyeket gyengeségnek vagy erőnek, gazdagságnak vagy szegénységnek neveznek, ezért első pillantásra úgy tűnik, hogy az emberi intézmények futóhomokra épültek. Csak ha közelről megvizsgáljuk őket, csak miután eltávolítottuk az épület körüli port meg homokot, csak akkor pillantjuk meg a rendíthetetlen pilléreket, melyeken az épület emelkedik, s tanuljuk meg óvni az alapokat. Márpedig ha nem tanulmányozzuk komolyan az embert, természetes képességeit és e képességek fejlődésének egymást követő szakaszait, soha nem jutunk el odáig, hogy világos különbséget tegyünk, és a dolgok jelenlegi állásában elválasszuk az isteni akarat művét attól, amit az emberi mesterség hozott létre. A politikai és morális vizsgálódások, melyekre az itt tárgyalt fontos kérdés vezet, mindenképpen hasznosak, s a kormányzatok hipotetikus története minden tekintetben tanulságos leckét ad az embernek. Ha megfontoljuk, mivé lettünk volna önmagunkra hagyatva, meg kell tanulnunk áldani Őt, akinek jótevő keze megjavította és rendíthetetlen alapokra állította intézményeinket, s ily módon elejét vette a zűrzavarnak, ami intézményeinkből fakadna, és javunkra fordítja az eszközöket, melyek eredetileg csak nyomorúságunkat fokozták volna.

Quem te Deus esse
Jussit, et humana qua parte locatus es in re
Disce.[6]

FIGYELMEZTETÉS A JEGYZETEKRŐL

Mivel, henye szokásaimnak megfelelően, ide-oda csapongva dolgozom, néhány jegyzettel egészítettem ki művemet. A jegyzetek olykor annyira elkanyarodnak a tárgytól, hogy nem volna jó a szöveggel együtt olvasni őket. Így tehát valamennyit az Értekezés végére vetettem, s magában az Értekezésben a lehető legegyenesebb utat igyekeztem követni. Aki veszi a fáradságot, hogy újrakezdje az olvasást, második alkalommal eljátszhatik vele, hogy átgázol a bozóton és megkísérli fellapozni a jegyzeteket. A többiek nem sokat veszítenek, ha nem olvassák el őket.

A DIJONI AKADÉMIA ÁLTAL KITŰZÖTT KÉRDÉS: HONNAN ERED AZ EMBEREK KÖZÖTTI EGYENLŐTLENSÉG ÉS ÖSSZEFÉR-E A TERMÉSZETI TÖRVÉNNYEL?

ÉRTEKEZÉS
AZ EMBEREK KÖZÖTTI EGYENLŐTLENSÉG EREDETÉRŐL ÉS ALAPJAIRÓL

Az emberről kell beszélnem, s a vizsgálatra kitűzött kérdés azt sugallja, hogy valódi emberekhez fogok szólni; mert nem tesz fel ilyen kérdést, aki fél megadni az igazságnak kijáró tiszteletet. Bízvást védelmezem hát az emberiség ügyét a bölcs férfiak előtt, akik erre buzdítanak, s elégedett leszek magammal, ha tárgyamhoz és bíráimhoz méltónak bizonyulok.

Kétféle egyenlőtlenséget látok az emberi fajban. Az egyiket természetinek vagy fizikainak nevezem, mert a természet hozta létre; ide tartoznak az életkornak, az egészségi állapotnak, a testi erőnek, valamint a szellemnek vagy léleknek a különbségei. A másikat morális vagy politikai egyenlőtlenségnek nevezhetjük, mert egy bizonyos közmegállapodástól függ, és az emberek közötti egyezség hozta létre vagy legalábbis szentesíti. Ez utóbbi különféle kiváltságokból áll, melyeket némelyek másoknak a rovására élveznek; így például gazdagabbak, hatalmasabbak, nagyobb megbecsülésnek örvendenek, mint amazok, sőt engedelmeskedésre bírhatják őket.

Nem kérdhetjük, miből ered a természetes egyenlőtlenség, mert a válasz egyszerűen a szó meghatározásában állna. Még kevésbé vizsgálhatjuk, nincs-e valami lényegi kapcsolat a két egyenlőtlenség között, mert az annyi volna, mintha – más szavakkal – azt kérdeznők, hogy azok, akik parancsolnak, okvetlenül különbek-e azoknál, akik engedelmeskednek, és hogy a testi vagy szellemi erő, a bölcsesség vagy az erény mindig ugyanabban az arányban van-e meg az emberben, mint a hatalom vagy a gazdagság. Arra talán alkalmas az

ilyen kérdés, hogy rabszolgák vitatkozzanak róla a gazdájuk füle hallatára, ámde nem méltó az igazság keresésén fáradozó eszes és szabad emberekhez.

Mi is hát a jelen Értekezés pontos feladata? Megjelölni a dolgok haladásában azt a pillanatot, amikor a jog az erőszak helyébe lépett, s a természet alávettetett a törvénynek. Megmagyarázni, hogy a csodák miféle láncolata kellett ahhoz, hogy az erős a gyenge szolgálatába szegődjék, s a nép az eszmei régiókban keressen megnyugvást és lemondjon a valóságos boldogságról.

A társadalom alapjait tanulmányozó filozófusok valamennyien ráeszméltek, hogy vissza kell menni a természeti állapotig, csakhogy egyikük sem jutott el oda. Egyesek habozás nélkül feltételezték, hogy az ember, ebben az állapotban, rendelkezett az igazságos és az igazságtalan fogalmával; nem vették a fáradságot kimutatni, hogy ez a fogalom szükségszerűen megvolt az emberben, vagy hasznára vált. Mások beszéltek minden egyes egyénnek arról a természetes jogáról, hogy megtartsa, ami az övé, de nem magyarázták meg, mit értenek azon, hogy az *övé*. Ismét mások előbb hatalmat adtak az erősebbnek a gyengébb fölött, majd innen tüstént a kormányzat megszületésére következtettek, mit sem gondolván vele, hogy igen hosszú időnek kellett eltelnie, míg a hatalom meg a kormányzat szavak értelme megjelent az embereknek. S végül valamennyien folyvást szükségletekről, mohóságról, elnyomásról, vágyakról és gőgről beszéltek, azaz a társadalomból vett fogalmakat vitték át a természeti állapotra. A vademberről beszéltek és a civilizált embert festették le. Legtöbbjüknek még csak eszébe sem jutott kételkedni benne, hogy a természeti állapot valaha is létezett, holott a Szentírás olvasása nyilvánvalóvá teszi, hogy az első ember közvetlenül Istentől kapott értelmet és parancsokat, és így egyáltalán nem leledzett ebben az állapotban. Ha hiszünk Mózes könyveinek – és keresztény létünkre mi mást tehetnénk –, tagadnunk kell, hogy az emberek akár az özönvíz előtt a tiszta természeti állapotban

éltek volna, hacsak nem zuhantak vissza oda valami rendkívüli esemény következtében. Ám ezt a paradoxont igen nehéz megvédeni, bizonyítani pedig teljességgel lehetetlen.

Kezdjük hát azon, hogy félretesszük a tényeket, mivel kérdésünkre nincsenek befolyással. Nem szabad történeti igazságoknak tekinteni a tárgyunk körül végezhető vizsgálódásokat. Csupán hipotetikus és feltételes okoskodások ezek, inkább csak arra jók, hogy megvilágítsák a dolgok természetét, arra nem, hogy valódi eredetüket kimutassák; hasonlítanak azokhoz a magyarázatokhoz, melyeket fizikusaink adnak elő nap mint nap a világ keletkezéséről. A vallás hinnünk parancsolja, hogy mivel Isten maga vezette ki az embereket a természeti állapotból, tehát azért van egyenlőtlenség az emberek között, mert Ő úgy akarta, hogy legyen. Azt azonban nem tiltja meg, hogy pusztán az ember és a környezetében élő lények természetének alapján megkíséreljük eltalálni, hogy mivé válhatott volna az emberi nem, ha Isten magára hagyja. Nos, éppen ezt a kérdést tették föl nekem, s ezt szándékozom megvizsgálni a jelen Értekezésben. Mivel tárgyam minden ember számára fontos, olyan nyelvet igyekszem beszélni, mely valamennyi nemzetnek megfelel, vagy jobban mondva, csak emberekhez fogok szólni, s hogy semmi másra ne gondoljak, feledni fogok helyet és időt, és olybá veszem, mintha az athéni Lükeionban lennék és mestereim tanítását ismételném el, s mintha a Platónok és Xenokratészek lennének a bíráim, hallgatóságom pedig az emberi nem.

Ó, ember, származz bármely vidékről és bármilyen nézeteket vallj, hallgass meg engem. Íme történeted, ahogy kiolvasni véltem, nem embertársaid könyveiből, mert azok mind hazudnak, hanem a természetből, mely soha nem hazudik. Értekezésemben minden igaz lesz, ami tőle ered, és csupán annyi hamis lesz benne, amennyit, akarva-akaratlan, én magam adtam hozzá. Igen távoli időkről fogok szólani. Beh megváltoztál azóta! Mintegy fajtádnak életét írom majd le neked, természettől kapott tulajdonságaid

alapján. Neveltetésed és szokásaid megronthatták ugyan, de kiirtaniok nem sikerülhetett e tulajdonságokat. Van egy életkor, tudom, ahol az egyén szeretne megállni; most azt a kort fogod keresni, ahol a fajtád állt volna meg, ha élete a te kívánságaid szerint alakul. Elégedetlen vagy jelen helyzeteddel, mégpedig olyan okoknál fogva, melyek szerencsétlen utódaidnak még nagyobb elégedetlenséget ígérnek, ezért szeretnéd talán, ha visszafelé haladhatnál; s ez az érzés dicséretét zengi legelső őseidnek, kortársaidról kemény bírálatot mond, azoknak számára pedig, akik oly szerencsétlenek, hogy utánad fognak élni, azoknak számára maga a rettenet.

Ha helyesen akarunk ítélni a természeti állapotról, a kezdetektől fogva kell szemmel kísérnünk s úgyszólván fajtájának első csírájában kell megvizsgálnunk az embert. De bármilyen fontos ez, nem követem végig az emberi szervezet fejlődésének egymás utáni szakaszait, nem időzöm el az állatok rendszerénél, hogy megtudjam, milyen lehetett az ember a kezdet kezdetén, míg végül olyanná vált, amilyen jelenleg. Nem vizsgálom, vajon hosszúkás ujjai nem horgas karmok voltak-e eredetileg, miként Arisztotelész gondolja, nem volt-e bundája, akár a medvének, és amikor négykézláb járt (III. jegyzet), tekintete a földre szegeződött, szemhatára pedig néhány lépésig terjedt csupán, nem határozta-e meg ez a tartás gondolatainak természetét és korlátait is. Csak homályos és szinte teljesen koholt feltételezésekbe bocsátkozhatnék e tárggyal kapcsolatban: az összehasonlító anatómia még túlságosan csekély haladást tett, a természetkutatók megfigyelései még túlságosan bizonytalanok, semhogy szilárdan megálló okfejtést építhetnék ilyen alapokra. De nem folyamodom az erre a pontra vonatkozó természetfölötti ismereteinkhez sem, és nem törődöm az ember külső vagy belső alkatának változásaival, melyeknek abban a mértékben kellett bekövetkezniök, ahogy új feladatokra kezdte használni tagjait és új eleséggel kezdett táplálkozni. Így tehát felteszem, hogy az ember mindig ugyanolyan alkatú volt, amilyennek ma látom: két lábon járt, úgy használta kezét, ahogyan mi a magunkét, tekintetét az egész természetre irányította, és szemével felmérte az ég roppant térségeit.

Ha ezt a lényt megfosztom minden természetfölötti tehetségtől, amit kívülről kaphatott, és minden mesterséges képességétől, amit csak hosszan tartó haladás eredményeként nyerhetett el, egyszóval, ha olyannak tekintem, amilyenné a természet keze formálta, azt találom, hogy ez a lény az egyik állatnál kevésbé erős, a másiknál kevésbé fürge, de egészében véve mégis előnyösebb alkatú valamennyinél: jóllakik egy tölgy alatt, az első pataknál lecsillapítja szomját, ugyanaz alatt a fa alatt, melytől enni kapott, ágyat is talál magának, s ezzel már ki is elégítette szükségleteit.

A föld, míg hagyják magától teremni (IV. jegyzet), és fejsze nem csonkítja meg a hatalmas erdőket, melyek elborítják, mindenütt élelemraktárakat és búvóhelyeket nyújt valamennyi állatfajnak. Az emberek szétszórtan élnek az állatok között, megfigyelik, utánozzák az állatok iparkodását, és így egészen az állati ösztönök szintjéig fölemelkednek. De ráadásul megvan az az előnyük is, hogy, ellentétben a többi fajjal, amely csupán a saját ösztöneivel rendelkezik, az ember, akinek talán egyetlen saját ösztöne sincs, valamennyi faj ösztöneit magáévá teszi, egyaránt táplálkozik a legtöbb élelemfajtával (V. jegyzet), melyeket a többi állat megoszt egymás között, így aztán könnyebben tartja fönn magát, mint bármelyikük.

Minthogy az emberek gyermekkoruktól fogva megszokják az időjárás viszontagságait és az évszakok szigorát, hozzáedződnek a fáradsághoz, és rákényszerülnek, hogy ruhátlanul és fegyvertelenül védjék meg életüket és zsákmányukat a többi vadállat ellen, vagy hogy elmeneküljenek előlük, ezért szervezetük erőteljes és úgyszólván kikezdhetetlen lesz. A gyermekek öröklik atyáik nagyszerű testalkatát, de még meg is erősítik, mégpedig ugyanazokkal a gyakorlatokkal, amelyek eredetileg létrehozták e testalkatot, így aztán megszerzik mindazt az életerőt, amire az emberi faj csak szert tehet. A természet pontosan úgy bánik velük, mint a spártai törvény a polgárok gyermekeivel: erőssé és izmossá teszi az egészséges alkatúakat, és mindenki mást elveszejt. Nem úgy a mi tár-

sadalmaink, ahol az állam az atyákra hagyja a gyermekek terhét, és így válogatás nélkül megöli valamennyit, még mielőtt megszülettek volna.

A vadembernek egyetlen szerszáma van, a teste, ám azt igen változatos módokon használja, amire mi, gyakorlás híján, már nem vagyunk képesek; a vadembert a szükség kényszeríti, hogy erős és ügyes legyen, mi azonban már nem válunk erőssé és ügyessé, s éppen mesterséges találmányaink miatt. Ha lett volna parittyája, képes volna-e ekkora lendülettel elhajítani egy követ? Ha lett volna létrája, felkapaszkodnék-e ilyen könnyen a fára? Ha lett volna lova, volna-e ilyen gyors a futásban? Adjatok időt a civilizált embernek, hogy maga köré gyűjtse mindezeket a szerszámokat, és semmi kétség, könnyűszerrel le fogja győzni a vadembert. De ha még egyenlőtlenebb küzdelmet akartok látni, engedjétek egymásnak őket csupaszon és fegyvertelenül, s hamarosan látni fogjátok, mily nagy előny az, ha az ember állandóan birtokában van erőinek, ha mindig minden eseményre készen áll, s ha úgyszólván mindig magával hordja mindenét (VI. jegyzet).

Hobbes szerint az ember természeténél fogva nem riad vissza semmitől, és csak azt keresi, hol támadhat, hol bocsátkozhat küzdelembe.[7] Egy jeles filozófus,[8] ellenkezőleg, úgy gondolja – és Cumberland[9] meg Pufendorf[10] is ezt állítják –, hogy nincs félénkebb lény a természeti állapotban leledző embernél, mert az folyvást retteg és a legkisebb neszre, a legkisebb mozgásra elmenekül. Meglehet, így hatnak rá az ismeretlen dolgok, és nem kétlem, hogy minden új látvány megrémíti, ha nem tudja megállapítani, hogy milyen fizikai jót és rosszat kell várnia tőle, s erőit nem tudja összehasonlítani a leselkedő veszedelemmel. Ámde az ilyesmi ritkán fordul elő a természeti állapotban, ahol oly egyformán zajlik minden dolog, s ahol a föld arculatát nem érik hirtelen és szakadatlan változások, az egybegyűlt népek szenvedélyeinek és állhatatlanságának következményei. S minthogy a vadember

az állatok között szétszórva él, és idejekorán megmérkőzhetik velük, ezért csakhamar elvégzi az összehasonlítást köztük és maga között, s azt találván, hogy jobban felülmúlja őket ügyesség dolgában, mint azok őt az erő terén, megtanulja, hogy ne féljen tőlük. Állítsatok ki tusára egy medvét vagy egy farkast egy tagbaszakadt, fürge és bátor vadember ellen – s melyik nem ilyen –, akinek minden fegyvere néhány kő meg egy jó bot, és meglátjátok, hogy a veszedelem legalábbis egyenlő mértékű lesz, és hogy néhány ilyen tapasztalat után a vadállatok, mivel nem szeretnek egymásra támadni, nem nagyon szívesen támadják meg az embert sem, hiszen azt találják, hogy nem kevésbé vad náluk. Az olyan állatokkal szemben viszont, melyek valóban erősebbek, mint amilyen ügyes ő, ezekkel szemben az ember ugyanabban a helyzetben van, mint a többi gyengébb faj, és azok is fennmaradnak; sőt megvan az az előnye, hogy mivel nem fut rosszabbul náluk s a fákon biztos menedéket talál, ezért minden esetben eldöntheti, felel-e kihívásra vagy sem, s választhat a menekülés és a harc között. Tegyük hozzá: úgy látszik, az állatok nem állnak természettől hadilábon az emberrel, leszámítva az önvédelem vagy a rendkívüli éhség esetét, és nem tanúsítanak heves ellenszenvet irányában, ami jelezni szokta, hogy a természet az egyik fajt a másik táplálékának rendelte.*

Ám vannak félelmetesebb ellenségei is az embernek, s ezek ellen nem tud ugyanúgy védekezni: a természetes tehetetlenség, a gyermekkor, az öregség meg a legkülönbözőbb betegségek. Gyengeségünk e szomorú jelei közül az első kettőben minden állattal oszto-

* Kétségkívül ez az oka, hogy a négereknek és a vadembereknek oly csekély ijedelmet okoz, ha vadállatokkal találkoznak az erdőben. A venezuelai karaibok, miként mások is, e tekintetben a legnagyobb biztonságban és minden kényelmetlenségtől menten élnek. Csaknem teljesen csupaszok, mondja François Coréal,[11] mégis nyugodtan bemerészkednek az erdőbe, pedig minden fegyverük az íj meg a nyíl; de még senki nem hallotta, hogy egyet is felfaltak volna közülük a vadak. [Kiegészítés az 1782-es kiadásban.]

zunk, a harmadik azonban főként a társadalomban élő ember sajátja. A gyermekkor kapcsán egyenesen azt találtam, hogy az anya sokkal könnyebben táplálja gyermekét, mint nem egy állat nősténye a magáét, mert mindenhová magával viszi, azok viszont nagy fáradsággal kénytelenek jönni és menni szüntelen, egyrészt, hogy megszerezzék az eleségüket, másrészt, hogy kicsinyeiket szoptassák vagy etessék. Igaz, ha elpusztul a nő, nagy a kockázat, hogy a gyermek vele pusztul, de ez a veszély fennáll száz más fajnál is, ahol a kicsinyek sokáig nem képesek maguk megkeresni a táplálékukat. S ha a gyermekkor hosszabb minálunk, hosszabb az élet is, és így e tekintetben nagyjából kiegyenlítik egymást a különbségek (VII. jegyzet), jóllehet az első életszakasz tartamára és a kicsinyekre vonatkozóan vannak más szabályok is (VIII. jegyzet), de ez nem tartozik tárgyamhoz. Az öregek keveset tevékenykednek és keveset izzadnak, így aztán az élelem szükséglete együtt csökken náluk a képességgel, hogy megszerezzék. S mivel nem ismerik sem a köszvényt, sem a csúzt, hiszen vadon élnek, és mivel valamennyi baj közül az öregségen tud legkevésbé enyhíteni az ember segítő keze, végül is úgy hunynak el, hogy a többiek észre sem veszik, amikor megszűnnek létezni, sőt szinte ők maguk sem veszik észre.

A betegségek tárgyában nem ismétlem el a hiú és hamis szónoklatokat, melyeket az egészséges emberek nagyobb része intéz az orvostudomány ellen, hanem azt kérdezem, létezik-e biztos megfigyelés, amiből arra lehetne következtetni, hogy az átlagos emberélet rövidebb azokban az országokban, ahol ezt a mesterséget a leginkább elhanyagolják, mint azokban, ahol a legnagyobb gonddal művelik. És hogyan is lehetne rövidebb, ha több betegséget okozunk magunknak, mint amennyire az orvostudomány gyógyírt tud adni! Életmódjaink végletesen egyenlőtlenek, az egyik ember túl sokat pihen, a másik túl sokat dolgozik; vágyainkat és érzékeinket könnyű felgerjeszteni és könnyű lecsillapítani; a túl-

finomult ételek izgató nedvekkel táplálják és a csömörig jóllakatják a gazdagokat, a szegények pedig többnyire még hitvány táplálékukat is nélkülözik, ezért hát mohón túlterhelik gyomrukat, ha alkalom kínálkozik; éjszakákat virrasztunk át, mindenféle túlzásokra, mértéktelen szenvedélykitörésekre ragadtatjuk magunkat; lelkünket szüntelen roncsolja a fáradtság, a szellemi kimerülés, a bánat és a gond, amitől semmi körülmények között nem szabadulhatunk: íme a végzetes bizonyítékok, hogy betegségeink zömét mi magunk okozzuk, s hogy úgyszólván mindet elkerültük volna, ha megmaradunk az egyszerű, egyenletes és magányos életmódnál, melyet a természet írt elő nekünk. Ha a természet arra rendelt, hogy egészségesek legyünk, szinte biztosan merem állítani, hogy az elmélkedés állapota természetellenes állapot, s a bölcselkedő ember megromlott állat. Ha az egészséges alkatú vademberekre gondolunk, legalábbis azokra, akiknek nem okoztuk vesztét erős pálinkáinkkal, ha tudjuk, hogy a sebeken meg az öregségen kívül alig ismernek más betegséget, ugyancsak hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy könnyen megírhatnók az emberi betegségek történetét a civilizált társadalmak története nyomán. Legalábbis így vélekedik Platón, aki szerint bizonyos orvosságok, melyeket Podaleiriosz és Makhaon[12] használt vagy javasolt Trója ostrománál, különféle betegségeket idéztek elő, melyek korábban ismeretlenek voltak az emberek között.*

Minthogy a természeti állapotban ily kevés forrása van a betegségnek, az embernek semmi szüksége orvosságokra, még kevésbé orvosokra. Az emberi faj semmivel sincs rosszabb helyzetben e tekintetben, mint a többi; s könnyen megtudhatjuk a vadászoktól, vajon portyáik alkalmával sok magatehetetlen állat akad-e útjukba. Nem egy súlyosan megsebesült állatot látnak, ámde igen

* Celsus[13] pedig arról tudósít, hogy a napjainkban oly nélkülözhetetlen diétát csak Hippokratész találta föl. [1782.]

jól behegedt sebekkel; látnak törött csontú, sőt törött végtagú állatot, de ezek mind felépültek, pedig nem volt más seborvosuk, mint az idő, nem tartottak más diétát, mint szokásos étrendjüket; tökéletesen meggyógyultak, pedig nem gyötörték őket sebészkéssel, nem mérgezték orvosságokkal, nem soványították le böjtöléssel. Végezetül, akármilyen hasznos legyen körünkben a helyesen alkalmazott orvostudomány, mégis bizonyos, hogy a magára hagyott, beteg vadember ugyan semmiben sem reménykedhet a természeten kívül, viszont a betegségén kívül félnie sem kell semmitől, és így gyakran kedvezőbb helyzetben van, mint mi magunk.

Óvakodjunk hát, nehogy összetévesszük a vadembert a szemünk előtt levő emberekkel. A természet különleges szeretetet tanúsít a gondjaira hagyott állatok iránt, ami arra látszik mutatni, hogy igen féltékenyen őrzi ezt a jogát. A ló, a macska, a bika, még a szamár is, termetre általában magasabb, alkatra tagbaszakadtabb, elevenebb, erősebb és bátrabb az erdőkben, mint házainkban; amikor háziállattá lesznek, a felét elveszítik ezeknek az előnyöknek, s azt mondhatnók, hogy minden törekvésünk, jól tartani és táplálni az állatokat, csak elkorcsosulásukhoz vezet. Ugyanígy áll a dolog magával az emberrel is: mihelyt társas hajlamúvá és rabszolgává válik, félénk, csúszó-mászó lény lesz belőle, és kényelmes életmódja végül is egyszerre sorvasztja el erejét meg bátorságát. Tegyük hozzá, hogy a vadon élő ember még jobban elüt a háziasított körülmények között élő embertől, mint a vadállat a háziállattól, mert a természet egyformán bánik állattal és emberrel, viszont minden kényelem, amiből az ember többet nyújt magának, mint a gondjaiba vett állatoknak, megannyi külön ok, hogy jobban elkorcsosuljon náluk.

Nem olyan nagy szerencsétlenség hát az első emberekre nézve, s főként nem olyan nagy akadálya fennmaradásuknak, hogy ruhátlanok, nincs szállásuk, és minden hasznos dolgot nélkülöznek, amit mi elengedhetetlennek hiszünk. Ha nincs szőrös bundájuk, a meleg országokban nincs is szükségük rá, a hideg országokban

pedig hamar megtanulják, hogy elvegyék a legyőzött állatoktól. Csak két lábuk van a futásra, de van két karjuk gondoskodni védelmükről és szükségleteikről. Gyermekeik, meglehet, későn és nehezen kezdenek el járni, de az anyák könnyen hordozzák őket; ez az előny a többi fajnak nem adatott meg, mert náluk az üldözött anya vagy arra kényszerül, hogy elhagyja kicsinyeit, vagy arra, hogy lépteit az ő lépteikhez igazítsa.* Végezetül, hacsak nem feltételezzük a körülmények rendkívüli és véletlen összejátszását, amiről a későbbiekben beszélni fogok, s ami éppen úgy el is maradhatott, úgy nyilvánvaló, hogy az első ember, aki ruhát vagy szállást készített magának, kevéssé szükséges dolgokkal látta el ily módon önmagát, mert hiszen mindezt igen jól nélkülözte eddig, és lehetetlen belátni, miért nem viselte volna el kész emberként azt az életmódot, amelyet gyermekkorában elviselt.

A vadember magányosan él, alig dolgozik, és mindig veszély leselkedik rá; így hát feltehetően szeret aludni és könnyű álma van, miként az állatoknak: mert ezek keveset gondolkoznak, és amikor nem gondolkoznak, úgyszólván mindig alszanak. Az önfenntartáson kívül szinte semmi gondja; legtöbbet azokat a képességeit gyakorolja, amelyek kivált a támadást meg a védekezést szolgálják: vagy a zsákmány rabul ejtését, vagy az önvédelmet, nehogy ő maga zsákmányául essék egy másik állatnak. Ellenben azok a szervek, melyeket csak a kényelem és az érzékiség tesz tökéletessé, kezdetleges állapotban maradnak, ami minden kifinomultságot kizár. S minthogy érzékei megoszlanak e tekintetben, ezért tapintása és ízlése rendkívül durva lesz, hallása és szaglása viszont a lehető legfinomabb. Ilyen az állati lét általában, és ilyen

* Itt előfordulhat egy-két kivétel. Például a nicaraguai állat, mely a rókára hasonlít, de a lába olyan, mint az emberi kéz, a hasa alatt pedig, Coréal szerint, erszényt visel: oda teszi az anya a kicsinyeit, amikor menekülni kényszerül. Semmi kétség, ez ugyanaz az állat, amelyet Mexikóban tlaquatzinnak hívnak, s melynek a nőstényéről Laët[14] azt mondja, hogy hasonló erszénye van, hasonló célra. [1782.]

állapotban leledzik az utazók beszámolója szerint a legtöbb vad nép is. Így hát nincs mit csodálkozni, ha a Jóreménység foki hottentották szabad szemmel felfedezik a nyílt tengeren közeledő hajókat, olyan távolságra, ahová a hollandusok csak távcsővel látnak el; és azon se csodálkozzunk, hogy az amerikai vademberek a lábnyom szagáról felismerik a spanyolokat, akárcsak a legjobb kutyák, sem pedig azon, hogy e barbár nemzetek mind könnyen viselik el a meztelenséget, ízlésüket erős paprikával élesítik, és úgy isszák az európai pálinkát, mint a vizet.

Mind ez ideig csak a testi embert vettem szemügyre; próbáljuk most a metafizika és a morál felől nézni.

Úgy látom, az állatok valamennyien leleményes gépek csupán, melyeket a természet érzékekkel ruházott föl, hogy képesek legyenek ellátni magukat, és bizonyos mértékig védekezni tudjanak mindazzal szemben, ami a pusztulásukat okozhatja vagy zavarhatja őket. Ugyanezt látom az emberi gép esetében is, azzal a különbséggel, hogy az állat minden cselekedete egyedül a természet műve, az ember viszont hozzájárul cselekedeteihez, amennyiben szabadon cselekszik. Az egyik az ösztön által választ vagy utasít el magától valamit, a másik a szabadság aktusa által; ezért van az, hogy az állat nem tud eltérni a számára előírt szabálytól, még abban az esetben sem, ha hasznára válnék eltérnie tőle, az ember viszont gyakorta megteszi ezt, akár a saját rovására is. Így a galamb éhen hal a legjobb húsokkal megrakott tál mellett, a macska pedig egy rakás gyümölcs vagy búzaszem mellett, holott mindkettő nagyszerűen jóllakhatnék a megvetett eleséggel, csak elég okosnak kellene lenniök, hogy próbát tegyenek. A kicsapongásra hajlamos emberek pedig szertelenségekre ragadtatják magukat, ami betegséget és halált hoz rájuk, mert a szellem megrontja az érzékeket, és mert az akarat még beszél, amikor a természet már elhallgatott.

Minden állatnak vannak képzetei, mivel érzékei vannak; mi

több, egy bizonyos pontig össze is kapcsolják képzeteiket: e tekintetben az ember csak úgy különbözik az állattól, ahogyan a több a kevesebbtől. Némely filozófusok még azt is állítják, hogy olykor nagyobb különbség van két ember, mint egy ember és egy állat között. Így tehát nem annyira az értelem által válik ki az ember az állatok közül, mint inkább azon tulajdonsága által, hogy szabadon cselekszik. A természet minden állatnak parancsol, s az állat engedelmeskedik. Az ember ki van téve ennek a hatásnak, csakhogy olyan lénynek tudja magát, akinek szabadságában áll belenyugodni vagy ellenállni, és elsősorban ennek a szabadságnak a tudatában mutatkozik meg, hogy lelke szellemi természetű. Mert a fizika bizonyos mértékig megmagyarázza érzékeinek működését és képzeteinek kialakulását, de az akarás vagy inkább a választás képességében s e képesség érzésében csupán tiszta szellemi aktusokat találni, ezekből pedig mit sem magyaráznak meg a mechanika törvényei.

Ámde, még ha a fenti kérdéseket övező nehézségek némi teret engednek is az ember és az állat e különbségén való vitának, van egy másik, igen sajátos megkülönböztető tulajdonság, amelyben lehetetlen kételkednünk, ez pedig a tökéletesbedés képessége. Ez a képesség, a körülmények közreműködésével, sorjában kifejleszti az összes többit, és mind a fajban, mind az egyedben benne lakozik, az állat viszont már néhány hónap múltán azzá válik, ami egész életében lesz, fajtája pedig ezer év elteltével sem különbözik attól, ami annak az évezrednek az első évében volt. Miért csak az ember lehet félkegyelmű? Nem úgy áll-e a dolog, hogy ilyenkor visszatér eredeti állapotába, és hogy az öregség vagy valamilyen más baj elveszi tőle mindazt, amit *tökéletesbíthető volta* révén megszerzett magának, s így az állatnál is mélyebbre süllyed, mert az állat semmit nem tesz magáévá, tehát nem is veszíthet el semmit. Szomorú volna ránk nézve, ha kénytelenek lennénk elismerni, hogy mindaz a csapás, ami az embert éri, ebből a sajátos és csak-

nem korlátlan képességéből ered; hogy ez szakítja ki az idő múlásával az eredeti állapotból, ahol csöndes és ártatlan napok szálltak volna el fölötte; hogy ez a képessége teszi önmaga és a természet zsarnokává, évszázadról évszázadra mind nagyobbra növesztvén bölcsességét és tévedéseit, bűneit és erényeit (IX. jegyzet). Iszonyú volna, ha mint jótevőt kellene dicsérnünk azt az embert, aki elsőként indítványozta az Orinoco-partvidék lakosainak, hogy deszkát erősítsenek gyermekeik homlokára, miáltal azok legalább részben megmaradnak a gyengeelméjűség és az eredendő boldogság állapotában.

A természet csupán ösztönöket ad a vadembernek, vagy ha valamilyen ösztöne hiányzik, olyan képességekkel kárpótolja érte, melyek kezdetben helyettesíthetik a hiányzó ösztönt, később pedig messze fölébe kerekedhetnek. Így hát az ember puszta állati életműködéseken fogja kezdeni (X. jegyzet): először észlelni és érezni fog, ami valamennyi állattal közös vonása. Akarni és nem akarni, kívánni és félni – ezek lesznek lelkének első műveletei, míg új körülmények nem fejlesztenek ki benne új tehetségeket.

Beszéljenek bármit a moralisták, az emberi értelem sokat köszönhet a szenvedélyeknek, s mint általában elismerik, a szenvedélyek is az értelemnek. Az ész a szenvedélyek hatására tökéletesbedik: csak azért iparkodunk tudásra szert tenni, mert élvezetekre vágyunk, s felfoghatatlan, miért vállalná az elmélkedés fáradságát, aki nem vágyik semmire és semmitől se fél. A szenvedélyek másfelől szükségleteinkből erednek, haladásuk pedig ismereteinken alapul; mert csak úgy kívánhatjuk a dolgokat vagy félhetünk tőlük, ha ideát alkotunk róluk, vagy pedig a természet késztetésére történik a dolog. A vadember pedig, minthogy semminemű észbeli tökéletesedésre nem jutott, csupán e második faját ismeri a szenvedélyeknek. Vágyai nem mennek túl testi szükségletein (XI. jegyzet). Nem ismer más jót a világon, mint az élelem, egy nőstény meg a pihenés; nem fél más rossztól, mint a fájdalom meg az éhség. Fájdalmat mondok, nem halált,

mert az állat soha nem tudja meg, mit tesz az, meghalni, és a halálnak meg a halál előtti rettegésnek a megismerése az első dolgok közé tartozik, melyekre az ember szert tesz, ahogy az állati életkörülményektől eltávolodik.

Könnyen megtehetném, ha szükséges volna, hogy tényekkel támasszam alá ezt a véleményemet, és kimutassam, hogy a szellem a világ minden nemzeténél abban a mértékben halad előre, ahogy a természettől kapott vagy a körülmények által rájuk kényszerített szükségletek, és következésképpen a szenvedélyek parancsolják, mert a szenvedélyek bírják rá a népeket, hogy gondoskodjanak szükségleteikről. Megmutatnám, hogy a mesterségek a Nílus áradásaival együtt születtek és bontakoztak ki Egyiptomban. Nyomon követném haladásukat Görögországban, ahol Attika homokos és sziklás talaján csíráztak ki, indultak növekedésnek és emelkedtek az egekig, míg az Eufrátesz termékeny partjain nem sikerült gyökeret verniök. Megjegyezném, hogy az északi népek általában szorgosabbak, mint a déliek, mert kevésbé lehetnek meg szorgalom nélkül; mintha csak a természet úgy akarná kiegyenlíteni a dolgokat, hogy a szellemet ruházza föl azzal a termékenységgel, melyet a földtől megtagad.

Ámde szükségtelen a történelem bizonytalan tanújeleihez folyamodnunk. Ki ne látná be anélkül is: a vadember körül minden oda hat, hogy távol tartsa tőle a vad állapot elhagyásának kísértését és eszközeit. Képzelete semmit sem fest elé, szíve semmit sem követel. Szerény szükségleteit oly könnyű kielégítenie s oly messze van a tudásnak attól a fokától, amelyre el kell jutnia, mielőtt nagyobb dolgokat kezdene kívánni, hogy sem az előrelátásnak, sem a kíváncsiságnak nem lehet birtokában. A természet látványa olyannyira ismerős neki, hogy végül közömbössé válik iránta. Mindig ugyanaz a rend, mindig ugyanazok a változások. Nincs benne annyi szellem, hogy meglepődjék a nagyobb csodákon, s ne keressük nála azt a bölcs érdeklődést, amelyre az embernek

szüksége van, hogy egyszer megfigyeljen valamit, amit nap mint nap látni szokott. Lelkét semmi nem dúlja föl, s e lélek teljesen átadja magát a jelenbeli létezés érzésének; a jövőről fogalma sincs, még a legközelebbi jövőről sem. Tervei pedig ugyanolyan korlátozottak, mint ismeretei, s alig terjednek túl az aznap estén. Ezen a fokon áll még ma is a karaibok előrelátása: reggel eladják gyapotból készült fekhelyüket, este pedig sírva igyekeznek visszavásárolni, mert nem látják előre, hogy a következő éjszakán is szükségük lesz rá.

Minél többet elmélkedünk erről a tárgyról, annál nagyobbá válik szemünkben a távolság a puszta érzéki benyomások és a legegyszerűbb ismeretek között, és felfoghatatlan, mi módon tehetne meg az ember önerejéből, a kölcsönös érintkezés segítsége és a szükség ösztökéje nélkül ily nagy utat. Hány évszázad telhetett el, míg az emberek egyszer csak megpillantottak más tüzet is, mint azt, amelyik az égből száll alá? Hányféle véletlen körülményre volt szükség, hogy megtanulják a legközönségesebb módokon használni ezt az elemet? Hányszor hagyták kihunyni, mielőtt megtanulták volna, hogyan kell újra felszítaniok? Hányszor nem esett meg, hogy mindezek a titkok meghaltak felfedezőjükkel együtt? És mit mondjunk a földművelésről, erről az igen sok munkát és előrelátást kívánó mesterségről, amely más mesterségekre támaszkodik és nyilvánvalóan csak ott jelenhet meg, ahol a társadalom legalábbis kezdetén van már, s nem annyira azt a célt szolgálja, hogy olyan élelemfajtákat nyerjen a földtől, melyeket az amúgy is megadna nekünk, hanem inkább rákényszeríti a földet, hogy elsősorban azt teremje, ami leginkább ízlésünk szerint való. De tegyük fel, hogy az emberek annyira megsokasodtak, hogy a föld természetes gyümölcsei már nem elegendők az eltartásukra (ez a feltevés, mellesleg szólván, azt bizonyítaná, hogy az ilyen életmód igen előnyös az emberfajra nézve). Tegyük föl, hogy a földművelés szerszámai kohók és műhelyek nélkül, az égből pottyannak alá

a vademberek kezébe, hogy a vademberek legyőzik magukban a folyamatos munkával szemben való halálos gyűlöletet, megtanulják messziről előrelátni szükségleteiket, kitalálják, mi módon kell megművelni a földet, elvetni a magvakat, elültetni a fákat, felfedezik a gabonaőrlés és a szőlőtermesztés mesterségét – persze nem egyedül, hanem az istenek tanítása nyomán, hiszen felfoghatatlan, miként tanulhatnák meg mindezt maguktól. Nos, melyik ember lenne olyan esztelen ezek után, hogy a szántóföld megművelésével gyötörje magát, amíg az első jöttment – ember vagy állat, egyre megy – kifosztja termését, ha kedvére való? S hogyan szánhatja rá magát bárki is, hogy egész életét keserves munkával töltse el, ha csak annál biztosabb, hogy nem fogja learatni munkája gyümölcseit, minél nagyobb szüksége van rájuk? Egyszóval, hogyan bírhatja rá ez a helyzet az embereket, hogy műveljék meg a földet, amíg nem osztották el egymás között, amíg nem vetettek véget a természeti állapotnak?

Ha feltennők, hogy a vadember éppolyan ügyes a gondolkodás művészetében, mint ahogy filozófusaink állítják róla; ha az ő nyomdokukon haladva, belőle magából is filozófust faragnánk, aki egymaga felfedezi a legfennköltebb igazságokat, aki, igen elvont okfejtések által, levonja az igazság és az ész alapelveit az általános világrend szeretetéből vagy abból, amit Teremtőjének akaratáról tud – egyszóval, ha ugyanannyi okosságot és tudást feltételeznénk róla, mint amennyi nehézkesség és ostobaság lakozik benne valóság szerint, nos, mi haszna volna mindeme metafizikából a fajnak, hiszen nem adódhatnék tovább, hanem elveszne az egyénnel együtt, aki kieszelte. Miféle haladást tehetne az emberi nem, szétszórva az erdőben, az állatok között? És milyen pontra juthatnának a tökéletesbedésben és egymás felvilágosításában azok az emberek, akiknek nincs állandó lakóhelyük és nincs szükségük egymásra, így aztán legföljebb ha kétszer találkoznak egész életükben, nem ismerik egymást, és nem beszélnek egyik a másikával?

Gondoljuk meg, milyen sok fogalmat köszönhetünk a beszéd használatának; milyen nagy gyakorlatot ád a grammatika a szellemi műveletekben, és mennyire megkönnyíti őket. És gondoljuk meg, micsoda felfoghatatlan nehézségekbe és micsoda végtelen időbe kerülhetett az első nyelv feltalálása. Tegyük hozzá e felismeréseket a korábbiakhoz, és megítélhetjük, hány ezer évszázadnak kellett eltelnie, míg az emberi szellemben rendre kifejlődtek azok a műveletek, amelyeket el tud végezni.

Hadd időzöm el egy pillanatig a nyelvek eredetével kapcsolatos zavarnál. Beérhetném itt azzal, hogy idézem vagy megismétlem Condillac[15] abbé tárgyunkban végzett vizsgálódásait. Ezek mind tökéletesen alátámasztják véleményemet; meglehet, éppen belőlük merítettem az első idevágó gondolatokat is. Ámde ez a filozófus oly módon oldja meg az egyezményes jelek eredetével kapcsolatosan önmaga elé állított nehézségeket, hogy abból kitűnik: feltételezi, amit én kérdésessé teszek; azaz feltételezi, hogy a nyelv feltalálói már valamilyen kialakult társadalomban éltek. Ezért úgy hiszem, nem elég utalnom az ő megfontolásaira, hanem ki kell egészítenem azokat a magaméival, hogy ugyanazon nehézségeket más, tárgyamnak megfelelő megvilágításban adhassam elő. Az első nehézség abban áll, hogy elképzeljük, mi módon válhatott szükségessé a nyelv. Hiszen az emberek nem érintkeztek egymással, és szükségük sem volt kölcsönös érintkezésre; s ha egyszer ez a találmány nem volt nélkülözhetetlen, fel nem fogható, hogy miért volt szükség rá és hogy mi módon vált lehetségessé. Egyszerűen azt mondhatnám, mint sokan mások, hogy a nyelvek az apák, az anyák és a gyermekek otthoni közlekedésében születtek; ám ez nem oldaná meg az ellenvetéseket, s azonfelül ugyanabba a hibába esnék, mint azok, akik a természeti állapotról elmélkedvén átviszik oda a társadalomból vett fogalmakat, és úgy képzelik, hogy a család mindig egyazon lakóhelyen gyűlik össze, tagjait pedig oly bensőséges és állandó kötelékek fűzik egymáshoz, mint a mi körünk-

ben, ahol megannyi közös érdek egyesíti őket. Valójában pedig az eredeti állapotban senkinek nem volt se háza, se kunyhója, se bárminemű tulajdona, s így mindenki vaktában vert tanyát, gyakran egyetlen éjszakára csupán; a hímek és a nőstények véletlenszerűen társultak, az alkalom, találkozásaik és vágyaik szerint, s közlendőik tolmácsolásához nem volt különösebb szükség a szóra. Ugyanilyen könnyen meg is váltak egymástól (XII. jegyzet). Az anyát kezdetben a saját szükséglete vitte rá, hogy megszoptassa gyermekeit; később a szokás folytán kedvessé váltak számára, s ekkor már az ő szükségleteik miatt táplálta őket. De mihelyt elegendő erőre kaptak, hogy táplálékukat megkeressék, haladéktalanul elhagyták anyjukat; s minthogy az emberek csak egyféleképpen találhatták meg újból, ha nem veszítették szem elől egymást, ezért csakhamar oda jutottak, hogy még csak fel sem ismerte egyik a másikát. Vegyük észre továbbá: minthogy a gyermeknek minden szükségletét közölnie kell, tehát több mondanivalója van az anyja számára, mint az anyának a gyermek számára, ezért őrá háramlanak a nyelv feltalálásának legnagyobb terhei, s a nyelv, amelyet használ, nagyrészt a saját műve kell hogy legyen. Ez pedig annyiféle nyelvet eredményez, ahány beszélő egyén van, amihez hozzájárul még, hogy a kóbor és csavargó életmód semmilyen nyelvszokásnak nem hagy időt a megszilárdulásra. Ha tehát azt mondjuk, hogy az anya előírja a gyermeknek, milyen szavakkal kell élnie, ha ezt vagy azt a dolgot akarja kérni tőle, akkor megmutatjuk, hogyan tanítják a már kialakult nyelveket, ám a nyelvek kialakulásáról nem tudunk meg semmit.

Tegyük fel, hogy ezt az első nehézséget sikerült leküzdenünk; ugorjuk át egy pillanatra a hatalmas térséget, amely a puszta természeti állapot és a nyelvek iránti szükséglet között terül el, és vizsgáljuk meg, hogyan kezdtek a nyelvek kialakulni, ha már – mint feltételezzük – szükség volt rájuk (XIII. jegyzet). Ez az új nehézség még súlyosabb, mint az iménti, mert ha az emberek-

nek beszédre volt szükségük, hogy megtanuljanak gondolkodni, még nagyobb szükségük volt a gondolkodás képességére, hogy feltalálhassák a beszéd művészetét. De ha értenők is, hogyan jutottak arra a megállapodásra, hogy a gége hangjait a gondolatok tolmácsolójának fogják tekinteni, még mindig hátramarad az a kérdés, hogy mi módon tolmácsolták ezt a megállapodást az olyan fogalmak esetében, amelyeknek nincs érzéki tárgya, amelyekre tehát sem taglejtéssel, sem hanggal nem lehetett rámutatni. És így aligha tudunk elfogadható feltevéseket megfogalmazni a gondolatátadás és a szellemek közti közeledés művészetének születéséről. Ez a művészet immár messze eltávolodott kezdeteitől, de a filozófus szerint még rendkívül távol áll a tökély állapotától, úgyhogy senki sincs, akinek bátorsága volna azt állítani, hogy valaha is eléri amaz állapotot, szüneteljenek bár a kedvéért az idő múlásával elkerülhetetlenül fellépő változások, távozzanak bár az előítéletek az akadémiáktól vagy legalább némuljanak el a közelükben, s munkálkodjanak bár amaz intézmények megszakítás nélkül, egész századokon át e tövises tárgyon.

Az első emberi nyelv, a legegyetemesebb, a legerőteljesebb nyelv, az egyetlen, amire az embernek szüksége volt, mielőtt az a feladat hárult volna rá, hogy meggyőzze az egybegyűlt embereket, a természet kiáltása. E kiáltás valamilyen ösztön hatására szakadt föl az emberekből, akik szorongatott helyzetükben így könyörögtek segítségért a nagy veszéllyel szemben; az élet mindennapi menetében tehát nemigen volt használatos, mivel ott mérsékeltebb érzelmek uralkodnak. Ahogy az emberek gondolatai kezdtek kiterjedni és sokasodni, és szorosabbá vált köztük az érintkezés, számosabb jeleket és sokoldalúbb nyelvet kerestek maguknak. Változatosabbá tették a hanghordozást és kiegészítették taglejtésekkel; ez utóbbiak, természetüknél fogva, nagyobb kifejező erővel bírnak, és értelmük kevésbé függ korábbi megállapodásoktól. A látható és mozgó tárgyakat taglejtések útján fejezték ki, ami pedig

a hallásban jelent meg, azt hangutánzással. Minthogy azonban a taglejtés csupán jelenvaló vagy könnyen leírható tárgyak és látható mozgások megjelölésére alkalmas, továbbá nem alkalmazható minden körülmények között, hiszen a sötétség vagy egy test közbeiktatódása használhatatlanná teszi, s minthogy inkább megkívánja, mint felébreszti a figyelmet, ezért az emberek végül is arra a gondolatra jutottak, hogy tagolt hangokkal fogják helyettesíteni, mert ezek, jóllehet az ideák egy részével nem állnak ugyanabban a szemléletes viszonyban, mégis alkalmasabbak rá, hogy valamennyi ideánkat egyezményes jelek gyanánt képviseljék. Ez a helyettesítés csak közmegegyezés útján mehetett végbe, s bizonyára igen jelentős nehézségek elé állította az embereket, hiszen kimüveletlen szerveik még híján voltak minden gyakorlatnak. De még nehezebb önmagában elképzelni, mert az egyhangú megállapodás nem születhetett meg egymás meggyőzése nélkül, s úgy tetszik, a beszéd igencsak szükséges feltétele volt a beszédhasználat bevezetésének.

Azt kell gondolnunk, hogy az első ember szavainak jelentése sokkal kiterjedtebb volt, mint a már kialakult nyelvekben használatos szavaké, s hogy az emberek kezdetben nem osztották fel a beszédet alkotó részeire, hanem minden szónak egy egész mondat értelmét adták. Amikor kezdték megkülönböztetni az alanyt az állítmánytól s az igét a főnévtől – és ez nem volt csekély szellemi erőfeszítés –, eleinte minden főnév tulajdonnév volt;* az infinitivus volt az egyedüli igeidő, s ami a mellékneveket illeti, ezeknek a fogalma igen nehezen fejlődött ki, mert a melléknév mindig elvont szó, s az elvonatkoztatás fáradságos és nemigen természetes művelet.

Kezdetben minden tárgynak külön nevet adtak, tekintet nélkül a nemekre és a fajokra, mert ez utóbbiakat a nyelv létrehozói még nem voltak képesek megkülönböztetni, hanem minden egyed egy-

* a jelenben használt infinitivus [1782.]

magában jelent meg a szellemük előtt, ahogy a természet képében áll. Ha az egyik tölgy neve A volt, a másikat B-nek hívták.* S így minél korlátozottabb volt a tudás, a szókészlet annál szélesebb körű lett. Nem könnyű megszüntetni ezt a szótári zűrzavart, mert csak úgy lehet közös és általános megnevezések alá sorolni a létezőket, ha ismerjük tulajdonságaikat és különbségeiket; ehhez pedig megfigyelésekre és meghatározásokra volt szükség, azaz természetrajzra és metafizikára, mégpedig sokkal többre, mint amennyivel az akkori emberek rendelkezhettek.

Egyébiránt az általános ideák csak szavak segítségével juthatnak el a szellemhez, s az értelem csak állítások útján ragadja meg őket. Ez az egyik oka, hogy az állatok nem képesek általános ideákat alkotni és ennélfogva tökéletesbedni sem. Amikor egy majom habozás nélkül átmegy az egyik diótól a másikhoz, talán bizony valamilyen általános ideája van erről a gyümölcsről és összehasonlítja a két egyedet az elméjében őrzött ősképpel? Kétségkívül nem, hanem az egyik dió látványa felidézi emlékezetében a másiktól nyert érzéki benyomásokat; látása egy bizonyos módosulást szenved, s ez tudtára adja ízlésének, hogy milyen módosulás éri majd. Minden általános idea merőben értelmi jelenség; ha a képzelet a legcsekélyebb mértékben belekeveredik a dologba, nyomban különös ideává lesz. Próbáljuk csak meg magunk elé rajzolni egy általában vett fának a képét, soha nem jutunk a végére; szándékunk ellenére kicsinynek vagy nagynak, ritkás vagy sűrű lombozatúnak, világos vagy sötét színűnek látjuk, s ha rajtunk múlnék, hogy csak azt lássuk benne, ami minden fában megvan, ez a kép nem hasonlítana egy fához. Az elvont létezőket vagy ilyen módon látjuk, vagy csak a beszéd által fogjuk fel. A háromszög meghatározása egymagában is valóságos ideát ad nekünk a háromszögről,

* Mert két dologról először az jut eszünkbe, hogy nem azonosak, és gyakran sokkal több időre van szükség közös tulajdonságaik megfigyeléséhez. [1782.]

de mihelyt szellemünkben elképzelünk egy háromszöget, az ilyen és ilyen háromszög lesz, nem pedig másmilyen, s akarva-akaratlanul érzékelhető vastagságú vonalakat és színes felületet tulajdonítunk neki. Tehát állításokat kell tenni, beszélni kell, hogy általános ideákat alkothassunk, mert ahol a képzelet megáll, ott a szellem csak a beszéd segítségével haladhat tovább. Ha tehát a nyelv első feltalálói csak olyan ideáknak adhattak nevet, amelyek már megvoltak bennük, ebből az következik, hogy az első névszók kizárólag tulajdonnevek lehettek.

De amikor újdonsült grammatikusaink hogy, hogy nem kezdték kiterjeszteni ideáikat és általánosítani szavaikat, a nyelv feltalálóinak tudatlansága óhatatlanul szűk határok közé szorította ezt a módszert; s ahogy kezdetben a túlságig szaporították az egyedek számát, mert nem ismerték a nemeket és a fajokat, később túlságosan kevés fajt és nemet alkottak, mert nem vették figyelembe a létezők valamennyi különbségét. Hogy elég messzire jussanak a felosztásban, ahhoz több tapasztalat és értelem kellett volna, mint amennyivel rendelkezhettek, s több vizsgálódás és munka, mint amennyit hajlandók voltak ráforditani. S ha még ma is naponta fedezünk fel új fajokat, melyek ez ideig minden megfigyelés alól kisiklottak, gondoljuk meg, milyen sok fajnak kellett akkor rejtve maradnia őelőttük, akik minden dologról az első benyomás után ítéltek! Ami a végső osztályokat és a legáltalánosabb fogalmakat illeti, felesleges hozzátennem, hogy elméjük még nem ért fel ezekhez. Hogyan is képzelhették el vagy érthették meg az olyan szavakat, mint anyag, szellem, szubsztancia, módosulás, alakzat, mozgás, ha még filozófusainknak is nagy nehézségébe kerül megérteni, pedig ugyancsak régóta használjuk őket, s ha az ilyen szavakhoz kapcsolt ideák számára semmiféle mintát nem találtak a természetben, lévén ezek merőben metafizikai ideák?

Megállok ezeknél az első lépéseknél, és kérem bíráimat, függesszék fel itt az olvasást s vegyék tekintetbe, hogy miután az emberek

feltalálták a testek neveit, vagyis a nyelvnek azt a részét, amelyhez a legkönnyebb eljutni, mekkora utat kellett még megtenniök, hogy képessé váljanak minden emberi gondolatot kifejezni, állandó formába önteni, a nyilvánosság előtt kimondani és ily módon hatni a társadalomra. Nagyon kérem őket, gondolják meg, mennyi időre és tudásra volt szükség a számok (XIV. jegyzet), az elvont szavak, az aorisztoszok és általában az igeidők, a járulékszók, a szintaxis felfedezéséhez, a mondatok, okfejtések összekapcsolásához és a beszéd egész logikájának a kialakításához. Ami engem illet, elriasztanak a sokasodó nehézségek; meggyőződésem – hiszen csaknem teljesen bebizonyosodott –, hogy a nyelvek nem születhettek és nem szilárdulhattak meg egyedül az ember erejéből. Ezért hát lemondok ama nehéz probléma megvitatásáról, hogy mire volt nagyobb szükség, berendezkedett társadalomra a nyelvek létrehozásához, vagy kialakult nyelvekre a társadalomalapításhoz; oldja meg, aki vállalkozni akar rá.

De bárhogyan áll a dolog e kezdetekkel, a természet igen kevés gondot fordított rá, hogy kölcsönös szükségletek által közelebb hozza egymáshoz az embereket és megkönnyítse nekik a beszéd használatát. Annyit mindenesetre láthatunk ebből, hogy a természet alig-alig készítette elő az emberek közötti társas érintkezést, és alig tett hozzá valamit a magáéból ahhoz, amit az emberek cselekedtek a társadalom megalapításáért. Csakugyan, lehetetlen elképzelni, hogy az eredeti állapotban miért lett volna nagyobb szüksége az embernek a másik emberre, mint a majomnak vagy a farkasnak a másik majomra vagy farkasra. De ha feltesszük is, hogy szüksége volt rá, még mindig nem tudjuk elképzelni, miért segített volna rajta a másik ember, vagy ha volt is oka segíteni, mi módon állapodhattak meg a feltételeket illetően. Tudom, állandóan azt fújják, hogy nincs olyan nyomorúságos lény, mint amilyen az ember volt ebben az állapotban. S ha igaz – márpedig azt hiszem, bebizonyítottam –, hogy évszázadoknak kellett eltelniök míg az

ember vágyat érezhetett és alkalmat találhatott maga mögött hagyni ezt az állapotát, a természetet kellene perbe fogni, nem azt a lényt, amelyet ilyennek alkotott. Ám ha jól értem ezt a szót: *nyomor*, úgy vagy semmi értelme nincs, vagy nem jelent egyebet, mint fájdalmas nélkülözést és testi vagy lelki szenvedést. Nos hát, igen örülnék, ha megmagyaráznák nekem, miféle nyomorúságban leledzik egy szabad lény, kinek szívében békesség honol, teste pedig ép és egészséges. Kérdezem, melyik élet válik hamarabb elviselhetetlenné, a civilizált vagy a természetes? Alig látunk embert magunk körül, aki ne panaszkodnék sorsára; sőt többen el is dobják maguktól az életet, ha módjukban áll; az isteni és emberi törvények együttesen is alig bírnak úrrá lenni e felforduláson. Kérdezem, hallottak-e valaha olyasmit, hogy egy szabadságban élő vadember panaszkodott az életre és öngyilkosságot követett el? Ne legyünk hát ilyen gőgösek, amikor arról ítélünk, hogy melyik oldalon van az igazi nyomorúság. Ellenben semmi sem volna oly nyomorúságos, mint a vadember, ha elvakítaná a tudás, ha szenvedélyek gyötörnék, s egy olyan állapotról elmélkednék, mely különbözik az övétől. A Gondviselés igen bölcsen tette, hogy az ember birtokában levő képességek csak gyakorlás útján fejlődhettek ki, mert így nem voltak fölöslegesek és nem váltak idő előtt teherré, de nem jöttek későn sem, és nem lettek haszontalanok. Az ösztönben minden adva volt, ami a természeti állapothoz kellett; a kiművelt észben csak az van meg, amire a társadalomban élő embernek van szüksége.

A természeti állapotban az emberek nem ismertek sem morális viszonyokat, sem kötelességeket, így hát első pillantásra úgy tetszik, nem lehettek sem jók, sem rosszak, nem voltak sem bűneik, sem erényeik, hacsak nem vesszük e szavakat valamiféle testi értelemben, s nem nevezzük bűnnek az egyén olyan tulajdonságait, amelyek az önfenntartásra ártalmasak lehetnek, erénynek pedig az olyan tulajdonságokat, amelyek elősegítik a fennmaradást; ez

esetben azt az embert kellene a legerényesebbnek neveznünk, aki a legkevésbé áll ellent a természet egyszerű késztetéseinek. De ha nem akarunk eltávolodni a szó megszokott értelmétől, helyénvaló lesz felfüggeszteni ítéletünket erre a helyzetre vonatkozóan, és dacolni előítéleteinkkel, amíg mérleggel a kézben meg nem vizsgáltuk, vajon a civilizált emberek között több-e az erény, mint a bűn, vagy erényeik hasznosabbak-e, mint amennyire ártalmasak a bűneik, vagy hogy a tudás terén tett haladásuk, amennyiben megismerik a jót, amit cselekedniök kellene, elegendő kárpótlást ad-e a sok rosszért, mit egymásnak okoznak, vagy, mindent egybevéve, nem volnának-e szerencsésebb helyzetben, ha senki részéről nem kellene rossztól tartaniok vagy jót remélniök, mint ha általános függésbe kerülnek egymástól s mindent olyan emberektől kénytelenek várni, akik semmit sem kényszerülnek adni nekik.

Semmiképpen se állítsuk Hobbesszal, hogy az ember, mivel fogalma sincs a jóról, természeténél fogva rossz, hogy bűnös, mivel nem ismeri az erényt, hogy minden szolgálatot megtagad felebarátaitól, ha úgy hiszi, hogy az nem jár ki nekik, vagy hogy, mivel okkal gondolja, hogy mindenre jogot formálhat, amire szüksége van, esztelenül az egész világ egyedüli tulajdonosának képzeli magát. Hobbes igen jól látta, hogy a természetjog újabb meghatározásai fogyatékosak, de a saját meghatározásából olyan következményeket von le, amelyek azt mutatják, hogy ugyanolyan hamis értelemben használja ő is ezt a fogalmat. Ha elgondolkozik az általa felállított elveken, azt kellett volna mondania, hogy önfenntartási törekvésünk a természeti állapotban árt a legkevésbé a többiek önfenntartási törekvésének, tehát ez az állapot a legkedvezőbb a béke s a legmegfelelőbb az emberi nem számára. De éppen az ellenkezőjét mondja, mivel – helytelenül – besorolja a vadember önfenntartási törekvésébe egy sereg olyan szenvedély kielégítésének a szükségletét, mely a társadalom műve és nélkülözhetetlenné teszi a törvényeket. A rossz ember, mondja Hobbes, erős gyermek.

Kérdés, hogy a vadember ilyen erős gyermek-e. Mire következtethetne Hobbes, ha elfogadnók, hogy az? Azt mondaná, hogy ha erős létére ugyanúgy függ a többiektől, mintha gyenge volna, akkor nincs olyan szertelenség, amire ne ragadtatná magát: megüti anyját, ha késlekedik emlőjét nyújtani neki, megfojtja valamelyik testvéröccsét, ha útjában van, egy másiknak belemar a lábába, ha az akadályozza vagy zavarja valamiben. Ámde a két feltevés ellentmond egymásnak, nevezetesen az, hogy a természeti állapotban leledző ember erős, és hogy másoktól függ. Aki másoktól függ, az gyenge, s mielőtt erőssé válnék, szabaddá lesz. Hobbes nem vette észre: ugyanaz az ok, amely megakadályozza a vadembereket abban, hogy az ész szerint éljenek, miként jogtudoraink állítják, egyszersmind abban is megakadályozza őket, hogy képességeikkel visszaéljenek, miként ő maga állítja. Azt mondhatnók, hogy a vadember éppen azért nem rossz, mert nem tudja, mit jelent jónak lenni, mert nem az értelem haladása és nem is a törvény zablája tartja vissza a rossz elkövetésétől, hanem a szenvedélyek szunnyadozása és a bűn nem ismerése. *Tanto plus in illis proficit vitiorum ignoratio, quam in his cognitio virtuitis.*[16] Egyébiránt Hobbes egyáltalán nem vette észre, hogy létezik egy másik alapelv is; ez abból a célból adatott az embereknek, hogy bizonyos helyzetekben csillapítsa vad önzésüket, vagy – mielőtt az önzés megszületett volna bennük – az önfenntartási vágyat (XV. jegyzet), s tulajdon jólétükön való buzgólkodásukat azzal a velük született irtózással mérsékeli, melyet a másik ember szenvedésének látványa ébreszt bennük. Nem hiszem, hogy bárminemű ellenvetéstől kellene tartanom, amikor felruházom az embert ezzel a természetes erénnyel, az egyedülivel, melyet még az emberi erények legelvakultabb becsmérlője[17] is kénytelen volt elismerni. A szánalomról beszélek, erről a hozzánk, gyenge és nagyon sok bajnak kitett lényekhez oly igen illő érzésről; ez az erény csak annál egyetemesebb s az ember számára csak annál hasznosabb, mert minden elmélkedést megelőz,

s oly természetes, hogy néha még az állatok is felismerhető jelét adják. Nem szólva az anyai gyengédségről, sem arról, hogy micsoda veszélyekkel dacol az anyaállat, hogy megmentse kicsinyeit; naponta tapasztalhatjuk, mennyire irtóznak a lovak élő testre taposni. Az állat soha nem megy el úgy egy fajához tartozó tetem mellett, hogy ne válnék nyugtalanná; egyesek még valamiféle temetést is rendeznek neki. S a vágóhídra lépő jószág szánalmas bőgése adja tudtunkra, hogyan hat rá az eléje táruló szörnyűséges látvány. Örömmel látjuk, hogy *A méhek meséjé*-nek szerzője kénytelen elismerni, az ember együttérző és érzékeny lény, s amikor példát ad e tulajdonságokra, levetkőzi hűvös és éles elméjű modorát, és megindító képet fest elénk egy szobába zárt emberről, aki látja, amint odakünn egy fenevad elragadja az anya kebeléről a kisgyermeket, halálos harapásaival összezúzza a gyermek gyönge tagjait, s beleit darabokra szaggatja karmaival. Micsoda szörnyű felindulást érez ez az ember, egy olyan esemény tanúja, amelyhez nem fűződik személyes érdeke. Micsoda szorongató érzés lehet látnia mindezt, tudva, hogy nincs módja segíteni az ájult anyán és haldokló gyermekén!

Ilyen a puszta természeti felindulás, mely minden elmélkedést megelőz; ilyen erős a természetes szánalomérzés, amit a legromlottabb erkölcsök sem tudtak még egészen elfojtani; hiszen színházainkban nap mint nap megesik, hogy a szerencsétlen hős balsorsán elérzékenyül és sírva fakad az a néző, aki pedig, volna csak a zsarnok helyében, még súlyosbítaná is ellenségének gyötrelmeit.* He-

* Akárcsak a vérszomjas Sulla, aki igen érzékeny volt minden bajra, ha nem ő okozta, vagy a phéraibeli Alexandrosz, aki soha nem mert megjelenni a tragédiák előadásain, nehogy lássák együtt zokogni Andromakhosszal és Priamosszal, holott felindulás nélkül hallgatta a sok polgár jajkiáltását, akiket az ő parancsára mészároltak le nap mint nap.

Mollissima corda
Humane generi dare se natura fatetur,
Quae lacrimas dedit.[18]

[1782.]

lyesen ismerte föl Mandeville, hogy az emberek egész moráljukkal együtt mindig is szörnyetegek lettek volna, ha a természet nem adja segítőtársul az ész mellé a szánalomérzést; de nem vette észre, hogy ebből az egyetlenegy tulajdonságból már valamennyi társas erény következik, amelyeket el akar vitatni az emberektől. Csakugyan, mi a nagylelkűség, a könyörületesség, az emberiesség, ha nem a gyengékre, a bűnösökre vagy általában az emberi nemre kiterjesztett szánakozás? Maga a helyesen értelmezett jóindulat és szeretet sem egyéb valamilyen különös tárgyra irányuló, állandó szánakozásnál: mert ha azt kívánom valakinek, hogy ne szenvedjen, mi mást kívánok akkor neki, ha nem azt, hogy boldog legyen? Ha igaz volna, hogy a részvét, ez a vademberben homályos, de eleven, a civilizált emberben kifejlett, de gyenge érzés mintegy a szenvedőnek a helyébe állít bennünket, mi mást jelentene ez a fentiek igazságára nézve, ha nem megerősítést? Valóban, a részvét annál erőteljesebb, minél közvetlenebbül azonosul a szemlélő lény a szenvedő lénnyel. Márpedig nyilvánvaló, hogy ez az azonosulás szükségképpen sokkalta szorosabb volt a természeti állapotban, mint az ész uralma alatt. Az ész szüli az önzést, s az elmélkedés erősíti meg: ez fordítja befelé az embert, ez tartja távol mindentől, ami kínozza és gyötri. A filozófia különíti el az embert a többiektől, az tanítja meg így szólni, ha valakit szenvedni lát: Felőlem akár el is pusztulhatsz, én biztonságban vagyok. Csak az egész társadalomra leselkedő veszélyek zavarják meg a filozófus csöndes álmát, csak ezek rázzák föl ágyából. Büntetlenül lemészárolhatják felebarátját az ablaka alatt, elég fülére tapasztania kezét és okoskodnia egy keveset, s már meg is akadályozta, hogy a benne háborgó természet azonosuljon a gyilkosság áldozatával. A vademberben nincs meg ez a bámulatos tehetség; ész és körültekintés híján nagy hebehurgyán átadja magát az emberiesség érzésének. Ha zendülés vagy utcai csetepaté van, a csőcselék összegyűlik, az óvatos ember távol marad. A söpredék, a piaci kofák választják szét a

harcoló feleket, ők akadályozzák meg, hogy becsületes emberek lemészárolják egymást.

Bizonyos tehát, hogy a szánakozás természetes érzés; minden egyedben mérsékeli az önszeretet működését, mivel hozzájárul az egész faj fennmaradásához. Ez az érzés teszi, hogy habozás nélkül segítségére sietünk mindenkinek, akit szenvedni látunk. A természeti állapotban ez az érzés tölti be a törvények, az erkölcsök és az erény helyét; és megvan az az előnye is, hogy senki nem érez kísértést megtagadni az engedelmességet szelíd hangjának. Ez az érzés tartja vissza az erős vadembereket attól, hogy elvegyék a gyenge kisgyermekek vagy a magatehetetlen öregek nagy fáradsággal megszerzett eleségét, ha remélhetik, hogy másutt találnak maguknak ennivalót. Ez sugallja minden embernek a természetes jóság alapelvét: *Úgy tedd a jót magadnak, hogy a lehető legkisebb rosszat okozd másnak*, s ez az elv, ha sokkal tökéletlenebb is, meglehet, hasznosabb, mint az ésszerű igazságosság parancsa: *Tégy úgy másokkal, ahogyan szeretnéd, hogy veled tegyenek.* Egyszóval, inkább ebben a természetes érzésben, s nem a kifinomult érvekben kell keresni az okot, amiért minden ember, a nevelés adta elvektől függetlenül is, irtózik rosszat cselekedni. Szókratészhez meg a hozzá hasonló bölcsekhez talán illik, hogy az ész által tegyék magukévá az erényt, ám az emberi nem réges-rég kihalt volna, ha fennmaradása egyes-egyedül az emberek okoskodásán múlnék.

Mivel az emberek szenvedélyei igencsak szunnyadoztak és igen üdvösen meg voltak zabolázva, s mivel ők maguk inkább vadak voltak, mint rosszak, s inkább az a törekvés kormányozta őket, hogy megóvják magukat a fenyegető bajoktól, mint az a kísértés, hogy ők maguk okozzanak bajt másoknak, nem támadtak közöttük veszedelmes összetűzések. Semmi módon nem közlekedtek egymással, így aztán nem ismerték a hiúságot, sem a tekintélyt, a megbecsülést, a megvetést; a legcsekélyebb fogalmuk sem volt róla, hogy mi az: enyém s tiéd, és az igazságosságról sem volt valódi

elképzelésük; ha erőszak esett rajtuk, könnyen jóvátehető rossznak tekintették, nem megtorlandó sérelemnek, s legfeljebb gépiesen és az első pillanatban gondoltak bosszúra, mint a kutya, amely megharapja a hozzávágott követ. Ezért hát viszálykodásaik ritkán jártak volna véres következményekkel, ha soha nem forognak érzékenyebb tárgy körül, mint amilyen az eleség – de úgy látom, volt veszedelmesebb tárgyuk is, s erről még szólanom kell.

Az emberi szívet hevítő szenvedélyek között van egy féktelen, vad szenvedély; az, amelyik nélkülözhetetlenné teszi az egyik nemet a másik számára. Roppant szenvedély ez, minden veszéllyel dacol, minden akadályt ledönt, s őrjöngésében, úgy tetszik, el tudná pusztítani az emberi nemet, amelyet fenntartani hivatott. Mi lesz az emberekből, ha szemérmet, tartózkodást nem ismervén, prédául esnek e féktelen, brutális gerjedelemnek, s nap mint nap párviadalokat vívnak szerelmük tárgyáért?

Kézenfekvő volna elismerni: minél hevesebbek a szenvedélyek, annál nagyobb szükség van törvényekre, hogy kordában tartsák őket. De először is, a szenvedélyek annyi felfordulást és bűnt okoznak nap mint nap minálunk, hogy világos: a törvények e tekintetben nem elegendők; azonfelül pedig jó volna megvizsgálni, vajon maga a sok felfordulás nem együtt jelent-e meg a törvényekkel. Mert akkor, ha a törvények képesek lennének is rendet teremteni a felfordulásban: azzal még nem tettek semmit, ha megfékezik a rosszat, amely nélkülük nem is léteznék.

Kezdjük azon, hogy a szerelem érzésében megkülönböztetjük a lelki elemet a testitől. A testi elem az az általános vágy, amely arra ösztökéli az egyik nemet, hogy egyesüljön a másikkal. A lelki elem ad meghatározottságot a vágynak; egyetlen kizárólagos tárgyra összpontosítja, vagy legalábbis nagyobb erővel irányítja a megkülönböztetett tárgy felé. Nos, nem nehéz belátni, hogy a szerelem mint lelki érzés mesterséges valami; a társadalmi szokás műve, s a nők sok gonddal és ügyességgel ápolják, hogy megalapozzák ural-

mukat és hatalomra segítsék engedelmeskedésre született nemüket. Ez az érzés az érdem és a szépség fogalmain alapul, olyan fogalmakon, amilyeneket a vadember nem képes alkotni, valamint olyan összehasonlításokon, amilyeneket nem képes elvégezni – így tehát alig-alig létezhetik a számára. Mert ahogy elméje nem jutott el a szabályszerűség és az arányosság elvont ideáinak megalkotásáig, szíve sem képes a csodálat és a szerelem érzéseire, hiszen ez utóbbiak, még ha nem vesszük is észre, amaz ideáknak az alkalmazásából erednek. Csupán természettől kapott érzékiségére hallgat, az ízlés érzéseire* nem, mivel nem tett szert ízlésre, és így minden nő egyformán jó neki.

Amikor az emberek a szerelem testi részére szorítkoznak, s oly boldogok, hogy mit sem tudnak a személyes vonzódásról, mely felkorbácsolja a szerelemérzést és megnöveli a vele járó nehézségeket, az érzékiség lángja is ritkábban és kevésbé hevesen csapja meg őket, s ennélfogva a viszályok sem olyan gyakoriak és kegyetlenek közöttük. A képzelet temérdek pusztítást visz végbe nálunk, de a vadember szívét nem indítja meg; mindenki csöndes nyugalommal várja a természet késztetését; nem válogat, midőn – inkább kedvvel, mind dühvel – átadja magát neki, s mihelyt a szükséglet kielégült, a vágy is teljesen kihuny.

Így hát maga a szerelem, miként a többi szenvedély is, kétségkívül a társadalomban vált csak oly féktelenül hevessé, hogy gyakran végzetes bajt hoz az emberekre. S csak annál nevetségesebb olyannak ábrázolni a vadembereket, mint akik, kegyetlen ösztöneiknek engedelmeskedve, szüntelen egymást mészárolják, mert ez a nézet egyenesen ellentmond a tapasztalatnak. A karaibok valamennyi ma élő nép közül a legkevésbé távolodtak el a természeti állapottól, és ők a legjámborabbak a szerelem terén, a legkevésbé

* ellenérzéseire [1782.]

rabjai a féltékenységnek, pedig forró éghajlat alatt élnek, ahol, úgy tetszik, mindig jobban felgerjednek a szenvedélyek.

Nem egy állatfaj hímjei véres csatákat vívnak a nőstényekért, vérbe borítva baromfiudvarainkat vagy felverve kiáltásaikkal erdeinket, amikor itt a tavasz. Ami az ilyen esetekből levonható következtetéseket illeti, azzal kell kezdenünk, hogy minden fajt kirekesztünk, ahol a természet másként határozta meg a nemek párosodóképességét, mint a miénkben. Így például a kakasviadal nem szolgál következtetési alapul az emberi fajra nézve. Azoknál a fajoknál, ahol a képességek kiegyenlítettebbek, ilyen viadalokra csak a nőstényeknek a hímek számához viszonyított ritkasága miatt kerülhet sor, vagy a tartózkodási időszakok miatt, amikor a nőstény állandóan visszautasítja a hím közeledését, de ez visszavezet az első okhoz, mert ha minden nőstény csupán az év két hónapjában viseli el a hímet, ez annyi, mintha a nőstények száma öthatodával kisebb volna, mint amekkora. Nos hát, e két eset egyike sem alkalmazható az emberi fajra, ahol a nőstények száma általában meghaladja a hímekét, s ahol soha, még a vademberek között sem figyeltek meg olyasmit, hogy a nőstényeknél tüzelési és tartózkodási időszakok váltogatták volna egymást, mint a többi faj esetében. Mi több, számos állatnál az egész faj egyszerre jön lázba, így aztán eljő egy szörnyű pillanat, midőn a közös hév, a felfordulás, a zűrzavar és a harc lesz az úr. Ám az emberfaj nem ismeri az ilyen pillanatokat, mert az emberek között a szerelem soha nem periodikus. Ha tehát bizonyos állatok összecsapnak egymással a nőstények birtoklásáért, ebből nem következtethetünk arra, hogy a természeti állapotban ugyanez történik az emberrel is. De ha mégis levonhatnók ezt a következtetést, akkor is azt kellene gondolnunk, hogy az ilyen összetűzések nem volnának végzetesebbek a mi fajunkra, mint a többire nézve, márpedig ezeknek sem okozza vesztét. S igen kézenfekvő, hogy kevesebb pusztítást vinnének véghez a természeti állapotban, mint amennyit a társadalomban okoznak, különösen

azokban az országokban, ahol az erkölcsök még jelentenek valamit, s a szerelmesek féltékenysége meg a férjek bosszúvágya nap mint nap párbajokat, gyilkosságokat, sőt még rosszabb dolgokat is okoz, ahol az örök hűség követelménye csak arra való, hogy több legyen a házasságtörés, s ahol még az önmegtartóztatás és a tisztaság törvényei is szükségképpen a bujálkodást növelik és a magzatelhajtások számát szaporítják.

Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy midőn a vadember az erdőkben kóborolt és nem tudott semmilyen mesterséget, nem tudott beszélni, nem volt otthona, nem háborúskodott, nem lépett viszonyra senkivel, és szüksége sem volt embertársaira, miként arra sem vágyódott, hogy ártson nekik, talán személy szerint nem ismerte egyikőjüket sem, kevés szenvedélye volt és beérte önmagával, akkor csak ennek az állapotnak megfelelő érzelmei és gondolatai voltak, csupán igazi szükségleteit észlelte, csak arra volt figyelemmel, amire, úgy vélte, érdekében áll odafigyelnie, s értelmi képességei nem tettek nagyobb haladást, mint hiúsága. Ha véletlenül felfedezett valamit, annál is kevésbé volt képes továbbadni felfedezését, mert gyermekeit sem ismerte meg. A mesterségek elvesztek feltalálójukkal együtt. Nem volt sem nevelés, sem haladás, a nemzedékek hasztalan sokasodtak, és mivel valamennyi ugyanarról a pontról indult ki, ezért minden évszázad az ősidők kezdetlegességében telt el; a faj már öreg volt, de az ember mindig gyermek maradt.

Ha ily sokáig időztem az eredeti állapot feltevésénél, azért tettem, mert régi tévedéseket és megrögzött előítéleteket kellett kiirtanom. Úgy véltem, egészen a gyökerekig kell ásnom, s felrajzolván az igazi természeti állapot képét, meg kell mutatnom, hogy az egyenlőtlenség – még a természetes egyenlőtlenség is – sokkal kevésbé valóságos és sokkalta kisebb hatást gyakorol ebben az állapotban, mint ahogyan szerzőink állítják.

Csakugyan, könnyűszerrel beláthatjuk, hogy az emberek közötti

különbségeket nemegyszer olyankor is természeti különbségeknek tekintik, amikor kizárólag a szokás és a társadalomban felvett különböző életmódok hozzák létre őket. Így az erőteljes vagy törékeny szervezet s az ettől függő erő vagy gyengeség gyakran inkább annak a következménye, hogy kemény vagy elpuhult nevelésben részesült-e az ember, mint az eredeti testalkaté. Ugyanígy áll a dolog a szellemi erőkkel, s a nevelés nem csupán a kiművelt és a műveletlen elmék között tesz különbséget, hanem az előbbiek között eredetileg fennálló távolságot is egyre növeli, attól függően, hogy milyen fokú műveltségre tettek szert: mert ha egy óriás meg egy törpe ugyanazon az úton jár, az óriás minden lépéssel újabb előnyre tesz szert. Ha tehát összehasonlítjuk a civilizált állapot különböző rendjeinek végtelenül változatos neveltetését és életmódjait az állatok és a vadon élő népek életének egyszerűségével és egyformaságával – hiszen valamennyien ugyanazzal az eleséggel táplálkoznak, ugyanúgy élnek és pontosan ugyanazt teszik –, akkor megértjük, hogy a természeti állapotban lényegesen kisebb a különbség ember és ember között, mint a társadalom állapotában, s hogy az emberi fajban megfigyelhető természetes egyenlőtlenséget lényegesen növelik a társadalomban bevezetett különbségek.

De még ha megengedjük is, hogy a természet olyan egyenlőtlenül osztotta szét adományait, mint ahogyan állítják, miféle előnyt húzhatnak ebből a többiek rovására azok, akiket jobban kegyelt a természet, ha egyszer a dolgok állása szinte semmilyen viszonyt nem tett lehetővé közöttük? Mit ér a szépség, ahol nincs szerelem? Mire jó az értelem olyan embereknek, akik nem beszélnek? Hát a ravaszság az olyanoknak, akik nem üzletelnek? Folyvást azt ismételgetik, hogy az erősebbek elnyomják a gyengébbeket; de magyarázzák meg nekem, mit értsek azon a szón, hogy elnyomás. Egyesek erőszakkal uralkodnak, mások nyögik az igát és uraik minden szeszélyének engedelmeskedni kényszerülnek – igen, pontosan ezt

tapasztalom minálunk, de nem látom be, hogyan mondhatnók el ugyanezt a vademberekről, akiknek még elmagyarázni is nehéz volna, hogy mi a szolgaság meg az uralom. Az egyik ember alkalmasint eltulajdoníthatja a gyümölcsöt, melyet a másik szedett le, a vadat, melyet a másik ölt meg, vagy a barlangot, mely a másiknak szolgált menedékül. De hogyan érheti el valaha is, hogy a másik engedelmeskedjék neki, és miféle függési láncok köthetnek egymáshoz olyan embereket, akiknek semmijük sincs? Ha az egyik fáról elűznek, átmehetek a másikra. Ha valahol fájdalmat okoznak nekem, ki akadályozhat meg abban, hogy odébbálljak? Van-e ember, aki annyival erősebb nálam, s azonfelül annyira romlott, annyira rest és kegyetlen, hogy rákényszerítsen: gondoskodjam a táplálékáról, míg ő csak henyél. Egy pillanatra sem szabad szem elől veszítenie; amikor alszik, gondosan megkötözve kell tartania, nehogy kereket oldjak vagy megöljem; azaz önszántából vállalnia kell, hogy sokkal nagyobb fáradságnak teszi ki magát, mint amit el akar kerülni, s amit nekem magamnak okoz. És mindezzel együtt, elég, hogy egy percre lankadjon ébersége. Elég, ha valami váratlan zaj miatt elfordítja fejét. Húsz lépést teszek az erdőben és leráztam láncaimat; soha többé nem lát viszont.

Nem szaporítom hasztalan a részleteket. Bárki beláthatja, a szolgaság kötelékeit csupán az emberek egymástól való függése meg az őket egyesítő kölcsönös szükségletek hozták létre, s ezért senkit nem lehet szolgasorba dönteni, ha előbb nem hozzák olyan helyzetbe, hogy a másik ember nélkülözhetetlen legyen a számára. A természeti állapotban pedig nem létezett ilyen helyzet, így ott az emberek nem hajtották járomba a nyakukat, az erősebb törvénye pedig hatástalan maradt.

Miután bebizonyítottam, hogy a természeti állapotban alig vehető észre az egyenlőtlenség, és hatása csaknem elenyésző, hátravan még, hogy megmutassam, honnan ered és milyen haladást tett, midőn az emberi szellem keresztülment fejlődésének egymást kö-

vető szakaszain. Miután kimutattam, hogy *a tökéletesbedés képessége*, a társas erények és a természeti ember többi tulajdonsága, mely csírájában van meg benne, soha nem fejlődhetett ki önmagából, hanem ehhez több külső ok véletlenszerű egybeesésére volt szükség, s előfordulhatott volna, hogy ezek az okok soha nem állnak elő, akkor pedig mindama tulajdonságok örökre megmaradtak volna eredendő állapotukban, miután mindezt kimutattam, hátravan még, hogy szemügyre vegyem és egybevessem a sok véletlen körülményt, melyek úgy tökéletesbítették az emberi észt, hogy megrontották a fajt, gonosszá tették az egyént, miközben társas hajlamúvá tették, s ama távoli-távoli kezdetektől végül is elvezették az embert és a világot arra a pontra, ahol most látjuk.

Elismerem, az események, amelyeket le kell írnom, többféleképpen is végbemehettek, s így csak feltételezések útján tudom kiválasztani valamelyik lehetőséget. De először is, e feltevések érvekké válnak, ha a dolgok természetéből nem lehet náluk valószínűbbet levonni, s ha nincs más mód az igazság feltárására. Azonfelül pedig, a következtetések, amelyeket le akarok vonni belőlük, attól még nem lesznek feltételesek, mivel a fentebb kimondott elvek alapján nem lehet más rendszert felállítani, mely ne ugyanazokat az eredményeket adná, s amelyből ne vonhatnám le ugyanazokat a következtetéseket.

Így hát megfontolásaimat nem szükséges kiterjesztenem arra, hogy mi módon ellensúlyozza az idő múlása az események csekély valószínűségét, vagy arra, hogy igen gyenge okok milyen meglepő erőt fejtenek ki, amikor megszakítás nélkül működnek; sem arra, hogy az egyik oldalon lehetetlen megdönteni bizonyos hipotéziseket, míg a másikon nem vagyunk képesek olyan fokú bizonyosságot adni nekik, amilyen a tényeket illeti meg; sem arra, hogy amikor adva van két valóságos tény, melyeket egy sor közbeeső – ismeretlen vagy annak gondolt – ténnyel kell összekötni, akkor a történetírás dolga, ha van történetírásunk, hogy megadja az összekötő

tényeket, ha pedig nincs, akkor a filozófiának kell hasonló tényeket meghatároznia, amelyek összeköthetik a kettőt; sem pedig arra, hogy az események terén a hasonlóság sokkal kisebb számú különböző osztályra vezeti vissza a tényeket, mintsem gondolnók. Elegendő, ha bíráim figyelmébe ajánlom e tárgyakat. Elegendő, ha egyszerű olvasóim számára szükségtelenné teszem, hogy figyelmet fordítsanak rájuk.

Az első ember, aki bekerített egy földdarabot és azt találta mondani: *ez az enyém*, s oly együgyű emberekre akadt, akik ezt el is hitték neki, ez az ember teremtette meg a polgári társadalmat. Mennyi bűntől, háborútól, gyilkosságtól, nyomorúságtól és szörnyűségtől menekült volna meg az emberi nem, ha valaki kiszakítja a jelzőkarókat vagy betemeti az árkot, és így kiált társaihoz: Ne hallgassatok erre a csalóra! Elvesztetek, ha megfeledkeztek róla, hogy a termés mindenkié, a föld pedig senkié! De igen valószínű, hogy akkoriban már fordulópontra jutottak a dolgok, s nem maradhattak úgy, ahogyan voltak, hiszen a tulajdon fogalma sok korábbi fogalomtól függ, melyek csak sorjában keletkezhettek, és így nem egy csapásra bukkant föl az emberi szellemben. Mielőtt az emberek eljutottak volna a természeti állapot e végső határához, jelentős haladást kellett tenniök, nem kevés jártasságot és tudást kellett szerezniök, nemzedékről nemzedékre átadniok és gyarapítaniok. Kezdjük hát előbbről, s kíséreljük meg egyetlen szempont szerint összefoglalni az események és ismeretek lassú egymásutánját, a legtermészetesebb rendjükben.

Az ember első benyomása az volt, hogy létezik, első törekvése, hogy fenntartsa önmagát. A föld gyümölcsei mindent megadtak neki, amire szüksége volt, az ösztön rábírta, hogy éljen a javakkal. Az éhség meg a többi vágy rendre megismertette a létezés különböző módjaival; s az egyik arra ösztökélte, hogy szaporítsa fajtáját. E vak ösztönt nem kísérte szívbeli érzés, s így eredménye merőben

állati aktus volt. Mihelyt kielégült a szükséglet, a két nem idegen volt egymásnak, s még az anya sem törődött a gyermekével, mihelyt az meg tudott lenni nélküle.

Ebben az állapotban leledzett az ember, midőn megszületett. Így élt ez az állat: kezdetben a puszta érzéki benyomásokra szorítkozott, alig használta ki a természet adományait, arról pedig nem is álmodott, hogy kicsikarjon valamit a természettől. Ámde csakhamar nehézségek támadtak, s meg kellett tanulnia megbirkózni velük; a fák magasak voltak, és nem érte el a gyümölcsüket; egyik-másik állat is ugyanezzel a terméssel akart táplálkozni, s így versenyeznie kellett vele a táplálékért; más, vérengző állatok egyenesen az ő életére törtek. Ezért kénytelen volt testének gyakorlásába fogni: mozgékonnyá kellett válnia, gyorssá a futásban, erőssé a harcban. Hamarosan megtanult bánni a természetes fegyverekkel, faágakkal és kövekkel. Megtanulta leküzdeni a természeti akadályokat, szükség esetén megvívni a többi állattal, akár az emberektől is elvitatni táplálékát, vagy kárpótolni magát azért, amit át kellett engednie az erősebbnek.

Ahogy az emberi nem elterjedt a földön, a nehézségek együtt szaporodtak az emberekkel. A talajok, éghajlatok és évszakok különbsége rákényszerítette őket, hogy életmódjukat alkalmazkodóvá tegyék. A terméketlen évek, a hosszú és kemény telek, a mindent felemésztő, perzselő nyarak nagyobb szorgalmat követeltek tőlük. A tenger és a folyamok mentén feltalálták a zsinórt meg a horgot, s halászok és halevők lettek. Az erdőkben íjat és nyilat készítettek maguknak, s vadászok és harcosok lettek. A hideg vidékeken a leölt állatok bőrébe burkolóztak. A villám, a tűzhányó vagy valamilyen szerencsés véletlen megismertette velük a tüzet, s új segédeszközük volt a tél szigora ellen. Megtanulták életben tartani ezt az elemet, azután megtanulták előállítani, végül megtanulták, hogyan kell segítségével elkészíteni a húst, amit azelőtt nyersen faltak fel.

Minthogy az ember ily módon különféle dolgokat ismétlődően

kapcsolatba hozott önmagával és egymással, természetesen észre kellett vennie bizonyos viszonyokat, amelyeket mi a nagy, kicsi, erős, gyenge, gyors, lassú, félénk, merész szavakkal, valamint a hasonló fogalmak megnevezéseivel fejezünk ki. Szükség szerint, de jóformán gondolkodás nélkül, összehasonlította őket, ami végül is egy bizonyos megfontoltsággal vagy inkább gépies elővigyázattal ruházta fel, s megismertette a legszükségesebb óvintézkedésekkel, amelyeket biztonsága megkívánt.

Az új tudás megnövelte a többi állattal szemben való fölényét, mert megmutatta neki, hogyan kerekedhet fölébük. Megtanulta, hogyan kell csapdát állítani nekik, ezer módon megtévesztette őket, s bár azok közül, amelyek hasznára lehettek vagy árthattak neki, nem egy fölülmúlta harci erő vagy futásbeli gyorsaság dolgában, idővel urává lett az előbbieknek, az utóbbiaknak pedig ostorává. Így történt, hogy midőn első ízben önmagára pillantott, a pillantást nyomban a büszkeség első rezdülése követte; így történt, hogy midőn még alig tudott rangkülönbségeket tenni, de mint fajának egyedét elsőnek tekintette magát valamennyi állat között, mindjárt kezdte magát mint egyént is elsőnek tekinteni.

Jóllehet embertársai nem jelentették ugyanazt neki, amit nekünk jelentenek, s nem közlekedett többet velük, mint más állatokkal, megfigyelései során azért nem feledkezett meg róluk. Azoknak az egyezéseknek az alapján, melyeket a többiek, a hozzá tartozó nőstény és önmaga között észlelt az idők folyamán, megítélhette azokat, amelyeket nem észlelt; s látván, hogy valamennyien úgy viselkednek, ahogyan hasonló körülmények között ő is viselkednék, levonta a következtetést, hogy gondolkodási és érzési módjuk teljesen megfelel az övének. Ez a fontos igazság jól bevéződött elméjébe, s valamiféle megérzés által, mely éppoly biztosan, de gyorsabban működik, mint a dialektika, rávezette arra, hogy a számára legelőnyösebb és legnagyobb biztonságot nyújtó viselkedési szabályokat kövesse velük szemben.

A tapasztalat megtanította rá, hogy az emberi cselekedeteknek egyedüli indítéka az önzés, s ezért immár fel tudta ismerni a ritka alkalmakat, amikor a közös érdek alapján számíthatott rá, hogy embertársai segítségére lesznek. S azokat a még ritkább alkalmakat is megtanulta felismerni, amikor a kölcsönös versengés miatt nem bízhatott meg bennük. Az első esetben az emberek nyájjá egyesültek, vagy legalábbis valamiféle szabad társulást alkottak, amely senkire nem rótt kötelességeket, és csak addig állt fönn, amíg a létrehozásában közreműködő, múlékony szükséglet. A második esetben mindenki iparkodott elvenni, ami neki jó, vagy nyílt erőszakkal, ha úgy vélte, megteheti, vagy pedig ügyességgel és éleselméjűséggel, ha úgy érezte, hogy ő a gyengébb.

Nos hát, így tehettek szert észrevétlenül az emberek valamiféle durva képzetre a kölcsönös kötelezettségekről s azok megtartásának hasznos voltáról, de csupán oly mértékben, amennyire a jelenvaló és észlelhető érdek megkövetelte. Mert az előrelátás mit sem jelentett számukra, s nemhogy a távoli jövővel, még a másnappal sem gondoltak. Ha például szarvast akartak ejteni, valamennyien jól tudták, hogy híven ki kell tartaniuk leshelyükön. De ha egy nyúl haladt el valamelyikük közelében, semmi kétség, tétovázás nélkül a nyomába szegődött, s ha zsákmányát megszerezte, nemigen törődött vele, hogy társai őmiatta elszalasztották a magukét.

Könnyűszerrel megérthetjük, hogy az ilyen érintkezéshez nem volt szükség sokkal kifinomultabb nyelvre, mint amilyen a varjaké vagy a majmoké, mert ezek az állatok nagyjából ugyanígy verődnek össze. Hosszú ideig tagolatlan kiáltásokból, sok-sok taglejtésből és néhány hangutánzó kifejezésből állhatott az egyetemes nyelv; ehhez aztán minden vidéken hozzájárult még néhány megállapodás útján bevezetett, tagolt hang, melyeknek bevezetését, mint mondottam, nem könnyű megmagyarázni, s adva voltak a különös nyelvek: durvák, tökéletlenek, körülbelül olyanok, mint különböző mai vad nemzetek nyelvei.

Szélsebesen átfutom az évszázadok sokaságát, mert kerget az idő, bőséges mondanivalóm, meg az, hogy a haladás kezdetben alig észlelhető: mert minél lassabban követték egymást az események, annál gyorsabban írhatjuk le őket.

A kezdeti haladás végül is lehetővé tette az ember számára, hogy gyorsabban haladjon tovább. Minél jobban megvilágosodott a szellem, annál nagyobb tökélyre jutottak a mesterségek. Az emberek csakhamar nem aludtak el már az első fa alatt, s nem vonultak vissza föld alatti üregekbe, hanem felfedeztek valamilyen kemény és éles kőből való baltát, s ennek a segítségével fát vágtak, kiásták a földet és gallyakból összerótt kalyibát készítettek maguknak, melyet azután sárral és agyaggal tapasztottak be. Ez volt az első nagy átalakulás kora; ekkor jöttek létre és különültek el egymástól a családok, ekkor alakult ki valamiféle tulajdon; így már sokszor perlekedésre és harcra is sor kerülhetett. Mindazonáltal valószínű, hogy elsőként az erősebbek készítettek szállást maguknak, gondolván, hogy meg tudják védeni, s ezért a gyengék feltehetően egyszerűbbnek és biztonságosabbnak találták utánozni őket, mint a kiűzésükkel próbálkozni. Ami pedig azokat illeti, akiknek volt már kunyhójuk, ezeknek kevés okuk lehetett rá, hogy a szomszédjukét akarják eltulajdonítani, nem annyira azért, mert nem volt az övék, mint inkább azért, mert nem kaparinthatták meg anélkül, hogy ne keveredtek volna igen heves harcba a benne lakó családdal.

Amikor a férj és a feleség, az atya és a gyermek közös lakóhelyet választott, az új helyzetben kialakultak a szív első vonzalmai. Az együttélés szokása világra hozta a legnyájasabb érzéseket, melyeket csak ismertek az emberek, a házastársi és az atyai szeretetet. Minden család egy kis társadalom lett, annál jobban egyesített társadalom, minthogy egyedüli köteléke a kölcsönös ragaszkodás és a szabadság volt. Ekkor alakult ki az első különbség a két nem életmódjában, mely eddig azonos volt. A nők élete helyhezkötöttebb lett, hozzászoktak a kunyhó meg a gyermekek őrzéséhez, míg a férfi

elment megkeresni a közös táplálékot. Kissé lágyabb életmódja révén a két nem kezdett veszíteni vadságából és erejéből is; különkülön kevésbé tudták legyőzni a vadállatokat, de könnyebben gyűltek össze, hogy együtt szálljanak szembe velük.

Ebben az új állapotban az emberek egyszerű és magányos életet éltek, szükségleteik nagyon korlátozottak voltak, s mivel feltalálták az eszközöket, amelyek révén gondoskodni tudtak e korlátozott szükségletekről, igen sok szabad idejük maradt, amit arra használtak, hogy atyáik előtt ismeretlen javak sokféleségére tegyenek szert. Ez volt az első eset, hogy járomba hajtották fejüket, anélkül, hogy gondoltak volna rá, s ez volt az első forrása mindama rossznak is, amit utódaiknak készítettek: mert nem elég, hogy e javak tovább folytatták a test és lélek elpuhítását, a megszokás folytán szinte teljesen elveszítették még kellemességüket is, és ugyanakkor igazi szükségletekké fajultak; így aztán hiányuk sokkal kegyetlenebb érzéssé vált, mint amilyen édes volt birtoklásuk, s az ember boldogtalan volt, amikor elveszítette őket, holott nem volt boldog, amikor birtokolta.

Így valamivel jobban megérthetjük, hogyan alakult ki vagy vált tökéletesebbé észrevétlenül a beszéd szokása az egyes családokon belül, s arra vonatkozóan is feltételezésekbe bocsátkozhatunk, hogy különféle sajátos okok hogyan vezethettek a nyelv gyarapodásához, meggyorsítván fejlődését és növelvén szükségességét. Nagy áradások és földrengések vízzel vagy szakadékokkal vették körül a lakott körzeteket. A földgolyó forgása a kontinens bizonyos részeit elszakította és szigetekre szabdalta. Érthető, hogy azok az emberek, akik ily módon közel kerültek egymáshoz és kénytelenek voltak együtt élni, inkább alakítottak ki közös nyelvjárást, mint azok, akik szabadon kóboroltak a szárazföld erdeiben. Így hát könnyen meglehet, hogy a szigetlakók hozták el közénk a beszéd használatát, első hajózási kísérleteik után. S legalábbis nagyon valószínű, hogy a társadalom és a nyelvek a szigeteken születtek meg és tökéletesbedtek, mielőtt a kontinens megismerkedett volna velük.

Minden kezdi megváltoztatni arculatát. Az emberek, akik eddig ligetekben kóboroltak, most tartósabban megtelepülnek, s így lassan közelednek egymáshoz, csapatokba verődnek, és végül minden vidéken valamilyen külön nemzetet alkotnak. Az erkölcs és a jellem egyesíti őket; nem rendszabályok és törvények, hanem az életmód meg a táplálkozás egyformasága, valamint az éghajlat közös hatása. Az állandó szomszédság végül óhatatlanul némi kapcsolatot teremt a családok között. A két nemhez tartozó fiatalok szomszédos kunyhóban laknak; a természet megkívánta alkalmi érintkezés csakhamar valamilyen más, nem kevésbé nyájas, de állandóbb érintkezéshez vezet, ahogy kezdik kölcsönösen látogatni egymást. Megszokják, hogy különböző személyeket látnak és összehasonlításokat tehetnek; észrevétlenül elsajátítják az érdem meg a szépség fogalmát, s az egyik teremtést kezdik fölébe helyezni a többinek. Ha egyszer már találkoztak, nem tudnak meglenni újabb találkozás nélkül. Szelíd és gyöngéd érzés hatol be a lélekbe, de a legkisebb ellenállásra vad dühvé változik: a szerelem felébreszti a féltékenységet, diadalmaskodik a viszály, s emberi véráldozatot mutatnak be a legnyájasabb szenvedélynek.

Ahogy a gondolatok és érzések egymást követik, ahogy a szellem és a szív gyakorlottá válik, úgy válik egyre szelídebbé az emberi nem; a kapcsolatok kiterjednek, s a kötelékek szorosabbra fűződnek. Szokássá vált összegyűlni a kunyhók előtt vagy a nagy fa körül; az ének és a tánc – igazi gyermekei a szerelemnek és a szabad időnek – az összeverődött, dologtalan férfiak és nők szórakozása vagy inkább elfoglaltsága lett. Mindegyik kezdte figyelni a többit s óhajtani, bárcsak őt magát is figyelnék, és a közmegbecsülés rangot adott. Aki a legjobban énekelt vagy táncolt, aki a legszebb, a legerősebb, a legügyesebb vagy a legékesszólóbb volt, az lett a legrangosabb, és ezzel megtették az első lépést az egyenlőtlenség meg a bűn felé: az első összehasonlításokból megszületett egyfelől a hiúság és a megvetés, másfelől az irigység és a szégyen; ez az

újabb kovász hatalmas erjedést indított el, és végül olyan vegyülék keletkezett, amely végzetes volt a boldogságra és az ártatlanságra.

Mihelyt az emberek kezdték méregetni egymást, és szellemükben kialakult a tekintély fogalma, valamennyien jogot formáltak rá, és többé senki sem veszíthette el büntetlenül. Innen az első udvariassági kötelezettségek, még a vademberek között is; és innen, hogy minden szándékos károkozás sértéssé vált, mert a sértett fél az egészben gyakran elviselhetetlenebbnek látta a személyének szóló megvetést magánál a bajnál, mely a sérelemből származott. Így aztán, minthogy mindenki ahhoz mérten torolta meg a vele szemben tanúsított megvetést, hogy mennyire becsülte magát, a bosszú szörnyű lett, az emberek pedig vérszomjasak és kegyetlenek. Nos hát, éppen erre a fokra jutott az ismert vad népek nagyobb része, és ha többen siettek levonni a következtetést, hogy az ember természettől kegyetlen és közhatalomra van szüksége, hogy megszelídüljön, ez azért volt, mert nem tettek kellő különbséget az ideák között és nem vették észre, milyen távol voltak már e népek az eredendő természeti állapottól. Hiszen semmi sem oly szelíd, mint az eredendő állapotában leledző ember, akit a természet egyenlő távolságra helyezett az oktalan állatok ostobaságától és a civilizált népek végzetes tudásától, s akit ösztön és ész egyformán arra korlátoz, hogy a fenyegető rossz ellen védekezzék, a természetes szánalomérzés pedig visszatartja attól, hogy ő maga bárkinek rosszat okozzon, ha semmi sem ösztökélte erre, még akkor is, ha vele magával rosszat tettek. Mert a bölcs Locke axiómája szerint, *ahol nem létezik tulajdon, ott sértés sem létezhetnék.*[19]

De jegyezzük meg, mihelyt létrejött a társadalom és kialakultak az emberek közti kapcsolatok, az új helyzet másfajta tulajdonságokat kívánt tőlük, eredeti alkatuktól különbözőket; mihelyt az erkölcs megjelent az emberi cselekedetekben, még a törvények bevezetése előtt, amikor mindenki önmaga volt bírája és megtorlója a rajta esett sérelmeknek, a tiszta természeti állapotnak megfelelő jóság

többé nem felelt meg a keletkezőfélben levő társadalomnak; a büntetés abban a mértékben vált zordabbá, ahogy szaporodtak a sérelmek, mert a törvény zabláját csak a bosszútól való rettegés helyettesíthette. Így az emberek kevésbé voltak ugyan béketűrők, s a természetes szánalomérzés már némi elváltozást szenvedett, az emberi képességek fejlődésének ez a szakasza mindazonáltal az arany középúton állt az eredendő állapot restsége és a mi önzésünk féktelen csapongása között, ezért hát minden bizonnyal ezek voltak a legboldogabb s a leghosszabban tartó idők. Minél többet elmélkedünk erről az állapotról, annál inkább azt találjuk, hogy ez volt a legváltozatlanabb s az emberre nézve legjobb állapot (XVI. jegyzet), s hogy csak valami végzetes véletlen folytán léphettünk túl rajta; a köz érdeke szempontjából jobb lett volna, ha ama véletlen soha nem következik be. A vademberek csaknem valamennyien ezen a ponton álltak, amikor felfedezték őket; példájuk megerősíteni látszik, hogy az emberi nem arra született, hogy örökre ebben az állapotban maradjon, hogy ez az állapot a világ igazi ifjúkora, s hogy minden későbbi haladás látszólag az egyén tökéletesbedéséhez, ám valójában a faj elaggásához vitt közelebb.

Amíg az emberek beérték egyszerű kunyhóikkal, amíg megelégedtek azzal, hogy tövis vagy halszálka segítségével, állatbőrökből varrják ruháikat, hogy tollakkal vagy kagylókkal ékesítsék magukat, hogy különböző színekkel fessék be testüket, hogy tökéletesebbé vagy szebbé tegyék íjaikat és nyilaikat, hogy éles kövekkel néhány halászcsónakot vagy durva zeneszerszámot faragjanak maguknak, egyszóval, amíg csak olyan munkákkal foglalatoskodtak, amelyeket egyetlen ember is el tudott végezni, és olyan mesterségekkel, amelyekhez nem volt szükség több kéz együttműködésére, addig szabadok, egészségesek, jók és boldogok voltak, amennyire csak természetüknél fogva lehettek, és szünet nélkül élvezték a független tevékenykedés édességét. De attól a pillanattól fogva, hogy az egyik ember rászorult a másik segítségére, hogy észre-

vették: előnyös lehet, ha egyvalaki kettő számára elegendő készletekkel rendelkezik, az egyenlőség oda volt, megjelent a tulajdon, szükségessé vált a munka, s a hatalmas erdők derűs mezőkké változtak át, amelyeket emberi verítékkel kellett öntözni, s ahol a terméssel együtt rövidesen kicsírázott és nagyra nőtt a szolgaság meg a nyomor.

Két mesterség, a kohászat meg a földművelés bevezetése váltotta ki e nagy forradalmat. A költő szerint az arany meg az ezüst, ám a filozófus szerint a vas meg a gabona civilizálta az embert s okozta az emberi nem vesztét. Egyik is, másik is ismeretlen volt Amerika vademberei előtt, akik ezért mindig ugyanolyanok maradtak. Úgy látszik, a többi nép is barbár maradt, amíg e két mesterség közül csak az egyiket gyakorolták, a másikat nem. S ha Európa, még ha nem is korábban, legalább maradandóbban és jobban civilizálódott, mint a világ többi része, ennek oka jórészt abban keresendő, hogy egyszerre a leggazdagabb vasban és legtermékenyebb gabonában.

Igen nehéz elképzelni, hogyan ismerték meg és kezdték használni a vasat az emberek, mert bármit gondoljunk, maguktól nem támadhatott az az ötletük, hogy kifejtsék a nyersanyagot a bányából, és elvégezzék az olvasztáshoz szükséges műveleteket, mielőtt tudták volna, hogy mi lesz az eredmény. Másfelől annál kevésbé tulajdoníthatjuk ezt a felfedezést valamilyen véletlen tűzvésznek, mert a bányák kivétel nélkül terméketlen vidékeken találhatók, ahol se fák, se növényzet, s így azt mondhatnók, a természet gondoskodott róla, hogy elrejtse előlünk e végzetes titkot. Nem maradt hát más, csak egy rendkívüli vulkánkitörés; ahogy a tűzhányó megolvadt fémes anyagokat okádott magából, azt az ötletet adhatta a megfigyelőknek, hogy utánozhatnák a természet műveletét. De még ez esetben is jókora adag bátorságot és előrelátást kell feltételezni róluk, hogy ilyen fáradságos munkába kezdjenek és

ilyen távoli előnyöket vegyenek fontolóra: erre pedig csak gyakorlottabb elmék képesek, nem olyanok, amilyenek ők voltak.

Ami a földművelést illeti, már régen ismerték az elveit, mielőtt gyakorolni kezdték volna, és teljességgel lehetetlen, hogy az emberek, akik folyvást azon fáradoztak, hogy a fáktól és növényektől megszerezzék a táplálékukat, ne ismerték volna fel mihamar, hogyan szaporítja a természet a növényzetet. Ám iparkodásuk valószínűleg igen későn fordult ebbe az irányba, akár azért, mert a fák, amelyek a vadászattal és a halászattal együtt biztosították az eleségüket, nem szorultak gondozásukra, akár azért, mert nem tudták, hogyan kell felhasználni a gabonát, akár azért, mert nem voltak szerszámaik a termesztéséhez, akár azért, mert nem látták előre jövendő szükségleteiket, akár, végezetül, azért, mert nem volt módjuk megakadályozni, hogy más emberek eltulajdonítsák munkájuk gyümölcsét. Ahogy ügyesebbé váltak, feltehetően azzal kezdték, hogy éles kövekkel és hegyes botokkal némi zöldséget vagy gyökeret termesztettek kunyhóik körül, jóval azelőtt, hogy tudták volna, hogyan kell a gabonát elkészíteni, s megfelelő eszközeik lettek volna a nagyban való földműveléshez. Nem beszélve arról, hogy aki erre a foglalatosságra adja fejét és beveti a földeket, annak előbb vállalnia kell a veszteséget, hogy később nagy nyereségre tehessen szert, ez az előrelátás pedig igen távol áll a vadember észjárásától, mert a vadembernek, mint mondottam, nehezére esik reggel az esti szükségletekre gondolnia.

Tehát a többi mesterséget már fel kellett találni ahhoz, hogy az emberi nem rákényszerüljön a földművelés mesterségének gyakorlására. Mihelyt ember kellett vasat önteni és kalapálni, kellett másik ember is, táplálni az előbbit. Minél jobban megsokasodott a munkások száma, annál kevesebb kéz maradt a közös táplálék előteremtésére, pedig nem kevesebb éhes szájat kellett etetni; s minthogy a munkások élelmiszert akartak a vasért cserébe, a többiek végül is megfejtették a titkot, hogyan kell a vasat az élelem meg-

szaporítására fordítani. Így született meg egyik oldalon a földművelés és a mezőgazdaság, a másikon a fémmegmunkálás mestersége és a fémek egyre többféle felhasználásában való jártasság.

A földek megműveléséből szükségszerűen következett a felosztásuk, s mihelyt elismerték a tulajdont, ebből következtek az első jogszabályok: mert hogy mindenki rendelkezhessék azzal, ami az övé, ahhoz mindenkinek meg kell engedni, hogy legyen valamije. Mi több, az emberek kezdték a jövőre irányítani tekintetüket, s látták, hogy valamennyiüknek van valami vesztenivalója, ezért aztán egy sem akadt, akinek ne kellett volna félnie, hogy megtorolják rajta, ha a másik embernek kárt okoz. Ez a magyarázat annál is természetesebb, mert lehetetlen elképzelni, mi másból eredt volna a tulajdon eszméje, ha nem az emberek keze munkájából. Mert felfoghatatlan, hogy a munkáján kívül mit tehetne még hozzá az ember az olyan dolgokhoz, amelyeket nem ő hozott létre, hogy kisajátítsa őket. Egyedül a munka ad jogot a földművesnek a megművelt föld termékére, s következésképpen – legalább az aratásig – a talajra is, mégpedig évről évre, ami, folytonos birtoklást eredményezvén, könnyűszerrel átalakul tulajdonná. Midőn a régiek a törvényhozó címet adták Ceresnek, mondja Grotius,[20] a tiszteletére tartott ünnepnek pedig a Thesmophoria nevet, ezzel tudtul adták, hogy a földek felosztása újfajta jogot teremtett. Azaz a tulajdon jogát, szemben a természeti törvényből származó joggal.

Ebben az állapotban fennmaradt volna az egyenlőség, ha a tehetség egyenlően oszlik meg az emberek között, s ha a vas használata és az élelmiszer-fogyasztás mindig pontosan kiegyenlíti egymást. Ám ezt az arányt nem biztosította semmi, így aztán csakhamar megbomlott: az erősebb többet dolgozott, az ügyesebb nagyobb hasznot húzott munkájából, a leleményesebb módját találta, hogy munkáját megrövidítse; a földművesnek több vasra volt szüksége, vagy a kovácsnak volt szüksége több gabonára, s bár egyenlő munkát végeztek, az egyik sokat keresett, a másik

alig tudott megélni. Így bontakozik ki észrevétlen a természetes egyenlőtlenség, az együttműködésből fakadó egyenlőtlenséggel együtt így fejlődnek ki a körülmények különbözősége miatt az emberek közti különbségek, így válnak érezhetőbbé és állandóbbá következményeik, s kezdenek – ugyanebben a mértékben – hatást gyakorolni az egyének sorsára.

Miután a dolgok erre a pontra jutottak, a többit már könnyű elképzelni. Nem vesztegetem arra az időt, hogy leírjam, miként találták fel egymás után a többi mesterséget, miként ment végbe a nyelvek haladása, a képességek kipróbálása és alkalmazása, miként alakult ki a vagyoni egyenlőtlenség, miként éltek és éltek vissza a gazdagsággal, sem a további részleteknél, amelyeket bárki hozzátehet a fentiekhez. Beérem annyival, hogy egy pillantást vetek az emberi nemre a dolgoknak ebben az új rendjében.

Íme hát minden képességünk kifejlődött, működésbe lépett az emlékezet és a képzelőerő, felébredt az önzés, tevékennyé vált az ész, s a szellem a számára elérhető csaknem végső tökélyre jutott. Munkába kezdett valamennyi természeti tulajdonság, minden egyes ember rangja és sorsa meghatározódott, és nemcsak javaik mennyiségének, valamint annak a képességnek a tekintetében, hogy használjanak vagy ártsanak, hanem a szellem, a szépség, az erő vagy az ügyesség, az érdem vagy a tehetség tekintetében is: és mivel az emberek egyedül e tulajdonságok révén szereztek megbecsülést, hamarosan szükségessé vált, hogy valósággal legyenek ilyen tulajdonságaik vagy színleljék a dolgot. Az ember kénytelen volt a személyes előnyök kedvéért másnak mutatkozni, mint ami. Valaminek lenni és valaminek látszani két teljesen különböző dologgá vált, s ez a különbség hívta létre a tolakodó fényűzést, a csaló ravaszságot s mindama bűnöket, amelyek ezek kíséretében föllépnek. Másfelől a szabad és független lényt, aki az ember volt valaha, új szükségleteinek sokasága úgyszólván az egész természetnek kiszolgáltatta, s kivált a többi embernek, akiknek bizonyos értelemben még akkor is rabszolgá-

jává lesz, amikor urukká válik: ha gazdag, rászorul szolgálataikra, ha szegény, rászorul pártfogásukra, s a középszer sem olyan állapot, amelyben meglehetne nélkülük. Tehát szüntelen azon kell iparkodnia, hogy érdekeltté tegye őket tulajdon sorsában, s úgy intézze, hogy megtalálják valóságos vagy vélt hasznukat, miközben neki hajtanak hasznot. Így aztán egyesekkel szemben csalárd és ravasz lesz, másokkal szemben zord és erőszakos, s mindenkit rá fog szedni, akire szüksége van, hacsak nem sikerül félelmet ébresztenie benne, vagy nem találja úgy, hogy érdekében áll az illető javát szolgálni. Végezetül a telhetetlen becsvágy, a heves kívánság, hogy a viszonylagos siker terén magasabbra emelkedjenek, nem annyira valóságos szükségletből, mint inkább azért, hogy fölébe kerekedjenek a többieknek, mindez sötét hajlandóságot ébreszt az emberekben, hogy ártsanak egymásnak, titkos irigységet ébreszt bennük, ami annál veszedelmesebb, mert gyakran a jóindulat álarca mögé bújik, hogy biztosabban tudjon lesújtani. Röviden, egyfelől versengés és vetélkedés, az érdekek ellentétei másfelől, s mindig az a titkos óhaj, hogy a többiek rovására jussunk haszonhoz: íme, a tulajdon első következményei és a születőfélben levő egyenlőtlenség elválaszthatatlan kísérőjelenségei.

Mielőtt kieszelték volna a gazdagság jelképeit, a vagyont nem alkothatta más, csak földek és állatok; egyéb valóságos javakkal nem rendelkezhettek az emberek. Csakhogy amikor az örökölt birtokok számban és kiterjedésben annyira megnövekedtek, hogy az egész földet elborították és mind érintkezésbe kerültek egymással, az egyik birtok már csak a többi rovására növekedhetett; és az emberiség fölös része, mely restsége vagy közönyössége miatt nem tudott földhöz jutni, szegénnyé vált, noha semmijét nem veszítette el, mert míg körülötte minden megváltozott, egyedül ő maradt változatlan, s kénytelen volt a gazdagok kezéből elfogadni vagy elragadni a táplálékát. Ezzel kezdődött, a népek jellemének különbségétől függően, az uralom és a szolgaság vagy az erőszak és

a rablás. A gazdagok, alighogy megismerték az uralkodás gyönyöreit, tüstént megvetésükkel sújtottak mindenki mást; régi rabszolgáikat arra használták, hogy újabbakat döntsenek szolgasorba, és nem volt más gondolatuk, mint leigázni és uralmuk alá hajtani embertársaikat. Akárcsak a kiéhezett farkasok, melyeknek elég egyszer belekóstolniok az emberhúsba, hogy minden más eleséget elutasítsanak s ne vágyjanak másra, mint embert falni.

Így aztán, mivel a hatalmasabbak vagy a nyomorultabbak úgy tekintették erejüket vagy rászorultságukat, mint valamifajta jogot a mások javaira, s e jog szerintük egyenértékű volt a tulajdon jogával, az egyenlőség megtörését a legszörnyűségesebb felfordulás követte. A bitorló gazdagok és az útonálló szegények féktelen szenvedélyei elfojtották a természetes szánalomérzést s az igazság még gyenge hangját; fösvénnyé, becsvágyóvá és gonosszá tették az embereket. Állandó ellentét támadt az erősebb joga és az első birtokba vevő joga között, s csak harc és emberölés vetett véget neki (XVII. jegyzet). A keletkezőfélben levő társadalom a legszörnyűségesebb hadiállapotnak adott helyet: a lealacsonyodott és megszomorított emberi nem többé nem tudott visszatérni eredeti útjára és lemondani szerencsétlen vívmányairól; minden, amit tett, csak szégyenét növelte, mert visszaélt díszére váló képességeivel és így maga juttatta magát a tönk szélére.

Attonitus novitate mali, divesque miserque,
Effugere optat opes, et quae modo voverat, odit.[21]

Lehetetlen, hogy az emberek végül is ne gondolkodtak volna el nyomorúságos helyzetükön és a rájuk zúduló balsorson. Kivált a gazdagok hamarosan megérezhették, milyen hátrányos rájuk nézve az állandó háborúskodás, hiszen minden költségét ők fedezték: mint minden ember, ők is kockáztatták az életüket, de nekik azonfelül még a vagyonuk is kockán forgott. Egyébiránt pedig,

bármilyen színben sikerült is bitorlásaikat feltüntetni; érezniök kellett, hogy törékeny és visszás jogra épül az egész: mivel mindent erővel szereztek meg, mindent el is vehet tőlük az erő, és semmi okuk nem lehet panaszra. Sőt azok sem alapozhatták megbízhatóbb jogcímre tulajdonukat, akik egyedül szorgalmuk révén váltak gazdaggá. Hiába mondták: én építettem ezt a falat, ezt a telket a munkámmal szereztem meg. Ki mérte fel a földeket, válaszolhatnák nekik, és milyen alapon akartok a mi terhünkre megfizettetni valamilyen munkát, amelyre nem kényszerített senki? Ne tudnátok, hogy számtalan testvéretek éhen pusztul vagy hiányt szenved olyan javakban, amelyekből nektek több van a kelleténél, s hogy az emberi nem kimondott és egyhangú beleegyezése nélkül nem tulajdoníthattok el többet a közös létfenntartási javakból, mint amennyire fennmaradástokhoz szükség van? Mivel nem tudott elfogadható mentséget előadni, s a védekezéshez sem volt elegendő ereje, mivel könnyűszerrel eltiport valamely magánszemélyt, őt magát azonban rablóbandák tiporták el, mivel egyedül állt szemben mindenkivel, s a kölcsönös irigység miatt nem tudott egyezségre lépni a hozzá hasonlókkal, ellenségeit viszont egyesítette a fosztogatás közös reménye, ezért a gazdag, a szükség nyomása alatt, végül is kieszelte a legkörültekintőbb tervet, mely az emberi szellemben valaha megfogant, mégpedig azt, hogy a maga javára fordítja az ellene támadók erőit is, védelmezőivé teszi ellenfeleit, új alapelveket sugall és új intézményeket ad nekik, amelyek éppolyan előnyösek lesznek számára, mint amilyen kedvezőtlen volt a természetjog.

Ezért, miután előadta embertársainak, milyen borzalmas helyzet az, amikor valamennyien egymás ellen fegyverkeznek, amikor jószágaik éppoly terhessé válik számukra, mint szükségleteik, és amikor sem a szegénység, sem a gazdagság nem nyújt biztonságot senkinek, agyafúrt érveket módolt ki céljainak elfogadtatására. „Egyesüljünk – mondta nekik –, hogy megvédjük a gyengéket az

elnyomástól, hogy korlátot állítsunk a nagyralátók elé, és biztosítsuk, hogy mindenki birtokolhassa, ami az övé. Vezessük be a jog és a béke rendszabályait, s mindenki legyen köteles hozzájuk igazodni, ne tegyünk kivételt senkivel; az ilyen rendszabályok némiképp ellensúlyozzák a szerencse szeszélyeit, mert az erőset és a gyengét egyformán kölcsönös kötelmeknek vetik alá. Egyszóval, ahelyett, hogy önmagunk ellen fordítanók erőinket, egyesüljünk valamilyen magasabb hatalom alatt, mely bölcs törvények szerint kormányoz, támogatja és védelmezi a társulás valamennyi tagját, visszaveri a közös ellenséget, s örök egyetértést teremt közöttünk."

Fele ilyen jól sem kellett volna beszélnie, hogy magával ragadja ezeket a faragatlan, könnyűszerrel megtéveszthető embereket, akik között ráadásul túl sok volt az elintézetlen perpatvar, semhogy meglehettek volna bírák nélkül, és túl sok volt a fösvénység meg a becsvágy, semhogy sokáig meglehettek volna urak nélkül. Mind siettek láncot venni magukra, miközben azt hitték, hogy szabadságukat biztosítják; mert elég értelmesek voltak hozzá, hogy felismerjék a politikai berendezkedés előnyeit, de nem volt elegendő tapasztalatuk, hogy a benne lappangó veszélyeket előre lássák; éppen azok vették észre, hogy milyen visszaélésekre ad alkalmat, akik arra számítottak, hogy hasznot fognak húzni belőle; és még a bölcsek is úgy látták: rá kell szánniok magukat, hogy feláldozzák szabadságuk egy részét a másik rész megőrzésének érdekében, miként a sebesült is levágatja a karját, hogy megmentse a többi testrészt.

Ez volt vagy ez lehetett az eredete a társadalomnak és a törvényeknek, melyek új béklyókat vetettek a gyengére és új erőt adtak a gazdagoknak (XVIII. jegyzet), jóvátehetetlenül megsemmisítették a természetes szabadságot, örökre megerősítették a tulajdon és az egyenlőtlenség törvényét, visszavonhatatlan joggá változtatták az ügyes bitorlást, s néhány becsvágyó ember érdekében immár az egész emberi nemet munkára, szolgaságra és nyomorra

kárhoztatták. Könnyűszerrel beláthatjuk, hogy mihelyt egyetlen társadalom létrejött, okvetlenül létre kellett jönnie az összes többinek is: az egyesített erőkkel szemben csak az erők egyesítése segíthetett. A társadalmak gyorsan szaporodtak vagy terjeszkedtek, és rövidesen elborították a föld egész felszínét; többé egyetlen zugot sem lehetett találni, ahol az ember megszabadulhatott az igától és kivonhatta fejét a gyakran rosszul irányított pallos alól, amely állandóan ott függött mindenkinek a feje fölött. Minthogy a polgári jog ily módon az állampolgárok közös szabálya lett, a természeti törvény immár csak a különböző társadalmak közt maradt érvényben, de a nemzetközi jog neve alatt itt is korlátozta valamiféle hallgatólagos megállapodás, hogy lehetővé tegyék az érintkezést és pótolják a természetes együttérzést, mert ez társadalom és társadalom között úgyszólván semmit nem őriz meg abból az erőből, amellyel ember és ember között érvényesül, s így már csak egynémely nagy világpolgári lélekben lelhető fel, akik átlépik a népeket elválasztó, képzeletbeli korlátokat, és jóindulatukat az egész emberi nemre kiterjesztik, miként teremtőjük, a Legfőbb Lény is teszi.

Így hát az államok egymás között megmaradtak a természeti állapotban, de hamarosan érezniök kellett ennek az állapotnak a visszásságait, amelyek miatt az egyének kénytelenek voltak túllépni rajta, s a természeti állapot még vészterhesebbé vált a nagy testületek között, mint amilyen annak előtte a hozzájuk tartozó egyének között volt. Innen származtak a nemzeti háborúk, a csaták, a gyilkosságok és megtorlások, amelyek megrendítik a természetet és megbotránkoztatják az észt, s mindama szörnyű előítéletek, amelyek az erény rangjára emelik az emberi vér kiontásának dicsőségét. A legbecsületesebb emberek megtanulták kötelességüknek tekinteni, hogy lemészárolják felebarátaikat; végül ezrével öldösték le egymást az emberek, s nem is tudták, miért; egyetlen nap több gyilkosságot követtek el a csatatéren és több borzalmat

vittek végbe egyetlen város bevételénél, mint amennyit a természeti állapotban évszázadok alatt az egész földgolyón. Ezt látjuk, mihelyt az emberi nem különböző társadalmakra oszlik. Térjünk vissza e társadalmak kialakulásához.

Tudom, többen máshonnan eredeztetik a politikai társadalmakat, például az erősebb hódításaiból vagy a gyengék egyesüléséből, de bármelyik okra essék választásunk, ez nem változtat azon, amit szeretnék leszögezni. Mégis úgy tűnik nekem, hogy az általam előadott ok a legtermészetesebb, s a következők miatt: 1. Ami az első esetet illeti, a hódítás joga egyáltalán nem jog, tehát nem is alapozhat meg semmiféle más jogot, s a hódító és a meghódított népek mindig hadiállapotban maradnak egymással, hacsak valamely nemzet, miután visszanyerte teljes szabadságát, nem választja önként parancsolójául azt, aki legyőzte. Mindaddig bármilyen sok kapitulációra kerül sor, az ilyesmi kizárólag erőszakon alapul, és már pusztán ezáltal semmis; így tehát ennek a feltevésnek az alapján nem lehetséges sem igazi társadalom, sem állam, és nem lehetséges más törvény, mint amelyet az erősebb diktál. 2. Ami a második esetet illeti, az *erős* és a *gyenge* szavak nem egyértelműek: abban az időközben, amely a tulajdonjognak vagy az első birtokba vevő jogának bevezetése és a politikai kormányzatok megalapítása között telik el, jobban visszaadják e kifejezések értelmét a *szegény* és a *gazdag* szavak, mert mielőtt törvények lettek volna, az ember csak úgy kerekedhetett egyenrangú társai fölébe, hogy a vagyonukra tört, vagy némi részt adott nekik a magáéból. 3. A szegények, minthogy szabadságukon kívül nem volt vesztenivalójuk, nagy őrültséget követtek volna el, ha önként lemondanak egyetlen megmaradt javukról, anélkül, hogy bármit nyernének cserébe; míg a gazdagok úgyszólván vagyonuk minden részében sebezhetők voltak, így tehát sokkal könnyebben lehetett ártani nekik, s ennélfogva több óvintézkedést is kellett tenniök, hogy a támadások ellen védekezzenek. És ésszerű feltételeznünk, hogy valamely dolgot inkább

azok találnak föl, akiknek hasznot hajt, mint azok, akiknek kárára van.

A kormányzat eleinte nem működött sem állandóan, sem szabályszerűen. Filozófia és tapasztalat híján csak a jelenvaló kényelmetlenségeket észlelték, a többi baj orvoslására csak akkor gondoltak, amikor kezdett megmutatkozni. Dacára a legbölcsebb törvényhozók fáradozásainak, a politikai állapot változatlanul tökéletlen állapot maradt, mert úgyszólván a véletlen műve volt; és mivel rosszul indult, hiába fedte föl fogyatékosságait az idő és hiába sugallt orvosságot a bajokra, az építmény hibáit soha nem tudta helyrehozni. Folyvást csak javítgatták, pedig azzal kellett volna kezdeni, hogy megtisztítják a terepet, és minden régi építőanyagot elhordanak, ahogyan Lükurgosz tette Spártában, hogy azután jó építményt emeljenek a régi helyébe. Eleinte csupán néhány megállapodás alkotta a társadalmat; valamennyi egyén kötelezettséget vállalt, hogy betartja őket, és valamennyiükkel szemben az egész közösség kezeskedett betartásukért. A tapasztalatnak kellett megmutatnia, hogy igen gyenge alkotmány az ilyen, s a törvényszegők igen könnyen elkerülik a bűntett bizonyítását és megbüntetését, amikor egyetlen tanújuk és bírájuk a nyilvánosság; ezer módon kijátszották a törvényeket, egyre több fonákság és felfordulás állt elő, mígnem végül arra a gondolatra jutottak, hogy egyes egyének kezébe teszik le a közhatalom gyakorlásának veszélyes hivatalát, s elöljárókra bízzák a feladatot, hogy keresztülvigyék a nép határozatait. Mert azt mondani, hogy vezetőket választottak, mielőtt megkötötték volna a szövetséget, s hogy a törvény szolgái előbb léteztek, mint maga a törvény, ez olyan feltevés, amelyet lehetetlen komolyan vitatnunk.

Az a feltevés sem volna ésszerűbb, hogy a népek kezdetben egy abszolút úr karjaiba vetették magukat, feltétel és visszavonás nélkül, s a büszke és szilaj férfiak nem láttak kézenfekvőbb módot a közbiztonság megteremtésére, mint hogy rabszolgasorba süly-

lyedjenek. Csakugyan, miért emeltek volna vezetőt maguk fölé, ha nem azért, hogy megvédje őket az elnyomástól és oltalmazza vagyonukat, szabadságukat és életüket – úgyszólván létezésük alkotóelemeit? Ám ha az egyik emberrel nem történhetik rosszabb dolog, mint hogy a másiknak a hatalmába kerül, nem mond-e akkor ellent a józan észnek, ha valaki éppen arról mond le egy főember javára, amit az ő segítségével szeretne megtartani? Mit kínálhatott az a főember cserébe egy ily nagy jogért? Ha pedig követelni merészelte volna ezt a jogot, mondván, hogy ő oltalmazza meg a többieket, nem a példázat szavait kapta volna válaszul: Az ellenség tán többet árt nekünk?[22] Tagadhatatlan tehát, s ez minden politikai jog alapelve, hogy a népek szabadságuk védelmére választottak vezetőket, nem pedig azért, hogy szolgasorba süllyedjenek. *Ha fejedelmünk van,* mondta Plinius Trajanusnak, *csak azért, hogy ne lehessenek uraink.*[23]

Az államférfiak ugyanolyan szofizmákat gyártanak a szabadságszeretetről, mint a filozófusok a természeti állapotról. Amit maguk előtt látnak, nagyon különbözik attól, amit nem látnak, s mégis az előbbinek alapján ítélik meg az utóbbit; azt mondják, az emberben természetes hajlam van a szolgaságra, mert a szemük előtt levő emberek türelmesen viselik, és fel sem ötlik bennük, hogy a szabadsággal ugyanúgy áll a dolog, mint az ártatlansággal és az erénnyel: csak az tudja, mit ér, aki maga is szabad, s mihelyt nem szabad többé, tüstént elvész a vágy is, hogy az legyen. Tudom, milyen gyönyöröket ád a te hazád, mondta Braszidasz egy satrapának, aki összehasonlította a spártai életet a perszepoliszival, de te nem ismerheted az én hazám örömeit.[24]

Ahogy a szilaj csatamén felborzolja a szőrét, lábával a földet kapálja és féktelenül hánykolódik a kantár puszta közelítésére is, a beidomított ló pedig békésen tűri a korbácsot és a sarkantyút, úgy a barbár ember sem hajtja fejét olyan járom alá, melyet a civilizált ember zokszó nélkül visel, s többre tartja a legviharosabb

szabadságot a nyugodalmas behódolásnál. Nem a szolgasorba döntött népek lealacsonyodása nyomán kell hát megítélnünk, van-e az emberben természetes vonzódás a szolgasághoz, hanem azt kell nézni, hogy milyen rendkívüli tetteket hajtottak végre a szabad népek, valahányszor az elnyomás ellen kellett védekezniük. Tudom, az előbbiek mást se tesznek, mint láncaik nyugalmát és békéjét dicsérik, és *miserrimam servitutem pacem apellant*;[25] de amikor látom, hogy mások feláldoznak minden élvezetet, nyugalmat, gazdagságot, hatalmat, sőt magát az életet is, csak hogy ezt az egyetlen kincset megőrizzék, amelyet oly igen megvetnek azok, akiknek számára elveszett, amikor látom, hogy a szabadon született állatok iszonyodnak a fogságtól és összezúzzák fejüket börtönük rácsain, amikor látom, hogy temérdek vadember csupaszon jár, semmibe veszi az európaiak életének gyönyöreit, dacol éhséggel, tűzzel, karddal és halállal, s mindezt csak azért, hogy függetlenségét megőrizze, akkor biztosan érzem, hogy nem a rabszolgák dolga a szabadságról vitatkozni.

Jóllehet többen az atyai tekintélyből származtatják az abszolút kormányzatot és az egész társadalmat,[26] szükségtelen idéznünk Locke és Sidney ellenkező értelmű bizonyítékait.[27] Elegendő megállapítani, hogy semmi a világon nem áll olyan távol az önkényuralom kegyetlen szellemétől, mint e szelíd tekintély, hiszen ez inkább annak javát nézi, aki engedelmeskedik, mint annak hasznát, aki parancsol; hogy a természeti törvény szerint az atya csupán addig úr a gyermek fölött, ameddig az segítségre szorul, később azonban egyenlővé válnak, s akkor a fiú, tökéletesen független lévén atyjától, már csak tisztelni tartozik őt, engedelmeskedni nem kényszerül, mert helyzete hálára kötelezi ugyan, de rajta áll, hogy eleget tesz-e kötelességének: nem lehet megkövetelni tőle, mint valami jog betartását. Ahelyett, hogy azt mondanók: a polgári társadalom az atyai hatalomból származik, inkább azt kellene mondanunk, hogy a polgári társadalomból meríti erejének leg-

nagyobb részét ez a hatalom: mert valakit csak akkor ismertek el többek atyjának, amikor azok valamennyien körülötte maradtak. Az atya valójában javainak ura; ezek a kötelékek teszik, hogy gyermekei mindvégig függnek tőle: módjában áll mindenkit aszerint részesíteni az örökségéből, hogy mennyire érdemli meg, mennyire vetette alá magát az ő akaratának. Ám a korlátlan önkényúrtól nem várhatnak semmi hasonló kegyet alattvalói; minthogy ők maguk is az uralkodó tulajdonát képezik – ők maguk és minden, ami csak az övék –, vagy legalábbis uralkodójuk szerint így áll a dolog, ezért azt a keveset, amit a sajátjukból meghagy nekik, kénytelenek úgy fogadni, mint valami kegyet. Igazságot tesz, amikor kifosztja őket, kegyet gyakorol, amikor meghagyja életüket.

Ha tovább folytatjuk ezt az eljárást és a jog elvein vizsgáztatjuk a tényeket, nem fogjuk sem megalapozottnak, sem igaznak találni azt az állítást, hogy az emberek önként vezették be a zsarnokság intézményét; nehéz volna kimutatni egy olyan szerződés érvényességét, mely csak az egyik felet kötelezi, mely mindent az egyik oldalra tesz, a másikra semmit, és csak hátrányára válik annak, aki megkötötte. E szégyenletes rendszer távolról sem a bölcsek és a jó uralkodók rendszere, még ma sem az; kivált Franciaország királyaitól állt távol ez a rendszer, amint az ediktumaik különböző helyein látható, különösen ama hírneves írásmű alant következő bekezdéséből, melyet 1667-ben tettek közzé XIV. Lajos nevében és parancsára: *Ne mondják hát, hogy az uralkodóra nem érvényesek az állam törvényei, mivel az ellenkező állítás felel meg a nemzetközi jognak; bár a hízelgés néha támadta ezt a jogot, a jó fejedelmek mindig oltalmukba vették, mint államuk védő istenét. Mennyivel helyesebb a bölcs Platónnal kijelenteni, hogy az a királyság lesz tökéletesen boldog, ahol az alattvalók engedelmeskednek a fejedelemnek, a fejedelem engedelmeskedik a törvénynek, a törvény pedig igazságos és mindig a közjót célozza.*[28] Nem időzöm el annál a

kérdésnél, hogy méltó marad-e az ember saját természetéhez, hogy nem süllyed-e le az ösztön rabságában élő állatok szintjére, hogy nem sérti-e meg magát a Teremtőjét is, amikor fenntartás nélkül lemond a szabadságról, legnemesebb képességéről, legbecsesebb adományáról, amikor minden bűnt hajlandó elkövetni, melyet a Teremtő megtiltott nekünk, csak hogy gonosz vagy esztelen urának tessék, és hogy a magasztos Alkotó jobban haragszik-e, amikor azt látja, hogy tönkreteszik művét, mint amikor azt látja, hogy megbecstelenítik.* Csak azt kérdezem: ha valaki nem félt is ennyire lealacsonyítani magát, milyen jogon ítélhette ugyanerre a gyalázatra utódait, hogyan mondhatott le az ő nevükben ilyen javakról, amelyek fölött nem adtak neki szabad kezet, s amelyek nélkül az élet is csak teher azoknak, akik méltók reá?

Pufendorf szerint az ember ugyanúgy lemondhat szabadságáról egy másik ember javára, ahogyan egy vagyontárgyat is átruházhat az illetőre, megállapodások és szerződések útján.[30] Ez alighanem igen rossz okoskodás; mert először is, az elidegenített dolog számomra teljességgel közömbös, mindegy nekem, hogy visszaélnek-e vele vagy sem; ellenben nagyon is fontos, hogy szabadságommal ne éljenek vissza, mert ha bűnös célok eszközéül használnak, magam is óhatatlanul vétkes leszek a rosszban, amit kényszer alatt elkövetek. Továbbá, a tulajdonjog csupán emberi intézmény és megállapodás, így aztán minden ember kedve szerint rendelkezhetik azzal, ami a birtokában van; de nem így áll a természet legfőbb adományaival, az élettel és a szabadsággal, mert ezekben mindenki részesül ugyan, de legalábbis kétséges, hogy bárkinek jogában állna megfosztani magát tőlük. Ha lemond az

* Ha úgy tetszik, nem hivatkozom Barbeyrac[29] tekintélyére, aki Locke nyomán határozottan kijelenti, hogy senki sem adhatja el annyira a szabadságát, hogy valamilyen önkényes hatalomnak vesse alá magát, mely tetszése szerint bánik vele. *Mert*, teszi hozzá, *ez annyi volna, mint eladni az életét, márpedig életének senki nem ura.* [1782.]

egyikről, a létezés alacsonyabb fokára süllyed, ha lemond a másikról, megszűnik létezni, amennyiben létezése tőle magától függ; s mivel földi javak nem kárpótolnak sem az egyikért, sem a másikért, ezért mind a természetet, mind az észt megsérti, aki föladja őket, bármi legyen is a jutalom. De még ha lehetséges volna is, hogy valaki elidegenítse szabadságát, ahogy a tulajdonában levő javakat elidegenítheti, a gyermekek esetében akkor is igen nagy különbség volna a két dolog között, mert a gyermek csak akkor rendelkezik atyjának javaival, ha átruházzák rá az atya jogait, a szabadság adománya viszont természettől fogva megilleti, ember voltához tartozik, és szüleinek nincs joga megfosztani tőle; ha tehát a rabszolgaságot nem lehetett bevezetni úgy, hogy erőszakot ne tettek volna a természeten, akkor egyenesen meg kellett változtatni a természetet, ha ezt a jogot állandó intézménnyé akarták tenni, s midőn a jogtudorok ünnepélyesen kijelentették, hogy a rabszolga gyermeke rabszolgának születik, akkor, más szavakkal, azt határozták el, hogy nem minden ember születik embernek.

Így hát nemcsak az tűnik bizonyosnak nekem, hogy a kormányzat nem kezdődhetett korlátlan önkényuralommal – ellenkezőleg, az önkényuralom a kormányzat romlásának végső eredménye, amikor megint egyedül az erősebb törvénye érvényesül, holott ennek az ellenszeréül hozták létre eredetileg a kormányzatot –, hanem az is bizonyosnak tűnik, hogy ha így kezdődött is az egész, az önkény nem alapozhatta meg a társadalomban fennálló jogokat, s ennélfogva nem lehetett az, ami bevezette az egyenlőtlenséget, hiszen természeténél fogva törvénytelen.

Most nem mélyedek el annak az alapvető egyezségnek még hátralevő vizsgálatában, amelyen valamennyi kormányzat nyugszik, hanem beérem azzal, hogy a közfelfogásnak megfelelően a nép és választott vezetői közötti igazi szerződésnek tekintem az állam létrehozását: a két fél kötelezettséget vállal, hogy megtartja a szerződésben foglalt törvényeket, szövetségük kötelékeit. A nép

a társadalmi kapcsolatokat illetően minden akaratát egyetlen akaratnyilvánításban egyesíti, és a törvénycikkek, amelyekben ez az akarat megnyilvánul, megannyi alaptörvénnyé lesznek, s az állam valamennyi tagját kivétel nélkül kötelezik. Az egyik törvénycikk az elöljárók megválasztását és hatalmát szabályozza; az ő tisztük, hogy a többinek a végrehajtása fölött őrködjenek. Ez a hatalom mindenre kiterjed, ami hozzájárulhat az alkotmány fenntartásához, bár az alkotmány megváltoztatásának jogát nem foglalja magában. Párosul vele a törvénynek és a törvény szolgáinak kijáró méltóság, ami tiszteletet ébreszt irántuk, valamint az utóbbiak fáradságos munkáját jutalmazó számos előjog, hiszen fáradságos munka nélkül nincs jó közigazgatás. Az elöljáró a maga részéről kötelezettséget vállal, hogy szigorúan meghatalmazóinak szándéka szerint gyakorolja a rábízott hatalmat, hogy mindenki számára biztosítja tulajdonának nyugodt élvezését, s a köz javát minden esetben fölébe helyezi saját érdekének.

Midőn a tapasztalat még nem mutatta meg s az emberi szív ismerete nem jelezte előre az ilyen alkotmánnyal elkerülhetetlenül együtt járó visszaéléseket, ez az alkotmány annál is jobbnak tűnhetett föl, mivel fenntartásához azoknak fűződött a legtöbb érdeke, akiknek tiszte volt őrködni fölötte. Mert a hatóságok és jogaik csupán az alaptörvényeknek köszönhetik létezésüket, s így mihelyt összeomlanak az alaptörvények, az elöljárók létének nincs többé törvényes alapja, a nép immár nem köteles engedelmeskedni nekik, és mivel nem az elöljárók teszik az állam lényegét, hanem a törvény, ezért minden embernek jogában áll visszatérni természetes szabadságához.

Ha csak egy kicsit figyelmesen utánagondolunk, új érvekkel is alátámaszthatjuk a fentieket. A szerződés nem lehet visszavonhatatlan, ami már természetéből kiviláglik: mert ha nincs felsőbb hatalom, amely képes volna biztosítani, hogy a szerződő felek betartsák a megállapodást, és kényszeríteni őket, hogy eleget tegye-

nek kölcsönös kötelezettségeiknek, akkor ők lesznek az egyedüli bírák a saját ügyükben, és immár valamennyiüknek jogában áll, hogy bármikor felbontsa a szerződést, mihelyt azt találja, hogy a másik megszegte a feltételeket, vagy hogy azok már nem felelnek meg neki. Úgy tetszik, erre az elvre alapozhatjuk a visszalépés jogát. Ha pedig, az egész dolgot csupán az emberi intézmények oldaláról tekintve, a hatóságnak jogában áll lemondani az uralomról, holott minden hatalmat kezében tart és a szerződés minden előnye az övé, akkor még inkább jogában kell állnia a népnek, hogy függő helyzetéről lemondjon, hiszen a főemberek minden hibájáért ő fizet. Ám ez a veszedelmes lehetőség szükségképpen szörnyű viszálykodást, véget nem érő zűrzavart eredményezne, ami mindennél jobban mutatja, hogy az emberi kormányzatnak szilárdabb alapokon kell emelkednie, nem egyedül az észen, és a köz nyugalma megkívánja, hogy az isteni akarat szent és sérthetetlen jelleggel ruházza fel a főhatalmat, s elvegye az alattvalóktól azt a végzetes jogot, hogy rendelkezzenek vele. Ha a vallás csak ennyi jót tett volna az emberekkel, az is elég lenne, hogy magukévá tegyék és becsben tartsák, hibáival együtt is, mert több vérontásnak veszi elejét, mint amennyit a fanatizmus okoz. De kövessük feltevésünk fonalát.

A különböző kormányzati formák azokból a kisebb-nagyobb eltérésekből származnak, amelyek bevezetésük pillanatában álltak fönn az emberek között. Ha egyetlen ember tűnt ki erő, gazdagság, erény vagy megbízhatóság dolgában, egyedül őt választották elöljárónak, s az állam formája a monarchia lett; ha több, egymás közt nagyjából egyforma ember emelkedett az összes többi fölé, akkor együtt esett rájuk a választás, és arisztokrácia keletkezett; azok az emberek pedig, akik arányosabban részesedtek a vagyon és a tehetség adományából és a legközelebb álltak a természeti állapothoz, demokráciát létesítettek. Az idő mutatta meg, melyik forma kedvez leginkább az embereknek. Egyeseket továbbra is

csak törvények kormányoztak, mások hamarosan uraknak kezdtek engedelmeskedni. A polgárok meg akarták őrizni szabadságukat, ám az alattvalóknak nem volt más gondja, mint elvenni tőlük, mert képtelenek voltak elviselni, hogy szomszédjaik olyasvalamit élveznek, amit ők már elveszítettek. Egyszóval, egyik oldalon állt a gazdagság és a hódítás, másikon a boldogság és az erény.

E különböző kormányzatokban eleinte választás útján töltötték be az összes tisztséget, s amikor nem a gazdagságé volt a döntő szó, az érdemnek és a kornak adták az elsőbbséget: az egyik természetes tekintélyt nyújt, a másik tapasztalatot az ügyek intézése és hidegvért a döntések terén. A zsidó vének, a spártai gerontoszok, a római szenátus, sőt a mi *seigneur* szavunk etimológiája is jól mutatja, mekkora tiszteletnek örvendtek hajdan az öregek. Ámde minél hajlottabb korú férfiakra esett a választás, annál gyakrabban kellett újra választani, s a széthúzás annál nagyobb lett. Felütötte fejét az ármány, pártok alakultak, az ellentétek elmérgesedtek, polgárháborúk robbantak ki, s a polgárok vérét végül feláldozták az állam vélt boldogságáért, és már-már visszazuhantak a letűnt idők anarchiájába. A becsvágyó főemberek kihasználták e helyzetet, hogy áthagyományozhassák tisztségüket családjuk tagjaira; a nép, miután hozzászokott a függéshez, a nyugalomhoz és az élet kényelmeihez, s képtelenné vált széttépni láncait, beletörődött szolgaságának növelésébe, cserében a biztos nyugalomért, a vezetők pedig, örökletessé vált rangjuk birtokában, megszokták, hogy családi jószáguknak tekintsék a hatalmat, magukat pedig az állam tulajdonosainak, holott eredetileg csupán tisztségviselői voltak, megszokták, hogy polgártársaikat rabszolgáiknak nevezzék, s a tulajdonukban levő dolgokhoz sorolják őket, akár a barmokat, magukról pedig azt gondolják, hogy egyenrangúak az istenekkel és a királyok királyai.

Ha nyomon követjük, miként haladt előre az egyenlőtlenség a különböző átalakulásokon keresztül, azt fogjuk találni, hogy első

állomása a törvény és a tulajdonjog bevezetése volt, második a hatóság megteremtése, a harmadik és utolsó a törvényes hatalom átalakítása önkényes hatalommá; vagyis az első korszakban megjelent a gazdag és a szegény, a másodikban az erős és a gyenge, a harmadikban pedig az úr és a szolga, ami az egyenlőtlenség utolsó foka s az a végeredmény, ahová előbb-utóbb az összes többi állapot eljut, míg újabb átalakulások teljesen föl nem bomlasztják a kormányzatot, vagy nem közelítik a törvényes állapotokhoz.

Ha meg akarjuk érteni e haladás szükségszerűségét, nem annyira az állam létrehozásának indítékait kell tanulmányoznunk, mint inkább azt a formát, amelyet kibontakozása közben magára ölt, s a belőle származó fonákságokat. Mert ugyanazok a rossz hajlamok, amelyek szükségessé teszik a társadalmi intézményeket, ugyanazok a rossz hajlamok teszik elkerülhetetlenné azt is, hogy az emberek visszaéljenek intézményeikkel; s mivel – az egy Spárta kivételével, ahol a törvény főként a gyermekek nevelése felett őrködött, s ahol Lükurgosz olyan erkölcsöket vezetett be, hogy a törvények hozzáadása csaknem teljesen feleslegessé vált – a törvények általában nem érnek föl erőben a szenvedélyekkel, és inkább csak kordában tartják, de nem változtatják meg az embereket, ezért könnyűszerrel bebizonyíthatnók, hogy ha valamely kormányzat nem züllik szét és nem torzul el, hanem mindig pontosan létrehozásának célja felé halad, azt a kormányzatot szükségtelen volt létrehozni, s hogy az olyan országnak, ahol senki nem szegi meg a törvényt és nem él vissza hivatalával, nincs szüksége sem hivatalokra, sem törvényekre.

A politikai különbségek okvetlenül polgári különbségekre vezetnek. A nép és a főemberek közti növekvő egyenlőtlenség rövidesen érezhetővé válik a magánszemélyek között is, miközben ezernyi változata alakul ki, az alkalomtól s az emberek tehetségétől és szenvedélyeitől függően. Az elöljárók nem vetemedhetnek törvénytelen hatalombitorlásra anélkül, hogy ne vennék körül

magukat kreatúrákkal, akiknek kénytelenek átengedni a hatalom egy részét. Egyébiránt pedig a polgárok csak azért tűrik az elnyomatást, mert elvakult becsvágy fűti őket, és inkább maguk alá tekintenek, mint maguk fölé, így hát az uralkodás fontosabb lesz számukra, mint a függetlenség, és hajlandók elviselni a láncokat, ha cserében ők is láncra verhetnek másokat. Igen nehéz engedelmeskedésre kényszeríteni azt, aki senkinek nem akar parancsolni a legügyesebb államférfi sem boldogul az olyan emberek leigázásával, akik csak egyet akarnak: szabadok lenni. Ámde akadály nélkül terjed az egyenlőtlenség a becsvágyó és hitvány lelkek körében, mert ezek mindig készek a szerencse kereke után forogni, és uralkodnak vagy szolgálnak attól függően, hogy előnyük vagy káruk származik-e a dologból. Így aztán el kellett jönnie az időnek, amikor az egész nép annyira megszédült, hogy elég volt, ha vezetői azt mondták a legkisebb embernek: Légy naggyá, te és egész fajod, és máris úgy látta mindenki, hogy ez az ember nagy, sőt így látta ő maga is, utódai pedig abban a mértékben látszottak még nagyobbnak, ahogy távolodtak tőle: minél távolabb került és minél bizonytalanabbá vált az ok, annál nagyobbra nőtt az okozat; minél több semmittevő volt egy családban, annál előkelőbb lett a család.

Ha helyem volna részletekbe bocsátkozni, könnyűszerrel meg tudnám magyarázni, miért lép föl* elkerülhetetlenül az egyenlőtlenség az egyének tekintélyének és befolyásának terén (XIX. jegyzet), mihelyt az emberek egy és ugyanazon társadalomban egyesülnek, s kénytelenek összehasonlításokat tenni egymás között és számításba venni a mindennapos érintkezésben tapasztalt különbségeket. Többfajta különbség mutatkozik, de általában a gazdagság, a nemesség vagy a rang, a hatalom és a személyes érdem azok a fő megkülönböztető jegyek, amelyeken az emberek megmérettnek a társadalomban, és bizonyítani tudnám, hogy e különböző

* anélkül, hogy a kormányzat beavatkoznék a dologba [1782.]

tulajdonságok összhangja vagy összeütközése jelzi a legbiztosabban, hogy valamely állam alkotmánya jó-e, vagy rossz. Kimutatnám, hogy az egyenlőtlenség e négy neme közül a személyes tulajdonságok a forrásai az összes többinek, a gazdagság pedig utoljára jelenik meg és végül minden másnak a helyébe lép, mert a legközvetlenebbül szolgálja a jólétet és a legkönnyebben átadható, így aztán könnyű arra fordítani, hogy minden egyebet megvásároljanak vele. Ennek az észrevételnek a segítségével meglehetősen pontos ítéletet alkothatunk arról, hogy mennyire távolodott el egy nép eredeti állapotától, és mekkora utat tett meg a végső romlás felé. Megállapítanám, hogy a hírnév, a megbecsülés és az elsőbbség utáni általános, valamennyiünket marcangoló vágy állandó működésre és erőik összemérésére sarkallja a tehetségeket és képességeket, felszítja és megsokszorozza a szenvedélyeket, s az embereket egymás vetélytársaivá, versenytársaivá vagy inkább ellenségeivé teszi, amivel nap mint nap mindenféle sorscsapásokat és katasztrófákat okoz, minthogy ugyanazt a díjat tűzi számtalan ember elé, akik azt valamennyien maguknak követelik. Megmutatnám, hogy mindent, ami jó és ami rossz az emberek között, annak a buzgó vágynak köszönhetünk, hogy beszéljenek rólunk, annak a dühödt szenvedélynek, hogy kitűnjünk a többiek közül, ami csaknem mindig oda vezet, hogy elveszítjük a mértéket; ennek köszönhetjük erényeinket és hibáinkat, a tudományokat és a tévedéseket, a hódítókat és a filozófusokat, azaz temérdek rosszat és nagyon kevés jót. Végül bebizonyítanám: ha azt találjuk, hogy egy maroknyi nagy hatalmú és gazdag ember a dicsőség és a vagyon csúcsaira emelkedik, a tömeg pedig nyomorúságban fetreng és a névtelenség homályában él, ez azért van így, mert az előbbiek csak akkor értékelik a birtokukban levő dolgokat, ha a többiek mindezt nélkülözik, és mert, hacsak nem változnék meg az ő helyzetük is, többé nem lennének boldogok, ha a nép nem élne nyomorúságban.

Ám e részletek önmagukban is kitöltenének egy terjedelmes művet, amely mérlegre tenné valamennyi kormányzat előnyeit és hátrányait a természeti állapot jogaival összehasonlítva, és leleplezné mindazokat a formákat, amelyeket az egyenlőtlenség napjainkig magára öltött és magára ölthet az eljövendő századokban, attól függően, hogy milyen természetűek a kormányzatok és milyen szükséges változásokat érlel meg bennük az idő. Látnók, amint olyan óvintézkedések következtében sújtják belső elnyomással a sokaságot, melyeket ő maga hozott a külső fenyegetés ellen. Látnók, amint folyvást növekszik az elnyomás, az elnyomottak pedig azt sem tudják, hol a határ és milyen törvényes eszközeik vannak, hogy megállítsák helyzetük romlását. Látnók, amint fokról fokra kihunynak a polgárok jogai és a nemzeti szabadságjogok, s a gyengék panaszos felszólamlásait lázító zúgolódásnak veszik. Látnók, amint az államvezetés a nép zsoldosokból álló részére korlátozza a közös ügy védelmezésének dicsőségét. Látnók, amint emiatt szükségessé válnak az adók, amint az elcsüggedt földműves otthagyja telkét, és még békeidőben is inkább kardot hord, semhogy az eke szarvát tartsa. Látnók, amint kialakulnak a becsületbeli ügyek baljós és bizarr szabályai. Látnók, amint a hon védői előbb vagy utóbb ellenséggé válnak, állandóan felemelt tőrt szegeznek polgártársaiknak, s eljönne az idő, amikor országuk elnyomójának azt mondják:

Pectore si fratris gladium juguloque parentis
Condere me jubeas, graviaeque in viscera partu
Conjugis, invita peragam tamen omnia dextra.[31]

A körülmények és a sorsok végletes egyenlőtlensége, a szenvedélyek és a tehetségek különbségei, a haszontalan mesterségek, az ártalmas mesterségek, a léha tudományok, mindez olyan előítéletek tömkelegét hozza világra, amelyek ellentétesek az ésszel, a boldogsággal és az erénnyel. Láthatjuk, a főemberek gondosan ápolnak

mindent, ami csak széthúzást szít a szövetségre lépett emberek között s így meggyengítheti őket; mindent, ami látszólag összhangot teremt a társadalomban, ám valójában a viszály magvait veti el; mindent, ami kölcsönös bizalmatlanságot és gyűlölködést ébreszt a különböző rendekben, mert szembeállítja jogaikat és érdekeiket, s így megerősíti a valamennyiüket elnyomó hatalmat.

Ennek a zűrzavarnak, ennek a felfordulásnak a kebelén emeli fel ocsmány fejét a despotizmus, hogy mindent megsemmisítsen, ami jót és egészségeset csak talál az állam bármely részében, s hogy végül lábbal tiporhasson törvényt és népet, és szilárdan berendezkedjék a köztársaság romjain. Ezt az utolsó változást a zavargások és sorscsapások ideje előzi meg, ámde végül is mindent elnyel a szörnyeteg, s a népeknek immár se vezetőik, se törvényeik: csupán zsarnokaik lesznek. Ettől a pillanattól fogva erkölcsről és erényről sem beszélhetünk, mert ahol az önkény uralkodik, *cui ex honesto nulla est spes*,[32] ott nem tűrnek meg más urat. Ha a zsarnok szól, senki sem hallgathat a becsület vagy a kötelesség szavára; a rabszolgák számára csak egy erény marad, a legelvakultabb engedelmesség.

Ez az egyenlőtlenség legmagasabb foka, a végső pont, ahol bezárul a kör és eléri azt a pontot, ahonnét kiindultunk: itt újból egyenlő lesz minden ember, mert valamennyien a semmivel lesznek egyenlővé, s minthogy az alattvalóknak nem parancsol más törvény, mint uralkodójuk akarata, az uralkodónak pedig más szabály, mint szenvedélyei, ezért a jó fogalmai és az igazság elvei megint semmivé lesznek. Minden jog visszaváltozik az erősebb jogává, s így a társadalom visszatér a természeti állapothoz, de nem ahhoz, amelyiken kezdtük, mert az maga volt a tiszta természeti állapot, míg ez utóbbi a végső romlottság gyümölcse. De egyebekben oly csekély a különbség a kétféle állapot között, s a kormányzatot megalapozó szerződés oly mértékben érvényét veszítette az önkényuralom alatt, hogy a kényúr csak addig uralkodik, ameddig

ő az erősebb, s mihelyt el tudják űzni alattvalói, nem emelhet kifogást az erőszak ellen. A zendülés, bárha azzal végződik is, hogy megfojtják vagy elkergetik trónusáról a szultánt, éppolyan jogszerű tett, mint bármi, amit a minap még ő maga követett el, amikor alattvalói élete és vagyona fölött rendelkezett. Csakis az erő tartotta fönn, csakis az erő dönti meg; így hát minden a természet rendje szerint zajlik, s bárhogyan mennek végbe e rövid és gyakori lázadások, senki nem panaszkodhat a másik ember igazságtalanságára, csupán a saját óvatlanságát vagy a balsorsot lehet hibáztatnia.

Így hát feltártuk és végigkövettük a feledésbe merült és elveszett utakat, melyek a természeti állapotból a polgári állapotba vezették az embert; s ha az olvasó az általam megjelölt útszakaszok közé beiktatja azokat is, amelyeket az idő sürgetése miatt kihagytam vagy képzeletem nem tárt elém, okvetlenül meg fog ütközni rajta, milyen hatalmas térség választja el egymástól ezt a két állapotot. Látni fogja, hogy a dolgok e lassú egymásutánja ad megoldást arra a számtalan erkölcsi és politikai nehézségre, amelyeket a filozófusok nem képesek megoldani. Ráébred, hogy az emberi nem az egyik korban nem ugyanaz, mint a másikban, s így aztán, ha Diogenész nem talált egyetlen embert, hát azért, mert kortársai között egy olyan kor emberét kereste, amely már végképp letűnt. Megérti, hogy Cato azért veszett el Rómával és a szabadsággal együtt, mert nem a saját századának gyermeke volt; e legnagyobb minden ember közül ötszáz évvel korábban az egész világot kormányozhatta volna, most csak megdöbbenést váltott ki a világból. Egyszóval, megtanulja, hogyan változtatnak úgyszólván természetet, észrevehetetlen módosulásaik során, az emberi lelkek és az emberi szenvedélyek; miért változnak az idő múlásával szükségleteink és élvezeteink tárgyai, s ahogy az eredeti ember fokonként semmivé enyészik, miért nem lát többé a bölcs semmi mást a társadalomban, mint mesterséges emberek és művi szen-

vedélyek együttesét, csupa olyasmit, ami az új viszonyokból származik és nem épül igazi természeti alapokra. S amit az elmélkedés tanít erre vonatkozóan, azt tökéletesen megerősíti a megfigyelés: a vadember és a civilizált ember legbensőbb vágyai és hajlandóságai olyannyira különböznek, hogy ami az egyiknek a legfőbb boldogságot jelenti, az kétségbeesésbe űzné a másikat. Az előbbi csak nyugalom és szabadság után áhítozik, semmi mást nem akar, mint tétlenségben élni, s még a sztoikus ataraxia[33] is semmi ahhoz képest, hogy a vadember milyen közömbös minden más cél iránt. A polgár, ellenkezőleg, folyvást dolgozik, izzad, gyötrődik, töri magát, hogy még fáradságosabb foglalatosságokat találjon: haláláig dolgozik, sőt halálra dolgozza magát, hogy életben maradhasson, vagy lemond az életről, hogy halhatatlanná legyen. Bókol a hatalmasoknak, akiket gyűlöl, és a gazdagoknak, akiket megvet; semmit sem kímél, ha megszerezheti azt a tisztességet, hogy szolgálhatja őket; gőgösen dicsekszik hitványságával és hivalkodik pártfogóival, és mivel büszke rá, hogy rabszolga, megvetéssel beszél azokról, akiknek nem jutott osztályrészül az a dicsőség, hogy sorsában osztozzanak. Micsoda látvány egy karaibnak valamely európai miniszter keserves és irigyelt munkája! Hány kegyetlen halált nem vállalna inkább, mint az ilyen élet borzalmait, melyeket többnyire még az az öröm sem enyhít, hogy jól végeztük a dolgunkat. Hogy egyáltalán felfogja, miért a sok fáradozás, tudnia kellene, mit jelentenek az ilyen szavak, mint *hírnév* és *hatalom*, meg kellene tanulnia, hogy léteznek emberek, akik örülnek, ha magukra vonhatják a többiek figyelmét, és akkor boldogok, ha mások boldognak tudják őket, nem akkor, ha saját tapasztalásuk szerint azok. Ebben áll az összes különbség valódi oka: a vadember önmagában él, a társas ember mindig kívül áll önmagán és csak a többiek véleményében képes élni, úgyszólván csak az ő ítéletükből szerez tudomást tulajdon létezéséről. Nem tartozik tárgyamhoz, hogy kimutassam: ez az állapot közönyössé tesz jó és rossz

iránt, noha bőven szüli az erkölcsi szónoklatokat; mindent látszattá változtat, s így álca és játék lesz minden, a becsület, a barátság, az erény, gyakran még a bűn is, mert végül megtalálják a nyitját, hogyan lehet dicsőséget szerezni vele; egyszóval, mindig másoktól kérdezzük, hogy mik vagyunk, soha nem merjük önmagunknak feltenni a kérdést, s miközben annyi filozófia, emberség, udvariasság és fennkölt elv övez bennünket, nem jut más nekünk, mint csalárd és hiú burka a becsületnek, amelyből az erény, az észnek, amelyből a bölcsesség, és az örömnek, amelyből a boldogság hiányzik. Beérem azzal, hogy sikerült bizonyítanom: nem ez az ember eredeti állapota, s csupán a társadalom szelleme és a társadalomban keletkező egyenlőtlenség változtatja meg és torzítja el ennyire természetes hajlamainkat.

Igyekeztem úgy előadni az egyenlőtlenség eredetét és haladását, a politikai társadalmak keletkezését és hibáit, ahogyan pusztán észérvek segítségével levezethetjük az emberi természetből, anélkül, hogy a szent tanokhoz folyamodnánk, melyek az isteni jog szentesítését adják a legfőbb hatalomnak. A mondottakból az következik, hogy az egyenlőtlenség szinte teljesen hiányzik a természeti állapotban; képességeink kifejlése és az emberi szellem haladása tette naggyá és erőssé, s végül a tulajdon és a jog bevezetésével öltött szilárd és törvényes alakot. És még az is következik, hogy a morális egyenlőtlenség csak a pozitív jogtól kap létalapot, a természetjoggal mindig ellentétbe kerül, valahányszor nincs arányban a fizikai egyenlőtlenséggel. Ez a megkülönböztetés egyértelműen eldönti, mit kell gondolnunk e tekintetben az egyenlőtlenségnek arról a neméről, mely valamennyi civilizált nép körében uralkodik, mert nyilvánvalóan ellenkezik a természeti törvénnyel, bárhogyan határozzuk is meg azt, hogy egy gyermek parancsoljon egy öregembernek, hogy egy félkegyelmű vezessen egy okos embert, és hogy egy maroknyi ember fölös javakban dúskáljon, miközben az éhező sokaság a legszükségesebbet is nélkülözi.

I. jegyzet

Hérodotosz elbeszéli,[34] hogy amikor az ál-Szmerdisz meggyilkolása után Perzsia hét megszabadítója összegyűlt, hogy eldöntsék, milyen kormányformát adjanak államuknak, Otanes erősen kiállt a köztársaság mellett. Ez a vélemény annál is különösebben hangzik egy satrapa szájából, mert Otanes igényt támaszthatott volna a birodalomra; de túl ezen, a nagyok a halálnál is jobban félnek az olyan kormányzattól, amely arra kényszeríti őket, hogy tiszteljék az embereket. Otanes, mint gondolhatjuk, süket fülekre talált, s látván, hogy uralkodó választására kerül sor, ő, aki sem parancsolni, sem engedelmeskedni nem akart, önként lemondott a koronáról vetélytársai javára; minden kárpótlásul azt kérte csak, hogy szabad és független maradhasson, utódaival egyetemben, amit meg is adtak neki. Bár Hérodotosz nem beszél róla, hogy milyen megszorításokat tettek e kiváltságon, okvetlenül feltételeznünk kell, hogy nem volt korlátlan; máskülönben Otanes semmilyen törvényt nem ismert volna el és senkinek nem tartozott volna számadással, tehát mindenható lett volna az államon belül, hatalmasabb a királynál is. De egyáltalán nem valószínű, hogy az az ember, aki hasonló esetben képes volt beérni egy ilyen kiváltsággal, arra is képes lett volna, hogy visszaéljen vele. Valóban, nem tudunk róla, hogy akár a bölcs Otanes, akár valamelyik leszármazottja a legcsekélyebb zavart okozta volna a királyságban ezzel a jogával.

II. jegyzet

Már az első lépéseknél bízvást támaszkodom egy olyan tekintélyre,[35] akit a filozófusok is elismernek, mert kiválósága bölcs és fennköltt észből származik, és ki más volna képes meglelni és felismerni az ilyen észt, ha nem a filozófusok?

„Bármilyen fontos is, hogy megismerjük önmagunkat, nem ismerünk-e jobban bármit, ami nem mi vagyunk. Természettől kapott szerveink kizárólag fennmaradásunkat szolgálják, s csupán arra használjuk őket, hogy idegen benyomásokat szerezzünk, csupán azon iparkodunk, hogy kifelé terjeszkedjünk és önmagunkon kívül létezzünk. Túlságosan elfoglal az igyekezet, hogy érzékeink funkcióit gyarapítsuk és növeljük létezésünk külső kiterjedését; ritkán használjuk belső érzékünket, mely valódi méreteinkre korlátoz minket, és mindent elválaszt tőlünk, ami nem tartozik hozzánk. Pedig ezzel az érzékkel kell élnünk, ha meg akarjuk ismerni önmagunkat; más úton nem alkothatunk ítéletet magunkról. De hogyan hozzuk egész terjedelmében működésbe ezt az érzékünket? Hogyan szabadíthatjuk meg székhelyét, a lelket, szellemünk illúzióitól? Leszoktunk használatáról, testi érzeteink kavargásának közepette gyakorlás nélkül maradt, szenvedélyeink lángja kiszorította; a szív, a szellem, az ész: minden ellene dolgozott." *Természetrajz.* IV. köt., 161. old.: Az ember természetéről.

III. jegyzet

A változások, melyeket a két lábon járás régi szokása eredményezhetett az ember testalkatában, az emberi kar és a négylábúak mellső lábai közt ma is megfigyelhető hasonlóság, valamint az utóbbiak járásmódjából levont következtetések, mindez kételyeket ébresztethetett a tekintetben, hogy milyen járás volt a legtermészetesebb

számunkra. Eleinte minden gyermek négy lábon jár, s ha nem mutatnánk példát neki és nem tanítanánk, soha nem tanulna meg egyenesen állni. Egyes vadon élő népek, mint például a hottentották, igen-igen elhanyagolják a gyermekeket, s olyan sokáig hagyják járás közben a kezüket használni, hogy később már nagyon nehezen megy felállítani őket; ugyanígy áll a dolog az Antillákon élő karaibokkal. Számos példát ismerünk négy lábon járó emberekre; egyebek között arra a gyermekre hivatkozhatom, akit 1344-ben Hessen mellett találtak meg, ahol is farkasok között nevelkedett. Ez a gyermek később azt mondta Henrik fejedelem udvarában, hogy amennyiben rajta állna, inkább visszatérne a farkasokhoz, mint hogy az emberek között éljen. Annyira hozzászokott az állatok járási módjához, hogy fadarabokat kellett ráerősíteni, így kényszerítették egyenes és kiegyensúlyozott tartásra. Ugyanez az eset ismétlődött meg azzal a gyermekkel, akit 1694-ben Litvánia erdeiben találtak, és aki medvékkel élt. Semmi jelét nem adta észnek, mondja Condillac úr,[36] négykézláb járt, nyelvet nem beszélt és olyan hangokat képezett, amelyek semmiben sem hasonlítottak az emberi hanghoz. A kis hannoveri vadember, akit néhány éve az angol királyi udvarba vittek, a világ minden kínját elszenvedte, amíg kényszerből megtanult két lábon járni, 1719-ben pedig két másik vadembert találtak a Pireneusokban: úgy szaladgáltak a hegyeken, mint az állatok. Ami azt a lehetséges ellenvetést illeti, hogy aki négy lábon jár, az megfosztja magát a kéz használatától, holott ebből nagyon sok hasznunk származik: a majom példája azt mutatja, hogy igen könnyű kétféleképpen használni a kezet; de túl ezen a fenti ellenvetés csak azt bizonyítaná, hogy az ember előnyösebben is tudja használni tagjait, mint amikor a természetet követi, nem pedig azt, hogy a természet másfajta járásra rendelte az embert, mint amilyent tanít neki.

De azt hiszem, sokkal jobb érvek is szólnak amellett, hogy az ember kétlábú lény. Először: még ha kimutatná is valaki, hogy az

embernek eleinte más testfelépítése lehetett, mint amilyennek ma látjuk, s végül mégis olyanná válhatott, amilyen, ez nem volna elég annak a következtetésnek a levonásához, hogy valóban így történt. Miután megmutatta, hogy e változások lehetségesek, legalább azt is meg kellene mutatnia, hogy valószínűek: addig nem fogadhatjuk el a dolgot. Továbbá, bár úgy látszik, hogy az emberi kar szükség esetén láb gyanánt szolgálhatott, ám ez az egyedüli megfigyelés, amely kedvez a fenti rendszernek, számos másik viszont ellentmond neki. A legfontosabbak a következők: az emberi fő oly módon csatlakozik a törzshöz, hogy amennyiben az ember négy lábon járna, nem előreirányulna a tekintete, mint az összes többi állaté, és mint az övé is, amikor felegyenesedve jár, hanem közvetlenül a földre szegeződnék, márpedig ez a helyzet nemigen kedvez az egyed fennmaradásának; az embernek nincs farka és nem is tudna mit kezdeni vele mint két lábon járó lény, a négylábúak azonban nagy hasznát veszik a faroknak, és egyikük sem nélkülözi; a nő emlői igen jó helyen vannak, ha kétlábú lényről van szó, aki karjában tartja gyermekét, de nagyon rossz helyen volnának egy négylábú állaton, olyannyira, hogy soha nem is helyezkednek el ugyanúgy, mint az embernél; a far túlságosan magasra kerülne a mellső lábakhoz képest, így aztán valahányszor négy lábra ereszkedünk, mindig a térdünkön kell járnunk, s ezért aránytalan testfelépítésű és igen kényelmetlenül mozgó állat lettünk volna; ha ez az állat ugyanolyan vízszintesen tartotta a lábát, mint a kezét, akkor eggyel kevesebb ízülete volt ehhez, mint a többi állatnak, nevezetesen hiányzott az az ízület, amelyik a *canon*-t összeköti a *tibiá*-val; ha pedig csak a lábujjhegyével támaszkodott a földre, és kétségkívül így kellett volna tennie, akkor a *tarsus* túlságosan vaskosnak látszik, hogysem a *canon*-t helyettesítse, nem is beszélve róla, hogy milyen sok csontból áll; a *metatarsus*-hoz és a *tibiá*-hoz csatlakozó ízületei pedig túlságosan közel esnek egymáshoz, s ezért az emberi láb ebben a helyzetben nem éri el a négylábúakra jellemző hajlékonyságot. A kis-

gyermekek példája semmit sem bizonyít, mert ebben a korban a természeti erők még fejletlenek s a végtagok nem szilárdultak meg; így akár azt is mondhatnók, hogy a kutyák nem arra teremtettek, hogy járjanak, mert születésük után néhány héttel meg csúsznak-másznak. Egy-egy különös eset szintén keveset ér az egész emberiség általános gyakorlatával szemben; hát még ha tekintetbe vesszük, hogy vannak nemzetek, amelyek nem érintkeznek a többivel, és így nem is utánozhatták amazokat. Ha egy gyermeket magára hagynak az erdőben, mielőtt megtanult volna járni, és valamilyen állat emlőjén nevelkedik, az a gyermek dajkájának példáját követi és megszokja, hogy hozzá hasonlóan járjon. A szokás olyan képességekkel ruházza föl, amelyek természettől nincsenek meg benne. S ahogy a félkarú emberek gyakorlás útján megtanulják a lábukkal csinálni mindazt, amit mi a kezünkkel csinálunk, ez a gyermek végül képessé válik láb gyanánt használni a kezét.

IV. jegyzet

Ha egynémely olvasóm netán olyan járatlan a természettanban, hogy kifogást emel a föld természetes termékenységére vonatkozó feltevésem ellen, a következő passzussal válaszolok neki:

„Mivel a növények táplálékuknak sokkal nagyobb részét szerzik a levegőből és a vízből, mint a földből, ezért amikor elrothadnak, többet adnak vissza a földnek, mint amennyit elvontak tőle; azonfelül az erdő el is raktározza az esővizet, mert feltartja a párolgást. Ha tehát egy erdőt sokáig nem bántanak, a növényzetet tápláló földréteg jelentősen megnövekszik. Csakhogy az állatok kevesebbet adnak vissza a földnek, mint amennyit elvonnak tőle, az emberek pedig óriási mennyiségben fogyasztják a fát és a növényzetet tűzgyújtásra és egyéb célokra, ezért aztán a lakott vidékek termékeny földrétege állandóan csökken, s végül olyan lesz, mint a sziklás

Arábia vagy más keleti tartományok földje: kétségkívül ez a legrégebben lakott égöv, és csak sót meg homokot találni rajta, mert a szilárd növényi és állati só megmarad, a többi rész azonban elillan." Buffon: *Természetrajz.*

Ehhez hozzátehetjük még a következő bizonyítékot: az utolsó évszázadokban felfedezett csaknem valamennyi lakatlan szigetet a legváltozatosabb növények és fák sokasága borította, a történelem pedig azt tanítja, hogy ahol csak az ember benépesítette és művelni kezdte a földet, mindenütt hatalmas erdőket kellett kivágni. Amivel kapcsolatban még az alábbi három megjegyzést teszem. Először: ha vannak olyan növények, amelyek ellensúlyozni tudják az állatok okozta tápanyagveszteséget, úgy, Buffon úr okoskodásának értelmében, kivált a fák azok, mert csúcsaik és leveleik több nedvességet és párát gyűjtenek s szívnak magukba, mint bármilyen más növény. Másodszor: a talaj pusztulása, azaz a növényi élet fenntartására alkalmas anyagok elvesztése abban az arányban gyorsul, ahogy fokozódik a föld megművelése és a szorgosabb lakosok nagyobb mennyiségben fogyasztanak mindenfajta terményt. Harmadik és legfontosabb észrevételem a következő: a fák gyümölcsei bőségesebb táplálékkal szolgálnak az állatoknak, mint bármilyen más növény; ezt én magam figyeltem meg, mégpedig oly módon, hogy összehasonlítottam két egyenlő nagyságú és minőségű földterület hozamát; az egyiket gesztenyefák borították, a másikat gabonával ültették be.

V. jegyzet

A húsevő négylábúak két legegyetemesebb megkülönböztető jegye közül az egyik a fogak alakjával kapcsolatos, a másik a belek felépítésével. A kizárólag növényekkel táplálkozó állatok fogai mind laposak, mint a lóé, a tehéné, a nyúlé; a húsevőké viszont hegyes, mint

a macskáé, a kutyáé, a farkasé, a rókáé. Ami pedig a beleket illeti, a növényevőknél olyan részeik is vannak, így például a vastagbél, amelyek nem találhatók meg a húsevő állatoknál. Úgy látszik tehát, hogy az ember, akinek olyanok a fogai és a belei, akár a növényevőké, természetszerűen az ő osztályukba tartozik. És nem csupán az anatómiai megfigyelések támasztják alá ezt a véleményt, hanem a régi történelmi emlékek is megerősítik. „Dikaiarkhosz – mondja Szent Jeromos – a régi görögökről szóló könyveiben azt írja, hogy Szaturnusz uralmának idején, midőn a föld még magától termett, senki nem evett húst, hanem mindenki vadon termő gyümölcsöket és zöldségféléket evett." *(Lib. 2. Adv. Jovinian.)*[37]* Amiből látható, hogy sok mindenről hallgatok, amit pedig felhasználhatnék magam mellett. Mert hiszen a húsevő állatok közti harc szinte kizárólag a zsákmányért folyik, s a növényevők örökös békében élnek egymással; ha tehát az emberi faj az utóbbi nemhez tartozott, úgy világos, hogy sokkal könnyebb volt megmaradnia a természeti állapotban, sokkal kevesebb oka és alkalma volt, hogy túllépjen rajta.

VI. jegyzet

A vadember nem közlekedik a többiekkel, azaz nincsenek sem eszközei, amelyek lehetővé, sem szükségletei, amelyek nélkülözhetetlenné tennék az érintkezést, és – úgy tetszik – nem képes szert tenni olyan ismeretekre, amelyek elmélkedést kívánnak, csak a gondolatok láncolatán végighaladva érhetők el és ismételt átgondolás nélkül nem tökéletesbíthetők. Minden tudománya és ügyessége az ugrásra, futásra, verekedésre, kőhajításra, fára mászásra szorítkozik. Ám, jóllehet, nem tud semmi mást, ezeket a dolgokat sokkal jobban

* Ezt a véleményt több mai utazó beszámolója is alátámasztja. François Coréal tanúsítja, egyebek között, hogy a Lucayes-szigetek lakói, akiket a spanyolok Kuba és San Domingo szigetére telepítettek át, belehaltak a húsevésbe. [1782.]

tudja, mint mi, akiknek nincs akkora szükségünk ilyesmire, s minthogy e készségek kizárólag a testedzéstől függnek, és az emberek nem tudják egymásnak átadni és nemzedékről nemzedékre tökéletesbíteni őket, ezért aztán az első ember éppolyan ügyes lehetett gyakorlásukban, mint utolsó leszármazottai.

Az utazók beszámolói telis-tele vannak a barbár és vad népek hatalmas erejének példáival, de ügyesség és fürgeség dolgában sem kevésbé tűnnek ki ezek a népek. És mivel csak szem kell hozzá, hogy megfigyeljük ezeket a dolgokat, miért ne adhatnánk hát hitelt a szemtanúk állításainak? Vaktában előhozok néhány példát az első könyvekből, amelyek kezem ügyébe esnek.

„A hottentották – mondja Kolben – jobban értenek a halászathoz, mint a Jóreménység fokán élő európaiak. Akár az öblökben, akár a folyókon halásznak, egyformán leleményesen bánnak a hálóval, a horoggal és a hajítódárdával. De abban sem kevésbé ügyesek, hogy kézzel fogják meg a halat. Egyedülálló ügyességgel úsznak. Van valami meglepő, valami egészen sajátosan rájuk jellemző abban, ahogyan ezt csinálják. Egyenes testtel és kinyújtott karral úsznak, mintha a földön járnának. Amikor a tenger a legjobban háborog és a habok mint megannyi hegyorom csapnak a magasba, szinte táncolnak a hullámok hátán, felemelkednek és lesiklanak, akár egy darab parafa."[38]

„A hottentották – mondja ugyanez a szerző – meglepő ügyességet tanúsítanak a vadászat terén, futásuk pedig oly könnyű, hogy az minden képzeletet felülmúl." Csodálkozik, hogy nem élnek vissza gyakrabban mozgékonyságukkal, ami azért megesik néha, mint az általa előadott példa mutatja. „Egy holland matróz, miután partra szállt a Jóreménység fokán – mondja Kolben –, felfogadott egy hottentottát, hogy kövesse a városba egy bála dohánnyal, mely mintegy húsz fontot nyomott. Amikor mindketten eltávolodtak némiképp a tömegtől, a hottentotta megkérdezte a hollandust,

tud-e futni. Futni!, feleli amaz, igen, nagyon is jól. Lássuk, így az afrikai, és elinalt a dohánnyal, úgyhogy szinte abban a szempillantásban nyoma veszett. A matróz, akit zavarba ejtett ez a bámulatos gyorsaság, nem is gondolt rá, hogy üldözőbe vegye, és soha nem látta viszont sem a hordárt, sem a dohányát."

„Szemük olyan fürge, és oly biztos a kezük, hogy az európaiak a közelükbe sem érnek. Száz lépésről egyetlen kőhajítással eltalálnak egy fél solidus nagyságú célpontot, és ami még meghökkentőbb, ahelyett, hogy szemüket a célra szegeznék, ahogyan mi tesszük, állandóan mozgatják és kancsalítanak vele. Mintha valami láthatatlan kéz irányítaná a követ."

Tertre atya nagyjából ugyanazt mondja az Antillákon élő vademberekről, mint amit a Jóreménység foki hottentottákról olvastunk az imént.[39] Kivált azt dicséri bennük, hogy nyilaikkal röptében lelövik a madarat, a halakat pedig úszás közben; a megsebesített halat azután a víz alá bukva fogják meg. Az észak-amerikai vademberek nem kevésbé híresek erejükről és ügyességükről; az alábbi példából pedig megtudhatjuk, milyen ügyesek és erősek a délamerikai indiánok.

Az 1746-os évben egy Buenos Aires-i indiánt arra ítéltek Cadixban, hogy a Galérákra száműzik. Ez az indián azt az ajánlatot tette a kormányzónak, hogy egy nyilvános ünnepen kockára teszi az életét, szabadságáért cserében. Azt ígérte, hogy fegyvertelenül, egyetlen kötéllel a kezében megtámadja a legvadabb bikát, leteríti, kötelével megkötözi azon a testrészén, amelyiken óhajtják, nyerget és kantárt rak rá, meglovagolja, és a hátáról megvív két másik bikával a legvadabbak közül, amelyeket az arénába engednek, s mihelyt megparancsolják, megöli őket, egyiket a másik után, mégpedig anélkül, hogy bárki a segítségére volna, amibe a kormányzó bele is egyezett. Az indián állta a szavát és mindent véghezvitt, amit megígért. Hogy mi módon fogott hozzá, és hogyan zajlottak a küzdelem

részletei, megtudhatjuk Gautier úr *Természetrajzi megfigyelések* című művének I. kötetéből, ahonnét ezt az esetet vettem (a 262. oldalról).[40]

VII. jegyzet

„A lovak életideje – mondja Buffon úr –, akárcsak a többi állatfajé, növekedésük időtartamával arányos. Az ember tizennégy évig van növésben, és hatszor vagy hétszer ennyi ideig, azaz nyolcvan vagy száz évig élhet. A ló négy év alatt felnő és hat-hétszer annyit él, azaz huszonöt vagy harminc évet. A mondott szabály ellen felhozható példák olyan ritkák, hogy még csak következtetésekre alkalmat adó kivételnek sem kell tekintenünk őket, s ahogy a termetesebb lovak gyorsabban nőnek, mint a karcsúak, ugyanúgy rövidebb ideig is élnek, és tizenöt éves korukban már öregek."

VIII. jegyzet

Azt hiszem, a húsevő és a növényevő állatok között felfedeztem egy további különbséget is, s ez még általánosabb, mint az, amelyiket az V. jegyzetben említettem, mert a madarakra is kiterjed. Ez a különbség abban áll, hogy a kizárólag növényen élő állatok kicsinyeinek száma egy-egy alomban nem haladja meg a kettőt, míg a ragadozóknál általában nagyobb. Könnyű e tekintetben felismerni a természet rendelését az emlők számán, mert az első fajtánál, például a kancánál, a tehénnél, a kecskénél, a szarvasnál, a juhnál stb. ez mindig kettő, a többi nősténynél pedig hat vagy nyolc, mint a kutyánál, a macskánál, a farkasnál, a tigrisnél stb. A tyúk, a líba, a kacsa mind húsevő madár, akárcsak a sas, a karvaly, a bagoly, és mind sok tojást tojik és költ ki, ami soha nem fordul elő a galamboknál, a ger-

léknél, sem a többi olyan madárnál, mely kizárólag magvakon él és egyszerre csak két tojást tojik és költ ki. Ezt a különbséget azzal magyarázhatjuk, hogy az olyan állatok, amelyek kizárólag füveket és növényeket esznek, csaknem az egész napot a legelőn töltik, s mivel sok időt kénytelenek a táplálkozásra fordítani, nem tudnának olyan sok kölyköt szoptatni, míg a ragadozók úgyszólván egy pillanat alatt végeznek az étkezéssel és így könnyebben és gyakrabban térhetnek vissza kicsinyeikhez és a vadászathoz, s pótolhatják a rengeteg tejet, amit eltékozolnak. Nem kevés megfigyelést ismerek erre vonatkozóan, de nem itt a helye, hogy mindezt előadjam; beérem vele, hogy ebben a részben egészen általános utalást tettem a természet rendszerére. Ez a rendszer pedig újból megerősíti azt a megállapításomat, hogy az embert ki kell emelni a húsevő állatok osztályából és a növényevő fajok közé kell sorolni.

IX. jegyzet

Egy hírneves szerző kiszámította, mennyi jó és rossz van az ember életében, s összehasonlítván a két összeget, azt találta, hogy az utóbbi jócskán fölülmúlja az előbbit, és hogy mindent egybevéve az élet meglehetősen rossz ajándék az ember számára.[41] Egyáltalán nem tartom meglepőnek ezt az eredményt: a szerző minden következtetését a társadalomban élő ember alkatából vonta le; ha visszamegy a természeti emberig, bizonyosan más eredményeket talál; ráeszmélt volna, hogy az embert csak annyi baj sújtja, amennyit saját magára mér, s hogy a természetet fel kell mentenie. Nem kevés fáradságunkba került, hogy ilyen szerencsétlenné tegyük magunkat. Amikor egyfelől szemügyre vesszük az emberek mérhetetlen munkáját, a sok elmélyült tudományt, a sok kitalált mesterséget, a sok erőfeszítést, a feltöltött szakadékokat, az elhordott hegyeket, a szétmorzsolt sziklákat, a hajózhatóvá tett folyamokat, a feltört földe-

ket, a kimélyített tavakat, a kiszárított mocsarakat, a földön emelkedő hatalmas épületeket, a tengereket átszelő hajókat és matrózaikat, másfelől pedig némi elmélkedéssel megvizsgáljuk, mennyi valódi haszon származott mindebből az emberfaj boldogságára, úgy okvetlenül megütközünk rajta, hogy milyen aránytalanság uralkodik e dolgok között, és sajnálkozni fogunk annak az embernek az elvakultságán, aki lázasan kerget minden nyomorúságot, ami csak sújthatja, s amit a jótevő természet gondosan távol tartott tőle, csak hogy kielégítse őrült gőgjét és nem is tudom, miféle hiú öncsodálatát.

Az emberek rosszak; folytonos szomorú tapasztalat bizonyítja, hogy így van; mindazáltal az ember természettől fogva jó, miként, úgy hiszem, bebizonyítottam; mi ronthatta meg hát ennyire, ha nem az alkatában végbement változások, ha nem a haladás, amire jutott, a tudás, amire szert tett? Csodálja csak az emberi társadalmat, akinek tetszik, attól még tény marad, hogy a társadalomban élő emberek okvetlenül gyűlölni fogják egymást, ha érdekeik összeütköznek; színleg szolgálatára lesznek egymásnak, valójában azonban minden elképzelhető rosszat elkövetnek egymás ellen. Mit gondoljunk az olyan kereskedelemről, ahol a magánszemélyeket kormányzó ész elvei szöges ellentétben állnak az általános ész elveivel, melyeket az a társadalomnak ír elő, s ahol mindenki a másik ember balsorsában leli meg számítását? Talán nincs is jómódú ember, akinek titkon halálát ne kívánnák mohó örökösei, gyakran még gyermekei is; talán nem jár hajó a tengeren, melynek elsüllyedése ne volna jó hír valamely kereskedőnek; talán nem létezik ház, amelyet valamilyen rosszhiszemű adós ne látna szívesen porig égni, a benne őrzött iratokkal együtt, vagy nép, amely ne örvendeznék a szomszédait sújtó csapásokon. Így hát, ami veszteség felebarátainknak, az nekünk magunknak hasznot hajt, s ami az egyik embert tönkreteszi, az a másikat csaknem mindig meggazdagítja, de még ennél is veszedelmesebb dolog, hogy temérdek ember veti minden

reményét és várakozását olyan sorscsapásokba, amelyek az egész közösségre nyomorúságot hoznak. Az egyik azt szeretné, ha betegségek törnének ki az emberek között, a másik, ha növekednék a halálozás, a harmadik háborút akar, a negyedik éhínséget; láttam iszonyú embereket, akik zokogtak a fájdalomtól, megtudván, hogy kövér esztendő következik; a nagy és végzetes londoni tűzvész pedig több mint tízezer embert gazdaggá tett, miközben oly sok szerencsétlennek az életébe vagy a vagyonába került. Tudom, Montaigne elítéli az athéni Demadészt, mert büntetéssel sújtott egy munkást, aki igen drágán árusította a koporsót, és így sokat keresett a polgárok halálán.[42] Ámde Montaigne azzal érvel, hogy mindenkit büntetni kellett volna, ezért hát világos, hogy okfejtése alátámasztja az enyémet. Vizsgáljuk meg hát, mi zajlik a szívek mélyén, a jóindulat hiú külszíne mögött, s vegyük fontolóra, miféle helyzet az, midőn az emberek hízelegnek egymásnak és tönkreteszi egyik a másikát, s a kötelesség ellenségekké, az érdek pedig gazemberekké teszi őket. Ha valaki azt felelné erre: a társadalom berendezkedése olyan, hogy minden ember jól jár, ha a többiek javát szolgálja, úgy én azt válaszolom az illetőnek: ez igen jó volna, ha nem járna még jobban, amikor árt nekik. Nincs olyan törvényes haszon, amelyet ne múlna fölül az a haszon, amelyre törvénytelen úton tehetünk szert, s kárt okozni felebarátainknak mindig jövedelmezőbb vállalkozás, mint hasznukra lenni. Elég hát megtalálni a módját, hogy büntetlenek maradjunk, amit a hatalmasok erejük révén igyekeznek elérni, a gyengék pedig ravaszságuk segítségével.

A vadember, ha egyszer jóllakott, békességben él az egész természettel és barátságban minden felebarátjával. S ha olykor viszály támad az eleség körül, előbb felbecsüli, mi volna nehezebb, legyőzni vetélytársait vagy másutt keresni táplálékot magának, s csak azután használja az öklét; s mivel a büszkeség nem játszik szerepet az összetűzésben, ezért néhány ütéssel véget is ér az egész. A győztes enni kezd, a legyőzött pedig másutt próbál szerencsét, és helyre-

áll a béke. De a társadalomban élő emberrel egészen másként áll a dolog; az először a szükséges javakról gondoskodik, majd a fölöslegről, azután jönnek az élvezetek, azután a hatalmas vagyonok, azután az alattvalók, majd pedig a rabszolgák; nincs egy pillanatnyi nyugta sem. Ennél is különösebb, hogy minél kevésbé természetesek és sürgetőek a szükségletek, annál hevesebbek a szenvedélyek, s ami még rosszabb, annál inkább képes rá az ember, hogy kielégítse őket; így hát, miután hosszú ideig sikeresen növelte gazdagságát, miután temérdek kincset elnyelt és temérdek embert tönkretett, hősöm végül mindenkit lemészárol, míg végül ő lesz a világ egyedüli ura. Így fest röviden, ha nem is az emberi életnek, legalább minden civilizált ember titkos szívbeli vágyainak az erkölcsi képe.

Hasonlítsuk össze előítéletek nélkül a civilizált ember és a vadember helyzetét, és állapítsuk meg, ha lehet, hány új kaput nyitott az előbbi a fájdalomnak és a halálnak, nem is beszélve arról, hogy milyen gonosz, milyen nyomorult és mennyi szükséget szenved. Ha megfontoljuk, hogy mennyi szellemi kín emészt minket, mennyi heves szenvedély gyötör és kerget kétségbeesésbe, hogy milyen mérhetetlen munka nehezedik a szegények vállára, s ami még veszedelmesebb, milyen elpuhult életmódnak adják át magukat a gazdagok, akik az egyik embert szükségleteiknek áldozzák fel, a másikat meg szertelenségeiknek; ha a szörnyűséges kotyvalékokra, az ártalmas fűszerekre, a romlott élelmiszerekre, a hamisított gyógyszerekre gondolunk; ha emlékezetünkbe idézzük, mennyi csalásra vetemednek azok, akik árusítják, mennyi tévedésbe esnek azok, akik felírják a gyógyszereket, s mennyi méreg tapad az edényekhez, amelyekben készítik őket; ha felbecsüljük, mennyi járványos betegséget okoz az összecsődült embertömegben keletkező rossz levegő, életmódunk túlfinomult volta, a szobában és a szabad ég alatt való tartózkodás váltogatása, az öltözködésben tanúsított túlságos elővigyázatosság, s mindaz a gondoskodás, ami túlzott érzé-

kenységünk következtében nélkülözhetetlen szokásunkká vált, és ami nem maradhat el – önhibánkból vagy külső okból –, hogy a mulasztás ne kerülne életünkbe vagy egészségünkbe; ha számításba vesszük, hány ezer ember vesztét okozták az egész városokat elemésztő vagy romba döntő tűzvészek és földrengések; egyszóval, ha összeadjuk a veszedelmeket, amelyekkel mindezek az okok fenyegetnek, akkor rá fogunk eszmélni, hogy igen drága árat fizettünk a természetnek, amiért tanításait semmibe vettük.

Nem ismétlem itt meg, amit a háborúról másutt írtam; azonban szeretném, ha a tanult emberekben volna annyi akaraterő vagy bátorság, hogy egyszer a nyilvánosság elé tárják azt a szörnyű pusztítást, melyet az élelmiszer-szállítók és a tábori kórházak szervezői visznek véghez a seregekben; mert akkor kiderülne, hogy alig titkolt mesterkedéseik a legnagyszerűbb hadsereget is a semmivel vagy annál is kevesebbel teszik egyenlővé, és több katona vesztét okozzák, mint amennyit az ellenség kardja kaszabol le. Ugyanilyen megdöbbentő eredményre jutunk, ha kiszámítjuk, hány embert nyel el a tenger évről évre, akár az éhségnek esnek áldozatul, akár a skorbutnak, akár a kalózoknak, a tűznek vagy a hajótörésnek. Kétségkívül a tulajdon bevezetésének s így a társadalomnak a számlájára kell írnunk a sok gyilkosságot, mérgezést, országúti rablást, sőt e bűnök megtorlását is, mert a büntetés szükséges ugyan, hogy elejét vehessük a még nagyobb bajoknak, de egy ember meggyilkolását két vagy még több ember kivégzésével bosszulja meg, és így valójában kétszer akkora veszteséget okoz az emberfajnak, mint maga a bűntett. És mennyi szégyenletes módszert eszeltek ki, hogy akadályozzák a gyermekszületést és becsapják a természetet! Durva és züllött vágyaknak hódolnak, csúfot űzve a természet legelbűvölőbb művéből, olyan vágyaknak, amelyeket a vademberek és az állatok soha nem ismertek, s amelyeket csak a civilizált országokban hívott életre a megromlott képzelet; titkos magzatelhajtásra vetemednek, méltóan orgiáikhoz meg a becsület hamis

felfogásához; temérdek gyermeket kitesznek az utcára vagy meggyilkolnak, a szülők nyomorúságának vagy az anya barbár szégyenkezésének az áldozatait; végül megcsonkítanak szerencsétlen férfiakat, hitvány énekek kedvéért, vagy ami még rosszabb, egynémely ember állati féltékenysége miatt feláldozzák életük egy részét és minden utódukat, ami kétszeres megcsúfolása a természetnek, ha az utóbbi okból történik: először megcsúfolja a természetet az, amit az áldozatokkal tesznek, másodszor az, amire használják őket.*

És ha kimutatnám, hogyan támadja meg ez a kór már a forrásainál az emberi nemet? Megtámadja a legszentebb kapcsolatot is, mert az emberek már itt sem mernek a természetre hallgatni, amíg a vagyonnal nem tanácskozták meg a dolgot, és mert a polgári állapot zűrzavarában összekeveredik az erény és a bűn, úgyhogy a tartózkodás bűnös óvatosságnak kezd számítani, ha viszont valaki megtagadja, hogy életet adjon egy hozzá hasonló lénynek, azt emberies cselekedetnek tekintik. De ne tépjük szét a fátylat, mely

* De nem fordul-e elő sokkal gyakrabban ezernyi más, veszedelmesebb eset, amikor az atyai jogok nyíltan megsértik az emberiséget? Mennyi tehetség maradt rejtve, mennyi hajlandóságon tettek erőszakot az oktalan atyai kényszer miatt! Hány ember tüntette volna ki magát megfelelő körülmények között; mégis boldogtalanul és megszégyenülten halnak meg, mert olyan pályára kényszerültek, mely nem volt nekik való! Hány boldog, jóllehet egyenlőtlen házasságot hiúsítottak meg vagy dúltak föl, hány tisztességes asszony veszítette el becsületét ebben a társadalmi rendben, mely szüntelen ellentmond a természet rendjének! S hány más, természetellenes házasságot kötöttek meg az érdek parancsára, hiába tiltakozott a szerelem és az ész! Hány becsületes és erényes férj és feleség is csak gyötri egymást, mert nem illenek össze! Hány fiatal és szerencsétlen ember esik áldozatul a szülők fösvénységének, hányan merülnek alá a bűnbe vagy tengetik könnyben ázva szomorú napjaikat, mert felbonthatatlan kötelékben nyögnek, holott a szív berzenkedik a frigy ellen, s csak az arany kötötte meg! És még boldogok a kevesek, akik elég bátrak és erényesek, hogy eldobják életüket, mielőtt valamilyen barbár erőszak a bűnbe vagy a kétségbeesésbe taszítaná őket. Bocsássatok meg nekem, szánalomra méltó Atya és Anya: kedvem ellenére növelem fájdalmatokat; de álljon itt örök és elrettentő például mindazoknak, akik merészelik megszegni a természet legszentebb jogát, bárha éppen a természet nevében cselekednek is.[43]

Csak a rosszul megalkotott kötésekről, társadalmi berendezkedésünk műveiről szóltam itt; de ki gondolja, hogy az olyan házasságok, amelyek megkötésénél a szerelem és a rokonszenv felügyelt, minden nehézségtől mentesek? [1782.]

annyi borzalmat takar; érjük be azzal, hogy megjelöljük a bajt, s bízzuk másokra, hogy orvosolják.

Tegyük hozzá mindehhez az egészségtelen mesterségeket, amelyek megrövidítik az életet és aláássák az egészséget: a bányamunkát, a különböző fémek és ásványok – kivált az ólom, a réz, a higany, a kobalt és az arzén – feldolgozását, s a többi mesterséget, mely nap mint nap számtalan munkás – tetőfedők, ácsok, kőművesek, kőfejtők – életébe kerül, gyűjtsük össze, mondom, mindezeket a példákat, és meglátjuk, hogy fajunk megfogyatkozásának, amit nem egy filozófus megállapított, a társadalom létrehozása és tökéletesbedése az oka.

A társadalmak alapításánál kezdődő bajt csakhamar betetőzi a fényűzés, mert lehetetlen útját állni, ahol az emberek mohón vágynak a kényelemre, és a többiek megbecsülésére, s azzal az ürügygyel, hogy megélhetést biztosít a szegényeknek, aminek egyáltalán nem volna szabad szükségessé válnia, mindenki mást elszegényít, és előbb-utóbb elnépteleníti az államot.

A fényűzés sokkal rosszabb orvosság, mint amilyen rossz a baj, melyet állítólag orvosol; vagy helyesebben, a fényűzés maga a legrosszabb minden rossz közül, bármilyen államban jelentkezik is, nagyban vagy kicsinyben, mert tönkreteszi a földművest és a polgárt, csak hogy enni adhasson a lakájok és semmirekellők hadának, akikből ő csinált lakájokat és semmirekellőket; akárcsak a perzselő déli szelek, melyek falánk rovarokat hoznak a füvekre és a növényekre, megfosztják táplálékuktól a hasznos állatokat, s nélkülözést meg halált visznek mindenüvé, ahol csak megjelennek.

A társadalom és a belőle származó fényűzés ad életet a szabad művészeteknek és a mesterségeknek, a kereskedelemnek és a művelődésnek, s e haszontalan dolgok felvirágoztatják az ipart, meggazdagítják és vesztükbe döntik az államokat. A hanyatlás oka igen egyszerű. Könnyűszerrel beláthatjuk, hogy természeténél fogva a mezőgazdaság a legkevésbé jövedelmező minden mesterség közül:

mivel a föld termékeit senki sem nélkülözheti, ezért a mezőgazdasági termények árának arányban kell állnia a legszegényebb emberek vásárlóképességével. Ebből az elvből levonhatjuk azt a szabályt, hogy a mesterségek jövedelmező volta fordított arányban áll a hasznosságukkal, s végül is a legszükségesebb dolgok előállítására fordítják a legkevesebbet. Amiből látható, mit kell gondolnunk az ipar valóságos hasznáról és haladásának tényleges következményeiről.

Ez az oka, hogy a jólét végül is nyomorúságba dönti a nemzeteket, amelyeket a legjobban csodálunk. Ahogy a mesterségekkel együtt terjed és felvirágzik az ipar, a megvetett földműves, aki a fényűzés fenntartásához szükséges adók terhét viseli, s arra ítéltetett, hogy munka és éhezés között tengesse életét, a földműves elhagyja telkét, hogy a városban keresse meg a kenyeret, melyet neki kellene oda szállítania. Minél nagyobb ámulatot ébreszt az ostoba népben a főváros, annál inkább retteghetünk, hogy a vidék elnéptelenedik, a földek parlagon maradnak, az országutakat pedig elárasztják a koldussá vagy tolvajjá lett polgárok, hogy egy szép napon a bitón vagy a trágyadombon végezzék életüket. Így történik, hogy míg az állam egyfelől meggazdagszik, másfelől meggyengül és elnéptelenedik, s hogy a leghatalmasabb királyságok előbb temérdek fáradozás árán gazdaggá és elhagyottá válnak, majd prédául esnek a szegényebb nemzeteknek, melyek nem bírják leküzdeni a végzetes kísértést, hogy meghódítsák őket s maguk is meggazdagodjanak és meggyengüljenek, míg végül őket is meghódítják és elpusztítják más nemzetek.

Magyarázzák meg végre, miből keletkezett a barbárok hatalmas áradata, mely annyi évszázadon át Európába, Ázsiába és Afrikába özönlött? Talán bizony mesterségbeli ügyességük, bölcs törvénykezésük, kiváló államrendjük duzzasztotta fel népességüket? Mondják meg bölcs tudósaink, miért nem gyilkolták le percenként egymást ezek a vad és nyers, pallérozatlan, féktelen, tanulatlan

emberek a legelők vagy vadászterületek miatt, ahelyett, hogy ennyire megszaporodtak volna? Magyarázzák meg, honnan vették a bátorságot, hogy farkasszemet nézzenek a leleményes emberekkel, akik mi voltunk, remek katonai szabályzatainkkal, nagyszerű törvénykönyveinkkel és bölcs törvényeinkkel? S mi az oka végül, hogy amióta a társadalom tökéletesbedni kezdett az északi országokban, amióta annyi gondot fordítottak rá, hogy megtanítsák az embereket kölcsönös kötelességeikre s a kellemes és békés együttélés művészetére, azóta eltűntek a hajdan olyan gyorsan növekvő embertömegek? Félek, a végén azzal a válasszal fog előállni valaki, hogy az emberek igen bölcsen jártak el, amikor feltalálták e nagy dolgokat, nevezetesen a mesterségeket, hogy elejét vegyék a faj túlzott szaporodásának, nehogy a nekünk rendelt világ végül túlságosan kicsiny legyen lakóinak.

Mit tegyünk hát? Döntsük le a társadalmakat, ne legyen többé enyém s tiéd, térjünk vissza az erdőbe a medvék közé? Így okoskodnának ellenségeim, de én sietek elébe vágni e következtetéseknek, bár nem kevésbé szívesen hagynám, hogy kimondják és megszégyenüljenek. Ó, ti, akiknek nem szólalt meg az égi hang, akik nem tudtok az emberfaj más rendeltetéséről, mint hogy békében töltse be rövid életét; ti, akik képesek vagytok elhagyni a városokat, a végzetes javakkal, a nyughatatlan szellemmel, a megrontott szívekkel és a fékevesztett vágyakkal együtt; támasszátok föl hajdani, első ártatlanságotokat, rajtatok áll; s ne féljetek, hogy netán lealacsonyítjátok az emberfajt, ha lemondtok a műveltségről, hogy a bűnös hajlamoktól megszabaduljatok. Akikből pedig, akárcsak belőlem, a szenvedélyek örökre kiölték az eredendő egyszerűséget, akik többé nem képesek füveken és makkon élni, s nem lehetnek meg törvények és főemberek nélkül, akik első ősapjuk óta természetfölötti tanokon nevelkednek, akik abban a szándékban, hogy az emberi cselekedetek mindjárt kezdetben erkölcsi jelleget kapjanak, holott máskülönben csak hosszú idő múltán jutottak volna el erre

a fokra, ebben a szándékban olyan előírást látnak, mely önmagában hatástalan és minden más rendszerben megmagyarázhatatlanná válik, egyszóval, akik meg vannak győződve róla, hogy az isteni hang az egész emberi nemet olyan tudásra és boldogságra szánta, amilyen a mennyei szellemeké: mindezek az emberek iparkodjanak erényes módon élni, amire kötelezték magukat, midőn megismerkedtek az erényekkel, és iparkodjanak így kiérdemelni az erényes élet örök jutalmát; tiszteljék társadalmuk szent kötelékeit; szeressék felebarátaikat és minden erejükkel szolgálják őket; lelkiismeretesen engedelmeskedjenek a törvényeknek, a törvényhozóknak és a törvény szolgáinak; s főként hódolattal adózzanak a jó és bölcs fejedelmeknek, akik megelőzhetik, orvosolhatják vagy enyhíthetik a viszszaéléseket és bajokat, márpedig ezek mindig készen állnak, hogy lesújtsanak ránk; buzdítsák e derék főembereket, félelem és hízelkedés nélkül mutassák meg nekik, mily nagy feladatok és milyen szigorú kötelességek állnak előttük. De sújtsák megvetésükkel az olyan alkotmányt, amelyet csak kiváló emberek képesek fönntartani, mert az ilyen ember gyakrabban kerestetik, mint föllelhető, és mert az ilyen alkotmányból több valóságos szerencsétlenség származik, mint amennyi látszólagos haszon.

X. jegyzet

Az emberek között, akikről személyes tapasztalatból vagy a történetíróktól és az utazóktól tudunk, vannak barnák, fehérek és rézbőrűek; egyesek hosszú hajat viselnek, másoknak csak göndör gyapja van, egyesek csaknem tetőtől talpig szőrösek, másoknak még szakálla sincs; léteztek és talán még ma is léteznek óriás termetű emberfajták, és ha a pigmeusok meséjét figyelmen kívül hagyjuk is, hisz meglehet, eltúlozzák a dolgot, tudjuk, hogy a lappok és kivált a grönlandiak erősen alatta maradnak az átlagos emberi termetnek;

egyesek szerint egész népek farkat viselnek, akár a négylábúak, s bár nem hiszek vakon Hérodotosz és Ktésziasz[44] beszámolóinak, mindazonáltal levonhatjuk belőlük azt a legalábbis igen valószínű nézetet, hogy ha jó megfigyeléseket lehetett volna tenni az ősidőkben, amikor a különböző népek életmódja távolabb állt egyik a másikától, mint korunkban, akkor a testfelépítés és a testtartás terén is sokkal szembeszökőbb különbségeket lehetett volna megállapítani. Nem nehéz kétségbevonhatatlanul bizonyítani ezeket a tényeket, s csak az lepődik meg rajtuk, aki hozzászokott, hogy kizárólag a környezetében levő tárgyakra ügyeljen, és mit sem tud arról, hogy milyen óriási hatást tesz az éghajlat, a levegő, a táplálék, az életmód és általában a szokások változatossága, főként pedig arról, hogy milyen meghökkentő erővel hatnak ezek az okok, amikor folyamatosan, nemzedékek hosszú során keresztül működnek. Ma, amikor a kereskedelem, az utazások és a hódítások jobban összekötik a különböző népeket, életmódjukat pedig szüntelen közelíti egymáshoz a gyakori érintkezés, ma azt találjuk, hogy bizonyos nemzeti különbségek kisebbek mint azelőtt; például bárki megállapíthatja, hogy a mai franciák nem azok a szőke, sudár termetű emberek, akikről a latin történetírók beszélnek, pedig az idő meg a franciák és normannok keveredése – lévén ez utóbbiak szintén fehérek és szőkék – vissza kellett volna állítsa az ország lakosainak természetes testalkatában és bőrszínében mindazt, amit a rómaiakkal való érintkezés elvehetett az éghajlat hatásából. Ezernyi ok módosíthatja és módosítja is az emberi fajt, s ez a megfigyelés gyanakvásra ingerel: nem úgy áll-e a dolog, hogy a sok emberszerű lény, melyeket az utazók különösebb vizsgálódás nélkül állatnak vettek, vagy azért, mert külső testfelépítésükben némi eltérést fedeztek föl, vagy egyszerűen azért, mert nem beszéltek, nem úgy áll-e a dolog, mondom, hogy ezek a lények igazi vademberek, csak éppen ősrégen szétszóródtak az erdőkben, ezért aztán nem volt módjuk kifejleszteni a fajukban lappangó készségeket, s még egé-

szen csekély tökéletesbedésre sem jutottak, hanem megmaradtak az eredendő természeti állapotban. Hadd világítsam meg egy példával, mit akarok mondani.

„A Kongói Királyságban – írja *Az utazások történeté*-nek fordítója[45] –, szép számmal élnek azok a nagy állatok, amelyeket Kelet-Indiában orangutánnak neveznek; ezek mintegy középen állnak az ember és a pávián között. Battel elbeszéli,[46] hogy a Loango királyságbeli Majomba erdeiben kétfajta szörny fordul elő, a nagyobb neve *pongo*, a kisebbé *enjoko*. Az előbbiek pontos hasonmásai az embernek, de sokkal testesebbek és igen magas termetűek. Az arcuk emberi, de szemük igen-igen mélyen ül. Kezük, orcájuk, fülük szőrtelen; csak a szemöldök kivétel, az igen hosszú. Jóllehet egyéb tagjaik meglehetősen szőrösek, szőrzetük nem nagyon vastag, a színe barna. Egyetlen testrészük, a láb különbözteti meg őket az embertől, ugyanis nincsen lábikrájuk. Egyenes törzzsel járnak, s közben kezükkel a nyakukat borító szőrzetbe kapaszkodnak. Lakóhelyük az erdő, a fákon alszanak, ahol egyfajta tetőt készítenek maguknak, az eső elleni védekezésül. Húst soha nem esznek. A négereknek az a szokása, hogy amikor átkelnek az erdőn, éjszakára tüzet gyújtanak. Megfigyelték, hogy amikor reggel távoznak, a pongók átveszik helyüket a tűz körül, és addig nem tágítanak onnét, amíg a láng ki nem alszik: mert ügyesek ugyan, de ahhoz nem elég értelmesek, hogy fát hordjanak oda és ébren tartsák a tüzet."

„Olykor csapatokba verődnek és megölik az erdőn áthaladó négereket. Még a lakóhelyükön legelésző elefántokat is megtámadják, s ökölcsapásokkal és botütésekkel addig zaklatják őket, amíg hangos kiáltások közepette futásban nem keresnek menedéket. Élő pongót nem lehet fogságba ejteni, mert olyan tagbaszakadt, hogy tíz ember sem állítaná meg. De a négerek gyakran megfogják a kölyköket, miután az anyát elejtették, mert a kicsinyek az anyjuk testébe kapaszkodva maradnak. Amikor egyikük meghal, a többi

állat egy halom ággal és lombbal borítja be a testét. Purchass[47] hozzáteszi: beszélgetéseik során Battel elmesélte, hogy egy pongo elrabolt tőle egy néger kisgyermeket, aki egy egész hónapot töltött az állatok között; semmi kárt nem tesznek az emberekben, akikkel váratlanul összetalálkoznak, legalábbis abban az esetben, ha azok nem törődnek velük, ahogy a kis néger megfigyelte. A szörnyek másik faját Battel nem írja le."

„Dapper[48] megerősíti, hogy a Kongói Királyság tele van ezekkel az állatokkal, melyeknek a neve Indiában orangután, azaz erdőlakó, az afrikaiak körében pedig Quojas-Morros. Ez az állat, mondja Dapper, annyira hasonlít az emberhez, hogy egynémely utazó fejében meg is fordult, nem egy asszony és egy majom ivadéka-e. Ám ez merő agyrém, még a négerek is elvetik. Egy ilyen állatot Kongóból Hollandiába szállítottak, s ott bemutatták Frigyes Henrik orániai herceg előtt. Magassága egy hároméves gyermeké volt, teste átlagosan telt, de szögletes és arányos felépítésű, igen mozgékony és igen élénk; lába húsos és jól megtermett, testének egész elülső része csupasz, hátát azonban fekete szőr borította. Arca első pillantásra emberére emlékeztetett, ám orra lapos volt és viszszagörbült. Füle emberi fajra vallott, keble – mert nőstény volt – gömbölyű, kezén a hüvelykujj elvált a többi ujjtól, lábikrája és sarka húsos volt. Gyakran járt felegyenesedve a lábán, elég nehéz terheket is képes volt felemelni és odébb vinni. Amikor inni akart, egyik kezével leemelte a korsó fedelét, másikkal az alját tartotta. Azután egy bájos mozdulattal megtörölte az ajkát. Amikor aludni tért, fejét egy vánkosra tette, s olyan ügyesen betakarózott, hogy bárki azt gondolta volna, ember fekszik az ágyban. A négerek különös dolgokat mesélnek erről az állatról. Azt állítják, hogy megerőszakolja az asszonyokat és a lányokat, mi több, a fegyveres férfiakra is van bátorsága rátámadni. Egyszóval, úgy látszik, nem más ő, mint az ókoriak szatírja. Merolla[49] talán csak ezekről az állatok-

ról beszél, amikor azt mondja, hogy a négerek vadászat közben olykor vadembereket, férfiakat és nőket, ejtenek foglyul."

Ezekről az emberszabású állatfajokról szó esik még *Az utazások történeté*-nek III. kötetében is, *beggo* és *mandrill* név alatt, mi azonban a fenti beszámolóknál maradunk. Ezeknek az állítólagos szörnyeknek a leírása meghökkentő hasonlóságokat mutat az emberi fajjal, a különbségek pedig kisebbek, mint amit két ember között megállapíthatnánk. Az idézett helyekből nem világlik ki, mire támaszkodnak a szerzők, amikor megtagadják a szóban forgó állatoktól a vadember nevet, de könnyen feltehető, hogy az állatok ostobaságára, meg arra, hogy nem beszélnek. De ez gyenge érv azok szemében, akik tudják, hogy bár a beszéd szervei természettől megvannak az emberben, maga a beszéd nem természetes adottság, s hogy a tökéletesbedés tehetsége milyen magasan eredeti állapota fölé emelte a civilizált embert. A fenti leírásokat tartalmazó néhány sor alapján megítélhetjük, milyen rosszul figyelték meg ezeket az állatokat és mennyi előítélettel néztek rájuk. Például szörnyszülöttnek mondják őket, miközben elismerik, hogy utódokat nemzenek. Battel egy helyen azt mondja, hogy a pongók megölik az erdőn áthaladó négereket, egy másik helyen Purchass hozzáteszi, semmi kárt nem okoznak nekik, még akkor sem, amikor váratlanul találkoznak össze, legalábbis ha a négerek megállják, hogy ne nézzenek oda. A pongók a négerek gyújtotta tűz köré gyűlnek, miután azok elvonultak, és ők is elvonulnak, amikor a tűz kihunyt: eddig a tények. Ami ezután jön, az már a megfigyelő értelmezése: *mert ügyesek ugyan, de ahhoz nem elég értelmesek, hogy fát hordjanak oda és ébren tartsák a tüzet.* Szeretném tudni, honnan veszi Battel vagy Purchass, a szövegek összeállítója, hogy a pongók azért vonultak el, mert ostobák, és nem azért, mert ez volt a céljuk. Az olyan éghajlaton, mint amilyen a loangói, az állatoknak nemigen van szükségük tűzre, s ha a négerek tüzet gyújtanak, úgy nem annyira a hideg ellen, mint a vadállatok elriasztá-

sára; egészen természetes tehát, hogy miután egy ideig élvezték a lángokat vagy jól fölmelegedtek, a pongók már unalmasnak tartják, hogy folyvást ugyanazon a helyen maradjanak, s elmennek legelészni, ami sokkal több időt kíván, mintha húst ennének. Egyébként tudvalevő, hogy a legtöbb állat természettől fogva rest – ez alól az ember sem kivétel –, és semmilyen fáradságra nem hajlandó, ha nem feltétlenül szükséges. Végül igen különösen hangzik, hogy a pongók, noha dicsérik erejüket és ügyességüket, noha eltemetik halottaikat és gallyakból tetőt készítenek maguknak, ne tudnának fadarabokat vetni a tűzbe. Emlékszem, láttam egyszer, amint egy majom elvégezte a műveletet, amelyre a pongók állítólag nem képesek; igaz, akkor még nem foglalkoztatott a kérdés, és így magam is ugyanabba a hibába estem, amelyet az utazók szemére vetek: elmulasztottam megvizsgálni, mi volt a majom szándéka, ébren tartani a tüzet, vagy egyszerűen – mint hiszem – utánozni az emberi tevékenységet. De bárhogyan volt is, bizonyos, hogy a majom nem az ember egyik válfaja; nem csupán azért, mert híján van a beszéd képességének, hanem főként azért, mert ebből a fajból kétségkívül hiányzik a tökéletesbedés tehetsége, ami az emberi faj megkülönböztető jegye. Csakhogy a pongo és az orangután esetében nem vizsgálták meg kellő gonddal a kérdést, és így nem vonhatjuk le ugyanezt a következtetést. Mégis volna egy mód, hogy a legpallérozatlanabb megfigyelő is teljes bizonyossággal megállapíthassa, ember-e az orangután vagy valamilyen más faj; de ez a kísérlet, túl azon, hogy egyetlen nemzedék kevés volna elvégezni, mindenképpen kivihetetlen, mert a feltevés igazságának már azelőtt bizonyosnak kellene lennie, hogy a kísérletbe jó lelkiismerettel belevághatnának.

Aki elhamarkodottan s nem a felvilágosult ész alapján ítélkezik, az mindig túlzásokra ragadtatja magát. Utazóink a *pongo*, a *mandrill* és az *orangután* név alatt zavartalanul az állatok közé sorolják azokat a lényeket, amelyeket az ókoriak *szatír*, *faun* és *Silvanus*

néven az istenekhez soroltak. Meglehet, ha pontosabb vizsgálatokat végeznek, azt fogják találni,* hogy ezek a lények emberek. Addig azonban, úgy tűnik nekem, sokkal több okunk van Merollára, erre a művelt szerzetesre és szemtanúra hagyatkoznunk, aki minden együgyűségével is igen éles elméjű ember volt, mint Battelra, a kereskedőre, Dapperra, Purchassra meg a többi kompilátorra.

Minek gondolták volna az ilyen megfigyelők azt az 1694-ben talált gyermeket, akiről az imént beszéltem, s aki semmi jelét nem adta észnek, négy lábon járt, nem beszélt, és az emberi hangra semmiben nem hasonlítható hangokat adott? Hosszú idő telt el addig, folytatja ugyanaz a filozófus, akitől ezt a tényt veszem, mire egy-két szót kimondott, s még akkor is igen barbár módon fejezte ki magát. Mihelyt megtanult beszélni, kérdezgetni kezdték korábbi állapotáról, de nem emlékezett rá, mint ahogyan mi is elfelejtjük, mi történt velünk a bölcsőben. Ha ez a gyermek balszerencséjére utazók karmai közé kerül, mihelyt megállapítják, hogy néma és buta, kétségkívül úgy döntöttek volna, hogy visszaküldik az erdőbe vagy állatkertbe zárják; azután pedig kitűnő beszámolóikban nagy bölcsen úgy beszéltek volna róla, mint valami igen különös állatról, mely meglehetősen hasonlít az emberre.

Európa népei három vagy négy évszázada elárasztották a többi világrészt, s azóta egymást követik az újabb és újabb útirajzok és beszámolók. Mégis meggyőződésem, hogy nem ismerünk más embert, mint az európait; az előítéletek még a művelt emberek körében sem hunytak ki, s ez arra enged következtetni, hogy az ember tanulmányozásának fellengzős neve alatt mindenki csak a saját országában élő embereket tanulmányozza. Hiába jönnek és mennek az emberek, filozófiájukat, úgy látszik, otthon hagyják, s az egyik nép filozófiája kevéssé látszik megfelelni a másik népnek. Az ok nyilvánvaló, legalábbis a távoli vidékek esetében. Csupán

* hogy ezek a lények nem állatok és nem istenek, hanem emberek [1782.]

négyfajta ember tesz hosszú utazásokat: tengerészek, kereskedők, katonák, hittérítők. Nos hát, nem várhatjuk, hogy az első három osztályból jó megfigyelők kerülnek ki; ami pedig a negyediknek a tagjait illeti, ezeket elfoglalja magasztos hivatásuk, s ha nem is rabjai a helyzetükben gyökerező előítéleteknek, mint a többiek, azt kell hinnünk, hogy nem szívesen adnák át magukat merő kíváncsiságból végzett vizsgálódásoknak, mert az ilyesmi elvonná őket a fontosabb munkáktól, melyekre életüket tették. És különben is: sikerrel hirdetni az Evangéliumot, ehhez csak buzgalom kell, Isten megadja a többit; az emberek tanulmányozásához azonban olyan képességekre van szükség, amelyeket Isten nem ad meg akárkinek, még a szenteknek sem mindig. Nem nyithatunk ki valamely útikönyvet, hogy ne találkoznánk mindenféle jellem- és erkölcsrajzokkal, ámde megdöbbenéssel kell tapasztalnunk, hogy ezek az emberek, akik annyi mindent leírtak, csak azt mondták el, amit már mindenki tudott, és csak azt látták meg a világ túlsó végén, aminek a megállapításához a szomszéd utcáig sem kellett volna elmenniök, a nemzetek igazi megkülönböztető jegyei pedig csaknem mindig elkerülik tekintetüket, pedig a látásra termett szem azonnal felismeri az ilyesmit. Innen a nagy bölcsesség, melyet vég nélkül hajtogat a filozófuskodók siserahada, hogy az emberek mindenütt egyformák, és mivel mindenütt ugyanolyan szenvedélyek rabjai és ugyanolyan vétkekbe esnek, ezért meglehetősen hasztalan dolog a különböző népek jellemzésével próbálkozni; ami körülbelül olyan okoskodás, mintha azt mondaná valaki, hogy nem lehet megkülönböztetni egymástól Pétert és Pált, mert mind a kettőnek orra, szája és szeme van.

Visszatérnek-e a boldog idők, midőn a népek nem ártották bele magukat a filozófiába, ám a Platónok, Thalészek és Püthagoraszok, lángoló tudásvágytól űzve, a legnagyobb utazásokra vállalkoztak s egyedül azért, hogy tanuljanak; jó messzire mentek, hogy lerázzák a nemzeti előítéletek jármát, megismerjék az emberek közötti

hasonlóságokat és különbségeket, és egyetemes tudásra tegyenek szert, azaz ne csak azt tudják, ami egyetlen században vagy egyetlen országban igaz, hanem ami minden időben és mindenütt az, s így úgyszólván közös tudománya a bölcseknek.

Bámulattal adóznak ama néhány kíváncsi ember bőkezűségének, akik drága pénzen beutazták a Keletet, tudósok és festők társaságában, vagy másokat küldtek ilyen utazásokra, hogy lerajzolják a romokat és kibetűzzék vagy lemásolják a feliratokat; ám fel nem foghatom, hogyan lehetséges, hogy századunkban, amikor mindenki igaz ismeretekre vágyik, miért nincs két ember, aki egyet akar és egyformán gazdag, az egyik pénzben, a másik tehetségben, aki egyformán szereti a dicsőséget és a halhatatlanságot, akik közül az egyik feláldozna húszezer tallért a vagyonából, a másik tíz évet az életéből, hogy véghezvigyenek egy híres világ körüli utazást, és tanulmányozzák – egyszer már nem a köveket és növényeket, hanem az embert és az erkölcsöket. Sok-sok évszázadon át csak a házat méregették és szemlélték; ők végre arra vállalkoznának, hogy megismerjék a ház lakóit.

Az Akadémia tagjai, akik bejárták Európa északi és Amerika déli részeit, inkább geométerként látogattak oda, mint filozófusok gyanánt. De minthogy egyszerre voltak geométerek és filozófusok, nem tekinthetjük teljesen ismeretlennek azokat a vidékeket, amelyet a La Condamine-ok[50] és a Maupertuis-k[51] láttak és leírtak. Az ékszerész Chardin,[52] aki platóni utazást tett, mindent elmondott Perzsiáról; Kínát, úgy tetszik, jól megfigyelték a jezsuiták. Kaempfer[53] meglehetős képet ad arról a kevésről, amit Japánban látott. De semmi ehhez foghatót nem tudunk a kelet-indiai népekről, mert ezeket kizárólag olyan európaiak látogatták meg, akiknek fontosabb volt az, ami az erszényükbe került, mint az, ami a fejükbe. Egész Afrika megismerése hátravan még, számos lakójával együtt, akiknek a jelleme éppolyan sajátos, mint a bőrük színe; az egész föld tele van népekkel, amelyeknek csak a nevét

tudjuk, és mégis bátorkodunk ítéletet mondani az emberi nemről! Tegyük föl, hogy egy Montesquieu, egy Buffon, egy Diderot, egy Duclos,[54] egy d'Alembert, egy Condillac vagy valaki hozzájuk hasonló beutazza a földet, hogy elhozza a tudást honfitársainak; megfigyeli és leírja, ahogyan csak tehetsége engedi, Törökországot, Egyiptomot, a Berberföldet, a Marokkói Császárságot, Guineát, a kafferok országát, Belső-Afrikát és keleti partvidékét, Malabart, Mogult, a Gangesz partjait, Sziám, Pegu és Ava királyságait, Kínát, Tatárföldet és főként Japánt; azután a másik féltekén Mexikót, Perut, Chilét, a Magellán-szorost, hogy ki ne felejtsük a patagónokat (akár léteznek, akár nem), Tucumant, Paraguayt, ha lehetséges, Brazíliát, végül a Karib-szigeteket, Floridát és minden vad vidéket: valamennyi utazás közül ez volna a legfontosabb, ezt kellene a legnagyobb gonddal végbevinni. Tegyük föl, hogy az új Herkulesek, miután emlékezetes utazásaikról visszatértek, kedvük szerint megírják az erkölcsi és politikai természetrajzát annak, amit láttak: szemünk láttára egy új világ kerülne ki a tolluk alól, és így megtanulnánk, hogyan nézzük saját világunkat. Azt mondom, ha az ilyen megfigyelők az egyik lényről kijelentik: ez ember, a másikról: ez állat, úgy hinnünk kell, amit állítanak; de nagy együgyűségre vall faragatlan utazókra hagyatkozni ezen a téren, hiszen az ember olykor kísértést érez, hogy róluk magukról is feltegye a kérdést, amelybe belekontárkodnak, amikor más állatok mibenlétét kell eldönteni.

XI. jegyzet

Ez, nekem úgy tűnik, tökéletesen bizonyos, s fel nem foghatom, miből jönne létre a vak szenvedély, amelyet filozófusaink a vadembernek tulajdonítanak. Az egy fizikai szükséget kivéve – ezt maga a természet követeli meg –, szükségleteink csak a megszokás

következtében szükségletek, korábban nem azok; vagy pedig vágyaink teszik őket szükségletekké, de nem vágyunk olyasmire, amit nem vagyunk képesek megismerni. A vadember tehát csak olyasmire vágyik, amit ismer, és csak olyasmit ismer, amit birtokol vagy könnyen birtokba vehet, s ezért semmi sem nyugodtabb, mint az ő lelke és semmi sem korlátozottabb, mint az ő szelleme.

XII. jegyzet

Locke *Polgári Kormányzat*-ában[55] találtam egy ellenvetést, mely olyan meggyőzőnek látszik, hogy nem hallgathatom el: „A hím és a nőstény társulásának célja – mondja a filozófus – nem egyszerűen utódok nemzése, hanem a faj fenntartása, ezért a társulásnak a gyermeknemzés után is fönn kell maradnia, legalábbis addig, amíg az utódok táplálása és oltalmazása szükségessé teszi, vagyis ameddig azok nem válnak képessé rá, hogy maguk gondoskodjanak szükségleteikről. Látjuk, hogy az embernél alacsonyabb rendű teremtmények állandóan és pontosan betartják ezt a szabályt, melyet a Teremtő végtelen bölcsessége írt elő a keze műveinek. A növényevő állatoknál a hím és a nőstény társulása nem tart tovább az egyszeri párosodás aktusánál, mert az anya emlői elegendők a kicsinyek táplálására, amíg azok képessé válnak legelni, s így a hím beéri a nemzéssel, azután nem avatkozik bele a nőstény és a kicsinyek életébe, akiknek a fennmaradásához nem tud hozzájárulni. De a ragadozó állatok esetében a társulás hosszú ideig fennáll, mert az anya a saját zsákmányából nem tudja megfelelően ellátni önmagát és ugyanakkor táplálni a kicsinyeit, hiszen a zsákmányejtés egyszerre fáradságosabb és veszedelmesebb módja a táplálkozásnak, mint a növényevés, ezért aztán a hím segítsége teljességgel nélkülözhetetlen közös családjuk fenntartásához, ha szabad ezt a kifejezést használnunk, mert amíg a gyermek nem tud egyedül

zsákmányt keresni magának, addig fennmaradása a hím és a nőstény gondoskodásától függ. Ugyanezt találjuk a madaraknál, ha leszámítunk néhány házimadarat, ezek ugyanis olyan helyen élnek, ahol az állandó élelembőség felmenti a hímet a kicsinyek táplálásának gondja alól. Ameddig a fészeklakó kicsinyeknek táplálékra van szükségük, a hím és a nőstény ellátja őket, mígnem megtanulnak repülni és gondoskodni tudnak létfenntartásukról."

„S ebben áll véleményem szerint a legfőbb, ha ugyan nem az egyedüli oka annak, hogy az emberi nem esetében a hím és a nőstény hosszabb ideig tartó társulásra kényszerül, mint a többi teremtménynél. Ez az ok a következő: a nőstény már jóval azelőtt fogamzásképessé s rendszerint újból terhessé válik, és új gyermekeket hoz a világra, hogy az előző gyermek nélkülözni tudná a szülői segítséget és egyedül láthatná el magát. Így az atyának gondoskodnia kell ivadékairól, mégpedig hosszú időn át, s ezért tartósan együtt kell élnie azzal a nővel, akitől gyermekei vannak; sokkal tovább fenn kell tartania ezt a társulást, mint a többi teremtménynek, mert azoknak a kicsinyei hamarabb önállóvá lesznek, mint hogy elkövetkeznék az új gyermeknemzés ideje, s ezért a hím és a nőstény közötti kapcsolat magától megszakad, és mind a kettő visszanyeri teljes szabadságát, míg csak el nem jő az az évszak, amelyik szokás szerint párosodásra ösztönzi őket; ekkor új társat kell keresniök. S nem csodálhatjuk eléggé a Teremtő bölcsességét, mert úgy alkotta meg az embert, hogy az képes legyen ne csak a jelenről, de a jövőről is gondoskodni, mert úgy akarta és úgy intézte, hogy az emberi társulás sokkal tovább álljon fönn, mint a többi faj hímjeinek és nőstényeinek társulása, s ily módon a hím és a nőstény serényebb legyen, érdekeik pedig jobban összehangolódjanak, ami lehetővé teszi, hogy ellássák gyermekeiket és örökséget hagyjanak rájuk: mert semmi sem ártalmasabb a gyermekekre nézve, mint ha a házasfelek társulása laza és bizonytalan vagy könnyen és gyakran felbomlik."

Ha az igazság szeretete rábírt, hogy becsületesen előadjam ezt az ellenvetést, ugyanez az igazságszeretet azt is megkívánja tőlem, hogy néhány megjegyzést fűzzek hozzá, ha megválaszolásul nem is, legalább megvilágításul.

1. Mindenekelőtt leszögezem, hogy a morális bizonyítékok nem sokat nyomnak a latban, amikor a fizikai valóságról van szó, s inkább arra szolgálnak, hogy a fennálló tényekről számot adjanak, mint hogy megállapítsák e tények valóságos fennállását. Márpedig Locke úr ilyen bizonyítékkal él az említett helyen; mert hiába előnyös az emberfajra nézve, hogy a férfi és a nő házassága tartós legyen, ebből még nem következik, hogy a természet is így rendelkezett, különben azt kellene mondanunk, hogy a természet hozta létre a polgári társadalmat is, valamint a mesterségeket, a kereskedelmet és mindent, ami állítólag hasznára van az embereknek.

2. Nem tudom, honnan veszi Locke úr, hogy a ragadozó állatok körében hosszabb ideig áll fönn a hím és a nőstény társulása, mint a növényevőknél, és hogy az egyik segít a másiknak a kicsinyek etetésében. Semmi jele, hogy a kutya, a macska, a medve vagy a farkas jobban felismerné nőstényét, mint a ló, a kos, a bika, a szarvas vagy bármely más négylábú állat az övét. Ellenkezőleg, úgy látszik, ha a nőstény rászorul a hím segítségére kicsinyeinek fenntartásában, ez főként a kizárólagos növényevőknél van így, mert a legelészés nagyon sok időt vesz el, s ez idő alatt az anya kénytelen elhanyagolni kölykeit, míg a medve vagy a farkas egy szempillantás alatt felfalja zsákmányát, és így több ideje marad a kicsinyek szoptatására, anélkül, hogy maga éheznék. Ezt az okoskodást alátámasztja az emlők és a kicsinyek viszonylagos számára vonatkozó megfigyelés; a húsevők és a növényevők különböznek e szám tekintetében, amint azt már elmondtam a VIII. jegyzetben. Ha e megfigyelés helyes és általános, úgy eggyel több komoly okunk van kételkedni benne, hogy az emberfaj kezdettől fogva húsevő, hiszen a nőnek csak két emlője van, s egyszerre csak egy gyermeke

születik; ha tehát arra az eredményre akarnánk jutni, amire Locke, akkor egész okfejtését visszájára kellene fordítanunk. A madarak vonatkozásában sem megbízhatóbb ez a megkülönböztetés. Mert kivel lehetne elhitetni, hogy a hím és a nőstény együttélése tartósabb a hollók és a keselyűk, mint a gerlék között? Két háziállatunk, a galamb és a kacsa, közvetlen ellenpéldával szolgál a szerző rendszerével szemben. A galamb csakis magvakon él, de együtt marad nőstényével, és közösen etetik kicsinyeiket. A kacsáról köztudott, hogy szereti a húst, mégsem ismeri föl sem nőstényét, sem kicsinyeit, és nem segít nekik a létfenntartásban. A tyúk nem kevésbé húsevő fajta, és nem fordul elő, hogy a kakas a legcsekélyebb mértékben is törődnék a csibékkel. Ha más fajoknál a hím megosztja a nősténnyel a kicsinyek etetésének gondját, ez azért van, mert a madarak kezdetben nem tudnak röpülni, anyjuk pedig nem képes szoptatni őket, és így sokkal kevésbé nélkülözhetik az apai segítséget, mint a négylábúak, melyek, legalábbis egy ideig, megélnek anyjuk emlőjén.

3. Nem kevés bizonytalanság uralkodik a Locke úr egész okfejtéséhez alapul szolgáló döntő tény körül. Mert ha meg akarnók tudni, hogy a puszta természeti állapotban a nő, mint ez a szerző állítja, megint teherbe esik-e és újabb gyermeket hoz-e a világra, jóval azelőtt, hogy az előző gyermek gondoskodni tudna szükségleteiről, akkor olyan kísérleteket kellene végeznünk, amelyeket Locke bizonyosan nem végzett el, és senkinek nem áll módjában elvégezni. A férj és a feleség folyamatos együttélése annyira kézenfekvő alkalom az újabb terhesség előidézésére, hogy igen nehéz elhinnünk, hogy a véletlen találkozás vagy egyedül az érzéki vágy ugyanolyan gyakori hatást tesz a puszta természeti állapotban, mint a házasfelek közötti társulás állapotában; ha a szaporodás lassú, a gyermekek talán erőteljesebbek lesznek, a születésük közötti nagyobb távolságot pedig ellensúlyozhatja, hogy a fogamzás képessége esetleg később huny ki, ha a nők kevésbé élnek vissza

vele fiatal korukban. Ami a gyermekeket illeti, jó okunk van azt hinni, hogy képességeik és szerveik később fejlődnek ki nálunk, mint az eredeti állapotban, amelyről beszélek. Szüleiktől eleve gyengébb testalkatot örökölnek; a felnőttek mindent elkövetnek, hogy tagjaikat bebugyolálják és gátolják a mozgásban; elpuhultságban nevelkednek; s mindez (sőt talán még az is, hogy nem saját anyjuk tejét szívják) akadályozza és késlelteti a természet első lépéseit. Figyelmüket folyvást ezerféle dologra irányítják, de nem törődnek testi erőik gyakorlásával, s ez is hátráltatja a növekedésüket; ezért aztán, ha nem azon kezdenék, hogy ezer módon túlterhelik és kifárasztják szellemüket, hanem hagynák, hogy gyakorolják testüket, folytonosan mozogva, amit a természet ír elő, akkor vélhetőleg sokkal hamarabb megtanulnának járni, cselekedni és szükségleteikről gondoskodni.

4. Végül Locke úr legfeljebb azt bizonyítja be, hogy létezhetett olyan indítóok, amely a férfit a nőhöz kötötte, amikor annak gyermeke volt, de egyáltalán nem bizonyítja, hogy a kapcsolatnak a lebetegedés előtt s a terhesség kilenc hónapja alatt is fenn kellett állnia. Ha a nő közömbös a férfinak e kilenc hónap alatt, ha netán már meg sem ismeri, miért volna akkor segítségére a szülés után? Miért segítene felnevelni egy gyermeket, akiről azt sem tudja, hogy az övé-e, s akinek születését nem akarta és nem látta előre? Locke úr nyilvánvalóan felteszi, amit meg kellene magyaráznia. Mert nem az a kérdés, hogy miért marad a férfi a nő mellett a szülés után, hanem az, hogy a fogamzás után miért marad mellette. Mihelyt a vágy kielégült, a férfinak nincs szüksége erre a bizonyos nőre, sem a nőnek erre a bizonyos férfira. A férfi nem törődik tettének következményeivel, talán nem is tud róluk. Az egyik jobbra megy, a másik balra, és semmi jele, hogy a kilenc hónap elteltével emlékeznének rá, hogy ismerték egymást: mert az a fajta emlékezet, amelyiknél fogva az egyik egyén előszeretettel választ egy másikat a nemzési aktushoz, ez a fajta emlékezet feltételezi,

miként a szövegben bizonyítottam, hogy az emberi értelem nagyobb haladást tett vagy jobban megromlott, mint ami az állati létnek attól az állapotától várható, amelyikről itt szó van. Egy másik nő tehát éppolyan kellemesen kielégítheti a férfi új vágyait, mint az, akit már megismert, s egy másik férfi ugyanúgy kielégítheti a nőt, feltéve, hogy a terhesség állapotában a vágy ugyanolyan erős, amiben okkal kételkedünk. Ha pedig a természeti állapot közepette a nőben kihuny a szerelmi szenvedély, amikor teherbe esik, akkor még nehezebbé válik a férfival társulnia, hiszen ebben az esetben nincs szüksége sem arra a férfira, aki teherbe ejtette, sem valaki másra. Így hát sem a férfinak nincs oka, hogy ugyanannak a nőnek a társaságát keresse, sem a nőnek, hogy ugyanazon férfiét. Locke érvelése tehát összeomlik, s e filozófus minden dialektikája kevés volt, hogy megóvja őt a hibától, melyet Hobbes és mások elkövettek. Egy olyan tényre kellett volna magyarázatot adniok, mely a természeti állapothoz tartozik, ahol az emberek elszigetelten éltek, és az egyik embert semmi sem késztette arra, hogy egy bizonyos másik ember mellett maradjon; sőt arra sem késztetett semmi, hogy az emberek általában egymás mellett maradjanak, ami sokkal rosszabb; de az említett filozófusoknak eszükbe sem jutott átugrani a társadalmi állapot évszázadait, vagyis azokat az időket, amikor az embereknek mindig érdekükben áll egymás közelében maradni, és az egyik férfinak gyakran érdekében áll, hogy egy bizonyos másik férfi vagy nő közelében maradjon.

XIII. jegyzet

Óvakodom belevágni fejszémet a nyelvek létrehozásának előnyei és hátrányai fölötti filozófiai elmélkedésbe. Nem az vagyok, akinek megengedik, hogy a közkeletű tévedések ellen támadjon, s a művelt sokaság túlságosan tiszteletben tartja előítéleteit, semhogy

nyugodtan elviselné állítólagos paradoxonjaimat. Beszéljenek csak azok, akiknek soha nem rótták fel bűnéül, hogy egynémely alkalommal az ész pártjára merészeltek állni a sokaság véleményével szemben. *Nec quidquam felicitati humani generis decederet, si, pulsa tot linguarum peste et confusione, unam artem callerent mortales, et signis, motibus, gestibusque licitum foret quidvis explicare. Nunc vero ita comparatum est, ut animalium quae vulgo bruta creduntur, melior longe quam nostra hac in parte videatur conditio, ut pote quae promptius et forsan felicius, sensus et cogitationes suas sine interprete significent, quam ulli queant mortales, praesertim si peregrino utantur sermone.* Isaac Vossius: *De poematum cantu et viribus ritmi.* 66. old.[56]

XIV. jegyzet

Platón, kimutatván, hogy a diszkrét mennyiségnek és viszonyainak a fogalma nélkülözhetetlen a legcsekélyebb mesterség gyakorlásához is, joggal gúnyolódik korának szerzőin, akik azt állították, hogy Palamedész[57] találta föl a számokat Trója ostrománál, mintha elképzelhető volna, mondja ez a filozófus, hogy Agamemnón korábban nem tudta, hány lába van. Csakugyan, a társadalom és a mesterségek nem juthattak volna arra a fokra, amelyen már Trója ostromának idején álltak, ha az emberek nem ismerik a számokat és a számolást; de ha ismerni kell is a számokat, mielőtt más ismeretekre szert tehetnénk, azért még nem könnyebb elképzelni, hogyan találták fel őket. Mihelyt ismertek a számok nevei, könnyű megmagyarázni a jelentésüket és felidézni az általuk képviselt fogalmakat; de aki e neveket feltalálta, annak még a hozzájuk tartozó fogalmak elgondolása előtt mintegy meg kellett barátkoznia a filozófiai elmélkedéssel, gyakorlatot kellett szereznie abban, hogy a létezőket egyedül lényegük szerint tekintse, minden

más észlelettől függetlenül, ez pedig igen fáradságos, igen metafizikai, igen kevéssé természetes elvonatkoztatás, jóllehet nélküle soha nem sikerült volna átvinni egyik fajról vagy nemről a másikra a fogalmakat, sem a számokat egyetemessé tenni. A vadember szemügyre vehette jobb lábát meg a balt külön-külön, vagy tekinthette a kettőt együtt, a pár oszthatatlan fogalma alatt, s közben nem kellett arra gondolnia, hogy két lába van; mert más a megjelenítő fogalom, amelyik elénk festi a tárgyat, és megint más a szám fogalma, amelyik meghatározottságot ad neki. Még kevésbé volt képes a vadember ötig számolni, s jóllehet ha két kezét egymásra helyezte, megfigyelhette, hogy ujjai pontos megfelelésben vannak, mégis távol állt tőle, hogy a számszerű egyenlőségre gondoljon. Nem tudta inkább, hány ujja van, mint azt, hogy hány haja szála; s ha valaki megtanította volna rá, hogy micsodák a számok, majd azt mondta volna neki, hogy ugyanannyi ujj van a kezén, mint a lábán, úgy lehet, igen meglepődött volna, amikor, összehasonlítván a kettőt, azt találja, hogy az illető igazat mondott.

XV. jegyzet

Nem szabad összetéveszteni az önzést az önszeretettel: a két szenvedély természete és hatása erősen különbözik. Az önszeretet természetes érzés; arra ösztökéli az állatokat, hogy őrködjenek fennmaradásukon; amikor pedig az emberben az ész irányítása alá kerül és módosul a szánalomérzés hatására, az emberiesség és az erény forrása lesz. Az önzés viszonylagos, mesterséges érzés; a társadalomban keletkezett, és arra indítja az embereket, hogy fontosabbnak tartsák magukat a többieknél; ez sugall minden rosszat, amit csak egymásnak okoznak, s a becsületnek is ez az igazi forrása.

Ha ebben megegyeztünk, a következőt állítom: eredendő állapotunkban, az igazi természeti állapotban nem létezik önzés.

Minden egyes ember úgy tekint magára, mint önmagának egyetlen szemlélője, mint az egyedüli lény a világon, aki érdeklődést tanúsít iránta, mint érdemeinek egyedüli bírája; ezért aztán lelkében nem csírázhatik ki ez az érzés, hiszen ez olyan összehasonlításokból ered, amelyeket a természeti állapotban leledző embernek nem áll módjában elvégezni. Az ilyen ember, ugyanezen oknál fogva, nem ismeri a gyűlöletet és a bosszúvágyat sem, mert ezek a szenvedélyek csak abban fogannak meg, aki úgy véli, hogy sérelem érte; s mivel a megvetés vagy az ártani akarás teszi a sértést, nem pedig az okozott baj, ezért azok az emberek, akik sem felbecsülni, sem kölcsönösen összehasonlítani nem tudják egymást, gyakran alkalmazhatnak ugyan erőszakot egymás ellen, amikor ez hasznukra válik, de soha nem sértheti meg egyik a másikát. Egyszóval, az ember szemében csak olyanok a többiek, mint valamilyen más fajhoz tartozó állatok, s ezért elragadhatja zsákmányát a gyengébbtől vagy átengedheti a magáét az erősebbnek, de mindig természetes eseményt lát e fosztogatásban, soha nem járja át más érzés, mint a jó- vagy balszerencse miatti öröm vagy fájdalom.

XVI. jegyzet

Rendkívül figyelemre méltó, hogy jóllehet az európaiak igen hosszú ideje próbálják a maguk életmódjára téríteni a világ különböző részein élő vadembereket, eddig egyet sem sikerült megnyerniök, még a kereszténység latba vetésével sem, mert hittérítőink néha kereszténnyé teszik őket, de civilizált emberré soha. Leküzdhetetlenül irtóznak attól, hogy átvegyék erkölcseinket és úgy éljenek, ahogyan mi, s nincs mód irtózásukat leküzdeni. Ha ezek a szegény vademberek olyan szerencsétlenek, ahogyan állítják róluk, ítélőképességük miféle felfoghatatlan hanyatlása okozza akkor, hogy nem hajlandók a példákat követve civilizálódni, megtanulni, ho-

gyan éljenek boldogan közöttünk? Viszont ezernyi helyen olvashatjuk, hogy francia és más európai emberek önszántukból ezekhez a népekhez menekültek, egész életüket náluk élték le, mert többé nem tudták elhagyni ezt az oly különös életmódot; és még okos hittérítők is akadnak, akik ellágyulva vágyakoznak a nyugodt és ártatlan napok után, melyeket az általatok megvetett népek körében töltöttek? Ha azt válaszolja valaki, hogy a vadember nem elég bölcs, hogy józanul ítélhessen a tulajdon állapota meg a miénk felől, erre azt mondom, hogy nem az ész, hanem sokkal inkább a szív dolga megítélni, mi a boldogság. Egyébként ezt a választ még nagyobb erővel is visszájára fordíthatjuk: mert a mi gondolkodásunk távolabb áll attól a szellemi berendezkedéstől, amelyre szükségünk volna, hogy felfoghassuk, mi örömet találnak a vademberek az ő életmódjukban, mint a vadembereké attól, amelynek a segítségével ők felfoghatják a miénket. Csakugyan, néhány megfigyelés után könnyűszerrel felismerik, hogy minden fáradozásunk csupán két célra irányul, nevezetesen az élet javaira és a többi ember elismerésére. De hogyan képzelhetnők el mi, hogy miféle élvezetet okoz a vadembernek egyedül élni az erdő közepén vagy halászattal foglalatoskodni, vagy egy rossz fuvolát fújni, amelyből soha egyetlen hangot sem sikerül kicsalnia, és nem is törődni vele, hogy megtanul-e játszani rajta?

Többször vittek vadembereket Párizsba, Londonba és más városokba: nagy hűhóval tárták eléjük fényűzésünket, gazdagságunkat, leghasznosabb és legkülönösebb mesterségeinket mindahányat; de az egész legfeljebb ostoba álmélkodást váltott ki belőlük, a legcsekélyebb sóvárgás jele nélkül. Emlékszem, egyebek között, arra az észak-amerikai főnökre, akit mintegy harminc éve az angol királyi udvarba vittek. Ezernyi dolgot vonultattak el a szeme előtt, hogy kiválaszthasson valami kedvére való ajándékot, de semmit sem találtak, ami érdeklődését felkeltette volna. Fegyvereinket nehéznek és kényelmetlennek találta, cipőink felsebezték lábát,

ruháink feszélyezték, mindent elutasított; végül észrevették, hogy kézbe vett egy vászonterítőt, és mintha tetszett volna neki, ahogy a vállára borította. Elismeri legalább, kérdezték tőle tüstént, hogy ez hasznos darab? Igen, felelte, azt hiszem, majdnem olyan jó, mint egy állatbőr. És még azt sem mondja, ha mindkettőt viselte volna esőben is.

Talán ellene veti valaki: a szokás teszi, hogy a vademberek nem ismerik fel, mi a jó életmódunkban, mert a szokás mindenkit a maga életmódjához köt. Ha így van, akkor legalábbis igen különös, hogy a szokás jobban megszeretteti a vademberrel a nyomorúságot, mint az európai emberekkel a boldogság élvezetét. Megfellebbezhetetlen választ fogok adni erre az utolsó ellenvetésre; nem sorolom elő a sok fiatal vadembert, akiket hiába igyekeztek civilizálni; nem beszélek azokról a grönlandiakról és izlandiakról, akiket Dániában próbáltak felnevelni, s akik mind belehaltak a bánatba és a kétségbeesésbe: egyiket az epekedés vitte el, másik a tengerbe fulladt, amikor úszva próbált hazatérni; beérem azzal, hogy egyetlen jól alátámasztott példára hivatkozom: ám vizsgálják meg az európai civilizáció bámulói.

„Hiába volt a Jóreménység foki misszionáriusok minden erőfeszítése, soha egyetlen hottentottát sem sikerült megtéríteniük. Van der Stel, Fokváros kormányzója magához vett egyet, amikor az még kisgyermek volt, s a keresztény vallás elvei, valamint az európai szokások szerint neveltette. Gazdag ruhában járatták, megtanították több nyelven beszélni, s fejlődése tökéletesen igazolta a neveltetésére szánt erőfeszítéseket. A kormányzó sokat remélt a fiatalember eszétől; Indiába küldte egy teljhatalmú megbízottal, aki nagy hasznát vette a Társaság ügyeinek intézésében. A megbízott halála után az ifjú hottentotta visszatért Fokvárosba. Hazaérkezése után néhány nappal meglátogatta egy-két hottentotta rokonát, levetette európai öltözékét és birkabőrbe bújt. Új ruhájában visszatért az erődbe, kezében egy csomaggal, mely régi ruhadarab-

jait tartalmazta, s átnyújtván a csomagot a kormányzónak, a következő beszédet intézte hozzá: »Legyen olyan jóságos, uram, és vegye tudomásul, hogy örökre lemondok erről a holmiról. Egész életemre lemondok a keresztény vallásról is; úgy határoztam, hogy őseim vallása és szokásai szerint fogok élni. Egyetlen kegyet kérek öntől, hagyja meg a nyakláncomat és a késemet. Az ön iránti szeretetből őrizném meg e tárgyakat.« Meg sem várva Van der Stel válaszát, tüstént futásnak eredt, és soha többé nem látták Fokvárosban." *Az utazások története.* V. köt., 175. old.

XVII. jegyzet

A következő ellenvetést tehetné valaki: ebben a felfordulásban, ahelyett, hogy csökönyösen egymást gyilkolnák, inkább szétszóródnának az emberek, ha szétszóródásuknak nem volna határa. Csakhogy, először is, ezek a határok lehettek a világ határai is, s ha arra gondolunk, milyen mértéktelen növekedésnek indul a népesség a természeti állapotban, belátjuk, hogy a föld hamarosan megtelt emberekkel, akik ily módon kénytelenek voltak egymás közelében élni. Azonkívül, az emberek szétszóródtak volna, ha a baj gyorsan éri őket, s a változás egyik napról a másikra következik be. De járomban születtek; megszokták, hogy cipeljék az igát, még ha teljes súlyával rájuk nehezedett is, s beérték azzal, hogy várják a pillanatot, amikor majd lerázhatják. Végezetül, miután megszokták, hogy ezernyi kényelemben van részük, amelyet elveszítenének, ha nem maradnak együtt, már nehezebb volt szétszóródniok, mint az első időkben, amikor mindenkinek csakis önmagára volt szüksége, és ezért mindenki maga döntött, nem várta meg, hogy valaki más a jóváhagyását adja elhatározásához.

XVIII. jegyzet

V. marsall[58] elbeszéli, hogy egyik hadjárata során egy élelmiszerszállító mértéktelen csalásai olyan szenvedést okoztak a katonáknak és olyan zúgolódást váltottak ki a hadseregben, hogy keményen összeszidta a szállítót, és megfenyegette, hogy fel fogja akasztatni. Ez a fenyegetés lepereg rólam, felelte vakmerően a csirkefogó, és van szerencsém közölhetni önnel, hogy nem szokás felakasztatni egy olyan embert, akinek százezer tallérja van. Nem tudom, hogyan történt, teszi hozzá ártatlanul a marsall, de valóban nem akasztattam föl, bár százszor megérdemelte.

XIX. jegyzet

Az osztó igazság is ellene szegülne a természeti állapot szigorú egyenlőségének, ha az fennmaradhatna a polgári társadalomban. Mivel a polgárok tehetségükhöz és erejükhöz mérten kötelesek szolgálni az államot, ezért, másfelől, szolgálataik arányában kell jutalmazni és kitüntetni őket. Ebben az értelemben kell vennünk azt a helyet Iszokratésznél,[59] ahol ez amiatt dicséri az első athéniakat, hogy meg tudták különböztetni, melyik kedvezőbb számukra az egyenlőség két válfaja közül: az, amikor minden állampolgár ugyanazokban az előnyökben részesül, vagy az, amikor mindenki érdemei szerint részesül az előnyökben. E leleményes államférfiak, teszi hozzá, száműzték az igazi egyenlőséget, mely nem tesz különbséget a rosszak és a jók között, és szigorúan ragaszkodtak ahhoz az egyenlőséghez, amelyik mindenkit érdeme szerint büntet és jutalmaz. De először is, bármilyen romlottá vált a társadalom, olyan társadalom soha nem létezett, ahol semmi különbséget nem tettek jók és rosszak között: és mivel a törvény erkölcsi téren nem tud olyan pontos mértéket szabni, hogy szabály gya-

nánt szolgálhatna az elöljáróknak, ezért nagyon bölcsen jár el, amikor megtiltja nekik, hogy személyekről ítélkezzenek, s csak a cselekedetekről engedi ítélkezni őket, mert így a polgárok sorsa és rangja nincs elöljáróik kényére bízva. Az erkölcsök csak akkor tűrik el cenzorok bíráskodását, ha olyan tiszták, mint a régi rómaiaknál; nálunk hamarosan mindent felforgatnának az ilyen ítélőszékek. A közvélemény dolga, hogy különbséget tegyen a rosszak és a jók között; az elöljárók csak a szoros értelemben vett jog bírái, az erkölcs igazi bírája a nép, mely feddhetetlen, sőt bölcs bíró ezen a téren: néha becsapják, de nem ronthatják meg soha. A polgárok rangját nem a személyes érdem alapján kell hát szabályozni, mert ez lehetővé tenné az elöljáróknak, hogy csaknem önkényesen alkalmazzák a törvényt, hanem az államnak tett valóságos szolgálataik alapján, mert az ilyesmit pontosabban föl lehet becsülni.

POLITIKAI GAZDASÁGTAN

GAZDASÁG vagy OECONOMIA *(morális és politikai)*, ez a kifejezés az *οἶκος* (ház) és a *νόμος* (törvény) szavakból származik, s eredetileg egyszerűen azt jelenti, hogy a házat bölcsen és a törvények szerint vezetik, az egész család javára. Később kiterjesztették a nagy családnak, az államnak a kormányzására is. A kétfajta jelentést megkülönböztetendő, az utóbbi esetben *általános* vagy *közgazdaságról* beszélnek, az előbbiben pedig *háztartásról* vagy *különös gazdaságról*. A *háztartásról* lásd: CSALÁDATYA.

Ha igaz volna is, amit nem egy szerző állít, hogy az állam és a család között nagyon sok a hasonlóság, ebből még nem következnék, hogy az egyik társadalomban bevált magatartási szabályok a másikban is megfelelnek: a kettő túlságosan különbözik nagyság tekintetében, semhogy egyformán lehetne igazgatni őket, s a háztartás, ahol az atya egymaga át tudja tekinteni az egészet, mindig mérhetetlenül messze lesz a polgári kormányzattól, ahol a vezető úgyszólván semmit sem lát idegen szemek nélkül. E tekintetben csak akkor válhatnának egyenlővé a dolgok, ha az atya tehetsége, ereje és valamennyi képessége a család méreteinek arányában növekednék, s a hatalmas uralkodók lelke úgy viszonyulna a közönséges emberekéhez, mint birodalmuk kiterjedése a magánszemélyek örökölt vagyonának nagyságához.

De hogyan hasonlíthatna az állam kormányzása a család igazgatásához, ha alapjuk ennyire különböző? Az apa testi erőben felülmúlja gyermekeit, s ameddig segítségére szorulnak, joggal vélik,

hogy az atyai hatalom a természettől ered. A nagy család tagjai természettől fogva egyenlők; a politikai hatalom önkényes módon alakul ki, és csakis megállapodásokon alapulhat; ugyanígy az elöljárók is csak a törvények alapján parancsolhatnak a többieknek. Az atya kötelességeit a természetes érzések diktálják, méghozzá olyan hangon, hogy ritkán juthat eszébe megtagadni az engedelmeskedést. Az állam vezetőinek nem parancsol efféle szabály; valójában csak azt kötelesek teljesíteni a néppel szemben, amire ígéretet tettek, s amit a népnek jogában áll megkövetelni tőlük. További, ennél is fontosabb különbség, hogy a gyermekeknek semmijük sincs, csak amit atyjuktól kapnak, ezért hát világos, hogy minden tulajdonjog az atyát illeti meg vagy tőle származik, aminek az ellenkezője igaz a nagy családban: itt csak azért vezetik be a dolgok általános igazgatását, hogy biztosítsák a magántulajdont, mely már előbb is létezik. A munka fő célja minden házban az atya örökségének megőrzése és gyarapítása, hogy a gyermekek ne legyenek szegényebbek, midőn egy nap szétosztják közöttük az örökséget; az államkincstár vagyona viszont csupán eszköze – gyakran igen rosszul alkalmazott eszköze – a magánszemélyek közötti béke és jólét fenntartásának. Egyszóval, a kis családnak az a sorsa, hogy egy napon kihunyjon és feloldódjék több hasonló családban, a nagy család viszont arra teremtetett, hogy változatlan állapotban örökké fennmaradjon; ezért aztán az előbbinek növekednie kell, hogy megsokasodhassék, az utóbbi azonban elég, ha nem lesz kisebb és kisebb; sőt könnyűszerrel bebizonyíthatjuk, hogy a növekedés inkább árt, mint használ neki.

A dolog természetéből adódó különféle okoknál fogva az atyának kell a családban parancsolnia. Először is, az atyai és az anyai tekintély nem lehet egyenlő, hanem egyetlen kéznek kell kormányoznia, és véleménykülönbségek esetén lennie kell egy erősebb hangnak, amelyik eldönti a vitát. Másodszor, bármilyen jelentéktelennek gondoljuk is a női gyengélkedést, időközönként mégis

tétlenségre kárhoztatja az anyát, ami elégséges ok, hogy ne őt illesse meg az elsőbbség, mert ha a mérleg tökéletesen kiegyensúlyozott, egy szalmaszál is elbillentheti. Mi több, a férjnek ügyelnie kell a feleség viselkedésére, mert nem közömbös neki, hogy a gyermekek, akiket elismerni és nevelni kénytelen, ne mástól származzanak, hanem csakis tőle. A feleségnek semmi hasonlótól nem kell tartania, ezért nincsenek hasonló jogai férje fölött. Harmadszor, a gyermekek engedelmességgel tartoznak az atyának, eleinte szükségből, később hálából; miután életük első felében ő gondoskodott szükségleteikről, életük második felében nekik kell az ő szükségleteinek szentelni magukat. Negyedszer, ami a cselédeket illeti, azok is szolgálni tartoznak őt, cserében azért, hogy gondoskodik eltartásukról; kivételt csak az az eset képez, amikor felbontják a szerződést, mivel már nem felel meg nekik. Nem beszélek a rabszolgaságról, mert ez természetellenes intézmény, és semmiféle jog nem szentesítheti.

A politikai társadalomban semmi effélét nem találunk. Nemhogy természetes érdeke volna a magánszemélyek boldogsága, az állam feje gyakran az ő nyomorúságukban leli meg tulajdon boldogulását. Ha örökletes a hatalom, gyakran megesik, hogy gyermek parancsol felnőtt férfiaknak. Ha pedig választás útján töltik be, temérdek nehézség merül fel a választási eljárásban; mindkét esetben oda az atyai tekintély előnyei. Ha egyetlen vezető van, az emberek ki vannak szolgáltatva uruknak, akit semmi sem ösztökél szeretni őket; ha több vezető van, úgy nemcsak a zsarnokságot kell elviselni, hanem a vezetők viszálykodásait is. Egyszóval, minden társadalomnak vannak elkerülhetetlen fogyatékosságai, s ezek súlyos következményeket vonnak maguk után. A közérdek és a törvény híján van minden természeti hatalomnak, és szüntelen rohamra indulnak ellenük a társadalom fejének és tagjainak magánérdekei és szenvedélyei.

Bár a családatya és a legfőbb elöljáró ténykedésének ugyanarra a

célra kell irányulnia, de okvetlenül különböző utakon haladnak. Kötelességeik és jogaik olyannyira eltérőek, hogy amennyiben nem teszünk világos különbséget a két személy között, menthetetlenül hamis fogalmat alkotunk a társadalom alapvető törvényeiről, s az emberi nemre nézve végzetes tévedésekbe esünk. Csakugyan: ha jó családatya a természet hangjánál jobb tanácsot nem követhet, midőn kötelességét teljesíti, az elöljárót mindig tévútra vezeti ez a hang, szüntelenül igyekszik eltávolítani a kötelességeitől, s előbbutóbb vesztébe sodorja őt magát és az államot is, hacsak nem állja útját a fennköltebb erény. A családatyának csupán egy óvintézkedést kell tennie, védekezni a züllés ellen, feltartóztatni természetes hajlamainak megromlását; az elöljárót viszont éppen a természetes hajlamok rontják meg. Az előbbinek csak a szívére kell hallgatnia, hogy jól cselekedjék, az utóbbi azon nyomban áruló lesz, mihelyt a szívére hallgat. Még azt is gyanakvással kell fogadnia, amit elméje sugall; nem követheti azt, ami a maga számára, hanem csakis azt, ami a köz számára ésszerű, ez pedig nem más, mint a törvény. A természet temérdek jó családatyát teremtett, de kétséges, hogy mióta a világ világ, teremtett-e az emberi bölcsesség tíz embert, aki képes a többieket kormányozni.

A fentiekből következik, hogy nem alaptalanul különböztetik meg a *közgazdaságot* a *magángazdaságtól*, és hogy mivel az állam és a család között mindössze annyi a hasonlatosság, hogy vezetőiknek mind a kettőt boldoggá kell tenniök, ezért nem lehet egyiket is, másikat is ugyanazon elvek szerint kormányozni. Úgy vélem, elég e néhány sor, hogy megdöntsem ama gyűlöletes rendszert, melyet Filmer lovag próbált felállítani *Patriarcha* című művében;[1] ha két jeles férfiú egész könyveket írt cáfolatul, ezzel túlságosan is megtisztelték a szóban forgó művet. Egyébként ez a tévedés igen régi keletű, hiszen már Arisztotelész helyénvalónak találta, hogy nekitámadjon; érveit a *Politika* első könyvében olvashatjuk.

Arra kérem olvasóimat, alaposan különböztessék meg a *közgaz-*

daságot, értekezésem tárgyát (ezt *kormányzatnak* nevezem), a legfőbb hatalomtól is (melynek a *főhatalom* nevet adom). A különbség abban áll, hogy az egyik a törvényhozó hatalmat gyakorolja s bizonyos esetekben kötelező erővel rendelkezik az egész nemzet fölött, míg a másik csupán a végrehajtó hatalom birtokosa és csak magánszemélyek fölött rendelkezik. Lásd: POLITIKA és FŐHATALOM.

Hadd folyamodom itt egy közkeletű hasonlathoz. Sok tekintetben pontatlan ugyan, de segítségével jobban megmagyarázhatom, mire gondolok.

Ha egyedi mivoltában vesszük szemügyre az állam szervezetét, úgy tekinthetjük, mintha élő szervezet volna, akárcsak az emberi test. A főhatalom a fej; a törvények és a szokások az agy, vagyis az idegek kiindulópontja s az értelemnek, az akaratnak, az érzékeknek a székhelye; az agy szervei pedig a bírák és elöljárók; a kereskedelem, az ipar és a mezőgazdaság a száj és a gyomor, ezek készítik a közös táplálékot; az állam pénzügyi eszközei a vér; a bölcs *gazdaság*, mely a szív munkáját végzi, szétküldi őket az egész testbe, hogy mindenhová eljuttassák az eleséget és az életet; az állampolgárok a törzs és a végtagok, ők mozgatják, éltetik és működtetik a gépezetet; bárhol sérülnek meg, a fájdalom benyomása tüstént eljut az agyba, ha az élőlény egészséges.

Az élet mindkét esetben azonos az egészben lakozó énnel, valamennyi rész kölcsönös érzőképességével és belső összhangjával. Ha a kapcsolat megszűnik, elenyészik a formai egység, s a szomszédos részek már csak annyiban tartoznak össze, hogy egymás mellett vannak; az ember meghalt, az állam felbomlott.

Az állam tehát morális lény is, akarata van; s ez az általános akarat mindig az egésznek és valamennyi részének a fenntartására és jólétére törekszik. Ez a forrása a törvényeknek, s ez írja elő az állam valamennyi tagjának, hogy mi igazságos és mi igazságtalan egymáshoz és az államhoz való viszonyukban. Amiből mellesleg szólván kiviláglik, hogy tévednek azok a szerzők, akik lopás-

nak minősítik, hogy a lakedaimóniai gyermekek ravasz cselfogásokkal szerzik meg szűkös étküket, noha törvény írja elő, hogy így kell cselekedniök; és lehet-e törvényellenes, amit a törvény parancsol? Lásd a JOG címszót;[2] ott található a forrása a nagyszerű és ragyogó elvnek, amelyet a jelen cikkben kifejtek.

Észre kell vennünk, hogy ez a szabály az állam valamennyi polgárára érvényes ugyan, de nem minden esetben helyes kiterjeszteni az idegenekre. Világos, hogy miért van így: jóllehet tulajdon polgáraival szemben az állam akarata általános akarat, de nem általános, hanem különös és egyedi akarat az idegen államok és idegen állampolgárok szemszögéből nézve, és jogossága a természeti törvényen méretik meg; ez pedig ismét csak megfelel a fenti elvnek, mert most az egész föld-ország lesz az állam, a természeti törvény pedig az általános akarat, míg a különböző államok és népek csupán egyes tagjai lesznek a nagy államnak.

Ha e megkülönböztetéseket az egyes politikai társadalmakra és tagjaikra alkalmazzuk, megkapjuk a legegyetemesebb és legbiztosabb elveket, amelyek segítségével ítéletet mondhatunk valamely kormányzat jó vagy rossz voltáról és általában az emberi cselekedetek morális értékéről.

Minden politikai társadalom más, kisebb társadalmakból épül fel; ez utóbbiak különbözőfélék, s valamennyinek megvannak a maga érdekei és vezérelvei. Bárki felismeri őket, mert külső és törvényesen megerősített formában léteznek. Azonban nem kizárólag ilyen társulások alkotják az államot: valahányszor megesik, hogy a magánszemélyek valamilyen közös érdek alapján egyesülnek, állandó vagy ideiglenes társulás keletkezik, melynek ereje, ha kevésbé feltűnő is, azért még nem kevésbé valóságos. Ha csakugyan meg akarjuk ismerni az erkölcsöket, e társulások különböző viszonyait kell alapos megfigyelés alá vennünk. Mindeme hallgatólagos vagy formális társulások a maguk akaratának érvényesítése révén ezerféleképpen módosítják a közakarat megnyilatkozását.

Az ilyen különös társadalmak akarata mindig két viszony alatt áll: általános akarat a társulás tagjaihoz képest, a nagy társadalomhoz képest pedig különös akarat, mely első pillantásra helyesnek mutatkozik, másodikra azonban helytelennek. Valaki lehet hitbuzgó pap, vitéz katona, odaadó orvos és rossz állampolgár. Egy határozat előnyös lehet a kis közösségre, és igen ártalmas a nagyra nézve. Igaz ugyan, a különös társadalmak mindig alárendelődnek az átfogóbb társadalmaknak, s így inkább kell engedelmeskedni az utóbbiaknak, mint a többinek, továbbá, az állampolgári kötelességek megelőzik a szenátor kötelességeit, az ember kötelességei pedig az állampolgári kötelességeket; csakhogy balszerencsénkre a személyes érdek mindig fordított arányban áll a kötelességgel, s abban a mértékben növekszik, ahogy szűkebb lesz a társulás és kevésbé szent a kötelem – ami cáfolhatatlanul bizonyítja, hogy a legáltalánosabb akarat egyben a legjogosultabb, és hogy a nép szava csakugyan Isten szava.

Ebből azonban nem következik, hogy a köz mindig igazságosan határoz; határozhat igazságtalanul is, amikor külső ügyekről van szó; már megmagyaráztam, miért van így. Tehát nem lehetetlen, hogy egy jól kormányzott köztársaság igazságtalan háborút viseljen. Az sem lehetetlen, hogy egy demokráciában a tanács rossz rendeleteket ad ki és ártatlanokat ítél el. De nem fordul elő ilyesmi, ha a népet nem vezetik félre, ha ügyes emberek ékesszólásuk és tekintélyük latba vetésével nem állítják a nép érdekeinek helyébe saját magánérdekeiket. Ha így történik, akkor a köz nem az általános akarat szerint határoz. Ne hozzák föl ellenem az athéni demokrácia példáját, mert Athén valójában nem volt demokrácia, hanem igen zsarnoki arisztokrácia volt, és tudósok meg szónokok kormányozták. Aki gondosan megvizsgálja, mi történik a határozathozatalkor, az látni fogja, hogy az általános akarat mindig a közjót célozza; ám igen gyakran titkos pártszakadás következik be, hallgatólagos szövetségek létesülnek, és magáncéljaik érdekében ki-

játsszák a gyülekezet természetes törekvéseit. Ilyenkor a társadalom szervezete valósággal meghasonlik, újabb szervezetek jönnek létre, tagjaik kinyilvánítják a maguk általános akaratát, mely jó és igaz az új szervezetek vonatkozásában, ám igazságtalan és rossz az egésznek a vonatkozásában, ahonnét azok valamennyien kiváltak.

Látjuk, milyen könnyű a fenti elvek segítségével megmagyarázni a látszólagos ellentmondásokat, amelyeket oly sok ember magatartásában észlelünk; ha innen nézzük, a lelkiismeret és a becsület lovagjai, ha onnan, csalók és gazemberek; lábbal tiporják a legszentebb kötelességeket és mindhalálig hűek maradnak gyakran törvénytelen kötelmeikhez is. Így még a legromlottabb emberek is bizonyos fokig tiszteletben tartják a köz vallását, s a zsiványok is csak a nagy társadalomban ellenségei az erénynek, barlangjaikban szívesen színlelik, hogy erényesek (miként a JOG címszó alatt olvasható).

Amikor leszögeztem, hogy az általános akarat a *közgazdaság* legfőbb elve és a kormányzat alapvető szabálya, nem tartottam szükségesnek komolyan megvizsgálni, vajon az elöljárók tartoznak a néphez, vagy a nép az elöljárókhoz, s a közügyekben az állam vagy a vezetők javát kell-e szem előtt tartani. Ebben a kérdésben már réges-rég másként döntött a gyakorlat, mint az ész, s általában nagy dőreség volna azt remélni, hogy a tényleges urak fölébe helyeznek más érdeket a magukénak. Helyénvaló volna hát további két részre osztani a *közgazdaságot:* népi és zsarnoki közgazdaságra. Az előbbit találjuk minden államban, ahol a nép és a vezetők akarata és érdekei közösek; az utóbbi uralkodik mindenütt, ahol a kormány és a nép érdekei különböznek, akaratuk pedig ellentétben áll. Vezérelvei bőségesen megtalálhatók a történelmi dokumentumokban, valamint Machiavelli szatíráiban.[3] A másik közgazdaság elvei csak azoknak a filozófusoknak az írásaiban lelhetők föl, akik követelni merészelik az emberiség jogait.

I. A törvényes és népi kormányzat, azaz a nép javán munkálkodó kormányzat első és legfőbb alapelve tehát, mint mondottam, hogy mindenben az általános akaratot kell követni. Ámde hogy követni tudja, ahhoz ismernie kell, és főként meg kell különböztetnie a különös akarattól, mégpedig legelsősorban a saját akaratától. Mindig rendkívül nehéz megvonni e különbséget; csakis a legfennköltebb erényből meríthető hozzá elegendő bölcsesség. Mivel csak annak van akarata, aki szabad, ezért további s nem csekélyebb nehézséget okoz, hogy egyszerre kell biztosítani a köz szabadságát és a kormányzat hatalmát. Vizsgáljuk meg, milyen indítékok bírták rá az embereket, akiket a kölcsönös szükség a nagy társadalomban egyesített, hogy polgári társadalmakba tömörülve még szorosabb egységre lépjenek: nem fogunk más indítékot találni, mint azt, hogy az egész közösség oltalma alatt biztosítsák minden egyes egyén vagyonát, életét és szabadságát. De kényszeríthetjük-e az embereket egyvalamelyikük szabadságának megvédelmezésére, hogy egyszersmind ne sértenők meg a többiek szabadságát? Gondoskodhatunk-e a köz szükségleteiről, hogy ne csorbítanók meg azoknak az embereknek a magántulajdonát, akiket hozzájárulásra kényszerítünk? Bármilyen szofizmákkal szépítgessék is a dolgot, bizonyos: ha kényszert gyakorolhatnak akaratom fölött, nem vagyok szabad, és nem vagyok ura vagyonomnak, ha valaki ráteheti a kezét. Ez a nehézség leküzdhetetlennek látszott, és mégis elhárította minden emberi intézmény legmagasztosabbika, vagy inkább a mennyei sugallat, amely megtanította az embert, hogy itt e földön utánozza az istenség változhatatlan rendeléseit. Miféle felfoghatatlan lelemény által sikerült elnyomni az embereket, hogy ily módon váljanak szabaddá? Az állam szolgálatába állítani minden egyes polgár vagyonát, karját, sőt életét is, anélkül, hogy kényszert alkalmaznának velük szemben vagy megkérdeznék őket? Beleegyezésükkel gúzsba kötni akaratukat? Érvényt szerezni jóváhagyásuknak a tiltakozás fölött, s kényszeríteni őket, hogy maguk büntessék

meg önmagukat, ha olyasmit tesznek, amit nem akartak? Hogyan történhetik, hogy engedelmeskednek, holott senki sem parancsol, szolgálnak, holott nincs uruk, és valójában csak annál szabadabbak, hogy látszólag elnyomják őket, mert valamennyien csak azt a szabadságukat veszítik el, amellyel mások szabadságát csorbíthatnák? E csodákat a törvény teszi. Egyedül a törvénynek köszönhetik az emberek az igazságot és a szabadságot. A közakaratnak ez az üdvös szerve állítja vissza jogaiba az emberek közötti természetes egyenlőséget. Ez az égi hang diktálja minden polgárnak, hogy azt tegye, ami a köz számára ésszerű, ez tanítja meg, hogy az értelem elvei szerint cselekedjék és ne kerüljön ellentmondásba önmagával. Ezt a hangot kell a főembereknek megszólaltatniok, amikor parancsolnak, mert mihelyt egy ember a törvényektől függetlenül próbál alávetni egy másikat a saját magánemberi akaratának, azon nyomban kilép a polgári állapotból, s a puszta természeti állapotba helyezkedik vele szemben, ahol az engedelmességet egyedül a szükség írja elő.

Így hát a főemberek legfőbb érdeke és elmulaszthatatlan kötelessége, hogy őrködjenek a törvény betartásán, mert a törvény szolgái ők, belőle merítik minden tekintélyüket. Ha másokat rá kell bírniok, hogy engedelmeskedjenek a törvénynek, még inkább kell nekik maguknak engedelmeskedniök, nekik, akik a törvények minden előnyét élvezik. Mert példájuk olyan erővel hat az emberekre, hogy még ha a nép eltűrné is, hogy kihúzzák nyakukat a törvény jármából, óvakodniok kellene élni e veszélyes kiváltsággal, mert csakhamar mások is megkísérlik majd elbitorolni, s gyakran éppen az ő rovásukra. Minthogy a társadalomban minden kötelezettségvállalás természeténél fogva kétoldalú, ezért aki a törvény fölé helyezi magát, az óhatatlanul lemond a törvény adta előnyökről is; senki nem tartozik semmivel annak az embernek, aki azt hirdeti magáról, hogy semmivel nem tartozik senkinek. Ezért aztán a jól igazgatott államban semmiféle jogcímen nem tesznek semmiféle

kivételt a törvény alól. Még azokat a polgárokat is csak megbecsüléssel, nem kiváltságokkal kell jutalmazni, akik nagy érdemeket szereztek a haza szolgálatában: mert mihelyt azt gondolhatja valaki, hogy illő dolog kivonnia magát a törvény alól, az állam a bukás küszöbére kerül. Ha a nemesség, a katonaság vagy valamely másik rend valaha is így kezd gondolkodni, mindennek vége, menthetetlenül.

A törvény hatalma még jobban függ attól, hogy mennyire bölcsek a rendelkezései, mint attól, hogy mennyire szigorúak a szolgálói; elsősorban a döntéseket sugalmazó észtől kap súlyt a közakarat. Ezért tekinti Platón igen-igen fontosnak azt az óvintézkedést, hogy a rendeleteket magyarázó bevezetéssel lássák el, mely kimutatja róluk, hogy igazságosak és célszerűek.[4] Csakugyan, a legelső törvény az, hogy tisztelni kell a törvényt; a büntetés szigora hiábavaló segédeszköz csupán, kicsinyes szellemek találmánya, akik rettegéssel akarják helyettesíteni a tiszteletet, melyet képtelenek kivívni. Mindenesetre megfigyelték, hogy a büntetés azokban az országokban a legszörnyűségesebb, ahol a leggyakoribb is; vagyis a megtorlás kegyetlensége csupán a törvényszegők nagy számára utal, s mivel mindent egyforma szigorral büntetnek, ezért arra kényszerítik a bűnösöket, hogy bűnözzenek, mert csak így kerülhetik el vétkeik megbüntetését.

De jóllehet a kormányzat nem úr a törvények fölött, az sem csekély dolog, hogy kezeskedik a törvényekért, és ezernyi eszköze van megszerettetni őket. Kizárólag ebben áll az uralkodás tehetsége. Ha valakinek hatalma van, nem nagy művészet az egész világot rettegésben tartania, s az sem sokkal nagyobb művészet, hogy megnyerje a szíveket; mert a tapasztalat réges-rég megtanította a népet, hogy becsülje vezetőit mindazért a rosszért, amit nem követnek el ellene, és imádja őket, amikor nem gyűlölik őt. A félkegyelmű is meg tudja torolni a gaztetteket, ha engedelmeskednek neki; az igazi államférfi megelőzi őket; inkább az emberek akarata, mint

cselekedeteik fölött gyakorolja köztiszteletben álló uralmát. Ha elérhetné, hogy mindenki a jót cselekedje, nem volna több tennivalója, s legnagyobb műve az lenne, hogy tétlen maradhat. Mindenesetre bizonyos: a főemberek legnagyobb tehetsége abban áll, hogy elpalástolják és így kevésbé gyűlöletessé tegyék hatalmukat, s oly békésen kormányozzák az államot, hogy úgy tessék, nincs is szükség kormányosra.

Azt mondom tehát: miként a törvényhozó legfőbb kötelessége összhangba hozni a törvényeket az általános akarattal, úgy a *közgazdaság* legfőbb szabálya, hogy az államigazgatás összhangban legyen a törvényekkel. Többre nincs is szükség ahhoz, hogy az államot ne kormányozzák rosszul, feltéve, hogy a törvényhozó megfelelően gondoskodott mindenről, amit a hely, az éghajlat, a talaj, az erkölcsök, a szomszéd népek és az intézmények rendjét tőle váró nép viszonyai csak megkövetelnek. Nem mintha nem maradna végtelenül sok politikai és *gazdasági* részlet, amit a kormányzat bölcsességének kell eligazítania; de mindig vannak csalhatatlan szabályok, amelyek megmondják, mit kell tenni ilyenkor. Az egyik a törvény szelleme; ez segít eldönteni azokat az eseteket, amelyekkel a törvény nem számolt előre; a másik az általános akarat, minden törvény forrása és kiegészítése: ehhez kell fordulni, valahányszor a törvények nem adnak felvilágosítást. De honnan tudnók, mondhatja valaki, hogy mi az általános akarat olyan esetekben, amikor nem nyilatkozott meg? Netán minden váratlan esemény miatt gyűlésbe hívjuk az egész nemzetet? Nem; annál is kevésbé, mert nem biztos, hogy a gyülekezet döntése az általános akaratnak ad kifejezést; mert ez az eljárás kivihetetlen a nagy népek esetében; és mert ritkán van rá szükség, ha a kormányzat szándéka jó, hiszen a vezetők pontosan tudják, hogy az általános akarat mindig a közérdekre nézve legkedvezőbb, vagyis a legigazságosabb döntés mellett van. Így tehát elegendő igazságosnak lenni, hogy biztosak lehessünk benne: az általános akaratot követjük. Amikor túlságosan

nyilvánvaló sérelem esik rajta, az általános akarat gyakran láthatóvá lesz, dacára a közhatalom rettentő ellenállásának. Igyekszem a lehető legkézenfekvőbb példákat választani az ilyen esetek bemutatására. Kínában a fejedelem azt az elvet követi, hogy amikor viszály támad a hivatalnokok és a nép között, a népnek ad igazat. Drága a kenyér valamelyik tartományban? Börtönbe veti a helytartót. Zendülés tör ki egy másikban? Meneszti a kormányzót, és az összes mandarin fejével felel minden bajért, ami a körzetében esett. Később azután szabályos perben vizsgálják ki az ügyet, de a hosszú tapasztalat megtanította az uralkodókat, hogy előre végrehajtsák az ítéletet. Ritkán esik meg, hogy igazságtalanságot követnek el, amit később helyre kell hozniok; a császár tudja, hogy a tömeg soha nem zúgolódik ok nélkül, s ha megbünteti is a lázító kiáltozást, mindig kihallja belőle a jogos sérelmeket, és orvosolja őket.

Nagy dolog, ha az ország minden részében béke és rend honol, nagy dolog, ha az állam nyugalomban él, és tisztelik a törvényt; de ha ennél többet nem sikerül biztosítani, úgy mindez inkább látszat lesz, semmint valóság, s a kormányzat nehezen bírja rá az embereket, hogy engedelmeskedjenek neki, ha beéri azzal, hogy engedelmeskedésre bírja őket. Már az is valami, ha a főemberek tudják a módját céljaik szolgálatába állítani a népet, úgy, ahogy van, de még sokkal nagyobb dolog olyanná tenni, amilyennek lennie kell, hogy jól szolgálhassa e célokat: nincs feltétlenebb tekintély, mint az, amelyik az ember szívéig hatol, és éppoly nagy hatást tesz az akaratra, mint a cselekedetekre. Bizonyos, hogy a nép végül is olyanná válik, amilyenné a kormányzat teszi. Katonák, polgárok, emberek, ha úgy akarja; alja nép és söpredék, ha úgy tetszik neki; és az a fejedelem, aki megveti alattvalóit, önmagát hozza szégyenbe, mert kimutatja, hogy nem tudta tiszteletre méltóvá tenni őket. Teremtsetek hát embereket, ha emberek fölött akartok uralkodni; ha azt akarjátok, hogy engedelmeskedjenek a törvénynek, tegyetek róla, hogy szeressék a törvényt, és hogy elegendő legyen tudniok kötelességü-

ket s már végezzék is. Ebben állt a régi kormányzatok nagy művészete, azokban a távoli időkben, amikor a filozófusok adtak törvényt a népeknek, és csakis azért éltek tekintélyükkel, hogy bölcsebbé s boldogabbá tegyék az embereket. Innen a sok fényűzés elleni törvény, a sok erkölcsi rendszabály, a sok közhasznú alapelv: valamennyit a legnagyobb gonddal fogadták vagy vetették el. Még a zsarnokok sem feledkeztek meg a közigazgatásnak erről a fontos részéről; nem kevesebb gondot fordítottak rabszolgáik erkölcsi megrontására, mint a választott elöljárók arra, hogy megjavítsák polgártársaik erkölcseit. A mai kormányok ellenben úgy vélik, mindent megtettek, ha sikerült pénzbevételekhez jutniuk, és még csak elképzelni sem tudják, hogy ilyen messzire kell vagy lehet menniök.

II. A *közgazdaság* második alapvető szabálya nem kevésbé fontos, mint az első. Így hangzik: Ha azt akarjátok, hogy teljesüljön az általános akarat, tegyetek róla, hogy a különös akaratok összhangban legyenek vele; s minthogy az erény nem más, mint a különös akarat összhangja az általános akarattal, ezért hát – hogy egyetlen fordulattal fejezzem ki ugyanezt – segítsétek uralomra az erényt.

Ha az államférfiakat kevésbé vakítaná el a becsvágy, észrevennék, hogy semmiféle intézmény nem működhetik alapításának szellemében, amennyiben nem a kötelesség törvénye szerint irányítják; ráeszmélnének, hogy a közhatalom legfőbb eszköze az állampolgárok szívében találtatik, és hogy a kormányzat fenntartását semmi sem szolgálja jobban az erkölcsnél. Nem csupán az igaz, hogy csakis derék emberek tudják alkalmazni a törvényeket; alapjában véve engedelmeskedni is csak becsületes emberek tudnak nekik. Aki dacol a lelkifurdalással, az dacolni fog a kínszenvedéssel is, mert az kevésbé szigorú és kevésbé hosszan tartó büntetés, s legalább reménykedhet az ember, hogy elkerüli; és bármilyen óvintézkedéseket teszünk, akiknek elég a büntetlenség, hogy rosszat cselekedjenek, azok meg is találják a módját, hogy kijátsszák a törvényt és

elkerüljék a büntetést. Így hát, mivel valamennyi magánérdek szövetkezik az általános érdek ellen, mely immár nem érdeke senkinek, ezért a köz vétkei nagyobb erővel bomlasztják a törvényt, mint amekkorával a törvény elnyomja a vétkeket, s a nép és a főemberek megromlása végül magát a kormányzatot is eléri, bármennyire bölcs is az. Minden visszaélés közül a legrosszabb, amikor azért színlelik, mintha tiszteletben tartanák a törvényt, hogy a valóságban csak annál nagyobb biztonságban legyenek, amikor megszegik. Hamarosan a legjobb törvények lesznek a legvégzetesebbek; százszor jobb volna, ha nem léteznének, mert akkor volna még egy menedék, midőn már minden más elveszett. Ilyen helyzetben hasztalan bocsátanak ki rendeletet rendelet után, rendszabályt rendszabály után: csak újabb visszaélésekre adnak alkalmat, anélkül, hogy a régieket helyrehoznák. Minél jobban szaporítják a törvényeket, annál kevésbé fogják tisztelni őket; ha pedig felügyelőket állítanak, azok is megszegik a törvényt: vagy osztozkodnak a régi törvényszegőkkel, vagy egyedül fosztogatnak. Az erény jutalmát csakhamar a haramiák nyerik el; a leghitványabb embereké a legnagyobb tisztelet; minél magasabban áll valaki, annál megvetésre méltóbb: alantassága rangokban és címekben díszeleg, s a megbecsülés becstelenné teszi. Megvásárolják a főemberek jóindulatát vagy a nők támogatását, és cserében eladják az igazságot, a kötelességet és az államot; a nép pedig, nem látván, hogy balsorsának legfőbb okát tulajdon bűneiben kell keresnie, hangos nyögések közt zúgolódik és kiáltozik: „Minden bajomat ők okozzák, akiket azért fizetek, hogy oltalmazzanak a bajoktól!"

Amikor a kötelesség hangja elnémul a szívekben, a főemberek nem tehetnek mást, vagy a rémület kiáltásával helyettesítik, vagy valamilyen látszólagos érdek csalétkével, amellyel megtévesztik követőiket. Kicsinyes és megvetésre méltó ravaszkodáshoz kell folyamodniok: úgynevezett *államérdekekhez* és *kabinet-titkokhoz*. A kormány maradék erejét arra fordítják tagjai, hogy megbuktassák

és felváltsák egymást, az államügyeket pedig teljesen elhanyagolják, vagy csak annyira és úgy törődnek velük, amennyire és ahogyan a személyes érdek megkívánja. Végezetül, e nagy államférfiak minden leleménye abban áll, hogy elvakítsák azokat, akikre szükségük van, s így mindenki azt higgye, hogy tulajdon érdekében fáradozik, miközben az *övéket* szolgálja; már amennyiben a főemberek igazi érdeke nem más, mint elpusztítani a népeket, hogy uralkodhassanak fölöttük, és tönkretenni tulajdon vagyonukat, hogy az övék maradjon.

Ám ha a polgárok szeretik kötelességüket, a közhatalom letéteményesei pedig őszintén iparkodnak jó példával és szorgos fáradozással ébren tartani e szeretetet, akkor minden nehézség elenyészik, s a közigazgatás olyan egyszerű dolog lesz, hogy többé semmi szükség a sötét mesterkedésekre, melyeknek egész titka alattomosságukban áll. Senkinek nem fognak hiányozni a veszedelmes és csodálattal övezett hatalmas személyiségek, a nagy államférfiak, akiknek dicsősége a nép balsorsából táplálkozik; a főemberek géniuszát a közerkölcs helyettesíti; és minél inkább uralkodik az erény, annál feleslegesebbé válik a tehetség. Még a becsvágyat is jobban szolgálja a kötelességteljesítés, mint a bitorlás: ha a nép meggyőződik róla, hogy vezetői csakis az ő boldogításán fáradoznak, engedelmes magatartásával megkíméli őket attól, hogy hatalmuk megszilárdításán fáradozzanak; s a történelem ezernyi esettel bizonyítja, hogy az olyan vezetők tekintélye, akiket a nép szeret, vagy akik szeretik a népet, százszor rendíthetetlenebb, mint a bitorlók minden zsarnoksága. Ez nem jelenti, hogy a kormányzatnak óvakodnia kell a hatalmával élni, csak azt, hogy törvényes módon kell élnie vele. A történelem ezernyi példát tár elénk becsvágyó vagy kishitű főemberekről, akiknek vesztét okozta az elpuhultság vagy a gőg, de olyat egyet sem találunk, aki csak azért végezte rosszul, mert igazságos volt. Ám nehogy összekeverjük a hanyagságot a mértékletességgel vagy a szelídséget a gyengeséggel. Aki igazságos akar lenni, annak

szigorúnak kell lennie: ha valaki eltűri a rosszat, holott jogában és hatalmában állna elfojtani, az annyi, mintha ő maga is rossz volna.

Nem elég azt mondani a polgároknak: legyetek jók; meg kell tanítani őket a jóságra, s ha az első leckét a példamutatás adja is, azért még nem az egyedüli eszköze a polgárok tanításának. A leghatékonyabb eszköz a haza szeretete; mert, amint már mondottam, minden ember erényes, ha egyéni akarata mindenben megfelel az általános akaratnak, s amit szeretteink akarnak, azt nekünk is könnyű akarnunk.

Az emberi együttérzés, úgy tetszik, lankad és elpárolog, ahogy az egész földre kiterjed; a Tatárországot vagy Japánt sújtó csapás nem indít meg bennünket, de az európai népek szenvedései megindítanak. Valami módon korlátozni és összpontosítani kell a rokonszenvet és a szánakozást, hogy tevőlegessé váljon. Mivel pedig ez a hajlandóságunk csak azoknak válhatik hasznára, akikkel együtt kell élnünk, ezért jó, ha az emberi együttérzés polgártársainkra összpontosul, és új erőt merít a kölcsönös találkozás szokásából és a valamennyiünket egyesítő közös érdekből. Bizonyos, hogy az erény legnagyobb csodáit a honszeretet művelte, e nyájas és eleven érzelem, mely az önzés erejét adja az erény szépségéhez, s így olyan lendületet kölcsönöz az erénynek, mely valamennyi szenvedély közül a leghősiesebbé teszi, anélkül, hogy eltorzítaná. Ez adott ösztönzést a sok halhatatlan cselekedethez, melyeknek tündöklése elvakítja gyenge szemünket, s ez teremtette a sok nagy embert, akiknek erényes tettei már csak legendák, amióta a honszeretet nevetség tárgya lett. Ne lepődjünk meg ezen; mert ahogy a szerető szívek elragadtatása merő kiméra mindazok szemében, akik soha nem éreztek ilyesmit, úgy a honszeretetet is csak az fogja föl, akit hatalmába ejt e százszor édesebb és erőteljesebb érzés, mint amit kedvese iránt érez az ember. De minden szívben, melyet hevít, minden cselekedetben, melyet sugall, könnyűszerrel felleljük e lobogó, fennkölt lelkesedést, holott a legtisztább erény sem tün-

dököl vele, ha elválik a honszeretettől. Legyen bátorságunk magát Szókratészt szembeállítani Catóval: az egyik inkább filozófus volt, a másik inkább állampolgár. Athén már elveszett, és Szókratésznek nem volt más hazája, mint az egész világ, míg Cato mindig a saját hazáját hordta szívének mélyén: egyedül érte élt és nem bírta túlélni. Szókratész erényes volt, mert ő volt az emberek legbölcsebbike, de Caesar és Pompeius között Cato úgy tűnik föl, mint egy isten a halandók körében. Az egyik néhány magánszemélyt tanít, vitába száll a szofistákkal, és meghal az igazságért; a másik az államot, a szabadságot, a törvényeket védelmezi a világhódítók ellen, s végül eltávozik a földről, midőn többé nem lel rajta hazát, amelyet szolgálni tudna. Szókratész méltó tanítványa a legerényesebb ember volna kortársai közül; Cato méltó vetélytársa a legnagyobb. Az előbbit boldoggá tenné az erényes élet, az utóbbi minden ember boldogságában keresné a magáét. Az egyik tanítana bennünket, a másik vezetne, s ez egymagában eldöntené, hogy melyiket választjuk: mert soha nem volt olyan, hogy egy nép csupa bölcsből álljon, de nem lehetetlen, hogy egy nép boldog legyen.

Azt akarjuk, hogy a népek erényesek legyenek? Kezdjük hát azon, hogy hazaszeretetre tanítjuk őket. De hogyan szerethetnék a hazájukat, ha semmi többet nem jelent nekik, mint amit egy idegen számára is, s ha csak azt kapják tőle, amit senkitől nem tud megtagadni? De ennél is sokkal rosszabb volna, ha még az állampolgári biztonságból sem volna részük, s vagyonuk, életük és szabadságuk ki lenne szolgáltatva a hatalmasok kényének-kedvének, míg nekik magunknak nem lenne sem joguk, sem lehetőségük, hogy megköveteljék a törvények betartását. Ez esetben teljesíteniök kellene a polgári állapotban rájuk háramló kötelességeket, anélkül, hogy élveznék a természeti állapotban gyökerező jogaikat, és erejüket használhatnák védekezésül. Ezért hát a legrosszabb helyzetben volnának, amilyenbe csak szabad ember kerülhet, s a *haza* szó legföljebb valami gyűlöletes vagy nevetséges dolgot jelentene számukra. Ne

higgyük, hogy megsebesíthetjük vagy levághatjuk a karját valakinek anélkül, hogy a fájdalom eljusson a fejhez; és ha hihetetlen, hogy valaki ép ésszel kinyomja tulajdon szemét, nem kevésbé hihetetlen az sem, hogy az általános akarat eltűrje, ha az egyik ember – bárki is – megsebesíti vagy elpusztítja a másikat. A magánszemélyek biztonsága olyan szorosan összefonódik a köz szövetkezésével, hogy még ha nem volnánk tekintettel az emberi gyengeségre, a jog akkor is érvénytelenítené ezt a megállapodást, mihelyt egyetlen polgár elpusztul, akin segíteni lehetett volna, mihelyt egyetlenegyet jogtalanul tartanak tömlöcben, vagy egyetlen pert nyilvánvaló igazságtalanság folytán veszítenek el: mert ha egyszer megsértették az alapvető megállapodásokat, nem világos, miféle jog és miféle érdek tarthatná meg a népet a társadalmi egyesülésben, hacsak nem a puszta erő – ámde ez felbomlasztja a polgári állapotot.

Csakugyan: vajon nem arra kötelezi magát a nemzet, hogy ugyanolyan gonddal őrködik legutolsó tagjának fönnmaradásán, mint bárki másén? S az egyik polgár üdve kevésbé fontos-e a köznek, mint az egész államé? Azt mondják, rendjén van, ha egyvalaki feláldozza magát az összes többiért; s én csodálattal adózom ennek az elvnek, ha egy derék és erényes honfi szájából hallom, aki önként, kötelességből vállalja a halált országa üdvéért. De ha arra gondolnak, hogy a kormánynak jogában áll feláldozni egy ártatlan embert a sokaság üdvéért, úgy azt tartom, hogy ez egyike a legförtelmesebb elveknek, melyeket a zsarnokság valaha kieszelt, a leghamisabbaknak, amelyeket csak föl lehet állítani, a legveszedelmesebbeknek, melyeket elfogadhatnak, s a legszögesebb ellentétben áll a társadalom alaptörvényeivel. Nemhogy egyvalakinek el kellene pusztulnia mindenkiért, hanem mindenki arra tette föl életét és vagyonát, hogy minden egyest megvédelmez. Ily módon a gyenge magánszemélyeket a köz ereje oltalmazza, az állam tagjait pedig az egész állam. Gondolatban vonjuk ki a népből az egyik egyént a másik után, és vegyük rá a mondott elv híveit, hogy tegyék világosabbá, mit érte-

nek *államon;* meg fogjuk látni, végül néhány emberre korlátozzák az egészet; nem a népet fogják érteni rajta, hanem a nép tisztségviselőit, akiket külön eskü kötelez, hogy életüket adják a nép üdvéért, s akik ezzel bizonyítani vélik, hogy a népnek kell életét adnia az ő üdvükért.

Ha példát akarunk találni rá, hogyan kell az államnak oltalmaznia tagjait és tisztelnie a személyüket, a föld legkiválóbb és legvitézebb nemzeteinél kell keresnünk; csak a szabad népek tudják, mit ér az ember. Tudjuk, milyen tanácstalan volt az egész spártai köztársaság, ha arról volt szó, hogy megbüntessenek egy állampolgárt, aki valamilyen bűnt követett el. Makedóniában olyan fontos volt az emberi élet, hogy bármilyen hatalmas uralkodó volt Nagy Sándor, nem merte hidegvérrel kivégeztetni a bűnösöket, ameddig nem jelentek meg polgártársaik előtt, hogy előadják védekezésüket, és a többi polgár nem ítélkezett felettük. De a rómaiak a föld minden népénél jobban kitüntették magukat, mert a kormányzat náluk tisztelte legjobban a magánszemélyeket, és minden más kormányzatnál lelkiismeretesebben őrködött azon, hogy tiszteletben tartsák az állam valamennyi tagjának sérthetetlen jogait. Semmi nem volt olyan szent, mint az egyszerű állampolgárok élete: hogy egyetlenegyet is elítéljenek, nem kevesebbre volt szükség, mint az egész nép gyűlésére; még a szenátusnak, sőt még a konzuloknak sem volt joga – bármilyen hatalmasak voltak – az ítélkezéshez, s a világ legerősebb népének körében általános gyász kísérte a polgárok bűntetteit és bűnhődését. Mi több, az állampolgárok vérét ontani oly kegyetlen bűnnek számított, még ha a legsúlyosabb bűnt követték is el, hogy a *Lex Porcia*[5] száműzetésre változtatta a halálbüntetést, ha a bűnös túl akarta élni édes hazájának elvesztését. Rómában és a seregekben mindenből a polgártársak kölcsönös szeretete és a római név iránti tisztelet sugárzott, s e név mindenkit bátrabbá és erényesebbé tett, akit csak az a szerencse ért, hogy viselhette. A fényes diadalmenetekben a szolgaságból kiszabadított polgárok

süvegét és az életmentők polgárkoszorúját nézték a legnagyobb gyönyörűséggel, s meg kell jegyeznünk, hogy a szép haditetteket jutalmazó koszorúk közül csak az életmentőkét és a győztesekét fonták füvekből és levelekből, a többi csak aranyból készült. Így vált az erényes Róma a föld urává. Becsvágyó főemberek! A pásztor uralkodik kutyáin és nyájain, de az emberek között ő a legutolsó. Csak akkor szép parancsolni, ha az engedelmeskedők megbecsüléssel nézhetnek a parancsolóra: tiszteljétek hát polgártársaitokat, s ti is méltók lesztek a tiszteletre; tiszteljétek a szabadságot, s hatalmatok napról napra növekedni fog; soha ne hágjátok át jogaitokat, és rövidesen nem lesz határuk.

Legyen hát a hon a polgárok közös édesanyja, szeressék a határai között élvezett előnyök miatt, hagyjon a kormányzat elegendő részt nekik a közigazgatásból, hogy otthon érezzék magukat, s a törvényekben ne kelljen mást látniok, mint a közös szabadság biztosítékát. E magasztos jogok mindenkit megilletnek, de a főemberek rosszakarata, ha látszólag nem támad is ellenük, könnyűszerrel semmivé teszi hatásukat. A törvény, ha visszaélnek vele, egyszerre lesz támadó fegyver a hatalmasok kezében és védőpajzs a gyengék ellen, s a közjó ürügyén mérik a népre a legveszedelmesebb csapásokat. A kormányzat legfőbb s talán legnehezebben teljesíthető feladata, hogy feddhetetlen szigorral tegyen igazságot, és kivált, hogy védelmezze a szegényeket a gazdagok zsarnoksága ellen. A legnagyobb rossz már bekövetkezett, ha vannak szegények, akik védelemre szorulnak, és gazdagok, akiket meg kell zabolázni. A törvények csak a középszert tartják teljesen hatalmukban; a jog egyformán tehetetlen a gazdagok kincseivel és a szegények nyomorúságával szemben; az előbbiek kijátsszák, az utóbbiakat elvéti; az egyik átszakítja a hálóját, a másik keresztülhullik rajta.

Tehát a kormányzat egyik legfőbb dolga, hogy elejét vegye a végzetes vagyoni egyenlőtlenségnek; nem úgy, hogy elveszi a tulajdonosoktól a kincseket, hanem úgy, hogy mindenkit megakadá-

lyoz a kincsek felhalmozásában; és nem úgy, hogy menhelyeket épít a szegényeknek, hanem úgy, hogy megóvja a polgárokat az elszegényedéstől. Az emberek egyenlőtlenül oszlanak el az ország területén, egy helyen zsúfolódnak össze, a többi vidék pedig elnéptelenedik; az élvezetek szolgálatában álló és puszta ügyességen alapuló mesterségeket fölébe helyezik a hasznos és fáradságos mesterségeknek; a mezőgazdaságot feláldozzák a kereskedelemért; magánkézbe kell adni az állami pénzek kezelését, mert a pénzügyi hatóság rosszul dolgozik; végezetül, az emberek olyan megvesztegethetővé válnak, hogy aranyban mérik a tekintélyt, és még az erényt is pénzért adják-veszik: íme, a legkézenfekvőbb okok, amelyek a fényűzéshez és a nyomorhoz, a magánérdek felülkerekedéséhez és a közérdek bukásához, a polgárok közötti gyűlölködéshez, a közügyek iránti közömbösséghez, a nép romlottságához és a kormányzat általános meggyengüléséhez vezetnek. Ezek hát a bajok, melyeket oly nehéz orvosolni, ha egyszer már felléptek; ám a bölcs közigazgatás megelőzi őket, mert ébren tartja a jó erkölcsöket s velük együtt a törvények tiszteletét, a honszeretetet és az általános akarat uralmát.

De minden óvintézkedés kevés volna, ha nem kezdenék még korábban a dolgot. A *közgazdaságnak* ezt a részét azzal zárom, amivel kezdenem kellett volna. A hon nem állhat fönn szabadság nélkül, szabadság nem létezhetik erény nélkül, erény pedig állampolgárok nélkül; mindezt megkapjátok, ha állampolgárnak nevelitek az embereket; ha nem, csupa gonosz rabszolga között fogtok élni, kezdve az állam vezetőin. De állampolgárokat nem nevelhettek egyik napról a másikra, s ha azt akarjátok, hogy a felnőtt férfiak állampolgárok legyenek, gyermekkorukban kell erre nevelnetek őket. Azt mondhatja erre valaki, hogy akinek embereket adatott kormányoznia, ne keressen a természetüktől idegen tökélyt, amit nem tudnak elérni, s ne akarja kiölni szenvedélyeiket: mert nem lehetséges, de nem is kívánatos, hogy az efféle törekvések megva-

lósuljanak. Mindezt annál könnyebben elismerem, mert az olyan ember, akinek egyáltalán nincsenek szenvedélyei, bizonyosan igen rossz állampolgár volna. De azt is el kell ismerni, hogy jóllehet nem taníthatjuk meg az embereket arra, hogy semmit ne szeressenek, arra már nem lehetetlen megtanítani őket, hogy jobban szeressék az egyik dolgot a másiknál, hogy a rútnál jobban szeressék azt, ami csakugyan szép. Ha példának okáért idejekorán hozzászoktatjuk őket, hogy mindig az államhoz fűződő kapcsolataikban tekintsék önmagukat, és tulajdon létezésüket úgyszólván csak az állam létezésének a részeként fogják föl, akkor végül valami módon azonosulhatnak e nagyobb egésszel, a hon részének érezhetik magukat, s azzal a rendkívüli szeretettel csügghetnek rajta, amelyet az elszigetelt ember csak önmaga iránt érez; lelküket szüntelen e nagyszerű tárgyra függeszthetik, s ama veszedelmes hajlamokat, valamennyi bűnünk forrását, magasztos erényekké változtathatják. Nemcsak a filozófia bizonyítja, hogy új irányt lehet szabni hajlamainknak; a történelem is ezernyi fényes példával szolgál e lehetőségre. Ha nálunk alig fordulnak elő ilyen példák, ennek az az oka, hogy senki sem törődik vele, vannak-e állampolgárok közöttünk, s még kevésbé jut bárkinek eszébe, hogy idejekorán hozzáfogjon állampolgárt nevelni az emberekből. Késő már változtatni természetes hajlamainkon, miután megszilárdultak, s az önzéshez hozzájárult a szokás; késő túllépni önmagunkon, ha már a szívünkben összpontosuló *emberi én* elkezdte ott ama hitvány működést, mely elnyel minden erényt s a kicsinyes lelkek életét teszi. Hogyan is csírázhatnék ki a honszeretet annyi más szenvedély közepette, amelyek elfojtják? Marad-e hely a többi polgár számára az ember szívében, ha a bírvágy, a hiúság s egy szerető osztozik rajta?

Az élet első pillanatától meg kell tanulni kiérdemelni, hogy élünk; s minthogy születésünktől fogva részesülünk a polgári jogokban, születésünk pillanatában kell megkezdenünk kötelességeink gyakorlását is. Ha az érett férfikornak vannak törvényei, kell hogy legyenek

törvényei a gyermekkornak is: ezek tanítanak meg, hogy másoknak engedelmeskedjünk. S ha az egyes ember értelme nem lehet egyedüli bírája a kötelességeknek, még kevésbé szabad az atyák bölcsességére és előítéleteire bízni a gyermek neveltetését, hiszen az fontosabb az államnak, mint az atyáknak; mert a természet rendje szerint az atya gyakran előbb hal meg, mint hogy learathatná a nevelés utolsó gyümölcseit, de a hon előbb-utóbb mindenképpen megérzi az eredményt: az állam fennmarad, bár a család megszűnik. Az atyáknak nincs miért panaszkodniuk, ha a közhatalom a helyükbe lép, magára vállalja ezt a fontos feladatot és átveszi jogaikat, miközben kötelességeiket végzi; annál is kevésbé panaszkodhatnak emiatt, mert voltaképpen csak nevet változtatnak, s mint állampolgárok ugyanazt a felügyeletet gyakorolják – csak együttetesen – gyermekeik fölött, amelyet korábban külön-külön mint *atyák* gyakoroltak; és gyermekeik nem lesznek kevésbé engedelmesek, ha a törvény nevében szólnak hozzájuk, mint azelőtt, amikor a természet nevében parancsoltak nekik. Így hát a népi vagy törvényes kormányzat egyik alapelve nem más, mint a kormányzat által előírt szabályok s a főhatalom által kijelölt tisztségviselők fennhatósága alá vont köznevelés. Ha a gyermekek együtt nevelkednek az egyenlőség kebelén, ha beléjük vésődnek az állam törvényei és az általános akarat elvei, ha arra tanítják őket, hogy mindenekfölött tiszteljék a törvényeket és az általános akaratot, ha olyan példák és dolgok között nőnek fel, melyek szüntelen a gyengéd anyáról beszélnek nekik, aki táplálja őket, iránt ük érzett szeretetéről, a tőle kapott felbecsülhetetlen értékű javakról, s a viszonzásról, amellyel tartoznak neki, akkor, semmi kétség, megtanulják testvérként szeretni egymást, semmi mást nem akarni, mint amit a társadalom akar, a szofisták terméketlen és hiú fecsegése helyett ember s polgár módjára cselekedni, s egy napon a hon védelmezőivé és atyjaivá lenni, miután oly hosszú ideig voltak a gyermekei.

Nem szólok a tisztviselőkről, akiknek az a hivatása, hogy felügyel-

jenek e nevelés – kétségkívül a legfőbb államügy – fölött. Tudjuk, ha könnyelműen osztogatnák a köz bizalmának e kitüntetéseit, ha ez a magas tisztség nem olyan emberek fáradozásának jutalma volna, akik derekasan elláttak minden más feladatot, ha nem öreg napjaik megbecsüléssel övezett, nyugalmas pihenéséül s minden dicsőség betetőzéséül kapnák, úgy az egész vállalkozás hasztalan s a nevelés sikertelen lenne. Mert ahol a lecke nem támaszkodik tekintélyre, az előírás pedig példaadásra, ott a tanításnak nem lesz foganatja; az erény hitelét veszti, ha olyan ember hirdeti, aki nem gyakorolja. Ám ha babérjaik terhe alatt roskadozó harcosok tanítják a vitézséget, ha talárjukban és bírói székükben megőszült, feddhetetlen elöljárók tanítják az igazságosságot, akkor egyik is, másik is erényes követőket fog nevelni, és nemzedékről nemzedékre hagyományozzák a vezetők tapasztalatait és tehetségét, a polgárok bátorságát és erényességét, meg az általános versengést, hogy a hazáért éljenek s haljanak.

Csak három népet ismerek, ahol az ifjúság közös nevelésben részesült; nevezetesen a krétaiakat, a lakedaimónokat és a régi perzsákat. Mind a háromnál a lehető legnagyobb sikerre vezetett ez a szokás, az utóbbi kettőnél pedig egyenesen csodákat művelt. Amikor a világ már túlságosan nagy nemzetekre oszlott, semhogy jól lehetett volna kormányozni őket, többé nem lehetett alkalmazni ezt az eljárást, s további okok, melyeket az olvasó könnyűszerrel beláthat, minden ilyen kísérletnek elejét vették az újabb kori népek között. Igen figyelemreméltó, hogy a rómaiak nélkülözni tudták; csakhogy Róma ötszáz éven keresztül szakadatlan csoda volt, s a világ nem remélheti, hogy a csoda megismétlődik. A zsarnokságtól s a zsarnokok bűneitől való irtózás meg a velük született honszeretet erényessé tette a rómaiakat, és így minden otthon az állampolgárok iskolája volt; s az atyák korlátlan hatalma annyi szigort vitt a magánélet rendjébe, hogy az elöljáróknál is jobban féltek az

atyától, aki ily módon házi ítélőszékében az erkölcsök bírája és a törvények megbosszulója lett.

Így hát a figyelmes és jó szándékú kormányzat, mely szüntelen azon iparkodik, hogy ébren tartsa vagy felidézze a népben a hon szeretetét és a jó erkölcsöket, elébe vág a polgárok közömbössége miatt előbb-utóbb a köztársaságra sújtó bajoknak, és szűk korlátok közé szorítja a magánérdeket, mely az egyik egyént oly mértékben elszigeteli a többitől, hogy minél erősebb az egyén, annál gyengébb az állam, s az utóbbi mit sem remélhet az előbbinek a jóindulatától. Ahol a nép szereti országát, tiszteli a törvényeket és egyszerűen él, ott nem kell hozzá sok, hogy boldoggá tegyék; a közigazgatásban pedig, ahol a vagyon kisebb szerepet játszik, mint a magánszemélyek sorsában, a közigazgatásban oly közel kerül egymáshoz az erkölcsösség meg a boldogság, hogy a két cél valósággal egybemosódik.

III. Nem elég, hogy az ember polgár legyen s az állam oltalma alatt álljon; gondolni kell megélhetésére is. A köz szükségleteiről gondoskodni, ez nyilvánvaló folyománya az általános akaratnak s a kormányzat harmadik alapvető kötelessége. E kötelesség, észre kell vennünk, nem abban áll, hogy megtöltsék a magánszemélyek éléstárát és felmentsék őket a munka alól. Csak annyira kell elérhetővé tenni a jólétet, hogy aki meg akarja szerezni, mindig dolgozni kényszerüljön és soha ne dolgozzék feleslegesen. Továbbá ide tartoznak azok a műveletek is, amelyek az államkincstár rendben tartásával és a közigazgatás kiadásaival kapcsolatosak. Így, miután már beszéltünk az általános *gazdaságról* a személyek kormányzásával kapcsolatban, most még a javak igazgatásával kapcsolatban kell szemügyre vennünk.

Ebben a részben nem kevesebb nehézséget kell megoldanunk és ellentmondást kiküszöbölnünk, mint az előbbiben. Bizonyos, hogy a tulajdonjog a legszentebb valamennyi állampolgári jog közül; bizonyos tekintetben még a szabadságnál is fontosabb: akár azért,

mert szorosabban összefügg az életben maradással; akár azért, mert a vagyont könnyebb elbitorolni és nehezebb megvédeni, mint a személyiséget, márpedig jobban kell tisztelni azt, amit könnyebb elragadni; akár azért, végezetül, mert a tulajdon a polgári társadalom igazi alapja és a polgárok kötelezettségvállalásának igazi biztosítéka – ha ugyanis a javak nem kezeskednének a személyekért, mi sem volna könnyebb, mint kijátszani kötelességeinket és csúfot űzni a törvényekből. Másfelől nem kevésbé bizonyos, hogy az állam és a kormányzat fenntartása költségeket és kiadásokat igényel; s mivel aki elfogadja a célt, nem tagadhatja meg az eszközöket, ebből az következik, hogy a társadalom tagjainak vagyonukkal hozzá kell járulniok a társadalom fenntartásához. Mi több, nehéz egyfelől biztosítani a magánszemélyek tulajdonát, anélkül, hogy másfelől ne sértenék meg, s lehetetlen, hogy az öröklés rendjére, a végrendelkezésre és a szerződéskötésre vonatkozó intézkedések így vagy úgy ne akadályozzák a polgárokat a vagyonuk fölötti rendelkezésben s ennélfogva a tulajdonjog gyakorlásában.

De azon túl, amit az imént a törvény hatalma és a polgárok szabadsága közti összhangról mondottam, még egy fontos észrevételt kell tennem a vagyon fölötti rendelkezésről; ez nem egy nehézséget el fog oszlatni. Miként Pufendorf kimutatta,[6] a tulajdonjog természeténél fogva nem terjed túl a tulajdonos életén, s abban a pillanatban, hogy az ember meghalt, vagyona többé nem az övé. Így hát, amikor előírják, hogy milyen feltételek között rendelkezhetik fölötte, ezzel alapjában véve nem annyira korlátozzák jogait, ahogy a látszat mutatja, mint inkább kiterjesztik, ahogy a valóságban van.

Jóllehet, a főhatalom kizárólagos előjoga törvények kibocsátásával szabályozni a magánszemélyek hatalmát a vagyonuk fölötti rendelkezés terén, e törvények szelleme, melyet a kormányzatnak alkalmazásuk során követnie kell, általában úgy kívánja, hogy a családi vagyont, amennyire lehet, ne hagyják kiáramlani és ne idegenítsék el, hanem atyáról fiúra szálljon és a közeli rokonok

között maradjon. Hogy miért a gyermekeket illeti meg az elsőbbség, annak kézenfekvő oka van: a tulajdonjog teljességgel hasztalan valami volna számukra, ha semmit nem örökölnének atyjuk után; ráadásul fáradozásaikkal gyakran hozzá is járulnak az atyai vagyon gyarapításához, és így a maguk jogán részesednek az apa tulajdonjogából. De van egy másik, távolabbi ok is, s ez nem kevésbé fontos, mint a fentiek: semmi sem végzetesebb az erkölcsökre és az államra nézve, mint amikor a polgárok rendi és vagyoni helyzete folytonosan változik. Az ilyen változások temérdek zavargás forrásai és bizonyítékai: minden felfordul és összezavarodik, az emberek azt találják, hogy a sors nem arra szánta őket, amire neveltettek; sem azok, akik felemelkednek, sem pedig azok, akik lesüllyednek, nem tudják magukévá tenni az új helyzetüknek megfelelő ismereteket és szabályokat, s még kevésbé képesek eleget tenni kötelezettségeiknek. Most áttérek a pénzügyek tárgyalására.

Ha a nép önmagát kormányozná, és semmi nem állna az államigazgatás és a polgárok között, akkor csupán arra volna szükség, hogy időről időre mindenki adakozzék az államháztartás javára, a köz igényeitől és személyes lehetőségeitől függően. Mivel soha senki nem veszítené szem elől a pénzek behajtását és felhasználását, ezért sem csalás, sem visszaélés nem csúszhatnék a pénzügyek intézésébe; az államot soha nem terhelnék adósságok, s a nép nem roskadozna adóterhek alatt, vagy ha az adó nagyon szigorú, legalább az a biztos tudat kárpótolná, hogy jól használják fel. De a dolgok nem mehetnek így; bármilyen korlátozott is egy állam kiterjedése, a polgári társadalom mindig túlságosan sok lelket számlál, semhogy valamennyi tagja együtt kormányozhatná. A közpénzek óhatatlanul átmennek a vezetők kezébe, akiknek, túl az állam érdekén, mindig vannak magánérdekei is, s nem a magánérdek az utolsó, amire hallgatnak. A nép pedig hamarabb ismeri fel a vezetők mohóságát és esztelen költekezését, mint a köz szükségleteit, így aztán zúgolódik, amiért elrabolják tőle a legszükségé-

sebbet, hogy mások fölös javait gyarapítsák, s ha egyszer az ilyen mesterkedések miatti elkeseredés eljut egy pontra, a legfeddhetetlenebb közigazgatásnak sem sikerül helyreállítani a bizalmat. Ha tehát önkéntes a hozzájárulás, akkor semmi eredménye sincs, ha pedig kényszerű, akkor törvénytelen; s ez a kegyetlen vagy-vagy – nevezetesen, hogy hagyják elveszni az államot vagy megsértik a szent tulajdonjogot, az állam támaszát –, ez teszi, hogy az igazságos és bölcs *gazdaságot* oly nehéz megvalósítani.

Az első dolog, amit a törvények bevezetése után a köztársaság alapítójának tennie kell: elégséges alapot teremteni az elöljárók és a többi tisztségviselő eltartására és minden közkiadásra. Ezt az alapot *aerariumnak* vagy *államkincstárnak* nevezik, ha pénzből áll; *állami birtoknak*, ha földből; az utóbbi sokkal kedvezőbb az előbbinél, aminek könnyű belátni az okát. Ha valaki alaposan utánagondol, nem juthat más véleményre, mint Bodin, aki szerint az állami birtok a legbecsületesebb és legbiztosabb módja annak, hogy az állam szükségleteiről gondoskodjanak.[7] Figyelemre méltó, hogy midőn Romulus felosztotta a földeket, első dolga az volt, hogy egyharmad részt fenntartson erre a célra. Elismerem, nem lehetetlen, hogy a rosszul igazgatott birtok hozama a semmivel válik egyenlővé, ámde nem tartozik a birtok lényegéhez, hogy rosszul igazgassák.

Mielőtt ez az alap felhasználásra kerülne, a népgyűlésnek vagy a rendek gyűlésének kell megállapítania vagy elfogadnia, majd pedig meghatároznia, hogy milyen célra fordítsák. Ezzel az ünnepélyes intézkedéssel az állami alapok elidegeníthetetlenné válnak és úgyszólván megváltoztatják természetüket; jövedelmük olyannyira szent dolog lesz, hogy ha valaki a legcsekélyebb részét is másra fordítja, mint amire rendeltetett, ezzel nemcsak a legalávalóbb lopást követi el, de felségsértés bűnébe is esik. Nagy szégyene Rómának, hogy Cato, a quaestor feddhetetlensége valami rendkívüli esemény volt, s hogy midőn valamelyik császár néhány tallérral

jutalmazta egy énekes tehetségét, hozzá kellett tennie, hogy ezt a pénzt a családi vagyonából vette el, nem az államkincstárból. De ha már Galba is kevés van, merre keressük akkor a Catókat? És ha a bűn többé nem becsteleníti meg a bűnöst, hol találunk olyan főembereket, akikben van annyi lelkiismeret, hogy ne nyúljanak hozzá a rendelkezésükre bízott állami jövedelmekhez, és ne csalják meg hamarosan önmagukat is, negélyelve, mintha összetévesztenék hiú és botrányos tékozlásukat az állam dicsőségével és személyes befolyásuk gyarapítását az állam hatalmának növelésével. Mindenekelőtt a közigazgatásnak erről a kényes területéről mondhatjuk el, hogy az erény az egyedüli hatékony eszköz, és hogy az elöljárók feddhetetlensége az egyedüli zabla, amely megfékezheti kapzsiságukat. A jószágkormányzók könyvei és elszámolásai inkább arra valók, hogy elkendőzzék, mint hogy leleplezzék a hűtlen kezelést, s az elővigyázatosság soha nem olyan fürge az újabb óvintézkedések kieszelésében, mint a csalárdság abban, hogy kijátssza őket. Félre hát a jegyzékekkel és papirosokkal; bízzuk a pénzügyeket hűséges kezekre: ez az egyedüli módja, hogy hűségesen kezeljék őket.

Ha egyszer már megállapították az állami alapokat, kezelésük az állam vezetőinek dolga, minthogy a kormányzáshoz tartozik. Mindig lényeges, bár nem mindig egyformán lényeges része a kormányzásnak; jelentősége abban a mértékben növekszik, ahogy csökken a többi hatásköre; s azt mondhatjuk, hogy amikor a kormányzat egyedüli idegszála a pénz, akkor a kormányzat eljutott a romlottság legmagasabb fokára. S mivel minden kormányzat hajlik a lazaságra, már ez az egy ok is mutatja, hogy miért nem maradhat fönn semmilyen állam, ha jövedelmei nem növekednek szakadatlanul.

Amikor először kezdik érezni, hogy növelni kell az állam jövedelmeit, akkor ad először hírt magáról az államrend megbomlása. S a bölcs jószágkormányzó, miközben azon gondolkodik, miként

kerítsen pénzt a jelen szükséglet fedezésére, nem mulasztja el megvizsgálni az új szükséglet távolabbi okait; miként a tengerész is, látván, hogy a víz betör hajójába, a szivattyú működtetése közben nem feledkezik meg róla, hogy felkutassa és betömje a lyukat.

Ebből a szabályból következik a pénzügyek igazgatásának legfőbb elve, nevezetesen, hogy sokkal több gondot kell fordítani a szükségletek megelőzésére, mint a jövedelmek növelésére. Bármilyen szorgosan alkalmazzák, az olyan segítség, mely csak a baj bekövetkezte után érkezik és mindig lassabban hat, mint maga a baj, az ilyen segítség nem szünteti meg az állam szenvedéseit: míg azon elmélkednek, hogyan orvosolják az egyik kellemetlenséget, már jelentkezik a következő, s maga a gyógymód is újabb bajokat szül. Így a nemzet végül is eladósodik, a népet kiszipolyozzák, a kormányzat teljesen erőtlenné válik, és sok pénzzel igen kevésre megy. Azt hiszem, az ókori kormányzatok azért tudtak csodákat művelni, mert mindig ezt a nagyszerű elvet követték; így aztán szűkmarkúságuk többet ért a mi kormányaink minden kincsénél; s talán innen ered a *gazdálkodás* szó közönséges jelentése, amely inkább arra céloz, hogy valaki okosan gazdálkodik azzal, amije van, mint arra, hogy milyen úton-módon szerezhet meg olyasvalamit, amije nincs.

De tekintsünk el az állami birtokoktól, melyek intézőik becsületességétől függően hajtanak hasznot az államnak. Ha megfelelően fel tudnók becsülni, mekkora ereje van az általános közigazgatásnak, kivált ha törvényes eszközökre korlátozódik, ámulattal fedeznők fel, hányféle módon láthatják el a főemberek a köz szükségleteit, anélkül, hogy a magánszemélyek vagyonához nyúlnának. Minthogy az államon belül az egész kereskedelem ellenőrzésük alatt áll, mi sem kíván tőlük kevesebb erőfeszítést, mint úgy irányítani azt, hogy mindenről gondoskodjanak, méghozzá oly módon, hogy közben gyakran észre sem lehet venni, hogy beavatkoztak a dologba. A pénzügyek igazi titka s az államkincstár gazdagságának

forrása az élelmiszer, a pénz és az áruk igazságos elosztása idő és hely szerint; feltéve, hogy azok, akik az igazgatás feladatait ellátják, elég messzire látnak, és alkalomadtán képesek látszólagos és időben közeli veszteséget vállalni, hogy valamely távolabbi időben roppant valóságos nyereségre tegyenek szert. Ha valamely kormányzat, ahelyett, hogy adót hajtana be, még maga fizet a gabona kiviteléért a kövér esztendőkben és a gabona behozataláért a sovány esztendőkben – az ilyen tényeket tulajdon szemünkkel kell látnunk, hogy elhiggyük őket, s ha valamikor régen estek volna meg, azt gondolnánk, mesebeszéd az egész. Tegyük fel, hogy valaki azt javasolja, létesítsenek közraktárakat a rossz évekkel járó éhínség megelőzésére: hány ország van, ahol ennek az igen hasznos létesítménynek a fenntartása ne szolgálna ürügyül újabb adók kivetéséhez? Genfben ezek a bölcs közigazgatás által létesített és fenntartott magtárak képezik a köz tartalékait a rossz években és az állam fő jövedelemforrását minden időben; *alit et ditat*,[8] ezt a szép és igaz feliratot olvashatjuk az épület homlokzatán. Miközben azon voltam, hogy bemutassam, milyen a jó kormányzat gazdasági rendszere, gyakran fordítottam tekintetemet erre az államra; s boldog vagyok, hogy saját hazámban leltem föl a bölcsességnek és a boldogságnak ama példáját, melyet valamennyi országban örömmel látnék uralkodni.

Ha megvizsgáljuk, hogyan növekednek az államok szükségletei, azt fogjuk találni, hogy ez körülbelül úgy történik, mint a magánszemélyek esetében: nem annyira valamilyen igazi szükségszerűség hatása alatt, mint inkább a fölösleges vágyak gyarapodása folytán, s a kiadásokat gyakran csak azért növelik, hogy ürügyet teremtsenek a bevételek növelésére. Így az állam olykor csak nyerne rajta, ha nem akarna meggazdagodni, s ez a látszólagos gazdagság többe kerül neki, mint amennyibe akár a szegénység kerülne. Igaz, azt remélhetik, hogy szorosabb függésben sikerül tartani a népeket, ha egyik kezükkel megadják nekik, amit a másikkal elvesznek tő-

lük; így járt el József az egyiptomiakkal. Ám e hiú szofizma csak annál végzetesebb az államra nézve, mert a pénz nem ugyanabba a kézbe kerül vissza, amelyikből kivették, s az ilyen elvek csak arra jók, hogy semmittevőket tegyenek gazdaggá azzal, amit dolgos emberektől elragadnak.

A szükségletek gyarapodásának egyik legkézzelfoghatóbb és legveszedelmesebb oka a hódítási kedv. Ez a hajlam gyakran másfajta becsvágyból táplálkozik, mint amelyet látszólag kifejez, s nem mindig az, aminek mutatkozik; valódi indítéka nem az a színlelt óhaj, hogy naggyá tegyék a nemzetet, inkább az a rejtett óhaj, hogy a határok között nagyobbá tegyék a főemberek hatalmát, mégpedig úgy, hogy növelik a seregek létszámát, és a hadügyek felé terelik a polgárok gondolkodását.

Annyi bizonyos, hogy nincs olyan nyomorúságos és agyonsanyargatott nép, mint a hódítók, s hogy még győzelmeik is csak nyomorúságukat növelik. Ha a történelem nem tanítana meg rá, az ész egymagában is bizonyítaná, hogy minél nagyobb valamely állam, annál súlyosabbak és költségesebbek lesznek kiadásai: mert valamennyi tartománynak hozzá kell járulnia az általános közigazgatás terheihez, s azonfelül még mindegyiknek annyit kell fordítania saját külön közigazgatására, mintha független volna. Tegyük hozzá, hogy a vagyont mindig másutt fogyasztják el, mint ahol létrehozták, ami hamarosan megtöri a termelés és a fogyasztás egyensúlyát, és sok vidéket elszegényít, hogy egyetlen várost gazdaggá tegyen.

A fentiekkel szorosan összefügg egy másik ok, amely szintén hozzájárul a köz szükségleteinek növekedéséhez. Eljöhet az idő, amikor a polgárok kezdik úgy látni, hogy nem fűződik érdekük a közös ügyhöz, s többé nem védelmezik a hont, az elöljárók pedig szívesebben parancsolnak zsoldosoknak, mint szabad embereknek, ha másért nem, hát azért, hogy az előbbiek segítségével alkalomadtán könnyebben leigázhassák az utóbbiakat. Ez volt a hely-

zet Rómában a köztársaság vége felé és a császárok alatt; mert az első rómaiak győzelmeit, akárcsak Nagy Sándorét, hős polgárok aratták, akik szükség esetén önként adták vérüket a honért, eladni azonban nem lettek volna hajlandók soha. Marius volt az első, aki a Jugurtha elleni háborúban megfosztotta becsületüktől a légiókat, mivel felszabadított rabszolgákat, csavargókat és más zsoldosokat toborzott a seregbe. A zsarnokok, akik ellenségeivé lettek a népeknek, holott eredetileg az volt a tisztük, hogy boldoggá tegyék őket, a zsarnokok reguláris csapatokat állítottak föl, látszólag az idegenek megfékezésére, valójában azért, hogy elnyomják a hon lakosait. E csapatok felállításának érdekében földműveseket kellett elvonni a földtől; ezek hiányoztak a mezőgazdaságnak, ami rontotta a termény minőségét; másrészt el kellett tartani őket, ezért új adókat vetettek ki, ami viszont a termények árának emelkedéséhez vezetett. Megbomlott a gazdaság rendje; a népek zúgolódni kezdtek; hogy elnyomják a zúgolódást, növelni kellett a csapatok létszámát, s ennélfogva a nyomort; és minél nagyobb volt a kétségbeesés, annál tovább kellett növeljék seregeiket a zsarnokok, hogy megelőzzék a kétségbeesés következményeit. Másfelől a zsoldosok, mivel becsületet abban az árban mérték, amelyen eladták magukat, mivel büszkék voltak lealacsonyodásukra, és megvetették a törvényeket, amelyek oltalmazták őket magukat és testvéreiket, kiknek a kenyerét ették, ezért azt hitték, nagyobb dicsőség Caesar csatlósainak, mint Róma védelmezőinek lenniük; vak engedelmességet fogadtak uruknak, s hivatásból polgártársaikra szegezték a tőrt, készen, hogy az első jeladásra lemészárolják valamennyit. Könnyűszerrel kimutathatnók, hogy ez volt a római birodalom bukásának egyik legfőbb oka.

A tüzérség és az erődítmények feltalálása napjainkban arra kényszerítette Európa fejedelmeit, hogy a várak védelmére visszatérjenek a reguláris csapatok szokásához; de ha az indíték jogosabb is, attól kell tartanunk, hogy a következmény ugyanolyan végzetes

lesz. A vidék ugyanúgy elnéptelenedik, amikor hadakat és helyőrségeket állítanak fel, mint egykoron; a katonák ellátása ugyanúgy a nép sanyargatásán alapul; s e veszedelmes intézmények egy ideje minden éghajlaton olyan gyorsan növekszenek, hogy nem várhatunk mást, mint Európa közeli elnéptelenedését, s előbb-utóbb be fog következni népeinek kipusztulása is.

Bárhogyan áll a dolog, be kell látnunk, hogy az ilyen intézmények szükségszerűen felforgatják az igazi gazdasági rendszert, mert annak fő jövedelme az állami birtokból származik, míg ezek kizárólag az adó és a sarc sok kellemetlenséget okozó forrására támaszkodnak. Erről kell még szólnom itt.

Emlékezzünk rá: a társadalmi szerződés alapja a tulajdon, s első feltétele, hogy mindenki zavartalanul élvezhesse, ami az övé. Igaz, ugyanebben a szerződésben mindenki legalább hallgatólagos kötelezettséget vállal, hogy hozzájárul a közös szükségletekhez; ám ez a kötelességvállalás nem sérti az alaptörvényt, s ha feltesszük, hogy az adófizetők elismerik az adó szükségességét, úgy beláthatjuk, hogy a hozzájárulásnak önkéntesnek kell lennie, hogy törvényes legyen; de nem a különös akaratok beleegyezésére van szükség, mintha minden egyes polgárnak jóvá kellene hagynia a dolgot, és csak annyit kellene adnia, amennyi neki tetszik, hiszen ez közvetlenül ellentmondana a társulás szellemének, hanem az általános akarat beleegyezésére, aminek szótöbbséggel adnak kifejezést, és arányos adókulcsra, ami minden önkénynek véget vet az adókivetés terén.

Ezt az igazságot, hogy az adómegállapítás csak akkor lehet törvényes, ha a népnek vagy képviselőinek beleegyezésén alapul, ezt az igazságot általában minden filozófus és jogtudor elismeri, aki némi hírnévre tett szert az államjog művelői közt; maga Bodin sem kivétel. Ha egyesek olyan elveket állítottak föl, amelyek látszólag ellentétesek vele, úgy először is könnyűszerrel észrevehetjük, hogy milyen személyes indítékok vezették őket, azonfelül pedig annyi feltételt és korlátozást fogalmaznak meg, hogy a dolog

lényegében ugyanoda megy vissza: mert a jog szempontjából mindegy, akár úgy áll, hogy a nép megtagadhatja, akár úgy, hogy az uralkodó nem követelheti meg az adófizetést; ha pedig a puszta erőről van szó, akkor mi sem hasztalanabb, mint azt vizsgálgatni, hogy mi törvényes és mi nem.

Kétfajta terhet vetnek ki a népre: az egyik dologi, ezt a javak után hajtják be, a másik személyes, ezt fejenként fizetik. Mindkettőt *adónak* vagy *hozzájárulásnak* nevezzük: amikor a nép valamilyen meghatározott összeget ajánl meg, *hozzájárulásról* beszélünk, amikor az érték meghatározott részarányosát, akkor *adóról. A törvények szellemé*-ről szóló könyvben az áll, hogy a fejadó inkább a szolgaságnak felel meg, a dologi adó pedig inkább a szabadsághoz illik.[9] Ez kétségkívül így volna, ha az egy főre jutó rész mindig ugyanakkora lenne; mert semmi sem volna aránytalanabb, mint az ilyen adó, s a szabadság szelleme kivált az arányok pontos betartásában áll. De a fejadó pontos megfelelésben van a magánszemélyek anyagi eszközeivel, mint például az, amelyik Franciaországban a *capitation* nevet viseli, s amelyik ezért egyszerre dologi és személyi adó; ez a legigazságosabb és ennélfogva a szabad emberekhez leginkább illő formája az adózásnak. Első pillantásra úgy tűnik, igen könnyű megállapítani ezeket az arányokat, hiszen attól függnek, hogy milyen az egyén helyzete a világban, amit bárki megfigyelhet. Csakhogy a kapzsiság, a hitel és a csalás kétségkívül érti a módját, hogy kijátssza a megfigyelőt, s azonfelül is ritkán fordul elő, hogy az ilyen számítások alkalmával mindent figyelembe vesznek, amit szükséges volna. Először a mennyiségi viszonyt kell szemügyre venni; ennek alapján az, akinek a vagyona tízszer akkora, mint a másik emberé, azonos körülmények között tízszer annyit köteles fizetni. Másodszor a felhasználási viszonyt, azaz a szükséges és a felesleges megkülönböztetését. Akinek semmije sincs a legszükségesebben kívül, az egyáltalán nem köteles fizetni; akinek feleslegei vannak, az szükség esetén olyan erősen

megadóztatható, hogy a nélkülözhetetlen javak fölötti egész többletet elveszik tőle. Erre azt fogja mondani az illető, hogy figyelembe véve a rangját, neki szüksége van arra, ami az alacsonyabb rangú embernek felesleg; de ez hazugság, mert az előkelő embernek éppúgy két lába van, mint a marhapásztornak, és hasa is ugyanúgy csak egy van, mint annak. Mi több, ezek az állítólag szükséges javak oly kevéssé szükséges tartozékai rangjának, hogy ha képes volna valamilyen dicséretes cél javára lemondani róluk, csak annál nagyobb tisztelet övezné. A nép leborulna az olyan miniszter előtt, aki gyalog megy a tanácsba, mert eladta hintaját, amikor az állam nagy szükséget szenvedett. Végezetül pedig, a törvény senkinek nem írja elő, hogy fényűzésben éljen, s az illem soha nem érv az adófizetés ellen.

Van egy harmadik viszony is, amelyet soha nem vesznek számításba, holott elsőként kellene számolni vele, ez pedig az, hogy ki milyen hasznot húz a társadalmi egyesülésből, hiszen az egyesülés erősen védelmezi a gazdagok roppant vagyonát, a szegényeknek pedig éppen úgy meghagyja a kunyhót, melyet két kezük munkájával emeltek. Nem a gazdagok élvezik a társadalom minden előnyét? Nem egyedül ők töltenek be minden jól fizető állást? Nincs a számukra fenntartva minden kegy és minden előjog? S a közhatalom nem folyvást nekik kedvez? Ha egy tekintélyes ember meglopja hitelezőit vagy más gazságot követ el, nem lehet-e mindig biztos benne, hogy büntetlenül marad? Ha botütéseket osztogat, ha erőszakoskodik, vagy akár ha gyilkosság és emberölés bűnébe esik, nem fogják-e elaltatni az ügyet, s nem úgy lesz-e, hogy hat hónap múlva már senki nem beszél a dologról? De ha ugyanezt az embert meglopják, az egész rendőrség tüstént működésbe lép, és jaj az ártatlanoknak, akiket gyanúba fognak! Ha veszélyes helyre megy, kísérettel veszik körül; ha hintajának tengelye eltörik, mindenki segítségére siet; ha ajtaja előtt zajonganak, csak egy szót szól, és nyomban csend lesz; ha zavarja a tömeg, csak jelt ád, s a

nép odébbáll; ha egy kocsis kerül az útjába, emberei készek agyonverni; s inkább elgázolnak ötven dolgára igyekvő, becsületes embert, mint hogy feltartsák egy mihaszna léhűtő fogatát. Mindez a figyelmesség egy krajcárba sem kerül: a gazdag ember jogos járandósága, nem a gazdagság ellenértéke. Mennyire más kép tárul elénk, ha a szegényeket nézzük! Minél többel adósa az emberiség, annál többet tagad meg tőle a társadalom: minden kapu zárva előtte, még akkor is, ha jogában állna kinyittatni, s ha néha eléri, hogy igazságot tegyenek vele, ez nagyobb fáradságába kerül, mint más embernek az, hogy valamilyen nagy kegyhez jusson; amikor robotolni vagy katonáskodni kell, övé az elsőbbség; saját terhein kívül mindig ő cipeli azt a terhet is, ami alól gazdagabb embertársának sikerül kivonnia magát; ha a legcsekélyebb baleset éri, mindenki magára hagyja; ha rossz szekere felborul, nemhogy segítenének neki, még szerencséje van, ha egy arra haladó ifjú herceg léha emberei megkímélik zaklatásaiktól. Egyszóval, semmilyen ingyenes segítséget nem kap, amikor szüksége van rá, és éppen azért, mert nincs mivel fizetnie; s azt mondom, elveszett ember az ilyen, ha balszerencséjére becsületes szíve, bájos leánya és nagy hatalmú szomszédja van.

Arra is tekintettel kell lennünk, s ez nem kevésbé fontos, hogy a szegények veszteségeit sokkal kevésbé lehet helyrehozni, mint a gazdagokét, s hogy minél nagyobb szűkében van egy ember valaminek, annál nehezebb megszereznie azt a dolgot. Semmiből nem lesz semmi; ez ugyanolyan igazság az üzleti életben, mint a fizikában: a pénz fiadzza a pénzt, s az első aranyat olykor nehezebb megszerezni, mint a második milliót. Többet mondok: amit a szegény ember kifizet, az örökre elveszett a számára, s a gazdagok kezében marad vagy oda tér vissza; és mivel az adókból származó jövedelmek előbb-utóbb mind a kormány tagjainak vagy a hozzájuk közel álló személyeknek a kezébe mennek át, ezért az állam-

férfiaknak nyilvánvalóan érdeke, hogy növeljék az adóterheket, még akkor is, ha saját részüket pontosan megfizetik.

Foglaljuk össze néhány szóban a két rend közötti társadalmi szerződést. *Szükségetek van rám, mert gazdag vagyok, ti pedig szegények vagytok; lépjünk hát egyezségre; megadom nektek azt a tisztességet, hogy szolgálhattok engem, feltéve, hogy nekem adjátok azt a keveset, amitek marad, cserében a fáradságért, hogy parancsolok nektek.*

Ha mindeme dolgokat gondosan áttekintjük, azt fogjuk találni, hogy az adók igazságos és valóban arányos elosztásához nem elég az adófizetők vagyonának arányában kivetni a terheket, hanem mind az anyagi körülmények különbségét, mind pedig a fölöslegek mértékét figyelembe kell venni. Igen fontos és igen nehéz művelet ez: temérdek hivatalnok végzi nap mint nap, becsületes, számtanhoz értő emberek, de a Platónok és Montesquieu-k remegő kézzel vágnának bele, s az éghez fohászkodnának bölcsességért és feddhetetlenségért.

Másik hátránya a személyi adónak, hogy túlságos terhet jelent és túlságos szigorral vetik ki, ami nem akadályozza meg, hogy gyakran teljesen eredménytelen legyen, mert könnyebb a fejünket, mint a tulajdonunkat kivonni a lajstrombavétel és a bírósági eljárás alól.

Az összes többi adózási mód közül a föld- vagy terményjáradék számított legelőnyösebbnek azokban az országokban, ahol fontosabb volt, hogy mekkora a termés, és hogy biztosan be tudják hajtani a járandóságokat, mint az, hogy a lehető legkisebb terheket rójják a népre. Még attól az állítástól sem riadtak vissza, hogy jó nagy terheket kell a paraszt vállára rakni, ha fel akarjuk rázni tunyaságából, s hogy semmit sem csinálna, ha semmit sem kellene fizetnie. De a tapasztalat a világ minden népénél rácáfol erre a nevetséges elvre: legjobban Németalföldön és Angliában művelik meg a földet, ahol a földműves nagyon keveset fizet, kiváltképp

pedig Kínában, ahol nem fizet semmit. Ellenkezőleg, valahol csak a föld hozamával állnak arányban a földműves terhei, mindenütt parlagon hevertetik a földeket, vagy pontosan annyit termelnek, semmivel sem többet, amennyire az életben maradáshoz szükségük van. Mert aki elveszíti fáradozásának gyümölcsét, az csak nyer rajta, ha semmit nem csinál, és igen különös módja a restség üldözésének, ha a munkát pénzbírsággal sújtják.

A földadóból vagy a gabonaadóból, különösen ha túlzottan magas összegre rúg, két olyan szörnyű következmény származik, hogy hosszú távon minden ország okvetlenül elnéptelenedik és tönkremegy, ahol csak bevezetik.

Az első a pénzforgalom elégtelenségével függ össze; a kereskedelem és az ipar ugyanis a nagyvárosokba vonz minden pénzt a faluból, s mivel az adó felborítja a földműves szükségletei és a gabona ára között esetleg még fennálló arányosságot, ezért a pénz mindig a város irányában mozog és soha nem tér vissza a faluba: minél gazdagabb a város, annál nagyobb nyomorban él az ország. A járadék hozama a hercegek vagy pénzemberek kezéből a kézművesek és kereskedők kezébe megy át, a földműves pedig, akinek mindig a legkisebb rész jut, végül is tönkremegy abban, hogy mindig ugyanannyit fizet és mindig kevesebbet kap. Hogyan maradjon életben az olyan ember, akinek csak vénája van, artériája nincs, vagy akinek az artériái csak négyujjnyira viszik el a vért a szívtől? Chardin[10] azt mondja: Perzsiában a királyi terményadót csakugyan terményben fizetik; ez a szokás, mely Hérodotosz tanúbizonysága szerint már Dárius idejében érvényben volt az országban, megelőzheti a bajt, amelyről beszéltem. De, hacsak Perzsiában a felügyelők, jószágigazgatók, írnokok és raktári őrök nem tartoznak egy másik emberfajhoz, mint bárhol másutt, alig hihetem, hogy mindeme terményekből a legcsekélyebb rész is eljut a királyhoz, hogy a gabona nem rohad meg a csűrökben és a tűz nem emészti el a raktárak többségét.

A második hátrány egy látszólagos előnyből származik, mert ez súlyosbítja a bajokat, mielőtt felfigyelnének rájuk. Nevezetesen, a gabona olyan jószág, melyet az adók nem drágítanak meg abban az országban, ahol előállítják, s amely feltétlen létszükségleti eszköz ugyan, mégis anélkül csökken a mennyisége, hogy az ára növekednék. Ezért aztán sok ember éhen hal, bár a gabona közben olcsó marad, s a földműves egyedül viseli az adóterheket, mert nem tudja levonni az eladási árból. Ügyelni kell rá, hogy ne tévesszük össze a járadékot azzal az illetékkel, amelyet minden árura kirónak, mert az utóbbi emeli az áru árát, és ezért nem annyira a kereskedők fizetik meg, mint inkább a vásárlók. Ugyanis bármilyen súlyos az illeték, mégis önkéntes jellegű, s a kereskedő attól függően fizeti, hogy mennyi árut vásárol; mivel pedig nem vásárol többet, mint amennyit elad, ezért ő szabja meg az árat. De a földműves, akár elad valamit, akár nem, kénytelen megszabott határidőre fizetni a művelése alatt álló földterület után, s nem várhat, amíg terményeiért olyan árat fizetnek, amilyen neki megfelel. Ha pedig önmagától nem adná el az áruját, hanem saját fogyasztására fordítaná, akkor is kénytelen volna eladni, hogy meg tudja fizetni a járadékot, s így olykor éppen a rendkívül nagy adók tartják nevetségesen alacsony szinten az élelmiszerárakat.

Vegyük figyelembe továbbá, hogy a kereskedelem és az ipar, jóllehet felduzzasztják a pénz mennyiségét, nemhogy elviselhetőbbé tennék a járadékot, csak súlyosbítják a terheket. Nem fogom itt részletesen megtárgyalni azt a tökéletesen nyilvánvaló dolgot, hogy az állam területén levő pénz nagyobb vagy kisebb mennyisége, bár nagyobb vagy kisebb külső hitelt biztosít az államnak, mit sem változtat a polgárok valóságos helyzetén, nem növeli és nem csökkenti jólétüket. Két fontos észrevételt azonban nem mulaszthatok el. Az egyik a következő: hacsak az államnak nincsenek terményfölöslegei, s a pénz bősége nem a külföldi eladásokból származik, kizárólag a kereskedelemmel foglalkozó városok érzik meg, hogy az

ország bővelkedik a pénzben, a paraszt viszonylag még szegényebbé válik. A másik észrevétel: ha több a pénz, minden ár emelkedik, s az adóknak is arányosan emelkedniök kell, úgyhogy a földműves terhei növekszenek, holott a rendelkezésére álló eszközök nem gyarapodnak.

Látnunk kell, hogy a földjáradék valójában a termény utáni adó. Ám jóllehet mindenki elismeri, hogy semmi sem annyira veszedelmes, mint az olyan gabonaadó, amelyet a vevővel fizettetnek meg, mégsem látják be, hogy százszorta rosszabb, ha maga a termelő fizeti meg az adót. Nem a forrásainál támadják meg ezzel az állam élelmiszer-ellátását? Nem azon dolgoznak, olyan erősen, ahogyan csak lehet, hogy elnéptelenítsék és így hosszú távon tönkretegyék az országot? Mert egy nemzet nem ismer rosszabb ínséget, mint ha emberekben szenved hiányt.

Csakis az igazi államférfi képes magasabb szemszögből, nem kizárólag a pénzügyek szemszögéből nézni az adóügyeket, hasznos rendszabályokká változtatni a nyomasztó terheket, és ráébreszteni a népet, hogy az ilyen intézkedések célja a nemzet java, nem az adókból származó haszon.

Ezt a kettős célt szolgálja a behozatali vám olyan külföldi áruk esetében, amelyek után mohón kapnak az ország lakosai, noha az országnak semmi szüksége rájuk; a kiviteli vám az ország olyan nyersanyagainak az esetében, amelyekből kevés van, s amelyeket az idegenek nem nélkülözhetnek; ezt a célt szolgálják a fölösleges és túlságosan jól jövedelmező mesterségek termékeire, a városokba behozott élvezeti javakra s általában minden fényűzési cikkre kivetett illetékek. Ilyen adókkal kell könnyíteni a szegények helyzetén és megterhelni a gazdagokat, megakadályozandó, hogy a vagyoni egyenlőtlenség szakadatlanul növekedjék, hogy munkások és haszontalan szolgák sokaságát igázzák le a gazdagok, hogy a városokban egyre több legyen a dologtalan ember, a falvak pedig elnéptelenedjenek.

A dolgok ára és a kiszabott illeték között olyan arányt kell megállapítani, hogy a nagy nyereség ne csábítsa csalásra az egyének mohóságát. Továbbá meg kell akadályozni a csempészkedést, s ennek érdekében adót kell kivetni a nehezebben elrejthető árukra. Végezetül, jobb, ha az fizeti az adót, aki használja a megadóztatott dolgot, mint az, aki eladja, mert az utóbbi erősebb kísértést érez és több eszközzel rendelkezik, hogy csalással enyhítsen a súlyos adóterheken. Ez történik Kínában, a földnek abban az országában, ahol az adó a legnagyobb és a legpontosabban fizetik: a kereskedő nem fizet semmit, a vevő egymaga törleszti az illetéket, és még sincs zúgolódás, se lázítás, mert a létfontosságú élelmiszerek, mint a rizs vagy a búza, tökéletesen adómentesek, s így a népet nem szipolyozzák ki, az adó kizárólag a jómódú embereket terheli. Egyébiránt nem annyira a csempészettől való félelemnek kell ezekre az óvintézkedésekre indítania a kormányzatot, mint inkább annak a törekvésnek, hogy megóvja az egyéneket a törvénytelen nyereség csábításától, mert az előbb rossz polgárrá, azután pedig mihamar becstelen emberré teszi őket.

Vessenek ki súlyos adókat a lakájokra, fogatokra, tükrökre, csillárokra, bútorokra, szövetekre, aranytárgyakra, a paloták udvaraira és kertjeire, mindennemű színielőadásra, a haszontalan foglalatosságokra, például a csepűrágókra, énekesekre, pojácákra, egyszóval mindenre, ami csak a fényűzést, a szórakozást és a tétlenséget szolgálja és arra való, hogy elkápráztassa az embereket, s amit már csak azért sem lehet rejtegetni, mert egyedüli rendeltetése, hogy mutogassák, és teljesen haszontalan volna, ha nem látná senki. Nem kell félni tőle, hogy e bevételek megbízhatatlanok lesznek, amiért csupa olyasmin alapulnak, ami nem feltétlenül szükséges. Igen rosszul ismeri az embereket, aki azt hiszi, hogy miután egyszer már engedtek a fényűzés csábításának, valaha is lemondhatnak róla; százszor inkább mondanának le a szükséges javakról, s előbb halnának éhen, mint hogy a szégyenbe haljanak bele. Ha többet kell

költeni, az csak eggyel több ok a költekezésre, mert a dolgok ára és az adó nagysága igen alkalmas a gazdagság fitogtatására. Ameddig lesznek gazdagok, különbözni is akarnak a szegényektől, s az állam nem tehet szert kevésbé megterhelő és biztosabb jövedelemre, mint ha erre a különbségre épít.

Ugyanezen oknál fogva az ipar sem sínylené meg, ha olyan gazdasági rendet vezetnének be, mely gazdaggá tenné az államháztartást, könnyítene a földművelő terhein és ezzel serkentené a mezőgazdaságot, és észrevétlenül ahhoz a középszerhez közelítene minden vagyont, mely az állam igazi erejét teszi. Elismerem, megeshetik, hogy az adók meggyorsítják az egyik vagy a másik divat letűnését; de csak azért, hogy valamilyen új divatot állítsanak a helyébe; így a munkás csak nyerne a dolgon, s az államkincstár sem veszítene. Egyszóval, tegyük föl, hogy a kormányzat mindig a gazdagság fölös részét terheli adóval; akkor két dolog történhet: vagy a gazdagok lemondanak fölösleges kiadásaikról és kizárólag hasznos dolgokra fognak költeni, ami az állam javát szolgálja; ez esetben az adó ugyanazt a hatást teszi, mint a legjobb fényűzésellenes törvények; a magánszemélyek kiadásaival együtt szükségszerűen csökkennek az állam kiadásai is, s az államkincstár bevételei nem csökkenhetnek annyira, hogy kiadásai ne csökkennének még jobban. Vagy, ha a gazdagok nem változtatnak tékozló szokásaikon, akkor a kincstár adóbevételei elegendőek lesznek az állam valóságos szükségleteinek a fedezésére. Az első esetben a kincstár azokkal a kiadásokkal lesz gazdagabb, amelyekből kevesebbet kell ráfordítania, a második esetben a magánszemélyek haszontalan kiadásain gazdagszik meg.

Tegyünk hozzá mindehhez egy igen fontos államjogi megkülönböztetést; mivel a kormányzatok mindent maguk igyekeznek végezni, nagy figyelmet kellene szentelniük e megkülönböztetésnek. Mondottam: a személyi adó és a létszükségleti javakra kiszabott illeték közvetlen támadás a tulajdonjog és következésképpen a po-

litikai társadalom igazi alapja ellen; ezért hát veszedelmes következményeket vonhat maga után, ha a nép – közvetlenül vagy képviselői által – nem adja hozzá kifejezett beleegyezését. Másként áll a dolog az olyan javakkal, melyek használatáról le lehet mondani, mert ez esetben az egyén nem kényszerül fizetni, és így hozzájárulása önkéntesnek tekinthető, úgyhogy az egyes adófizetők jóváhagyása helyettesíti, sőt bizonyos értelemben egyenesen feltételezi a közösség jóváhagyását: hiszen miért is állna ellen a nép egy adó kivetésének, ha az csak olyan személyeket sújt, akik szívesen fizetnek? Úgy hiszem, bizonyosra vehető, hogy ha valamit a törvény nem zár ki, s az erkölcs sem helytelenít, de a kormánynak módjában állna betiltani, azt akár engedélyezheti is, valamilyen adó kivetése mellett. Ha például a kormányzat tilalom alá helyezheti a hintók használatát, még inkább megteheti, hogy adóval sújtja a hintókat, ami bölcs és hasznos eljárás, mert kifejezésre juttatja az állam rosszallását, bár nem akadályozza meg a hintóhasználatot. Így az adót egyfajta bírságnak tekinthetjük, s a bírság hozama kárpótlást nyújt a visszaélésért, amelyet büntetnek vele.

Talán ellenem veti valaki, hogy azok, akiket Bodin *adóhivacsalnokoknak* nevez,[11] tehát azok, akik kieszelik vagy kivetik az adókat, a gazdagok osztályába tartoznak, s nem fogják saját rovásukra kímélni a többieket, és terheket vállalni magukra, hogy a szegényeken könnyítsenek. De az ilyen gondolatokat el kell vetni. Ha minden nemzetnél úgy állna a dolog, hogy azok, akikre az uralkodó a népek kormányzását bízza, helyzetüknél fogva a nép ellenségei, akkor nem érné meg a fáradságot, hogy megvizsgáljuk, mit kell tenniök, hogy a népet boldoggá tegyék.

J.-J. ROUSSEAU

LEVELE VOLTAIRE ÚRHOZ,

1756. AUGUSZTUS 18.

Újabb költeményei[1] magányomban találtak, uram, és jóllehet valamennyi barátom tudja, mennyire szeretem az Ön írásait, nem tudom, honnan érkezhettek, hacsak nem Öntől. Élvezetet és okulást leltem bennük, és felismertem rajtuk a mester kezét; úgy érzem, mind a példányért, mind a műért köszönettel tartozom. Nem mondhatnám, hogy az egészet egyformán jónak találom; de azok a dolgok, melyek nem tetszenek, csak még jobban növelik bizalmamat azok iránt, amelyek elragadtatást váltottak ki belőlem. Olykor nem éppen fáradság nélkül védelmezem elmémet költészetének varázsa ellen; de csak azért igyekszem egyet-mást kevésbé csodálni, hogy csodálatomat méltóbbá tegyem műveihez.

Többet teszek, uram; kertelés nélkül fogok szólni Önnek, nem arról, hogy milyen szépségekre véltem bukkanni ebben a két költeményben, a feladat visszariasztaná restségemet, nem is arról, hogy nálam leleményesebb emberek milyen hiányosságokat fedezhetnek föl bennük, hanem a visszatetszésről, mely ebben a pillanatban megzavarja az élvezetet, amit az Ön tanításaiban találtam; még az első olvasás okozta meghatottsággal fogok szólni erről, hiszen szívem szomjúhozva hallgatta az Ön szívét, testvérként szeretve és mesterként tisztelve Önt, s végezetül azzal kecsegtetve magamat, hogy Ön felismeri szándékaimban az egyenes lélek őszinteségét és szavaimban az igazság barátjának hangját, aki egy filozófushoz beszél. Egyébiránt minél jobban elbűvöl a második költemény, annál szabadabban foglalok állást az első ellen, mert ha Ön nem fél

szembeszállni önmagával, miért féljek akkor én egyetérteni Önnel? Azt kell hinnem, hogy nem ragaszkodik a nézetekhez, melyeket igen jól megcáfol.

Minden kifogásom a lisszaboni katasztrófáról szóló költeményét illeti tehát, mert emberségesebb benyomást vártam tőle, hiszen úgy tetszik, az emberség érzése sugallta. Szemére veti Pope-nak és Leibniznek,[2] hogy gúnyt űznek bajainkból, mert azt állítják, hogy minden rendjén van, s olyannyira eltúlozza nyomorúságunk képét, hogy még nyomorultabbnak érezzük magunkat; vigaszt reméltem, de ehelyett csak gyötrelmeket okozott nekem. Talán attól fél, mondhatná valaki, hogy nem látom eléggé, mennyire szerencsétlen vagyok; és láthatólag azt hiszi, nagyon megnyugtat, ha bebizonyítja nekem, hogy minden csupa rossz.

Ne ámítsa magát, uram; éppen az ellenkezője történik annak, amire törekszik. Az az optimizmus, melyet Ön oly kegyetlennek talál, mégiscsak vigaszt nyújt nekem a fájdalmakban, melyeket Ön elviselhetetlennek fest le előttem.

Pope költeménye enyhet ád bajaimra és türelemre biztat, az Öné megkeseríti gyötrelmeimet, zúgolódásra buzdít, és kétségbeesésbe kerget, mivel a megrendült reményen kívül mindent elvesz tőlem. Csillapítsa le a tanácstalan zavart, mely az Ön megállapításai és az én érzéseim között uralkodó különös ellentétben felkavar engem, és mondja meg, melyik csalódik, az érzés vagy az ész. „Ember, légy türelemmel – mondja Pope és Leibniz nekem. – Bajaid szükségszerű következményei természetednek és e világ mibenlétének. Az örök és jóságos Lény, aki téged kormányoz, meg akart óvni e bajoktól. Minden lehetséges berendezkedés közül azt választotta ki, mely a legkevesebb rosszat és a legtöbb jót egyesíti magában, vagy (hogy még nyersebben fejezzük ki ugyanezt a dolgot, amennyiben szükséges) ha nem csinálta jobban, úgy nem is tudta jobban csinálni."

Mit mond nekem mármost az Ön költeménye? „Szenvedj csak

örökkön, te szerencsétlen. Ha van Isten, aki teremtett, ez az Isten minden bajodat el tudta volna hárítani; sose reméld hát, hogy bajaid véget érnek egyszer, mert el nem lehet képzelni, minek léteznél, ha nem azért, hogy szenvedj és meghalj." Nem tudom, mennyivel vigasztalóbb ez a tan, mint az optimizmus vagy akár a fatalizmus. Számomra, megvallom, még a manicheizmusnál[3] is kegyetlenebbnek tűnik. Ha a rossz eredetével kapcsolatos nehézségek arra kényszerítették Önt, hogy visszájára fordítsa Isten néhány tökéletes tulajdonságát, minek akkor Isten hatalmát Isten jóságának rovására bizonyítania? Ha választani kell a két tévedés között, még mindig inkább választanám az előbbit.

Ön, uram, nem akarja, hogy költeményét a Gondviselés elleni költeménynek tekintsék; és óvakodnék is tőle, hogy ezt a nevet adjam neki, bárha Ön az emberiség elleni könyvnek minősített is egy írást, melyben én az emberi nem ügyét vettem védelmembe maga az emberi nem ellen.[4] Tudom, különbséget kell tenni a szerző szándékai és a tanaiból levonható következmények között. Önmagam jogos védelme mégis arra kötelez, hogy felhívjam figyelmét: amikor lefestettem az emberiség nyomorúságát, célomat menthetővé, sőt dicséretessé tette, amit ez ügyben hittem, mert én azt mutattam meg az embereknek, hogy ők maguk okozzák és következésképpen el is kerülhetik a balsorsukat.

Nem látom, hol másutt kereshetnők a morális rossz forrását, mint a szabad, tökéletesbedésre jutott s ennéfogva megromlott emberben; ami pedig a fizikai rosszat illeti, ha az érző és érzéketlen anyag ellentmondás, ahogy nekem tűnik, akkor ez a rossz elkerülhetetlen mindama rendszerekben, amelyeknek az ember része; és akkor a kérdés egyáltalán nem az, hogy miért nem tökéletesen boldog az ember, hanem hogy miért létezik. Mi több, azt hiszem, megmutattam, hogy a halál kivételével, ami úgyszólván csak az előtte járó készületek miatt rossz, fizikai bajaink többsége megint csak a magunk műve. Hogy az Ön lisszaboni eseténél maradjunk, is-

merje el például, hogy nem a természet gyűjtött össze Lisszabonban húszezer hat-hét emeletes házat, és ha e nagyváros lakosai egyenletesebben oszlanak el és könnyedébben változtatják szállásukat, a pusztítás kisebb lett volna, meglehet, be sem következik. Mindenki menekült volna az első földlökésre, és másnap húsz mérföldnyire lettek volna, éppoly vidáman, mint ha mi sem történik; de maradni kell, makacsul ki kell tartani a romba dőlt épületek körül, kitéve az újabb földlökéseknek, mert többet ér, amit az ember otthagy, mint amit mozdítani tud. Hány szerencsétlen lelte pusztulását ebben a katasztrófában csak azért, mert egyik a ruháját, másik a papírjait, harmadik a pénzét akarta magához venni? Ne tudnók, hogy minden ember eleven személye önmagának legkisebb részévé vált, és hogy alig érdemes ezt a kis részt kimentenie, ha minden más odaveszett?

Ön azt szerette volna (és ki ne szerette volna ugyanazt), ha a földrengés inkább egy sivatagban következik be, nem Lisszabonban. Kételkedhetünk-e benne, hogy a sivatagokban is előfordul földrengés? De erről nem szokás beszélni, mert semmi bajt nem okoz a városlakó uraknak, és ők az egyedüli emberek, akiket számításba veszünk; még az állatokban és a vademberekben is kevés kárt tesz, mivel szétszóródva és eldugott helyeken laknak, és sem a tetők leszakadásától, sem a házak lángra lobbanásától nincs mit félniük. De mit jelent az ilyen kiváltság? Mondjuk-e hát, hogy a világ rendjének meg kell változnia szeszélyeink kívánsága szerint, hogy a természetnek a mi törvényeinkhez kell igazodnia, és hogy valahányszor meg akarjuk tiltani neki, hogy földrengés legyen egy helyen, csupán várost kell építenünk arra a helyre?

Vannak események, amelyek gyakran aszerint rendítenek meg inkább vagy kevésbé, hogy melyik arcuk felől tekintjük őket, és sokat veszítenek az első benyomás keltette borzalomból, ha közelebbről megvizsgáljuk őket. A *Zadig*-ból megtudtam, s a természet nap mint nap megerősít ebben, hogy a korai halál nem mindig igazi

rossz, és néha viszonylagos jónak lehet tekinteni.[5] A sok ember közül, aki halálra zúzódott Lisszabon romjai alatt, többen kétségkívül még nagyobb balsorsot kerültek el ezzel; s mindannak ellenére, ami az ilyen leírásokban megindító és anyagot ad a költészetnek, nem biztos, hogy akárcsak egy is e szerencsétlenek közül többet szenvedett, mintha a dolgok rendes folyása szerint hosszú szorongások közepette várt volna a halálra, mely most meglepte őt. Van-e szomorúbb vég, mint egy haldoklóé, akit hasztalan gondoskodással terhelnek, akit a közjegyző meg az örökösök nem hagynak lélegzethez jutni, akit az orvosok kedvükre gyilkolnak le ágyában, és akivel barbár papok nagy művészettel ízleltetik meg a halált. Ami engem illet, én mindenütt azt látom, hogy az a rossz, aminek a természet vet alá bennünket, sokkalta kevésbé kegyetlen, mint az, amit mi magunk teszünk hozzá.

De bármilyen találékonyak lehettünk is abban, hogy kiváló intézményeink révén felszítsuk nyomorúságunkat, mind ez ideig nem sikerült annyira tökéletessé válnunk, hogy az életet általában teherré tegyük és létezésünknek fölébe helyezzük a semmit; enélkül a többséget mihamar hatalmába kerítené a csüggedés meg a kétségbeesés, és az emberi nem képtelen volna tovább létezni. Ha jobb lennünk, mint nem lennünk, ez elegendő volna létezésünk igazolására; és mégsem kárpótolna semmi azokért a bajokért, amelyeket el kell szenvednünk, ha e bajok oly nagyok volnának, ahogy Ön lefesti őket. De nehéz ezzel a tárggyal kapcsolatban jóhiszeműséget találni az embereknél és jó számításokat a filozófusoknál; mert ezek a jó és a rossz összehasonlítása közben mindig megfeledkeznek a létezés édes érzéséről, melyet minden más érzettől függetlenül érzünk; másokat pedig arra bír a halál megvetésével való hivalkodás, hogy szidalmazzák az életet, s úgy tesznek, mint azok a nők, akik egy piszokfoltos ruhával meg egy ollóval a kezükben kijelentik, hogy jobban szeretik a lyukat, mint a foltot.

Ön azt gondolja Erasmusszal,[6] hogy kevés ember szeretne

ugyanolyan körülmények között újraszületni, ahogy élt; ámde az szokta nagyon magasra tartani portékáját, aki sokat engedne az árból, ha reménye volna rá, hogy megkötheti az üzletet. Egyébiránt mit gondoljak, uram, kit kérdezett meg Ön erről? Gazdag embereket talán, akik megcsömörlöttek a hamis élvezetektől, de nem ismerik a valódiakat, akik mindig unják az életet és mindig reszketnek, hogy elveszítik; esetleg tollforgatókat, akik az emberek valamennyi rendje közül a leginkább otthonülők, a legbetegesebbek, a leginkább elmélkedésre hajlamosak és ennélfogva a legboldogtalanabbak. Ha jobb természetű, vagy legalább általában őszintébb embereket akar hallani, azokat, akik a többséget teszik, és akiket legalább ezért előbbre való meghallgatni, akkor kérdezzen meg egy becsületes polgárt, aki névtelenül és nyugalomban élt, nem voltak tervei és nem ismerte a becsvágyat; egy jó kézművest, aki kényelmesen él a mesterségéből, vagy akár egy parasztot, nem Franciaországból, ahol azt tartják, hogy éhhalálra kell ítélnünk a parasztokat, ha meg akarunk élni belőlük, hanem például abból az országból, ahol Ön tartózkodik, és általában bármely szabad országból. Csakugyan, merem állítani, hogy Felső-Wallisban[7] talán egyetlen hegylakó sincsen, aki elégedetlen volna úgyszólván gépies életével, és ne állna rá szívesen az alkura, hogy – akár a paradicsom helyett – megállás nélkül újjászülessen és szakadatlanul vegetáljon. E különbségek alapján azt kell hinnem, hogy az életet gyakran az teszi teherré, hogy visszaélünk vele, és sokkal kevésbé van jó véleményem azokról, akik bosszúsak, amiért éltek, mint arról, aki Catóval mondhatja: *Nec me vixisse poenitet, quoniam ita vixi, ut frustra me natum non existimem.*[8] Ez nem akadályozza meg a bölcs embereket abban, hogy olykor önként menjenek el, zúgolódás és kétségbeesés nélkül, amikor a természet vagy a sors egyértelműen kimondja a távozás parancsát. De a dolgok rendes menete szerint az emberi élet, ha el is hintetett benne némi baj, egészében véve nem rossz adomány; s ha nem mindig rossz meghalni, élni csak nagyon ritkán rossz.

Gondolkodásmódunknak mind e tárgyakban megmutatkozó különbsége érthetővé teszi számomra, miért találom kevéssé meggyőzőnek jó néhány bizonyítékát. Mert nem kerüli el a figyelmemet, hogy az emberi ész mennyivel könnyebben veszi fel véleményeink öntőmintáját, mint az igazságét, és hogy két ellentétes álláspontón levő ember között az, amiről az egyik úgy véli, sikerült bebizonyítania, gyakran szofizma csupán a másik számára. Amikor például a létezők láncolatát támadja, melyet olyan jól írt le Pope,[9] akkor kétségbe vonja, hogy a világ ne tudna fönnmaradni, ha egyetlen atomot is elvennének belőle. De Crousaz urat idézi,[10] majd hozzáteszi: a természet semmilyen pontos mértéknek és semmilyen pontos alakzatnak nincs alávetve; semmilyen égitest mozgása nem követ tökéletesen szabályos görbét; semmilyen ismert létező sincs matematikai pontosságú formula szerint megalkotva; semmilyen művelethez nincs szükség pontos mennyiségre; a természet sohasem cselekszik merev szigorúsággal, és ily módon semmiféle alapunk sincs azt állítani, hogy a föld pusztulását okozná, ha csak egy atommal is kevesebb lenne rajta. Bevallom, uram, mindebben inkább az állítás ereje csapott meg, nem az érvelésé, s ez esetben több bizalommal hajlok meg tekintélye, mint érvei előtt.

De Crousaz úrra vonatkozólag: nem olvastam és meglehet, nem is vagyok képes megérteni Pope elleni iratát: de annyi igencsak bizonyos, hogy nem engedném meg neki, amit Öntől elvitattam, és hogy éppoly kevés bizalmam van az érveiben, mint a tekintélyében. Ahelyett, hogy úgy gondolnám, a természet nincs alávetve a mennyiségek és az alakzatok szabatosságának, éppen ellenkezőleg, azt hiszem, hogy egyedül a természet követi tiszta szigorúsággal ezt a szabatos rendet, mert egyedül a természet tudja összehasonlítani a célokat és az eszközöket, és összemérni az erőt az ellenállással. Ami ezeket az állítólagos szabálytalanságokat illeti, lehet-e kételkedni abban, hogy megvan a fizikai okuk, és kétségbe vonhatjuk-e az ok létezését, pusztán csak azért, mert nem vesszük észre? Ezek a lát-

szólagos szabálytalanságok kétségkívül bizonyos törvényekből fakadnak, melyeket nem ismerünk, és amelyeket a természet éppoly híven követ, mint az ismert törvényeket; bizonyos tényezőkből, amelyeket nem veszünk észre, és amelyek minden műveletében szilárd mérték szerint akadályozzák vagy segítik a természetet: különben egyértelműen azt kellene mondanunk, hogy vannak következmények alap nélkül és okozatok ok nélkül, ami minden filozófiával ellenkezik.

Tegyük fel két nehezékről, hogy egyensúlyban vannak, noha nem egyenlők; ha a kisebbikhez hozzátesszük azt a mennyiséget, amivel különböznek, a két nehezék vagy továbbra is egyensúlyban marad, és akkor van okunk okozat nélkül, vagy megbomlik az egyensúly, és akkor okozatunk van ok nélkül. De ha a nehezékek vasból volnának, és az egyik alatt egy mágnesdarab lenne elrejtve, akkor a természet szabatossága megfosztaná az egyensúlyt a szabatosság látszatától, és minél pontosabban mérnénk, annál kevésbé mutatkoznék pontosnak az egyensúly. Nincs a fizikai világban olyan alakzat, olyan művelet, olyan törvény, amelyre ne lehetne valami ahhoz hasonló példát alkalmazni, mint amit a nehézkedés kapcsán előterjesztettem.

Azt mondja, egyetlen ismert létezőnek sincs matematikai pontosságú alakja; én pedig azt kérdem Öntől, uram, vajon lehetséges-e olyan alakzat, amely nem matematikai pontosságú, és vajon a legszeszélyesebb görbe nem éppolyan szabályos-e a természet szemében, mint egy tökéletes kör a mi szemünkben. Egyébiránt úgy képzelem, hogy az a test, amely a mi szemünkben ilyen szabályos volna, csak maga a világegyetem lehet, kitöltöttnek és körülhatároltnak tekintve: mert a matematikai alakzatok, minthogy elvonatkoztatások csupán, kizárólag önmagukkal vannak viszonyban, míg a természeti testek alakzatai más testekre, valamint a testeket módosító mozgásokra vonatkoznak; így ez még semmit sem bizo-

nyítana a természet szabatossága ellen, ám mégis egyetértenénk abban, amit Ön ezen a *szabatosság* szón ért.

Ön megkülönbözteti az okozattal bíró eseményeket az okozat nélküli eseményektől. Kétlem, hogy ez a különbség megalapozott volna. Úgy tűnik nekem, hogy minden eseménynek szükségképpen van valami okozata, vagy morális,[11] vagy fizikai, vagy a kettőből összetett okozat, csakhogy ezt nem mindig vesszük észre, mert az események leszármazását még nehezebb nyomon követni, mint az emberekét; minthogy általában nem kell jelentékenyebb okozatokat keresni, mint amilyenek a kiváltó események, az okok kicsinysége gyakran nevetségessé teszi a vizsgálódást, bárha az okozatok biztosak is; és gyakran előfordul az is, hogy több csaknem észrevehetetlen okozat egyesül egy jelentős esemény létrehozására. Tegye hozzá, hogy az ilyen okozat mégiscsak létezik, jóllehet azon a testen kívül lép fel, amelyik létrehozza. Így előfordulhat, hogy a hintó fölverte por semmilyen hatást nem tesz a kocsi haladására, és befolyásolja a világ haladását; s mivel semmi sincs, ami kívül esnék a világegyetemen, ezért minden, ami történik, szükségképpen hat magára a világegyetemre. Az Ön példái így inkább leleményesnek tűnnek, uram, mint meggyőzőnek; ezer valószínű okot látok, amiért Európára nézve esetleg nem volt közömbös, hogy Burgundia trónörökösnője egy bizonyos napon jól volt-e megfésülve avagy rosszul, vagy Róma sorsára nézve, hogy a szenátusba menet Caesar jobbra vagy balra fordította-e a tekintetét, és hogy az egyik vagy a másik oldalon habzott-e a szája azon a napon, mely a bosszú napja volt. Egyszóval, emlékezetembe idézvén a Pascalnál említett porszemet, bizonyos tekintetben az Ön brahmanjának véleményén vagyok;[12] és bárhogy vizsgáljuk a dolgokat, ha nem is minden eseménynek vannak érzékelhető következményei, az, úgy tetszik, kétségbevonhatatlan, hogy minden eseménynek valóságos következményei vannak, s bárha az emberi szellem könnyen elveszíti is ama következmények fonalát, a természet soha nem téveszti el őket.

Ön azt mondja, bizonyított dolog, hogy az égitestek ellenállás nélküli térben végzik körmozgásukat. Ezt bizony szép munka volna bizonyítani; de a tudatlanok szokásának megfelelően csak nagyon kevés bizalmam van az olyan bizonyítékokban, amelyek meghaladják a képességeimet. Úgy képzelem, hogy e bizonyítás során a következőképpen kellene érvelni:

Ha valamely adott erő valamely adott törvény szerint fejti ki hatását, úgy valamely adott mozgást kell átadnia az égitesteknek egy ellenállás nélküli térben; márpedig az égitestek pontosan a kiszámított mozgást végzik, tehát ellenállás nem létezik. De ki tudhatja, nem lehetséges-e millió másik törvény, nem számítva az igazit, melyeknek értelmében ugyanazon mozgásokat még jobban megmagyarázhatjuk cseppfolyós közegben, mint ezzel a törvénynyel a vákuumban? Hosszú ideig nem azon következmények magyarázatára szolgált-e a *horror vacui*,[13] melyeket azóta a levegő hatásának tulajdonítanak? Miután más tapasztalatok a horror vacuit megdöntötték, nem derült-e ki, hogy minden tele van? S az újabb számítások alapján nem állították-e vissza jogaiba a vákuumot? Ki állítja, hogy egy még pontosabb rendszer nem fogja újból megdönteni? Hagyjuk a számtalan nehézséget, melyeket valamely fizikus támasztana a fény és a megvilágított térségek természetével kapcsolatban; ám őszintén hiszi-e Ön, hogy Bayle, akinek bölcs és mértéktartó nézeteit Önnel együtt csodálom,[14] hogy Bayle olyan bizonyítottnak találta volna az Ön tételét? Általában úgy tetszik, a szkeptikusok kissé megfeledkeznek magukról, mihelyt dogmatikus húrokat kezdenek pengetni, holott mindenkinél több józansággal kellene alkalmazniok a *bizonyítani* kifejezést. Hogyan is hihetnénk nekik, mikor azzal kérkednek, hogy nem tudnak semmit, és közben annyi mindent állítanak?

Egyébiránt Ön nagyon helyesen igazította ki Pope rendszerét, amikor megállapította, hogy semmiféle arányos fokozatosság nem létezik a teremtmények és a Teremtő között, és ha a teremtmények

láncolata eljut Istenig, ez azért van, mert ő tartja fenn, s nem azért, mert ő végzi be az egészet.

Hogy az egész java előbbre való-e egyik vagy másik részének javánál, arról Ön ezt mondatja az emberrel: „Éppolyan kedves kell legyek uramnak, én, aki gondolkodó és érző lény vagyok, mint az égitestek, melyek valószínűleg egyáltalán nem éreznek." Az anyagi világegyetem kétségkívül nem lehet kedvesebb Teremtője számára, mint egyetlen gondolkodó és érző lény. Ámde az összes gondolkodó és érző lényt a világegyetem rendszere alkotja, oltalmazza és tartja fönn, és így a világegyetem rendszere kedvesebb kell legyen a Teremtő számára, mint egyetlenegy ama lények közül; tehát jósága ellenére, vagy inkább éppen a jósága révén, feláldozhat valamit az egyének boldogságából, hogy az egészet megóvja. Hiszem, remélem, hogy többet érek Isten szemében, mit valamely égitest talaja; de ha az égitestek be vannak népesítve, mint valószínű, miért érnék többet az ő szemében a Saturnus valamennyi lakójánál? Hiába tették nevetség tárgyává ezeket az eszméket, bizonyos, hogy minden párhuzam ennek a népességnek a javára üt ki, és kizárólag az emberi gőg szól ellene. Ha pedig egyszer feltételeztük, hogy létezik ez a népesség, akkor a világegyetem megóvásának, úgy tetszik, a lakott világok számával arányosan növekvő morális jelentősége van Isten számára.

Hogy egy ember hullája férgek, farkasok avagy növények táplálékául szolgál, ez, elismerem, nem kárpótol a szóban forgó ember haláláért; de ha a világegyetem rendszerében az emberi nem fennmaradásához szükség van az emberek, állatok és növények közötti anyagáramlásra, akkor az, ami rossz az egyén különös szempontjából, hozzájárul az általános jóhoz. Meghalok, felfalnak a kukacok; de gyermekeim, fivéreim élni fognak, ahogyan én is éltem, s ugyanazt teszem a természet parancsára az összes emberért, amit Kodrosz, Curtius, a Deciusok, a Philaenusok[15] és ezer más önként tettek az emberek egy kis részéért.

Hogy visszatérjek, uram, a rendszerre, amelyet támad, azt hiszem, csak akkor tudjuk megfelelően vizsgálni ezt a rendszert, ha gondosan megkülönböztetjük a különös rosszat, aminek a létezését soha egyetlen filozófus sem tagadta, az általános rossztól, amit az optimista tagad. Nem az a kérdés, hogy valamennyien szenvedünk-e vagy sem, hanem az, hogy jó-e, hogy a világegyetem létezik, és hogy bajaink szükségszerűen következnek-e a világegyetem mibenlétéből. Ily módon egy névelő meg egy képző hozzáadása, úgy tetszik, pontosabbá tenné a kijelentést, és ahelyett, hogy *Minden jó*, talán helyesebb volna azt mondani: *A Mindenség jó*, vagy *Minden jó a Mindenség számára*. Ez esetben teljesen nyilvánvaló, hogy senki nem tud közvetlen bizonyítékokat hozni sem az állítás mellett, sem az állítás ellen, mert ezek a bizonyítékok a világ mibenlétének és Teremtője céljainak tökéletes ismeretét feltételezik, s e tudás kétségkívül meghaladja az emberi értelem határait. Az optimizmus valódi alapelveit nem vezethetjük le sem az anyag tulajdonságaiból, sem a világegyetem működéséből, hanem csak a mindenek fölött őrködő Isten tökéletes tulajdonságainak megállapításából; úgyhogy nem Isten létezését bizonyítjuk Pope rendszerével, hanem Pope rendszerét Isten létezésével, és a rossz eredete vitathatatlanul a Gondviselés kérdéséből származik. Ha e két kérdés közül egyiket sem tárgyalták jobban a másiknál, ennek az az oka, hogy mindig igen rosszul okoskodtak a Gondviselésről, hogy a Gondviselésről összehordott képtelenségek alaposan összekuszálták az összes következményt is, amit csak ama nagyszerű és vigasztaló dogmából le lehetett vezetni.

Isten ügyét mindenekelőtt a papok és a hitbuzgó emberek tették tönkre, mert nem szenvedhetik, hogy bármi is a teremtett rend szerint történjék, hanem mindig azt szeretnék, ha az isteni igazságszolgáltatás beavatkoznék a tisztán természeti folyamatokba, és hogy biztosak legyenek a dolgukban, jóval-rosszal válogatás nélkül büntetik és fenyítik a hitványakat, próbára teszik a jókat, amint jön.

A magam részéről nem tudom, hogy ez jó teológia-e, de úgy találom, hogy rossz érvelési mód válogatás nélkül felhasználni a pro és contra érveket a Gondviselés bizonyítására, és válogatás nélkül neki tulajdonítani mindazt, ami nélküle is pontosan úgy menne végbe.

Ami mármost a filozófusokat illeti, ezek szemernyivel sem tűnnek föl ésszerűbb lényeknek a szememben, mikor azt látom, hogy az eget hibáztatják, amiért ők maguk nem teljesen érzéketlenek, hogy így kiabálnak: „Minden elveszett!", ha a foguk fáj, vagy szegénységben élnek, vagy meglopják őket, és Istenre bízzák útipoggyászuk felügyeletét, ahogy Seneca mondja.[16] Ha Cartouche[17] vagy Caesar valamilyen tragikus baleset folytán gyermekkorában elpusztul, azt kérdeznők: Mit vétettek szegények? Mivel azonban ez a két gonosztevő megérte a férfikort, hát azt kérdezzük: Miért kellett életben hagyni őket? A hitbuzgó ember ezzel szemben azt mondaná az első esetben: Isten az atyát akarta megbüntetni azzal, hogy elvette tőle a gyermekét; a másodikban pedig: Isten megtartotta a gyermeket, hogy a népet megbüntesse. Így bármit tegyen a természet, a Gondviselésnek mindig igaza van a hitbuzgó emberek, és soha sincs igaza a filozófusok szerint. Az emberi dolgok rendjében talán sem így nincs, sem úgy, mert minden a közös törvényhez igazodik, és senki számára nincs kivétel. Azt kell hinnünk, hogy az evilági élet eseményei semmisek a világegyetem Urának szemében, hogy az isteni Gondviselés csupán az egyetemes dolgokra érvényes, hogy Isten beéri a nemek és a fajok fenntartásával és az egész fölötti gondoskodással, és nem törődik vele, hogy az egyes egyének miként töltik be röpke életüket. Vajon egy bölcs királynak, aki azt akarja, hogy minden alattvalója boldogan éljen, törődnie kell-e azzal, hogy országában jók-e a vendégfogadók? Az utazó átmorog egy éjszakát, ha rosszak, és az összes többi napon nevetni fog nem éppen helyénvaló mérgelődésén. *Commorandi enim Natura diversorium nobis, non habitandi dedit.*[18]

Ha helyesen akarunk gondolkodni e tárgy felől, úgy tetszik, viszonylagosan kell tekintenünk a dolgokat a fizikai rend és abszolút módon a morális rend összefüggésében; ily módon a legmagasabb eszme, amit a Gondviselésről alkotni tudok, a következő: Minden anyagi létezőnek a lehető legjobban kell igazodnia az egészhez, és minden értelemmel, valamint érzőképességgel felruházott lénynek a lehető legjobban kell igazodnia önmagához; ami más szavakkal azt jelenti, hogy annak, aki érzi a létezését, jobb lennie, mint nem lennie. De ezt a szabályt az érzőképességgel felruházott lények mindegyikének teljes létezésére kell alkalmazni, nem pedig létezésünknek arra a néhány pillanatára, amit az emberi élet jelent; s ebben megmutatkozik, hogy milyen szoros összeköttetésben áll a Gondviselés a lélek halhatatlanságának eszméjével, amiben hiszek, jóllehet tudom, hogy az észnek módjában áll kételkedni benne, valamint a végtelen bűnhődés gondolatával, amiben egyikünk sem fog hinni soha, sem Ön, sem én, sem bárki, aki csak helyesen gondolkodik Isten felől.

Ha ezeket a különböző kérdéseket visszavezetem közös eredetükre, akkor, úgy tűnik föl előttem, mind Isten létezésére vonatkoznak. Ha Isten létezik, úgy tökéletes; ha tökéletes, úgy bölcs, hatalmas és igazságos; ha bölcs és hatalmas, akkor minden jó; ha igazságos és hatalmas, akkor lelkem halhatatlan; ha lelkem halhatatlan, akkor harmincévnyi élet számomra semmi, és talán szükség van rá a világegyetem fenntartásához. Ha az első megállapításban egyetértünk, soha nem lehet megingatni a rákövetkezőket; ha az elsőt tagadják, nincs mód vitatkozni a következmények felől.

Egyik megállapítás sem mondható el rólunk az utóbbi esetben. Távol áll tőlem, hogy munkái gyűjteményének olvastán akárcsak feltételezzek is valami ehhez hasonlót Önről; ellenkezőleg, többségük a legmagasabbrendű, legédesebb, legvigasztalóbb eszméket tárja elém az istenségről, és sokkalta jobban szeretek egy Önhöz hasonló keresztényt, mint a Sorbonne keresztényeit.

Ami engem illet, nyíltan bevallom, hogy sem a prót, sem a contrát nem látom az ész világossága által bebizonyítva ebben a dologban, és hogy amennyiben a teista csupán valószínűségekre alapozza a véleményét, úgy, benyomásom szerint, a nála is pontatlanabb ateista sem alapozza másra a magáét, mint az ellenkező álláspont lehetőségére. Mi több, az ellenvetések, bármelyik oldalról jönnek is, mindig megoldhatatlanok, mert olyan dolgok körül forognak, amelyekről az embereknek nincs valóságos fogalmuk. Ezt mind elismerem, és mégis, éppolyan erősen hiszek Istenben, mint bármilyen más igazságban, mert vajmi kevéssé függ tőlem, hogy hiszek vagy nem hiszek, a kétely állapota ugyanis túlságosan zabolátlan állapot lelkem számára, s amikor értelmem ingadozik, hitem nem tud sokáig bizonytalanságban maradni, és az értelem nélkül határozza meg magát, s végül ezer, számomra becses dolog a vigasztalóbb álláspont oldalára von engem, és a remény súlyát teszi hozzá az ész egyensúlyához.

Emlékszem, a világegyetem véletlenszerű elrendeződésével kapcsolatban egész életemben leginkább a XXI. filozófiai gondolaton[19] ütköztem meg, ahol a kockajáték törvényeinek elemzésén keresztül kimutatást nyer, hogy amikor a dobások száma végtelen, akkor valamely esemény nehézségét több mint elégségesen ellensúlyozza a dobások sokasága, és hogy ennélfogva a szellemnek jobban meg kell ütköznie a káosz tartamának hipotetikus hosszúságán, mint a világegyetem valóságos megszületésén. Ha feltételezzük a szükségszerű mozgást, akkor ennél erősebb érv, megítélésem szerint, soha nem hangzott el ama vitában, és ami engem illet, kijelentem, hogy a legcsekélyebb választ sem tudom rá, ami megfelelne a józan észnek, sem igazat, sem hamisat; hacsak azt nem, hogy mint hamisat tagadom azt, amit nem tudhatunk, vagyis hogy a mozgás lényegi tulajdonsága volna az anyagnak. Másfelől nem tudok róla, hogy a materializmus segítségével valaha is magyarázatot adtak volna a szervezettel bíró testek keletkezésére és a csírák örökös fenn-

maradására; de a két ellentétes álláspont között megvan az a különbség, hogy jóllehet egyik is, másik is meggyőzőnek tűnik a számomra, meggyőződésemmé csak az utóbbi válik. Ami az előbbit illeti, mondhatják nekem, hogy az *Henriade*[20] a betűk véletlenszerű kockavetéséből keletkezett, én habozás nélkül tagadni fogom ezt az állítást; könnyebb a kockának kivetnie ezt az eredményt, mint az én szellememnek elhinnie, és érzem, hogy van egy pont, ahol a morális képtelenség egyenértékű számomra a fizikai bizonyossággal. Hiába beszélnek az idő örökkévalóságáról, én nem jártam be az örökkévaló időt; a dobások végtelenségéről, én nem számláltam össze végtelenül sok dobást, és hitetlenségem, bármilyen kevéssé tartják filozófushoz méltónak, győzedelmeskedik még a bizonyítás fölött is. Nem ellenkezem, ha azt, amit én *az érzés bizonyosságának* nevezek, mások *előítéletnek* fogják nevezni, és nem állítom, hogy a hitnek ez a makacssága mintaképül kell szolgáljon; de – meglehet, példátlan őszinteséggel – állítom, hogy ez lelkem legyőzhetetlen hajlandósága: semmi nem gyűrheti le, mindeddig semmi okom panaszkodni rá, és nem kezdheti ki, aki nem akar kegyetlen lenni.

Nos hát, mindketten ebből az igazságból indulunk ki, és ha erre épít, megértheti, mily könnyű megvédeni az optimizmust és igazolni a Gondviselést, s Ön nem az az ember, aki előtt ismételgetni kell a régóta hajtogatott, de szilárd érveket, melyeket oly gyakran hoznak fel ennek a tárgynak a kapcsán. Az olyan filozófusokkal pedig, akik nem fogadják el ezt az elvet, nem kell vitatkozni e dolgokról, mert ami a mi számunkra csak érzelmi érv, az nem válhatik bizonyítékká az ő szemükben, és mert nem okoskodik ésszerűen, aki azt mondja egy embernek: Hinned kell ezt, mert én hiszem. Nekik viszont, a maguk részéről, szintén nem helyes vitába szállniok velünk ugyanezekről a dolgokról, mert ezek csupán corollariumai az alaptételnek, melyet becsületes ellenfél aligha merészel szembeszegezni velük, és mert a maguk részéről hibába esnének,

ha azt követelnék, hogy bizonyítsuk be nekik a corollariumot, az alapjául szolgáló tételtől függetlenül. Még egy oka van, hogy azt gondolom, nem helyes vitába szállniok velünk. Ugyanis van valami embertelen abban, hogy céltalanul feldúljuk a lelkeket és elszomorítjuk az embereket, mikor az, amire meg akarjuk tanítani őket, se nem bizonyos, se nem hasznos. Egyszóval, az Ön példája kapcsán azt gondolom, hogy nem lehet túlzott erővel támadni a babonát, amely feldúlja, sem túlzottan tisztelni a vallást, amely megvédi a társadalmat.

Azonban engem is felháborít, akárcsak Önt, hogy az emberek nem vallhatják valamennyien tökéletesen szabadon a hitüket, és hogy az ember ellenőrzést merészel gyakorolni mások belső lelkiismerete fölött, ahová nem volna szabad behatolnia; mintha bizony tőlünk magunktól függne, hogy hiszünk vagy nem hiszünk olyan dolgokban, melyek kapcsán nincs helye bizonyításnak; és hogy az észt egyáltalán alá lehetett vetni az autoritásnak. Az evilági királyok felügyelnek-e vajon a másvilág fölött? Jogukban áll-e meggyötörni alattvalóikat a földön, hogy ily módon kényszerítsék őket a paradicsomba jutásra? Nem; minden emberi kormányzat természeténél fogva a polgári kötelességekre korlátozódik, és bármit mondott is erről a szofista Hobbes,[21] az az ember, aki jól szolgálja az államot, senkinek nem tartozik számadással arról, hogy mi módon szolgálja az Istent.

Nem tudom, ez az igazságos Lény nem fog-e egy napon megbüntetni minden zsarnokoskodást, amit az ő nevében követtek el; de abban legalább egészen bizonyos vagyok, hogy nem fog osztozni benne, és nem fogja megtagadni az örök boldogságot egyetlen erényes és jóhiszemű hitetlentől sem. Kétségbe vonhatom-e, hogy az igaz szív megválthat egy akaratlan tévedést, és hogy a kifogástalan morál ér annyit, mint ezer furcsa kultusz, amit az emberek írtak elő, s amit az ész elvet; kétségbe vonhatom-e mindezt, ha nem akarom jóságát, sőt igazságosságát megsérteni? Többet mon-

dok: ha választásomtól függne, hogy a hit rovására cselekedjek jót és feltételezett hitetlenségemet az erény által ellensúlyozzam, egy pillanatig sem haboznék, és nagyobb öröm volna azt mondhatnom Istennek: A jót cselekedtem, ami kedves Neked, pedig nem is álmodtam Rólad, és szívem a Te akaratodat követte, pedig nem is tudta, mi az, mint ha azt kellene mondanom neki, ahogy majd kelletik egy napon: Ó, jaj, szerettelek és szüntelenül megbántottalak, ismertelek és mit se tettem, hogy a kedvedre legyek!

Elismerem, van egy bizonyos hitvallás, amit előírhat a törvény; ám ez, a morál és a természetjog elveit leszámítva, merőben negatív kell legyen; mert létezhetnek vallások, amelyek a társadalom alapjai ellen támadnak, és az állam békéjének biztosítását azon kell kezdeni, hogy megsemmisítjük az ilyen vallásokat. Ama betiltandó dogmák közül kétségkívül a türelmetlenség a legalantasabb; de gyökerénél kell megragadni, mert a legvéresebb fanatikusok a szerencse fordulása szerint váltogatják a beszédüket, és csak türelmet meg szelídséget prédikálnak, amikor nem ők az erősebbek. Ezért azt mondom, hogy mindenki intoleráns elveket vall, aki szerint nem lehet tisztességes egy ember, ha nem hiszi maradéktalanul ugyanazt, amit ő, és aki könyörtelenül elátkoz minden másként gondolkozót. Nos, a hivők ritkán vannak arra hangolva, hogy ezen a világon békében hagyják a kárhozottakat, és az a szent, aki, mint hiszi, kárhozatra ítélt emberek között él, szívesen elvégzi már itt a földön az ördög mesterségét. Ha lennének türelmetlen emberek a hitetlenek között is, akik arra akarnák kényszeríteni a népet, hogy semmiben se higgyen, ezeket ugyanolyan szigorral száműzném, mint azokat, akik arra akarják kényszeríteni, hogy mindent elhiggyen, ami csak nekik tetszik.

Szeretném tehát, ha minden államnak volna egy morális törvénykönyve vagy valamiféle polgári hitvallása, amely pozitív formában tartalmazná a mindenki számára kötelező társadalmi maximákat, és negatív formában a fanatizmus maximáit, melyeket el kell vetni,

nem mint istentelen, hanem mint lázító elveket. Így minden vallást engedélyezni lehetne, ha összefér ama törvénykönyvvel; minden vallást száműzni kellene, ha nem fér össze vele; és mindenkinek szabadságában állna, hogy egyáltalán ne legyen más vallása, mint maga ez a törvénykönyv. Azt hiszem, ha gonddal készítenék el ezt a művet, a leghasznosabb könyv lenne, melyet valaha is írtak, és talán az egyedüli könyv, amelyre az embereknek szüksége van. Ez Önhöz illő feladat volna, uram. Szenvedélyesen óhajtanám, hogy legyen akarat Önben belevágni e munkába, és költészetével ékesíteni ama hitvallást, hogy mindenki könnyen meg tudja tanulni, és így már a gyermekkorban elültesse a szelídség és az emberiesség érzéseit, melyek az Ön írásaiból sugároznak, de a hitbuzgó emberekben nem voltak meg soha. Kérve kérem, elmélkedjék erről a tervezetről, hiszen legalább a lelkében tetszéssel kell találkoznia. *A természeti törvényről* szóló költeményében Ön az ember katekizmusát adta nekünk; adja most, ama műben, melyet indítványozok, a polgár katekizmusát. Erről a tárgyról hosszasan kell elmélkedni; talán utolsóul kell hagynia munkái közül, hogy az emberi nem javára teljesítse be a legragyogóbb életpályát, melyben tollforgatónak valaha is osztályrésze volt.

Nem tudom megállni, uram, hogy szóvá ne tegyek egy igen különös ellentétet, mely e levél tárgyával kapcsolatban áll fönn kettőnk között. Ön, dicsfénytől övezve és kiábrándulván a talmi méltóságból, szabadon és jólétben él; bizonyosságban lévén halhatatlansága felől, békésen bölcselkedik a lélek természetéről; és ha a test vagy a szív szenved, ott van Önnek Tronchin[22] mint orvos és barát; mégis, Ön a földön mindenütt csak rosszat talál. Én pedig, aki ismeretlenségben és szegénységben élek, s akit gyógyíthatatlan kór gyötör, én örömet lelek a magányos elmélkedésben, és mindent jónak találok. Honnan ez a szembeszökő ellentét? Éppen Ön magyarázta meg: Ön élvezetek közepette él, de én remélek, és a reménység mindent széppé varázsol át.

Számomra éppoly nehéz megválni e kimerítő levéltől, mint az Ön számára lesz majd a végére jutni. Bocsásson meg, ó, nagy ember, a – meglehet, tapintatlan – hév miatt; nem áradt volna Önre, ha kevésbé tisztelem. Nem lehet Isten kedvére, hogy megsértsem azt az embert, akinek tehetségét valamennyi kortársamé közül a legtöbbre becsülöm, s akinek írásai a leginkább szívemhez szólnak, de a Gondviselés ügyéről van szó, és én mindent a Gondviseléstől várok. Sokáig az Ön tanításaiból merítettem bátorságot és vigaszt, és nehéz elviselnem, hogy Ön most mindezt megvonja tőlem, és cserébe valami bizonytalan és homályos reménységet kínál csupán, inkább a jelen fájdalom csillapítására, mint a jövőre szóló kárpótlás gyanánt. Nem: túl sokat szenvedtem ebben az életben, hogy ne várjak egy másik életet. Nincs olyan szubtilis metafizikai okoskodás, amely egy percre is kételkedést ébreszthetne bennem a lélek halhatatlanságát és a jótevő Gondviselést illetően. Érzem, hiszem, akarom, remélem, hogy van Gondviselés, és védelmezni fogom az utolsó leheletemig; és valamennyi vitám közül ez lesz az egyedüli, melyben nem fogok megfeledkezni a magam javáról.

Maradok, uram stb.

ERKÖLCSI LEVELEK

Jöjjön, kedves, derék barátném, hallgassa meg szavát annak az embernek, aki szereti kegyedet. Nem hitvány csábító szava ez, tudja jól; ha szívem valaha olyan vágyakra vetemedett, amelyek miatt pirulnom kellett kegyed előtt, ajkam legalább soha nem próbálta meg igazolni tévelygéseimet. A szofizmák mögé rejtőzködő ész nem szolgálta a tévedést, a megalázott bűnös vágyak elhallgattak az erény szent nevére; szavaim nem sértették a hitet, a becsületet, a szent igazságot; mivel tartózkodtam tőle, hogy botlásaimat a becsület nevével illessem, szívem becsületes maradt, nyitva állt az erkölcsi lecke előtt, amelyet kegyedtől kaptam. Most rajtam a sor, ó, Sophie, most az én dolgom, hogy megjutalmazzam fáradozásaiért: megőrizte lelkemet a szívének becses erények számára, én pedig el akarom ültetni lelkében azokat az erényeket, amelyeket talán még nem ismer. Mily boldog érzés, hogy se tollam, sem ajkam nem alacsonyodott soha hazugságra, hiszen így kevésbé vagyok méltatlan rá, hogy ma az igazság szószólója legyek kegyed előtt.

Emlékezetembe idézvén, milyen körülmények között kért tőlem erkölcsi szabályokat viselkedésének kormányzására, nem kételkedhetem benne, hogy ama szabályok egyik legmagasztosabbikát gyakorolta: midőn a vak szenvedély veszélybe sodort engem, nem is annyira a saját okulásával törődött, mint inkább az enyémmel. Csak a gazember képes előadni a mások kötelességeit, miközben a sajátjait lábbal tiporja, vagy szenvedélyeihez idomítani a morált, s kegyed, aki barátságára méltat, jól tudja: szívem gyenge bár, de

lelkem nem gonosz. Ha ma megkísérlem teljesíteni a rám mért nemes feladatot, csupán az illő tisztelet adóját rovom le kegyed előtt. Az erény csak még becsesebb a számomra, amióta kegyedtől nyertem el.

Midőn a szívemben fellobbantott érzéseket alávetette a kötelességnek és az észnek, a legnagyobb hatalmat gyakorolta, melyet csak az ég a szépségnek és okosságnak adott. Nem, Sophie, az olyan szerelem, mint az enyém, csak önmaga előtt hajolhatott meg; miként az istenek, kegyed is csak saját maga rombolhatta le, mit alkotott, s bájainak hatását csak erényei törölhették ki lelkemből.

Nem mintha szívem, midőn megtisztult, elszakadt volna a kegyedétől; a vak szerelem helyébe ezer tiszta érzés lépett, s kedves kötelességemmé teszik, hogy mindhalálig szeressem kegyedet; csak még drágább lett szívemnek, mióta a szerelem kihunyt benne. Vágyaim, noha tárgyuk megváltozott, nemhogy lankadnának, csak még hevesebbé váltak, midőn becsületesebbé lettek. Ha nem riadtak vissza tőle, hogy képzeletben merényletet kövessenek el a kegyed szépsége ellen, immár jóvátették a sértést; már csak azon iparkodnak, hogy a lelkét tökéletesbítsék, s igazolják, ha lehetséges, amit az én lelkem érzett kegyed iránt. Igen, legyen tökéletes, amennyire csak lehet, s én boldogabb leszek, mint ha az enyém lett volna. Bárcsak buzgalmam nem lenne hiábavaló, s kegyed fölém emelkedhetnék, és oly magasra, hogy az önzés minden megaláztatásomért kárpótoljon engem, és vigasztalódjam, bárha nem tudtam is elérni; ah! ha barátságom fáradozásai előmozdíthatják fejlődését, jusson eszébe néha az, amit joggal várhatok el ama szívtől, amelyet szívem nem tudott kiérdemelni.

Annyi elvesztegetett nap után, amikor a hiú dicsőséget hajszoltam s olyan igazságokat mondtam a közönségnek, melyeket az nem képes felfogni, végre valamilyen hasznos célt látok magam előtt; megteszem, amit kíván tőlem, törődni fogok kegyeddel,

kötelességeivel, törődni fogok vele, hogy milyen erények illenek kegyedhez és hogyan tökéletesbítheti szerencsés természetét. Mindig szemmel fogom tartani kegyedet; nem, ha egész életemet rászánnám, hogy valamilyen kellemes foglalatosságot keressek magamnak, nem akadhatnék olyan feladatra, melyet szívem szerint jobbnak tartanék, mint azt, amelyet kegyed ró ki rám.

Soha terv nem fogant kedvezőbb előjelek mellett, soha vállalkozás nem ígért biztosabb sikert. Ami csak a bátorságot feltüzelheti s táplálhatja a reményt, az mind összefog a leggyengédebb szeretettel, hogy buzgalmamat ösztökélje. A tökéletesbedés útja akadálytalanul nyitva áll kegyed előtt; a természet s a sors annyit tett kegyedért, hogy ami még hiányzik, az csak akaratától függ, s mindabban, ami az erénnyel kapcsolatos, szíve kezeskedik akaratáért. Előkelő nevet visel; vagyona támaszt ad, érdemei dicsőséget szereznek a nevének; születőben levő családja csak gondoskodására vár, hogy egy napon a legboldogabb anyává tegye; hitvese bejáratos az udvarba, a harc mezején megbecsülést vívott ki magának, okosan gazdálkodik, s menyegzője óta szüntelen boldogságban él. Nem idegen kegyedtől az örömök iránti érzék; a szerénység s az önmérséklet még természetesebb tulajdona; van kegyedben báj, hogy meghódítsa, okosság, hogy megvesse, s tehetség, hogy pótolja a társaságot; bárhova eljut, ahová csak akar, s mindenütt a helyén lesz.

De ez még nem elég: ezer más nő élvezi mindeme dogokat s mégis közönséges lélek marad. Kegyednek becsesebb javakban is része van. Szelleme igazságos és mélyenszántó, szíve érzékeny és becsületes, lelkét átjárja a szépség szeretete, s hogy felismerje a szépséget, ahhoz is kifinomult érzékkel rendelkezik: íme, a kegyedbe vetett reményeim zálogai. Nem én akarom, hogy kegyed legyen a legjobb, legderekabb, legtiszteletreméltóbb nő a világon; a természet akarta így. Ne csalja meg hát a természet várakozásait, adományait ne hagyja parlagon heverni. Csak egyet kérek, hallgasson

szívére, s tegye, amit az parancsol. Az én szavamat csak akkor fogadja meg, ó, Sophie, ha érzi, hogy szívében helyeslésre talál.

Merhetem-e az ég adományai közé sorolni azt is, hogy van egy hűséges barátja? Csakugyan hű barát, tudja jól, s nem csupán azt a lényt szereti gyöngéd szeretettel, aki kegyed most, de lángoló s tiszta lelkesedés tölti el minden iránt, amit kegyedtől remélni lehet. Mohó szemmel figyeli kegyedet, bármilyen helyzetben legyen is; látja életének minden pillanatában, a múltban, a jelenben, a jövőben; egész lényét szeretné egybegyűjteni a lelke mélyén. Csak egy örömet ismer, szüntelen kegyeddel törődni; semmire sem vágyik jobban, mint eléggé tökéletesnek látni kegyedet ahhoz, hogy mindenkiben ugyanazokat az érzéseket keltse föl, amelyeket ő táplál kegyed iránt. Rövid életpályám vége felé olyan lelkesedést érzek fellobbanni magamban, mintha új életet kaptam volna, hogy a kegyedét irányítsam. A szívemben égő tűz megvilágosítja elmémet, érzem a géniusz ellenállhatatlan buzdítását. Azt hiszem, az ég küldött legnagyszerűbb alkotását tökéletesbíteni; igen, Sophie, utolsó napjaim foglalatossága jóváteszi hiábavaló ifjúságomat, ha meghallgat engem; amit kegyedért teszek, egész hasztalan életemet meg fogja váltani, s én magam leszek jobb, miközben azon iparkodom, hogy példát adjak az erényekből, amelyeknek szeretetére meg akarom tanítani.

Hiába, hogy többé nem találkozunk, azért még változatlanul szeretjük egymást, érzem én, mert kölcsönös vonzalmunk olyan kapcsolatokon alapul, amelyek nem szűnnek meg soha. Hiába választanak el egymástól a sors meg a gonosz emberek, szívünkben mindig közel leszünk egymáshoz, s ha már akkor oly jól megértette egymást e két szív, amikor két ellentétes szenvedély összeférhetetlen vágyakat oltott beléjük, milyen tökéletes összhangban lesznek ma, amikor a lehető legméltóbb cél jegyében egyesülnek?

Emlékezzék az oly elbűvölő, oly kurta s oly maradandó emlékeket hagyó nyár szép napjaira. Emlékezzék a magányos sétákra;

emlékezzék, milyen szívesen jártuk be újra és újra az árnyas lankákat, hol a világ legtermékenyebb völgye a természet minden kincsét szemünk elé tárta, mintegy csak azért, hogy elvegye a kedvünket a közvélemény hamis javaitól. Gondoljon a csodálatos beszélgetésekre, midőn lelkünk túláradásában egymásra bíztuk szenvedéseink titkát, s enyhet találtunk kínjainkra, s midőn kegyed az ártatlanság békéjét hintette a legédesebb érzésekbe, melyekben férfiszívnek valaha része volt. Nem egyesített ugyanaz a kötelék, nem égtünk ugyanazzal a lánggal; nem is tudom, miféle égi tűz hevített mégis bennünket, s tette, hogy együtt sóhajtozzunk az ismeretlen javak után, amelyeket közösen kellett volna élveznünk. Ne kételkedjék, Sophie: ez igen óhajtott javak ugyanazok, mint amelyeknek a képét ma kegyed elé tárom; mivel ugyanazt a vonzalmat éreztük minden jó és becsületes dolog iránt, ez az érzés egymáshoz fűzött minket, s mivel mindketten ugyanarra voltunk fogékonyak, ezért csak még elragadóbbnak találtuk imádatunk közös tárgyát. Mennyire mások lennénk, s mennyivel több okunk volna a panaszkodásra, ha feledni tudnók ez oly igen édes perceket, ha örvendezés nélkül tudnánk visszaemlékezni egymásra, amint egy tölgy alatt ülünk kéz a kézben, meghatott tekintete az enyémre szegeződik, s szeméből az ég harmatánál tisztább könnycseppek hullanak. A hitvány és romlott emberek messziről kétségkívül alantas szívük szerint értelmezhették beszélgetésünket, de a feddhetetlen szemtanú, az örök tekintet, melyet nem lehet becsapni, meglehet, gyönyörködve nézte, amint két érzékeny lélek az erényre buzdítja egymást, s érzéseik felséges áradásában ápolják az eszméket, amelyeket beléjük plántált.

Ez biztosítja hát, hogy fáradozásaim sikerre vezetnek, ez ad jogot, hogy belevágjak a munkába. Midőn előadom az élet kormányzására vonatkozó nézeteimet, nem az a célom, hogy leckét adjak kegyednek, hanem az, hogy elmondjam hitvallásomat. Ki másra bízhatnám elveimet, ha nem arra, aki lelkem minden rezdü-

lését oly jól ismeri? Kegyed fontos igazságok birtokában van, s tudja, hogyan kell élnie velük, így aztán kétségkívül felfedezi majd önkéntelen tévedéseimet; becsületes szíve és józan gondolkodása ki fog gyógyítani engem e tévedésekből, kegyedet pedig megóvja tőlük. Vizsgálódjék, tegyen különbségeket, válasszon, tárja elém választásának indítóokait. Bárcsak annyi haszna származnék e levelekből, mint amennyit a szerző a kegyed észrevételeitől remél! Ha egyszer-másszor olyan hangon szólok is kegyedhez, mintha tanítani akarnám, Ön tudja, Sophie, hogy a tanítói hang mögött csakis engedelmeskedés rejtezik, és igen sokáig kellene ilyen leckéket adnom, míg sikerülne visszafizetnem azt a leckét, amelyet én kaptam kegyedtől.

Ha más hasznot nem hajtana is ez az írás, mint hogy közelebb visz bennünket egymáshoz, s a távollét egy-egy órájára feleleveníti ama kellemes beszélgetéseket, amelyek utolsó napjaimat betöltötték s utolszor szereztek gyönyörűséget nekem, ez a gondolat egymagában kárpótolna a rám váró fájdalmakért. Minden bajomban megvigasztalódom, ha arra gondolok, hogy midőn már nem leszek, a kegyed számára még mindig létezni fogok, hogy írásaim megőrzik a helyemet kegyed mellett, hogy ugyanúgy kedvét leli majd az újraolvasásukban, mint ahogy valaha a beszélgetéseinkben lelte kedvét, s ha elméjének nem adnak is új tudást, legalább lelke mélyén táplálni fogják az emlékét a leggyöngédebb barátságnak, mely valaha létezett.

E levelek nem azért íródtak, hogy napvilágot lássanak, és szükségtelen mondanom, hogy soha nem is látnak napvilágot, ha kegyed nem járul hozzá. De ha a körülmények egy napon megengednék, hogy beleegyezését adja, mily szívesen közreadná akkor a buzgó odaadás, mely kegyedhez fűz engemet! Bárha neveink nem jelennek is meg e mű lapjain, úgylehet, nem kerülnék el ismerőseink gyanúját; de engem inkább büszkévé tenne, mintsem megalázna e lelepleződés, s nekem is csak nagyobb megbecsülést sze-

rezne, ha kimutathatnám, mily nagyra becsülöm kegyedet. Ami Önt illeti, kedves Sophie, kegyed az én tetszésem nélkül is tiszteletet ébreszt maga iránt; mégis azt szeretném, ha minden szem kegyedre szegeződnék, s mindenki okulna azon, amit a kegyed lelki képességeitől várok, hogy a közönség szeméből bátorságot és erőt merítsen e várakozás beteljesítéséhez. Azt mondják majd rólam, hogy nem tékozoltam a ragaszkodást és a megbecsülést, kivált nőkre nem; de csak annál nagyobb kíváncsisággal veszik szemügyre azt az asszonyt, aki mind a kettőt ki tudta vívni. Kegyedre bízom a dicsőségemet, ó, Sophie; igazolja, ha lehetséges, a megbecsülést, mit a tisztességes emberektől kaptam. Tegye, hogy egy napon így szóljon, aki kegyedre néz és felidézi emlékemet: „Ah, ez az ember szerette az erényt, és tudta, mi az érdem."

Az emberi élet célja az ember boldogsága, de melyikünk tudja, hogyan érhetjük el a boldogságot? Alapelv nélkül, biztos célpont nélkül tévelygünk vágyaktól vágyakig, s ha valamelyiket sikerült kielégítenünk, még mindig ugyanolyan távol vagyunk tőle, mint azelőtt, hogy bármit elértünk volna. Sem a támaszt, kapaszkodót és szilárdságot nélkülöző észben, sem a szakadatlanul egymásra következő és egymást megsemmisítő szenvedélyekben nem lelünk állandó szabályt. Szívünk vak következetlenségének áldozatai vagyunk, az óhajtott javak birtokbavétele csak nélkülözésekre és gyötrelmekre készít elő; minden birtokunk csak arra szolgál, hogy megmutassa, mi az, amit nélkülözünk, és mivel nem tudjuk, hogyan kell élni, valamennyien úgy halunk meg, hogy nem is éltünk. Ha van mód és lehetőség, hogy e szörnyű kétségtől megszabaduljunk, hát abban áll, hogy egy időre kilépünk természetes határaink közül, bizalmatlanná válunk minden hajlamunk iránt, elmélyedünk önmagunk tanulmányozásában, lelkünk mélyére világítunk az igazság fáklyájával, megvizsgáljuk egyszer mindazt, amit gondolunk, hiszünk és érzünk, s mindazt, amit gondolnunk, hinnünk és éreznünk kell, hogy boldogok lehessünk, amennyire az ember léthelyzete engedi. Íme, kedves barátném, a vizsgálódás, amelyet ma kegyednek indítványozok.

De nem tették-e meg már ezerszer, ó, Sophie, amit tenni készülünk? Minden könyv a legfőbb jóról beszél nekünk, minden filozófus a legfőbb jót tárja elénk, mindenki másokat tanít a boldog-

ság művészetére, önmaga számára azonban senki sem találta meg. Az emberi okoskodások e kalandos útvesztőjében megtanul beszélni a boldogságról, noha nem tudja, mi az, megtanul csevegni, de egyáltalán nem tanul meg élni, elvész a metafizikai szőrszálhasogatásokban, mindenfelől megostromolják a filozófia megoldatlan nehézségei, mindenütt ellenvetéseket és kételyeket talál, és addig-addig tanul, míg végül nem fog már tudni semmit. E módszer arra oktat, hogy mindenről beszéljünk, hogy tündököljünk a társaságban; tudósokat, széplelkeket, szószaporítókat, vitatkozókat nevel, akik boldogok a közönség ítéletének hallatán, de szerencsétlenek, mihelyt magukra maradnak. Nem, kedves gyermekem, az a vizsgálódás, amelyet én indítványozok kegyednek, nem tanítja meg szerepelni, nem ád olyan tudást, melyet mások szeme elé tárhat, de megtölti lelkét mindazzal, ami az ember boldogságát jelenti; nem másokat tesz elégedetté, hanem önmagunkat, nem szavakat kínál a szájnak, hanem érzelmeket a szívnek. Aki átadja magát neki, nagyobb bizalmat helyez a természet, mint az ész hangjába, és anélkül, hogy oly sok fellengzősséggel beszélne a bölcsességről meg a boldogságról, bölccsé válik belül, és boldoggá önmagában. Ilyen a filozófia, amelyre meg akarom tanítani; dolgozószobája csöndjében akarok társalkodni kegyeddel. Mivel feltételezem, érzi, hogy igazam van, nem nagyon törődöm állításaim igazságának bizonyításával; nem arra tanítom, hogy ellenvetésekre válaszoljon, inkább azon leszek, hogy ne legyen oka ellenvetéseket támasztani; inkább hagyatkozom a kegyed jóhiszeműségére, mint a magam érveire; nem törődöm a skolasztikus szabályokkal, hanem egyedül a kegyed szívét hívom tanúnak mindama dolgokban, amelyeket mondani készülök.

Nézze ezt a világot, szeretetre méltó barátném, vesse tekintetét a tévedések és nyomorúságok e színpadára, melynek látványa szánakozásra indít az ember szomorú sorsa felett. A filozófia s az ész országában és században élünk. Mintha valamennyi tudomány fénye egyszerre egyesülne, hogy megvilágítsa szemünket és vezes-

sen az emberi élet sötét labirintusában. Minden korok legkiválóbb szellemei egyesítik tanításukat, hogy felvilágosítsanak bennünket, hatalmas könyvtárak nyíltak meg a közönség előtt, iskolák és egyetemek sokasága kínálja gyermekkorunktól kezdve négyezer év tapasztalatait és elmélkedéseit. Halhatatlanság, dicsőség, sőt vagyon és gyakran rang a jutalma azoknak, akik legkiválóbbak az emberek tanításában és felvilágosításában. Minden azon van, hogy tökéletesbítse értelmünket és valamennyiünket elárassza mindazzal, ami csak nevelheti és pallérozhatja az észt. Jobbak vagy bölcsebbek lettünk-e ezáltal, jobban tudjuk-e, merre vezet és hol végződik rövid életünk útja, jobban egyetértünk-e abban, hogy melyek az emberi nem legfőbb kötelességei és igazi javai? Mi egyebet szereztünk ezzel az egész hívságos tudással, mint viszályt, gyűlölködést, kételyt és bizonytalanságot? Minden szekta az egyetlen, amelyik meglelte az igazságot. Minden könyv az egyetlen, amelyik tartalmazza a bölcsesség aranyszabályait, minden szerző az egyetlen, aki megtanít arra, mi a jó. Az egyik bebizonyítja nekünk, hogy egyáltalán nem létezik test,[1] a másik, hogy egyáltalán nem létezik lélek,[2] egy másik, hogy a lélek semmiféle kapcsolatban nem áll a testtel,[3] egy másik, hogy az ember állat,[4] s megint egy másik, hogy Isten tükör.[5] Nincs olyan képtelen elv, mellyel valamelyik hírneves szerző ne hozakodott volna elő; nincs olyan magától értetődő axióma, melyet valamelyikük ne támadott volna meg; minden jó, feltéve, hogy másképpen adják elő, mint szokás, és mindig van rá indok, hogy miért kell inkább azt támogatni, ami új, mint azt, ami igaz.

Ám csodálják kedvükre a mesterségek tökéletesbedését, felfedezéseik sokaságát és nagyságát, az emberi szellem kiterjedését és fennköltségét; dicsőítenünk kell-e őket, amiért az egész természetet megismerik, csak önmagukat soha, és minden művészetet elsajátítanak, kivéve azt az egyet, hogy miként kell boldogan élni? Boldogok vagyunk, kiáltják bánatosan, mennyi forrása a jólétnek, mekkora tömkelege a javaknak, ez mind ismeretlen volt atyáink előtt,

mennyi élvezetbe kóstoltunk bele, amiről ők még csak nem is tudtak! Igaz, tiétek a kényelem, de a boldogság az övék volt; ti okoskodók vagytok, ők okosak voltak; ti pallérozottak vagytok, ők emberiek voltak; élvezetetek tárgyai mind kívül esnek rajtatok, az övéké bennük magukban rejtezett. S mekkora árat kell fizetni e kegyetlen örömökért, hiszen a kevesek mindezt a sokaság rovására vásárolják meg maguknak. A városok fényűzése nyomorúságot, éhínséget, reménytelenséget visz a falvakba; ha néhány ember boldogabb, az emberi nem csak még szánalomra méltóbb lett ezáltal. Megsokszorozták az élet javait néhány gazdag ember számára, ám a többséget csak arra kényszerítették ezzel, hogy nyomorultnak tekintse magát. Miféle barbár boldogság ez, ha csak mások rovására juthatunk hozzá? Érző lelkek, mondjátok meg nekem, mi az a boldogság, melyet pénzért árusítanak?

Még azt is mondják, hogy az ismeretek megszelídítik az embert, hogy századunk kevésbé kegyetlen, kevesebb vért ontunk. Ah, boldogtalanok! Talán kevesebb könnyet ontanak miattatok, s tán a szerencsétlenek, akiket egy egész életen át pusztít a búskomorság, nem vesznének el szívesebben egyszerre a vérpadon? Szelídebbek vagytok, de vajon kevésbé igazságtalanok és kevésbé bosszúéhesek vagytok emiatt, kevésbé üldözitek az erényt, kevésbé zsarnoki a hatalom, a nép kevesebb terhet cipel, kevesebb bűnt látni, ritkábbak a gonosztevők, kevésbé vannak tele a börtönök? Mit nyertetek hát azzal, hogy elpuhultatok? A kicsinyes lelkek vétkeivel helyettesítettétek a bátorságra és életerőre valló vétkeket. Szelídségtek alantas és kishitű, alattomosan és biztonságos védelem mögül gyötritek azokat, akiket nyílt sisakkal kellene megtámadnotok. Ha kevésbé vagytok vérszomjasak, ez nem erény, hanem gyengeség, eggyel több bűnös hajlam, semmi más.

Az észokoskodás művészete még nem az ész, gyakran visszaélés az ésszel. Az ész az a képesség, hogy minden lelki képességünket a dolgok természetének és hozzánk való viszonyának megfelelően

rendezzük el. Az okoskodás az a művészet, hogy ismert igazságokat összehasonlítsunk egymással, és ily módon más igazságokat nyerjünk, amelyek korábban ismeretlenek voltak, és amelyeket ennek a művészetnek a révén fedezünk fel. De nem tanít meg ama legelső igazságoknak az ismeretére, melyek az összes többi igazság elemei; és amikor vélekedéseinket, szenvedélyeinket, előítéleteinket teszszük ezek helyébe, akkor felvilágosítás helyett elvakít bennünket; nem emeli fel a lelket, és megrontja az ítélőképességet, melyet tökéletesbítenie kellene.

A rendszeralkotást szolgáló okoskodások láncolatában ugyanaz az állítás százszor is visszatér, csaknem észrevehetetlen különbségekkel, melyek elkerülik a filozófus figyelmét. Ezek az oly gyakran szaporodó különbségek végül annyi módosulást visznek az állításba, hogy az egészen megváltozik, anélkül, hogy a filozófus észrevenné, s így az egyik dologról mondja majd, amit egy másikról vél bizonyítani, és következtetései megannyi tévedésre vezetnek. Ez a kellemetlenség elválaszthatatlan a rendszeralkotás szellemétől, mely csupán nagy elvekre vezet, másra nem, s abban áll, hogy örökösen általánosítunk. A rendszerek felfedezői annyi általánosítást tesznek, amennyit csak tudnak; ez a módszer kiterjeszti a felfedezéseket, a zsenialitás és az erő külszínét adja alkalmazóinak; és mert a természet mindig általános törvényeken keresztül fejti ki hatását, ezért azt hiszik, hogy ha a maguk részéről általános elveket állítanak fel, ezzel behatolnak a természet titkaiba. Kiterjesztenek és elvonatkoztatnak egy piciny tényt, s ezzel egyetemes szabállyá teszik; azt hiszik, felemelkedtek az alapelvekig; több eszmét akarnak egyetlen tárgyban összegyűjteni, mint amennyit az emberi értelem összehasonlítani képes, és a létezők végtelen sokaságáról állítják, ami gyakran egyről is alig igaz. Azután jönnek a kevésbé ragyogó és hűvösebb megfigyelők, és szüntelenül kivételt adnak kivételhez, mígnem az általános kijelentés olyan különössé válik, hogy többé semmilyen következményt nem lehet levonni belőle,

és a megfigyelések, valamint a tapasztalat visszavezetik amaz egyetlen tényre, amelyből vétetett. Így keletkeznek és omlanak össze a rendszerek, de nem riasztják el az új okoskodókat, akik más, semmivel sem maradandóbb rendszereket kezdenek emelni a romokon.

Így hát mindenki különböző utakon tévelyeg, és valamennyien azt hiszik, hogy az igazi célhoz jutottak, mert egyik sem veszi észre a saját tévútjainak nyomait. Mit tegyen hát, aki őszintén keresi az igazságot a tudósok e sokadalmában, ahol mindenki azt hirdeti, hogy megtalálta az igazságot, és mindenki meghazudtolja a másikat? Netán az összes rendszert mérlegre teszi? Fellapoz minden könyvet, meghallgat minden filozófust, összevet minden szektát, bíráskodni merészel Epikurosz és Zenon, Arisztipposz és Diogenész, Locke és Shaftesbury között? Többre meri tartani a maga bölcsességét a Pascalénál, a maga eszét a Descartes-énál? Hallgassa meg egy mullah beszédét Perzsiában, egy boncét Kínában, egy lámáét a Tatárföldön, egy brahmanét Indiában, Angliában egy kvékerét, Hollandiában egy rabbinusét, és meg fog döbbenni, hogy mekkora meggyőző erőt képesek adni valamennyien képtelen tanaiknak. Hány kegyedhez hasonlóan eszes embert győzött meg már mindegyikük? Ha alig méltatja meghallgatásra őket, ha kacag hiú érveiken, ha nem hajlandó hinni bennük, nem az ész áll ellen kegyedben az ő előítéleteiknek, hanem a kegyed előítéletei.

Az élet kétszer is lefolynék, mielőtt akárcsak egyet is alaposan meg lehetne vitatni e vélemények közül. Egy párizsi polgár oda se fülel Kálvin ellenvetéseire, melyek halálra rémítik a Sorbonne valamely doktorát. Minél jobban elmélyedünk egy tárgyban, annál több okot találunk a kételkedésre, és ha érveket szembesítünk az érvekkel, tekintélyt a tekintéllyel, helyeslést a helyesléssel, akkor minél jobban előre haladunk, annál több okunk lesz, hogy kételkedjünk; minél többet tanulunk, annál kevesebbet tudunk, és mindig megdöbbenünk, mert ahelyett, hogy megtanulnánk, amit nem tudunk, még azt a tudományunkat is elveszítjük, amelyet birtokolni véltünk.

Semmit sem tudunk, kedves Sophie-m, semmit sem látunk; kóbor vakok csapata vagyunk, akiket találomra belevetettek a világegyetembe. Egyikünk sem pillantja meg a dolgokat, csak elképzeljük, hogy milyenek, s ezt a képzetet mindenki az igazság törvényének hiszi. De mivel az egyik ember képzetei soha nem hasonlítanak a másikéira, ezért a filozófusok roppant tömkelegében, akiknek a locsogásától megzavarodunk, nincs két filozófus, aki egyetértene a világegyetem rendszerére vonatkozóan, holott valamennyien azt állítják, hogy ismerik, vagy a dolgok természetére vonatkozóan, holott valamennyien nagy gonddal magyarázzák.

Sajnos éppen azt ismerjük a legkevésbé, amit a legjobban kellene ismernünk: az embert. Nem látjuk a másik ember lelkét, mert elrejtőzik a szemünk elől, sem a magunkét, mert nincs szellemi tükrünk. Minden irányban vakok vagyunk, de vakon is születtünk, el sem tudjuk képzelni, mi a látás; s mivel úgy hisszük, semmilyen képességnek nem vagyunk híján, ezért fel akarjuk mérni a világ legtávolabbi pontjait, holott rövid eszünk, miként a kezünk is, legfeljebb ha négy araszra ér tőlünk.

Ha elmélyítjük ezt a gondolatot, meglehet, szó szerinti értelmében sem fog kevésbé igaznak tűnni, mint képletesen tekintve. Minden tudásunk érzékeinkből származik. Tőlük kapjuk minden képzetünket vagy legalábbis az alkalmat a képzetalkotásra. Az emberi értelmet körülfogja, magába zárja a külső burok, visszaszorítja a test; az értelem úgyszólván csak az érzetek közvetítésével hat rá

és hatol belé. Az öt érzék, ha úgy tetszik, öt ablak, melyen át lelkünk be akarja engedni a napvilágot; de az ablakok kicsik, az üveg homályos, a fal vastag, s a házban igen kevés a fény. Azért vannak érzékeink, hogy fenn tudjunk maradni, nem azért, hogy megismerjük a világot; azt kell közölniök, hogy mi használ és mi árt nekünk, nem azt, hogy mi igaz és mi hamis. Nem arra rendeltettek, hogy a természetkutatást szolgálják; ha erre a célra fordítjuk őket, elégtelennek bizonyulnak, becsapnak minket, és soha nem lehetünk biztosak benne, hogy megtaláljuk az igazságot általuk.

Az egyik érzék tévedéseit valamely másik érzék igazítja ki; ha csak egy érzékünk volna, örök csalódásban élnénk. Tehát csak fogyatékos szabályaink vannak az érzékek kölcsönös helyesbítésére. Ha két hamis szabály összhangban van egymással, maga az összhang fog megtéveszteni minket, s amennyiben nincs harmadik szabály, mi módon fedezhetnők fel a tévedést?

A látás és a tapintás az a két érzék, amely a legjobban szolgálja az igazság vizsgálatát, mert teljesebb és tartósabban jelenlevő, tehát könnyebben megfigyelhető tárgyakat mutatnak nekünk, mint az a hatás, amelyet a másik három érzékre gyakorolnak a tárgyak. E két érzékhez kapcsolódik a filozófia szelleme is. A látás egyetlen pillantással felméri az egész féltekét, benne testesül meg a rendszerező géniusz roppant tehetsége. A lassú és fokról fokra haladó tapintás előbb megbizonyosodik az egyik tárgy felől, csak azután tér át a másikra, s a megfigyelés szellemére hasonlít. Mindkettőben megjelennek ama szerv fogyatékosságai is, amelyet képviselnek. Minél távolabb levő tárgyakra szegeződik a szem, annál könnyebben esik áldozatul valamilyen optikai csalódásnak, a kéz pedig mindig valamilyen részhez tapad, a nagy egészet nem képes átfogni.

Bizonyos, hogy valamennyi érzékünk közül a látáson keresztül jutunk a legtöbb tudáshoz és a legtöbb tévedéshez; általa ítélünk csaknem az egész természetről, s belőle merítjük csaknem minden hamis ítéletünket. Ugye hallott a vakon született ember híres mű-

tétéről;[6] ennek az embernek nem valami szent adta vissza a látását, hanem egy sebészorvos, de még hosszú időbe tellett, amíg megtanult élni vele. Úgy hitte, minden, amit lát, a szemében van; ha egyenlőtlen távolságra levő tárgyakat vett szemügyre, sem a méretekről, sem a távolságokról nem tudott fogalmat alkotni magának, s amikor már kezdte megkülönböztetni egymástól a tárgyakat, még mindig nem tudott különbséget tenni a képmás és az eredeti között; elfelejtettek megbizonyosodni róla, hogy a tárgyakat nem tótágast látta-e.

Bármennyi tapasztalatra tegyünk is szert, senki sincs, akit a látás ne indítana hamis becslésekre, ha távoli tárgyakról van szó, rossz mérték alkalmazására, ha keze ügyébe eső tárgyakról; s ami a legmeghökkentőbb, e tévedések még csak nem is mindig felelnek meg a perspektíva törvényeinek.

De ha a látás ilyen gyakran megcsal, és csak a tapintás igazítja ki, maga a tapintás számtalan sokszor csal meg bennünket. Ki kezeskedik róla, hogy nem téveszt meg minden alkalommal, s hogy nem volna szükség valamilyen hatodik érzékre, amely helyesbítené? A két keresztbe tett ujj között görgetett kis golyó kísérlete mutatja, hogy ítéleteinkben nem kevésbé vagyunk a szokás rabjai, mint hajlandóságaink terén. A tapintás azzal hivalkodik, hogy igen jól megítéli az alakzatokat, de semmilyen alakzatról nem ítél pontosan; soha nem mondja meg, egyenes-e valamely vonal, sík-e valamely felület, szabályos-e valamely kocka. És nem ítél jobban a hőfokokról sem: ugyanaz a barlang hűvösnek tetszik nyáron és melegnek télen, pedig a hőmérséklete nem változott; tegyük jobb kezünket a szabad levegőre, bal kezünket valamilyen nagy lánggal égő tűz fölé, majd mártsuk mind a kettőt langyos vízbe: jobb kezünk melegnek, bal kezünk hidegnek fogja érezni a vizet. Mindenki szokott okoskodni a nehézkedésről, de legáltalánosabb hatását, a légnyomást, senki sem érzi; alig észleljük a fluidumot, mely körülvesz bennünket, s úgy hisszük, csak testünk súlyát hordozzuk,

pedig az egész atmoszféráét. Ha legalább futó benyomást akar szerezni erről, a fürdőkádban ülve emelje kezét a víz fölé, egyenes tartásban; ahogy a levegő lenyomja a karját, érezni fogja, mint fáradnak el izmai a szörnyű nyomás alatt, amelyről talán sejtelme sem volt. Temérdek hasonló megfigyelés megtanítana rá, hányféle módon téveszt meg bennünket az érzékek legbiztosabbika, akár úgy, hogy eltüntet vagy megváltoztat létező hatásokat, akár úgy, hogy nem létező hatásokat feltételez. Hiába egyesítettük a látást és a tapintást, hogy felbecsüljük a kiterjedést – mert az e két érzék hatókörébe tartozik –, még csak azt sem tudjuk, mit tesz az, hogy valami nagy vagy kicsiny. A tárgyak látszólagos nagysága attól függ, milyen termetű lény méri fel. A parányi rovar útjába kerülő kavics tömege felér az Alpokéval a rovar számára. Ami nekünk egy láb, az egy öl a pigmeusok s egy hüvelyk az óriások szemében. Ha nem így volna, érzékeink nem lennének arányban szükségleteinkkel, s nem volnánk képesek fennmaradni. Minden érzék terén minden lény maga lesz minden dolognak a mértéke. Hol van hát az abszolút nagyság; mindenki csalódik, vagy senki sem? Nem kell többet beszélnem erről kegyednek, hogy észrevegye, meddig lehetne elvinni e megfontolások következményeit. Az egész geometria csupán a látáson meg a tapintáson alapul, s e két érzék talán más érzékek helyesbítésére szorul, melyeknek híján vagyunk; amit tehát bebizonyítottnak vélünk, valójában nagyon is kétes még, s nem tudhatjuk, vajon az euklidészi *Elemek* több-e tévedések szövedékénél.

Nem annyira az okoskodásnak vagyunk híján, mint inkább az anyagnak az okoskodáshoz. Az ember szelleme sok mindenre képes, de az érzékek kevés anyagot nyújtanak neki, s természettől fogva tevékeny lelkünk inkább kimérákon gyakorolja magát, ha azok hozzáférhetők, mint hogy tétlen és mozdulatlan maradjon. Ne

ütközzünk meg hát, ha azt látjuk, hogy a gőgös és hiábavaló filozófia álmodozásokba vész, s a legkiválóbb elmék gyerekségeken őrlődnek. Mennyi gyanakvással kell követnünk gyenge értelmünk irányítását, ha azt látjuk, hogy a legmódszeresebb filozófus, aki a legjobban megalapozta elveit és a legkövetkezetesebben okoskodott, már az első lépésnél hamis útra téved, s tévedésről tévedésre haladva mind mélyebbre merül képtelen rendszereiben. Descartes egy csapásra el akarta vágni minden előítélet gyökerét, ezért azzal kezdte, hogy mindent kétségbe vont, mindent az ész ítélőszéke elé bocsátott. Mivel az egyedüli kétségbevonhatatlan alapelvből indult ki: *gondolkodom, tehát létezem,* s a legnagyobb óvatossággal haladt előre, ezért azt hitte, az igazság felé közelít, holott csak hazugságokat talált. Amaz első elv alapján előbb vizsgálat alá vette önmagát, majd pedig, azt találván, hogy igen eltérő tulajdonságok vannak benne, amelyek, úgy tűnt neki, két különböző szubsztanciához tartoznak, mindenekelőtt e két szubsztanciát igyekezett jól megismerni: mindent eltávolított, ami nem foglaltatik szükségszerűen benne az ideájukban, s az egyiket mint kiterjedt szubsztanciát, a másikat mint gondolkodó szubsztanciát határozta meg. E meghatározások annál is bölcsebbek, mivel bizonyos értelemben eldöntetlenül hagyják a két szubsztancia homályos kérdését, s nem következik belőlük feltétlen szükségszerűséggel, hogy a kiterjedés és a gondolkodás nem egyesülhetnek és nem járhatják át egymást ugyanabban a szubsztanciában. Nos, e kétségbevonhatatlannak tűnő meghatározásokat nem egészen egy nemzedék alatt halomra döntötték. Newton kimutatta, hogy az anyag lényege nem a kiterjedésben áll, Locke kimutatta, hogy a lélek lényege nem a gondolkodásban. Ég veled, bölcs és módszeres Descartes filozófiája! De ami utána jött, vajon tovább tart-e majd? Nem, Sophie, már az is inog, s ugyanúgy meg fog dőlni egykor, hiszen emberi alkotás.

Miért nem tudhatjuk, mi a szellem s az anyag? Azért, mert mindent csak érzékeink közvetítésével tudunk, s érzékeink nem elegen-

dők a szellem és az anyag megismeréséhez. Mihelyt ki akarjuk bontakoztatni képességeinket, ráeszmélünk, hogy valamennyit korlátozzák a szerveink; maga az ész is alárendelődik az érzékeknek, s miként amazok, ellentmondásban van önmagával. A geometria telis-tele van bizonyított tételekkel, amelyeket lehetetlen felfognunk. A filozófiában a szubsztancia, lélek, test, örökkévalóság, mozgás, szabadság, szükségszerűség, véletlen stb. csupa olyan szó, amelyet lépten-nyomon kénytelenek vagyunk használni, de még soha senki fel nem fogott. Az egyszerű fizika nem kevésbé homályos dolog számunkra, mint a metafizika és a morál; a nagy Newton, a világegyetem tolmácsa, nem is gondolt az elektromosság csodáira, holott alighanem ez a legtevékenyebb elv a természetben. A természet legközönségesebb s legkönnyebben megfigyelhető művének, nevezetesen a növények csíráik útján történő szaporodásának a megismerése még várat magára; e téren nap mint nap újabb tényeket fedezünk fel, amelyek minden okfejtést felborítanak. Midőn századunk Pliniusa[7] fel akarta fedni a szaporodás titkát, olyan elvhez kényszerült folyamodni, mely érthetetlen s nem békíthető össze a mechanika és a mozgás ismert törvényeivel. Hiába magyaráztunk meg mindent, mindenütt megmagyarázhatatlan nehézségekbe ütközünk, amelyek azt mutatják, hogy semmiről sincs biztos fogalmunk.

Láthatta Condillac abbé szobrán,[8] milyen fokú ismeret tartoznék minden egyes érzékhez, ha külön-külön volnának adva nekünk, s milyen bizarr módon okoskodnának a dolgok természetéről az olyan lények, amelyek kevesebb szervvel lennének felruházva, mint mi vagyunk. Kegyed szerint mit mondanának rólunk más lények, amelyek más, ismeretlen érzékekkel volnának felruházva? Hogyan bizonyíthatnók be, hogy amaz érzékek nem létezhetnek és nem világíthatnák át a homályt, amelyet a mi érzékeink nem tudnak eloszlatni? Nincs szilárdan meghatározva, hány érzékre van szüksége valamely testtel és szervezettel rendelkező lénynek, hogy

képessé váljon érezni és élni. Vegyük szemügyre az állatokat: nem egyet kevesebb érzékkel ruházott fel a természet, mint bennünket; miért ne kaphattak volna hát más állatok több érzéket mínálunk? Miért ne létezhetnének olyan érzékek, amelyek örökre ismeretlenek maradnak előttünk, mivel a mi érzékeink számára hozzáférhetetlenek, s amelyek segítségével megmagyarázhatnók mindazt, ami számunkra megmagyarázhatatlannak tűnik az állatok viselkedésében? A halak süketek, a madaraknak és a halaknak nincs szaglása, a csigáknak és a férgeknek nincs szeme, s az osztrigák egyedüli érzéke alighanem a tapintás; de hány és hány állat képes rá, hogy megfoghatatlan elővigyázatot, előrelátást és ravaszságot tanúsítson, amit, úgylehet, helyesebb volna valamilyen tőlünk idegen szervnek betudni, mint az érthetetlen ösztön szónak.[9] Mily gyerekes gőg ez, minden élőlény képességeit a mi képességeinkhez igazítani, holott szemünk előtt cáfol rá minden e nevetséges előítéletre. Hogyan bizonyosodhatnánk meg róla, hogy a különböző világokban netán föllelhető eszes lények közül a természet nem bennünket kegyel-e a legkevésbé, nem minket ruházott-e fel legkevésbé az igazság megismerésére alkalmas szervekkel, s hogy nem ezen fogyatékosságunk miatt vagyunk-e képtelenek felfogni annyi bebizonyított igazságot?

Ha ily kevés eszközünk van az anyag és az érzékelő lények megfigyelésére, hogyan remélhetjük akkor, hogy ítélni tudunk a lélek és a szellemi lények felől? Tegyük fel, hogy valóban léteznek ilyen lények: ha nem tudjuk, mi a test, hogyan fogjuk megtudni, mi a szellem? Látjuk a környezetünkben levő, lélek nélküli testeket, de ki észlelt valaha is lelket test nélkül, s kinek lehet a legcsekélyebb fogalma valamely tisztán szellemi szubsztanciáról? Mit mondhatunk a lélekről, hiszen csak azt ismerjük belőle, ami az érzékeken keresztül hat ránk? Mit tudjuk, nincs-e végtelen sok más képessége, amelyek csak megfelelő szervezetre vagy a szabadság visszanyerésére várnak, hogy kibontakozzanak? Tudásunk ki-

vülről jut-e belülre, az érzékeken keresztül, miként a materialisták állítják, vagy belülről árad kifelé, miként Platón mondja? Ha a napvilág az ablakon át jut be a házba, úgy az értelem az érzékekben székel. Ám ha belülről világítják ki a házat, úgy mindent bezárhatunk, bent azért ugyanolyan világos lesz, de minél szélesebbre tárjuk az ablakokat, annál könnyebben kivesszük a környezet tárgyait. Tehát igen gyerekes kérdés, hogy mi módon láthat, tapinthat, hallhat a lélek kéz, szem és fül nélkül; akárha a sánta azt kérdezné, hogyan lehet mankó nélkül járni. Sokkal inkább filozófushoz méltó kérdés volna, hogy mi módon láthat, hallhat és tapinthat a lélek kéz, szem és fül segítségével, mert a test és a lélek kölcsönhatása mindig kétségbeejtő nehézséget okozott a metafizikának, s még nagyobb zavarba jövünk, ha arról van szó, hogy a puszta anyagnak érzeteket adjunk.

Ki tudja, nem léteznek-e a tökély különböző fokára jutott szellemek, amelyek mindegyike képességeinek megfelelő testi szervezetet kapott a természettől, az osztrigától az emberig a földön, s meglehet, az embertől a még fenségesebb lényekig a többi világban. Ki tudja, nem abban különbözik-e az ember az állattól, hogy az utóbbi lelkének minden képessége a testi érzékelésben áll, míg az emberi lélek számára a test börtön, mely legtöbb képességét korlátok közé szorítja, s ezért az folyvást ki akar törni belőle, és csaknem isteni vakmerőséggel párosítja az ember gyengeségét. Nem így lépik-e át valami módon az érzékek korlátját a nagy géniuszok, nemünk büszkeségei és bámulatának tárgyai, nem így szárnyalnak-e az égi és szellemi régiókba, s nem így emelkednek-e a közönséges emberek fölé, ugyanúgy, ahogy a természet ez utóbbiakat az állatok fölé emelte? Miért ne képzelhetnők el, hogy a világegyetem roppant térségeit végtelenül sok és temérdek fajta szellem népesíti be, örök csodálói a természet játékának s óhatatlan szemlélői az emberi cselekedeteknek. Ó, Sophie, mily édes érzés arra gondolnom, hogy egyszer-másszor jelen voltak elbűvölő be-

szélgetéseinknél, s e tiszta intelligenciákon a helyeslés moraja futott át, látván a két becsületes és gyengéd jó barátot, amint szívük mélyén az erénynek áldoznak.

Mindez valószínűtlen feltételezés csupán, elismerem, de elég, ha az ellenkezőjét nem lehet bebizonyítani, s máris levezethetem belőle a kételyeket, amelyeknek megalapozására törekszem. Hol vagyunk? Mit látunk, mit tudunk, mi létezik? Csupán tovaszökő árnyakat kergetünk. Néhány lebegő rémalak, néhány hiú kísértet röpdös a szemünk előtt, mi pedig látni véljük a létezők örök láncolatát.[10] A világegyetem egyetlen szubsztanciáját sem ismerjük, még abban sem lehetünk biztosak, hogy a felszínét látjuk valamelyik szubsztanciának, mégis fel akarjuk mérni a természet feneketlen mélységeit. Hagyjuk ez oly igen gyerekes fáradozást a filozófusnak nevezett gyermekekre. Miután bejártuk hiú tudásunk szűk körét, ott kell végeznünk, ahol Descartes elkezdte. *Gondolkodom, tehát létezem.* Ez minden, amit tudunk.

Minél tovább szemléli magát az ember, annál kisebbnek látszik. De kicsinyítő lencsével csak jó szem tudja nézni a dolgokat. Nemde, kedves Sophie-m, különös büszkeség az, amikor nyomorúságára büszke valaki, és mégis ez minden, amit az egészséges filozófiától kaphatunk. A magam részéről százszor inkább megbocsátanám az áltudósnak, hogy hamis tudására hiú, mint az igazinak, hogy tudatlanságára. Ha egy őrült félistennek tünteti föl magát, őrülete legalább következetes; de rovarnak képzelni magunkat s büszkén kúszni a fűben, ez véleményem szerint a képtelenség netovábbja. Mi hát a bölcsesség első parancsa, ó, Sophie? Az alázat! Önmagunk tanulmányozásából mindenekelőtt alázatnak kell fakadnia; alázatnak, amiről a keresztény beszél, s amit az ember oly kevéssé ismer. Legyünk alázatosak, ha fajunkról van szó, hogy büszkék lehessünk a személyünkre. Ne mondjuk ostoba hiúságunkban, hogy az ember a világegyetem királya, hogy a nap, a csillagok, a mennybolt, a lég, a föld, a tenger, mindez őérte van, hogy a növények az ő fenntartása kedvéért csíráznak, s az állatok azért élnek, hogy felfalja őket, mert ha így okoskodunk, ha ilyen mohón szomjúhozzuk a boldogságot, a kiválóságot és a tökélyt, miért ne hinné akkor minden egyes egyén, hogy az emberi nem többi része az ő szolgálatára teremtetett? S miért ne tekintené személy szerint önmagát minden természeti alkotás egyedüli céljának? Ha annyi élőlény hasznos a fennmaradásunkra nézve, biztosak lehetünk-e benne, hogy mi kevésbé vagyunk hasznosak őnekik? Mit bizonyít ez, ha nem a gyen-

geségünket, s hogyan ismernők jobban az ő rendeltetésüket, mint a magunkét? Ha nem volna szemünk, honnan szerezhetnénk tudomást a madarak, halak, a tapintás számára csaknem érzékelhetetlen rovarok létezéséről? Másfelől, úgy tetszik, nem egy rovarnak sejtelme sincs mirólunk. Miért ne létezhetnének hát más, kiválóbb fajok, amelyeket soha nem vehetünk észre, mert nincsenek megfelelő érzékeink a felfedezésükhöz, s amelyeknek a számára mi magunk éppolyan megvetendő lények vagyunk, mint amilyenek a giliszták a mi szemünkben? De elég már abból, hogy kijózanítjuk a nem létező képességeire büszke embert; éppen elég tehetség marad benne, amire méltóképpen s joggal lehet büszke. Ha az ész tönkreteszi és lealacsonyítja, belső érzései felemelik és díszére válnak: a rosszak titkon s önkéntelenül meghajolnak a jók előtt, s ez a hódolat az igazi nemesi rang, melyet a természet az ember szívébe vésett.

Soha nem érezte a titkos szorongást, amely nyomorúságunk láttán fog el bennünket s háborog gyengeségünk miatt, mintha valami merénylet volna magasba röpítő képességeink ellen? Soha nem tapasztalta az önkéntelen felindulást, mely olykor elragadja a dolgok erkölcsi szépségének és intellektuális rendjének szemlélése iránt fogékony lelkeket, az emésztő hőt, mely egy szempillantás alatt fellobbantja szívünkben a mennyei erények szeretetét, a fenséges elkalandozásokat, melyek önmagunk fölé emelnek s egyenest Isten oldalára röpítenek? Ah, ha fennmaradhatna e szent tűz, ha egész életünket e nemes révület lelkesítené át, volna-e hőstett, melytől bátorságunk visszariadna, bűn, mely merészelne megkísérteni minket, győzelem, melyet ne vívnánk ki, s volna-e akármilyen nagy dolog, amit ne tudnánk saját erőnkből megvalósítani? Tiszteletre méltó barátném, amaz erőnek a princípiuma bennünk magunkban van; egy pillanatra megmutatkozik, így ösztökél, hogy szakadatlanul keressük; e szent lelkesültség nem más, mint földi kötelékeikből kiszabaduló képességeink energiája, s meglehet,

csak rajtunk áll, hogy szüntelenül megtartsuk e szabadság állapotában. Akárhogy is, mindenképpen érezzük, hogy egy belső hang szól hozzánk, s megtiltja, hogy megvessük önmagunkat; az ész a földön kúszik, de a lélek magasan szárnyal. Ha értelmünknél fogva kicsinyek vagyunk is, érzéseink naggyá tesznek, s bármilyen rang illessen meg a világegyetem rendjében, az a lény, amely az igazság barátja és fogékony az erények iránt, nem lehet természettől alávaló.

Többet nem is kell bizonyítanom kegyednek, ó, Sophie, s ha csak a filozofálás volna a célom, itt abba is hagynám a dolgot, s látván, hogy minden oldalról értelmem korlátaiba ütközöm, felhagynék a kegyed tanításával, még mielőtt belefogtam volna. De mondtam már, nem az a célom, hogy okfejtésekkel győzzem meg kegyedet; szíve mélyéről akarom előhívni az egyedüli érveket, amelyek meggyőzhetik. Hadd mondom el hát, mi megy végbe az én szívemben, s ha kegyed ugyanezt érzi, akkor ugyanazok az elvek valók mind a kettőnknek, ugyanazon az úton kell keresnünk az igazi boldogságot.

Meglehetősen rövid életem folyamán nagy viszontagságok értek; bár mindig szegény maradtam, úgyszólván minden életmódba belekóstoltam, minden módon megízleltem a jót és a rosszat. A természet a legérzékenyebb lélekkel ruházott föl, a sors minden elképzelhető hatásnak alávetette lelkemet, s azt hiszem, elmondhatom Terentius egyik hősével, hogy semmi sem idegen tőlem, ami emberi.[11]

E változatos helyzetekben mindig azt találtam, hogy két különböző s gyakran ellentétes hatásnak vagyok kitéve; az egyik körülményeim alakulásából, a másik lelkiállapotomból eredt, s hol a boldogság és a béke érzésében leltem vigaszt balsorsomban, hol valamilyen alkalmatlankodó rosszérzés zavart meg sikereim közepette.

A sorstól és a körülményektől független belső hangulataim annál is elevenebb benyomást tettek rám, mert a szemlélődő és magányos élethez való vonzódásom teret adott szabadabb kibontakozásuknak. Mintegy sorsom ellensúlyát találtam meg önmagam-

ban, szenvedéseimért a magányban leltem vigaszt, miként könnyeim is a magányban hullottak, midőn boldog voltam. Kerestem ama rejtett erő princípiumát, mely szenvedélyeim hatalmát ellensúlyozta, s azt találtam, hogy e princípium valamilyen titkos ítéletből származik, melyet anélkül hoztam életem tetteiről és vágyaim tárgyairól, hogy belegondoltam volna. Bajaim kevésbé gyötörtek, ha arra gondoltam, hogy nem magam okoztam őket. S örömeim minden becse odaveszett, ha hideg fővel szembenéztem vele, hogy miben is állnak. Úgy hittem, sikerült fellelnem magamban a jóság csíráját, ami kárpótolt balsorsomért, s a nagyság csíráját, ami a jó szerencse fölé emelt. Ráeszméltem, hogy hiába keressük valahol messze a boldogságot, ha nem műveljük ki önmagunkban, mert hiába jön kívülről, csak akkor válhatik érezhetővé, ha belül olyan lélekre talál, mely fel tudja fogni az ízét.

Ez az elv, amelyről kegyednek beszélek, nemcsak arra szolgál, hogy jelen cselekedeteimet az általa előírt szabály szerint kormányozhassam; múltbeli viselkedésem helyes megítélését is lehetővé teszi: gyakran gáncsolja, noha látszatra jó, olykor helyben hagyja, noha az emberek elítélik, s ifjúságom eseményeit csak ama különféle benyomások emlékezeteként idézi föl, amelyek bensőmben keletkeztek a hatásukra.

Ahogy pályám vége felé közeledem, gyengül bennem, érzem, minden indulat, mely oly soká alávetett a szenvedélyek hatalmának. Mindent kimerítettem, ami jóban és rosszban érző lény csak részesülhet, ezért hát egyre kevésbé remélek vagy látok magam előtt jövőt, amely még kecsegtethetne valamivel. A vágyak kihunynak a reménnyel együtt, már csak emlékeimben létezem, csak elmúlt életemben élek; meddig még, az sem érdekel, mióta szívem nem várhat újabb érzelemre.

Természetes, hogy ebben az állapotban örömmel fordítom tekintetemet a múlt felé, hiszen immár egész lényem belőle él; most hozom helyre tévedéseimet, most kezdek ráeszmélni, mi a jó

és a rossz, anélkül, hogy összezavarnám a kettőt, s előítéleteket kevernék a dologba.

A szenvedélyek sugallta hamis ítéletek mind elenyésznek a szenvedélyekkel együtt. Immár nem olyannak látom a tárgyakat, bárha egykor a legnagyobb hatást tették is rám, amilyennek önkívületi állapotomban tűntek föl nekem, hanem olyannak, amilyenek a valóságban. Jó vagy rossz cselekedeteim emléke maradandó jó vagy rossz érzést vált ki bennem, s ez az érzés valóságosabb, mint ama cselekedetek hajdani célja. Így egyetlen pillanat élvezetei sok esetben hosszan tartó bűnbánatot készítettek elő; a becsületért és az igazságért hozott áldozatok pedig mindennap kárpótlást nyújtanak azért, amibe egy ízben kerültek, s a röpke nélkülözésért örök örvendezést adnak cserébe.

Kinek mondhatnám el inkább, mekkora gyönyörűséget szereznek ezek az emlékek, ha nem annak, akinek köszönhetem, hogy oly szívesen ízlelgetem őket? Kegyed tette kedvessé szívemnek, Sophie, utolsó tévelygéseim emlékét, mert emlékezhetem az erényekre is, melyek visszatérítettek az igaz útra. Túlságosan is pirulnom kellett kegyed előtt vétkeimért, semhogy ma is pirulni tudnék még miattuk, s nem is tudom, mi tesz büszkébbé: az önmagam fölött aratott győzelem, vagy a segítség, mely lehetővé tette, hogy legyőzzem önmagamat. Ha csak a bűnös szenvedélyre hallgatok, ha egy pillanatig is hitványul viselkedem, kegyed pedig gyengének bizonyul, beh drágán fizetnék most ama gyönyörökért, melyek akkor oly édesnek tűntek volna nekem; kihunytak volna az érzések, amelyek egyesítettek bennünket, s többé nem fűzne egymáshoz semmi. Meggyűlölnénk egymást a szégyenkezés s a bűnbánat miatt; gyűlölném kegyedet, mert túlságosan szerettem, s kárpótolhatja-e szívemet a legmámorítóbb gyönyör is ezért az oly tiszta s oly gyöngéd vonzalomért? E végzetes elszakadás helyett csak olyan emlékeket őrzök kegyedről, amelyek elégedettebbé tesznek önmagammal, s ha eddig baráti érzéseket tápláltam kegyed iránt, most megbecsülés,

tisztelet és hála tölt el, mert nem engedett méltatlanná válni arra, hogy szeressem. Gondolhatok-e gyönyörűség nélkül ama pillanatokra, melyek fájdalmasak voltak ugyan, de megóvtak az örök fájdalomtól? Lehet-e nem örvendeznem, ha emlékezetembe idézem, milyen szép volt a kegyed szájából hallani mindazt, ami felemelheti a lelket és becsessé teheti két szív egyesülését? Ah, Sophie, mi lett volna belőlem, ha közönyös vagyok minden iránt, amivel kivívtam a megbecsülését, s azt találja, hogy választott barátja szerencsétlen nyomorult, akit megvetéssel kell sújtania?

Ha annyira megindít az erény képe, melyet kegyed elém állított, ez azért van, mert teli vagyok félelemmel, hogy utolsó napjaimban bemocskolom makulátlan életemet, s egyetlen szempillantás alatt elveszítem annyi áldozat jutalmát; mert a barátság szent záloga ez a kép, melyet tisztelni kötelességem; mert a hit, a becsület s a tisztesség sérthetetlenebbek, mint a legyőzhetetlen korlát, melyet állandóan vágyaim útjába állított. Nem, Sophie, nincs napja életemnek, hogy a kegyed szavai ne indítanák meg szívemet s ne fakasztanának édes könnyeket szemeimből. Minden, amit kegyed iránt érzek, megszépül kegyed által, aki leküzdötte érzéseimet. Életem öröme és büszkesége e vonzalom, s ezt kegyednek köszönhetem, vagy legalábbis kegyed ébresztett rá a becsére. Kedves, derék barátném, én a bűnbánatot kerestem, s a kegyed segítségével a boldogságot sikerült megtalálnom.

Ilyen hát lelkem állapota; s ha példának merem állítani magamat kegyed elé, csak a kegyed fáradozásainak gyümölcsét adom vissza. Ha e belső hang, mely titkon ítélkezik fölöttem és szüntelen megnyilatkozik szívemnek, ha e hang ugyanígy megnyilatkozik a kegyed szívének is, nos, akkor tanulja meg felismerni és követni a szavát, tanulja meg, hogy önmagából merítse legfőbb javait; egyedül ezek függetlenek a sorstól s helyettesíthetik az egyéb javakat. Íme, ez minden filozófiám, s úgy hiszem, ez minden, amit a boldogság művészetéből megvalósíthatunk.

Az emberi élet egész morális tartalma az ember szándékaiban rejlik. Ha igaz, hogy jó, ami jó, akkor szívünk mélyén éppúgy jónak kell lennie, mint műveinkben, és az igazságosság legfőbb jutalma az az érzés kell legyen, hogy igazságosak vagyunk. Ha az erkölcsi jóság megfelel természetünknek, az ember csak annyira lehet egészséges és ép testű, amennyire jó. Ha nem felel meg, és az ember természeténél fogva rossz, akkor nem hagyhat fel a gonoszsággal, hogy romlásnak ne induljon. A jóság csupán a természet elleni vétség volna benne; ha az ember arra teremtetett, hogy ártson felebarátainak, ahogy a farkas arra teremtetett, hogy átharapja prédája torkát, akkor az emberséges ember éppoly romlott állat lenne, mint a könyörületes farkas, és csak az erény hagyna lelkifurdalást maga után.

Ne higgye, hogy létezik ennél könnyebben megoldható kérdés. Mi mást kellene tenni a megoldás érdekében, mint magunkba szállni, mint, valamennyi személyes érdekünket félretéve, megvizsgálni, hogy merre visznek személyes hajlamaink. Melyik látvány kedvesebb nekünk, a mások szenvedése vagy boldogsága; mit teszünk szívesebben, és mi hagy bennünk kellemesebb benyomást, miután megcselekedtük: egy jó cselekedet vagy egy gonosztett? Kivel érez a színházban: vajon a gaztettek gyönyörködtetik, s a megbüntetett gonosztevők azok, akikért könnyet ejt; a szerencsétlen hős és a győzedelmes zsarnok közül melyikhez vonzzák szüntelen titkos óhajai; s ha választani kell, ki az, aki nem lenne még mindig szívesebben a jó, bárha szenved is, mint a gonosz, jóllehet boldogul?

Természetünknél fogva erősebben irtózunk attól, hogy cselekedjük a rosszat, mint attól, hogy elszenvedjük.

Ha egy utcán vagy úton valamilyen erőszakos és igazságtalan cselekedetet látunk, azon nyomban harag és felháborodás támad szívünk mélyén, s ezek az érzések arra indítanak, hogy védelmére keljünk az elnyomottnak, de visszatart egy még hatalmasabb kötelesség, és a törvények megvonják tőlünk a jogot, hogy az ártatlanságot védelmünkbe vegyük.

Ellenben ha valamely kegyes vagy nagylelkű cselekedet ötlik a szemünkbe, milyen csodálatot, mily szeretetet ébreszt szívünkben! Ki az, aki ne szólna így magához: Bárcsak én is így cselekedtem volna! A legromlottabb lelkek sem volnának képesek teljesen elveszíteni ezt az eredendő hajlamot: a rabló levetkőzteti a járókelőket, de eltakarja a szegény ember mezítelenségét; nincs olyan könyörtelen gyilkos, aki ne segítene egy ájulásba zuhant emberen; amikor egymás között megszervezik összeesküvéseiket, még az árulók is kezet szorítanak, szavukat adják egymásnak és állják esküjüket. Tévelygő ember, akármit teszel, ha gonosznak látlak is, csupán következetlen és ügyetlen gonosznak, mert a természet egyáltalán nem arra alkotott, hogy gonosztevő legyél.

Beszélni szoktak a lelkifurdalás jajszaváról, amely titokban bünteti és gyakran fel is fedi a nyilvánosság előtt a rejtegetett bűnöket. Ó, jaj, van-e, aki soha nem hallotta ezt a tolakodó hangot? Tapasztalatból beszél, aki erről beszél; valamennyien szeretnők kitörölni magunkból ezt az önkéntelen érzést, annyi gyötrelem okozóját. De engedelmeskedjünk csak a természetnek, tüstént megtudjuk, mily édes a helyeslés, mellyel jóváhagyja parancsainak teljesítését, és milyen elbűvölő érzés megízlelni az önmagával elégedett lélek belső békességét. A gonosz fél és menekül önmaga elől, felvidul, ha kiugorhat a bőréből, nyugtalan pillantásokat vet maga köré, és valamilyen tárgyat keres, ami megnevettetné; ha nincs a sértő gúnyolódás, mindig szomorú volna; míg az igaz ember komolysága

belső komolyság; nevetése nem csúfondáros, hanem örömteli, s forrása benne magában található. Egyedül éppoly derűs, mint valamely társaság kellős közepén; sosem múló elégedettség lakozik benne, s nem vonja meg a hozzá közeledőktől, hanem megosztja velük.

Vessen egy pillantást a világ valamennyi népére, fussa át egész történelmüket; annyi embertelen és különös kultusz között, az erkölcsök és jellemek e rendkívüli változatosságában, mindenütt ugyanazon eszméit találja az igazságosságnak és becsületességnek, mindenütt ugyanazokat az erkölcsi alapelveket, a jónak és rossznak ugyanazokat a fogalmait. A régi pogányság förtelmes isteneket hozott a világra, akiket idelenn gonosztevőkként büntettek volna, és akik a legfőbb boldogság képében csak gaztetteket és szenvedélyeket tártak a világ elé, hogy kövessük el és elégítsük ki őket. Ám a szent autoritással felruházott bűn hiába szállt alá örök tartózkodási helyéről; a természet kivetette az emberi szívekből. Magasztalták Jupiter kicsapongásait, de csodálták Xenokratész[13] mértékletességét, a szűzies Lukrécia a szemérmetlen Vénuszt imádta, a rettenthetetlen római a félelemnek áldozott, a nagy Catót igazságosabbnak tartották a Gondviselésnél; az erény halhatatlan hangja erősebb volt még az istenek hangjánál is, tiszteletet parancsolt magának a földön, és úgy látszott, az egekbe száműzte a bűnt a bűnösökkel együtt.

Minden lélek mélyén ott lakozik tehát a morális igazságosság és igazság velünk született eszméje, és minden nemzeti előítéletet, minden nevelésből származó parancsot megelőz. Ez az elv az akarva-akaratlan követett szabály, melynek alapján, saját cselekvési szabályainkkal ellentétben is, jónak vagy rossznak ítéljük a magunk vagy a mások cselekedeteit, és ennek az elvnek adom a lelkiismeret nevet.

De hallom, amint e szóra mindenfelől felemelik hangjukat a filozófusok: a gyermekkor tévedései, a nevelés előítéletei, kiáltják

mintegy kórusban valamennyien. Semmi nincs az emberi értelemben, ami ne a tapasztalatból került volna oda, és minden dologról egyedül szerzett eszméink alapján ítélkezünk. Mi több, odáig merészkednek, hogy elvetik ezt a valamennyi nemzetre kiterjedő, nyilvánvaló és egyetemes összhangot, és az emberek ítéleteinek feltűnő egyformasága ellen néhány homályos és egyedül általuk ismert példát keresnek elő a sötétből, mintha bizony minden természetes hajlamot megsemmisítene néhány egyén elfajzása, és mintha az emberfaj mindjárt semmi volna, csak mert léteznek szörnyszülöttek. De mire megy a szkeptikus Montaigne a sok fáradsággal, amivel a föld valamely sarkán kiás egy szokást, mely ellenkezik az igazságosság fogalmával? Mire megy vele, hogy a legmegvetendőbb és a leggyanúsabb utazót is akkora tekintéllyel ruházza föl, amit a legtiszteletreméltóbb szerzőktől is megtagad; megdönti-e néhány, előttünk ismeretlen, sajátságos okon alapuló és különös szokás az általános következtetést, melyet valamennyi nép találkozásából vonunk le, akik minden egyéb dologban szemben állnak egymással, de összhangban vannak ezt az egy pontot illetően? Ó, Montaigne, te, aki egyenességeddel és igazságszereteteddel hivalkodol, légy őszinte és igaz, ha egy filozófus az lehet, és mondd meg nekem, van-e éghajlat a földön, mely alatt bűn volna, ha az ember betartja a szavát, ha kegyes, jótékony és nagylelkű; vagy megvetnék a derék embert, a gazfickót pedig tisztelet övezné.

Nem áll szándékomban, hogy metafizikai vitákba bocsátkozzam, mert az ilyesmi nem vezet semmire. Mondottam már, hogy egyáltalán nem a filozófusokkal akarok vitatkozni, hanem a kegyed szívéhez akarok szólni; bizonyítsa bár a világ összes filozófusa, hogy tévedek: ha érzi, hogy igazam van, nem vágyom semmi többre. Ehhez pedig elegendő rábírnom, hogy különbséget tegyen szerzett észleleteink és természetes érzéseink között; mert okvetlenül előbb érzünk, mint hogy megismernénk, és ahogy egyáltalán nem tanulás folytán akarjuk a személyes javunkat és kerüljük, ami rossz nekünk,

hanem a természettől vesszük ezt a törekvést, ugyanúgy éppoly természetesen szeretjük a jót és gyűlöljük a rosszat, mint amilyen természetes a számunkra, hogy létezünk. Tehát, jóllehet az eszmék kívülről érnek bennünket, az eszméket értékelő érzések bensőnkben vannak, és egyedül ezek által tudjuk, hogy megfelelnek vagy nem felelnek meg nekünk a dolgok, amelyeket keresnünk vagy kerülnünk kell.

Létezni annyit jelent a számunkra, mint érezni, s érzőképességünk tagadhatatlanul megelőzi értelmünket is. Bármi legyen létezésünk oka, gondoskodott fennmaradásunkról, olyan érzéseket adott nekünk, melyek megfelelnek természetünknek, és lehetetlen volna tagadni, hogy legalább ezek velünk születtek. Ezek az érzelmek az egyén vonatkozásában az önszeretet, a fájdalomtól és a haláltól való félelem és a boldogság utáni vágyakozás. De ha az ember, amiben nem kételkedhetünk, természeténél fogva társas állat, vagy legalábbis oly módon van megalkotva, hogy társas állattá váljék, csak úgy lehet az, hogy vannak más – fajára vonatkozó – vele született érzései is. Ez az önmagunkra és a többi emberre irányuló kettős viszony alkotja erkölcsi rendszerünket, s ebből születik meg a lelkiismeret természetes hangja.

Ne gondolja hát, ó, Sophie, hogy természetünk követelményeiből lehetetlen megmagyarázni a lelkiismeret tevékeny elvét, mely független magától az észtől. S ha lehetetlen volna, akkor sem volna szükséges. Mert a filozófusok, akik támadják ezt az elvet, egyáltalán nem bizonyítják be róla, hogy nem létezik, hanem beérik az állítással; ha mi azt állítjuk, hogy létezik, ugyanott tartunk, ahol ők, és ráadásul mellettünk van a belső tanúbizonyság egész ereje s a lelkiismeret hangja, mely önmagáért tanúskodik.

Kedves barátném, mily szánalmasak e hitvány okoskodók; kiirtják magukból a természetes érzéseket, és így elpusztítják minden örömük forrását, és csak úgy tudnak szabadulni a lelkiismeret terhétől, hogy érzéketlenné teszik magukat. Nemde ugyancsak

ügyetlen rendszer az, mely csak úgy tudja megszabadítani a kéjt a lelkifurdalástól, hogy egyszerre elfojtja mind a kettőt? Ha a szerelmesek hűsége csak kiméra, ha a nemi szemérem hasztalan előítélet, mivé lesz akkor a szerelem egész varázsa; ha többé nem látunk mást a világegyetemben, csak anyagot és mozgást, hová lesznek akkor az erkölcsi javak, melyek után szüntelen sóvárog a lelkünk, és mi lesz az emberi élet jutalma, ha azért élünk csak, hogy vegetáljunk?

Visszatérek a szégyenkezésre, erre az elbűvölő érzésre, melyet oly édes dolog legyőzni, de talán még édesebb tiszteletben tartani, mely legyőzi és lángra lobbantja a szerelmes férfi vágyait, és annyi gyönyörűséget szerez szívének, amennyit érzékeitől megtagad. Miért vetnők el a belső szemrehányást, mely áthatolhatatlan tartózkodásba burkolja a szemérmes leány titkolt vágyait, és elbűvölő pirosságot von orcáira a szeretett férfi gyengéd szavainak hallatán. Talán bizony a támadás és a védekezés nem a természet törvényei? Nemde a természet teszi lehetővé, hogy ellenálljunk a nemiségnek, és csak annyira engedjünk, amennyire neki, a természetnek, tetszik? Nemde a természet parancsol kitartó ellenállást annak, akit tapintatossá és mértékletessé igyekszik tenni? Nemde a természet helyezi őt a szégyenérzés és a titkolózás oltalma alá élvezetei közben, a gyengeség és önfeledtség pillanataiban, amikor bármely támadónak ki van szolgáltatva? Érzi hát, Sophie, mily hamis az az állítás, hogy a szemérem üres kiméra, hogy nincs elégséges indoka a természetben. Hogyan is lenne előítéletek műve, ha éppen a neveltetés előítéletei rombolják le, ha ereje teljében látható a tudatlan és faragatlan népek között, és ha a műveltebb nemzetek körében csak az okoskodás szofizmái fojtják el édes hangjait?

Ha elvakít a közvélemény csillogása és eleinte minden tárgyat összezavar a tekintetünk előtt, várjuk meg, hogy gyenge szemünk újból kinyíljon, megerősödjék, és csakhamar újra olyannak fogjuk látni ezeket a tárgyakat az ész fénye előtt, amilyennek először

a természet mutatta őket. Vagy inkább legyünk egyszerűbbek és kevésbé elbizakodottak. Szorítkozzunk teljesen az első érzésekre, melyeket magunkban lelünk, hiszen a vizsgálódás mindig hozzájuk vezet vissza, amikor nem vezet tévútra bennünket.

Lelkiismeret, ó, lelkiismeret, isteni ösztön, halhatatlan égi hang, biztos vezére a tudatlan és korlátozott, de értelmes és szabad lényeknek, csalhatatlan bírája jónak és rossznak, fenséges emanációja az örök szubsztanciának, ki az embert az istenekhez hasonlatossá teszed: egyedül teáltalad van kiválóság természetemben.

Nélküled nem érzek semmit magamban, ami az állatok fölé emel, csak azt a szomorú előjogot, hogy tévedéstől tévedésig botorkáljak a minden szabályt nélkülöző értelem és a minden alapelvet nélkülöző ész segítségével.

Igyekezzék olyasmit cselekedni, amit szívesen lát viszont a mások cselekedeteiben.

Végre megbízható vezetőnk van az emberi tévedések e labirintusában; de nem elég, hogy megvan, tudnunk kell felismerni és követni. Ha minden szívnek megszólal, ó, Sophie, miért akkor, hogy oly kevesen hallják a szavát? Jaj, azért, mert a természet nyelvén szól hozzánk, és minden feledtetni igyekszik velünk ezt a hangot.

A lelkiismeret félénk és visszahúzódó, a magányt keresi, megriad a világ zajától. Azt mondják, az előítéletekből származik, holott nincs halálosabb ellensége az előítéleteknél, menekül tőlük vagy elhallgat előttük, lármás hangjuk elfojtja az övét, nem engedi meghallanunk. Ha bezárjuk előtte a fülünket, végül maga is elcsügged; nem szólít meg, kérdéseinkre nem válaszol, s ha már ilyen sokáig volt megvetés tárgya, nem kerül kevesebbe visszahívnunk, mint amennyibe száműznünk került.

Amikor azt látom, hogy valamennyien a közvéleményen csüggünk és szüntelen azon fáradozunk, hogy mintegy kiterjesszük magunk körül létezésünket, míg szívünkben úgyszólván semmit nem őrzünk meg, mintha egy kis pókot látnék magam előtt, amint nyálából egy nagy hálót sző; úgy tetszik, csak a hálója révén érzékeli a külvilágot, különben azt hinnők, holtan hever az odvában. A hiúság is pókháló, melyet az ember egész környezetére kiterjeszt. Az egyik ugyanolyan erős, mint a másik. Ha a legkisebb szálat megérintjük, a rovar mozgásba jő; de meghalna az unalomtól, ha a hálót meg se lebbentené semmi, ha pedig egyik ujjunkkal elszakítanók, inkább a végkimerülésig dolgozik, semhogy azon nyomban ne javítsa

meg. Kezdjük azon, hogy újból önmagunkká válunk, hogy magunkba mélyedünk, lelkünket visszavonjuk létezésünk természet adta határai közé; egyszóval, kezdjük azon, hogy egész valónkat ott összpontosítjuk, ahol vagyunk, mert így, ha meg akarjuk ismerni önmagunkat, egyszerre megpillanthatunk mindent, ami csak hozzánk tartozik. A magam részéről úgy gondolom, hogy az az ember áll legközelebb a bölcsességhez, aki tudja, mi teszi az emberi ént, s hogy miként a rajzon azok a vonalak a legfontosabbak, amelyek lezárják, úgy az ember legfőbb gondolata is az, amelyik elkülöníti mindentől, ami nem ő.

De hogyan hajtsuk végre ezt az elkülönítést? Nem olyan nehéz művelet ez, mint gondolnók, vagy legalábbis a nehézség nem ott van, ahol hiszik; inkább függ az akarattól, mint a tudástól, nincs szükség tanulmányokra és kutakodásokra, hogy keresztülvigyük. A napfény megvilágít minket, s a tükör előttünk van; de ha látni akarjuk, tekintetünket rá kell szögeznünk, ehhez pedig el kell távolítanunk a figyelmünket magukra vonó tárgyakat. Szálljon magába, keresse a magányt, ez az egész titok; mást nem is kell tennie, hogy lelkének titkait feltárja. Azt gondolja tán, hogy a filozófia megtanít elmélyedni önmagunkban? Ah, a filozófia neve alatt pöffeszkedő gőg mily messzire ragad ettől! Fordítva kell cselekednünk, elbűvölő barátném; előbb el kell mélyednünk önmagunkban, hogy megtanulhassunk filozofálni.

Meg ne ijedjen, kérve kérem; nem szándékozom kolostorba küldeni, dehogyis akarok remeteéletre kényszeríteni egy nagyvilági hölgyet. Ha magányról beszélek, nem arra gondolok, hogy zárja be ajtaját és maradjon lakosztályában; inkább arra, hogy vonja ki lelkét a tolongásból, miként Terrasson abbé mondta,[13] tegye megközelíthetetlenné a minden pillanatban rátörő idegen szenvedélyek számára. De az egyik megoldás előmozdíthatja a másikat, kivált az első időkben; nem lehet egyik napról a másikra megtanulni, hogy egyedül legyen a társaság kellős közepén, s miután oly sokáig volt

szokása, hogy abban éljen, ami körülveszi, előbb érzékeinek kell visszavonulniok, hogy aztán a szíve is visszavonulhasson. Kezdetnek elég, ha képzeletét megzabolázza, szemét és fülét még nem kell bezárnia. Távolítsa el a zavaró dolgokat, míg el nem jő az idő, amikor már ha jelen vannak sem terelik el a figyelmét. Akkor már szüntelen köztük élhet; ha szüksége lesz rá, tudni fogja, hogyan maradjon egyedül. Tehát nem mondom kegyednek, hogy váljon meg a társaságtól, még azt sem mondom, hogy hagyjon fel a tékozlással és a hiú világi élvezetekkel. Hanem azt mondom: tanuljon meg unatkozás nélkül egyedül lenni. Enélkül soha nem hallja meg a természet hangját, soha nem ismeri meg önmagát. Ne féljen, e rövid ideig tartó elvonultság gyakorlása nem teszi vaddá és szófukarrá, nem vonja el az olyan szokásoktól, amelyekről nem akar lemondani. Ellenkezőleg, mindez csak még édesebb lesz kegyed számára.

Amikor egyedül élünk, jobban szeretjük az embereket, gyöngéd rokonszenv közelít hozzájuk. A képzelet vonzó oldaláról mutatja a társadalmat, s még a magány unalma is az emberiség javára szól. Kétszeres haszna lesz kegyednek e szemlélődő életből: jobban fog ragaszkodni ahhoz, ami kedves szívének, amíg elérheti, és kevesebb fájdalmat fog okozni az elvesztése, amikor elérhetetlenné válik.

Tartson, teszem azt, havonta két-három nap szünetet az élvezetei között, és szentelje ezt az időt minden élvezetek legnagyobbikának. Tegye szabállyá, hogy e két-három nap alatt egyedül él, akkor is, ha eleinte nagyon unatkozik. Inkább vidéken töltse el ezeket a napokat, mint Párizsban. Ha úgy tetszik, látogatás lesz ez: Sophie-t látogatja meg. Városon mindig szomorú a magány. Környezetünkben minden az emberek keze nyomát és a társaság jeleit mutatja, ezért aztán, ha nélkülözzük a társaságot, nem leljük helyünket, s ha egyedül vagyunk egy szobában, akárha börtönben lennénk. Vidéken fordítva áll a dolog, ott a tárgyak derűsek és kellemesek, merengésre és álmodozásra buzdítanak; felszabadultan lélegzünk, mert kijutottunk a komor városfalak közül és leráztuk magunkról az előítéle-

tek nyűgét. A csalitok, a patakok, a táj zöldje megszabadítják szívünket az emberek tekintetétől, a kedvük szerint ide-oda röpdöső madarak magányunkban példát adnak a szabadságról, halljuk csicsergésüket, erdők-mezők illata lengedez. Szemünk csak a természet édes képeivel találkozik, és így szívünk is közelebb kerül a természethez.

Itt kell hát társalkodásba kezdeni a természettel; saját birodalmában kell kifaggatni törvényeit. Legalább az unalom nem fogja nyomban üldözőbe venni kegyedet, s könnyebb lesz elviselnie séta közben, a falusi dolgok változatossága közepette, mint egy pamlagon vagy egy karszékben. Szeretném, ha nem olyan pillanatokat választana a visszavonulásra, amikor szívét hatalmában tartja valamilyen öröm vagy szomorúság, mert ez az érzés a magányban sem hagyná el kegyedet; túlságosan felzaklatott képzelete akarata ellenére visszavinné azokhoz a lényekhez, akiktől, úgy hitte, elmenekült, és túlságosan elfoglalt szelleme ellenállna a befelé fordulás első, könnyű benyomásainak. Ellenkezőleg, hogy ne bánja unalmas vidéki magányát, válassza azokat a pillanatokat, amikor a városban is unatkozik; bármennyire lekötik a gondok vagy szórakozások az életet, azért még éppen elég űr marad közöttük, s ha az első közöket így tölti be, hamarosan elmegy a kedve minden más időtöltéstől. Nem kell nyomban átadnia magát az elmélyült meditációnak, csak arra van szükség, hogy sikerüljön valamiféle elbágyadás és nyugalom állapotában tartania a lelkét, mert ez az állapot semmi idegen hatással nem zavarja meg, és így lehetővé teszi, hogy befelé forduljon.

Mit tegyek, kérdi tőlem, ebben az állapotban? Semmit. Majd elvégzi a dolgát a természetes nyugtalanság, mely a magányban mihamar rábírja az embert, hogy önmagával foglalkozzék, még ha kedve ellenére is.

Azt sem mondom, hogy ebben az állapotban teljesen el kell bágyadnunk, s távol áll tőlem a gondolat, hogy semmi módon nem

tudjuk felébreszteni magunkban a belső érzéket. Ahogy dermedt tagjainkat könnyed dörzsöléssel melegítjük fel, a hosszú tétlenségben elgyengült lélek is a mérsékelt mozgás enyhe melegétől tér magához; kellemes emlékek felidézésével kell megindítani, de csakis rá vonatkozó emlékek legyenek; emlékeztetni kell a kedvére való benyomásokra, de csakis olyanokra, amelyek az érzékek közvetítése nélkül, igazi érzések és intellektuális örömök által érik. Ha léteznék a földön olyan nyomorult lény, aki egész élete folyamán semmit sem tett, amire belső megelégedéssel emlékezhetnék vissza, akinek semmi oka nincs örülni, hogy élt, ezt a lényt minden érzése és gondolata eltávolítaná önmagától, és így soha nem ismerhetné meg önmagát; nem tudná, miben áll a természetéhez illő jóság, tehát kénytelen-kelletlen rossz maradna és örökké szerencsétlen lenne. De állítom, hogy nincs olyan romlott ember a földön, aki soha nem érzett kísértést a jóra; olyan természetes, olyan édes dolog ez a kísértés, hogy lehetetlen mindig ellenállni neki, s elég, ha egyszer engedünk: soha többé nem felejtjük el, hogy milyen gyönyörbe kóstoltunk bele. Ó, kedves Sophie, mi mindent tett életében, ami követni fogja magányába, hogy megtanítsa szeretni az egyedüllétet. Szükségtelen olyan cselekedetei után kutatnom, amelyek ismeretlenek előttem. Gondoljon arra, hogyan őrizte meg szívét az erénynek, gondoljon rá, és szívesen fog önmaga társaságában élni.

Így fáradozhat a világban azon, hogy kedvét lelje önmagában, amikor magára marad. Kellemes emlékeket szerezhet, elnyerheti a tulajdon barátságát, és olyan jó társasággá válhatik önmaga számára, hogy minden más társaságot nélkülözni tud. De még nem érkezett el az ideje, hogy a részletekbe mélyedve megvizsgáljuk, pontosan mit is kell tennie ennek érdekében, mert ez olyan ismereteket feltételez, amelyeket még ezután akarunk megszerezni. Tudom, nem a végén kell kezdeni a morális értekezést, s nem azt kell első szabályul adni, aminek a gyakorlását tanítani akarjuk. De még egyszer mondom: bármilyen állapotban leledzik is a lélek, jót csele-

kednie mindig örömet okoz; ez az érzés nem halványul el soha és kiindulópontul szolgál minden más erényhez; ezt kell kiművelnünk, hogy megszeressük magunkat és kedvünket leljük önmagunkban. A jótékonyság gyakorlása magától értetődően hízeleg az önszeretetnek, mert úgy érezhetjük, felsőbb rendű lények vagyunk: minden cselekedetünk emléke megannyi bizonyíték, hogy, túl a saját szükségleteinken, még arra is van erőnk, hogy a mások ínségén könnyítsünk. A hatalomnak ez az érzése teszi, hogy nagyobb örömet szerez élnünk és szívesebben vagyunk önmagunkkal. Nos hát, az első időben semmi többet nem kérek kegyedtől. Ékesítse fel magát, mielőtt a tükör elé lép, úgy szívesebben fog belépillantani. Gondoljon mindig arra, hogy jó érzés töltse el, amikor majd egyedül marad, s élvezetének tárgyai közül legyen mindig azé az elsőbbség, amelyik még akkor is örömet szerez, amikor már nincs a birtokunkban.

Az előkelő nő körül mindig nagy háznép sürgölődik. Szeretném, ha kegyed olykor-olykor le tudna mondani háza népéről; ez is egy módja, hogy közvetlenebbül társalkodjék önmagával. Amikor vidékre távozik, szolgáit hagyja otthon; se szakácsot, se háznagyot ne vigyen magával. Csak egy lakájt meg egy szobalányt; még ennyi is sok lesz. Egyszóval, ne költöztesse át falura a városi életet, hanem valóban ízlelje meg, hogy milyen az elvonult, falusi élet. De az illem! Ah, mindig ez a végzetes illem! Ha folyton-folyvást az illendőségre akar hallgatni, nincs szüksége más vezetőre; válasszon közte és az erkölcsösség között. Feküdjön le korán, keljen kora reggel, kövesse nagyjából a nap és a természet járását; ne vesztegesse idejét piperézkedésre vagy olvasásra, étkezzék egyszerűen s akkor, amikor a nép, egyszóval, mindenben legyen olyan, mint a falusi asszonyok. Ha megkedveli ezt az életmódot, eggyel több öröm lesz az életében, ha unatkozni fog, csak annál nagyobb örömmel tér majd vissza megszokott életmódjához.

S még többet is tehet. A magányosságnak szánt rövid időközök egy részét fordítsa arra, hogy a másik részt kellemesebbé teszi.

Délelőttjei hosszúra fognak nyúlni, hiszen elmaradnak a megszokott foglalatosságok; szentelje ezt az időt a falu bejárására. Érdeklődjék a betegek, a szegények, az elveszettek után, igyekezzék mindegyiknek megadni a szükséges segítséget, s ne gondolja, hogy elég az erszényét kinyitni, ha sajnálja tőlük az idejét és gondoskodásával nem segít rajtuk. Vegye magára ezt az oly nemes feladatot, tegye, hogy valamivel kevesebb baj legyen a földön; ha szándékai tiszták és valódiak, hamarosan teljesülni látja őket. Eleinte számtalan akadály fogja visszatartani, jól tudom, az ilyen gondoskodástól. Megundorodik a tisztátalan házaktól, a nyers emberektől, a nyomor jeleitől. De amikor belép e szerencsétlenekhez, mondja azt: nővérük vagyok, s az emberiesség diadalmaskodni fog az irtózás fölött. Azt találja majd, hogy hazugok, önzők, tele vannak rossz hajlamokkal, s mindez lelohasztja a buzgalmát. De kérdezze meg titkon önmagát saját vétkei felől, és hamarosan meg fogja bocsátani a mások vétkeit. Gondolja meg: a művelődés becsületesebb külszínt ád a vétkeknek, ám ezzel csak veszedelmesebbé teszi őket. A kegyed rendjébe tartozó emberek igen nagy árat fizetnek azért, hogy felmentést nyertek a munka alól, mert az unalom zsarnoksága alá kerülnek, s ha szabadulni próbálnak tőle, csak annál inkább prédául esnek neki. Nos, kivált az unalom térítheti el kegyedet üdvös foglalatosságaitól, s mivel elviselhetetlenné teszi őket, ürügyet is ad rá, hogy kivonja magát alóluk. Gondoljon arra, hogy a jó cselekedet jutalma az az örömteli érzés, hogy jót cselekedtünk, s hogy nem nyerjük el ezt az érzést, amíg nem érdemeltük ki. Semmi sem kedvesebb az erénynél, de csak azoknak a szemében, akik maguk is erényesek; ha magunkhoz akarjuk ölelni, akárcsak a mesebeli Próteusz: először ezer ijesztő alakot ölt, s csak azoknak mutatkozik meg végül igazi valójában, akik egy pillanatra sem eresztették el. Szegüljön hát szembe az unalom szofizmáival. Ne zárkózzék el semmi elől, ami meglágyíthatja szívét; vesse meg a kegyetlen iszonyodást, amely elfordítja tekintetünket a mások bajaitól, hogy felmentsen a segít-

ségnyújtás alól. Ne bízza felbérelt képviselőkre e tiszteletre méltó feladatot. Bizonyos lehet benne, a cselédek mindig megsarcolják uruk jótékony adományait; tudják a módját, hogy így vagy úgy eltulajdonítsanak egy részt abból, amit az ő kezük által adunk, s igen terhes viszontszolgálatot követelnek mindenért, amit uruk ingyen ad. Tekintse kötelességének, hogy az anyagi segítséggel együtt rokonszenvet és vigaszt vigyen mindenhová; csak ez adja meg a segítség becsét, olykor pedig még helyettesíti is. Bárcsak látogatásai soha nem lennének hiábavalók! Bárcsak mindenkin az öröm remegése futna végig, amikor megpillantja kegyedet, és minden lépését az emberek áldása kísérné! Ez az oly igen édes kíséret hamarosan magával ragadja lelkét; megtanulja szeretni az új örömöket, s ha közben olykor elvész is a jó, amit okozni vélt, az a jó legalább nem vész el soha, ami kegyedre háramlik belőle.

J.-J. ROUSSEAU

genfi polgár

D'ALEMBERT ÚRNAK,

a Francia Akadémia, a Párizsi, valamint
a Porosz Királyi Tudományos Akadémia,
a Londoni Királyi Társaság,
a Svéd Királyi Irodalmi Akadémia
és a Bolognai Akadémia tagjának,

AZ „ENCIKLOPÉDIA" VII. KÖTETÉBEN MEGJELENT „GENF" CÍMŰ CIKKÉRŐL,

ÉS KÜLÖNÖSEN ARRÓL A TERVRŐL, HOGY E VÁROSBAN SZÍNHÁZAT ALAPÍTSANAK.

DII MELIORA PIIS,
ERROREMQUE HOSTIBUS
ILLUM.[1]

1758

Hibáztam, ha ez alkalommal szükség nélkül ragadtam tollat. D'Alembert úrra támadnom sem hasznos, sem kellemes nem lehet. Személyét becsülöm, tehetségét csodálom, műveit kedvelem; jó érzés hallanom, mily szépen beszél hazámról. Engem magamat is megtisztelt dicséretével, s a kölcsönös udvariasság úgy kívánja, hogy tapintatos legyek vele szemben. Ám a tapintatot csak az olyan ember tartja előbbre valónak a kötelességnél, akinek számára az erkölcs látszat csupán. Méltányosság és igazságosság: íme az ember első kötelességei. Emberiség, haza: íme szeretetének első tárgyai. Valahányszor személyes kíméletből változtat e sorrenden, bűnt követ el. De vétkezem-e akkor is, ha azt teszem, amit tennem kell? Csak az válaszoljon, akinek van hazája, melyet szolgáljon, s akiben a kötelességtudat erősebb, mint az a félelem, hogy nem fog tetszeni az embereknek.

Nem mindenkinek esik keze ügyébe az *Enciklopédia*, ezért idézem a *Genf* című cikkből azt a bekezdést, amelyik miatt tollat ragadtam. E cikk után inkább le kellett volna tennem a tollat, ha arra a dicsőségre pályáznék, hogy szépen írok; de van bátorságom, hogy más dicsőséget keressek magamnak, s ezen a téren senkivel sem félek versenyre kelni. Ha magában olvassa a szóban forgó bekezdést, nem egy olvasó csodálkozni fog, miért e rendkívüli buzgalom. De ha a cikken belül olvassák, azt fogják találni, hogy a színház, amely nem létezik Genfben, noha létezhetnék, nyolcadakkora he-

lyet foglal el, mint azok a dolgok, amelyek köztársaságunkban megtalálhatók.

„Genfben nem tűrik meg a színházat. Nem mintha magukban véve helytelenítenék a színielőadásokat, de úgymond attól félnek, hogy a színészek elterjesztenék az ifjúság körében az öltözködés, a tékozlás és a szabadosság szellemét. De nem lehetne oly módon orvosolni ezt a bajt, hogy szigorú és megfelelően végrehajtott törvényeket hoznak a színészek viselkedéséről? Így aztán Genf erkölcsös volna és színháza is lenne, s mind a kettőnek élvezné az előnyeit. A színházi előadások kiművelnék a polgárok ízlését, gyengéd tapintatot és kifinomult érzéseket kölcsönöznének nekik, amire e segítség nélkül igen nehéz szert tenni. Hasznot hajtanának a műveltségnek, anélkül, hogy a szabadosságot terjesztenék, és Genf egyesítené Lakedaimónia erkölcsösségét Athén pallérozottságával. Vagy talán egy másik, e bölcs és felvilágosult köztársasághoz méltó megfontolásnak kell rábírnia Genfet, hogy engedélyezze a színházat. Szemére vetjük a színészeknek, hogy kicsapongó életet élnek; de lehet-e másként, míg a színészi hivatást barbár előítélet övezi, és alacsony sorban tartjuk a színészeket, noha oly nagy szükség van rájuk a művészetek haladásához és fennmaradásához. Az élvezetekben keresnek kárpótlást a megbecsülésért, amit helyzetüknél fogva nem nyerhetnek el. Ha egy színész erkölcsös a mi körünkben, úgy kétszeres tiszteletet érdemel, de nem sok köszönete van belőle. Leginkább az olyan embert tiszteljük, mint az adóbérlő, aki gúnyt űz az emberek nyomorúságából, miközben élősködik rajta, vagy az udvaronc, aki szépen tud hajbókolni és nem fizeti meg az adósságait. Ha a színészeket nem csupán megtűrnék Genfben, de eleinte bölcs rendszabályokkal megzaboláznák, azután támogatnák, sőt meg is becsülnék, mihelyt méltóvá váltak a megbecsülésre, végül pedig teljesen egy sorba helyeznék őket a többi polgárral, úgy e városnak hamarosan megadatnék az, amit oly ritkának hisznek az emberek, s ami csakis a mi hibánkból fordul

elő oly ritkán: egy tiszteletre méltó színtársulat. Tegyük hozzá, hogy e társulat csakhamar a legjobb lenne Európában; sok ember van, aki igen nagy hajlamot és tehetséget érez magában a színházhoz, de attól fél, hogy elveszti becsületét, ha erre a mesterségre adja magát: most aztán valamennyien Genfbe sietnének, hogy szégyenkezés nélkül, mi több, dicsőséggel gyakorolják oly kellemes és oly ritka tehetségüket. S akkor többé nem lenne barátságtalan az élet ebben a városban, ahogy a franciák közül tartják sokan, akik hiányolják a színielőadásokat, hanem becsületes élvezeteket nyújtana, nem csupán filozófiát és szabadságot, az idegeneknek pedig nem kellene meglepetve tapasztalniok, hogy abban a városban, ahol tilalommal sújtják az erkölcsös és tisztes színielőadásokat, a durva és szellemtelen bohózatokat engedélyezik, holott ezek nem kevésbé ellenkeznek a jó ízléssel, mint a jó erkölcsökkel. Ez még nem minden: a genfi színészek példája, illemtudó viselkedésük s a megbecsülés, amit ily módon kivívnának maguknak, lassanként mintaképül állítaná őket a többi nemzet színészei elé, és okulásul azok elé, akik ez ideig annyi szigorral, sőt következetlenséggel bántak velük. Nem fordulhatna elő, hogy egyfelől a kormány kegydíjat nyújt nekik, másfelől kiátkozás alá esnek; papjaink leszoknának róla, hogy kiközösítsék őket, polgáraink pedig, hogy megvetéssel nézzenek rájuk; s e kis köztársaságé volna a dicsőség, hogy megjavította Európát ebben a dologban, mely talán fontosabb, mintsem gondolnók."

Nos hát, bizonyára nem tárhattak volna elénk tetszetősebb és csábítóbb képet; de veszedelmesebb tanácsot sem adhattak volna nekünk. Én legalábbis így gondolom, s ez az írás tartalmazza indokaimat. Mi mást tenne a genfi ifjúság, ha ilyen hatalmas tekintély ösztökéli, mint hogy mohón ráveti magát az eszmékre, amelyek iránt már úgyis túlságos vonzódást érez? Hány genfi ifjú van, aki e kötet megjelenése óta csak a kedvező pillanatra vár, hogy előmozdítsa egy színház létesítését, pedig jó polgárok valamennyien,

s azt hiszik, hogy hazájukat, sőt úgyszólván az emberi nemet szolgálják. Ez hát riadalmam oka, ezt a bajt szeretném elhárítani. Elismerem, d'Alembert úr szándékai jók, s remélem, ő is elismeri ugyanezt az én szándékaimról; nem óhajtok visszatetszést kelteni benne, mint ahogy ő sem óhajt ártani nekünk. De még ha tévednék is, nem kell-e mindenképpen lelkiismeretem és értelmem szerint cselekednem? Hallgatnom kellett volna tán? Hallgathattam-e anélkül, hogy eláruljam kötelességem és hazám?

Csak akkor lenne jogom hallgatni ebben az ügyben, ha kevésbé fontos dolgok miatt sohasem vettem volna tollat a kezembe. Édes ismeretlenség, boldogítóm harminc éven át, tudnom kellett volna mindvégig szeretni téged. Titokban kellett volna tartanom, hogy némi kapcsolatom volt az *Enciklopédia* kiadóival, hogy hozzátettem néhány cikket a Műhöz, hogy nevem a szerzők nevei közt szerepel. Nem lett volna szabad közhírré tennem hazám iránti buzgó odaadásomat. Hallgathatnék, ha az emberek azt gondolnák, hogy a *Genf* című cikk kezembe sem került, vagy hallgatásomból nem következtetnének arra, hogy egyetértek a cikk tartalmával. Mivelhogy mindez lehetetlen, beszélnem kell; el kell ítélnem azt, amit nem helyeslek, nehogy tőlem idegen nézeteket tulajdonítsanak nekem. Honfitársaim nem szorulnak rá tanácsaimra, ezt jól tudom; de én magam rászorulok a megbecsülésükre, tehát ki kell mutatnom: úgy gondolkodom elveinkről, ahogyan ők.

Tudatában vagyok, mennyire elmarad ez az írás nemcsak attól, amilyennek lennie kellene, de attól is, amilyenné kedvezőbb napokban én magam tehettem volna. Annyi minden működött össze, hogy ama középszer alá süllyessze, amit valaha még el tudtam érni, hogy csodálkozom, miért nem lett még ennél is rosszabb. Hazámnak írtam: ha igaz lenne, hogy az odaadás pótolja a tehetséget, úgy jobb munkát kellett volna végeznem, mint valaha; és mégis, láttam bár, mit kell tennem, de nem tudtam végrehajtani. A hűvös igazságot mondtam el, s az ilyesmi kit érdekel? Siralmas

ajánlás ez egy könyv számára. Aki hasznos akar lenni, legyen tetszetős, de tollam elveszítette ezt a képességét. Lesz, aki kajánul elvitatja tőlem ezt a veszteséget. Ám tegyék: én mégis úgy érzem, elbuktam, s az ember nem zuhan mélyebbre a semminél.

Először is, itt nem hiú filozófiai fecsegésről lesz szó, hanem egy egész nép számára fontos gyakorlati igazságról. Nem a kevesekhez szólok, hanem a nyilvánossághoz; nem az a célom, hogy másokat gondolkodásra ösztökéljek, hanem hogy világosan kifejtsem a saját gondolataimat. Tehát modort kellett változtatnom: hogy mindenki könnyen megértsen, kevesebb dolgot több szóval mondtam el, és miközben világos és egyszerű akartam lenni, azt találtam, hogy erőtlen és terjengős vagyok.

Eleinte legfeljebb egy vagy két nyomdai ívre gondoltam; kapkodva láttam munkához, s miközben tárgyam nőttön-nőtt tollam alatt, nem vetettem gátat a mondatok áradásának. Beteg voltam és szomorú, s bárha nagy szükségem volt is valamilyen elfoglaltságra, úgy éreztem, oly kevéssé vagyok képes gondolkodni és írni, hogy százszor is tűzre vetettem volna papirosaimat, ha nem tart vissza a tudat, hogy teljesítenem kell kötelességemet. Kevésbé szigorú lettem önmagamhoz. Szórakozást kerestem a munkában, hogy el tudjam viselni. Ha kitérő kínálkozott, belevetettem magamat, s nem ismertem fel, hogy mennyi bosszúságot készíthetek az olvasónak, midőn a saját bosszúságomon próbálok könnyíteni.

Ízlést, választékosságot, szabatosságot ne keressenek ebben a munkában. Egyedül élek, tehát nem tudtam megmutatni senkinek. Volt egy szigorú és józan életű Arisztarkhoszom, de nincs többé[2] és nem akarok másikat;* de szüntelen bánkódni fogok utána, és szívemnek még sokkal jobban hiányzik, mint írásaimnak.

* *Ad amicum etsi produxeris gladium, non desperes; est enim regressus. Est enim regressus ad amicum. Si aperueris os triste, non timeas; est enim concordatio: excepto conuitio, et improperio, et superbia, et mysterii revelatione, et plaga dolosa. In his omnibus effugiet amicus.* (Eccl. XXII, 26, 27.)[3]

A magány megnyugtatja a lelket és lecsillapítja a világ zűrzavarában felkorbácsolódott szenvedélyeket. Aki távol él a bűnöktől, amelyek ingerelhetik, kevesebb felháborodással beszél róluk; aki távol él a rossztól, ami érheti, annak szíve kevésbé indul föl miatta. Amióta nem látom az embereket, szinte már nem is gyűlölöm a gonoszokat. Aztán meg, ha rosszat tettek velem, ezzel elvették a jogomat is, hogy rosszat mondjak róluk. Meg kell hát bocsátanom nekik, nehogy olyanná legyek, mint ők. Észre se venném és felcserélném az igazságszeretetet a bosszúvággyal; inkább felejtsem el az egészet. Remélem, nem fognak olyan nyersnek találni, mint az idő tájt, mikor e tulajdonságom sok szemrehányást és sok olvasót szerzett nekem; inkább kevesebben olvassanak, ha cserébe békességben élhetek.

Van aztán még egy indok, kegyetlenebb a fentieknél, de hiába is próbálnám titokban tartani, a közönség, szándékom ellenére, könnyűszerrel észrevenné. Ha ez az írás elmarad a tollam alól kikerült többi értekezéstől, nem a körülményeket terheli a felelősség, hanem engem: én magam maradtam el önmagamtól. A testi bajok elgyöngítik a szellemet; a sok szenvedés megtöri a lélek szárnyalását. Egy-egy pillanatra még tűzbe jövök, s ilyenkor fellobban bennem a tehetség szikrája, mely későn jelentkezett és korán kihunyt. Visszatértem természetes állapotomhoz: a semmihez. Egyetlen pillanat adatott nekem, s az a pillanat már oda; én azonban, szégyenemre, még mindig élek. Olvasó, ha elnézéssel fogadod e munkát, árnyammal találkozol, mert én magam már nem létezem.

Montmorency, 1758. március 20-án.

JEAN-JACQUES ROUSSEAU, GENFI POLGÁR D'ALEMBERT ÚRHOZ

Kedvteléssel olvastam, uram, az *Enciklopédia* VII. kötetében megjelent cikkét Genf városáról. Midőn, még nagyobb kedvteléssel, újraolvastam, egynémely észrevételem támadt vele kapcsolatban, s úgy gondoltam, az Ön jóváhagyásával a közönség és polgártársaim elé bocsáthatom őket. Nem kevés dicséretes dolog van e cikkben, de annyi magasztaló szóval halmozza el hazámat, hogy lehetetlen viszonoznom a magasztalást. Őszinteségem azonban mellettem fog szólani; mert ha egyben-másban nem osztom a véleményét, ebből tudni fogja, mit gondolok a többi kérdésben.

Azzal kezdem, amiről a legnehezebb beszélnem, s aminek a vizsgálata legkevésbé kedvem szerint való; megmondtam már, mi az oka, hogy mégsem hallgathatok róla. Arra gondolok, hogy mi módon ítélkezik Ön lelkészeinknek a hit dolgában vallott nézeteiről. Ön nagyon szép és nagyon igaz dicséretet mondott e tiszteletre méltó testületről; s csakugyan, a világ minden papsága közül egyedül a miénket illeti meg ez a dicséret. Így aztán csak még nagyobb lesz az Ön iránt érzett megbecsülésük, ami ékesszólóan bizonyítja, hogy szeretik a filozófiát és nem félnek a filozófus tekintetétől. De ha dicsérni akarjuk az embereket, akkor, uram, nem a magunk módján kell tenni ezt, hanem úgy, ahogyan ők teszik, nehogy sérelmesnek találják – és okkal – az ártalmas magasztalást, amely jó szándékból ered ugyan, mégis sérti azoknak a helyzetét, érdekeit, nézeteit vagy előítéleteit, akiknek szól. Ne tudná Ön, hogy a szekta név mindig gyűlöletet ébreszt, s az ilyen feltételezés ritkán jár

következmények nélkül, ha világi személyről van szó, és sohasem, ha teológusról?

Ön azt fogja válaszolni, hogy tényekről van szó és nem dicsőítésről, s hogy a filozófus az igazságot nézi, nem az embereket; ám ez az állítólagos igazság nem olyan világos és nem is olyan közömbös, hogy komoly tekintélyek támogatása nélkül előadhatná, s nem tudom, honnan veszi, hogy jóllehet egy testület meghatározott nézeteket vall és azok szerint cselekszik, e nézetek mégsem az övéi. Még azt is válaszolhatja Ön, hogy a szóban forgó nézeteket nem tulajdonítja az egész papi testületnek, hanem csak néhány személynek; de egy kisszámú testületben néhány személy olyan nagy részt jelent, hogy okvetlenül befolyásolják az egészet is.

Amit egynémely genfi lelkipásztor tanít, az Ön szerint nem egyéb tökéletes socinianizmusnál.[4] Fennhangon kijelenti ezt, egész Európa színe előtt. De kérdem Önt, honnan veszi? Nem veheti máshonnét, csak a saját feltételezéseiből, vagy mások kijelentéseiből, vagy ama lelkipásztorok vallomásából.

De hogyan ítélhetünk feltételezések alapján arról, hogy miben hisznek más emberek, amikor a morálról független, tiszta dogmatikai kérdésekről van szó? Hogyan ítélkezhetünk ilyesmiről akár egy harmadik személy nyilatkozata alapján, mely ellentmond az érdekelt személy nyilatkozatának? Nálamnál jobban ki tudhatná, hogy mit hiszek és mit nem hiszek? És kihez fordulhatnának inkább ez ügyben, mint hozzám magamhoz? Ha egy acsarkodó pap szofisztikus következményeket von le valamely becsületes ember beszédeiből vagy írásaiból, s üldözni kezdi a szerzőt a következmények miatt, az a pap a mesterségét végzi és senkinek nem okoz megütközést. De vajon úgy kell-e dicsérnünk a derék embereket, ahogy a gonoszok üldözik őket, s szabad-e filozófusnak utánoznia a csalárd okoskodásokat, amelyeknek ő maga oly gyakran esett áldozatul?

Maradna hát, hogy azt gondoljuk egynémely lelkipásztorunkról,

akik Ön szerint tökéletes socinianusok és elvetik az örök kárhozat eszméjét, hogy megosztották Önnel a magánvéleményüket. De ha csakugyan ez volna a véleményük, és csakugyan megosztották volna Önnel, úgy kétségkívül titokban mondták volna el, egy becsületes és szabad filozófusnak eszmecsere közben: a filozófusnak mondták volna el, nem az írónak. Tehát semmi olyasmit nem tettek, mint Ön: nem jelentették ki nyilvánosan, hogy socinianusok – és így érvem még mindig válasz nélkül áll.

Nincs szándékomban megítélni vagy gáncsolni a tant, amelyet Ön nekik tulajdonít, csupán azt mondom, hogy senkinek nincs joga bármi ilyesmit tulajdonítani nekik, hacsak ők maguk nem helyeslik; s hozzáteszem, ez a tan egyáltalán nem hasonlít ahhoz, amit nekünk tanítanak. Nem tudom, mi a socinianizmus, sem jót, sem rosszat nem tudok róla mondani; az a néhány zavaros gondolat, amelyet e szektától és alapítójától ismerek, inkább idegenkedést, mint rokonszenvet ébreszt bennem. De általában barátja vagyok minden békés vallásnak, ha az örök Lényt a tőle kapott ész alapján szolgálja. Ha az ember nem tudja elhinni, amit képtelenségnek talál, ez nem az ő hibája, hanem az észé;* s hogyan képzelhetném

* Azt hiszem, találtam egy elvet, melyet csak jól be kell bizonyítani annak rendje és módja szerint, s tüstént kitépi a fegyvert a türelmetlenek és babonásak kezéből, és lecsillapítja az új hitre térítés dühét, amely a hitetlenkedőkben tombol. Nevezetesen: az emberi ész nem rendelkezik valamilyen jól meghatározott közös mértékkel, és minden ember igaztalanul jár el, ha a saját mértékét állítja szabály gyanánt a többiek elé.

Tételezzük fel, hogy mindenki jóhiszemű; enélkül a vita üres fecsegés volna. Egy bizonyos pontig léteznek közös elvek, léteznek mindenki számára egyformán nyilvánvaló dolgok, mi több, mindenki rendelkezik az ész képességével, s elhatározásait ez sugallja. Így e nézet nem vezet szkepticizmushoz. De mivel az ész általános határai nincsenek rögzítve, és mivel senki nem látja, hol vannak a másik ember értelmének határai, ezért egyszeriben vége a dogmatikus elbizakodottságnak. Ha valamikor sikerül békét teremteni az érdek, a büszkeség és a közvélemény uralma alatt, ezzel véget vetnek a papok és a filozófusok közti viszálynak is. De, meglehet, akkor egyik fél sem találná meg a számítását: nem lenne többé sem vallási üldözés, sem filozófiai vita; az előbbieknek nem volna kit gyötörniök, az utóbbiaknak nem volna kit meggyőzniök – akár fel is hagyhatnának a mesterségükkel.

Ha megkérdeznének, én magam miért vitatkozom, ezt válaszolnám: Én a

el, hogy Isten megbünteti, mert értelme nem ellentétes azzal, amelyet tőle kapott?* Ha egy tudós doktor Isten nevében megparancsolná nekem, hogy higgyem el: a rész nagyobb az egésznél, mi mást gondolhatnék akkor, mint hogy azt parancsolja: legyek bolond? Az ortodoxia hívei semmi képtelenséget nem látnak a misztériumokban, nekik tehát kétségkívül hinniök kell bennük; de ha a socinianusok abszurdnak tartják az ilyesmit, mit mondhatunk nekik? Netán bebizonyítjuk, hogy nem az? Mindjárt az elején be fogják bizonyítani nekünk, hogy képtelenség olyan dolgok fölött vitatkozni, amelyekre vonatkozóan nem lehetséges kölcsönös megértés. Mit tegyünk hát? Hagyjuk békében a socinianusokat.

Azon sem botránkozom meg, ha a Jóisten szolgái elvetik az

többséghez szólok ‚gyakorlati igazságokat adok elő, a tapasztalatra építek, kötelességemet teljesítem, s miután elmondtam, mit gondolok, semmi rosszat nem látok benne, ha valaki nem osztja a véleményemet.

* Ne feledjük, olyan szerzőnek kell válaszolnom, aki nem protestáns; s azt hiszem, valóban megfelelek neki, ha kimutatom, hogy aminek megtételével lelkészeinket vádolja, azt a mi vallásunkban hiába is tennék, más vallások papjai azonban szükségszerűen megteszik, bárha nem gondolnak is rá.

A szellemi világ, a geometriát is beleértve, telis-tele van érthetetlen és mégis kétségbevonhatatlan igazságokkal, mivel a létezésüket bizonyító ész nem nyúlhat át a határain, hogy mintegy megérintse, hanem csupán szemlélheti őket. Ilyen Isten létezésének a dogmája; ilyenek a protestáns hitközösségekben elfogadott misztériumok. Azok a misztériumok, amelyeken az ész megütközik – hogy d'Alembert úr kifejezésével éljek –, egészen mások. Már ellentmondásaiknál fogva belül vannak az ész határain; az ész minden elképzelhető eszköznek birtokában van, amelyek segítségével felismerheti, hogy nem léteznek: mert jóllehet az abszurd dolgokat nem lehet látni, semmi nem oly világos, mint az abszurditás. Lássuk csak, mi történik, ha valaki egyszerre két ellentmondó állítást tesz. Ha azt mondja nekem az illető, hogy egy hüvelykujjnyi tér azonos egy lábnyi térrel, nem mond semmi rejtelmeset, semmi homályosat vagy érthetetlent; ellenkezőleg, világos és kézzelfogható képtelenséget állít, valami *nyilvánvalóan* hamis dolgot. Bármilyen bizonyítékokra támaszkodjék is az ilyen állítás, e bizonyítékok nem lehetnek erősebbek annál, amelyik valamennyit halomra dönti, mert ez utóbbi közvetlenül a minden emberi bizonyosság alapjául szolgáló, eredendő fogalmakból származik. Máskülönben az ész önmaga ellen vallana, s arra kényszerítene bennünket, hogy elvessük; s nemhogy ezt vagy azt hinnők általa, lehetetlenné tenné, hogy bármit is higgyünk, mivel minden hitelv összeomlanék. Aki tehát azt állítja, hogy ilyen misztériumokban hisz, az – bármilyen valláshoz tartozzék is – vagy hazudik, vagy nem tudja mit beszél.

örök kárhozat eszméjét, mivel összeegyeztethetetlennek tartják az isteni igazságossággal. S ha ilyenkor inkább legjobb tudásuk szerint iparkodnak értelmezni a véleményükkel ellenkező helyeket, mintsem hogy a véleményüket feladják – nos, mi mást is tehetnének? Senkiben sem erősebb a szeretet és a tisztelet minden könyvek legmagasztosabbika iránt, mint énbennem; mindennapos vigaszom és okulásom, holott a többi könyvtől már rég megcsömörlöttem. De azt tartom: ha néhol maga az Írás méltatlan képet ad Istenről, ennyiben el kell vetnünk, miként a geometriában is elvetjük az olyan bizonyításokat, amelyek abszurd következményekre vezetnek; mert bármennyire hitelesek is a szent szövegek, még mindig könnyebb elhinnünk, hogy a Bibliát meghamisították, mint hogy Isten igazságtalan és rosszakaratú.

Ez hát az oka, uram, hogy nem tudnám gáncsolni e nézeteket, ha igazságszerető és mértéktartó teológusok képviselik őket, akik saját tanaikból tudják, hogy senkit nem szabad e tanok elfogadására kényszeríteni. Többet mondok: e gondolkodásmód ugyancsak illő az eszes és gyenge teremtményekhez; ugyancsak méltó az igazságos és könyörületes Teremtőhöz, és többre tartom amaz ostoba vélekedésnél, mely barmot csinál az emberből, s a barbár türelmetlenségnél, mely abban leli kedvét, hogy már a földi életben megkínozza azokat, akiknek a másik életben örök kínszenvedést jósol. Ebben az értelemben köszönöm Önnek hazám nevében, hogy elismeri, papjainkban a filozófia és az emberség szelleme lakozik, és hogy igazságot szolgáltat nekik; itt egyetértek Önnel. De ha az egyház emberséges, filozófus és türelmes,* abból még nem következik, hogy tagjai eretnekek. Sem megerősíteni, sem követni

* Ha tudni akarjuk, mi a keresztényi türelem, olvassuk el Vernet professzor *Keresztény doktrínā*-jának tizenegyedik könyvében az ugyanilyen címet viselő fejezetet.[6] Látni fogjuk, miért kell az egyháznak még több óvatossággal és körültekintéssel büntetnie a hitbeli eltévelyedéseket, mint az erkölcs elleni vétségeket, és hogyan egyesül e büntetőeljárás szabályaiban a keresztényi szelídség, a bölcs értelem és a lelkipásztori buzgalom.

nem tudom Önt, midőn megnevezi pártállásukat, és elmondja, hogy milyen hittételeket vallanak. Az ilyen rendszer kétségkívül dicséretére válik annak, aki magáévá teszi, de a mi lelkipásztoraink nem tették magukévá, s óvakodnék azt állítani, hogy igen, nehogy az efféle dicséret súlyos vádaskodásra adjon ürügyet másoknak, és bajt hozzon azokra, akiket dicsérni akartam. Miért tennék hitet mások nevében? Nagyon is megtanultam félni az ilyen merész nyilatkozatoktól. Hányan nem beszéltek helyettem, hányan nem vádoltak vallástalansággal, olyan emberek, akik biztosan rosszul olvastak szívemben! Nem vádolom őket azzal, hogy valójában ők a vallástalanok, mert a vallás egyebek között azt a kötelességet rója rám, hogy tiszteljem a lelkiismeret titkait. Uram, ítéljünk az emberek cselekedeteiről, és bízzuk Istenre, hogy a hitük fölött ítélkezzék.

De talán túl sokat is beszéltem erről a tárgyról; nem vagyok illetékes rá, hogy megvizsgáljam, és nem is tartozik levelemre. A genfi lelkészek nem szorulnak más tollára, ha meg kell védeniök magukat;* nem az én tollamat választanák erre a célra, s az ilyen viták túlságosan idegenek hajlamaimtól, hogysem örömmel vennék részt bennük. De mivel ugyanarról a cikkről kell szólanom, amelyben számunkra ismeretlen nézeteket tulajdonít nekik, ezért a hallgatás annyi volna, mintha egyetértenék Önnel, ez pedig csak-

* Amit meg is tettek, mint értesültem róla, egy ünnepélyes nyilatkozatban. Magányomban elkerült ez a nyilatkozat, de úgy hallom, a közönség nagy tetszéssel fogadta. Így nemcsak az az öröm ért, hogy elsőként adtam meg az érdemeiknek kijáró tiszteletet, hanem az is, hogy láthatom: ítéletem egyhangú megerősítést nyert. Jól tudom, ez a nyilatkozat tökéletesen feleslegessé teszi – meglehet, más esetben tapintatlanná is tenné – levelem első lapjait. De miközben már azon a ponton voltam, hogy megsemmisítem e részt, észrevettem, hogy mivel ugyanarról a cikkről beszélek, amelyik megírására alkalmat adott, ezért változatlanul fennáll ugyanaz az ok, és hallgatásomat még mindig valamiféle beleegyezésnek vehetik. Annál is szívesebben meghagyom hát ezeket az elmélkedéseket, mert ha megkésve szólnak is egy szerencsésen lezárult ügyről, általában nem tartalmaznak semmit, ami ne válna dicsőségére a genfi egyháznak és hasznára minden embernek, bármely országban éljen.

ugyan távol áll tőlem. Jól tudom, milyen szerencse, hogy teológusaink a filozófia és a béke barátai, sőt inkább a morál tisztségviselői* és az erény papjai, s ezért valahányszor okot adnak nekik, hogy közönséges egyházi férfiakká alacsonyodjanak le, rémület fog el. Fontos nekünk, hogy megmaradjanak annak, amik. Fontos, hogy ők maguk is élvezhessék a békét, amelyet megszerettettek velünk, és hogy ne zavarhassák meg gyülöletes teológiai viták sem az ő nyugalmukat, sem a miénket. S végezetül fontos, hogy intelmeikből és példájukból megtanuljuk: a szelídség és az emberiesség is a kereszténvi erények közé tartozik.

Sietek áttérni egy kevésbé súlyos és kevésbé komoly vitára; van olyan fontos ez is, hogy érdemes legyen elmélkednünk fölötte, és szívesebben beszélek róla, mert valamivel jobban értek a dologhoz. Arról a tervezetről van szó, hogy színházat létesítsenek Genfben. Nem fogom itt előadni, hogy feltevésem szerint milyen indítóokok hatása alatt javasolta Ön, hogy vezessünk be egy elveinkkel ennyire ellenkező intézményt. Bármi legyen az Ön indítéka, engem csak a miénk érdekel; Önre vonatkozóan csak azt az állítást engedem meg magamnak, hogy bizonyára Ön az első filozófus, aki valaha arra buzdított egy szabad népet, egy kicsiny várost és egy szegény államot, hogy nyilvános színházat létesítsen.**

Mennyi vitás kérdést látok én ott, ahol Ön látszólag mindent megoldott! Jó-e vagy rossz a színház önmagában véve? Párosul-

* Így szokta volt nevezni Saint-Pierre abbé[6] az egyház embereit; akár azt akarta kifejezni ezzel, hogy milyenek a valóságban, akár azt, hogy milyenné kellene válniuk.

** A két híres történetíró közül – mindkettő filozófus, mindkettő kedves d'Alembert úr szívének – a későbbi[7] talán az ő véleményén volna, de vajon ugyanezen a véleményen lett volna-e Tacitus is, akit szeret, aki fölött annyit elmélkedik, akit igen nagy kedvvel fordít, a bölcs Tacitus, akit oly szívesen idéz, s akit olykor a felismerhetetlenségig jól utánoz.

hat-e az erkölccsel? Összefér-e a köztársaság szigorával? Meg kell-e tűrni egy kicsiny városban? Lehet-e becsületes a színészi hivatás? Lehet-e egy színésznő ugyanolyan szemérmes, mint a többi asszony? Elég-e jó törvényeket hozni a visszaélések elfojtására? Be lehet-e tartani e törvényeket? stb. Minden kérdéses még a színház valódi következményeit illetően, mert a viták, amelyekre alkalmat ad, szembeállítják egymással az egyház embereit és a világi embereket, és így mindenki csak a maga előítéletein keresztül szemléli a dolgot. Ezek a vizsgálódások, uram, nem volnának méltatlanok az Ön tollához. Magamról nem hiszem, hogy hozzá tudnék tenni valamit a kérdéshez, s beérem azzal, hogy a jelen értekezésben igyekszem tisztázni egyet-mást, aminek a megvilágítását Ön szükségessé tette. Önt pedig arra kérem, vegye tekintetbe, hogy amikor példáját követve kimondom véleményemet, hazám iránti kötelességem teljesítem, s ha nézeteimben tévednék is, ez a tévedés legalább nem árthat senkinek.

Ha futó pillantást vetek ezekre az intézményekre, először is azt látom, hogy a színielőadások a mulattatást szolgálják; s ha igaz is, hogy az embernek szüksége van szórakozásra, annyit legalább el fog ismerni Ön, hogy a szórakozás csak annyiban megengedett, amennyiben nélkülözhetetlen, és minden felesleges mulatság kárt tesz az olyan lényben, akinek az élete igen rövid és az ideje igen drága. Létezésünknek megvannak az emberi természetből fakadó örömei, ezek munkánkból, kapcsolatainkból, szükségleteinkből erednek. Az ilyen örömök annál édesebbek, minél egészségesebb lélek lakozik abban, aki beléjük kóstol, s ha valaki tudja, hogyan élvezze őket, úgyszólván teljesen érzéketlenné válik minden más öröm iránt. Az apa, a fiú, a férj, a polgár oly nagy becsben tartja kötelességeinek teljesítését, hogy nem marad semmijük, amit el kellene ragadni az unalomtól. A jó fölhasználás még értékesebbé teszi az időt, s minél jobban gazdálkodunk vele, annál kevesebbet vagyunk hajlandók elvesztegetni. Így folyvást azt látjuk, hogy ha az ember

megszokta a munkát, többé nem képes a tétlenséget elviselni, és a jó lelkiismeret kioltja a léha örömök iránti kedvet. De ha elégedetlenek vagyunk önmagunkkal, ha nyomaszt a semmittevés, ha megfeledkezünk az egyszerű és természetes élvezetekről, egyszeriben szükségünk lesz a kívülről jövő mulattatásra. Nem szeretem, ha a szívnek folyvást a színpadon kell csüggnie, mintha keblünkben nem lelné helyét. Maga a természet sugallta annak a barbárnak a válaszát, aki előtt a római cirkusz és a cirkuszi játékok nagyszerűségét dicsőítették.* A rómaiaknak talán bizony nincs feleségük, kérdezte ez a jóember, és gyerekeik sincsenek? És igaza volt. Azt képzeljük, hogy összegyűlünk a színházban, pedig ott különülünk csak el igazán: megfeledkezünk barátainkról, szomszédainkról, hozzátartozóinkról, mesék kötik le érdeklődésünket, holtak balsorsát siratjuk és kacagunk az élőkön. De észre kellett volna vennem, hogy századunkban nem divatos az ilyen beszéd. Próbáljunk meg másként beszélni, hogy inkább meghallgassanak.

Ha azt kérdezzük, hogy jó-e vagy rossz a színház önmagában véve, kérdésünk túlságosan homályos lesz: a viszonyt veszi vizsgálat alá, mielőtt meghatároztuk volna a viszony tagjait. A színház a népnek szól, és abszolút értékét csak úgy állapíthatjuk meg, ha tudjuk, milyen hatást tesz rá. Végtelenül sokfajta színielőadás lehetséges:** az erkölcs, a vérmérséklet, a jellem rendkívüli válto-

* Chrysost., in Matth., *Homel.*, 38.[8]

** „Lehetségesek önmagukban elítélendő színielőadások; például, amelyek embertelenek, illetlenek és szabadosak: ilyen volt egynémely színielőadás a pogányok között. De vannak olyanok is, amelyek önmagukban véve közömbösek, és csak azáltal válnak rosszá, hogy visszaélnek velük. Például a színdarabokban nincs semmi rossz, amennyiben emberi jellemek és cselekedetek képét tárják elénk; még tetszetős és minden körülmények között hasznos tanulsággal is szolgálhatnak. De ha laza erkölcsöket hirdetnek, ha a színészi hivatást űző személyek feslett életet élnek és megrontják a többieket, ha az ilyen színielőadások a hiúságot, a semmittevést, a fényűzést, a szemérmetlenséget táplálják, akkor látható, hogy a dolog visszaéléssé fajul, és hacsak nem találjuk meg a módját, hogy helyrehozzuk e visszaéléseket vagy megvédjük magunkat tőlük, jobb lemondanunk az ilyenfajta szórakozásról." *Keresztény nevelés.* III. kötet, III. könyv, 16. fejezet. – Megtalálható Rey-nél, Amszterdamban.

zatosságot mutat egyik néptől a másikig. Az emberi természet egységes, elismerem; de a sokféle vallás, kormányzat, törvény, szokás, előítélet, éghajlat módosítja az embert, aki így olyannyira különbözni kezd önmagától, hogy nem kereshetjük nálunk azt, ami általában jó az embereknek, csak azt, ami valamely időben vagy valamely országban jó nekik. Így Menandrosz az athéni színház számára írta darabjait, s azok nem illettek a római színpadra. Vagy a gladiátorok viadalai fokozták a rómaiak bátorságát és vitézségét a köztársaság idején, de a császárok alatt csak vérszomjassá és kegyetlenné tették a római csőcseléket: ugyanaz a nép különböző időkben találkozván ugyanazzal a tárggyal, eleinte azt tanulta belőle, hogy semmibe vegye a tulajdon életét, később azután azt, hogy a mások életével játszadozzék.

Ami a színjátékok jellegét illeti, azt szükségképpen az általuk okozott élvezet határozza meg, nem hasznosságuk. Ha némi hasznot is hajtanak, az külön öröm, de fő céljuk tetszést aratni, és amennyiben mulattatják a népet, úgy ennek a célnak eleget tettek. Márcsak ezért sem nyújthatják az ilyenfajta intézmények mindazt a jót, amire képesek volnának, s ugyancsak csalatkoznánk, ha tökéletesnek képzelnők a színházat, amilyenné a gyakorlatban nem válhatik anélkül, hogy ne riasztaná vissza azokat, akiket tanítani vél. Innen a színház sokfélesége, a nemzeti ízlés változatosságának megfelelően. A rettenthetetlen, szilaj és kegyetlen népek a gyilkos és veszedelmes ünnepeket szeretik, ahol a vitézség és a hidegvér tündököl. A vad és tüzes népek vért, párviadalokat, kegyetlen szórakozásokat akarnak, a kéjsóvár népek zenét és táncot. A gáláns népek szerelmet és udvarlást, a bohó népek tréfát és nevetséget. *Trahit sua quemque voluptas.*[9] Ha tetszeni akarunk nekik, olyan

Nos hát, ez az igazi kérdés. Arról van szó, hogy a színház erkölcsei okvetlenül feslettek-e, hogy elkerülhetetlenek-e a visszaélések, hogy a hátrányok a dolog természetéből származnak-e, vagy olyan okokból erednek, amelyeket el lehet távolítani.

színjátékokat kell előadnunk, amelyek nemhogy mérsékelnék hajlamaikat, inkább kedveznek nekik.

A játékszín általában az emberi szenvedélyek képe, s a kép eredetije minden szívben föllelhető. De ha a festő nem iparkodnék hízelegni a szenvedélyeknek, a nézők csakhamar kedvüket vesztenék, s nem szívesen látnák magukat olyan megvilágításban, amely alatt megvetésre méltónak mutatkoznak. Ha egynémely szenvedélyt gyűlöletes színben tüntet föl, ezek a szenvedélyek soha nem általánosak, és természettől fogva gyűlölik őket az emberek. Így a szerző ezen a ponton csak a közönség érzéseit követi, s e silány szenvedélyek ilyenkor mindig arra szolgálnak, hogy hangsúlyozzanak más szenvedélyeket, amelyek ha nem is jogosultabbak, legalább a nézőknek inkább kedvére vannak. Az ész egymagában semmire sem jó a színpadon. Az olyan ember, akinek nincsenek szenvedélyei, vagy aki mindig uralkodni tud fölöttük, nem érdekelne senkit; megjegyezték már, hogy a sztoikus elviselhetetlen hős volna a tragédiában, a vígjátékban pedig legfeljebb nevetség tárgya.

Ne mondják hát, hogy a színháznak hatalmában áll megváltoztatni az érzéseket és az erkölcsöket; csupán követni és megszépíteni tudja őket. Az a szerző, aki összeütközésbe kerül a közízléssel, hamarosan egyedül önmaga számára fog alkotni. Amikor Molière jobbá tette a vígjátékot, a divatra, a nevetséges dolgokra támadt, de nem sértette meg, hanem követte vagy tovább fejlesztette a közönség ízlését;* ugyanígy tett a maga részéről Corneille is. De

* Bármilyen kevéssé látta is előre, még ennek a Molière-nek is alig sikerült fenntartania magát: legtökéletesebb műve keletkezésekor megbukott, mert túl korán adta ki a kezéből, amikor a közönség még nem volt érett a *Mizantróp*-hoz. Mindez egy nyilvánvaló elven alapul; nevezetesen, a nép gyakran követ olyan szokást, amelyet megvet, vagy kész megvetni, mihelyt valaki van olyan merész, hogy példát mutasson erre. Amikor az én időmben a *Paprikajancsiláz*-at[10] játszották, a színház csupán kimondta, amit még azok is gondoltak, akik ezzel az ostoba szórakozással töltötték az idejüket. A nép állandó hajlandóságait, szokásait, régi előítéleteit tisztelni kell a színpadon. Soha költő nem járt sikerrel, aki megsértette ezt a törvényt.

később a régi színház kezdte bántani ezt az ízlést, mert miközben csiszoltabb század érkezett el, a színház megőrizte eredeti durvaságát. Mivel a közízlés megváltozott e két szerző óta, ha most mutatnák be remekműveiket, kétségkívül megbuknának velük. Hiába csodálják őket változatlanul a szakértők; ha a közönség még csodálja őket, úgy inkább azért, mert szégyellné a pálfordulást, mint e darabok igazi szépségei iránti érzékből. Azt mondják, a jó darabok soha nem buknak meg; és csakugyan, mert a jó darab soha nem sérti korának erkölcseit.* Ki kételkedik benne, hogy játékszíneinken Szophoklész legjobb darabja csúfosan megbukna? Nem nézhetünk olyan emberek szemével, akik egyáltalán nem hasonlítanak ránk.

Ha egy szerző idegen erkölcsöket akar lefesteni, azért mindig nagy gondot fordít rá, hogy darabját a mi erkölcseinkhez igazítsa. Nincs siker e nélkül az elővigyázatosság nélkül, és gyakran megesik, hogy valaki nem feledkezik meg ugyan róla, mégis egészen más okból arat sikert, mint amire a felületes megfigyelő gondol. Ha a nézők olyan tetszéssel fogadták az *Arlekin, a vadember*-t,[11] azt gondoljuk netán, hogy ez azért volt, mert rokonszenveztek a figura eszességével és egyszerűségével, és csak egy is közülük hasonlítani szeretett volna hozzá? Ellenkezőleg, azért fogadták olyan tetszéssel, mert ez a darab kedvez a gondolkodásmódjuknak, amely olyan, hogy szeretik és kutatják az új és különös ideákat. Ugyanis nincs újabb a számukra, mint a természetes ideák. Éppen azért térnek vissza olykor az egyszerű dolgokhoz, mert a közönséges dolgoktól idegenkednek.

Ezekből az első megfigyelésekből az következik, hogy a színház általános hatása a nemzeti jelleg megerősítésében, a természetes

* Válogatás nélkül beszélek ízlésről vagy erkölcsökről, mert igaz ugyan, hogy az egyik nem azonos a másikkal, de mindig ugyanaz az eredetük és ugyanolyan változásokat szenvednek. Ami nem jelenti, hogy a jó ízlés és a jó erkölcsök mindig ugyanazon időben uralkodnak – ez az állítás megvilágításra és magyarázatra szorul –, hanem azt jelenti, hogy az ízlés meghatározott állapota mindig megfelel az erkölcs valamilyen meghatározott állapotának – ami kétségbevonhatatlan.

hajlandóságok fokozásában és valamennyi szenvedély felszításában áll. Úgy tűnhetik föl, hogy mivel ez a hatás csupán megerősíti, de nem módosítja a kialakult erkölcsöket, ezért a színház jó volna a jók és rossz a rosszak számára. De még az első esetben is kérdés maradna, hogy vajon a túlságosan felizgatott szenvedélyek nem fajulnak-e bűnös vágyakká. Tudom, a színház poétikája szerint éppen az ellenkezője történik, s a szenvedélyek felszítása megtisztulásukat eredményezi; ám alig vagyok képes felfogni ezt a szabályt. Netán őrjöngőnek vagy bolondnak kell lennünk előbb, hogy mértékletessé és bölccsé válhassunk?

„Dehogyis! Nem erről van szó – mondják a színház hívei. – A tragédia valóban azért tárja elénk a szenvedélyek képmását, hogy megindítson bennünket, de nem mindig akarja, hogy ugyanazt érezzük, amit a szenvedély gyötörte hős. Ellenkezőleg, többnyire az a célja, hogy a bennünk felébresztett érzések ellentétei legyenek azoknak az érzéseknek, amelyekkel hőseit felruházza." Továbbá azt mondják, hogy ha a szerzők visszaélnek azzal a hatalmukkal, hogy megindítsák a szíveket, és rossz irányba terelik az érdeklődést, ezt a hibát a művészek tudatlanságának és romlottságának kell betudnunk, nem magának a művészetnek. Végezetül azt mondják, hogy a szenvedélyek és a kíséretükben fellépő fájdalom hűséges ecsetelése egymagában is rábírja a nézőt, hogy minden tőle telhetőt megtegyen az ilyen dolgok elkerülésére.

Hogy felismerjük e válaszok rosszhiszeműségét, csupán meg kell vizsgálnunk a szívünket egy tragédia végén. Vajon a felindulás, a nyugtalanság, az ellágyulás, amit önmagunkban érzünk, s ami megmarad a darab után is, azt jelzik-e, hogy közel állunk szenvedélyeink leküzdéséhez és megzabolázásához? Az eleven és megindító benyomások, amelyek megszokottá válnak és igen gyakran visszatérnek, alkalmasak-e rá, hogy szükség esetén mérsékeljék érzelmeinket? Miért szüntetné meg a szenvedélyekből születő fájdalom képe a túláradó örömöt; hiszen az is a szenvedélyből fakad,

s a szerzők még nagy gonddal meg is szépítik, hogy kellemesebbé tegyék darabjaikat. Ne tudnók, hogy a szenvedélyek mind rokonok, hogy egyetlenegy is fel tud szítani ezer másikat, és hogy amikor az egyik szenvedélyt a másik szenvedéllyel akarjuk leküzdeni, csak még fogékonyabbá tesszük a szívet valamennyi iránt? Csak egyvalami tisztíthatja meg a szenvedélyeket: az ész; s mondtam már, az ész semmiféle hatást nem tesz a színházban. Igaz, nem osztjuk valamennyi hős érzéseit, hiszen érdekeik ellentétesek, és így a szerző okvetlenül arra buzdít, hogy valamelyik hőst fölébe helyezzük a többinek, különben semmit sem fognánk föl az egészből. De nem tud rábírni, hogy azokat a szenvedélyeket válasszuk, amelyeket meg akar szerettetni velünk; ellenkezőleg, ő kényszerül azokat a szenvedélyeket választani, amelyeket szeretünk. Amit a színjátékok jellegéről mondottam, ugyanaz áll az érdeklődés felkeltéséről is. Londonban akkor érdekes egy dráma, ha gyűlöletet szít a franciák ellen; Tuniszban a kalózkodás lenne a megfelelő szenvedély, Messinában egy jóízű bosszú, Goában a zsidóégetés dicsősége. Ha a szerző megsérti ezeket az elveket, igen szép darabot írhat, mégsem lesz közönsége;* s igen tudatlannak kell tekintenünk, mert figyelmen kívül hagyta művészetének legfőbb törvényét, minden más törvény alapját: hogy sikert kell aratni. Így hát a színház megszabadít nem létező szenvedélyeinktől és felszítja meglevő szenvedélyeinket. Ez aztán a jól adagolt orvosság!

Tehát általános és különös okok egyként akadályozzák a színházat abban, hogy olyan tökélyre jusson, amilyenre képesnek hinnők, és olyan kedvező hatást tegyen, amilyent várnánk tőle. Még ha feltételeznők is, hogy a színház olyan tökéletessé válik, amilyen

* A próba kedvéért állítsanak francia színpadra egy becsületes és erényes, ámde egyszerű és faragatlan embert, aki nem szerelmes, nem gáláns és nem mond szépeket, vagy egy bölcset, akinek nincsenek előítéletei, akit hiába sérteget egy kötekedő alak, nem hagyja magát legyilkoltatni, és vessék latba az egész színházi művészetet, hogy e hősöket olyan érdekessé tegyék a francia nép számára, amilyen a Cid: megcáfoltak, ha sikerül a dolog.

csak lehet, s a nép olyan jó indulattal van iránta, ahogy szeretnők, ez a hatás akkor is elenyésző volna, mivel nincs mód a súlyát növelni. Csupán három eszközt ismerek, amelyek által egy nép erkölcseire hatni lehet; nevezetesen a törvények erejét, a közvélemény hatalmát és az örömök csábítását. De a törvénynek nincs helye a színházban, mert elég a legcsekélyebb kényszer, és a színház szórakozásból büntetéssé válik.* A közvélemény nem függ a színháztól, mert ez nemhogy törvényt szabna a közönségnek, tőle kapja a maga törvényeit. Ami pedig a színház örömeit illeti, ezek minden hatása abban áll, hogy gyakrabban megyünk színházba.

Vizsgáljuk meg, tehet-e más hatást is a színház. Ha úgy igazgatják, ahogyan lehet és kell – mondják egyesek –, megszeretteti az erényt és gyűlöletessé teszi a bűnt. Micsoda! Amikor még nem voltak színészek, talán bizony nem szerették a derék embereket és nem gyűlölték a gonoszokat? Vagy ezek az érzések netán gyengébbek ott, ahol nem létezik színház? A színház megszeretteti az erényt... Csodát tesz, csakugyan, mert azt teszi, amit a természet és az ész már végrehajtott előtte! A gonoszakat gyűlölik a színpadon... De vajon a társadalomban szeretik-e őket, ha már felismerték, hogy azok? Bizonyos-e, hogy ez a gyűlölet a szerző műve, nem a gaztetteké, amelyeket a szerző eljátszat velük? Bizonyos-e, hogy a gaztettek egyszerű leírása nem ébresztene ugyanakkora borzadályt, mint az eleven színek, amelyekkel ecseteli őket? Ha egész művészete abban áll, hogy bemutatja és így meggyűlölteti a gonosztevőket, akkor nem látom, miért oly csodálatos ez a művészet; nélküle is éppen elég leckét kapunk ezen a téren. Szabad-e hozzátennem egy gyanúmat? Kétlem, hogy bárki, akit előre meg-

* A törvények meghatározhatják a színdarabok tárgyát, formáját és előadásmódját, de nem kényszeríthetik a közönséget, hogy tetszéssel fogadja őket. Nero császár kivégeztette azokat, akik elaludtak, miközben ő a színházban énekelt, mégsem tudott mindenkit ébren tartani, s a rövid álom öröme kis híján az életébe került Vespasianusnak.[12] Ó, ti, nemes színészei a párizsi Operának, ha császári hatalmatok lett volna, bizony nem sóhajtoznék most, hogy túl sokat éltem!

ismertetnek Phédra vagy Médeia bűneivel, ne undorodnék tőlük sokkal jobban a darab elején, mint a végén; s ha ez a kétely megalapozott, mit gondoljunk akkor a színháznak erről az oly igen magasztalt hatásáról?

Szeretném, ha világosan és kertelés nélkül megmutatnák nekem, mi módon válthatna ki belőlünk a színház olyan érzelmeket, amelyek nincsenek meg bennünk, és hogyan bírhatna rá, hogy másként ítélkezzünk a morális lényekről, mint ahogyan egyébként is tennénk? Milyen gyerekesek és értelmetlenek e nagyralátó, hiú igények! Ah, ha az erényt a művészet tenné széppé, már réges-rég eltorzította volna! Ami engemet illet, tartsanak bár rossznak, amiért azt merem állítani, hogy az ember jónak született, úgy gondolom és úgy hiszem, bebizonyítottam ezt az állításomat; belőlünk magunkból és nem a színművekből fakad a becsületesség iránti rokonszenv és a rosszal szembeni ellenkezés. A szépség szeretete* éppoly természetes érzése az emberi szívnek, akár az önszeretet; a színpadi jelenetek egymásutánja nem kelti föl, a szerző nem ülteti el a szívben, hanem készen találja benne, s e tiszta érzésből, amelynek hízeleg, ebből fakasztja az édes könnyeket.

Képzeljünk el egy színművet, amely elég tökéletes ahhoz, hogy elnyerje tetszésünket. Hol az az ember, aki már az első alkalommal nem úgy tekinti meg, hogy meg van győződve arról, amit a darab bizonyít neki, és nem érez eleve rokonszenvet azok iránt, akiket a darab megszerettet vele. De nem is erről van szó, hanem arról, hogy következetesen elveink szerint cselekedjünk, és kövessük azoknak az embereknek a példáját, akiket tisztelünk. Az emberi szív minden dologban helyesen érez, ami nem tartozik személyesen

* Itt a morális szépségről van szó. Bármit beszéljenek a filozófusok, ez a szeretet vele születik az emberrel; ez ad vezérelvet a lelkiismeretnek. Példaként idézhetem a *Nanine* című kis darabot, amely zúgolódást keltett a közönségben, és csak a szerző hírnevének köszönhette, hogy nem bukott meg, mégpedig azért, mert a becsületet, az erényt és a tiszta természeti érzéseket fölébe helyezte a rang arcátlan előítéleteinek.[13]

reá. Az olyan pereskedésben, amelynek csupán szemlélői vagyunk, tüstént az igazság pártjára állunk, s nincs olyan rossz cselekedet, amely ne háborítana fel, amíg semmi hasznot nem húzunk belőle. De amikor érdekeink is belekeverednek a dologba, csakhamar hamisan kezdünk érezni; fölébe helyezzük a rosszat, amely hasznunkra van, a jónak, amelyet a természet parancsára szeretünk. Nemde szükségszerűen következik a dolgok természetéből, hogy a rossz ember kétszeres előnyt húz: a saját igazságtalanságából és mások becsületességéből? Köthet-e előnyösebb szerződést, mint hogy az igazság szeretetére kötelez mindenkit, kivéve önmagát? Így aztán mindenki híven megadná, amivel neki tartozik, ő maga azonban senkinek nem adná meg a tartozását. Szereti az erényt, ez kétségtelen, de másokban szereti, mert azt reméli, hogy hasznot húz belőle; ő maga azonban nem akar erényes lenni, mert ez túlságosan költséges dolog volna. Mit vár hát a színháztól? Ugyanazt, amit mindenütt talál: hogy a közönség, az ő kivételével, leckét kap erényből; hogy az emberek mindent feláldoznak a kötelességnek, de tőle nem követelnek semmit.

Azt mondják, a tragédia félelmet kelt és ezáltal szánalomra gerjeszt. Legyen; de miféle szánalom ez? Múló és üres érzelem, nem tart tovább, mint az illúzió, amely felkeltette; csak maradéka a természetes érzésnek, s a szenvedélyek hamarosan elfojtják ezt is; terméketlen szánakozás, néhány könnycseppel jóllakik, és soha nem indított a legcsekélyebb emberies cselekedetre sem. Így zokogott a vérengző Sulla, midőn olyan gaztettekről hallott mesélni, amelyeket nem ő követett el. Így rejtőzködött el a színházban a pherai zsarnok,[14] nehogy sírni lássák Andromakhoszért, holott közönyösen hallgatta a sok szerencsétlen jajgatását, akiket naponta mészároltak le az ő parancsára.*

* Tacitus elbeszéli,[15] hogy Messalina el akarta veszejteni Valerius-Asiaticust, akit ezért parancsára hamis vád alá helyeztek. De Valerius olyan jól védekezett a császár előtt, hogy a végsőkig megindította őt, és még Messalina szeméből is sike-

Ha, miként Diogenész Laertiosz megjegyzi,[16] a szív könnyebben elérzékenyül a színlelt, mint a valódi baj láttán, ha a színház utánzásai olykor több könnyet csalnak ki a szemekből, mint az utánzott tárgyak jelenléte, ez nem azért van, mert az érzelmek gyengébbek ilyenkor és nem fokozódnak a fájdalomig, ahogyan Dubos[17] abbé gondolja,* hanem azért, mert tiszták, nem vegyül közéjük az önmagunk miatti aggódás. Amikor megkönnyezzük a kitalált történeteket, eleget teszünk az emberiség jogainak, anélkül, hogy bármit fel kellene adnunk saját jogainkból, anélkül, hogy a szerencsétlenek valóságos mivoltukban gondoskodást, enyhet, vigaszt és fáradalmakat követelnének tőlünk, és így részt vállalnánk szenvedéseikből, ami legalább annyiba kerülne nekünk, hogy kilépünk közönyünkből – ám ez alól, szerencsére, fel vagyunk mentve. Azt mondhatnók, összeszorul a szívünk, nehogy vesztünkre ellágyuljon.

Mit várhatunk még attól az embertől, aki megcsodálta a mesebeli jó cselekedeteket és sírt a képzelt balsorsok felett? Nem elégedett-e önmagával? Nem örvendezik-e, hogy milyen nemes lelkű is ő? Nem váltott-e meg mindent, amivel az erénynek tartozott, midőn meghajolt előtte? Lehet-e ennél többet kívánni tőle? Hogy ő maga is gyakorolja az erényt? Nincs szerep, amelyet eljátszhatna, hiszen nem színész.

Minél többet elmélkedem a dolog fölött, annál inkább úgy találom, hogy amit a színházban bemutatnak, azt nem hozzák közelebb

rült könnyet kicsalnia. Messalina átment egy szomszédos terembe, hogy összeszedje magát, miután könnyek között fülébe súgta Vitelliusnak, hogy ne hagyja megmenekedni a vádlottat. Valahányszor síró nőt látok a színházban – és hányan nem sírnak a páholyokban, büszkén a könnyeikre –, mindig arra gondolok, hogyan sírt Messalina a szegény Valerius-Asiaticusért.

* Azt mondja, hogy a költő csak annyira szomorít el, amennyire akarjuk, csak annyira szeretteti meg velünk hőseit, amennyire nekünk tetszik. Ez ellentmond minden tapasztalatnak. Többen azért nem néznek meg tragédiát, mert annyira felzaklatja őket, hogy az már terhükre van; mások szégyellnek ugyan sírni a színházban, de mégis sírnak, akaratuk ellenére; s ezek az esetek nem olyan ritkák, hogy csupán kivételt képeznének a szerző által felállított szabály alól.

hozzánk, hanem eltávolítják tőlünk. Midőn az *Essex gróf*-ot látom, Erzsébet uralma tíz évszázadot hátrál szememben,[18] és ha olyan eseményt játszanának el, amely a minap történt Párizsban, én úgy képzelném, hogy Molière korában vagyok. A színháznak megvannak a maga külön szabályai, elvei, erkölcsei, ahogy van nyelve és ruhatára is. Azt mondják, mindebből semmi sem illik hozzánk, s éppoly nevetségesnek tartanók magunkévá tenni a színpadi hősök erényeit, mint versben beszélni és római öltözékbe bújni. Nos hát, erre szolgálnak mind ama nagy érzések és ragyogó elvek, amelyeket annyi hévvel szoktak magasztalni: hogy örökre a színpadra száműzzék őket, és színházi játéknak tüntessék föl az erényt, ami alkalmas a közönség elszórakoztatására, de őrültség volna komolyan megkísérelni, hogy átültessék a társadalomba. Így a legjobb tragédiák is legfeljebb néhány futó, terméketlen és hatástalan érzést tesznek az emberi élet kötelességeinek helyébe. Körülbelül olyan ez, mint amikor a jómódú emberek azt képzelik, hogy könyörületesek voltak, mert azt mondták a szegényeknek: Isten megsegít.

Igaz, egyszerűbb külsőt is adhatunk a színpadnak, s a színházat a világhoz közelíthetjük. De ezen a módon nem tesszük jobbá, hanem csak ecseteljük az erkölcsöket, s a csúf arc korántsem csúf annak a szemében, aki viseli. Ha pedig karikírozással akarunk javítani rajtuk, úgy eltávolodunk a valószerűségtől és a természettől, s a képnek nem lesz hatása. A karikatúra nem gyűlöletessé, csak nevetségessé teszi a tárgyakat; ebből pedig az a nagy kellemetlenség származik, hogy mivel az emberek a nevetségességtől félnek, ezért a bűn már nem ijeszt meg senkit, s az előbbin nem lehet segíteni anélkül, hogy ne adnának tápot az utóbbinak. De, mondja erre Ön, miért kell feltenni, hogy ez az ellentét szükségszerű? Miért, uram? Azért, mert a jók nem teszik nevetségessé a rosszakat, hanem megvetésükkel tönkrezúzzák őket, és semmi sem kevésbé tréfás és nevetséges, mint az erény felháborodása. A nevetség,

éppen ellenkezőleg, a bűn kedves fegyvere. Általa támad rá a szívek mélyén lakozó tiszteletre, amellyel az erénynek adózunk, s oltja ki végül is az erény szeretetét.

Így minden arra buzdít, hogy vessük el a tökély hiú ideáját, amelyet a színjáték formájáról akarnak adni nekünk, feltételezvén, hogy a színház a köz egységére törekszik. Téved, aki azt reméli, mondta a bölcs Muralt,[19] hogy a színdarabok hű képet adnak a dolgok igazi viszonyairól, mert a költő általában kénytelen eltorzítani e viszonyokat, hogy a nép ízléséhez igazíthassa őket. A komédiában mindent lekicsinyel és az ember alá süllyeszt; a tragédiában mindent felnagyít, hogy hősiessé tegye, és mindent az emberiség fölé emel. Így a viszonyok soha nem emberi méretűek, s a színházban mindig olyan lényeket látunk, akik különböznek embertársainktól. Hozzátenném: ez a különbség olyan valóságos és olyan elismert, hogy Arisztotelész szabályt csinált belőle *Poétiká*-jában: *Comoedia enim deteriores, tragoedia meliores quam nunc sunt, imitari conantur.*[20] Ez volna hát a helyesen értelmezett utánzás, mely azt tűzi maga elé tárgy gyanánt, ami egyáltalán nem létezik, ami pedig a túl kicsiny és túl nagy között helyezkedik el, ami létezik, azt elveti mint haszontalant? De mit számít az utánzás igazsága, feltéve, hogy megvan az illúzió? Csupán az a cél, hogy felcsigázzák a nép kíváncsiságát. E szellemi termékek – mint a legtöbb szellemi termék – egyedüli célja, hogy tetszést arassanak. Ha a szerzőnek sikere van, és a színészek osztoznak a sikerben, a darab elérte célját, és semmilyen más hasznot nem iparkodnak hajtani vele. De ha nem származik belőle semmi jó, úgy marad a rossz, s mivel ez az eredmény nem lehet kétséges, a kérdés – úgy tetszik – el is van döntve; de lássunk néhány példát, amelyek kézzelfoghatóbbá teszik a megoldást.

Azt hiszem, előrebocsáthatom – mint olyasvalamit, amit a fentiek alapján könnyű bebizonyítani –, hogy a francia színház minden fogyatékosságával együtt nagyjából olyan tökéletes, amilyen

csak lehet, akár a kellemre, akár a hasznosságra nézve, s hogy e két előny olyan viszonyban áll egymással, amelyet nem változtathatunk meg anélkül, hogy ne vennénk el többet az egyikből, mint amennyit a másikhoz hozzáadunk, ami még tökéletlenebbé tenné a színházat. Nem mintha egy géniusszal megáldott ember ne találhatna fel valami jobbat a már kialakult színpadi műfajoknál, de az új műfaj életben tartásához a szerző tehetségére van szükség, s így ez meghalna vele együtt, utódai pedig, akik híján lesznek képességeinek, mindig rákényszerülnek, hogy visszatérjenek az érdeklődés és a tetszés felkeltésének szokásos eszközeihez. Melyek ezek az eszközök manapság? Híres cselekedetek, nagy nevek, nagy bűnök és nagy erények a tragédiában; nevetséges és tréfás dolgok a komédiában; és mindig, mindkettőben a szerelem.* Miféle haszna lehet mindebből az erkölcsnek, kérdem én?

Azt mondhatja valaki, hogy a darabokban a bűnös mindig elnyeri büntetését, az erény pedig a jutalmát. Amire azt felelem, hogy ha így állna a dolog, a tragikus cselekmények többsége – lévén puszta mesék, olyan események, amelyekről tudjuk, hogy a költő találta ki őket – nem tenne valami nagy hatást a nézőkre; mivel kimutatná tanító szándékát, nem tudna tanítani. Továbbá azt felelem, hogy e büntetések és jutalmak mindig olyan rendkívüli eszközök által teljesednek be, hogy az emberi dolgok természetes menetében semmi hasonlóra nem számíthatunk. Végül pedig azt felelem, hogy tagadom a tényt. Általában nem igaz és nem is lehet igaz, mert a szerzők nem erre törekszenek darabjaikkal; ezért csak ritkán érhetik el, s gyakran csak akadályozná a sikert. Mit számít bűn és erény, feltéve, hogy sikerül a nagyság látszatát kelteni? A francia színházban is, mely vitathatatlanul a legtökéle-

* A görögök nem szorultak rá, hogy a szerelemre alapozzák tragédiájuk fő érdekét, s csakugyan, nem is alapozták erre. A mi tragédiánk nem ugyanabból a forrásból ered, és nem nélkülözheti ezt az érdeket. Az alábbiakban látni fogjuk a különbség okát.

tesebb, vagy mindenesetre a legszabályosabb minden színház közül, amely valaha létezett, legalább annyi diadalt arattak a nagy gazemberek, mint a legkiválóbb hősök: tanúim Catilina, Mohamed, Atreus és annyi más.[21]

Jól tudom, nem kell mindig a végkifejletet tekinteni, ha meg akarjuk ítélni egy tragédia erkölcsi hatását; e tekintetben a mű elérte célját, ha a néző inkább a szerencsétlen, de erényes hőshöz fog húzni, mint a szerencsés bűnöshöz, ami nem zárja ki, hogy megsértsék az állítólagos szabályt. Mivel senki sincs, aki ne inkább Britannicus akarna lenni, mint Nero, ennyiben – elismerem – jónak kell tartanunk a róluk szóló darabot, bárha Britannicus elbukik is. De hogyan ítéljünk ugyanennek az elvnek az alapján egy olyan tragédiáról,[22] ahol a bűnös bűnhődik ugyan, de oly kedvező színben tűnik föl előttünk, hogy minden rokonszenvünk az övé? Ahol Cato, a legnagyobb minden emberi lény közül, egy iskolamester szerepében lép föl; ahol Cicero, a köztársaság megmentője, Cicero, az első, akit a haza atyja névvel tiszteltek meg, s az egyedüli, aki érdemes volt erre a címre, hitvány és gyáva szájalóként szerepel; míg a gyalázatos Catilina, akinek oly rettentő bűnök nyomták a lelkét, hogy megnevezni sem merném őket, aki kész volt valamennyi elöljáróját legyilkolni s hazáját romba dönteni, Catilina a nagy ember szerepében jelenik meg, és tehetsége, rendíthetetlensége, bátorsága révén a nézők minden tiszteletét elnyeri. Ha úgy tetszik, ám legyen: erős lelke volt; de mért ne lett volna emiatt ugyanolyan megvetésre méltó gonosztevő? Mi másra vezet hát az ilyen színdarab tanulsága, mint hogy bátorítást ad a Catilináknak, és az ügyes gazembereknek juttatja a közmegbecsülés pálmáját, holott az a derék embereket illeti meg? De ilyen az ízlés, amelynek a színpadon hízelegni kell, ilyenek e tanult század erkölcsei. Csak a tudást, a szellemet, a merészséget csodáljuk; neked, ó, nyájas és szemérmes erény, nincs becsületed közöttünk. Milyen vakok is vagyunk e nagy felvilágosodásban! Esztelen ünneplésünk áldo-

zatai, sohasem fogjuk hát megtanulni, mily megvetésre és utálatra méltó az olyan ember, aki az emberi nem kárára visszaél természettől való szellemével és tehetségével?

Az *Atreus*-on és a *Mohamed*-en még a végkifejlet sem segít. A főhős, a szörnyeteg, mindkét darabban nyugodtan beteljesíti gonosztetteit és élvezi gazságának jutalmát; egyikük[23] pedig saját szavaival mondja a tragédia utolsó sorában:

Mit gazságom vetett, most learathatom.

Szívesen megengedem: a nézők, akiktől a darab e szép mondással búcsúzik, nem fognak arra következtetni, hogy a bűn jutalma öröm és élvezet; de kérdem végül is, mi hasznuk lehet az olyan színműből, amely követendő példaként állítja eléjük ezt a mondást?

Ami a *Mohamed*-et illeti, itt a főhős egészen más színben tűnik föl, s ezért csak még nagyobb volna a hiba (nevezetesen, hogy a darab a bűnös iránt ébreszt csodálatot a közönségben), ha a szerző nem gondoskodott volna róla, hogy tiszteletet és megbecsülést ébresszen egy második alak iránt, amivel sikerül eltörölnie vagy legalább ellensúlyoznia a Mohamed keltette félelmet és ámulatot. Különösen a kettejük közös jelenetét bonyolítja olyan nagy művészettel, hogy Mohamed, noha nem tagadja meg önmagát és mit sem veszít a fölényéből, mégis alulmarad Zopire[24] egyszerű józan eszével és rendíthetetlen erényével szemben.* A szerző

* Emlékszem, több melegséget és emelkedettséget találtam abban, ahogyan Omar[25] viselkedik Zopire-ral szemben, mint ahogyan maga Mohamed, s ezt a darab fogyatékosságának tekintettem. De ahogy jobban utánagondoltam a dolognak, megváltoztattam a véleményemet. Omart elragadja fanatizmusa, s ezért csak olyan lelkesült odaadással és csodálattal beszélhet mesteréről, hogy az ezáltal az emberiség fölé emelkedik. De Mohamed nem fanatikus, hanem gazfickó, aki jól tudja, hogy nem játszhatja Zopire előtt az ihletettet, s ezért színlelt bizalommal és a becsvágy felébresztésével próbálja megnyerni magának. Ő maga mondja ki, vagy legalábbis sejteti ezt a jelenetben. Az én hibám volt tehát, ha nem vettem észre ezt; de ez a sorsunk, jelentéktelen szerzőknek. Bírálni akarjuk mestereink írásait, és nagy hebehurgyán ezer hibát fedezünk föl bennük, ahol a biztos ízlésű emberek csupa szépséget látnak.

ugyancsak tudatában kellett legyen erejének, amikor volt bátorsága szembesíteni két ilyen vitatkozót. Nem hallottam, hogy éppen ezt a jelenetet valaha is érdeme szerint méltatták volna; de nem ismerek még egy jelenetet a francia színművekben, amelyen nyilvánvalóbb volna a nagy mester keze nyoma, s amelyben az erény szent tisztasága nyilvánvalóbb módon diadalmaskodnék a szellem emelkedettsége fölött.

Egy másik megfontolást is felhozhatunk e darab igazolására. Nevezetesen: nem egyszerűen gaztettek, hanem különösen a fanatizmusból származó gaztettek bemutatása itt a cél, hogy a nép megtanulja felismerni őket és védekezni ellenük. De, sajnos, hasztalan fáradozás az ilyen, s nem is mindig veszélytelen. A fanatizmus nem tévedés, hanem elvakult és ostoba düh; az ész nem fékezi meg soha. Csak egy módon lehet elejét venni, ez pedig az, hogy felszítóit megzabolázzák. Őrülteknek hiába is bizonygatjuk, hogy vezéreik csalók; attól még nem fogják kevésbé lelkesen követni őket. Ha a fanatizmus egyszer már létezik, csak egy módot látok terjedésének megakadályozására: saját fegyvereit kell ellene fordítani. Érvelés, meggyőzés itt nem segít; hagyni kell a filozófiát, be kell csukni a könyveket, venni a pallost és megbüntetni a gazokat. Mi több, ami Mohamedet illeti, erősen félek, hogy lelki nagysága a nézők szemében igencsak enyhíti bűneinek kegyetlenségét, s hogy ez a darab, ha olyan emberek előtt játsszák el, akiknek módjában áll választani, több Mohamedet teremt, mint Zopire-t. Az legalábbis bizonyos, hogy az ilyen példák egyáltalán nem bátorítják az erényt.

A sötét Atreus mentségére semmi hasonlót nem hozhatunk fel; teljesen haszontalanul kelt borzadályt. Csupán arra tanít, hogy reszkessünk bűnétől, és jóllehet csak az őrjöngésben nagy, az egész darabban kétségkívül nincs egyetlen szereplő sem, aki jelleménél fogva képes volna osztozni vele a közönség érdeklődésén; mert ami a negédes Plisthenest illeti, nem tudom, hogyan viselhették

el az ilyen tragédiában. Seneca egyáltalán nem vitt szerelmet az ő *Atreus*-ába, s mivel a mai szerző minden egyéb dologban az ő utánzására szorítkozott, jól tette volna, ha ebben is az utánzásnál marad. Bizonyosan igen hajlékony szív kell ahhoz, hogy az ember elviselje a gáláns párbeszédeket Atreus jelenetei mellett.[26]

Mielőtt végeznék e darabbal, nem tudom megállni, hogy ne tegyek említést egy érdeméről; mások talán hibájául róják fel. Thyestes alakja talán a legjobban fedi az antik ízlést valamennyi színpadi hős közül, akik színházainkban megjelentek. Nem vakmerő hős, nem az erény mintaképe, de azt sem lehet mondani, hogy gonosztevő volna; gyenge és mégis rokonszenves* ember, egyszerűen azért, mert ember és mert szerencsétlen. Úgy tetszik továbbá, hogy már csak azért is rendkívül gyengéd és megindult érzést vált ki a nézőből, mert ez az ember igen közel áll valamenynyiünkhöz, míg a hősiesség, ha megindít is, még inkább lesújt, mert végül nem tudunk mit kezdeni vele. Nem volna-e kívánatos, hogy fennkölt szerzőink kissé leszálljanak folytonos emelkedettségükből, és olykor az egyszerű, szenvedő emberiesség látványával hassanak meg minket, nehogy az történjék, hogy mivel csak a szerencsétlen hősök iránt lesz bennünk szánalom, végül is nem lesz bennünk szánalom senki iránt? A régieknek voltak hőseik, de a színpadra embereket állítottak; mi ellenben kizárólag hősöket állítunk a színpadra, míg férfi alig akad közöttünk. A régiek nem beszéltek ilyen mesteri fordulatokban az emberségről, de jobban gyakorolták. Jól illik rájuk és ránk az az eset, amelyet Plutarkhosz beszél el;[27] nem tudom megállni, hogy ne idézzem. Egy athéni aggastyán helyet keresett magának a színházban, de nem talált; fiatal férfiak észrevették, hogy zavarban van, és messziről intettek

* Amit az bizonyít, hogy rokonszenvet ébreszt maga iránt. A vétség, amelyért bűnhődik, régi dolog, már éppen eléggé levezekelte; aztán meg, nagyon jelentéktelen egy színpadi gonosztevőhöz, mert a néző nem tekinti gonosznak azt, aki előtt nem reszket a borzadálytól.

neki; odament, de azok szorosan elállták az útját és gúnyolódni kezdtek vele. A jóember így nagy zavarban körbejárta a színházat, s az aranyifjúság szüntelen kacagott rajta. Észrevették ezt a spártai követek; tüstént felkeltek a helyükről, és nagy tisztelettel maguk közé ültették az öregembert. Ezt a cselekedetet az egész nézőtér észrevette, és általános tapssal ünnepelték. *Ó, jaj,* kiáltott fel az aggastyán, fájdalommal a hangjában, *az athéniak tudják, mi a becsület, mégis a lakedaimóniaiak gyakorolják.* Íme az új filozófia és a régi erkölcs.

Visszatérek tárgyamhoz. Mi mást tanulnánk a *Phédrá*-ból és az *Oedipus*-ból, ha nem azt, hogy az ember nem szabad, és az ég megbünteti a bűnöket, amelyeket neki engedelmeskedve követünk el? Mi mást tanulnánk a *Médeá*-ból,[28] ha nem azt, hogy mennyire kegyetlenné és természetellenessé tud tenni egy anyát a féltékenység dühe? Nézzük végig a francia színház darabjainak nagyobb részét, csaknem valamennyiben förtelmes szörnyetegeket és kegyetlen cselekedeteket találunk; ha úgy tetszik, hasznosak, amennyiben érdekessé teszik a darabokat és gyakorlatot adnak az erénynek, de minden bizonnyal veszedelmesek is, amennyiben hozzászoktatják a népet a borzalmakhoz, amelyekről még csak tudnia sem volna szabad, s a gaztettekhez, amelyekről feltételeznie sem volna szabad, hogy lehetségesek. Még az sem igaz, hogy az emberölést és a szülőgyilkosságot mindig gyűlöletesnek mutatják ezek a darabok. Nem is tudom, miféle feltételezések kedvéért megengedetté vagy bocsánatossá teszik őket. Alig tudjuk türtőztetni magunkat, sietnénk megbocsátani a vérfertőző és ártatlan vért kiontó Phédrának. Syphax megmérgezi feleségét,[29] az ifjú Horatius ledöfi húgát,[30] Agamemnón a lányát áldozza fel, Oresztész az anyját gyilkolja meg, de azért valamennyien rokonszenves alakok. Tegyük hozzá, a szerző, hogy mindenkit jellemének megfelelően beszéltessen, kénytelen a saját szabályaikat és elveiket adni a gonoszok szájába, hadd tündököljön mindez szép versekbe szedve,

s hadd szavalják tekintélyes és kimért hangon, a földszint okulására.

Ha a görögök megtűrték az ilyen színházat, csak azért, mert a nemzeti hagyományokat képviselte. E hagyományok minden időben a nép között keringtek, s alapos ok volt rá, hogy szüntelenül felidézzék őket. Még a szégyenletes emlékek is részévé váltak nézeteiknek. De ez az indíték s ez az érdek immár a múlté; hogyan találhat akkor ugyanez a tragédia nálunk olyan közönségre, amelyik ki tudja állni az elébe tárt jeleneteket és szereplőiket? Az egyik megöli apját, feleségül veszi anyját, és egyszer csak azt találja, hogy nem más, mint gyermekeinek testvére. A másik rákényszerít egy fiút apjának meggyilkolására. A harmadik megitatja az apát a fia vérével. Már a gondolatától is borzongunk a szörnyűségeknek, amelyekkel a francia színjátékokat teletűzdelik, a világ legszelídebb és legemberségesebb népének szórakoztatására! Nem... állítom, s legyen tanúm az olvasó rémülete, hogy a gladiátorok mészárlásai nem voltak olyan barbárak, mint e szörnyűséges színjátékok. A nézők láttak vért omlani, ez igaz, de nem szennyezték be képzeletüket olyan bűnökkel, amelyektől elborzad a természet.

Szerencsére a tragédia oly távol áll tőlünk, olyan gigászi, olyan emberfölötti, olyan kimerikus lényeket állít elénk, hogy vétkeik példája éppoly kevéssé ragályos, mint amilyen kevéssé hasznos erényeiké, és minél kevésbé akar tanítani, annál kevesebb bajt is okoz. De nem így áll a dolog a komédiával, mert ennek az erkölcsei közelebb esnek hozzánk, szereplői pedig jobban hasonlítanak az emberekre. A komédiában minden rossz és ártalmas, minden következményekkel jár a közönségre nézve. S mivel a komikum öröme maga az emberi szív valamely rossz hajlamán alapul, ebből az elvből az következik, hogy minél tetszetősebb és tökéletesebb a komédia, annál végzetesebben hat az erkölcsökre. De nem ismétlem itt meg, amit már elmondtam, hanem beérem azzal, hogy alkalmazom, s egy pillantást vetek az Ön komikus színházára.

Tekintsük tökéletes alakjában, azaz születésekor. Bárki elismeri, s napról napra jobban látjuk, hogy Molière a legtökéletesebb komikus szerző, akinek a munkáit csak ismerjük, és nincs, aki nálam jobban csodálná tehetségét. De ki tagadhatná, hogy ugyanennek a Molière-nek a darabjai a bűn és a rossz erkölcs iskolái, s veszedelmesebbek, mint azok a könyvek, amelyek szándékosan tanítják az ilyesmit? Legfőbb gondja, hogy nevetségessé tegye a jóságot és egyszerűséget, s a ravaszság meg a hazugság oldalára állítsa rokonszenvünket. A becsületes emberek nála csak beszélnek, a bűnösök cselekszenek, s többnyire az utóbbiaké lesz a legfényesebb siker. Végezetül a taps dicsőségében is ritkábban részesül az, aki tiszteletre méltó; csaknem mindig azé a dicsőség, aki ügyes.

Vizsgálja meg a komikus helyzeteket ennél a szerzőnél; mindenütt azt fogja találni, hogy a jellemhibák eszközei, a természetes fogyatékosságok pedig tárgyai a komikumnak, hogy a kaján ember megbünteti az együgyű embert jámborságáért, és hogy az ostobák a gonoszak áldozatai, ami nagyon is igaz a világban, de azért még nem való a helyeslés külszínével színpadra vinni, mintegy arra buzdítva az álnok lelkeket, hogy ostobaság címén megbüntessék a becsületes emberek hiszékenységét.

Dat veniam corvis, vexat censura columbas.[31]

Ez hát általában Molière-nek és utánzóinak a szelleme. Olyan emberek ezek, akik legfeljebb csipkelődnek olykor a vétkeinkkel, de soha nem bírnak rá, hogy szeressük az erényt. Az ilyen emberekről mondta egy régi szerző, hogy tudják, hogyan kell a mécsest eloltani, de soha nem tesznek bele olajat.

Látja, uram, miként zavarja meg ez az ember az egész társadalmi rendet; botrányos módon felforgat minden viszonyt, amelyre ez a rend épül, nevetség tárgyává teszi az apáknak fiaik, a férjeknek feleségük, az uraknak szolgáik fölötti, tiszteletre méltó jogait,

csak azért, hogy tréfáit szaporítsa. Megnevettet, ez igaz, de attól csak még bűnösebb lesz, mert ellenállhatatlan varázsával még az erkölcsös embereket is arra kényszeríti, hogy átadják magukat a csipkelődésnek, amely miatt pedig fel kellene háborodniok. Azt mondják, a rossz hajlandóságok ellen támad; de hasonlítsuk csak össze azokat a rossz hajlamokat, amelyek ellen támad, azokkal, amelyeket pártfogásába vesz. Kit kell inkább elítélnünk: az oktalan és felfuvalkodott polgárt, aki nagy ostobán a nemesembert játssza, vagy a csalárd nemesembert, aki lóvá teszi őt? A darabban, amelyről beszélek, nem az utóbbi a becsületes ember? Nem az övé a rokonszenvünk, nem őt tapsolja meg a közönség, valahányszor kijátssza a másikat? Ki a nagyobb bűnös: az a paraszt, aki elég bolond, hogy feleségül vegyen egy úri kisasszonyt, vagy az az asszony, aki csúffá akarja tenni a férjét? Mit gondoljunk az olyan darabról, ahol a földszint a feleség hűtlenségének, hazugságainak, szemérmetlenségének tapsol, és kacag a megbüntetett bugris ostobaságán? Nagy bűn, ha valaki fösvény, és uzsorakamatra ad kölcsönt, de nem nagyobb bűn-e ennél is, ha a fiú meglopja apját, nem tiszteli őt, ezer sértő szemrehányást tesz neki, s amikor a felingerelt apa kiátkozza, csúfondáros hangon azt feleli, hogy nincs szüksége az adományaira? Ha a tréfa kitűnő, akkor már nem is büntetendő, s a darab, amely megszeretteti velünk a tréfa elkövetőjét, a szemtelen fiút, nem is ad iskolát a rossz erkölcsből?

Nem fecsérlem az időt az inasokra. Mindenki elítéli őket;* s annál igazságtalanabb volna Molière-t gáncsolnunk az eredeti alakok és a század hibáiért, mert ő maga kigyógyult e hibákból. Ne emlegessük fel sem az ifjúkori műveiben előforduló félrelépé-

* Nem döntöm el, hogy valóban elítélendők-e. Meglehet, az inasok csupán eszközei gazdáik gonoszságának, amióta azok megfosztották őket a leleményesség dicsétől. Azonban kétlem, hogy a társadalomnak e nagyon is ártatlan népe jó volna a színház számára. Feltéve, hogy a darabokban szükség van csínytevésre, nem tudom, nem volna-e jobb, ha egyedül az inasokra hárítanák ezt a szerepet, a becsületes emberek pedig becsületes emberek lennének – legalább a színpadon.

seket, sem azt, ami többi darabjában kevésbé jó, hanem tüstént térjünk át arra a darabra, amelyet egyhangúan a legtökéletesebb művének ismernek el: a *Mizantróp*-ra gondolok.

Úgy vélem, ez a komédia minden másnál jobban felfedi előttünk, hogy mi volt Molière igazi célja színdarabjaival; e darabok valódi hatását is jobban megítélhetjük a *Mizantróp* alapján. Molière-nek tetszést kellett aratnia, tehát megvizsgálta a nézők legáltalánosabb ízlését; erről az ízlésről valamiféle mintát készített magának, a minta alapján pedig elkészítette az ellenkező fogyatékosságok képét; ehhez igazította aztán komikus jellemeit, s ennek különböző vonásait osztotta szét darabjaiban. Tehát nem becsületes embereket, hanem társasági embereket akart ábrázolni; ennélfogva nem a bűnös, hanem a nevetséges tulajdonságokat akarta kijavítani, és, mint már mondottam, még a bűnben is igen alkalmas eszközt talált e cél megvalósításához. Így hát, mivel köznevetség tárgyává akart tenni minden fogyatékosságot, amely ellentétes a szeretetre méltó ember, a társasági ember tulajdonságaival, ezért, miután annyi más mulatságos dolgot bemutatott, még be kellett mutatnia azt is, amit a legkevésbé néz el a világ, az erényt mint nevetséges tulajdonságot; s ezt tette meg a *Mizantróp*-ban.

Két dolog van, amit nem fog tagadni, uram. Először is, hogy Alceste e darabban egyenes, őszinte, tiszteletre méltó férfiú, igazi derék ember; másodszor, hogy a szerző nevetségessé teszi. Ez, úgy tűnik nekem, egymagában is menthetetlenné teszi Molière ügyét. Azt mondhatná valaki, hogy Alceste alakjában nem az erényt mutatta be, hanem egy igazi fogyatékosságot, az embergyűlöletet. Erre én azt válaszolom, hogy nem igaz, Alceste-ben nincs embergyűlölet; ne tévessze meg a mizantróp név, mintha az, aki viseli, az emberi nem ellensége volna. Az ilyen gyűlölet nem fogyatékosság lenne, hanem a természet megromlása és minden bűnök legnagyobbika, mivel valamennyi társas erény a jótékonysággal függ össze, s ezért semmi sem ellentétesebb az erény-

nyel, mint az embertelenség. Az igazi mizantróp szörnyeteg. Ha létezhetnék, nem kacagásra ingerelné az embereket, hanem borzadályt keltene. Talán látta az Olasz Színházban *Az élet álom* című darabot.[32] Ha emlékszik a darab hősére, az az igazi mizantróp.

Mi hát Molière mizantrópja? Derék ember, aki megveti századának erkölcseit és kortársainak gonoszságát, aki – éppen azért, mert szereti felebarátait – gyűlöli bennük a rosszat, amit egymásnak okoznak, meg a bűnös hajlamokat, amelyek a rossz elkövetésére sarkallják őket. Ha nem háborítanák fel úgy az emberiség hibái, ha kevésbé hoznák ki sodrából a bűnös cselekedetek, amelyeket szeme előtt visznek végbe, akkor talán emberibb lenne? Mintha csak azt állítanók, hogy a gyengéd apa jobban szereti mások gyermekeit a sajátjainál, mert az utóbbiak hibái felingerlik, az előbbiekre azonban nem szól rá soha.

A mizantróp szerepében tökéletesen kifejeződnek ezek az érzések. Elismerem, azt mondja, hogy szörnyű gyűlölet fogant meg benne az emberi nem iránt; de milyen alkalomból mondja ezt?* Amikor azt látja, hogy barátja nem csupán gyáván megtagadja a véleményét és becsapja azt az embert, aki kérdi tőle, de még gúnyt is űz az ő mérhetetlen haragjából. Természetes, hogy ez a harag dühkitöréssé fajul, és többet mondat vele, mint amennyit hideg fejjel gondol. Egyébként olyan magyarázatot ad egyetemes gyűlöletére, amely tökéletesen igazolja a gyűlölet okát:

> ...Mindet gyűlölöm: nem ismerek kivételt!
> Egy részüket azért, mert aljas és ravasz,
> Más részüket azért, mert őnekik falaz.**

* Figyelmeztetem az olvasót, hogy könyvek nincsenek nálam, emlékezetem cserbenhagyott, és az egészből csak hajdani színházi észrevételeim zavaros ideái maradtak meg bennem. Ezért megeshet, hogy hibásan idézek és megváltoztatom a darabok menetét. De ha példáim nemigen helyesek is, érveim attól még nem kevésbé azok, hiszen nem ebből vagy abból a darabból vontam le őket, hanem a színház általános természetéből, amelyet alapos tanulmányozásnak vetettem alá.

** [A *Mizantróp*-ból vett idézeteket Mészöly Dezső fordította.]

Tehát nem az emberek ellensége Alceste, hanem az egyik rész gonoszságának és a cinkosságnak, amelyet a másik résznél felfedez. Ha nem lennének gazfickók és hízelkedők, mindenkit szeretne. Nincs jóravaló ember, aki ne volna mizantróp ebben az értelemben: vagy inkább az igazi mizantrópok azok, akik nem így gondolkodnak. Mert alapjában véve nem ismerek senkit, aki nagyobb ellensége volna az embereknek, mint az, aki mindenkinek barátja, aki mindig mindentől el van ragadtatva, folyvást bátorítja a gonoszakat, és bűnös elnézésével hízeleg a rossz hajlamoknak, amelyekből minden zűrzavar keletkezik a társadalomban.

Alceste a szó szoros értelmében nem mizantróp, amit meggyőzően bizonyít, hogy dacára felhorkanásainak és haragkitöréseinek, nem veszíti el rokonszenvünket és tetszésünket. A nézők, igaz, nem szeretnének hozzá hasonlítani, mert igen kényelmetlen, ha az ember ennyire egyenes jellemű; de senki nem bánná, ha olyan emberekkel volna dolga, akik hasonlítanak rá, ami nem történhetnék meg, ha az emberek nyílt ellensége lenne. Molière többi darabjában a nevetséges hős mindig gyűlöletes vagy megvetésre méltó, itt azonban, bárha Alceste-nek vannak is valóságos fogyatékosságai, amelyek fölött okkal nevetünk, szívünk mélyén mégis inkább leküzdhetetlen tiszteletet érzünk iránta. Ezúttal az erény hatalma diadalmaskodik a szerző művészete fölött és dicsőséget szerez jellemének. Bár Molière kifogásolható darabokat írt, személy szerint becsületes ember volt, és soha még becsületes ember ecsete nem festhette gyűlöletes színekben az egyenesség és tisztesség vonásait. Mi több, Molière oly gyakran adta saját elveit Alceste szájába, hogy többen úgy gondolták, önmagát akarta megfesteni. Ez megmutatkozott abban, hogy az első előadáson milyen bosszúsan állapította meg a földszint, hogy a mizantróp nincs egy véleményen vele a szonett dolgában: mert jól látták, hogy a szerző ugyanazt gondolja, amit ő.

Csakhogy ez az igen erényes jellem nevetség tárgya lesz. Bizo-

nyos tekintetben valóban nevetséges is, és hogy ez megfelel a költő szándékának, azt Philinte, a jó barát alakja bizonyítja, akit szembeállít vele. Ez a Philinte játssza az okos embert a darabban; egyike ama becsületes nagyvilági embereknek, kiknek az elvei sokban hasonlítanak a gazfickók elveihez, a nyájas, mértéktudó embereknek, akik mindig úgy találják, hogy minden jól van, mert az az érdekük, hogy semmi ne legyen jobb, akik mindig mindenkivel elégedettek, mert nem törődnek senkivel, akik a megrakott asztal mellett azt hangoztatják, hogy a nép nem éhezik, akik tömött erszénnyel a zsebükben méltatlankodnak amiatt, hogy egyesek a szegények érdekében szónokolnak, akik gondosan elreteszelt házukból panaszszó nélkül nézik végig, ahogy az egész emberiséget meglopják, kifosztják, legyilkolják, lemészárolják, tekintve, hogy Isten igen dicséretes szelídséget adott nekik a mások balsorsának elviselésére.

Jól látható, hogy Philinte hidegvérű okoskodása igen alkalmas fokozni és nevetséges színben feltüntetni Alceste haragkitöréseit. Molière nem abban hibázott, hogy haragos és epés embert faragott belőle, aki gyerekes dührohamokban tör ki, amikor egyáltalán nem kellene felindulnia. A költő nem rendelkezhetik szabadon a mizantróp jellemével, mert ezt uralkodó szenvedélyének természete határozza meg. Ez a szenvedély a bűn heves gyűlölete, amely az erény lángoló szeretetéből fakadt, és megkeseredett az emberi gonoszság szakadatlan látványától. Csak nagy és nemes lélek lehet képes ilyesmire. Nos, ez a szenvedély borzadályt és megvetést szül minden bűn iránt, amely felgerjesztette, s így még könnyebb eltávolítani a rossz hajlamokat az olyan szívből, amelyet ez hevít. Mi több, a társadalomban uralkodó züllés szakadatlan szemlélése eltávolítja az embert önmagától, s egész figyelmét az emberi nemre szegezi. E szokás emelkedetté és naggyá teszi a gondolatokat, lerombolja az alantas hajlamokat, az önzés forrásait és megerősítőit; s ez az összeműködés valamiféle bátorságnak,

a jellem valamiféle büszkeségének ad életet, ami lehetetlenné teszi, hogy bármi is gyökeret verjen a lélek mélyén, ha nem méltó rá, hogy oda bejusson.

Nem mintha az ember nem volna mindig ember; nem mintha a szenvedély ne tenné gyakran gyengévé, igazságtalanná, esztelenné; nem mintha soha nem kémlelné ki mások cselekedeteinek rejtett indítékait, hogy titkon élvezhesse szívük romlottságának látványát; nem mintha valami csekélyke rossz ne gerjesztené olykor nagy haragra, és nem mintha egy ügyes gonosztevő ne tudná szándékosan felingerelni s így végül gonosszá tenni őt magát is. De azért nem minden eszköz egyformán alkalmas e következmények előidézésére, s az eszközök meg kell feleljenek az emberek jellemének, hogy működésbe hozzák, különben a szerző egy másik embert állít a mizantróp helyébe, s olyan vonásokkal festi meg, amelyek nem az övéi.

Nos hát, erről az oldalról kell megmutatkozniok a mizantróp fogyatékosságainak, amelyeket Molière bámulatosan aknáz ki az Alceste és barátja közötti jelenetekben, ahol az utóbbi hűvös elvei és csipkelődései folyvást zavarba hozzák a másikat, és temérdek jól elhelyezett, apró szemtelenség megfogalmazására adnak alkalmat. De a zord és kemény jellem, mely alkalomadtán annyi keserűséget és epét önt Alceste szavaiba, egyszersmind távol tartja tőle a minden ésszerű alapot nélkülöző, gyerekes sértődékenységet és a saját személye iránti túlzott érdeklődést, amire teljességgel képtelen. Minden erkölcstelenség dühbe hozza, ha ő maga szemlélője csupán, s az ilyen indulatkitörések mindig újabb vonásokat adnak a képéhez; de aki közvetlenül őt veszi célba, azzal szemben közömbös marad. Mert hadat üzent a gonoszoknak, és elkészült rá, hogy azok is megindítják ellene a háborút. Ha nem látta volna előre, mennyi bajt zúdít rá őszintesége, úgy ez szelesség volna, nem erény. Ha egy álnok nő elárulja, ha méltatlan barátok csúffá teszik, ha gyenge barátai elhagyják: zúgolódás nélkül tűrnie kell. Ismeri az embereket.

Feltéve, hogy ez a megkülönböztetés helyes, Molière rosszul találta el a mizantrópot. Talán bizony tévedésből? Kétségkívül nem. Hanem az az óhaj kényszerítette lealacsonyítani Alceste-t, megsértve jellemének igazságát, hogy a hős kárára megnevettesse a közönséget.

Hogyan lehetséges, hogy a szonett körüli kaland után Alceste nem számol Oronte fondorlataival? Meglepődhetik-e, amikor tudomására hozzák a dolgot, mintha életében először lett volna őszinte, vagy őszintesége először szerzett volna ellenséget neki? Nem indokolt-e nyugodtan felkészülnie perének elvesztésére, ahelyett, hogy már előre gyerekes haragot mutatna?

Húszezer frankomat veszítem, ám potom
Húszezer frankomért mostantól lesz jogom
Tüzet okádanom az élet rendje ellen...

Ha valaki mizantróp, nem kell ilyen drága pénzen megvásárolnia a jogot, hogy tüzet okádjon, csak ki kell nyitnia a szemét; nem becsüli eléggé a pénzt, ha azt hiszi, hogy a per elvesztésével új jogot szerzett magának: de meg kellett nevettetni a földszintet.

A Dubois-val közös jelenetben minél több oka van Alceste-nek, hogy elveszítse a türelmét, annál inkább egykedvűnek és hűvösnek kell maradnia, mert az inas szeleburdisága nem bűn. A mizantróp és a hirtelen haragú ember két igen különböző jellem; itt lett volna az alkalom megkülönböztetni őket. Molière tudta ezt, de meg kellett nevettetni a földszintet.

Megkockáztatom, hogy az olvasó is nevetni fog, s éppen az én rovásomra, és azzal merem vádolni e szerzőt, hogy igen nagy előnyöket, igen nagy igazságot s talán újabb szép helyzeteket mulasztott el. Úgy kellett volna megváltoztatnia a darab tervét, hogy Philinte nélkülözhetetlen központi alakká váljék, és így Philinte és Alceste cselekedeteit nyilvánvaló ellentétbe lehessen állítani elveikkel, jellemükkel pedig tökéletes összhangba hozni. Arra gondolok, hogy

a mizantrópot mindig dühbe kellene hozzák a köz ellen elkövetett vétségek, és mindig hidegen kellene hagyniok a személyes gonoszságoknak, amelyeknek ő maga az áldozata. A filozófus Philinte-nek, ellenkezőleg, sztoikus közönnyel kellene szemlélnie a társadalom elleni erkölcsi vétségeket, ám a legkisebb rossztól dühbe kellene gurulnia, ha az közvetlenül ellene irányul. Csakugyan, megfigyeltem, hogy azok az emberek, akik oly békésen tűrik a köz elleni igazságtalanságokat, mindig a legnagyobb zajt csapják, ha ők maguk csak egészen csekély kárt szenvednek is, és csak addig őrzik meg filozófiájukat, ameddig szükségük van rá. Arra az ír emberre emlékeztetnek, aki nem akart ágyából felkelni, holott a ház már lángokban állt. Ég a ház, kiabálták neki. Mi dolgom vele, felelte, én csak a bérlő vagyok. Végül a tűz behatolt a szobájába. Tüsténi nekiiramodik, futkos, kiabál, sürgölődik; kezdi felfogni, hogy olykor törődni kell a házzal, amelyben lakunk, még ha nem is a miénk.

Ha Molière ennek a gondolatnak az alapján írta volna meg a szóban forgó jellemeket, akkor, úgy tűnik nekem, mindkettő igazabb és színpadra illőbb lenne, s Alceste alakja hasonlíthatatlanul nagyobb hatást gyakorolna. De akkor a földszint csak a társasági ember kárán nevethetett volna, a szerző szándéka pedig az volt, hogy a mizantróp kárán nevessen.*

Ugyanez a cél vezette Molière-t abban is, hogy olykor szellemes mondásokat ad Alceste szájába, szöges ellentétben a mizantróp ízlésével. Ilyen például a szonettjelenet alábbi kifakadása:

Fordulj föl ezzel a szép fordulattal együtt!
Törnéd be orrodat, te méregkeverő!

* Nem kételkedem benne, hogy az imént előadott javaslatom alapján valamely tehetséges ember megírhatná az új *Mizantróp*-ot, s az nem lenne kevésbé igaz vagy természetes, mint a Molière-é; kiválóságban felérne vele, és hasonlíthatatlanul tanulságosabb volna. Alighanem egyetlen hátránya lenne csak az új darabnak: semmi körülmények között nem arathatna sikert. Mert bármit beszéljenek az emberek, senki nem nevet jó szívvel a saját kárán, amikor megszégyenítik. Visszajutottunk hát korábban kifejtett elveimhez.

E csattanós fordulat annál is kevésbé helyénvaló a mizantróp szájában, mert az csak az imént bírált meg ennél tűrhetőbbeket, amikor Oronte szonettjéről nyilatkozott; s igen különös, hogy az az ember, aki így szellemeskedik, egy perccel később a jó ízlés mintájaként idézi a Henrik királyról szóló dalt. Nem változtat a dolgon, ha azt mondjuk, hogy ezek a szavak nagy bosszúságában szaladnak ki Alceste száján, mert a bosszúság mindent inkább sugall, csak csattanós fordulatokat nem, és Alceste, aki zúgolódással tölti életét, még zúgolódás közben is olyan hangot kell használjon, ami megfelel gondolkodási módjának.

Mit? Megdicséred ezt? Van bőr a képeden?

Így kell a haragvó mizantrópnak beszélnie. Soha ilyen kitörést csattanó nem követhet. De meg kellett nevettetni a földszintet, s így alacsonyítják le az erényt.

Meglehetősen figyelemre méltó tulajdonsága a darabnak, hogy a szerző, mivel az alaktól idegen vonásokkal karikírozta a mizantróp szerepét, kénytelen volt enyhíteni mindenen, ami a jellem lényegéhez tartozik. Így aztán, míg többi darabjában mindig a jellemek karikírozásával ér el nagyobb hatást, itt letompítja a vonásokat, hogy a hős színpadiasabb legyen. Azt látjuk, hogy Alceste kertel és köntörfalaz, amikor véleményt mond Oronte-nak. Ez távolról sem a mizantróp, ez egy derék társasági ember, akinek nehezére esik csalódást okozni, ha véleményét kérik. A jellem ereje azt kívánta volna, hogy odavágja neki: Az Ön szonettje értéktelen, tűzre vele. De akkor vége lett volna a mizantróp zavarából meg az ismételt „nem mondom, hogy"-okból eredő komikumnak, jóllehet mindez alapjában hazugság csupán. Ha Philinte az ő példáját követve azt mondja itt: „És te mit beszélsz, áruló", mivel vághatott volna vissza Alceste? Igazából nem éri meg mizantrópnak maradni, ha az ember csak félig az; mert ha az első óvatoskodást és az igazság

első eltorzítását megengedjük magunknak, hol találunk akkor elégséges okot, hogy megálljunk, még mielőtt egészen csalárddá, valóságos udvaroncca válnánk?

Alceste barátjának ismernie kell őt. Hogyan bátorkodhat indítványozni neki, hogy tegyen látogatást a bíráknál, azaz, magyarán szólva, próbálja meg lekenyerezni őket? Hogyan feltételezheti, hogy az az ember, aki még az illemet is feladja az erény kedvéért, képes lehet az érdek parancsára megszegni a kötelességét? Egy bírónál kilincselni! Nem kell mizantrópnak lennünk, elég, ha becsületes emberek vagyunk, hogy semmi effélét ne tegyünk. Mert végül is, bármilyen külsőt adnak a dolognak, ha valaki egy bírónál kilincsel, úgy vagy arra szólítja fel, hogy teljesítse a kötelességét, és akkor megsérti őt, vagy arra akarja rábírni, hogy személyes megkülönböztetést tegyen, és akkor bűnre csábítja, mert minden bíró bűnt követ el, ha személyes megkülönböztetést tesz, hiszen az ügyet kell tekintenie, nem a feleket, és csak a rendet meg a törvényt szabad szem előtt tartania. Márpedig azt mondom, ha az ember valamilyen rossz cselekedetre akar rávenni egy bírót, az olyan, mintha maga követné el a rosszat. Ez világos és egyértelmű, nincs mit válaszolni rá. Jól tudom, a társasági morál elvei mások. De nekem csak annyit kell kimutatnom, hogy valahányszor a mizantróp nevetség tárgya lett, mindig azt tette csupán, amit egy becsületes embernek tennie kell, s ha barátja feltételezte róla, hogy képes megszegni kötelességét, úgy eleve volt valami következetlenség a jellemében.

Mindazonáltal leleményes szerzővel van dolgunk, aki olykor érvényesülni engedi e jellem egész erejét; ám mindig csak olyankor, ha a jelenet ezáltal színpadiasabbá lesz, és még nyilvánvalóbb ellentét- vagy helyzetkomikum keletkezik. Ilyen például Alceste konok hallgatagsága, amit aztán a kokettnél zajló beszélgetés elszánt és heves kirohanásokkal tarkított szemrehányásai követnek.

No még! Szapulni még akárkit, jó urak!

Itt a szerző erőteljes különbséget tesz a mások megszólása és a mizantróp kifakadásai közt. A mizantróp epés és harapós; irtózik a rágalmazástól s a szatírát megveti. A köz ellen elkövetett bűnöket támadja, s általában a rossz embereket. Nem méltó hozzá, hogy másokat megszóljon, alantasan és titokban; megvetéssel és gyűlölettel nézi az ilyesmit, ha a többiek teszik, s ha rosszat mond valakiről, azzal kezdi, hogy a szemébe mondja. Az egész darabban nem is tesz olyan nagy hatást, mint éppen ebben a jelenetben, mert itt az, aminek lennie kell, s ha megnevetteti a földszintet, a becsületes embereknek nem kell pirulniok, amiért nevettek.

Általánosságban szólva, tagadhatatlan: ha a mizantróp még inkább mizantróp volna, nem lenne kevésbé megnyerő; őszintesége és határozottsága nem tűri a köntörfalazást, s így soha nem jönne zavarba. Tehát a szerző nem azért tompítja le olykor a jellemét, mintha kímélni akarná őt; ellenkezőleg, az a célja, hogy még nevetségesebbé tegye. Egy másik ok is erre indítja; nevezetesen a színmű mizantrópjának beszélnie kell arról, amit lát, de mivel a társaságban él, kénytelen olykor lakatot tenni a szájára és megszelídíteni a modorát, elismételni a hamis és hazug figyelmességeket, amelyek az udvariasságot teszik, s amelyeket az előkelő társaság mindenkitől megkövetel, aki azt akarja, hogy befogadják. Ha másként viselkednék, beszéde nem tenne hatást. A szerzőnek az az érdeke, hogy nevetségessé tegye, nem az, hogy bolondot csináljon belőle, s ha mindig bölcs volna, a közönség szemében bolondnak mutatkoznék.

Nehéz megválni e csodálatos darabtól, ha egyszer belevágtunk; minél többet elmélkedik róla az ember, annál több új szépséget fedez föl benne. De mert Molière valamennyi vígjátéka közül kétségkívül ebben foglaltatik a legjobb és legegészségesebb erkölcsi tanulság, ennek alapján kell megítélnünk a többit is. És ismerjük el: a szerző szándéka az volt, hogy elnyerje a romlott szellemek tetszését. Ennélfogva vagy egyenesen rosszra tanít, vagy valamiféle

hamis jót hirdet, ami még veszedelmesebb, mint ha magát a rosszat tanítaná, mert megtéveszt az ésszerűség látszatával, mert arra ösztökél, hogy inkább a társasági szabályokat kövessük, mint a becsület kívánalmait, mert azt sugallja, hogy az erkölcsösség valahol középen van a bűn és az erény között, és mert, a nézők nagy megkönnyebbülésére, arról győzi meg őket, hogy mihelyt nem követnek el leplezetlen gazságokat, máris becsületes emberek.

Igen könnyű dolgom volna, ha Molière után vizsgálat alá akarnám venni azokat a követőit is, akik sem tehetségét, sem becsületességét nem örökölték, ám csak annál inkább követték önző céljait, s azon fáradoztak, hogy a kicsapongó ifjúságnak és az erkölcstelen nőknek hízelegjenek. Nem tisztelem meg Dancourt-t azzal, hogy beszélek róla; ha kimondott trágárságok nem hangzanak is el darabjaiban, mégis csak olyan ember viseli el e darabokat, akinek füle van, de szeméremérzése nincsen.[33] Regnard szerényebb ugyan, de nem kevésbé veszedelmes; átengedi a másiknak a bukott nők szórakoztatását, ő maga a szélhámosok bátorításával foglalja el magát.[34]

Bármilyen hihetetlen, Párizs kellős közepén, a hatóság jóváhagyásával játszanak egy vígjátékot,[35] ahol a közönség szeme láttára kiszenvedett nagybácsi lakásában az unokaöcs – a darab becsületes hőse – derék kíséretével együtt olyan dolgokat művel, amelyeket a törvény kötéllel büntet. S nemhogy könnyekre fakadnának – hiszen hasonló esetben még a közömbös emberek szeméből is könnyeket csal ki az emberiesség –, még versengve gyártják a barbár tréfákat a halál szomorú tanújeleiről. A természet legszentebb jogait, legmegindítóbb érzéseit gúnyolják ki e szégyenletes jelenetben. A legbűnösebb fordulatokat halmozzák össze, merő szórakozásból, s oly derűvel, hogy mindez kedveskedésnek tűnik. Rágalom, gyanúsítás, lopás, csalás, hazugság, embertelenség – minden együtt van, és mindennek tapsolnak. Ám a halott gondol egyet és újjászületik, kedves unokaöccsének nagy bosszúságára; persze nem akarja jóváhagyni, amit a nevében műveltek, de megtalálják a mód-

ját, hogy erővel csikarják ki belőle a beleegyezést, és minden a szereplők meg a nézők kedve szerint végződik. Mert a nézők akarva-akaratlanul rokonszenvet éreznek e nyomorult fickók iránt, s azzal az épületes emlékkel távoznak a színházból, hogy szívük mélyén cinkosok voltak a szemük láttára elkövetett bűnökben.

Legyen bátorságunk kertelés nélkül beszélni. Van-e egy is közöttünk, aki biztos benne, hogy képes volna végignézni e vígjátékokat, ha feleennyi fortély se volna bennük? Van-e egy is, aki ne érezne némi bosszúságot, ha a szélhámost tetten érnék vagy megakadályoznák a csínytevésben? Egy is, aki ne válnék egy pillanatra maga is szélhámossá, miközben a szélhámosért izgul? Mert hiszen mi mást teszünk, amikor izgulunk valakiért, mint hogy helyébe képzeljük magunkat? Ugyancsak okulására válik az ifjúságnak, ha azt látja, hogy a meglett férfiak alig tudják megtartóztatni magukat a bűntől! De akkor tilos volna kifogásolható cselekedeteket ábrázolni a színpadon? Nem; csakhogy, igazság szerint, nagyon becsületes ember kell legyen az a szerző, aki egy gazfickót színpadra tud vinni.

E fogyatékosságok oly szorosan hozzátartoznak színházunkhoz, hogy aki megpróbálja kiküszöbölni őket, az elrontja magát a színházat is. Újabb szerzőink, jobb szándékoktól vezérelve, tisztább darabokat írnak; de mi történik? E darabok nem tesznek semminemű hatást, és nincs bennük valódi komikum. Igen tanulságosak, ha úgy tetszik, de még sokkal unalmasabbak. Mintha csak prédikációra menne a néző.[36]

A színház hanyatlásával oda az igazi szépség; a szerzők kénytelenek bájos apróságokkal pótolni, hogy elnyerjék a tömeg tetszését. Már nem tudják fenntartani a jellemek és a komikus helyzetek erejét, így aztán a szerelem iránti érdeklődést fokozzák. Ugyanezt teszik a tragédiában is, hogy pótolják az állam érdekében vállalt helyzeteket, mert az államérdek immár ismeretlen, s a természetes és egyszerű érzéseket, mert ezek már nem indítanak meg senkit. A szerzők versengve igyekeznek új erőt és új színezetet adni e ve-

szedelmes szenvedélynek; s Molière és Corneille óta csak regények arathatnak sikert a drámai színmű neve alatt.

A szerelem: nőuralom. Okvetlenül a nők szabják meg törvényeit, mert a természet rendje szerint övék az ellenállás, s ezt az ellenállást a férfiak csak úgy törhetik meg, hogy feláldozzák szabadságukat. Az ilyenfajta darabok hatására természetesen növekszik a női nem uralma, s az asszonyok meg a fiatal lányok a közönség tanítóivá lesznek, és olyan hatalomra tesznek szert a nézők fölött, amilyennel kedveseik fölött rendelkeznek. Úgy gondolja, uram, hogy e rendben nincs semmi visszás, s ha ennyi gonddal növelik a nők befolyását, akkor könnyebb lesz kormányozni a férfiakat?

Meglehet, van néhány társaságbeli nő, akire a becsületes embernek érdemes hallgatnia; de vajon általában tőlük kell-e tanácsot kérnünk, és nincs-e más mód meghajtani fejünket a női nem előtt, mint hogy a férfinemet lealacsonyítjuk? Nincs a természetben bájosabb lény, elismerem, nincs semmi, ami könnyebben megindítaná s a jó cselekvésére bírná az érző szíveket, mint egy kedves és erényes nő; de hol rejtezik e mennyei lény? Nem kegyetlenség-e annyi élvezettel szemlélni őt a színházban, hogy aztán a társaságban annyira másnak találjuk? Mindazonáltal a csábító kép megteszi hatását. A nézőt megigézik az erényesség e csodái, amiből aztán a becstelen nők húznak hasznot. Ha egy fiatalember a színházban ismeri meg a világot, azt fogja gondolni, legkönnyebben úgy léphet az erény útjára, ha szeretőt keres magának, aki majd odavezeti, s bízni fog benne, hogy legalábbis egy Constance-t[37] vagy egy Cénie-t[38] talál.* Így aztán a képzelt mintakép, a szerény és megindító külszín, a tettetett

* Nem meggondolatlanság tőlem, ha itt a *Cénie*-re hivatkozom, jóllehet e bájos darab egy nő műve. Mert jóhiszeműen keresem az igazságot, s nem tudok eltitkolni semmit, ami ellenkezik a véleményemmel: és nem egy bizonyos nőtől, hanem a nőktől általában tagadom meg a férfiak tehetségét. A *Cénie* szerzője iránti tiszteletemnek pedig annál szívesebben adok kifejezést, mert panaszkodnom kell beszédei miatt, és így érdek nélkül hajthatok fejet előtte, amint azt tenni szoktam, valahányszor dicséret kerül ki tollam alól.

nyájasság befolyása alatt, *nescius aurae fallacis*,[39] az esztelen ifjú vesztébe rohan, miközben azt képzeli, hogy erényes ember lesz belőle.

Itt az alkalom, hogy előterjesszem a következő problémát. A régiek többnyire igen nagy becsben tartották a nőket,* ámde megbecsülésüket azzal jelezték, hogy nem tették ki őket a köz ítéletének, és úgy juttatták kifejezésre a női szerénység iránti tiszteletüket, hogy hallgattak a nők többi erényéről. Az volt az elvük, hogy az erkölcsök abban az országban a legtisztábbak, ahol legkevesebbet beszélnek a nőkről, s hogy a legbecsületesebb nő az, akiről a legkevesebbet beszélnek. Ezt az elvet követte az a spártai férfi, aki, hallván, hogy egy idegen valamely általa ismert hölgy dicséretét zengi, haragosan közbevágott: Hagyod abba e derék nő szapulását! Innen volt az is, hogy vígjátékaikban a szerelmes nők és az eladó lányok mindig rabszolgák vagy hetérák voltak. Olyan nagy jelentőséget tulajdonítottak a női nem szerénységének, hogy úgy vélték, nem viseltetnének kellő tapintattal iránta, ha egy becsületes leányt állítanának a színpadra, még ha csak kitalált alakként is.** Egyszóval, a leplezetlen bűn látványa kevésbé bántotta őket, mint a megsértett szeméremé.

Nálunk, ellenkezőleg, azt a nőt tisztelik a legjobban, aki a legnagyobb feltűnést kelti, akiről a legtöbbet beszélnek, aki a legtöbbet forog a társaságban, aki a leggyakrabban ad vacsorát, aki a legparancsolóbb hangon szólal meg, aki megítéli, elhatározza, eldönti, kimondja, megállapítja, hogy milyen rang és milyen hely illeti meg a képességeket, az érdemet, az erényt, s akinek ravasz alázatoskodók

* Különféle megtisztelő neveket adtak nekik, amelyek a mi körünkben ismeretlenek vagy alantasnak számítanak. Tudjuk, milyen értelemben használta Vergilius a *matres* szót egy olyan alkalommal, midőn a trójai anyák egyáltalán nem viselkedtek okosan.[40] Mi legfeljebb a *hölgyek* szót tehetnők a helyébe, de ez nem mindegyikükre alkalmazható, s lassacskán elavul, a divatos modor immár tiltja a használatát. Megfigyeltem, hogy a régiek szívesen merítették a megbecsülés kifejezésére szolgáló címeket a természeti jogból, míg mi csak a rang jogaiból merítünk ilyesmit.

** Ha a tragédiákban másként jártak el, ez azért volt, mert színházuk politikai rendszerének megfelelően nem bántotta őket az a gondolat, hogy a magas rangú személyeknek nincs szüksége szeméremre, s az ilyen személyek mindig kivételt tesznek az erkölcsi szabályok alól.

a legalantasabb módon koldulják a kegyeit. A színpadon még rosszabbul áll a dolog. A társaságban a nők alapjában véve nem tudnak semmit, bárha mindenek fölött ítélkeznek is; de a színházban a szerzők kegyéből a férfiak tudásának tudóivá, filozófussá lesznek, és nemünket tulajdon képességeivel semmisítik meg; a bolond nézők pedig jóhiszeműen elmennek megtanulni a nőktől, amit annyi gonddal ők maguk sugalmaztak nekik. Valójában gúnyt űznek belőlük, gyerekes hiúsággal vádolják őket, ha ezt teszik, s nem kétlem, hogy a legokosabbakat felháborítja a dolog. Lapozza át az újabb darabok többségét: mindenütt egy nő az, aki mindent tud, aki mindenre megtanítja a férfiakat, mindig az udvarhölgy adja a katekizmust a kis Jehan de Saintré[41] szájába. A gyermek nem tudná elfogyasztani a kenyerét, ha nem a nevelőnője szelné le neki. Így fest a dolog az új színdarabokban. A szobalány a színpadon van, a gyermekek pedig a földszinten ülnek. Ismétlem: nem tagadom, hogy e módszernek vannak előnyei, s hogy az ilyen nevelők súlyt és értéket adhatnak tanításuknak; de térjünk vissza kérdéseimre. Azt kérdezem, mi válik inkább a nők becsületére, s mi adja meg jobban a nemüknek kijáró tiszteletet, a régiek szokása, vagy a miénk?

Ugyanazon oknál fogva, mely tragikus és komikus darabjainkban befolyást ad a nőknek a férfiak fölött, az ifjak is befolyást szereznek az öregek fölött. Ez is kiforgatása a természetes viszonyoknak, s nem kevésbé kifogásolható, mint a másik. Minthogy e színdarabokban mindig a szerelmesekre irányul az érdeklődés, ebből az következik, hogy az élemedett korú alakoknak mindig másodrendű szerep jut. Vagy valamilyen cselszövésben sántikálnak, hogy megakadályozzák az ifjú szerelmesek vágyainak teljesülését, s akkor gyűlöletesek; vagy ők maguk is szerelmesek, és akkor nevetségesek. *Turpe senex miles.*[42] A tragédiákban zsarnokok, bitorlók gyanánt jelennek meg, a komédiákban irigyek, uzsorások, tudálékosok, elviselhetetlen apák, s az egész világ összeesküszik, hogy kijátssza őket. Ilyen tiszteletre méltó színben tüntetik föl az öregeket a színdarabok, ilyen tisztele-

tet ébresztenek irántuk az ifjúságban. Köszönjük meg a *Zaïre* és a *Nanine* jeles szerzőjének,[43] hogy megkímélte e gyalázattól a tiszteletre méltó Luzignant és a jó öreg Philippe Humbert-t. Van még egy-két ilyen példa, de elég-e ennyi, hogy útját állják az előítéletek áradatának, és feledtessék, hogy a legtöbb szerző milyen előszeretettel alacsonyítja le a bölcsesség, a tapasztalat és a tekintély korát? Ki kételkedhetik benne: ha megszokjuk, hogy az öregeknek mindig alantas szerep jut a színházban, a társadalomban is hajlamosabbak leszünk eltaszítani őket magunktól, és ha megszokjuk, hogy az életből ismert öregeket összekeverjük a vígjátékok vén szószátyáraival, akkor ugyanúgy megvetésünkkel fogjuk sújtani az előbbieket, mint az utóbbiakat. Figyelje meg, a párizsi társaságokban milyen öntelt és léha modorban, milyen magabiztos és ellentmondást nem tűrő hangon társalkodnak a szemérmetlen ifjak, míg a félénk és szerény öregek vagy ki sem merik nyitni a szájukat, vagy alig találnak meghallgatásra. Láthatunk-e bármi ehhez hasonlót a vidéken s azokon a helyeken, ahol nem létezik színház? S az ősz homlok meg a fehér haj nem parancsol-e tiszteletet a világon mindenütt, kivéve a nagyvárosokat? Erre azt válaszolhatja valaki, hogy Párizsban az öregek is hibásak benne, ha megvetendővé válnak, mert nem úgy viselkednek, ahogy korukhoz illik, hanem tapintatlanul átveszik a fiatalok öltözékét és modorát; s ha egyszer a piperkőcöt játsszák, mint amazok, nem csoda, hogy ennek a mesterségnek a terén az utóbbiaknak kedvez a közvélemény. Csakhogy, éppen ellenkezőleg, azért kényszerülnek a fiatalok utánzásához folyamodni, mert máskülönben nem tűrik meg őket, és még mindig jobban örülnek, ha nevetséges tulajdonságaikkal válnak elviselhetővé, mint ha sehogyan sem. Nem mintha a sok magakelletéstől valóban kellemes emberekké válnának; nem mintha egy hatvanéves piperkőc nagyon bájos személy volna. De még tapintatlansága is hasznára válik: mert eggyel több diadal a nők számára, ha egy Nestort foghatnak szekerük elé és úgy hihetik, megmutatják a világnak, hogy az

öregkor jege nem óv meg a belőlük áradó tűztől. Ezért bátorítják a nők minden erejükkel Kithérának e rangidős hódolóit; ezért van bennük annyi kajánság, hogy elbűvölő férfiakként kezeljék a vén bolondokat, akiket kevésbé találnának szeretetre méltónak, ha kevésbé volnának különcködők. De térjünk vissza a tárgyhoz.

Nem ez az egyedüli következménye annak, hogy a színjáték kizárólag a szerelem révén kelt érdeklődést. Sok egyéb következményt is tulajdonítanak e ténynek, súlyosabbakat és jelentősebbeket. Nem vizsgálom meg itt, hogy e következmények fennállnak-e a valóságban; mindenesetre sűrűn és nyomatékosan beszélnek róluk az egyházi szerzők.[44] Ha valamely ragályos szenvedély képe veszedelmes lehet, válaszolták nekik, úgy e veszélyt megelőzi az ábrázolás módja; a szerelem, ha a színpadon jelenik meg, törvényessé válik, célja becsületes lesz; gyakran feláldozzák a kötelességnek és az erénynek, s mihelyt bűnbe esik, el is nyeri büntetését. Igen helyes; de nem mulatságos-e, hogy ily módon utólag akarják az ész parancsai szerint megrendszabályozni a szív gerjedelmét, és hogy ki kell várni a végkifejletet, ha meg akarjuk tudni, milyen hatást tesznek azok a helyzetek, amelyek kiváltják őket? Nem azt vetik a színház szemére, hogy bűnös szenvedélyeket ébreszt, hanem hogy hajlamossá teszi a lelket a túlságosan lágy érzelmekre, amelyek aztán az erény rovására keresnek beteljesülést. A színházban érzett meghatottságnak nincs határozott tárgya, de létrehozza az ilyen tárgy szükségletét; nem azonos a szerelemmel, de felkészít rá, hogy szerelmet érezzünk; nem választja ki a személyt, akit szeretnünk kell, de választásra kényszerít. Tehát csak attól függően lehet ártatlan vagy bűnös, hogy jellemünk alapján mit kezdünk vele, jellemünk pedig független a példától. Még ha igaz volna is, hogy a színház csak törvényes szenvedélyeket fest elénk, következik-e ebből, hogy e szenvedélyek gyengébb benyomást tesznek, s hatásuk kevésbé lesz veszedelmes? Mintha az ártatlan gyengédség eleven képe kevésbé volna édes és csábító, s kevésbé tudna felhevíteni egy érzé-

keny szívet, mint a bűnös szerelem képei, amelyek a bűn keltette borzadállyal legalább ellenmérget is nyújtanának. És ha az ártatlanság gondolata néhány pillanatra megszépíti is az érzést, amelyet kísér, a körülmények csakhamar kitörlődnek az emlékezetből, míg az oly igen édes szenvedély benyomása mélyen bevéső dik a szívbe. Manilius patríciust kiűzték a római szenátusból, mert leányának jelenlétében megcsókolta feleségét; de mi kifogásolható volt e cselekedetben önmagában véve? Kétségkívül semmi; sőt dicséretes érzés kifejezése volt. Ám az anya tiszta felindulása kevésbé tiszta indulatokat sugalmazhatott a leánynak. Így hát egy igen tisztességes cselekedet a romlottság példája lett. És ilyen hatást tesz a színház számára megengedett szerelem is.

Azt állítják, kigyógyulunk a szerelemből, ha meglátjuk, hogy milyen gyengévé teszi az embert. Nem tudom, mit gondolnak erről a szerzők, de látom, hogy a nézők mindig a gyenge szerelmes oldalán állnak, s olykor még bosszankodnak is, hogy miért nem még gyengébb. Kérdem én: így kell-e elkerülni, hogy hozzá hasonlóvá legyünk?

Emlékezzék, uram, arra a darabra, amelyet – azt hiszem – együtt láttunk néhány év előtt; nem várt élvezetet nyújtott nekünk, akár azért, mert a szerző több színpadi szépséget vitt belé, mint gondoltuk volna, akár azért, mert a színésznő hozzáadta megszokott báját a szerephez, amelyet alakított. Racine *Bérénice*-ére gondolok. Milyen hangulatban várja a néző a darab kezdetét? Megvetést érez valaki iránt, aki császár és római, de akárcsak az emberek alja, ingadozik szeretője és kötelessége közt, aki szüntelenül megalázó bizonytalanságban lebeg, és nőies panaszkodással alacsonyítja le csaknem isteni szerepét, a történelem adományát, aki hitvány szeptevő létére akar a világ jótevője s az emberiség gyönyörűsége lenni. És mit gondol ugyanez a néző az előadás után? Végül is sajnálni fogja ezt az érzékeny embert, akit megvetett, rokonszenv ébred benne a szenvedély iránt, amelyet korábban bűnösnek tartott,

s titkon arról suttog majd, hogy mily nagy áldozat volt lemondani e szenvedélyről a hon törvényeinek kedvéért. Titus szerepét igen jól alakították, és valóban igen hatásos lett volna, ha méltó hozzá; de mindenki érezte, hogy a szerző rokonszenve elsősorban Bérénice felé irányul, és hogy az ő szerelmének sorsa határozta meg a tragikus végkifejlet jellegét. Nem mintha szüntelen panaszkodása nagy érzelmeket kavart volna a darab folyása közben; de az ötödik felvonásban, amikor abbahagyta a panaszkodást, s komor külsővel, száraz szemmel és elhaló hangon szólaltatta meg reménytelenséggel határos hideg fájdalmát, a színésznő művészete csak még megkapóbbá tette a szerepet, s a nézők, lelkük mélyéig megindultan, sírni kezdtek, midőn Bérénice már nem sírt. Mi mást jelentett volna ez, mint hogy azért reszkettek, hogy el ne küldje őt Titus; mint hogy előre megérezték, micsoda fájdalom markolna szívébe, és mindenki azt szerette volna, bárcsak hagyná Titus, hogy legyőzzék, még azon az áron is, hogy ezután kevésbé fogják tisztelni. Nemde olyan tragédia ez, amely híven teljesítette a célját, és megtanította a nézőket, hogyan kell leküzdeni a szerelem okozta gyengeséget?

A végkifejlet rácáfolt e titkos vágyakra, de mit számít az? A végkifejlet nem törli el a darab hatását. A királynő távozik, búcsút sem int a földszintnek; a császár *invitus invitam*[45] küldi haza, s hozzátehetnők: *invito spectatore*.[46] Hiába maradt Titus római, magányosan áll elhatározásával: a nézők mind nőül vették Bérénice-t.

De még ha vitatkozni lehetne is a hatás fölött, még ha azt állítaná is valaki, hogy a darabnak az az erő és erény ad súlyt, amellyel Titus legyőzi önmagát, s hogy ennélfogva a Bérénice sorsa fölött szánakozó néző könnyen szánakozhat, ezzel csak az én elveimhez térnénk vissza. Mert, amint már mondottam, a kötelesség és az erény oltárán hozott áldozatok titkos vonzása senkit sem hagy közömbösen, még a romlott szíveket sem; s hogy ezt az érzést nem a darab kelti fel, azt bizonyítja, hogy már az előadás kezdete előtt megvolt a nézőkben. De ez még nem jelenti, hogy egynémely beteljesült

szenvedélyt ne tartanának többre magánál az erénynél, s hogy jóllehet elégedetten látják Titust erényesnek és nemes lelkűnek, ne lettek volna még elégedettebbek, ha boldognak és gyengének látják őt, vagy legalábbis ne lettek volna szívesen boldogok és gyengék az ő helyében. Hogy ezt az igazságot kézzelfoghatóvá tegyük, képzeljük el, hogy a darab végkifejlete homlokegyenest ellenkezik a szerző adta befejezéssel. Hogy miután jobban megvizsgálta szívét, Titus, mivel sem Róma törvényeit megszegni, sem a boldogságot a becsvágynak feláldozni nem akarja, lemond birodalmáról Bérénice lábainál. Képzeljük el, hogy Bérénice-t meghatja e roppant áldozat; érzi, hogy kötelessége volna visszautasítani szerelmese kezét, mégis elfogadja; hogy mindkettő megrészegül a szerelem, a béke és az ártatlanság varázsától, lemondanak a hiú nagyságról, s a lélek természetes rezdülései által sugallt, szelíd derűvel választják sorsukat, hogy boldog ismeretlenségben éljenek a föld valamely szegletén. Képzeljük el, hogy e megindító jelenetet gyöngéd és megható érzések lengik be: a tárgy magától kínálja, Racine pedig igen jól kidomborította volna őket. Végezetül képzeljük el, hogy Titus, mielőtt elhagyná a rómaiakat, beszédet intéz hozzájuk, a helyzetnek és a tárgynak megfelelően: kétséges-e, hogy – hacsak a szerző nem tartozik a legügyetlenebbek közé – az ilyen beszéd hallatán az egész gyülekezet könnyekben fog kitörni? Ezzel a befejezéssel a darab, ha úgy tetszik, kevésbé volna jó, kevésbé volna tanulságos, kevésbé volna hű a történelemhez; de vajon kevesebb élvezetet okozna emiatt, s a nézők kevésbé elégedetten távoznának a színházból? Az első négy felvonás nagyjából olyan maradna, amilyen most, de a tanulság az ellenkezőjére válnék. Ennyire igaz, hogy a szerelem látványa mindig mélyebb benyomást tesz, mint az erkölcsi tanítás, és hogy a tragédia hatása tökéletesen független a végkifejlet hatásától.*

* A *Pamela* VII. kötete igen éleselméjűen vizsgálja Racine *Andromaché*-ját;[47] itt kiviláglik, hogy ez a darab sem követi jobban állítólagos célját, mint a többi. [Az 1782-es kiadás jegyzete.]

Ha meg akarjuk tudni, biztos-e, hogy a tragédia, mivel bemutatja a mértéktelen szenvedélyek végzetes következményeit, védekezni is megtanít ellenük, forduljunk a tapasztalathoz. Igen nagy erővel ábrázolja e végzetes következményeket a *Zaïre:* a két szerelmes életével fizet szerelméért, s Orosmane az életénél is sokkal többel, mert hiszen azért végez magával, hogy megszabaduljon az emberi szívet marcangoló érzések legkegyetlenebbikétől: ledöfte szeretőjét, s elhatalmasodik rajta a lelkifurdalás. Így hát a darab kétségkívül igen erőteljes tanulsággal szolgál. Mindazonáltal szeretnék csak egy embert is látni, akár férfit, akár nőt, akinek van mersze azzal dicsekedni, hogy a *Zaïre* jól felvértezte a szerelem ellen. Szinte hallom, ahogy a nézők azt mondják magukban a tragédia végén: Ah! ha én kapnék egy Zaïre-t, én bizony nem ölném meg. Ha a nők fáradhatatlanul tódultak e bűbájos darabhoz és odacsődítették a férfiakat is, egyáltalán nem azért, hogy a hősnő példáján megtanulják nem utánozni oly balul sikerült áldozatát,[48] hanem azért, mert a színre vitt tragédiák közül egy sem mutatja be több bájjal a szerelem hatalmát és a szépség diadalát, és mert ráadásul még azt is megtanulják belőle, hogy nem jó, ha az ember a látszat után ítéli meg a szeretőjét. Hogy Orosmane feláldozza Zaïre-t a féltékenységének, nos, az érzékeny nők nem rettegnek a szenvedély netovábbját látni ebben: mert kisebb baj, ha valaki a szeretője kezétől vész el, mintha lagymatagon szeretik.

Ábrázolják a szerelmet, ahogy tetszik: csábító lesz, vagy nem lesz szerelem. Ha rosszul ábrázolják, a darab lesz rossz, ha jól ábrázolják, mindent homályba borít maga körül. A sok harc, baj és szenvedély csak még megindítóbbá teszi, mint ha semmilyen ellenállást nem kellene leküzdenie. Szomorú következményei nemhogy elriasztanának, még a balsors is csak növeli varázsát. Az ember akaratlanul azt mondja magának: az ilyen gyönyörűséges érzés mindenért kárpótol. Ez az édes kép észrevétlenül meglágyítja a szívet: megőrizzük a szenvedélyből, ami örömet szerez, és elhagyunk

belőle mindent, ami meggyötör. Senki sem gondolja magáról, hogy kötelessége volna hősnek lenni, s így csodálják ugyan a becsületes szerelmet, de közben átadják magukat a bűnös szerelemnek.

A szerelem képei végezetül éppen azért válnak veszedelmessé, mert a szerzők veszélytelennek akarják feltüntetni őket: a színpadon mindig becsületes lelkek között lángol föl a szerelem, a két szerelmes mindig a tökély mintaképe. S hogyne tartanók kedvesnek e csábító szenvedélyt, ha a két szerelmes szív már külön-külön is igen kedves nekünk? Kétlem, hogy léteznék egyetlen drámai színmű is, ahol a néző rokonszenve ne volna a szerelemé. Ha egy szerencsétlen viszonzatlanul lángol valakiért, egész biztosan a földszint megvetésének tárgya lesz. Azt hiszik, csodát művelnek, amikor attól függően tesznek tiszteletre vagy megvetésre méltóvá egy szerelmes férfit, hogy szerelme meghallgatásra talál-e, és a gyengéd érzelmekre irányítanak minden rokonszenvet, amely az erényt illeti meg. Pedig inkább arra kellene tanítani az ifjakat, hogy tartózkodjanak a szerelem ábrándképeitől, kerüljék tévelygéseit a vak vágyakozásnak, mely mindig azt hiszi, hogy valódi megbecsülésen alapul, és óvakodjanak kiszolgáltatni az erényes szívet az olyan tárgynak, amely nem méltó az odaadásra. Csak egy darabot ismerek, ahol a hős rosszul választott, s ez a *Mizantróp*.* Hogy szerelmesnek ábrázolja a mizantrópot, ezzel még nem tett semmi rendkívülit Molière; a zseniális tett az volt, hogy egy kokett iránt lobbantotta szerelemre. Az összes többi színdarab a tökéletes nők kincsestára. Szinte azt mondhatnók, valamennyien a színházban kerestek menedéket. Vajon hű képe ez a társadalomnak? Vajon így szokás gyanakvást ébreszteni ama szenvedély iránt, mely annyi nemes születésű ember vesztét okozza? Kis híján elhitetik velünk, hogy a becsületes

* Tegyük hozzá *A londoni kalmár*-t, e csodálatos darabot;[49] nem ismerek francia színművet, amelynek erkölcsi tanulsága ennyire célratörő volna. [1782.]

emberek okvetlenül szerelmesek, és hogy a viszontszeretett szerelmes csakis erényes lehet. Igen jó tanítás, való igaz!

Még egyszer mondom, nem akarok ítélkezni abban a kérdésben, hogy jó dolog-e a szerelemre alapozni a színház vonzerejét, de állítom, hogy ha a szerelem képe olykor veszedelmes, úgy mindig is az lesz, bármit tegyenek az elpalástolására. Azt állítom, hogy rosszhiszeműen vagy tudatlanul beszél, aki a szerelem keltette benyomásokat más, tőle idegen benyomásokkal akarja helyesbíteni, mert ezek nem kísérik el a szívig az előbbieket, vagy a szív hamarosan elválasztja a kettőt, s az ilyen benyomások még leplezik is a szerelem veszélyeit és új vonzerőt kölcsönöznek e csalóka érzelemnek, amely által ez vesztébe taszít mindenkit, aki átadja magát neki.

Akár a színház általános természetéből vezetjük le a legjobb formákat, amelyekre képes, akár azt vesszük vizsgálat alá, amit egy felvilágosult század és egy felvilágosult nép tett a mi színházaink tökéletesbítéséért, e különböző megfontolásokból, úgy hiszem, levonhatjuk azt a következtetést, hogy a színház és a színjátékok hatása önmagában soha nem lehet sem jó, sem üdvös. Mert ha csak kedvező oldalukat nézzük is, nem hajtanak annyi hasznot, hogy ne járjanak még több hátrányos tulajdonsággal. Nos hát, a színház nem képes jobbá tenni, de – éppen haszontalan volta miatt – nagyon is megronthatja az erkölcsöket. Minden hajlandóságunknak kedvez, és így új hatalmat kölcsönöz azoknak, amelyek uralkodnak fölöttünk; kedélyünket állandóan felzaklatja, és így elbágyaszt, elerőtlenít minket, képtelenné tesz rá, hogy szenvedélyeinknek ellenálljunk; s ha vonzódást ébreszt az erény iránt, meddő vonzalom ez, csak arra jó, hogy önzésünket kielégítse, az erény gyakorlására nem kényszerít rá. Tévednek hát azok a honfitársaim, akik önmagában nem helytelenítik a színházat.

Ezek a jelenségek az ábrázolt dolgokkal kapcsolatosak; de a színháznak vannak más, nem kevésbé szükségszerű következményei is, amelyek közvetlenül a játékszínnel és a színjátszó személyekkel függnek össze, s a már idézett genfiek ez utóbbiaknak tudják be a fényűzés, a cicomázkodás és a tékozlás iránti kedvet, okkal tartván tőle, hogy a színházzal együtt ezek is megjelennének nálunk. Nem kell a színészeket, elég a színházat látogatni; az a pompa, amit ott találunk, s a színészek ékszerei könnyűszerrel felébresztik ezt a kedvet. Ha a színháznak csak annyi hatása volna, hogy néhány órára megszakítja a polgári és otthoni ügyek folyását, és biztos menedéket ád a semmittevésnek, az a kényelem, hogy nap mint nap elmehetünk ugyanarra a helyre megfeledkezni magunkról és idegen dolgokra figyelni, akkor is más szokásokat oltana a polgárokba és új erkölcsöket alakítana ki bennük – ámde hasznosak vagy ártalmasak lennének-e az ilyen változások? Ez a kérdés nem annyira a színművek, mint inkább a nézők vizsgálatától függ. Bizonyos, hogy e változások valamennyiünket nagyjából ugyanarra a pontra juttatnák, tehát eredeti állapotukból kiindulva kell a különbséget felbecsülnünk.

Ha a szórakozás közömbös természetű (és szeretném egy pillanatra feltenni, hogy a színház ilyen), úgy attól függően kell jónak vagy rossznak ítélnünk, hogy milyen természetű foglalatosságot szakít meg, kivált ha eléggé eleven ahhoz, hogy maga is állandó foglalatossággá váljék és az élvezése iránti hajlandóság elragadja a munkakedv helyét. Az ész azt kívánja, hogy pártfogoljuk az olyan emberek szórakozását, akik ártalmas foglalkozást űznek és eltérítsük ugyane szórakozástól a hasznos mesterségek művelőit. Egy másik általános meggondolás a következő: nem jó rábízni a dologtalan és romlott emberekre, hogy maguk válasszák meg, hogyan szórakoznak, nehogy bűnös hajlamaiknak megfelelő szórakozást keressenek és éppoly kártékonnyá váljanak élvezeteik, mint ügyes-bajos dolgaik terén. De ha valamely egyszerű és dolgos nép felüdülést keres

a munka fáradalmai után, nyugodtan rábízhatjuk, mikor és hogyan teszi; soha nem kell tartanunk tőle, hogy visszaél a szabadsággal, és szükségtelen azzal gyötörnünk magunkat, hogy kellemes szórakozást keresünk neki. Mert ahogy nem kell nagy művészettel készíteni az olyan ételeket, amelyeket megfűszerez az önmegtartóztatás meg az éhség, ugyanúgy a fáradságtól kimerült emberek élvezeteihez sem kell sok, hiszen az ő számukra már a pihenés is igen édes élvezet. Egy nagyvárosban, amely tele van cselszövő, munkátlan, vallástalan emberekkel, kiknek a tétlenségtől, a semmittevéstől, az élvezetek szeretetétől és a sok szükséglettől megrontott képzelete csak szörnyeket szül és csak gaztetteket sugall, egy nagyvárosban, ahol az erkölcs és a becsület semmi, mert az emberek könnyűszerrel kivonják viselkedésüket a nyilvánosság látóköréből, és így mindenkit csak a hitele után ismernek és a vagyona szerint tisztelnek, a kormányzat nem szaporíthatná oly nagyon a megengedett élvezeteket és nem iparkodhatnék oly nagyon kellemessé tenni őket, hogy valóban megszabadítsa a magánszemélyeket a kísértéstől, hogy veszedelmesebb élvezeteket keressenek. Mivel megakadályozni, hogy ténykedjenek, annyi, mint megakadályozni, hogy rosszat cselekedjenek, ezért ha napi két órát sikerül elragadni a bűn gyakorlásától, úgy egy tizenketted résszel kevesebb bűnt követnek el. S ha az előadott és előadásra váró színművek beszélgetés tárgya lesznek a kávéházakban meg az ország semmirekellőinek és gazfickóinak más tanyáin, ennyivel is kevesebbet kell féltsék a családapák lányaik vagy feleségeik becsületét, a maguk vagy a fiaik erszényét.

De a kisvárosokban, a kevésbé népes helyeken, ahol a magánszemélyek mindig a köz látókörében élnek, és egymás született cenzorai, a kormányzat pedig könnyűszerrel felügyel valamennyiükre, a kisvárosokban homlokegyenest ellenkező elveket kell követni. Ha van ipar, ha vannak mesterségek, műhelyek, úgy óvakodni kell tőle, hogy elvonjuk az embereket a mohó érdektől, mely a fáradozásban leli élvezetét és az alattvalók fösvénysége által teszi gazdaggá az uralkodót.

Ha nincs ipar, s az ország lakosai dologtalanul is megélnek, úgy nem az a dolgunk, hogy külön tápot adjunk a tunyaságnak, az egyszerű és könnyű élet amúgy is túlzottan kedvez neki; ellenkezőleg, elviselhetetlenné kell tennünk a semmittevést, az unalom által kell rákényszerítenünk az embereket, hogy hasznosan töltsék az időt, amellyel visszaélni nem volna módjuk. Látom, Párizsban, ahol mindent a látszat után ítélnek meg, mert nincs ráérő idő bármit is megvizsgálni, Párizsban azt képzelik, hogy a vidéki városok többségében, ahol első pillantásra a bágyadt dologtalanság hangulata csapja meg az embert, a lakosok ostoba tétlenségbe merülnek, és csak vegetálnak vagy veszekszenek és egymást zaklatják. Könnyen kijózanodhatunk e tévedésből, ha megfontoljuk, hogy a Párizsban tündöklő tollforgatók többsége, a legtöbb hasznos felfedezés és új találmány vidékről került a fővárosba. Maradjunk csak egy időre valamely kisvárosban, ahol, eleinte úgy hittük, csak gépeket találunk: hamarosan sokkal értelmesebb embereket fogunk találni a nagyvárosi majmoknál, mi több, szinte biztos, hogy felfedezünk az ismeretlenség homályában valamilyen leleményes embert, aki meglep a tehetségével, a munkáival, s akit még jobban meglepünk mi magunk a bámulatunkkal, mert miközben előnkbe tárja a munka, a türelem és a szorgalom csodáit, azt hiszi, csupa olyasmit mutat nekünk, ami Párizsban közismert. Ilyen egyszerű az igazi géniusz: nem sző cseleket, nem ügyködik, nem ismeri és nem is gondol rá, hogy keresse a dicsőség és a vagyon útjait, senkihez nem hasonlítja magát, minden erejét önmagából meríti, nem veszi fel a sértéseket és alig veszi észre a magasztalást; ha ismeri is önmagát, nem maga választja meg a helyét, s anélkül élvezi a tehetségét, hogy értékelné.

Egy kisvárosban, ha szem előtt tartjuk is az arányokat, kétségkívül kevesebb tehetséget találunk, mint egy nagyban, mert a szenvedélyek kevésbé elevenek és a szükségletek sem olyan szorongatók. De több eredeti szellemmel, több újító leleménnyel, több igazán új dologgal találkozunk, mert az emberek nem utánozzák annyira

egymást, mert kevés a minta és ezért mindenki többet merít önmagából és többet ad a műveihez abból, ami az övé; mert az emberi szellem kevésbé széles körű, kevésbé süllyed bele a közvéleménybe, s jobban forr és alakul a nyugodt magányban; mert aki kevesebbet lát, az többet képzel; végül pedig azért, mert kevésbé sürget az idő, és így az ember jobban ráér kifejteni és fontolóra venni gondolatait.

Emlékszem, fiatal koromban meglehetősen tetszetős és talán az egész világon egyedülálló látványban volt részem Neuchâtel környékén. Egy egész hegyet házak borítottak, mindegyik a hozzá tartozó földek közepén állt, s így e házak, amelyek egymástól éppoly egyenlő távolságra estek, mint amilyen egyenlő volt tulajdonosaik vagyona, a hegy számos lakosának egyszerre kínáltak visszavonult elmélkedést és a társaság örömeit. E boldog parasztok valamennyien jómódban élnek, nem fizetnek adót, járandóságot, nem állnak fölöttük intézők, nem tartoznak robotolni; a lehető legnagyobb gonddal művelik meg a földeket, melyeknek terméke az övék, s ami szabad időt a földművelés hagy nekik, azt arra fordítják, hogy temérdek kézműves tárgyat készítsenek és hasznosítsák természettől kapott leleményességüket. Kivált télen, mikor a hó olyan magas, hogy nehéz közlekedniök, mindenki bezárkózik a jó melegbe, népes családjával együtt, csinos és tiszta faházába,* amelyet ő maga épített, ezernyi szórakoztató munkát végez, ami előzi az unalmat otthonából és növeli jólétét. Soha még asztalos-, lakatos-, üveges-, esztergályosmester nem került a vidékre: valamennyien asztalosok, lakatosok, üvegesek, esztergályosok önmaguk számára, de mások

* Szinte hallom, amint valamelyik párizsi széplélek felkiált – feltéve, hogy a saját szemével olvassa, ami ezen a helyen vagy annyi más helyen áll –, és nagy tudálékosan bebizonyítja a hölgyeknek (mert ezek az urak főként a hölgyeknek szoktak mindenfélét bebizonyítani), hogy képtelenség, a faházak nem lehetnek melegek. Vaskos hazugság! Fizikai tévedés! Ah, szegény szerző! Ami engem illet, nem tudok választ e bizonyításra. Csak annyit tudok, hogy a svájciak melegben töltik a telet, hófödte faházaikban.

számára senki nem az. A sok kényelmes, sőt mutatós bútor között, melyek háztartásukat alkotják és lakásukat ékesítik, a sok bútor között egy sincs, amelyet ne a gazda keze készített volna. Még arra is marad szabad idejük, hogy temérdek különféle eszközt eszeljenek ki és készítsenek acélból, fából, kartonból; ezeket aztán eladják az idegeneknek, és nem egy egészen Párizsig eljut, mint például a fából készült kis faliórák, amelyeket néhány éve láthatunk. És bármilyen hihetetlennek tűnik, mindannyian egyesítik magukban az órakészítés alá tartozó valamennyi mesterséget, és maguk készítik szerszámaikat.

Ez még nem minden: hasznos könyveik vannak, és meglehetősen tanultak; mindenről értelmesen okoskodnak, egynémely dologról pedig igazán éleselméjűen.* Mágnest, szemüveget, szivattyút, barométert, sötétkamrát készítenek; kárpitosaik a legkülönfélébb szerszámok tömkelegét használják; ha egy paraszt hajlékát látjuk, azt hinnők, egy gépész műhelyében vagy egy kísérletező fizikus dolgozószobájában vagyunk. Mindenki tud egy kicsit rajzolni, festeni, számolni; a többség fuvolázik; sokan vannak, akik konyítanak egy kicsit a zenéhez és tisztán énekelnek. Ezeket a mesterségeket nem tanítók okítják, hanem úgyszólván a hagyomány adja tovább őket. Azok közül, akik, mint láttam, értettek a zenéhez, az egyik azt mondta nekem, hogy apjától tanulta, a másik, hogy a nénikéjétől, a harmadik, hogy unokafivérétől, némelyek pedig azt hitték, hogy mindig is értettek hozzá. Egyik leggyakoribb szórakozásuk, hogy feleségükkel és gyermekeikkel négyszólamú zsoltárokat énekelnek, s az ember meglepetve hallja fölszállni e falusi kunyhókból Goudimel[51] erőteljes és férfias harmóniáit, amelyeket tudós művészeink oly régen elfeledtek.

* Példaképpen megemlíthetek egy kiváló férfiút, akit jól ismernek Párizsban, s a Tudományos Akadémia többször megtisztelt helyeslő véleményével. A hírneves Rivaz úrra gondolok, Valais-ből.[50] Tudom, nemigen akad párja honfitársai közt, de végtére is közöttük élve tanult meg föléjük emelkedni.

Nem tudtam ráunni az elbűvölő hajlékok bejárására, miként lakóik sem untak rá, hogy a legőszintébb vendégszeretetet tanúsítsák irányomban. Sajnos fiatal voltam: kíváncsiságom gyermeki volt, s inkább a mulatságot kerestem, mint az okulást. Kevés megfigyelést tettem, és harminc év után azok is kitörlődtek emlékezetemből. Csak arra emlékszem, hogy nem szűnő csodálatot ébresztett bennem a leleményesség és az egyszerűség különös keveréke, amelyet e rendkívüli emberek körében felfedeztem, holott e tulajdonságok, azt hinnők, csaknem összeegyeztethetetlenek, és sehol másutt ilyesmit nem találtam. Egyébiránt semmi nem maradt meg bennem erkölcseikből, társadalmukból, jellemükből. Ma más szemmel néznék e boldog vidékre, de a sors, úgy látszik, nem akarja, hogy viszontlássam. Ó, jaj, rajta keresztül vezet az út hazám felé!

E futó pillantás után tegyük fel, hogy ama hegy tetején, a lakóhelyek középpontjában állandó és olcsó színházat létesítenek, mondjuk, azzal az ürüggyel, hogy tisztes felüdülést nyújtanak azoknak az embereknek, akik szakadatlanul dolgoznak és elbírják ezt a csekély kiadást; tegyük fel továbbá, hogy kedvük kerekedik e színház látogatásához, és lássuk, mi következik a dologból.

Először is azt látom, hogy immár nem a munkában lelnek szórakozást, s mihelyt új mulatságot találnak maguknak, elmegy a kedvük a régitől. A buzgalom már nem teremt magának annyi ráérő időt, és nem hozza létre ugyanazokat a találmányokat. Azonfelül nap mint nap valóságos időveszteség is ér mindenkit, aki részt vesz a színielőadásokon, s az ember nem tér vissza a munkálkodáshoz, amíg a feje tele van a látottakkal: beszél vagy ábrándozik róluk. Tehát lankad a munkakedv: íme, az első káros következmény.

Bármilyen keveset fizessenek a bejáratnál, végül is fizetnek valamit, s ez mindenképpen olyan kiadás, amely korábban nem terhelte őket. Fizetni kell önmaguk után, feleségük után, a gyermekek után, ha magukkal viszik – és egyszer-másszor magukkal kell vinniök – őket. Mi több, a dolgozó ember gyülekezetben nem mutatkozik a

munkaruhájában; gyakrabban kell hát felvennie az ünneplő ruháját, sűrűbben kell fehérneműt váltania, púderezkednie, borotválkoznia; mindez időbe és pénzbe kerül. Növekszenek a kiadások: íme, a második káros következmény.

Ha kevésbé szorgosak a munkában és jobban költekeznek, valami módon ellensúlyozni kell a veszteséget. Ezt úgy érik el, hogy megdrágítják termékeik árát. Nem egy kereskedőt elriaszt majd a montagnonoktól* az áremelkedés, ezek más svájciaknál fogják beszerezni a portékájukat, olyanoknál, akik nem kevésbé szorgosak, de nincsen színházuk és az áraikat nem emelik. Csökken a kelendőség: íme, a harmadik káros következmény.

Rossz időben az utak járhatatlanok. De mivel a színtársulatnak ilyenkor is élnie kell valamiből, nem szakítják meg az előadásokat. Tehát minden időben biztosítani kell, hogy a színház megközelíthető legyen. Télen utat kell vágni a hóban, esetleg ki is kell kövezni, és adja Isten, hogy legalább lámpásokat ne állítsanak mellé. Mindez közkiadásokat okoz, a magánszemélyeket pedig hozzájárulásra kényszeríti. Adót vetnek ki: íme, a negyedik káros következmény.

A montagnon asszonyok eleinte a színházat akarják látni, később azonban már azt akarják, hogy őket lássák a színházban, tehát öltözködésükkel igyekeznek kitűnni a többiek közül. Le Chatelain úrnak, a bírónak felesége nem akar ugyanolyan ruhában megjelenni, mint az iskolamesterné, ez utóbbi viszont iparkodni fog ugyanúgy öltözködni, mint Chatelainné asszony. Amiből csakhamar cicomázkodási verseny lesz, s ez a versengés tönkreteszi – esetleg magával is ragadja – a férjeket, és folyvást új meg új módot talál a fényűzés elleni törvények kijátszására. Megjelenik a fényűzés: íme, az ötödik káros következmény.

A többit könnyű elképzelnünk. Nem veszem sorra a színház egyéb hátrányait, melyekről már beszéltem vagy még beszélni fogok, s

* Így hívják a környéken e hegy lakóit.

nem tekintem a színház jellegét és morális következményeit; kizárólag azt vizsgáltam, ami a munkát és a nyereséget illeti: nos, azt hiszem, megmutattam, miként teszi tönkre magát egy jómódú nép, amely azonban iparkodásának köszönheti jólétét, mihelyt felcseréli a valóságot a látszattal és a csillogást keresi.

Fel ne kiáltson valaki, hogy mindez merő kitalálás. Magam sem akarom másnak kiadni, s csupán az a célom, hogy többé-kevésbé kézzelfoghatóvá tegyem az elkerülhetetlen következményeket. Vegyünk el belőle néhány körülményt, s másutt más montagnonokat fogunk találni; a példa, *mutatis mutandis*, alkalmazható marad.

Így még ha igaz volna is, hogy a színház önmagában nem rossz dolog, mindig meg kellene vizsgálni, nem válik-e rosszá annak a népnek a vonatkozásában, amelyiknek szánják. Bizonyos helyeken hasznos lesz, mert odacsábítja az idegeneket, növeli a pénzforgalmat, serkenti a mesterségeket, változatossá teszi a divatot; mert elfoglalja a nagyon gazdag – vagy nagy gazdagságra vágyó – embereket, akik így kevésbé lesznek kártékonyak; mert eltereli a nép figyelmét nyomorúságáról, mert a csepűrágók látványával feledteti vele urait, mert megőrzi és tökéletesbíti az ízlést, midőn a becsület már elveszett; mert a jómodor mázával borítja a bűn rútságát, egyszóval, mert megakadályozza, hogy a rossz erkölcsök zsiványsággá fajuljanak. Más helyeken csak arra lesz jó, hogy kiirtsa a munka szeretetét, hogy elcsüggessze az ipart, hogy tönkretegye a magánszemélyeket, hogy felébressze bennük a tunyaság iránti hajlandóságot, s arra ösztökélje őket, hogy munka nélkül próbáljanak megélni, hogy a népet tétlenségre és restségre szoktassa, hogy elpalástolja előle a közösségi és a magáncélokat, amelyekkel törődnie kell, hogy nevetségessé tegye az erkölcsöt, hogy a színpadi beszéddel helyettesítse az erény gyakorlását, hogy az egész morált metafizikává változtassa, hogy széplelkekké tegye a polgárokat, a családanyákat divatdámává, a leányokat pedig vígjátéki szerelmessé. Az általános hatás minden ember esetében ugyanaz lesz, de az ekképpen megvál-

toztatott emberek nem ugyanúgy felelnek meg országuk javának. Valamennyien egyformák lesznek, de a rosszak inkább nyernek, a jók inkább veszítenek a változáson; mindőjükön úrrá lesz az elpuhultság, a tétlenség szelleme, ám az előbbieket nagy erényektől fosztja meg, az utóbbiakat viszont nagy bűnök kieszelésétől tartja vissza.

Ezen újabb meggondolásokból olyan következmény adódik, mely szöges ellentétben áll korábbi következtetéseinkkel. Nevezetesen: ha a nép romlott, úgy javára válik a színház, ha pedig jó, úgy ártalmára van. Azt gondolhatnók hát, hogy e két ellentétes hatás okvetlenül megsemmisíti egymást, és a színház közömbös az összességre nézve. De megvan az a különbség, hogy míg a jót és a rosszat megerősítő hatás a darabok szelleméből indul ki és – akárcsak maguk a darabok – ezernyi változást szenved, amelyek csaknem a semmivel teszik egyenlővé, addig az a hatás, amelynél fogva a jó rosszra fordul, a rossz pedig jóra, ez a hatás a színház puszta létéből következik, és így állandó, valóságos, nap mint nap megismétlődik, s végül is diadalmaskodnia kell.

Ennélfogva, ha meg akarjuk ítélni, célszerű-e vagy sem színházat létesíteni valamely városban, úgy először is azt kell tudnunk, hogy jók-e vagy rosszak ott az erkölcsök; meglehet, nem én vagyok hivatott e kérdésre válaszolni, ha rólunk magunkról van szó. De bárhogyan álljon a dolog, legfeljebb annyit ismerhetek el, hogy a színház csakugyan nem lehet ártalmunkra, ha semmi nem árthat nekünk.

Ön azt szeretné, ha – megelőzendő a rossz példa terjedését – kényszerítenék a színészeket, hogy legyenek becsületes emberek. Ily módon, mondja Ön, egyszerre lennének nálunk színielőadások és jó erkölcsök, s egyesítenők az egyiknek és a másiknak az előnyeit. Színielőadások és erkölcsök! Ez volna csak megtekintésre érdemes színielőadás annál is inkább, mert először látnánk ilyesmit. De mi módon javasolja Ön megzabolázni a színészeket? Szigorú és jól végrehajtott törvények segítségével. Így legalább annyit elismer, hogy meg kell zabolázni őket, és ez nem könnyű dolog. Szigorú tör-

vények? Az első törvény, hogy a törvények ne tegyenek kárt az emberekben. Ha ezt a törvényt megszegjük, mi lesz a többi törvény szigorából? Jól végrehajtott törvények? Az a kérdés, hogy van-e mód jól végrehajtani őket; mert a törvények erejének megvan a maga mértéke, miként a rossz hajlamok erejének is, amelyeket elnyomnak. Csak ha e két mennyiséget már összehasonlítottuk és azt találtuk, hogy az előbbi felülmúlja az utóbbit, csak aztán lehetünk biztosak benne, hogy a törvényeket végre lehet hajtani. E viszonyok ismeretében áll az igazi törvényhozói tudomány; mert ha csak arról volna szó, hogy rendeletet adjanak ki rendelet után, rendszabályt rendszabály után, s így orvosolják a visszaéléseket, úgy kétségkívül igen szép dolgok hangzanának el, ám többnyire hatástalanok maradnának, s inkább csak azt jeleznék, hogy mit kellene tenni, de hogy mi módon, azt nem mutatnák meg. A törvényalkotás alapjában nem olyan rendkívüli dolog, hogy bármely értelmes és igazságszerető ember ne fedezhetné fel önmagától azokat a törvényeket, amelyek – ha híven betartanák őket – a leghasznosabbak volnának a társadalomra nézve. A legkisebb iskolás gyermek is fel tudna állítani egy olyan törvénykönyvet, amely – csakúgy, mint Platón törvényei – a tiszta erkölcsön alapul. De nem csupán erről van szó. Hanem ezt a törvénykönyvet még hozzá kell igazítani a néphez, amelynek a számára készült, és a dolgokhoz, amelyekről rendelkezik, hogy végrehajtása ebből a megfelelésből következzék. Azaz, Szolón példáját követve, nem az önmagukban legjobb törvényeknek kell alávetni a népet, hanem a legjobb törvényeknek, amelyeket a nép az adott helyzetben el tud viselni. Másképpen szólva: még mindig jobb hagyni, hogy a zűrzavar fennmaradjon, mint olyan törvényekkel elébe vágni vagy közbeavatkozni, amelyeket senki sem tart meg: mert így a bajt nem orvosolják, de lealacsonyítják a törvényeket.

Van egy másik, nem kevésbé fontos észrevételem is; nevezetesen: az erkölcs és az egyetemes igazság dolgában nem lehet rendeletek és törvények útján rendet tenni, miként a szigorú értelemben vett jog

terén; vagy ha a törvények néha hatást gyakorolnak az erkölcsre, ez mindig olyankor történik, amikor belőle merítik erejüket. Ilyenkor saját erejét adják át neki, valamiféle visszahatás útján; az igazi államférfiak jól ismerik e jelenséget. Midőn a spártai ephoroszok hivatalba léptek, első dolguk volt megparancsolni a polgároknak, nem azt, hogy tartsák be, hanem azt, hogy szeressék a törvényeket, mert úgy nem olyan nehéz betartaniok. Ez a kiáltvány nem volt üres formaság, s tökéletesen mutatja a spártai intézmények szellemét, amelynél fogva a törvények és az erkölcs szorosan összekapcsolódnak a polgárok szívében, és úgyszólván egy testté válnak. De ne áltassuk magunkat, Spárta nem születhetik újra a kereskedelem és a nyereségvágy kebelén. Ha ugyanazokat az elveket vallanók, semminemű kockázattal nem járna színházat létesíteni Genfben, mert ember s polgár be nem tenné oda a lábát.

Hogyan befolyásolhatja hát a kormányzat az erkölcsöket? Válaszom ez: a közvélemény által. Ha magányunkban a tulajdon nézeteinkből születnek szokásaink, a társadalomban a többiek véleményéből. Amikor az ember nem önmagában él, hanem mások között, akkor mindent az ő ítéletük szabályoz; semmi nem tűnik jónak vagy kívánatosnak a magánszemélyek számára, amit a köz nem mond annak, s az emberek többsége egyetlen boldogságot ismer: ha boldognak tekintik.

A közvélemény irányítására alkalmas eszközökről annyit, hogy ez más kérdés; az Ön számára felesleges volna megoldanom, a tömeg számára pedig nem itt kell megoldani. Beérem azzal, hogy egy kézzelfogható példán megmutatom: ezek az eszközök nem törvények és nem büntetések, általában nem kényszerítő eljárások. Ön jól ismeri példámat, hiszen a hazájából való. Franciaország marsalljainak ítélőszékére – a legfőbb becsületbíróságra – gondolok.[52]

Mi volt a dolga ennek az intézménynek? Megváltoztatni a közvéleményt a párbajokra, a sértések jóvátételére és minden olyan alkalomra vonatkozóan, amikor a tisztességes emberek karddal a kezük-

ben kényszerülnek elégtételt venni a rajtuk esett sérelemért, ha nem akarják elveszíteni a becsületüket. Ebből az következik, hogy

először is, mivel a testi erőnek nincs hatalma a szellem fölött, ezért a legnagyobb gonddal el kellett távolítani az erőszak minden nyomát amaz ítélőszékből, mely a mondott változás keresztülvitelére létesült. Maga az *ítélőszék* szó is rossz ötlet; jobbnak tartanám a *becsületbíróság* megnevezést. E bíróságnak nem lehetett más fegyvere, mint a becsület és a gyalázat: soha nem rendelhetett el anyagi kárpótlást, testi büntetést, börtönt, letartóztatást, fegyveres őrizetet. Miként az idézéskézbesítő, aki úgy foganatosítja az idézést, hogy megérint fehér pálcájával, de nem kényszerít erőszakkal megjelenésre. Igaz, aki nem jelent meg a kijelölt időpontban a becsületbírák előtt, az elismerte, hogy képtelen védekezni, azaz önmagát ítélte el. Amiből természetesen az következett, hogy nyilvánosan megfosztották becsületétől, nemesi rangját elvették, nem szolgálhatta a királyt bíróságaiban és seregeiben, és még más efféle büntetések származtak belőle, amelyek közvetlenül a közvéleménytől függnek vagy szükségszerűen folynak a közvéleményből.

Másodszor, a közvéleményt nem szabadíthatjuk meg az előítéletektől, ha nem olyan bírákra bízzuk a dolgot, akik nagy tekintélynek örvendenek a szóban forgó kérdésben; s e tekintetben a marsalli ítélőszék létrehozója tökéletesen megértette az intézmény szellemét. Mert egy harcias nemzetben ki ítélhetné meg jobban, mikor helyénvaló a bátorság fitogtatása és mikor követel elégtételt a sértett becsület, mint a címekkel elhalmozott, idős katonák; mert ezek dicsőségben őszültek meg és százszor is bebizonyították: tudják, mikor parancsolja a kötelesség, hogy vérüket ontsák.

Harmadszor, mivel semmi sem függetlenebb a legfőbb hatalomtól, mint a közvélemény, ezért az uralkodónak óvakodnia kellett önkényes döntéseit bármilyen ügyben belekeverni azokba a végzésekbe, amelyek a köz véleményét hivatottak képviselni, nemhogy meg akarta volna határozni e végzéseket. Ellenkezőleg, azon kellett ipar-

kodnia, hogy önmaga fölé emelje a becsületbíróságot, hogy saját magát is alávesse a bíróság tiszteletet parancsoló rendelkezéseinek. Tehát nem kezdhették azzal, hogy válogatás nélkül halálra ítélnek minden párbajozót, mert ez annyit jelentett volna, hogy botrányos ellentétbe állítják egymással a becsületet meg a törvényt: mert a törvény sem kötelezhet arra senkit, hogy gyalázatba essék. Ha az egész nép azt tartja valakiről, hogy nyúlszívű, akkor a király – bármilyen nagy hatalmú is – hiába nyilatkoztatja ki, hogy az az ember bátor, senki nem fogja elhinni; azt fogják gondolni róla, hogy gyáva ember, aki erőszakkal akarja elérni, hogy tiszteljék, és csak még jobban megvetik majd emiatt. Ami azt illeti, hogy a rendeletek szerint Istent sérti meg, aki párbajozik, ez kétségkívül igen kegyes figyelmeztetés; de a polgári törvény nem bírája a vallási vétségeknek, és valahányszor a főhatalom megpróbál beavatkozni a becsület és a vallás közötti összeütközésbe, két oldalról is veszély fenyegeti. Akkor sem érvelnek jobban e rendeletek, ha azt mondják, hogy nem párbajozni kell, hanem a marsallokhoz fordulni: mert ha ily módon megkülönböztetés és fenntartás nélkül elítélik a párbajt, ezzel eleve kimondják az ítéletet abban az ügyben, amelyet a marsallok ítéletére akarnak bízni. Jól tudjuk, a marsalloknak nem áll jogában engedélyezni a párbajt, még akkor sem, ha a sértett becsület semmi máshoz nem folyamodhatik; s a társadalom előítéletei szerint sok ilyen eset van, mert a szertartásos elégtétel, amellyel a sértett felet meg akarják békíteni, valójában nem egyéb gyerekes játszadozásnál.

Az embernek jogában áll elfogadni az elégtételt, ha róla magáról van szó, és megbocsátani az ellenségének: ha ügyesen bánnak ezzel az elvvel, észrevétlen kiszoríthatja a vad előítéletet, támadása célpontját. De nem így áll a dolog, amikor más személyek becsületét éri támadás, akikkel összefügg a saját becsületünk. Ha apámat arcul ütik, ha sértegetik húgomat, feleségemet, kedvesemet, megmarad-e a becsületem, ha az övékén könnyűszerrel túladok? Nincs olyan marsalli tekintély és nincs olyan elégtétel, amivel beérhetném: bosz-

szút állok, vagy oda a becsületem; ám a rendeletek szerint csak a halálbüntetés vagy a gyalázat között választhatok. Hogy egy tárgyamra vonatkozó példát említsek: nemde mesteri összhang van a színielőadások és a törvények szelleme közt, ha a színházban megtapsoljuk ugyanazt a Cidet, akinek a Grève téren végignéznők az akasztását?

Így hát hiába minden; sem az ész, sem az erény, sem a törvények nem diadalmaskodnak a közvélemény fölött, amíg nem találjuk meg a módját, hogy megváltoztassuk. Ismétlem, az erőszak itt nem segít. Ha a törvény szigorával járnak el, az eredmény csak az lesz, hogy megbüntetik a bátor embereket és megkímélik a gyávákat; de ez szerencsére túlságosan képtelen eljárás, semhogy alkalmazni lehetne, és így legfeljebb arra szolgál, hogy más nevet adjanak a párbajnak. Hogyan kellene hát eljárni? Nos, úgy tűnik nekem, teljesen alá kellene vetni a párviadalokat a marsallok bíráskodásának: akár azért, hogy megítéljék, akár azért, hogy megelőzzék, akár pedig azért, hogy engedélyezzék őket. Nem volna elég meghagyni nekik a jogot, hogy engedélyezzék a párbajozást, amikor helyénvalónak ítélik; fontos lenne, hogy olykor éljenek is e joggal, ha másért nem, hát azért, hogy eloszlassák azt a nehezen kiírtható hiedelmet, amely egymaga semmivé teszi a becsületbíróság tekintélyét, nevezetesen, hogy az eléjük kerülő ügyekben nem a saját véleményük, hanem az uralkodó akarata szerint döntenek. Így nem volna semmi szégyenletes abban, ha valaki szükség esetén engedélyt kér a viadalra, és abban sem, ha eláll a párbajtól, mert a törvényszék úgy ítéli, hogy nincs elégséges ok az engedély megadására; de mindig szégyenben maradna az, aki így szól a marsallokhoz: sérelem ért, intézzétek úgy, hogy felmentést kapjak a párbaj alól.

Ily módon minden titkos kihívás menthetetlenül rossz hírbe keverednék, mihelyt a sértett becsület védekezhet s a bátorság megmutatkozhat a becsület mezején, s így teljes joggal gyanakodnának azokra, akik rejtekhelyen akarnak megvívni ellenfelükkel, és mihelyt

közönséges gyilkosokként büntető törvényszék elé állítanák azokat, akik a becsületbíróság ítélete szerint rosszul verekedtek.* Elismerem, mivel számos párbaj ügyében csak utólag hoznának ítéletet, más párbajokat pedig ünnepélyesen engedélyeznének, ez a gyakorlat eleinte néhány bátor ember életébe kerülne; de csak azért, hogy a későbbiekben végtelenül sok bátor ember életét mentsék meg; míg ha a rendeletekkel dacolva ontják a vért, ezzel csak újabb vérontásra adnak okot.

Mi történnék a továbbiakban? Ahogy a becsületbíróság, határozatainak bölcs és súlyos volta révén, tekintélyt szerez magának a közvélemény előtt, lassan-lassan szigorúbbá válhatik, míg végül nem lesz több jogos eset, megváltozik a becsületbe vágó ügyek természete, és végképp eltörlik a párbajokat. Igaz, mindeme bonyodalmakat sikerült elkerülni, de egy hasznontalan intézményt is sikerült létesíteni. Ha ma kevesebb a párbaj, ennek nem a közmegvetés vagy a büntetés az oka; az az oka, hogy megváltoztak az erkölcsök.** S e változás nem olyan okokból ered, amelyben a kormányzatnak része volna; e tekintetben a közvélemény mit sem változott, amit az alábbi tény bizonyít: ha egy nemesember nem szerez karddal elégtételt az elszenvedett sértés miatt, az a nemesember ma ugyanúgy elveszti a becsületét, mint hajdanán.

Az említett intézmény felállításának negyedik következménye, hogy mivel egyetlen ember sem élhet polgárként, ha nincs becsülete,

* Rosszul, azaz nem csupán gyáván és csalárdul, hanem igazságtalanul és elégséges ok nélkül, amit magától értetődően védelmeznének minden olyan ügyben, melyet nem vittek a törvényszék elé.

** Valaha az emberek hajba kaptak a kocsmában, később azonban elvette a kedvüket e durva élvezettől, hogy olcsón hozzájuthattak más élvezetekhez. Valaha legyilkolták egymást egy szeretőért, de ahogy meghittebb kapcsolatba kerültek a nőkkel, azt találták, hogy nem érdemes harcolni értük. A társaságban már csak a játék kedvéért verekednek. A katonák csak sérelmes mellőzés miatt verekszenek, vagy azért, hogy ne kényszerüljenek kilépni a szolgálatból. Felvilágosult századunkban mindenki tallérra pontosan ki tudja számítani, mit ér a becsülete s mit az élete.

ezért az összes kardviselő rendek, az uralkodótól a katonáig, sőt a kardot nem viselő rendek is, e becsületbíróság hatáskörébe tartoznak. Egyeseknek viselkedésükről és cselekedeteikről kell számot adniok, másoknak szavaikról és vezérelveikről, és senki nem kerülheti el, hogy dicsérjék vagy gáncsolják, aszerint, hogy élete vagy nézetei megfelelnek vagy ellentmondanak a nemzet kialakult becsületkódexének, továbbá az igazság és az ész elveitől függően, miközben ama törvényszék észrevétlenül módosítja ezeket az elveket. Ha a becsületbíróság illetékességét a nemesekre és katonákra korlátoznák, úgy a hajtásokat levágnák, de a gyökerek megmaradnának. Mert ha a becsületbeli ügyek cselekvésre indítják a nemességet, a népet viszont beszédre bírják, s az egyik csak azért verekszik, mert a másik ítéletet mond róla. Ha tehát meg akarjuk változtatni az olyan cselekedeteket, amelyeknek célja a közmegbecsülés, előbb a róluk alkotott ítéletet kell megváltoztatni. Szilárd meggyőződésem, hogy e változásokat soha nem sikerül végbevinni, ha nem vonják be a dologba a nőket is, akiktől nagymértékben függ a férfiak gondolkodásmódja.

Még az is következik ebből az elvből, hogy a különböző helyzetű embereknek különböző mértékben kell tartaniok ezen ítélőszéktől, mégpedig attól függően, hogy mennyi megbecsülést veszíthetnek el a közönséges elképzelés szerint (itt mindig ezt kell alapul venni). Ha az intézmény alkotmánya jó, a főuraknak és a fejedelmeknek már a becsületbíróság puszta nevétől reszketniök kell. Úgy kellett volna történnie, hogy midőn létrehozták e törvényszéket, tüstént eléje terjesszenek minden személyes viszályt, amely az idő tájt megosztotta a királyság első embereit; hogy a törvényszék végleges ítéletet hozzon minden ilyen ügyben, s amennyire lehetséges, egyedül a becsület törvényei alapján; hogy az ítéletek szigorúak legyenek; hogy az ember személy szerint elveszíthesse udvarbeli elsőbbségi jogát és rangját, függetlenül a társadalmi helyét megillető jogoktól, hogy megtilthassák neki a fegyverviselést vagy azt, hogy

megjelenjék az uralkodó színe előtt, vagy más hasonló büntetéssel sújtsák, amely önmagában jelentéktelen, de a közvélemény súlyosnak tekinti, egészen a megbecstelenítésig, amit úgy tekinthetünk, mint a becsületbíróság által hozott halálbüntetést; hogy mindeme büntetések – a legfőbb hatalom közreműködésével – ugyanazt a hatást tegyék, mint amit a közvélemény természet adta módon gyakorol, amikor az erőszak nem semmisíti meg a döntéseit; hogy a törvényszék ne ítélkezzék jelentéktelen ügyekben és soha semmit ne csináljon félig; hogy magát a királyt is megidézhessék, ha kidobja sétapálcáját az ablakon, mint mondta, azért, hogy rá ne húzzon egy nemesemberre;* hogy megjelenjék mint vádlott, ellenfelével együtt; hogy ünnepélyesen ítélkezzenek fölötte, s kötelezzék rá, hogy elégtételt adjon a nemesembernek, akit közvetve megsértett; s hogy ugyanakkor valamilyen jutalmat is ítéljenek oda neki, amiért uralkodói módon fékezte haragját. E díj igen egyszerű, de jól látható jel volna, amelyet a király egész életében visel; nagyobb tiszteletet parancsolna, mint a királyi méltóság jelvényei, és semmi kétség, nem egy költőt dalra ihletne. Bizonyos, hogy a becsület dolgában a királyok mindenki másnál jobban ki vannak téve a köz ítéletének, s ennélfogva lealázkodás nélkül megjelenhetnek a törvényszék előtt, amely a közvéleményt képviseli. XIV. Lajos méltó volt rá, hogy így cselekedjék, és azt hiszem, így is tett volna, ha valaki sugalmazza neki.

Dacára a felsorolt – és más hasonló – óvintézkedéseknek, igen kétséges, hogy a vállalkozást siker koronázta volna, mert az ilyen intézmény tökéletesen ellentétes a monarchia szellemével. De mivel elhanyagolták e megfontolásokat, mivel bele akarták keverni az erőt és a törvényt az előítéletek dolgába, és erőszakkal akartak változtatni becsületbeli ügyeken, ezzel lejáratták a király tekintélyét, és megvetendővé tették a törvényeket, amelyeket nem volt hatalmuk érvényesíteni.

* Lauzun úrra. Ez szerintem igen nemes alkalmazása a botbüntetésnek.[68]

De miben állt ez az előítélet, amelyet ki kellett irtani? A legszertelenebb és legbarbárabb véleményben, amely valaha megfogant az emberi szellemben; nevezetesen, hogy a vitézség minden társadalombéli kötelességünk teljesítését pótolja, hogy az ember nem csaló, gazember, rágalmazó többé, hanem tisztességtudó ember és polgár, ha tud verekedni; hogy a hazugság igazsággá változik, hogy a lopás törvényessé lesz, az álnokság becsületessé, a hűtlenség dicséretessé, mihelyt karddal a kézben állítja valaki, hogy így igaz; hogy egyetlen kardcsapással elégtételt lehet szerezni az elszenvedett sértésekért, és hogy ellenfelünknek soha nem lehet igaza, feltéve, hogy megöljük. Elismerem, létezik másfajta párbaj is, ahol a kegyetlenséghez lovagiasság vegyül, s ahol legfeljebb véletlenségből ölnek embert: ez az eset, amikor az első vércseppig verekszenek. Az első vércseppig! Nagy isten! S mit akarsz kezdeni e vérrel, vadállat? Meginni tán? Gondolhatunk-e felindulás nélkül e borzalmakra? Ezek hát az előítéletek, amelyek ellen Franciaország királyai hiába vonultatták fel a közhatalom minden fegyverét. A közvélemény – a világ királynője – nem áll a királyok hatalma alatt; inkább fordítva, ők maguk az elsők, akik rabszolgáivá lesznek a közvéleménynek.

Bevégzem e hosszadalmas kitérést; sajnos nem az utolsót. E példa, meglehet, túlságosan is ragyogó, *si parva licet componere magnis*,[54] visszatérek az egyszerűbb esetekhez. Ha egy kicsiny faluban, amilyen a miénk, színházat létesítenek, egyéb elmaradhatatlan következmények között megváltoznak az elveink, vagy ha úgy tetszik, előítéleteink és vélekedéseink. Ennélfogva erkölcseink is okvetlenül másra válnak; hogy jobbak vagy rosszabbak lesznek-e, arról még nem beszélek, de bizonyosan kevésbé fognak megfelelni alkatunknak. Kérdem Önt, uram, miféle hatékony törvények által fogja e bajt orvosolni? Ha a kormányzat nagy hatással lehet az erkölcsökre, csak eredeti létesítésekor; miután egyszer már meghatározta az erkölcsöket, többé nincs hatalma változtatni rajtuk, sőt az is nagy

fáradságába kerül, hogy fenntartsa őket az elkerülhetetlen véletlenek támadásával és az eltorzításukra törekvő természetes hajlammal szemben. A közvélemény igen nehezen kormányozható, de önmagában igen mozgékony és hajlamos a változásra. A véletlen, ezer váratlan ok, ezer előre nem látható körülmény megteszi azt, amit az ész és az erő nem volna képes megtenni. Vagy inkább, az erő éppen azért tehetetlen a közvéleménnyel szemben, mert az a véletlen uralma alatt áll, miként az elvetett kockát sem sikerül a kívánt oldalára fordítani, bármilyen lökést adjunk neki.

Az emberi bölcsesség mindössze annyit tehet, hogy megelőzi a változásokat, hogy idejekorán megállít mindent, ami változásra vezethet. De ha egyszer megtűrjük vagy engedélyezzük a változást, ritkán sikerül úrrá lennünk a következményei fölött, és soha nem kezeskedhetünk érte, hogy sikerülni fog. Hogyan előzhetjük meg hát az olyan okozatokat, amelyeknek önszántunkból vezettük be az okát? Netán azt indítványozza Ön, hogy az imént tárgyalt intézmény mintájára létesítsenek erkölcsbíróságot? Már van erkölcsbíróságunk;* s ha e törvényszék, hiába minden ereje, most is alig képes megőrizni bennünket olyannak, amilyenek vagyunk, hogyan fogja akkor útját állni e változásnak? Világos, hogy ehhez nem lesz elegendő ereje. Ha engedélyezi a színházalapítást, ez lesz az első jele, hogy tehetetlen a színház káros hatásaival szemben. Mert könnyen előre láthatjuk: e két intézmény nem állhat fenn sokáig együtt; vagy a színház tenné nevetségessé az erkölcsbírókat, vagy az erkölcsbírók űznék el a színészeket.

De nem csupán arról van itt szó, hogy hiába hoznak törvényeket a rossz erkölcsök elnyomására, ha tűrik, hogy okaik fennmaradjanak. Előre látom, az olvasó azt fogja találni, hogy szellememet lekötik a színház okozta elkerülhetetlen bajok s e bajok megelőzésének lehetetlensége, ezért voltaképpen nem is válaszolok a javasolt meg-

* A Consistoire és a Chambre de la Réforme.[85]

oldásra, nevezetesen, hogy a színészek legyenek becsületes emberek, illetve, hogy tegyük őket ilyenekké. Ezt a javaslatot igazság szerint szükségtelen volna külön megvitatnom: mindaz, amit a színház hatásairól eddig elmondtam, független a színészek erkölcseitől, s ezért ugyanígy bekövetkeznék akkor is, ha a színészek alaposan megtanulnák a leckét, amit az Ön buzdítására adnánk nekik, és fáradozásaink következtében valamennyien az erény mintaképévé válnának. Ámde honfitársaim egy része csupán annyi veszélyt lát a színházban, hogy a színészek rossz példát adnak a polgároknak, és mivel tisztelem véleményüket, ezért azt is meg akarom vizsgálni, hogy még ha föltevésük helyes is, remélhetnek-e sikert e megoldástól és megnyugodhatnak-e ennyiben.

Mielőtt az okok fölött kezdenék elmélkedni, előbb a tényeket veszem szemügyre. Általában azt látom, hogy a színészek élete csupa szabadosság és rossz erkölcs; a férfiak átadják magukat a kicsapongásnak, a nők pedig botrányosan élnek, mindkét nem egyszerre fösvény és tékozló, állandóan adósságok alatt roskadoznak és két kézzel szórják a pénzt, s a költekezésben éppoly féktelenek, mint amilyen gátlástalanok a pénzszerzés eszközeinek megválasztásában. Továbbá azt látom, hogy a színészi hivatás minden országban alantas dolog, hogy a színészek mindenütt megvetés tárgyai* – akár kiközösítik őket, akár nem –, és hogy még Párizsban is, ahol nagyobb tisztelettel bánnak velük és ők is jobban viselkednek, mint bárhol a világon, a polgárok óvakodnának a házukban mutatkozni, holott tudják róluk, hogy mindennap a főurak asztalánál ülnek. Egy harmadik, nem kevésbé fontos észrevételem a következő: valahol csak tisztábbak az erkölcsök, erősebb a színészek iránti megvetés is; léteznek

* Ha az angolok királyaik mellé temették a hírneves Oldfield kisasszonyt,[56] úgy nem mesterségének, hanem tehetségének akartak tisztelegni. Náluk a nagy tehetség a legutolsó rend tagjait is megnemesíti, a csekély tehetség pedig a legkiválóbb rend tagjait is lealacsonyítja. Ami pedig a színészi hivatást illeti, a rossz és középszerű színészeket éppúgy, vagy még inkább, megvetik Londonban, mint bárhol másutt.

országok, ahol ártatlanság és egyszerűség honol, s ezekben az országokban a színészi mesterséget szinte borzadály övezi. Íme a kétségbevonhatatlan tények. Ön azt fogja válaszolni, hogy mindebből csak előítéletek származnak. Elismerem; de ezek az előítéletek egyetemesek, tehát valamilyen egyetemes okkal kell magyaráznunk őket, s nem látom, mi másban kereshetnők ezt az okot, ha nem magában az előítéletek sújtotta hivatásban. Erre azt feleli Ön, hogy a színészek csak azért viselkednek megvetésre méltóan, mert megvetik őket; de miért vetnék meg őket, ha nem viselkednének megvetésre méltóan? Miért gondolnának több rosszat az ő rendjükről, mint a többiről, ha semmivel sem rínának ki közülük? Ezt talán helyes volna megvizsgálni, mielőtt a közönség rovására igazolnánk a színészeket.

A papok szónoklatainak tulajdoníthatnám a szóban forgó előítéleteket, ha nem tudnám, hogy megvoltak már a kereszténység születése előtti Rómában is, méghozzá nem csupán alaktalanul kavarogtak a népszellemben, hanem írott törvények rögzítették őket, amelyek becstelennek mondták s megfosztották a római polgár címétől és jogaitól a színészeket, a színésznőket pedig a prostituáltakkal helyezték egy sorba. Itt minden indok hiányzik, kivéve azt, amelyik a dolog természetéből fakad. A pogány vallás papjai és a buzgó hívők inkább jóindulattal, mint ellenkezéssel tekintettek a színielőadásokra, hiszen ezek a vallásnak szentelt játékok közé tartoztak;* nem állt érdekükben, hogy rossz hírüket költsék, s valóban, nem is költötték rossz hírüket. Mindazonáltal felháborodhatnánk, mint Ön teszi, a következetlenségen, hogy gyalázatot szórnak emberekre, akiket pártfogolnak, megfizetnek, kegydíjban részesítenek; ám ez, igazat szólván, nekem nem tűnik olyan különösnek, mint Önnek: mert olykor helyénvaló, hogy az állam pártfogoljon egynémely szé-

* Titus Livius szerint a színpadi játékokat a 390. évben vezették be Rómában,[67] valamilyen járvány alkalmából; így akartak véget vetni neki. Ma ugyanebből a célból inkább bezárnák a színházakat, ami bizonyára ésszerűbb dolog volna.

gyenletes, de hasznos foglalkozást, anélkül, hogy emiatt nagyobb tisztelettel kellene övezni azokat, akik e foglalkozásokat űzik.

Azt olvastam valahol, hogy kevésbé bélyegezték meg az igazi színészeket, mint a csepűrágókat és komédiásokat, akik illetlen és szemérmetlen dolgokkal szennyezték be a színi játékokat; ám ez a megkülönböztetés tarthatatlan, mert a színész és a csepűrágó tökéletes szinonimák voltak, s legfeljebb annyi különbség volt köztük, hogy az egyik (histrio) a görögből, a másik az etruszkból származott. *A szónokról* szóló könyvében Cicero[58] csepűrágónak nevezi a két legnagyobb színészt, akit Róma valaha ismert, Aesopust és Rosciust; az utóbbi mellett előadott védőbeszédében amiatt sajnálkozik, hogy egy ilyen becsületes ember ilyen kevéssé becsületes mesterséget űz. A törvény nem tesz különbséget színészek, csepűrágók és komédiások között, sem tragikus és komikus színészek között, hanem válogatás nélkül ugyanazt a bélyeget süti rá mindazokra, akik színpadra lépnek. *Quisquis in scenam prodierit, ait praetor, infamis est.*[59] Igaz, a megbélyegzés nem annyira magát az előadást illette, mint inkább azt a rendet, amelynek tagjai mesterségként űzték a színi játékot, hiszen a római ifjúság a nagy színművek végén nyilvánosan játszott az atellanákban vagy exodiumokban,[60] anélkül, hogy emiatt szégyenbe keveredett volna. Ettől eltekintve számtalan helyen láthatjuk, hogy minden színész rabszolga volt, és rabszolgaként is kezelték, amikor a közönség elégedetlen volt vele.

Csupán egy népet ismerek, amelyik ezen a téren nem osztotta a többiek elveit, ez pedig a görög. A görögöknél oly kevéssé számított becstelen foglalkozásnak a színészet, hogy színészek nyilvános tisztségeket viseltek, akár az államon belül, akár mint követek. De könnyűszerrel megtalálhatjuk e kivétel okait: 1. A tragédia, csakúgy, mint a komédia, a görögök találmánya; így hát nem ébreszthetett eleve megvetést egy olyan rend iránt, amelyről még nem tudták, hogy miféle hatást fog tenni, amikor pedig kezdték megismerni a színészet hatását, a közönség már elfogult volt. 2. Mivel a tragédia

eredetében volt valami szent dolog, a tragikus színészeket inkább papnak tekintették, mint pojácának. 3. A színdarabok tárgyát mindig a nemzeti hagyományokból vették, s mivel a görögök bálványozták a hagyományaikat, ezért nem úgy néztek a színészekre, mint mesék előadóira, hanem mint tanult polgárokra, akik honfitársaik színe előtt országuk történetét adták elő. 4. Ez a nép rajongója volt szabadságának, olyannyira, hogy azt hitte: csakis a görögök voltak természettől szabad emberek,* s igen szívesen emlékezett hajdani balsorsára és urainak bűneire. E nagyszabású jelenetek szüntelen okulást nyújtottak neki, és nem tudott megtagadni némi tiszteletet okulásának eszközeitől. 5. A tragédiát eleinte csupa férfi adta elő, s így a görögök színházában nem volt látható a férfiak és nők botrányos keveredése, ami a mi színházainkat az erkölcstelenség iskoláivá teszi. 6. Végezetül, az ő előadásaikban nem volt semmi a mai színház kicsinyességéből. Színházaikat nem érdek és kapzsiság emelte; nem zárattak sötét börtönökbe; a színészek bizton tudhatták, hogy meglesz a vacsorájuk, ha nem bírják is adakozásra a nézőket, vagy nem számolgatják is a szemük sarkából, hány ember jön be a kapun.

E nagyszerű és felséges színjátékokat a szabad ég alatt, az egész nemzet színe előtt adták elő, s minden jelenetük harcokat, győzelmeket, díjakat és olyan tárgyakat ábrázolt, amelyek buzgó versengésre ösztökélhették a görögöket, s szívüket kigyújthatták a becsület és a dicsőség iránt. E tiszteletet parancsoló látvány igen alkalmas volt rá, hogy megindítsa és felemelje a lelket, s a színészek, akiket ugyanez a buzgalom hevített, tehetségükhöz mérten maguk is részt kaptak a dicsőségből, amely a játékok győzteseinek – gyakran a nemzet első férfiainak – kijárt. Így hát nem meglepő, ha mesterségük nemhogy lealacsonyította volna, inkább olyan bátorsággal és nemes

* Iphigénia nyíltan kimondja ezt Euripidész tragédiájában, mely e hercegnő nevét viseli.[61] [1782.]

önzetlenséggel ruházta fel őket, hogy a színész, úgy tetszik, olykor felemelkedett a szerepéhez. Mindezzel együtt Spárta kivételével soha Görögországra nem hivatkoztak a jó erkölcs példájaként, Spárta pedig nem tűrte meg a színházat, s távol állt tőle, hogy becsülje azokat az embereket, akik a színpadra léptek.

Térjünk vissza a rómaiakhoz, akik e tekintetben nemhogy követték volna a görögök példáját, éppen az ellenkezőjére mutattak példát. Midőn törvényeik becstelennek mondták a színészeket, talán bizony az volt a céljuk, hogy szégyenletessé tegyék a színészi hivatást? Mi haszna lett volna egy ilyen kegyetlen rendelkezésnek? Nem tenné szégyenletessé, csupán kinyilvánítaná a szégyent, mely elválaszthatatlan tőle: mert a jó törvények soha nem változtatják meg a dolgok természetét, hanem csak az embereket bírják rá, hogy annak megfelelően cselekedjenek, és csakis az ilyen törvényeket tartják meg. Tehát nem tesszük jól, ha mindjárt az előítéletek ellen kiáltozunk, hanem először is tudnunk kell, vajon puszta előítéletek-e, nem úgy van-e, hogy a színészi hivatás önmagában is szégyenletes; mert ha, balszerencsére, úgy van, akkor hiába rendeljük el, hogy nincs így: ahelyett, hogy visszaállítanók a jó hírnevét, csupán önmagunkat fogjuk lealacsonyítani.

Miben áll a színész tehetsége? Abban a művészetben, hogy álcázza magát, hogy idegen jellemet öltsön, hogy másnak mutatkozzék, mint ami, hogy hidegvérrel lobbanjon lángra, hogy mást mondjon, mint amit gondol, de oly természetesen mondja, mintha csakugyan gondolná, s végezetül, hogy megfeledkezzék arról, ki ő, s egészen belehelyezkedjék valaki másnak az alakjába. Mi a színész hivatása? Az a mesterség, hogy pénzért szerepek játszására adja magát, eltűrje a gyalázatot és a sértéseket, amelyek elkövetéséhez megvették tőle a jogot, és nyilvánosan áruba bocsássa a személyét. Felhívok minden őszinte embert, mondja meg, nem érzi-e lelke mélyén, hogy ebben az önmagunkkal való üzletelésben van valami szolgai és alantas. Ti pedig, filozófusok, kik azt tartjátok

magatokról, hogy fölötte álltok az előítéleteknek, nem halnátok-e meg a szégyentől, ha galád módon átváltoztatnának királyokká, s a közönség előtt el kellene játszanotok egy idegen szerepet, mást, mint a tietek, és felségtek ki volna szolgáltatva a csőcselék gúnykacajának? Miféle szellem származik hát a színész helyzetéből? Az alantasság, a hamisság, a nevetséges gőg s a méltatlan lealacsonyodás keveréke; ennélfogva aztán a színész minden személlyel képessé válik azonosulni, kivéve a legnemesebbet: azt az embert, akiről lemondott.

Tudom, a színész nem úgy játszik, mint a csaló, aki meg akarja téveszteni az embereket; nem várja el, hogy azonosnak gondolják azzal a személlyel, akit ábrázol, vagy azt képzeljék róla, hogy megindítják a szenvedélyek, amelyeket utánoz; és mivel annak adja ki ezt az utánzást, ami, ezért teljesen ártatlan dolgot művel. Így hát nem vádolom azzal, hogy ő maga csaló; de mesterségként űzi az emberek rászedésének tehetségét, s olyan szokásokat gyakorol, amelyek kizárólag a színházban lehetnek ártalmatlanok, mindenütt másutt a rossz művelését szolgálják. Ezek az igencsak felcicomázott emberek, akiknek igen nagy gyakorlata van a gáláns modor és a szenvedélyes hanghordozás terén, vajon sohasem fognak visszaélni e művészetükkel, hogy fiatal teremtéseket meghódítsanak? Ezek a csirkefogó inasok, akiknek oly ügyesen forog a nyelve és oly ügyesen jár a keze a színpadon, inkább költséges, mint kifizetődő mesterségük gyakorlása közben, vajon soha nem fogják valamilyen hasznot hajtó szórakozásra fordítani tehetségüket? Soha nem veszik úgy, mintha egy tékozló fiú vagy fösvény atya erszénye Leanderé vagy Argané volna?* Mindig annál nagyobb a kísértés a rosszra, minél könnyebb meg-

* Ezt túlzottnak és nevetségesnek találták, és csakugyan az. Semmilyen bűnnel nem vádolják kevésbé a színészeket, mint csalással. Mesterségük nagyon leköti őket, bizonyos tekintetben még a becsület érzését is elülteti bennük, s így távol tartja őket az ilyen alantasságtól. Meghagyom ezt a bekezdést, mert törvényül szabtam magam elé, hogy semmit nem hagyok el, de fennhangon megtagadom, mint igen nagy igazságtalanságot. [1782.]

cselekedni; így hát a színészeknek erényesebbnek kell lenniök a többi embernél, ha nem romlottabbak náluk.

A szónok, a prédikátor – vetheti ellenem valaki – szintén a személyével fizet, akárcsak a színész. A különbség igen nagy. A szónok azért jelenik meg a közönség előtt, hogy beszéljen hozzá, nem azért, hogy látványosságul szolgáljon neki: csupán önmagát képviseli, csak a maga szerepét játssza, csak a saját nevében beszél, csak azt mondja – vagy csak azt szabad mondania –, amit gondol; mivel az ember és a szereplő egy és ugyanaz, nem helyezkedik bele valaki másnak az alakjába; olyan, mint bármely más polgár, aki a rendjére háramló feladatot végzi. De a színpadra lépő színész más nézeteket ad elő, nem a sajátjait; azt mondja, amit a szájába adnak, gyakran valamilyen kimerikus lényt ábrázol, s eközben megsemmisül, úgyszólván belevész hősébe; és ha marad valami az emberből ebben az önmegfeledkezésben, hát csak azért, hogy a nézők játékszere legyen. Mit mondhatnék arról az emberről, aki mintha attól tartana, hogy túlságosan sokat ér önmagában, és odáig alacsonyodik, hogy olyan személyeket ábrázol, akikre pedig nagy bosszúságot okozna hasonlítania? Kétségkívül nagy baj, ha azt kell látnunk, hogy az életben igen sok gazfickó játssza a becsületes ember szerepét; de van-e szégyenletesebb, bántóbb, hitványabb dolog, mint amikor egy becsületes ember a színházban a gazfickó szerepét játssza, és arra fordítja minden tehetségét, hogy bűnös elveknek adjon kifejezést, amelyek őt magát irtózattal töltik el?

Ha a színészetben csupán valamilyen nem túlságosan becsületes foglalkozást látunk, úgy vegyük észre: a színésznők feslettsége a rossz erkölcsök forrása, s ez a színészeket is feslett életre sarkallja és készteti. De miért elkerülhetetlen a feslettség? Ah, miért! Más korokban szükségtelen volna megkérdeni, de századunkban, midőn oly büszkén uralkodik az előítélet és a tévedés a filozófia neve alatt, a hiú tudásukba belebutult emberek elzárták szellemüket az ész, szívüket a természet szava elől.

Minden államban, minden országban, minden körülmények között olyan erős és természetes kapocs köti egymáshoz a két nemet, hogy az egyik erkölcsei meghatározzák a másikéit is. Nem mintha mindig egyformák volnának, de a bennük levő jóság mindig ugyanolyan fokú, bár módosítják a két nem sajátos hajlamai. Az angolok szelídek és félénkek. Az angolok zordak és gőgösek. Honnét e látszólagos ellentét? Onnan, hogy így szilárdult meg a két nem jelleme, és hogy a nemzeti jellemhez hozzátartozik, hogy mindent a végletekig visz. Ettől eltekintve minden hasonlít. A két nem szeret külön élni; mind a kettő nagyra becsüli az asztali élvezeteket; mind a kettő társaságban fogyasztja el étkezés utáni italát, a férfi a bort, a nő a teát; mind a kettő higgadtan vesz részt a játékokban, s inkább foglalkozásszerűen játszanak, mint szenvedélyből; mindkettő szemében igen nagy tekintélye van a becsületnek; mindkettő szereti a hazát és a törvényeket; mindkettő tiszteletben tartja a házastársi hűséget, s ha olykor megszegik is, nem tekintik dicsőségnek az ilyesmit; mindkettő csendes és szűkszavú; mindettőt nehéz izgalomba hozni, de a szenvedély mindkettőt hevessé teszi; a szerelem mind a kettő számára szörnyűséges és tragikus, eldönti sorsukat – nem kevesebbről van szó, mondja Muralt,[62] mint hogy az ember eszét veszti vagy otthagyja a fogát; végül mindkettő örömét leli a vidékben, s az angol hölgyek éppoly szívesen kószálnak magányos parkjaikban, mint amilyen szívesen mutatkoznak a Vauxhallban.[63] A magányosság e közös szeretetéből fakad az is, hogy szeretik a szemlélődő olvasmányokat és a regényeket, amelyek elárasztották Angliát.* Így mindkét nem szívesebben elmélkedik önmagában, és kevésbé adja át magát a léha utánzásnak, jobban megízleli az élet igazi örömeit, s kevesebbet gondol rá, hogy boldognak mutatkozzék, mint arra, hogy valóban az legyen.

* A regények, miként az emberek is, felségesek vagy gyalázatosan rosszak Angliában. Semmilyen nyelven nem írtak még olyan regényt, amely felérne a *Clarissá*-val, vagy akárcsak a közelébe jönne.[64]

Azért hivatkoztam előszeretettel az angolokra, mert a világ minden nemzete közül ők azok, akiknél a két nem erkölcsei első pillantásra a legellentétesebbnek tűnnek föl. Ha ismerjük a két nem viszonyát ebben az országban, úgy következtetni tudunk a többi országra. Az egész különbség abban áll, hogy míg a nők élete állandóan alakítja erkölcseiket, a férfiak erkölcsei elhomályosulnak az ügyletek egyformaságában, s ha meg akarjuk ítélni őket, ki kell várnunk, hogy megmutatkozzanak az élvezetekben. Így hát aki meg akarja ismerni a férfiakat, annak a nőket kell tanulmányoznia. Ez az elv általános, s idáig mindenki egyet fog érteni velem. De ha hozzáteszem, hogy csak az otthonukban visszavonultan élő nők lehetnek erkölcsösek, ha azt mondom, hogy a nők osztályrésze a család és a háztartás békés gondjai, hogy nemük méltósága a szerénységben rejtezik, hogy a szégyenlősség és szemérem elválaszthatatlanok a női becsülettől, hogy amelyik nő magára akarja vonni a férfiak tekintetét, az engedi magát megrontani, és hogy minden nő lealacsonyodik, ha mutogatja magát: tüstént rám támad ama kérészéletű filozófia, mely egy nagyváros valamely szegletében születik és hal meg, hogy elfojtsa a természet kiáltását és az emberi nem hangját.

Népi előítéletek! vetik oda nekem. A gyermekkor kicsinyes tévedései! A törvények és a nevelés ámítása! A szemérem semmi. Társadalmi törvények koholmánya; így akarják biztosítani az atyák és hitvesek jogait, s némi rendet teremteni a családokban. Miért kellene pironkodnunk természet adta szükségleteink miatt? Miért szégyenkeznénk egy önmagában oly közömbös, következményeit tekintve pedig oly hasznos cselekedet miatt, mint a faj fenntartásának elősegítése? Ha a vágy egyforma mindkét oldalon, kimutatásának miért kellene különböznie? Miért tagadná meg magától az egyik nem inkább, mint a másik a mindkettőben közös hajlamot? Miért lennének e tekintetben más törvényei az embernek, mint az állatoknak?

Miértjeid, mond' az Úr, nem szűnnének soha.[65]

De nem az emberhez kell e kérdéseket intézni, hanem Teremtőjéhez. Nem mulatságos-e, hogy meg kell indokolnom, miért szégyenkezem egy természetes érzés miatt, pedig e szégyenkezés nem kevésbé természetes a számomra, mint amaz érzés maga? Ugyanígy azt is megkérdhetnék tőlem, miért van meg bennem ez az érzés. Vajon az én dolgom-e számot adni arról, ami a természet műve? Ha ezt az érvelési módot követnők, úgy azok, akik nem tudják, miért létezik az ember, kénytelenek volnának tagadni az ember létezését.

Félek, Isten tanácsainak e nagy kutatói kissé könnyen mérték meg az Ő indítékait. Én, aki nem hivalkodom azzal, mintha tudnám, Isten mit miért tett, én úgy hiszem, látok valamit, ami az ő figyelmüket elkerülte. Bármit beszéljenek, ha a szégyenkezés eltakarja a többiek elől a szerelem gyönyöreit, ez nem valami fölösleges dolog. Ez a közös oltalom, amelyet a két nem a természettől kapott a gyengeség és az önfeledtség állapotára, nehogy kiszolgáltassa őket az első jöttment kénye-kedvének; miként álmukra éji homályt borít, hogy a sötétség óráiban kevésbé legyenek kitéve egymás támadásainak, a szenvedő állatot pedig a magány és az elhagyott helyek keresésére ösztökéli, hogy békében szenvedjen és haljon meg, ne érhesse olyan támadás, melyet immár nem tud visszaverni.

Ami különösképpen a női nem szemérmességét illeti, adhatott-e szelídebb fegyvert a természet annak, akit védekezésre rendelt? A vágyak egyenlők! De mit mondunk ezzel? Egyformák-e a vágyak kielégítésének eszközei is a két oldalon? Mi történnék az emberi nemmel, ha megváltoznék a támadás és védekezés rendje? A támadó véletlenül olyan időpontokat választana, amikor lehetetlen győznie, a támadás célpontját nyugton hagynák, midőn arra volna szüksége, hogy megadja magát, és szüntelenül üldöznék, amikor nem volna elég ereje feladni ellenállását; így hát az akarat meg a lehetőség soha nem volnának összhangban, a vágyak nem találkozhat-

nának, és így a szerelem nem támasza lenne a természetnek, hanem pusztítója és ostora.

Ha a két nem egyformán kezdeményezne, ez nem segítene a hiú tolakodáson; az unalmas szabadságban mindig lankadoznék a tűz, nem szítaná fel semmi: a legédesebb érzés alig is érintené meg az emberi szívet, és rosszul szolgálná a célját. A látszólagos akadály mintha eltávolítana e céltól, ám valójában éppen az visz közelebb hozzá. A szégyenkezés leple alá rejtett vágyak csak még csábítóbbak lesznek, csak még inkább fellobbannak attól, hogy a szemérem útjukat állja: a félelem, a kitérők, a tartózkodás, a félénk vallomás, a zsenge és ártatlan kecsesség jobban kimondja, amit a szemérem elhallgatni vél, mint ha a szenvedély leplezetlenül beszélne: ha elnyerjük egy nő kegyeit, ez teszi becsessé a sikert, s ettől lesz gyöngéddé az elutasítás. Az igazi szerelemben megvan az, amit a szemérem elvitat tőle: az engedékenység és a tartózkodás e keveréke megindítóbbá és gyengédebbé teszi; minél kevesebbet nyer el, annál többre értékeli azt, amit elnyert, s így egyszerre leli örömét abban, amit nélkülöz és abban, amit élvez.

Ámde, mondják majd, miért volna szégyenletes a nőre, ami a férfira nézve nem az? Miért követ el bűnt az egyik nem, ha olyasmit tesz, amiről a másik úgy véli, jogában áll megtenni? Mintha a következmények ugyanazok volnának a két oldalon! Mintha a nő szigorú kötelességei nem abból származnának, hogy a gyermeknek apa kell! De még e nagy jelentőségű meggondolások híján is ugyanazt kellene válaszolnunk, s válaszunk akkor is cáfolhatatlan erejű volna: Így akarta a természet, és vétkezik, aki elfojtja a természet hangját. A férfi lehet merész, ez a rendeltetése;* végül is valakinek

* Különböztessük meg e merészséget az arcátlanságtól és a brutalitástól, mert semmi sem ered ellentétesebb érzésekből és nem vezet ellentétesebb következményekre. Felteszem, hogy a szerelem ártatlan, szabad és csak önmagától kap törvényeket; csakis rá tartozik, hogy titkai fölött őrködjék és összekösse az embereket meg a szíveket. Ha egy férfi megsérti a női nem szemérmességét, és erőszakkal tör egy fiatal lány bájaira, aki iránta mit sem érez, úgy durvasága nem szenvedélyes,

nyilatkozni kell; de a szemérmetlen nő mindig bűnös és romlott, mert lábbal tiporja nemének természetes érzését.

Lehet-e vitatni, hogy ez a nézet igaz? Nem adja-e az egész földkerekség ékesszóló tanúbizonyságát? Hiszen elegendő a két nemet összehasonlítanunk, s máris látjuk, hogy így áll a dolog. Vagy nem a természet ékesíti föl a fiatal teremtéseket ez oly igen édes vonásokkal, amelyeket némi szégyenkezés csak még megindítóbbá tesz? Nem a természettől kapták-e a félénk és gyöngéd pillantást, amelynek oly nehéz ellenállni? Nem a természettől kapták-e bőrük ragyogó üdeségét és finomságát, hogy a tartózkodó pirulást könnyebb legyen észrevenni rajta? Nem a természet teszi-e félénkké őket, hogy meneküljenek előlünk, és gyengévé, hogy engedjenek nekünk? Mivégre ültetett volna szívükbe nagyobb hajlandóságot a szánakozásra, mivégre tette volna lassúbbá őket a futásban, mivégre adott volna alacsonyabb termetet és gyengébb izmokat nekik, ha mindezt nem arra fordítaná, hogy engedjék legyőzni magukat? El kell viselniök a terhesség kényelmetlenségeit és a szülés fájdalmait: vajon a több fáradalom kevesebb erőt kíván? Nem kényszeríthettük volna

hanem gyalázatos; az ilyesmi erkölcs és gyengédség híján való lélekre vall, amely szerelemre és becsületességre egyformán képtelen. Az élvezetben az adja a legnagyobb örömet, ha szerető szívtől kapjuk; az igazi szerelmes még szerelme tárgyának szenvedélye miatt is csak reménytelen fájdalmat és haragot érezne, ha úgy gondolná, hogy nem szeretik viszont.

Vágyaink arcátlan csillapítására törni, anélkül, hogy bírnánk a nő nyilatkozatát, aki felkeltette őket, ez egy szatír merészsége; a férfi merészsége abban áll, hogy tudja a módját, miként kell kimutatni vágyait anélkül, hogy visszatetszést keltene, miként ébresszen rokonszenvet irántuk, miként ültesse el őket a szeretett nőben, és miként zabolázza meg érzelmeit, mielőtt a hódításba fogna. De az sem elég, ha viszontszeretnek; a közös vágy egymagában még nem jogosít fel rá, hogy kielégítsük; szükség van az akarat beleegyezésére is. A szív hiába hagyja jóvá azt, amit az akarat elutasít. A becsületes és szerelmes férfi megtartóztatja magát, még ha elérhetné is, amit kíván. Kicsikarni a néma beleegyezést: nos, ez minden erőszak, ami a szerelemben megengedett. Kiolvasni a szemekből, meglátni a mozdulatokban, dacára a száj tiltakozásának: ez a szerelemhez értő férfi művészete; ha boldogsága így teljesül be, akkor nem durva, akkor becsületes; nem gyalázza meg, hanem tiszteli és szolgálja a szemérmet; meghagyja neki a tisztességet, hogy még védelmezi azt, amiről talán már le is mondott.

rájuk e nehéz állapotot, ha nem elég erősek, hogy csak akkor bukjanak el, amikor akarják, és nem elég gyengék, hogy mindig legyen ürügyük a megadásra. Nos hát, erre a pontra állította őket a természet.

Térjünk át az okoskodásról a tapasztalatra. Ha a szemérem a társadalomból és a nevelésből származó előítélet, úgy ennek az érzésnek mindenütt erősödnie kellene, ahol több gondot fordítanak a nevelésre és szüntelenül a társadalmi törvények fölött töprenkednek; és mindenütt gyengébbnek kellene lennie, ahol az emberek közelebb maradtak az eredeti állapothoz. Az igazság éppen az ellenkezője.* Hegyeinkben a nők félénkek és tartózkodók; elég egy szó, s már elpirulnak, nem merik férfira emelni a tekintetüket, és férfiak jelenlétében soha nem szólalnak meg. A nagyvárosokban a szemérem nemtelen és alantas dolognak számít; ez az egyetlen dolog, ami miatt egy jól nevelt nő szégyenkeznék, s csak a legjobb modorú nőknek jut ki az a dicsőség, hogy egy becsületes férfi elpirult miattuk.

Az állatoktól kölcsönzött példa semmit sem bizonyít és nem is igaz. Az ember nem kutya és nem farkas. Elég megteremteni fajában az első társadalmi viszonyokat, s érzései máris erkölcsi jelleget öltenek, ami az állatoktól teljesen idegen. Az állatoknak van szíve és vannak szenvedélyei, de a becsület és a szépség szent képzete csak az emberi szívben ver tanyát.

És mégis: honnan veszik, hogy az ösztön soha nem vált ki olyasmit az állatokból, mint amilyen a szégyenkezés az emberek között? Nap mint nap látom, hogy a tények az ellenkezőjét bizonyítják. Látom, hogy egyik-másik állat elrejtőzik, midőn a szükségét végzi, hogy az undorító műveletet ne észlelje más; azután meg azt látom, hogy nem szalad el, hanem iparkodik eltakarítani a maradványokat. Mi hiányzik e gondoskodásból, hogy az erkölcsösség és a becsület jelének vegyük, ha nem az, hogy emberek cselekedjék?

* Már hallom az ellenvetést: a vadnők teljesen szemérmetlenek, hiszen meztelenül járnak. Azt felelem, hogy a mi asszonyaink még szemérmetlenebbek, mert felöltöznek. Lásd a jelen értekezés végét, a lakedaimóniai lányokról.

Szeszélyt, válogatást, elutasítást találok az állatok szerelmeiben, s mindez igen közel áll ahhoz a szabályhoz, hogy akadályokat kell állítani a szenvedély útjába, ha azt akarjuk, hogy fellobbanjon. E pillanatban is, ahogy ezt írom, olyan példa játszódik le a szemem előtt, amely igazolja állításomat. Két fiatal galamb van előttem; első szerelmeskedéseik boldog perceit élik, s igencsak más képet mutatnak, nem azt az ostoba durvaságot, amivel állítólagos bölcseink ruházták fel őket. A fehér nőstény galamb szorosan követi szíve párját, de nyomban elrepül, mihelyt az visszafordul. Ha a hím tétlen marad, csőrének gyöngéd ütéseivel ébreszti fel; ha meghátrál, követi, ha védekezik, mintegy hatlépésnyi kis repüléssel vonzza magához: az ártatlan természet olyan művészettel adagolja az évődést meg a gyöngéd ellenállást, amilyenre a legügyesebb kokett is alig volna képes. Nem, a pajkos Galatea sem csinálta jobban, s Vergilius egyik legszebb képét meríthette volna a galambdúcokból.[66]

De még ha lehetséges volna is tagadni, hogy a szeméremérzés a nők természetes sajátja, netán kevésbé lenne igaz emiatt, hogy a társadalomban visszavonult, otthoni élet kell osztályrészük legyen, és hogy ennek megfelelő elvek szerint kell nevelkedniök? Ha a félénkség, a szemérem, a tartózkodás a társadalom leleményei, úgy a társadalomnak érdeke, hogy a nők magukévá tegyék és gyakorolják e tulajdonságokat; az a nő, aki megvetéssel illeti e tulajdonságokat, a jó erkölcs ellen vét. Van-e megindítóbb, tiszteletre méltóbb látvány a világon, mint a gyermekei körében serénykedő családanyáé, amint a cselédek munkáját irányítja, derűs életet varázsol férje köré és bölcsen kormányozza a házat? Itt jelenik meg a családanya a becsületes nő egész méltóságában, itt parancsol igazán tiszteletet, s itt osztozik a szépség meg a becsület az erénynek kijáró megbecsülésben.

Az a ház, amelynek úrnője távol van, akár a test lélek nélkül, csakhamar romlásnak indul; az a nő, aki otthonán kívül tartózkodik, legfőbb ékességét veszíti el, s megfosztatván igazi ékszereitől, er-

kölcstelennek mutatkozik. Ha van férje, mit keres a férfiak között? Ha nincs férje, miért kockáztatja, hogy nem eléggé tartózkodó viselkedésével elijeszti magától azt, aki szívesen engedne a csábításnak, hogy férjévé legyen? Bármit tegyen is, mindenki érzi, hogy nincs helyén a nyilvánosság előtt; szépsége tetszést arat, de rokonszenvet nem kelt maga iránt, és így csak eggyel több hiba, amit a szív felró neki. Ez a benyomás, akár a természettől, akár a neveléstől származik, a világ minden népében közös; mindenütt abban a mértékben becsülik a nőket, hogy mennyire tartózkodók, mindenütt meg vannak győződve róla, hogy az a nő, aki nem törődik nemének szokásaival, el fogja hanyagolni kötelességeit is; s mindenütt azt látjuk, hogy az ilyen nő viselkedésében arcátlansággá válik a férfiak kemény és férfias magabiztossága; e szégyenletes utánzással lealacsonyítja magát és egyszerre hoz gyalázatot a saját nemére meg a miénkre.

Tudom, egynémely országban a fentiekkel ellentétes szokások uralkodnak, de vegyük tekintetbe azt is, milyen erkölcsöknek adtak életet ezek. Nem óhajtok más példához folyamodni elveim alátámasztására. Alkalmazzuk a nők erkölcseire, amit az imént a velük szembeni megbecsülésről mondtam. A nők minden régi civilizált népnél elzártan éltek; ritkán mutatkoztak a nyilvánosság előtt, soha férfiak társaságában; nem sétáltak a férfiakkal, nem volt övék a legjobb hely a színházban és nem mutogatták ott magukat;* még azt sem engedték meg nekik, hogy minden előadást megnézzenek, s tudjuk, halál volt azoknak a nőknek a büntetése, akik merészeltek volna megjelenni az olimpiai játékokon.

A házban külön lakrész illette meg őket, ahová a férfiak be sem tették a lábukat. Ritkán jelentek meg az asztalnál, amikor férjük ebédjét költötte; a becsületes nők már az étkezés vége előtt felálL-

* Az athéni színházban a nők egy magasan lévő erkélyen tartózkodtak; ezt az erkélyt *cercisnek* nevezték; nemigen lehetett kényelmesen látni onnan, sem azokat látni, akik ott voltak; ámde Valeria és Sulla kalandjából kitetszik, hogy a római cirkuszban a nők elvegyültek a férfiak között.[67]

tak, a többiek meg sem jelentek az étkezés kezdetekor. Nem létezett közös összejövetel a két nem számára; egyáltalán nem töltötték együtt a napot. Mivel gondjuk volt rá, hogy ne teljenek be túlságosan egymással, több örömet leltek a találkozásban; biztos, hogy a házi béke általában szilárdabb alapokon nyugodott, és nagyobb egyetértés volt a hitvestársak között, mint napjainkban.*

Ilyen szokásokat tartottak a perzsák, a görögök, a rómaiak, sőt az egyiptomiak is, dacára Hérodotosz rossz tréfáinak;[68] ezek egyébként is önmagukat cáfolják meg. Ha a nők olykor átlépték a tartózkodás korlátait, a köz felháborodása mutatta, hogy ez csak kivétel. Tudjuk, milyen szavakkal illették a női nem szabados viselkedését Spártában. Arisztophanész *Lüszisztraté*-jából azt is megtudjuk, mennyire szemet szúrt a görögöknek az athéni nők szemérmetlensége. S a már romlásnak indult Rómában is micsoda botrányt okozott még, ha római hölgyek megjelentek a triumvírek bírósága előtt!

Minden megváltozott. Amióta a barbár tömegek, seregükkel hurcolva asszonyaikat, elárasztották Európát, azóta a táborok szabadossága meg a természettől hűvösebb északi éghajlat, amely alatt nincs olyan nagy szükség a tartózkodásra, új életmódot vezetett be. Ezt hirdették a lovagregények is, ahol a szép hölgyek azzal töltötték idejüket, hogy elraboltatták magukat a férfiakkal, s ezért a legnagyobb megbecsülés övezte őket. Minthogy e könyvek a gáláns viselkedés iskolái voltak, az általuk sugallt szabados eszmék főként az udvarokban és nagyvárosokban terjedtek, ahol inkább hivalkodnak a csiszolt modorral, s e csiszoltság, éppen gyarapodása révén, végül is közönségességgé fajult. Lassacskán eltűnt a női nem természetes tartózkodása, s a tisztességes asszonyok átvették a markotányosnők erkölcseit.

* Ezt esetleg azzal lehetne magyarázni, hogy a válás könnyű volt; de a görögök nemigen éltek vele, Róma pedig ötszáz évig fennállt, mielőtt akadt volna valaki, aki élni óhajtott ezzel a törvény adta jogával.

Ám ha tudni akarja Ön, mennyire sértik ezek a természetes fogalmainkkal ellenkező szokások azokat, akik máshoz vannak szokva, ítélje meg az ámulatból és zavarból, amelyet az idegenek és a vidékiek tanúsítanak e számukra tökéletesen új viselkedés láttán. E zavar dicsőségére válik országuk asszonyainak, s azt kell hinnünk, hogy okozói nem lennének olyan büszkék a dologra, ha jobban ismernék az eredetét. Szó sincs róla, hogy lenyűgöznék, inkább pirulni késztetik őket; a nők kiűzik beszédükből és magatartásukból a szemérmet, de az menedékre lel a férfiszívben.

Visszatérve most más színésznőinkhez, hadd kérdezem meg: illik-e becsületes nőkhöz s összefér-e a tartózkodással meg a jó erkölccsel egy olyan hivatás, amelynek egyedüli célja, hogy nyilvánosan, s ami még rosszabb, pénzért mutogassák magukat? Szükséges-e akárcsak vitatni is a két nem erkölcsi különbségét, hogy ráeszméljünk, aki pénzért valaki másnak adja ki magát, az nehezen állja meg, hogy rövidesen önmagát is pénzért ne adja, s előbb-utóbb enged a kísértésnek és kielégíti a vágyakat, amelyeket annyi fáradsággal feltüzelt. Hogyne! a becsületes és erényes nők temérdek óvintézkedést tesznek, és mégis, a legkisebb veszély felléptekor nem csekély erőfeszítésükbe kerül kiállni a megpróbáltatást, és akkor e vakmerő teremtések, akik nem tanultak mást, mint kacérságot és szerelmes szerepeket, akik nem öltöznek éppen tartózkodóan,* akiket állandóan tüzes és merész ifjak kísérnek, s a szerelem meg az élvezet édes hangja vesz körül, ők fognak ellenállni fiatalságuknak, szívüknek, a környezetükben levő dolgoknak, a hozzájuk intézett beszédeknek, a mindig újraszülető alkalomnak meg az aranynak, hiszen félig már eladták magukat érte. Gyermeki együgyűséget feltételez rólunk, aki erre vonatkozóan meg akar téveszteni bennünket. Hiába rejtőzik a bűn a homály leple mögé, bélyegét rásütötte a bűnös homlokára:

* Hová fajul még ez, ha feltesszük, hogy megvan bennük az a szépség, amelyet okunk van elvárni tőlük? Lásd a *Beszélgetések a törvénytelen fiúról* című művet.[69]

a nők vakmerősége biztos jele szégyenüknek; nagyon is sok okuk van a pirulásra, ha már el sem pirulnak; s ha a szemérem olykor túléli a szűzi tisztaságot, mit kell akkor gondolnunk a szűziességről, midőn már a szemérem is kihunyt?

Tegyük fel, ha úgy tetszik, hogy van néhány kivétel; tegyük fel,

Hogy volna három is talán, kit megnevezhetünk.[70]

Szeretném hinni, hogy így van, jóllehet soha nem láttam ilyen példát, és beszélni sem hallottam róla. De vajon becsületesnek fogjuk-e nevezni azt a mesterséget, amely a becsületes nőket ritka kivétellé teszi, s amelynek gyakorlóit megvetéssel kell sújtanunk, hacsak nem számítunk szüntelen csodára? A szemérmetlenség oly szorosan hozzátartozik helyzetükhöz, s ők maguk is oly jól érzik ezt, hogy egy sem akad köztük, aki ne tartaná nevetségesnek magát, ha akárcsak színleg magára venné az illemről és becsületről tartott szónoklatokat, amelyeket a közönségnek ad elő. Érdekeiket sértené, ha e szigorú elvek túlságosan elterjednének, tehát a színésznő az első, aki gúnyt űz szerepéből és lerombolja tulajdon művét. Mihelyt a színfalak mögé lép, levetkőzi a színpadon hirdetett erkölcsöket, csakúgy, mint a saját méltóságát; s ha valaki leckét kapott erényből a nézőtéren, az előcsarnokban mihamar elfelejti.

A mondottak után, úgy hiszem, szükségtelen kifejtenem, miért hozza magával a színésznők feslettsége a színészekét, kivált ha meggondoljuk, hogy mesterségük a legmeghittebb együttélésre kényszeríti őket. Szükségtelen kimutatnom, hogyan szül ama szégyenletes állapot becstelen érzéseket, s hogyan osztja meg a bűn azokat az embereket, akiknek a közös érdekek jegyében össze kellene fogniok. Nem foglalkozom a temérdek viszállyal és széthúzással, mit a szereposztás, a bevétel fölötti osztozkodás, a darabok megválasztása, a taps miatti féltékenység szít únos-untalan közöttük (főként a színésznők között), hogy a szerelmi cselszövéseket ne is említsem.

Még haszontalanabb volna előadnom a fényűzés meg a nyomor párosulásának természetes következményeit (a kettő elkerülhetetlenül együtt jár e népség körében). Önnek s az ésszerűen gondolkodó embereknek éppen elég, amit már elmondtam erről; az elfogult embereknek pedig, akik nem akarják meglátni, amit az ész mutat nekik, hanem csak azt veszik észre, ami szenvedélyeiknek vagy előítéleteiknek megfelel, az elfogult embereknek soha nem mondhatok eleget.

Ha mindez együtt jár a színészi hivatással, hogyan vehetjük akkor elejét, uram, az elkerülhetetlen következményeknek? Ami engem illet, én csak egy megoldást látok: kiküszöbölni az okot. Amikor a betegség az ember természetéből ered, vagy életmódjából, amelyen nem képes változtatni: megelőzik-e akkor az orvosok? Megtiltani a színésznek, hogy erkölcstelen legyen, annyit ér, mint megtiltani az embernek, hogy beteg legyen.

Az következik-e ebből, hogy minden színészt megvetéssel kell sújtani? Ellenkezőleg, az következik belőle, hogy a tartózkodó, erkölcsös, becsületes színész – miként Ön igen helyesen mondta – kétszeresen tiszteletre méltó, mivel bebizonyítja, hogy az erény szeretete erősebb benne az emberi szenvedélyeknél és mesterségének befolyásánál. Csak egy hibát róhatunk föl neki, hogy ezt a pályát választotta. De a fiatalkori eltévelyedések igen gyakran egy életre eldöntik az ember sorsát; s ki az, aki igazi tehetséget érez magában, és mégis ellen tud állni a csábításnak? A nagy színészek magukban hordozzák mentségüket, a megvetés a rossz színészeknek jár ki.

Nem azért időztem el ilyen sokáig általános tételemnél, mintha nem lett volna még előnyösebb a számomra, ha éppen Genf városára alkalmazom; de mivel felettébb irtózom polgártársaimat a közönség elé állítani, ezért, amíg csak lehetett, halogattam, hogy önmagunkról beszéljek. Ámde végül rá kell térnem erre; tökéletlenül teljesíteném feladatomat, ha nem vizsgálnám meg saját helyzetünk alapján, hogy mi történnék, ha városunkban színházat létesítené-

nek, mivel az Ön véleménye és érvei rábírnák a kormányzatot, hogy törődjék bele a dologba. Azokra a következményekre korlátozom vizsgálódásaimat, amelyek olyan kézenfekvőek, hogy senki sem kételkedhetik bennük, ha alkotmányunkat csak egy kicsit is ismeri.

Genf gazdag, ez igaz; de ha nem találhatjuk is meg benne ama rendkívüli vagyoni aránytalanságokat, amelyek egy egész országot szegénységbe döntenek, hogy néhány lakosát meggazdagítsák, és nyomort vetnek a jólét köré, mégis biztos, hogy míg egynémely genfi polgár elég nagy vagyon fölött rendelkezik, mások meglehetősen kemény nélkülözésben élnek, s a többség nem annyira valamilyen tényleges vagyonból él jól, mint inkább kitartó munka, takarékosság és mértékletesség eredményeként. Sok szegényebb város létezik a miénknél, ahol a polgár mégis többet fordíthat élvezetekre, mint itt, mert a föld, mely táplálja, soha nem merül ki, s idejét is nyugodtan vesztegetheti, hiszen az időnek semmi értéke nincs. Nem így minálunk: földünk nincs, hogy eltartson, s így valamennyien az iparból élünk. A genfi nép egyedül munkájából él, s csak akkor jut hozzá a legszükségesebbhez, ha minden fölösleget megtagad magától: ez fényűzés elleni törvényeink egyik oka. Azt hiszem, midőn az idegen Genf területére lép, először is az élet és a tevékenység látványa tűnik föl neki. Mindenki serénykedik, mindenki jön-megy, mindenki munkájával és ügyeivel foglalatoskodik. Nem hiszem, hogy léteznék még egy kisváros a világon, amely ilyen látványt nyújtana. Keresse föl a St. Gervais negyedet: mintha Európa valamennyi órásműhelyét itt gyűjtötték volna össze. Járja be a Molardot meg az alacsonyan fekvő utcákat: a nagybani kereskedelem kellékei, az áruhalmok, az egymás hegyén-hátán heverő hordók, az illatszerek és az indiai fűszerek szaga, mindez olyan érzést fog kelteni Önben, mintha tengeri kikötőben járna. Paquis-ban, Eaux-Vives-ben a kartonszövet- és festettvászon-készítő üzemek zaja és látványa mintha Zürichbe vinné át az embert. A város szinte megsokszorozódik, olyan lázasan dolgoznak benne; láttam valakit, aki az első

benyomás után százezer főre becsülte a lakások számát. A munkás kezek, az idő kihasználása, az éberség, a szigorú garasoskodás a genfi polgár kincsei; ezekkel várjuk, hogy elérkezzék hozzánk a dologtalan emberek mulatsága, ami egyszerre rabolna el időt és pénzt tőlünk, és így kétszeres veszteséget okozna.

Genfnek nincs huszonnégyezer lakosa, ezt ugye elismeri. Lyon arányosan gazdagabb, lélekszáma legalább ötször vagy hatszor nagyobb, mégis pontosan egy színházat tart el, s amikor a színházban operát adnak elő, még ez a város is kicsiny hozzá. Párizs, Franciaország fővárosa és e hatalmas királyság kincseinek gyűjtőmedencéje, Párizs három színházat tart el, meglehetős középszerűen, egy negyediket pedig az év bizonyos szakaszaiban. Tegyük föl, hogy ez a negyedik is állandóan nyitva tart.* Azt találom, hogy több mint hatvanezer városlakóból mindent összevetve naponta alig ezerezerkétszáz nézőt ad a színháznak a jólét és a dologtalanság e találkozója. A királyság többi részében ott van Bordeaux, Rouen, a nagy tengeri kikötők, ott van Lille, Strasbourg, a nagy katonai városok, tele semmittevő tisztekkel, akiknek élete azzal telik, hogy várják a delet és a nyolc órát, amikor nyit a színház: és fenntartásához mégis kényszerű adókra van szükség. S a miénknél hány hasonlíthatatlanul nagyobb város létezik, hány országgyűlési és fejedelmi székhely, amely nem tud állandó színházat fenntartani!

Hogy megítélhessük, vajon a mi városunk inkább képes-e erre, válasszunk az összehasonlítás alapjául egy jól ismert példát, mondjuk Párizs városát. Tehát azt mondom, hogy amennyiben hatszázezer lakos naponta legfeljebb ezerkétszáz nézőt ad Párizs színházai-

* Nem számítom az egyházi hangversenyeket, mert ezek nem további színielőadások a többi mellett, hanem azok kiegészítései. Nem számítom a Foirekis előadásait sem; viszont úgy tekintem, mintha egész évben működnék, holott csak hat hónapig tart nyitva. Amikor összehasonlítás útján vizsgálni akarom, elképzelhető-e, hogy egy színtársulat fenntartsa magát Genfben, mindenütt az igenlő válasz szempontjából legkedvezőbb viszonyokat feltételezem, amennyire csak az ismert tények engedik.

nak, úgy kevesebb, mint huszonnégyezer lakos bizonyára nem fog negyvennyolc nézőnél többet adni Genfben, s e számból még le kell vonni az ingyenes közönséget. Továbbá fel kell tennünk, hogy Genfben nincs arányosan kevesebb dologtalan ember, mint Párizsban, ami szerintem tarthatatlan.

Ha pedig a francia színészek, akik királyi kegydíjat élveznek és tulajdonosai a színházuknak, előadásonként háromszáz néző mellett alig tudják fenntartani magukat Párizsban,* akkor kérdem én, hogyan fogják fenntartani magukat a genfi színészek, akiknek minden jövedelemforrása az a negyvennyolc néző volna. Ön azt felelheti erre, hogy Genfben olcsóbb az élet, mint Párizsban. Igen, csakhogy a belépőjegyek is arányosan kevesebbe kerülnének. Azután meg: az asztali kiadások elenyészőek a színész számára; a ruhák meg az ékszerek kerülnek sokba; s vagy Párizsból kellene mindezt hozatniok, vagy ügyetlen munkásokat kényszerülnének betanítani. Az efféle holmik ott készülnek a legolcsóbban, ahol szokásban vannak. Még azt is felelheti Ön, hogy a színészek alávettetnének fényűzés elleni törvényeinknek. De a reformot hiába is akarnák kiterjeszteni a színházra: soha Kleopátra és Xerxes nem fogja megízlelni egyszerűségünket. A színészek élete abban áll, hogy feltűnést keltenek; elvennénk kedvüket a mesterségüktől, ha megakadályoznánk ebben őket, s kétlem, hogy egy jó színész valaha is önszántából kvékerré változnék. Végezetül fel lehetne hozni azt az ellenvetést, hogy a genfi színtársulat jóval kisebb volna a párizsinál, és így sokkal kevesebből megélhetne. Helyes; ám arányban állna-e ez a különbség a negyvennyolc és a háromszáz különbségével? Tegyük hozzá: a nagyobb színtársulatnak megvan az az előnye is, hogy gyakrab-

* Akik csak jó napokon látogatják a színházat, amikor sok a néző, azok igen szerénynek fogják találni becslésemet. Akik azonban – akárcsak jómagam – tíz éven keresztül a jó és a rossz napokon egyformán eljártak a színházba, azok bizonyosan igen túlzottnak fogják találni. Ha tehát Párizsban napi háromszáz nézőnél kevesebbet kell számolnunk, akkor Genfben is arányosan kevesebbet kell számolnunk napi negyvennyolc nézőnél, ami még súlyosabbá teszi ellenvetésemet.

ban játszhat; a kisebb társulatban nincs második szereposztás, márpedig nem tud minden színész mindennap játszani; egyetlen színész betegsége vagy távol maradása miatt az egész előadás meghiúsul, és oda a bevétel.

A genfiek módfelett szeretik a vidéket; tanúsítja ezt a város körül elszórt temérdek ház. A vadászat csábítása meg a környék szépsége táplálja ezt az üdvös hajlandóságot. Mivel a kapukat az éj leszállta előtt bezárják, és így nem lehet kisétálni a városfalak közül, a vidéki házak viszont igen közel esnek, ezért nyáron igen kevés módos ember alszik a városban. A napot ügyes-bajos dolgaik végzésével töltik, de este, amikor a kapuk bezárnak, elhagyják a várost, visszavonulnak kis hajlékukba, hogy a legtisztább levegőt szívják és élvezzék a legszebb tájat, amely csak az ég alatt elterül. Mi több, sok polgár egész évben odakinn lakik, s egyáltalán nem tart fenn szállást Genfben. Ezek az emberek mind elvesztek a színház számára; s az egész szép évszak alatt szinte csak azok maradnak elérhető közelségre a szórakozáshoz, akik soha nem szoktak színházba járni. Párizsban másként áll a dolog: igen jól párosítják a színházat a vidékkel, és az előadások befejezésének órájában egész nyáron át mást se látni, mint a városkapun kigördülő hintókat. De sokan alszanak a városban is: azok, akiket az éjszakai séta szabadsága kevésbé csábít, mint amennyire riasztanak a vele járó kényelmetlenségek. Az ember oly hamar ráun a nyilvános sétautakra, olyan messzire kell mennie, míg a vidékre ér, a levegő annyira bűzlik a szennytől s a látvány annyira kevéssé vonzó, hogy jobban esik bezárkózni a színházba. Még egy különbség, amely a mi színészeink hátrányára üt ki, s amely miatt elveszítik az év felét. Azt gondolja, uram, hogy az év másik felében könnyűszerrel betöltik ezt az igen nagy űrt? A magam részéről nem látok más orvosságot, mint megváltoztatni a kapuzárás óráját, feláldozni biztonságunkat az élvezeteinknek, és éjszakára tárva-nyitva hagyni városunkat, középúton három hatalom[71] között, pedig

a legtávolabbitól is mindössze fél mérföldet kell megtenni, hogy bástyáinkhoz érjenek.*

Ez még nem minden. Ha egy intézmény ilyen tökéletesen ellentmond régi elveinknek, nem találhat általános lelkesedésre. Hány de hány nemes polgár lesz, aki felháborodva látja, hogy hajdani egyszerűségünk romjai fölött a fényűzésnek és az elpuhultságnak ez az emlékműve emelkedik a magasba, és messziről fenyegeti a köz szabadságát! Azt gondolja Ön, hogy majd jelenlétükkel helyeselnek amaz újításnak, miután fennhangon helytelenítették? Biztos lehet benne: többen közülük aggályoskodás nélkül elmennek a színházba Párizsban, holott a lábukat se tennék be oda Genfben, mert hazájuk java kedvesebb nekik, mint a maguk szórakozása. Hol az az oktalan anya, aki van olyan merész, hogy lányát e veszedelmes iskolába vigye? S hány tiszteletre méltó asszony gondolja majd, hogy elveszti becsületét, ha ő maga megjelenik ott? Ha Párizsban némelyek kerülik a színházat, úgy kizárólag vallási okokból, s ez az indíték bizonyosan nem kevésbé erős minálunk; de ráadásul ott vannak az erkölcs, az erény, a honszeretet indítékai, s ezek még azokat is visszatartják, akiket a vallás nem tartana vissza.**

Kimutattam, hogy színház semmi körülmények között nem tarthatja fenn magát Genfben, ha csak a nézők hozzájárulására számít-

* Tudom, nagyszerű erődítményeinél nincs hasztalanabb dolog a világon, s még ha kellő létszámú seregünk lenne védelmezésükre, akkor is hasztalanok maradnának: mert bizonyos, hogy senki sem akar megostromolni minket. De ha nem is kell ostromtól tartanunk, azért még változatlan éberséggel kell őrködnünk, nehogy meglepetésszerűen rajtunk üthessenek, mert semmi sem könnyebb, mint harcosokat gyűjteni a szomszédságunkban. Nagyon jól megtanultuk, hogyan csinálják az ilyesmit,[72] és nem szabad megfeledkeznünk róla, hogy valamely jog a legrosszabbnak tűnhetik föl, amíg kívül vagyunk egy helyen, de nyomban kitűnő lesz, mihelyt bejutottunk oda.

** Nem arra gondolok, hogy az ember erényes lehet vallás nélkül is; sokáig hittem e csalárd véleményben, de már tökéletesen kiábrándultam belőle. Hanem arra, hogy a hivő ember olykor merőben társadalmi indítékok alapján is tartózkodhat bizonyos, önmagukban közömbös cselekedetektől, amelyek nem érintik közvetlenül a lelkiismeretet, így például attól, hogy színházba menjen egy olyan városban, ahol nem jó dolog megtűrni a színházat.

hat. Tehát vagy a gazdagoknak kell összeadniuk a pénzt, ami terhes gond, s biztosan nem lesz kedvük soká viselni, vagy az államnak kell közbeavatkoznia, és a saját terhére eltartani a színházat. De hogyan tartaná el? Netán szükséges kiadásait fogja megnyírbálni, mivelhogy szerény jövedelme éppen csak fedezi ezeket? Vagy azokat az összegeket fordítja e fontos célra, amelyeket a hatóságok takarékos és feddhetetlen gazdálkodása folytán sikerült a legégetőbb szükség esetére félretenni? Avagy bocsássuk el kicsiny helyőrségünket, s kapuink védelmét lássuk el mi magunk? Csökkentsük elöljáróink szerény tiszteletdíját, vagy kockáztassuk, hogy a legcsekélyebb előre nem látott szerencsétlenségre sem lesznek tartalékaink? A felsorolt megoldásokon kívül egyetlen járható utat látok csupán: adót kivetni; nagytanácsba hívni polgárainkat a Szent Péter-templomba, s ott ünnepélyesen indítványozni nekik, hogy szavazzanak meg valamilyen illetéket a színház létesítésére. Isten óvjon tőle, hogy azt higgyem: bölcs és derék elöljáróink valaha is képesek lennének ilyen indítvánnyal előállni, s éppen az Ön cikke nyomán azt is elég jól megítélhetjük, hogy milyen fogadtatásban részesülnének.

Ha balszerencsénkre találnánk valamilyen alkalmas megoldást e nehézségek kiküszöbölésére, annál rosszabb nekünk, mert ez okvetlenül megerősítené valamely titkos hibánkat, és így még hitványabbak lennénk, s előbb-utóbb elbuknánk. Mindazonáltal tegyük fel, hogy a színház iránti lelkesedés csodát művel: tegyük fel, hogy a színészek megfelelően berendezkednek Genfben, törvényeink megfelelően kordában tartják őket, a színház virágzik és van közönsége; tegyük fel végül, hogy városunk abban a helyzetben van, amelyben, mint Ön mondja, erkölcsös is volna és színháza is lenne, tehát egyesítené a két dolog előnyeit – mellesleg szólva azt hiszem, ezek az előnyök nemigen férnek meg egymással, mert a színház minden haszna abban áll, hogy pótolja a jó erkölcsöket; ha tehát a polgárok erkölcsösek, a színház tökéletesen haszontalan.

E létesítmények első kézzelfogható hatása, mint már mondottam,

az lenne, hogy forradalom következnék be szokásainkban, ez pedig forradalmat idézne elő erkölcseink terén is. Vajon jó dolog volna ez a forradalom vagy rossz? Itt az ideje, hogy megvizsgáljuk ezt a kérdést.

Nem létezik jól megalkotott állam olyan szokások nélkül, amelyek megfelelnek a kormányzat természetének és a kormányzat fenntartását szolgálják. Ilyen volt hajdanán a londoni klubok intézménye, amelyet igen rosszkor tettek gúny tárgyává a *Spectator* szerzői;[73] miután a klubok ily módon nevetségessé váltak, kávéházak és rossz hírű helyek vették át szerepüket. Kétlem, hogy az angol nép sokat nyert volna e változáson. Hasonló klubok létesültek most Genfben; ezeket *köröknek* nevezik, és cikke után ítélve minden okom megvan rá, uram, hogy azt higgyem: Ön nem minden tisztelet nélkül állapította meg, hogy e körökben józan és okos hangnem uralkodik. Ez a szokás régóta fennáll minálunk, bárha a név új is. Gyerekkoromban *társaság* néven működtek a klubok, de formájuk nem volt ilyen jó és rendszeres. A fegyverforgatás minden tavaszszal összegyűjt minket; az év egy részében különféle díjakért versengünk; e díjak katonai ünnepekre adnak alkalmat; a genfiek valamennyien hódolnak a vadászat szenvedélyének, s mindez gyakran összehozza a férfiakat és alkalmat teremt a számukra, hogy asztaltársaságokat, kiránduló csapatokat s végül baráti kapcsolatokat létesítsenek maguk között. De az efféle gyülekezetek, nem lévén más céljuk, mint az élvezet meg az öröm, csakis a kocsmában verődtek össze. A polgárok közti egyenetlenségek azonban rákényszerítettek, hogy gyakrabban találkozzunk és józan fővel határozzunk, ami aztán tisztesebb együttlétekké változtatta e lármás társaságokat. E találkozók a *kör* nevet kapták, s az igen silány ok igen jó okozatot vont maga után.*

A körök tizenkét-tizenöt tagot számlálnak. Bérbe vesznek egy

* Később a hátrányokról is beszélni fogok.

igen kényelmes lakást, és közös költségen berendezik bútorokkal meg a szükséges felszereléssel. Ebbe a lakásba mennek el minden délután a társaságnak azok a tagjai, akiket ügyes-bajos dolgaik vagy élvezeteik nem tartanak távol. Összegyűlnek, és mindenki fesztelenül átadja magát a kedvére való szórakozásnak: játszik, beszélget, olvas, iszik, dohányzik. Olykor vacsoráznak is, de ez ritkán fordul elő, mert a genfi polgár rendes ember és szívesen tartózkodik családjának körében. Gyakran tesznek közös sétákat is, és szórakozásaik olyanok, hogy megőrzik s fokozzák a testi erőt. Az asszonyok meg a lányok egyletekben gyűlnek össze, hol az egyiknél, hol a másiknál. Az ilyen összejövetelek célja egy kis adok-veszek játék, uzsonna, és mint feltehető, kiapadhatatlan csevegés. A férfiak ugyan nincsenek szigorúan kitiltva e társaságokból, mégis meglehetős ritkán csatlakoznak hozzájuk; magam inkább gondolnék rosszat azokról, akiket folyvást ott látni, mint azokról, akiket sohasem látni ott.

Ilyen a genfi polgárság mindennapos szórakozása. Nincs híján az örömnek és a vidámságnak, mégis van benne valami egyszerű és ártatlan, ami megfelel a republikánus erkölcsöknek; de csak vezessék be a színházat, Isten veletek, körök, Isten veletek, egyletek! Ez az a forradalom, amelyet megjósoltam; minden kör és egylet szükségszerűen szétesik. Ha Ön London példáját állítja szembe velem, amelyre én magam hivatkoztam, ha azt mondja, hogy ott a színházak létesítése nem vetett véget a kluboknak, úgy azt válaszolom, hogy óriási a különbség London és Genf között; nevezetesen, a színház csak egy kis pont ama roppant városban, nálunk azonban hatalmas tárgy volna, mely mindent magába szív.

Ha pedig azt kérdezi Ön, hogy mi rossz származnék a körök eltöröltetéséből... Nem, uram, ezt a kérdést filozófus nem teszi föl; nők beszélnek így vagy fiatalemberek, akik a testőrséggel tévesztik össze köreinket, és dohányszagot vélnek érezni. Mégis válaszolnom kell, mert ha Önhöz fordultam is, ezúttal a népnek írok, a nép pedig kétségkívül ilyeneket beszél; de Ön kényszerített rá, hogy válaszoljak.

Először is azt mondom, hogy a dohányszag rossz dolog ugyan, ám igen jó, ha az ember ura marad a vagyonának és biztos lehet benne, hogy a saját házában fogja álomra hajtani a fejét. De máris megfeledkeztem róla, hogy nem d'Alembert-eknek írok. Másképpen kell megértetnem magamat.

Ha a természet útmutatását követjük, ha a társadalom java után kérdezünk, azt találjuk, hogy a két nemnek olykor össze kell jönnie, rendesen azonban külön kell élniök. Egyszer-másszor már kimondtam ezt a nőkkel kapcsolatban, most kimondom a férfiakkal kapcsolatban is. A férfiak még jobban megérzik, mint a nők, ha túlzottan szorossá válik a két nem közötti érintkezés. A nők ugyanis csak erkölcseiket vesztik el, mi azonban erkölcseinket és alkatunkat is, mert a gyengébb nem képtelen átvenni számára felettébb kemény életmódunkat, s ezért arra kényszerít, hogy mi vegyük át számunkra felettébb elpuhult életmódját. Így aztán, mivel nem akarják tűrni a külön életet, de férfiakká sem képesek válni, a nők bennünket változtatnak nővé.

A férfiak e lealacsonyítása mindenütt rossz dolog, de kivált az olyan államokban fontos megelőzni, amilyen a miénk. A királyok számára meglehetősen közömbös lehet, hogy férfiak vagy nők fölött uralkodnak, feltéve, hogy alattvalóik engedelmesek; a köztársaságnak azonban férfiakra van szüksége.*

A régiek csaknem egész életüket a szabad ég alatt töltötték; vagy a saját dolgukban jártak, vagy az állam ügyeit intézték a köztéren, vagy a mezőn, a kertekben, a tengerparton sétáltak, esőben, napon,

* Erre azt felelhetik, hogy háborúban a királyoknak is. Egyáltalán nem. Éppen elég, ha harmincezer férfi helyett, teszem, százezer nőt hívnak hadba. A nők nincsenek híján a bátorságnak, többre tartják a becsületet, mint az életet; amikor verekszenek, jól verekszenek. Nemük hátránya az, hogy rosszul viselik a hadi fáradalmakat és az évszakok viszontagságait. Így hát az egész titok abban áll, hogy mindig háromszorosa legyen kéznél annak, amennyire a harcban szükség lesz, s a két másik harmadot áldozzák fel a betegségnek meg a halandóságnak.

Ki hinné, hogy e tréfát, amelyen jól látszik az igyekezet, szellemes emberek szó szerint vették Franciaországban! [Az utolsó mondat az 1782-es kiadásból.]

csaknem mindig fedetlen fővel.* Ráadásul nem láttak nőt; de tudták, hol keressék őket, ha szükség volt rájuk; és írásaik meg a beszélgetéseikből ránk maradt részletek semmi jelét nem adják, hogy akár a szellem, akár a ízlés, vagy akár a szerelem veszített volna e tartózkodáson. Nálunk éppen az ellenkezője van szokásban: ellenállás nélkül átadjuk magunkat a női nem akaratának, holott inkább oltalmaznunk kellene, mint szolgálni, és hozzászoktunk, hogy megvessük, miközben engedelmeskedünk neki, hogy megbántsuk komolytalan figyelmességeinkkel; minden párizsi nő egész férfiszerájt tart a lakásán, ám ezek a férfiak nőiesebbek, mint ő maga, s ezer módját tudják, hogy a szépség előtt hódoljanak, csak úgy nem tudnak hódolni előtte, ahogy méltó volna hozzá: a szív hódolatával. Nézze csak e férfiakat, amint önkéntes börtönükben szüntelen jönnek-mennek az ablak és a kandalló között, fölállnak, visszaülnek, százszor fölemelnek és letesznek egy paravánt, könyvekben lapozgatnak, képeket nézegetnek, perdülnek-fordulnak a szobában, míg bálványuk mozdulatlanul elnyúlik heverőjén, s csak a nyelve meg a szeme jár. Honnét e különbség, ha nem onnan, hogy a természet helyhez kötött, otthon ülő életmódot rótt ki a nőkre, ám a férfiakra az ellenkezőjét, s az utóbbiak nyughatatlansága igazi szükségletüket mutatja? A keletiek meglehetősen sokat izzadnak forró éghajlatuk alatt, s ezért kevés testmozgást végeznek és egyáltalán nem szoktak sétálni, de legalább a szabad ég alatt üldögélnek és szívják a tiszta levegőt, míg nálunk a nők ugyancsak iparkodnak, hogy jól bezárt szobáikban megfullasszák barátaikat.

Ha összevetjük az ókori férfiak erejét a mai férfiakéval, semminemű egyenlőséget nem találunk közöttük. Az Akadémiában vég-

* Midőn Kambüszész legyőzte Pszammétikoszt, a csata után úgy különböztették meg az egyiptomi halottakat a perzsáktól, hogy az előbbiek koponyája rendkívül kemény volt, mivel soha nem fedték be a fejüket, míg az utóbbiak mindig vastag tiarát viseltek, s ezért koponyájuk olyan puha volt, hogy erőfeszítés nélkül be lehetett törni. Maga Hérodotosz is tanúja volt – sokkal később – e jelenségnek.

zett testedzés gyerekjátékszámba megy a régi gimnázium gyakorlatihoz képest: elhagyták az ütőlabdájátékot, mert túlságosan fárasztó, lovagolni sem lehet már. Seregeinkről nem is szólok. Már felfogni sem tudjuk, hogyan meneteltek a görög és római hadak. Olvasni is fárasztó, mekkora utat tett meg és milyen súlyos terhet cipelt a római katona; a képzelet is roskadozik a megterheléstől. A gyalogsági tisztek nem ülhettek lóra. A hadvezérek sokszor ugyanannyit gyalogoltak, mint csapataik. Soha a két Cato másként nem utazott, sem egyedül, sem a seregeikkel. Még Otho, még az elpuhult Otho is fegyverben menetelt hadai élén, midőn Vitellius ellen vonult. Mutassanak egyetlen harcost, aki ma képes volna megtenni ugyanezt. Teljesen lezüllöttünk. Festőink és szobrászaink panaszkodnak, hogy nem találnak az antik modellekhez hasonlót. Miért? Elkorcsosult volna az ember? Vagy a fajta éppúgy áldozatul esnék a testi elöregedésnek, mint az egyén? Ellenkezőleg: az északi barbárok, kik úgyszólván új fajjal népesítették be Európát, nagyobbak és erősebbek voltak a rómaiaknál, akiket legyőztek és leigáztak. Így hát nekünk kellene erősebbnek lennünk, hiszen túlnyomórészt e jövevényektől származunk; csakhogy a rómaiak férfi módra éltek,* és az állandó testedzéstől elnyerték azt az erőt, amelyet a természet megtagadott tőlük, míg ezzel szemben mi elveszítjük természettől kapott erőnket, mert a női nemtől való függésünk hanyag és elpuhult élethez szoktat. Bár a barbárok, akikről az imént beszéltem, együtt éltek az asszonyokkal, azért még nem éltek úgy, mint az asszonyok; inkább amazokban volt elég helytállás, hogy a férfiak módjára éljenek, akárcsak a spártai nők. A nő erős lett, a férfi nem gyengült el.

* A rómaiak voltak a legkisebbek és leggyengébbek Itália valamennyi népe közül. Oly nagy volt ez a különbség, mondja Titus Livius, hogy első pillantásra fel lehetett fedezni a szemben álló csapatokon. Ámde a testedzés meg a fegyelem annyira felülmúlta a természetet, hogy a gyengék megtették, amire az erősek képtelenek voltak, és legyőzték az utóbbiakat.

Ha árt a testnek, hogy szembeszegülünk a természettel, a szellemnek még jobban árt. Képzeljük csak el, milyen lelki alkatú lesz az a férfi, akit egyes-egyedül a nők szórakoztatásának igen fontos feladata köt le, s egész élete másból sem áll, mint hogy megteszi nekik azt, amit az ő dolguk volna megtenni, amikor belefáradunk a munkába, amelyet ők nem is képesek elvégezni, és szellemünk felüdülést kíván. Gyermeteg szokások rabjai, felnőhetünk-e bármi nagyhoz is? Léha foglalatosságaink rajta hagyják bélyegüket tehetségünkön, írásainkon;* meglehet, formás írások ezek, de kisszerűek és hűvösek, miként érzelmeink; egyedüli érdemük a könnyed modor, de hát igazán nem nehéz semmiségeket könnyed modorban előadni. E naponta születő, kérészéletű művek sokasága csak azért készül, hogy a nőket szórakoztassa; nincs bennük sem erő, se mélység, s az öltözőasztalról valamennyi a kereskedő pultjára kerül.[76] Folyvást ugyanazt írják újra, csak mindig új külszínt adnak neki. Idézhetnek két-három kivételt, de én százezret fogok idézni a szabály igazolására. Ezért aztán korunk termékeinek túlnyomó része letűnik vele együtt, s az utókor azt hiszi majd, hogy igen kevés könyvet írtak századunkban, pedig nagyon is sokat.

Könnyűszerrel kimutathatnók, hogy a nők nemhogy nyernének e szokáson, inkább veszítenek rajta. Hízelgünk nekik, de nem szeretjük őket, szolgálatukba szegődünk, de megbecsülést nem érzünk

* A nők általában semmilyen művészetet nem szeretnek, egyikben sem járatosak, és egyikhez sincs tehetségük. Sikerrel foghatnak kisebb munkák írásába, amelyekhez csak könnyed szellem, ízlés, báj, olykor filozófia és okoskodás szükségeltetik. Szert tehetnek tudományra, ismeretekre, jártasságra s mindenre, amit munkával el lehet sajátítani. De a lelket hevítő égi tűz, a mindent átható és elemésztő szellem, a lángoló ékesszólás, a fennkölt elragadtatás, mely szívünk mélyéig eltölt, mindig hiányozni fog a nők írásaiból; hűvös és kecses műveket írnak, hozzájuk hasonlatosakat; annyi szellemesség van e művekben, amennyi tetszik, de lélek soha; százszor inkább lesznek józanok, mint szenvedélyesek. A nők nem képesek leírni, sőt felfogni sem, hogy mi a szerelem. Csak Sappho és még valaki[74] érdemli meg, hogy kivételnek tekintsük. Bármiben fogadnék, hogy a *Portugál levelek*-et férfi írta.[75] De ahol a nők uralkodnak, ott ízlésük is uralkodik, s ez határozza meg századunk ízlését.

irántuk; hódolók forognak körülöttük, nem szerelmes férfiak; s ami a legrosszabb: bár az előbbiek nem osztják az utóbbiak érzelmeit, jogaikat azért még bitorolják. Ahogy mindennapos és könnyű lett a két nem társasági érintkezése, ezt a két következményt vonta maga után; így fojtja el a gáláns viselkedés általános szelleme a géniuszt is meg a szerelmet is.

A magam részéről fel nem foghatom, hogyan becsülhetik le annyira a nőket, hogy sosem hagyják abba az ízetlen udvarlást, és gúnyt űznek belőlük bántó bókjaikkal, hiszen ezek még a külszínét sem tartják fenn a jóhiszeműségnek. Nyilvánvaló hazugságokkal megalázni őket, vajon nem annyit tesz ez, mint nyíltan közölni velük, hogy nincs olyan igazság, amit kötelességünk volna tudomásukra hozni? A szerelem csak hadd áltassa magát a szeretett nő tulajdonságait illetően; de mindig a szerelem szól-e ezen a szánalmas nyelvezeten? Akik ezt beszélik, nem így beszélnek-e minden nővel? S nem esnének-e kétségbe, ha azt hinnők róluk, hogy igazi szerelem köti őket egyetlenegyhez is? Ne aggódjanak. Különös elképzelése volna a szerelemről annak az embernek, aki elhinné róluk, hogy képesek szeretni; a szerelemtől mi sem áll távolabb, mint a gáláns modor. Az én felfogásom szerint olyan ez a félelmetes szenvedély, olyan nyugtalanságot, fejvesztettséget, reszketést, felindulást okoz, megnyilvánulásai oly hevesek, hallgatása oly szívbe markoló, kimondhatatlan pillantásait a félénkség oly meréssze teszi, az ijedelem oly nyíltan mutatja bennük a vágyat, hogy úgy tűnik nekem, ha a szerelmes férfi ezen elsöprő erejű beszéd után egyetlenegyszer azt mondaná, *Szeretem Önt*, a szerelmes nő felháborodottan válaszolna neki: *Már nem szeret*, és soha többé nem találkoznék vele.

Köreink még őriznek valamit az antik erkölcsökből. A férfiak egymás között nem kényszerülnek a nők felfogóképességének szintjére leszállítani gondolataikat s az észt gáláns fordulatok mögé rejteni, hanem a nevetségesség veszélye nélkül fontos és komoly beszélgetésekbe merülhetnek. Nyugodtan beszélhetnek hazáról s erényről,

nem fogják fecsegőnek nézni őket; bátran adhatják önmagukat, nem kell a pletykás nők elveihez alkalmazkodniok. A beszélgetés pallérozatlanabb modorban zajlik, de az érvek súlya nagyobb: nem érik be tréfálkozással vagy udvariaskodással. Nem vágják ki magukat a nehézségekből szellemes fordulatokkal. Nem kímélik egymást a vitában; aki azt találja, hogy ellenfele teljes erejéből nekitámad, kénytelen minden erejét összeszedni a védekezéshez. Így lesz a szellem igazságszerető és erős. Ha közben egy-két illetlen szó is esik, nem kell nagyon megrémülni: nem mindig az a becsületesebb, aki finomabban fejezi ki magát, s még mindig jobb e némileg faragatlan beszéd, mint az a keresett modor, amelyben a két nem elcsábítja egyik a másikát, és illemtudó, ámde igen bensőséges viszonyba kerül a bűnnel. A férfiak hajlamaihoz közelebb álló életmód jobban illik a férfias vérmérséklethez is. A körökben nem kell egész nap a székhez szögezve ülni. Testedző játékokat játszanak, jönnek-mennek; nem egy kör vidéken székel, más körök ki-kirándulnak a vidékre. Vannak kertjeik a séta, tágas udvaraik a testgyakorlás számára, van egy nagy tó, amelyben úszni lehet, az egész környéken szabad a vadászat. S ne higgyük, hogy vadászni ugyanolyan kényelmes dolog errefelé, mint Párizs környékén, ahol az ember belebotlik a vadba, s ahol lóról vadásznak. Így hát e tisztes és ártalmatlan intézmények mindazt egyesítik magukban, ami elősegítheti, hogy ugyanazok az emberek barátokká, polgárokká, katonákká legyenek, tehát mindazt, ami egy szabad népnek a legjobban megfelel.

A nőegyleteket azzal vádolják, hogy gúnyolódásra hajlamos, rossz nyelveket nevelnek a nőkből. És csakugyan, érthető, hogy a kisvárosi anekdoták nem kerülik el e társaságokat; az is valószínű, hogy a távollevő férjeket nemigen kímélik, s hogy a bájos és ünnepelt nők nem aratnak nagy sikert a szomszédasszony összejövetelein. Ám meglehet, e kellemetlenségben több a jó, mint a rossz; az mindenesetre tagadhatatlan, hogy kisebb rossz származik e nőegyletek-

ből, mint abból, aminek a helyébe léptek. Mert mi jobb: ha egy asszony barátnőivel együtt rosszat beszél a férjéről, vagy ha négyszemközt maradván egy férfival, rosszat tesz neki, ha bírálja vagy ha utánozza szomszédnője erkölcstelenségét? A genfi nők meglehetős szabadon kimondják, amit tudnak, sőt olykor azt is, amit feltételeznek, mindamellett valósággal iszonyodnak a rágalomtól, és még senki sem hallotta, hogy megvádoltak volna valakit, ha úgy hitték, hogy a vád hamis. Ezzel szemben más országokban a nők egyszerre bűnöznek hallgatásukkal és beszédeikkel, mert a megtorlástól való félelmükben titokban tartják a rosszat, ha valóban tudomásuk van róla, és bosszúvágyból közzéteszik, ha csak kitalálták.

Mennyi közbotrányt előz meg a félelem e szigorú szemmel figyelő asszonyoktól! Már-már az erkölcsbíró dolgát végzik városunkban. Így felügyeltek egymásra a polgárok Róma fénykorában, így emeltek vádat egymás ellen az igazság iránti buzgó odaadásból. De midőn Róma romlásnak indult, és már nem lehetett egyebet tenni a jó erkölcsök érdekében, mint rejtegetni a rossz erkölcsöket, akkor gyűlölni a bűnt bűnné vált maga is, mert a bűn leleplezésére sarkallt. Aljas besúgók léptek a buzgó polgárok örökébe, s míg egykor a jók vádolták a rosszakat, most a rosszak vádolták a jókat. Hála az égnek, még messze vagyunk e gyászos végtől. Nem kell még elrejtőznünk a saját szemünk elől, hogy vissza ne borzadjunk magunktól. A magam részéről nem leszek jobb véleménnyel a nőkről, ha óvatosabbá válnak: az viselkedik óvatosabban, akinek több oka van az óvatoskodásra, és saját maga is rászorul a titoktartásra, amiből példát ad a többieknek.

Ne nyugtalankodjunk hát annyira a nőegyletek locsogása miatt. Mondjanak annyi rosszat a többiekről, amennyit csak akarnak, feltéve, hogy egymás közt teszik. Az igazán romlott nők nem tudnák sokáig elviselni ezt az életmódot; bármilyen szívesen szólnak meg másokat, inkább férfiak társaságában teszik. Bármit mondjanak nekem erről, soha nem nézhettem úgy ezekre az egyletekre, hogy

titkon ne éreztem volna megbecsülést és tiszteletet a tagjaik iránt. Így rendelte a természet, mondtam magamnak, mert különböző hajlamokat adott a két nemnek, hogy külön éljenek, mindegyik a maga szokásai szerint.* E szeretetre méltó teremtések így hozzájuk illő foglalatosságokkal töltik napjaikat, vagy ártatlan és egyszerű mulatságokkal, amelyek igen alkalmasak rá, hogy megindítsák a becsületes szíveket és jó véleményt alakítsanak ki a nőkről. Nem tudom, mit beszéltek, de együtt töltötték az idejüket; beszélhettek a férfiakról, de megvoltak nélkülük; s miközben oly szigorúan bírálták mások viselkedését, az övék legalább feddhetetlen volt.

Tagadhatatlan, a férfiköröknek is vannak hátrányos tulajdonságai: minek nincs, ami emberi? Játszanak, isznak, lerészegednek, átmulatják az éjszakát; meglehet, mindez igaz, de az is meglehet, hogy túlzás. Mindenütt keveredik a jó és a rossz, de különböző mértékben. Mindennel vissza lehet élni: elcsépelt igazság ez, nem következik belőle, hogy mindent el kell vetni, és az sem, hogy mindent el kell fogadni. A választás szabálya igen egyszerű. Amikor több a jó, mint a rossz, a dolgot el kell fogadni, dacára hátrányos következményeinek; amikor a rossz több a jónál, el kell vetni, előnyeivel együtt is. Amikor a dolog önmagában jó és csak a visszaélések teszik rosszá, a visszaélések pedig különösebb erőfeszítés nélkül megelőzhetők, vagy különösebb kár nélkül megtűrhetők, akkor ezek csak ürügyet, nem okot adnak rá, hogy eltöröljenek egy hasznos szokást. De ami önmagában rossz, az mindig rossz lesz,** bármit tegyenek azért, hogy jól éljenek vele. Ez az alapvető különbség a körök és a színházak között.

* Ezt az elvet, minden jó erkölcs alapját, világosabban és bővebben fejti ki egy birtokomban levő kézirat, melyet szándékomban áll közreadni, ha marad időm rá, jóllehet e bejelentés nem szerzi meg számára a hölgyek jóindulatát.

Könnyű felismerni, hogy e jegyzetben *Az új Héloïse* kéziratáról beszéltem; ez a könyv két évvel a jelen munka után látott napvilágot. [Az utolsó mondat az 1782-es kiadásból.]

** Az erkölcsi rendről beszélek; mert a természet rendjében nincs semmi, ami tökéletesen rossz volna. Az egész mindig jó.

Az állam polgárai, a város lakosai nem remeték, nem tudnának folyvást egyedül, elkülönülve élni; de még ha tudnának is, helytelen volna erre kényszeríteni őket. Csak a legkegyetlenebb despotizmus riad meg, ha azt látja, hogy hét-nyolc ember összegyűlik, mert mindig attól fél, hogy beszélgetéseik nyomorúságuk körül forognak.

De mindama kapcsolatok közül, amelyek egy kisvárosban, így nálunk is, egybegyűjthetik a magánszemélyeket, kétségkívül a körök a legésszerűbbek, a legtisztesebbek és a legkevésbé veszélyesek, mert nem akarnak, de nem is tudnak elrejtőzni, mert nyilvánosak, megengedettek, és mert rend és törvény uralkodik bennük. Mi több, könnyűszerrel bebizonyíthatnók, hogy a visszaélések, amelyekre egy kör alkalmat adhat, bármely más társulással ugyanígy együtt járnának, vagy hogy a többi még rosszabb következményeket vonna maga után. Mielőtt arra gondolnánk, hogy kiirtunk valamilyen kialakult szokást, gondosan mérlegre kell tennünk azokat, amelyek a helyébe lépnek. Aki javasolni tud valamilyen kivihető megoldást, amelyből nem származik visszaélés, tegye meg javaslatát; utána eltörölhetik a köröket: immár jókor teszik. Addig azonban hadd igyák át az éjszakát, ha megteszik, azok, akik talán rosszabb dolgokat művelnének ez idő alatt.

A mértéktelenség mindig bűn, kivált ha legnemesebb képességünket ragadja el. A túlzott borfogyasztás lealacsonyítja az embert, átmenetileg elveszi és tartósan eltompítja az eszét. De végül is szeretni a bort nem bűn és nem is igen csábít bűnre: ostobává, nem gonosszá teszi az embert.* Ha egyszer múló viszályt okoz, százszor teremt tartós vonzalmakat. Általában szólva, a borivók kedves, nyílt

* Ne rágalmazzuk e rossz hajlamot; nem elég csúf-e önmagában is? A bor nem szüli, csupán felfedi a gonoszságot. Az az ember, aki részegen megölte Klitoszt, hideg fővel halálba küldte Philotaszt.[77] A részegség őrjöngeni tud, de van-e szenvedély, amelyik nem? A különbség az, hogy a többi szenvedély a lélek mélyén marad, míg ez fellobban és azon nyomban kihuny. Ám e múló és könnyűszerrel elkerülhető dühkitörést nem számítva, biztosak lehetünk benne, hogy aki részeg állapotban gonoszat cselekszik, az józanul is rosszban sántikál.

szívű emberek, csaknem valamennyien jók, egyenes lelkűek, igazságszeretők, hűségesek, bátrak és becsületesek, éppen csak ez a hibájuk van. Ki meri azt mondani, hogy állítsunk ily sok rossz hajlamot ennek az egynek a helyébe? Vagy azt akarják netán, hogy egy egész város csupa hibátlan s minden dologban mértéktartó emberből álljon? Hány látszólagos erény palástol valóságos bűnöket! Az erényes ember azért józan, mert mértékletes, a gazember azért józan, mert képmutató. A rossz erkölcsök, cselszövések, árulások, házasságtörések hazájában óvakodnak az olyan állapottól, amikor az ember nem képes megőrizni zárkózottságát, s a szív önkéntelenül feltárulkozik. Mindenütt azok irtóznak legjobban a részegségtől, akiknek a legtöbb oka van védekezni ellene. Svájcban szinte köztiszteletben áll; Nápolyban borzadnak tőle; de mitől féljünk inkább: a svájciak mértéktelenségétől vagy az olaszok mértéktudásától?

Ismétlem, jobb volna, ha az emberek józanok és igazak lennének; jobb volna nemcsak önmagukra, hanem a társadalomra nézve is: mert ami rossz az erkölcs terén, az a politikában is rossz. De a prédikátor megáll a személyes rossznál, az elöljáró pedig csak az általános következményeket látja; az egyiknek csak az emberi tökéletesség a célja, amit ember nem ér el soha, a másiknak csak az állam java a célja, amennyiben elérhető; így hát, ha okkal gáncsolnak is valamit a szószékről, azt a törvénynek még nem kell büntetnie. Mértéktelen borfogyasztás miatt nép még nem veszett el, de mindenki elvész a nők feslettsége miatt. A különbség oka világos: az előbbi elveszi az ember kedvét a többi bűntől, az utóbbi minden bűnt maga után von. Az életkor különbsége is szerepet játszik a dologban. A bor kevésbé kísérti meg az ifjúságot, és nehezebben veszi le a lábáról; de ha a vér átforrósodik, a többi vágy is nyomban felébred; a szenvedélyek korában egyetlen szenvedély szikrája lángra lobbantja az összes többit is; az éledező ész mindjárt romlásnak indul, s a még betöretlen ember megfegyelmezhetetlenné válik, mielőtt nya-

kára tették volna a törvények igáját. De ha már félig kihűlt vér keres életadó segélyforrást, ha valamilyen jótevő szesz helyettesíti a belőle immár hiányzó tüzet,* ha egy aggastyán él vissza ezzel az édes orvossággal, nos: ő már teljesítette a honnal szembeni kötelességeit, csak hasznavehetetlen éveitől fosztja meg a hazát. Kétségkívül hibázik: még él, de már nem állampolgár. Ám a másik soha nem is válik azzá; inkább közellenség lesz belőle, mert elcsábítja cinkostársait, mert romlott szokásai rossz példát mutatnak és rossz hatást tesznek, kivált pedig azért, mert ártalmas erkölcsi elveket fog terjeszteni, hogy szokásait igazolja. Jobb lenne, ha világra sem jött volna.

A játékszenvedély még veszedelmesebb visszaélést szül, de ezt könnyű megelőzni vagy elnyomni. Ez a hatóság dolga, s a hatóság könnyebben és illőbb módon felügyel a körök, mint a magánházak fölött. A közvélemény sokat elérhet még ezen a téren, s mihelyt elhatározzák, hogy becsben fogják tartani a testgyakorlási és ügyességi játékokat, a kártya, a kocka s mindennemű hazárdjáték menthetetlenül letűnik. Egyébként sem hiszem, bármit beszéljenek is, hogy e dologtalan és csaló pénzszerzési módok valaha nagy becsületben lehetnének egy gondolkodó és dolgos nép körében, ahol sokkal jobban ismerik az idő és a pénz értékét, semhogy egyszerre mind a kettőt el akarnák veszíteni.

Tartsuk hát fenn a köröket, akár hibáikkal együtt is, mert ezek nem a köröknek, hanem tagjaiknak a hibái, s nem tudunk elképzelni olyan társas életformát, amelyben e hibák nem vonnának maguk után még ártalmasabb következményeket. Ismétlem: ne a tökély ábrándképét keressük, hanem azt, ami a lehető legjobb az ember természete és a társadalom alkotmánya szerint. Van nép, amelyiknek azt mondanám: zárjátok be a köröket és a klubokat, döntsétek le az illem korlátait a nemek között; legyetek egyszerűen csak romlottak,

* Platón a *Törvények*-ben megengedi, hogy az öregek – de csakis ők – bort igyanak; sőt azt is megengedi nekik, hogy olykor-olykor nyakló nélkül fogyasszák a bort.[78]

ha lehetséges. De ti, genfi polgárok, kerüljétek el ezt a sorsot, ha van még idő. Óvakodjatok az első lépéstől, mert okvetlenül követi majd a többi, és gondoljátok meg: könnyebb megőrizni a jó erkölcsöket, mint a rosszaknak véget vetni.

Két év színház csupán, és minden fenekestül felfordul. Az ember nem oszthatja meg magát ennyi mulatság között: a színielőadások és a körök ideje egybeesik, tehát a körök feloszlanak. Túlságosan sok tagjukat vonja el a színház, aki pedig marad, túlságosan állhatatlan, hogy erőt adjon egyik a másikának, és sokáig biztosítsák e társulások fennmaradását. A két nem naponta ismétlődő találkozásai ugyanazon a helyen, a közös színházlátogatásra összeverődő társaságok, a színpadon bemutatott életmód, amelyet mindenki utánozni igyekszik, a legjobb tehetségük szerint felcicomázott hölgyek és kisasszonyok mutogatása a páholyok kirakatában, ahol úgy ülnek, mintha vevőre várnának egy üzlet előtt, az odaözönlő arany-ifjak, akik szintén azért jönnek, hogy bámultassák magukat, és sokkal szebb dolognak találják a bokájukat csattogtatni a színházban, mint a testüket edzeni a Plain-Palais-n,[79] az előadás utáni vacsorák a nőkkel, még ha csak színésznőkkel is, s végül a régi szokások iránti megvetés, amit az új szokások bevezetése szül: mindez csakhamar a kellemes párizsi élettel és a francia jómodorral váltja fel ősi egyszerűségünket, és alig hiszem, hogy a Genfben élő párizsiak sokáig megőriznék kormányzatunk iránti rokonszenvüket.

Ne tagadjuk, a szándékok még igazak, de az erkölcs már szemmel látható hanyatlásnak indult, s bárha csak távolból is, de követjük a népeket, amelyeknek pedig nem szeretnénk a sorsára jutni. Például azt mondják, az ifjúság nevelése általában sokkal jobb ma, mint valaha volt; ám ezt csak úgy lehetne bizonyítani, ha kimutatnák, hogy jobb polgárokat nevel. Biztos, hogy a gyerekek ügyesebben hajolnak meg, könnyedebben nyújtanak kezet a hölgyeknek és vég nélkül képesek bókolni nekik, amiért én bizony megvesszőzném őket; értik a módját, hogyan kell valamire rábírni, valamiről meg-

győzni, kikérdezni, félbeszakítani az embereket, hogyan alkalmatlankodjanak az egész világnak, tartózkodás és tapintat nélkül. Azt mondják, így nevelődnek. Elismerem, így nevelődnek – arra, hogy szemtelenek legyenek; s mindama dolgok közül, amelyeket e módszerrel megtanulnak, ez az egyedüli, amit nem felejtenek el. S ez még nem minden. Mivel arra szánják őket, hogy elűzzék a nők unalmát, a nők közelében kell maradniok, és ezért ugyanazt a nevelést adják nekik, mint amazoknak. Óvják őket a naptól, a széltől, az esőtől, a portól, nehogy bármi ilyesmit el tudjanak viselni. A levegőt nem lehet teljesen elzárni előlük, de legalább annyit elérnek, hogy csak akkor jut be hozzájuk, amikor fele erejét már elveszítette. Minden testgyakorlást elvesznek tőlük, minden tehetségüket elragadják, minden másra alkalmatlanná teszik őket, kivéve azt az egy feladatot, amelyre rendeltettek. S a nők csak egyvalamit nem követelnek meg e hitvány rabszolgáktól, hogy feláldozzák magukat a szolgálatukban, miként az keleten szokás. Ettől eltekintve csak annyiban különböznek a nőktől, hogy a természet nem adott bájt nekik, amin úgy próbálnak segíteni, hogy nevetségessé teszik magukat. Utolsó genfi utazásom alkalmával már nem egy ilyen szűk ruhában feszítő fiatal kisasszonyt láttam; foguk hófehér volt, kezük gömbölyded, fuvolázó hangon beszéltek, csinos zöld napernyőt tartottak kezükben, és meglehetősen ügyetlenül negélyelték, hogy férfiak.

Az én időmben nyersebbek voltunk. A gyermekek egyszerű neveltetésben részesültek; nem kellett az arcszínükre vigyázniok, nem féltek a levegő ártalmaitól, mert idejében megedződtek. Az apák magukkal vitték őket a vadászatra, a hadba, bármilyen munkába, bármilyen társaságba. Félénkek és szerények voltak az idősebb emberekkel szemben, de merészek, büszkék, perlekedők egymás között; nem volt hajviseletük, amit óvjanak, harcra, versenyfutásra, verekedésre hívta ki egyik a másikát. Szántszándékkal ütötték, olykor meg is sebesítették egymást, de aztán sírva ölelkeztek össze.

Verejtékezve, kifulladva, szakadt ruhában tértek meg hajlékukba; igazi vásott kölykök voltak, de e vásott kölykökből olyan férfiak lettek, kiknek a szíve azért dobogott, hogy a hazát szolgálják, s a vére azért pezsgett, hogy a hazáért ontsák. Adja Isten, hogy ugyanezt elmondhassuk egy napon e páváskodó, csinos fiatalurakról is, adja Isten, hogy e tizenöt éves felnőttek harmincéves korukra ne váljanak gyerekké!

Szerencsére nem mind ilyenek. A többség egyelőre megőrizte régi nyerseségét, az ép test meg az ép erkölcsök biztosítékát. Még azok is, akiket elpuhulttá tesz a túlságosan kifinomult nevelés, felnövekedvén kénytelenek alkalmazkodni honfitársaik szokásaihoz. Az egyik érdessége lecsiszolódik a társasági érintkezésben, a másik erőre kap, mert gyakorolja az erejét; s mind olyanná válnak, remélem, amilyenek őseik voltak, vagy legalább amilyenek apáik ma. Ám ne áltassuk magunkat azzal, hogy megőrizhetjük a szabadságunkat, ha erkölcseinket feladjuk, hiszen erkölcseink által vagyunk szabadok.

De visszatérek színészeinkhez. Változatlanul felteszem, amit lehetetlennek tartok, hogy sikerük lehet nálunk, s azt találom, hogy ez a siker kikezdi alkotmányunkat; nem csupán közvetett módon, amennyiben erkölcseinket kezdi ki, hanem közvetlenül is, mivel megbontja az egyensúlyt, amelynek fenn kell állnia az állam különböző részei között, hogy az egész test megőrizze szilárd tartását.

Számos érvet hozhatnék állításom alátámasztására, de beérem azzal, hogy kiválasztok egyet, amelyik jobban megfelel a sokaságnak, mert az érdekek és a pénz szempontjaira korlátozódik, s a köznép könnyebben felfogja az ilyesmit, mint az erkölcsi követelményeket, mivel az utóbbiak esetében nem képes belátni, hogyan függ össze az okozat az okkal, és milyen hatást tesz az állam sorsára.

Ha a színház sikeres, úgy tekinthetjük, mint valamiféle sajátos adót; bárha önként fizetik is, azért még nem kevésbé terhes a nép

számára, hiszen állandó alkalmat ad a költekezésre, aminek nem tudnak ellenállni. Ez az adó rossz dolog: nemcsak azért, mert semmi sem jut vissza belőle a főhatalomhoz, hanem főként azért, mert nem oszlik el arányosan, hanem a szegényekre erejüket meghaladó terheket ró, a gazdagoknak viszont megkönnyebbülést hoz, mivel kiszorítja a költségesebb szórakozásokat, amelyekre színház híján a fejüket adnák. Hogy ezt belássuk, elegendő figyelembe vennünk, hogy a helyárak különbségei nincsenek és nem is lehetnek arányban a nézőtéren helyet foglaló emberek közti vagyoni különbségekkel. A Comédie Française-ben az első páholyok és a színpadi székek négy frankba kerülnek közönséges előadás esetén, és hat frankba, amikor felemelik a helyárakat; a földszinti helyek ára húsz sou, s még ezt is többször megkísérelték felemelni. De ki állítaná, hogy a színpadon ülő gazdagok vagyona csupán négyszerese a szegényekének, akik a földszinten foglalnak helyet. Általában szólva, az előbbiek túlzott jólétben élnek, az utóbbiak többségének pedig semmije sincs.* Ugyanígy áll a dolog a gabona, a bor, a só és minden létszükségleti cikk utáni adóval is: első pillantásra igazságosnak látszik, de alapjában véve nagyon igazságtalan, mert a szegény ember, akinek csak a legszükségesebbre jut, kiadásainak háromnegyed részét kénytelen adóra fordítani, míg a gazdagok kiadásaiknak egészen csekély részét költik létszükségleti javakra, s ezért alig érzik meg az adót.** Így aztán, akinek kevés pénze van, az sokat

* Még ha a vagyoni különbségek arányában emelnék is a helyárakat, az egyensúlyt azzal sem állítanák helyre. A rosszabb helyek, túlságosan olcsóvá válván, a csőcselékre maradnának; mindenki arra törekednék, hogy előkelőbb helyet szerezzen magának, s így erején felül költekeznék. Megfigyelhetjük ezt a jelenséget a Foire előadásain. Itt mindig rendetlenség van, mert az első sor az a szilárd pont, amelyhez a többiek állandóan közelednek, noha nem tudják eltávolítani. A szegények folyvást azon iparkodnak, hogy a húsz soujuk fölé emelkedjenek, a gazdagok számára azonban nincs menedék a négy frankjuk fölött; akaratuk ellenére kénytelenek helyben maradni, s ha gőgjük csorbát szenved is a dolog miatt, erszényük csak hasznát látja.

** Ez hát az oka, hogy Bodin *adóhivacsalnokai*[80] meg a többi csibész állami tisztviselő mindig létszükségleti javakat tesznek állami monopóliummá, mert így

fizet, akinek pedig sok pénze van, az keveset: nem látom be, miért tarják ezt igazságos dolognak.

Megkérdezhetik, hogy ki kényszeríti a szegényeket a színielőadások látogatására. Válaszom ez: először is azok, akik létrehozzák a színházat és kísértésbe viszik őket; másodszor a tulajdon szegénységük, mert szüntelen fáradozásra ítéltetnek miatta, és nem remélhetik, hogy fáradozásaiknak valaha is vége szakad, így aztán nagyobb szükségük van némi felüdülésre, hogy sorsukat elviseljék. Nem érzik magukat szerencsétlennek a szakadatlan munka miatt, amíg mindenki ugyanúgy él, mint ők; de nem kegyetlen érzés-e a dolgozó ember számára, megfosztani magát a dologtalan emberek szórakozásától? Tehát nem fosztja meg magát tőle; s az a mulatság, amely a gazdagok számára a takarékoskodás eszköze, kétszeresen meggyengíti a szegényeket, mert tényleges kiadásaik növekednek, munkakedvük pedig csökken, amint fentebb elmagyaráztam.

Ezen újabb megfontolásokból szerintem nyilvánvalóan következik, hogy a mai színház, mivel csak pénzért lehet látogatni, mindenütt elősegíti és növeli a vagyoni egyenlőtlenséget; igaz, a világvárosokban kevésbé érzékelhetően, mint a miénkhez hasonló kisvárosokban. Ha én elismerem, hogy ez az egyenlőtlenség egy bizonyos pontig előnyös lehet, úgy bizonyára Ön is el fogja ismerni, hogy határok közé kell szorítani, különösen a kis államokban, s különösen a köztársaságokban. A monarchiában, ahol a rendek közvetítenek a főhatalom és a nép között, meglehetősen közömbös lehet, hogy bizonyos emberek átkerülnek az egyik rendből a másikba, mert más emberek a helyükbe lépnek, s így e változás nem szakítja meg a dolgok menetét. Ám a demokráciában, ahol az alattvalók és a főhatalom ugyanazok az emberek, csak különböző vonatkozásban tekintve, mihelyt a kisebbség vagyona fölülmúlja a többségét, az

gyengéden kiéheztethetik a népet, s a gazdagok nem zúgolódnak. Ha a legutolsó fényűzési cikket vagy hivalkodásra való tárgyat vennék célba, minden veszve volna. De feltéve, hogy a gazdagok elégedettek, mit számít, hogy a nép megél-e?

állam elvész vagy formát kell változtatnia. Akár a gazdag válik gazdagabbá, akár a szegény szűkölködőbbé, a vagyoni különbség mindenképpen növekszik, s ha túlhaladja az elfogadható mértéket, bekövetkezik az egyensúly megbomlása, amiről beszéltem.

A monarchiában a vagyon soha nem emeli az uralkodó fölé a magánszemélyeket, de a köztársaságban könnyűszerrel a törvények fölé emelheti őket. Ha ez bekövetkezik, vége a kormányzat erejének; mindig a gazdag ember lesz az igazi főhatalom. Most már csak azt kell megvizsgálni e kétségbevonhatatlan elvek alapján, nincs-e nálunk az egyenlőtlenség máris azon a végső határon, amelyen túl már megrendíti a köztársaságot. Ám döntsék el ezt a kérdést azok, akik jobban ismerik nálam alkotmányunkat és gazdagságunk megoszlását. Annyit azonban tudok, hogy a dolgok rendje egyedül az idő hatására is az egyenlőtlenség felé húz, és fokozatosan közelít az egyenlőtlenség végső határához. Nagy meggondolatlanság külön meggyorsítani e haladást olyan intézmények létesítésével, amelyek kedveznek neki. A nagy Sully,[81] aki szeretett bennünket, igen jól mondta volt: A színház és a színészek minden kis köztársaságban, de kivált Genfben, meggyengítik az államot.

Ha a színház létesítése már egymagában ekkora bajt hoz ránk, milyen gyümölcse lesz akkor a daraboknak, amelyeket ott játszanak? Még azzal is csak kárt okoznak nálunk, ami hasznos lehetett annak a népnek a körében, amelynek eredetileg szólt, mert amit ott azért mutatnak be, hogy megvetést ébresszenek iránta, azt itt tanulnivalóul mutogatják, vagy legalábbis olyan dolgok felé terelik ízlésünket és hajlamainkat, amelyek a legkevésbé felelnek meg nekünk. A tragédia zsarnokokat és hősöket tár elénk. Mit kezdjünk velük? Arra születtünk-e, hogy zsarnokok uralkodjanak fölöttünk, vagy hogy hősökké legyünk? Hiú csodálatot ébresztene bennünk a hatalom és a nagyság iránt. Mire szolgálna hát? Nagyobbak vagy hatalmasabbak lennénk-e ettől? Minek tanulmányoznók a színpadon a királyok kötelességeit, ha emiatt elhanyagoljuk saját köte-

lességeink teljesítését? Kárpótol-e a színpadi erények meddő bámulása az egyszerű és szerény erényekért, amelyek a jó polgárt teszik? Ahelyett, hogy kigyógyítana nevetséges tulajdonságainkból, a komédia mások nevetséges tulajdonságait is ránk aggatja: meggyőz róla, hogy nem helyes megvetnünk olyan bűnöket, amelyeket másutt igen nagy becsben tartanak. Egy márki, bármilyen hóbortos legyen, végtére mégiscsak márki. Gondolja meg, hogyan cseng e cím egy olyan országban, amelyik van olyan szerencsés, hogy ne ismerje az efféle címeket. Ki tudja, hány szatócs képzeli majd, hogy lépést tart a divattal, amikor a múlt századi márkikat utánozza? Nem ismétlem meg, amit már elmondtam arról, hogy a jóhiszeműséget mindig megcsúfolják, az ügyes gonoszság mindig diadalmaskodik, s hogy mindig a tréfának beállított gaztettek példája áll előttünk. Mit tanulna ebből egy olyan nép, amelynek érzéseiben még természetes egyszerűség honol, amelyik úgy hiszi, hogy a gazemberek mindig megvetendők s a derék emberek nem lehetnek nevetségesek? Hogyan! Platón száműzte Homéroszt államából, mi pedig eltűrnénk Molière-t a miénkben? Mi rosszabb történhetnék velünk, mint hogy hasonlítani kezdünk azokra az emberekre, akiket elénk fest, még ha csak azokra is, akiket szeretnünk teszi?

Azt hiszem, eleget beszéltem már róluk; és nem jobb a véleményem Racine hőseiről sem, ezekről az igen előkelően öltözött, igen nyájas modorú, igen gyengéd hősökről, akik a bátorság és az erény külszíne alatt az imént említett fiatalembereknek a képét állítják mintaként elénk, s akik átadják magukat az udvarlásnak, az elpuhultságnak, a szerelemnek: mindannak, ami nőiessé teheti a férfit, és elveheti a kedvét valódi kötelességeinek teljesítésétől. A francia színház mást sem áraszt, mint gyengédséget: ez az a nagy erény, amelynek minden mást feláldoznak, vagy legalábbis ezt teszik legkedvesebbé a nézők előtt. Nem mondom, hogy ez hiba, ha a költő célját nézzük: tudom, a szenvedélymentes ember agyrém, nem létezik; tudom, a színház minden érdekessége a szenve-

délyeken alapul, s a szív rokonszenvét nem ébresztik fel az olyan szenvedélyek, amelyek idegenek tőle, sem az olyanok, amelyeket nem szívesen látunk másokban, bárha mi magunk rabjaik vagyunk is. Az emberiség és a haza szeretete az a két érzés, amelynek a képe leginkább megindítja az embert, míg elevenen él; de ha e két szenvedély kihunyt, nem marad más helyettesíteni őket, mint a szerelem: mert a szerelem vonzása természetesebb és jobban fogva tarja a szívet, mint bármilyen más érzésé. Azonban a szerelem nem egyformán való minden embernek; ha elfogadhatjuk, inkább mint kárpótlást a jó érzelmekért, nem mint olyasvalamit, ami maga is jó érzelem: nem mintha önmagában véve nem volna dicséretes dolog, hiszen minden jól kordában tartott szenvedély az, de szertelen túlzásai veszedelmesek és elkerülhetetlenek.

A legrosszabb ember az, aki a leginkább elkülönül a többiektől, akinek a szíve a leginkább bezárkózik; a legjobb ember az, akinek a szeretete a leginkább megoszlik valamennyi embertársa között. Sokkal jobb, ha valaki a szeretőjét szereti, mintha önmagán kívül a világon senkit nem szeret. De akit gyengéd szeretet fűz a szüleihez, barátaihoz, hazájához és az emberi nemhez, az lealacsonyítja magát e szertelen vonzalom által, amely hamarosan minden más vonzalomnak ártalmára lesz és menthetetlenül fölébük kerekedik. A fenti elv alapján azt mondom: vannak országok, ahol az erkölcsök annyira rosszak, hogy nagy boldogság volna, ha sikerülne felemelkedni a szerelemhez; vannak más országok, ahol az erkölcsök eléggé jók ahhoz, hogy szerencsétlenség legyen leereszkedni hozzá; s merem remélni, hogy az én hazám a második csoportba tartozik. Hozzáteszem, hogy előttünk játszani igen szenvedélyes dolgokat veszélyesebb, mint bárki más előtt, mert természettől fogva túlságosan hajlunk rá, hogy szeressük az ilyesmit. A genfiek látszatra közönyösek és hűvösek, ám ez a külszín tüzes és érzékeny lelket takar, amelyet könnyebb megindítani, mint kordába fogni. Ha az ész ily módon kihuny, a szépség hatalmat szerez az ember fölött, s a

mélabú kovásza gyakran indítja erjedésnek ilyenkor a szerelmet. A férfiak túlzottan is hajlamosak rá, hogy elragadja őket a szerelem heves szenvedélye, a nők, hogy ilyen szenvedélyt ébresszenek, amiből olykor igen szomorú következmények származnak, s ez nagyon is jól mutatja, milyen veszélyes dolog megindító és érzelmes színielőadásokkal felizgatni őket. Ha egynémely színmű hősei alávetik a szerelmet a kötelességnek, a szív csodálja erejüket, de gyengeségük felé hajlik; nem annyira azt tanuljuk meg, hogy olyan bátrak legyünk, akárcsak ők, mint inkább azt, hogy olyan helyzetekbe sodorjuk magunkat, amikor szükségünk volna a bátorságukra. Így több alkalom nyílik az erény gyakorlására; de aki van olyan vakmerő, hogy kiteszi az erényt e tusának, az megérdemli, hogy elbukjon. A szerelem, még a szerelem is az erény álorcáját ölti magára, hogy bizalmába férkőzzék; lelkesedésével ékeskedik, bitorolja erejét, nyelvét színleli, s mire ráeszmélünk a tévedésre, beh késő van már a visszafordításhoz! Hány nemesnek született ember szédült meg e látszatoktól! Kezdetben valamennyien gyengéd és nagylelkű szerelmesek, de aztán fokonként hitvány csábító lesz belőlük, erkölcstelen alak, aki nem tiszteli a házastársi hűséget, s nem törődik a bizalom és a barátság jogaival. Boldog, aki észbe kap a szakadék szélén, és nem zuhan bele! Talán bizony a gyors futás kellős közepén fog az ember megállni? Talán bizony úgy tanuljuk meg leküzdeni az ellágyulást, ha napról napra jobban ellágyulunk? Könnyű győzedelmeskedni a gyenge hajlamok fölött; de ha valaki megismerte az igazi szerelmet és sikerült legyőznie, ah! bocsássuk meg e halandónak, ha létezik, hogy erényesnek merte képzelni magát.

Így hát bárhogyan nézzük is a dolgokat, mindig ugyanabba az igazságba ütközünk. Mindaz, ami a színdarabokban hasznára válhatik azoknak, akiknek a számára íródtak, nekünk csak kárt okoz; beleértve az ízlést is, amelyre, mint hisszük, szert teszünk: menthetetlenül hamis ízlés lesz, híján a tapintatnak, a finomságnak, és

csak baj származik abból, hogy felváltja az ész mértéktudását. Az ízlés sok mindentől függ: a színházban látható utánzási kísérletek, az összehasonlítások, amelyekre alkalmat adnak, az elmélkedések arról, hogy miként lehet elnyerni a nézők tetszését, mindez elindíthatja csírázását, de ahhoz nem elég, hogy fejlődését beteljesítse. Nagy városok, fényűzés és szépművészetek kellenek, rendszeres érintkezésnek kell kialakulnia a polgárok között, az egyik szoros függésben kell éljen a másikától, nagyvilági élet, mi több, dőzsölés kell, bűnök kellenek, amelyeket muszáj megszépíteni: mindez csak együtt bír rá, hogy mindenhez tetszetős formát keressünk és csak együtt ad módot, hogy meg is találjuk. Valami mindig hiányozni fog, és reszketnünk kell a gondolattól, hogy a többire szert teszünk.

Lesznek színészeink, de milyenek? Van-e jó színtársulat, amely meggondolatlanul letelepszik egy huszonnégyezer lelket számláló városban? Tehát eleinte rossz színészeink lesznek, mi pedig rossz bíráik leszünk. Mi fogjuk őket alakítani, vagy ők bennünket? Jó színdarabjaink lesznek, de mások szavára hisszük el, hogy jók, nem szorulunk rá, hogy mi magunk megvizsgáljuk őket, és nem lesz nagyobb hasznunk belőle, ha megnézzük, mint ha elolvassuk a darabokat. De azért adni fogjuk a szakértőt, a színházi ítélőbírót; azt akarjuk, hogy ítéletet mondhassunk a pénzünkért – és csak annál nevetségesebbek leszünk. Nem nevetséges, akinek nincs ízlése, de semmibe is veszi az ilyesmit; ám aki fitogtatja az ízlését és rossz ízlése van, az nevetségessé válik. És alapjában véve mi is ez az oly nagyon magasztalt ízlés? Az a művészet, hogy az apró dolgokban eligazodjunk. De ha az a cél, hogy valami olyan nagy dolgot őrizzünk meg, amilyen a szabadság, akkor minden más igen gyermekesnek bizonyul.

Csak egy orvosságot látok e temérdek bajra. Nevezetesen, ha magunkhoz akarjuk idomítani a drámákat, mi magunk kell írjuk őket, tehát előbb írókra kell szert tennünk és csak azután színé-

szekre. Mert nem jó, ha akármit utánoznak a színházban; csakis az a jó, ha tisztes dolgokat utánoznak, illőket szabad emberekhez.* Bizonyos, hogy az olyan darabok, amelyeket – miként a görögök színműveit – a hon egykori balsorsából vagy a nép jelen hibáiból merítettek, hasznos tanulsággal szolgálhatnának a nézőnek. Nos hát, kik lesznek a mi tragédiánk hősei? Egy Berthelier? Egy Lévrery?[83] Ah, derék polgárok, hősök voltatok, semmi kétség, de szürkeségtek lealacsonyít, közönséges nevetek csúfot űz nagy lelketekből,** mi magunk pedig már nem vagyunk elég nagyok, hogy csodálni tudjunk titeket. Miféle zsarnokok fenyegetik szabadságunkat? A kanalas nemesurak netán,*** vagy a genfi püspökök, a szavojai grófok, annak a háznak a megalapítói, mellyel csak nemrégiben kötöttünk szerződést, s amelynek tisztelettel tartozunk? Ötven évvel ezelőtt,

* *Si quis ergo in nostram urbem venerit, qui animi sapientia in omnes possit sese vertere formas, et omnia imitari, volueritque poemata sua ostentare, venerabimur quidem ipsum, ut sacrum, admirabilem, et jucundum: dicemus autem non esse ejusmodi hominem in republica nostra, neque fas esse ut insit; mittemusque in aliam urbem, unguento caput ejus perungentes, lanaque coronantes. Nos autem austeriori minusque jucundo utemur poeta, fabularumque fictore, utilitatis gratia, qui decori nobis rationem exprimat, et quae dici debent dicat in his cives eradire aggressi sumus.* Platón: *De Republ.* III.[82]

** Philibert Berthelier hazánk Catója volt, azzal a különbséggel, hogy az egyikkel véget ért, a másikkal kezdetét vette a köz szabadsága. Szelídített menyétjét tartotta az ölében, midőn letartóztatták; azzal a büszkeséggel adta át kardját, mely oly jól illik a szerencsétlen erényhez, aztán tovább játszadozott menyétjével, s nem méltatta válaszra őrei szitkozódását. Úgy halt meg, ahogy a szabadság vértanújának meg kell halnia.

Jean Lévrery Berthelier Favoniusa[84] volt: nem abban, hogy gyerekesen utánozta volna beszédét és modorát, hanem abban, hogy önként meghalt, akárcsak ő, jól tudva, hogy halálának példája többet fog használni a honnak, mint az élete. Mielőtt a vérpadra ment volna, börtönének falára felírta ezt a sírfeliratot, amelyet elődje számára költöttek:

Quid mihi mors nocuit? Virtus post fata virescit:
Nec cruce, nec saevi gladio perit illa tyranni.[85]

*** Így nevezték azoknak a szavojai nemesembereknek a társaságát, akik fogadalmat tettek, hogy útonállásra adják magukat és kifosztják Genf város lakosait. Társulásuk jelvénye gyanánt nyakukba akasztott kanalat viseltek.

nem mondom, az ördög* és az Antikrisztus is eljátszotta volna a maga szerepét. A görögök meglehetősen víg kedélyű nép voltak, de minden komollyá és ünnepélyessé vált náluk, mihelyt a honra fordult a szó; ám tréfálkozó századunkban a hatalmat kivéve semmi nem kerüli el, hogy nevetség tárgya legyen, és csak a nagy államokban merészelnek hősiességről beszélni, holott csak a kis államokban létezik ilyesmi.

A vígjátékra gondolni se jó. A legszörnyűségesebb zűrzavarra vezetne nálunk; ligák, pártok, személyes bosszúk eszközéül szolgálna. Városunk oly kicsiny, hogy a legáltalánosabb erkölcsi szokások ábrázolása is hamarosan szatírává és személyeskedéssé fajulna. A régi Athén, e Genfnél hasonlíthatatlanul népesebb város csattanós leckét ad nekünk: a színházban készítették elő nem egy nagy ember száműzetését és Szókratész halálát; a színház elszabadulása miatt bukott el Athén, s összeomlása nagyon is igazolja Szolónt, aki igen szomorú volt, midőn Theszpisz első előadásait tartotta. A mi esetünkben egészen biztos, hogy kedvezőtlen előjel lesz a köztársaság sorsára nézve, ha a széplelkekké átvedlett polgárok azzal kezdenek foglalatoskodni, hogy francia verseket és színdarabokat írnak, amihez nincs és nem is lesz soha tehetségünk. Ám írjon nekünk tragédiát Voltaire úr a *Caesar halálá*-nak és a *Brutus*[87] első felvonásának mintájára; ha már mindenképpen úgy

* Fiatal koromban olvastam egy tragédiát Genf ostromáról, amelyben az ördög csakugyan egyike volt a szereplőknek. Mint hallom, ezt a darabot be is mutatták, s ez a személy egyszerre két alakban jelent meg a színen, mintha az eredetije megdühödött volna amiatt, hogy utánozni merték; a közönség rémületében tüstént szétfutott, s vége szakadt az előadásnak. Ez a történet igen mulatságos, és sokkal inkább annak tűnik Párizsban, mint Genfben; mindazonáltal, ha belegondolunk, azt találjuk, hogy e kétszeres megjelenítés igazán rémületes színpadi hatást tesz. Csak egy színi látványt tudok elképzelni, ennél is egyszerűbbet és borzalmasabbat: midőn Baltazár lakomáján megjelenik ama kéz és ismeretlen szavakat ír a falra.[88] Már a gondolattól is borsódzik a hátunk. Lírai költőinktől, úgy látom, távol áll az ilyen fennkölt lelemény: harsány képekkel próbálnak – sikertelenül – rémületet kelteni. Még a színpadon sem helyes mindent a szemnek mondani; a képzeletet kell mozgásba hozni.

kell lennie, hogy színházat létesítünk, legalább ő legyen az, aki színházunkat betölti géniuszával, és éljen soká: míg csak a darabjai élnek.

Azon a véleményen volnék, hogy előbb gondosan mérlegeljük e megfontolásokat, s csak aztán vegyük tekintetbe, hogy a színészek példája milyen kedvet adna ifjúságunknak az öltözködéshez és a tékozláshoz. De a példa végül is mindenképpen megtenné a hatását, s ha a törvények általában sehol sem elegendők visszaszorítani a dolgok természetéből fakadó rossz hajlamokat, miként – úgy hiszem – kimutattam, még sokkal kevésbé lehetnek azok nálunk, ahol gyengeségük első jele a színészek behívása lesz. Mert voltaképpen nem a színészek hoznák a tékozlási kedvet; ellenkezőleg, ez a hajlam megelőzné őket, ez volna behívásuk oka, s ők csak megerősítést adnának egy immár teljesen kialakult hajlandóságnak. Ha e hajlandóság el tudta fogadtatni a színészeket, még inkább fenn tudja majd tartani őket, a hibáikkal együtt.

Még mindig abból a feltevésből indulok ki, hogy a színészek kényelmesen megélnek e kicsiny városban, s azt mondom: ha, miként Ön kívánja, becsben tartjuk őket egy olyan országban, ahol nagyjából minden ember egyenlő, akkor mindenkivel egyenlők lesznek, és a köz jobban fog kedvezni nekik, mint amennyire természettől fogva megérdemelnék. A nagyok, akiknek a jóindulatát keresik, aggodalommal gondolván arra, hogy kieshetnek a kegyeikből, a nagyok talán nem fogják tisztelni őket, mint más országokban szokás. Az elöljáróknak, tegyük fel, tekintélye lesz előttük. De az elöljárók magánszemélyek is; meglehet, bizalmas viszonyba kerülnek a színészekkel; gyermekeik ugyanilyen lábon állnak majd velük, feleségük szeretni fogja az élvezeteket. Mind e kapcsolatok elnéző s pártfogó magatartásra buzdítanak, és nem mindig sikerül ellenállni a buzdításnak. A színészek, büntetlenségük biztos tudatában, hamarosan büntetlenséget szereznek utánzóiknak is; velük kezdődik a feslettség, de ki tudja, vége hol lesz. A nők, az ifjúság, a gaz-

dagok, a tétlen emberek mind körülöttük forognak, mind kijátsszák a törvényeket, ha útjukban állnak, mind pártfogolják szabadosságukat: miközben azon iparkodnak, hogy a színészek kedvében járjanak, valamennyien azt képzelik, hogy a saját élvezeteik érdekében munkálkodnak. Kiben lesz annyi bátorság, hogy szembeforduljon az áradattal, hacsak nem valami régimódi, szigorú lelkipásztorban, akire senki se hallgat, s akinek józan komolyságát a meggondolatlan ifjúság merő akadékoskodásnak veszi? Végül is bármilyen kevés művészettel és fortéllyal járuljanak hozzá a sikerükhöz, nem adok harminc évet, s a színészek az állam urai lesznek.* Látni fogjuk, hogy akik valamilyen tisztségre pályáznak, versengenek a kegyeikért, hogy szavazatokat szerezzenek; a választásokat a színésznők öltözőiben tartják, s e szabad nép vezetői csepűrágók kreatúrái lesznek. E gondolatra kihull a toll a kézből. Hessegessék el, ha tetszik, fogják rám, hogy túlzásba viszem a jósolgatást; már csak egy szót kell mondanom. Bármi történjék is, ezek az emberek vagy megjavulnak közöttünk, vagy minket rontanak meg. Ha már nem fogunk visszariadni e válaszút előtt, jöhetnek a színészek: többé nem tehetnek rosszat nekünk.

Ezeket a gondolatokat akartam, uram, a közönség és Ön elé tárni a kérdésről, amelyet Ön cikkében felvetett, noha ott, véleményem szerint, egyáltalán nem volt a helyén. Ha érveim gyengébbek, mint ahogy nekem tűnt, ha nincs bennük elegendő erő érveinek ellensúlyozására, annyit legalább el fog ismerni Ön, hogy egy kicsiny államban, amilyen a Genfi Köztársaság, minden újítás veszedelmes, és soha nem szabad ilyesmire vállalkozni, hacsak nincs rá

* Ne feledjük: a színház csak akkor maradhat fönn Genfben, ha mértéktelen szenvedéllyé válik; ha csak mérsékelt érdeklődést kelt, meg kell buknia. Az ész tehát azt kívánja, hogy amikor a színház következményeit vizsgáljuk, az okozatokat olyan okkal vessük egybe, amely fenn tudja tartani ezt az intézményt.

súlyos és sürgető okunk. Tehát mutassák ki a javasolt újítás szorongató szükségességét. Hol a felfordulás, amely miatt ehhez az igen veszedelmes mentőeszközhöz kell folyamodnunk? Ha nem tesszük, minden elveszett? Olyan nagy-e városunk, a bűn és a dologtalanság olyan fokra jutott-e benne, hogy immár nem létezhetünk színház nélkül? Ön azt mondja, megtűrünk rosszabb látványosságokat, holott nem kevésbé sértik az ízlést, mint az erkölcsöt; de nagy különbség van aközött, hogy rossz erkölcsöket mutatnak az embereknek vagy kikezdik a jó erkölcsöket, mert az utóbbi hatás nem attól függ, hogy milyen az előadás, hanem attól, hogy milyen benyomást tesz. És hogyan hasonlítható össze e tekintetben néhány alkalmi bohózat s egy állandó színház, egy sarlatán vaskos tréfálkozása és drámai művek rendszeres színrevitele, a csőcselék mulattatására összetákolt vásári emelvény és valamely nagy becsben tartott színház, ahová tisztességes emberek okulni járnak? Az egyik szórakozásnak nincsenek következményei, már másnap megfeledkeznek róla, a másik azonban fontos esemény, megérdemli, hogy a kormányzat figyelemmel kísérje. Minden országban szabad szórakoztatni a gyermekeket, és aki gyermek akar lenni, különösebb nehézség nélkül az lehet. Ha ezek az ízetlen látványosságok minden ízlésnek híján vannak, csak annál jobb: hamarabb megy el tőlük a kedvünk. Ha vaskosak, kevésbé csábítók. A bűn nem azzal hízelgi be magát, hogy felháborítja a becsületességet, hanem azzal, hogy a becsület mezébe öltözik; a durva szavak inkább csak az illemet sértik, nem a jó erkölcsöket. Ez az oka, hogy a romlottabb országokban a kifejezések mindig választékosabbak, s a fül mindig érzékenyebb. Látott-e valaki olyasmit, hogy az ifjúság különösebben felhevült volna a piaci szóváltások hallatán? De nagyon is felhevül a színház illedelmes szavain; s inkább nézzenek végig a fiatal leányok száz katonai parádét, mint az *Orákulum* egyetlen előadását.[88]

Egyébiránt bevallom, a magam részéről jobban szeretném, ha meglennénk e vásári mutatványosbódék nélkül, ha – kicsik és na-

gyok – valamennyien önmagunkból és körülményeinkből tudnánk meríteni élvezeteinket. Ám abból, hogy a szemfényvesztőket netán el kell zavarni, még nem következik, hogy be kell hívni a színészeket. Láthatta Ön a saját hazájában, milyen sokáig védekezett Marseille városa az efféle újítás ellen;[89] még a miniszter ismételt parancsaival is szembeszállt; s a léha szórakozás iránti megvetésében tovább élt hajdani szabadságának dicső emlékezete. Beh nagyszerű példa egy olyan város számára, amely szabadságát még nem veszítette el!

Főként azt ne higgyük, hogy ezt az intézményt bevezethetjük kísérletképpen, és eltörölhetjük, ha megmutatkoznak káros következményei; mert e következmények nem szűnnek meg a színházzal együtt, ha belőle származtak is, hanem azután is fennmaradnak, hogy az okot már kiküszöböltük, s mihelyt érezhetővé váltak, már jóvátehetetlenek. A hanyatlásnak indult erkölcs, az eltorzult ízlés nem gyógyul fel ugyanúgy, ahogy megromlott; még élvezeteink, ártatlan élvezeteink is elvesztik vonzerejüket, a színház örökre elveszi a kedvünket minden ilyesmitől. Most már szükségünk van a tétlenségre, de üres időnket nem tudjuk mivel kitölteni, s így terhére leszünk önmagunknak. A távozó színészek itt hagyják az unalmat, visszatérésük foglalóját; s az unalom hamarosan rákényszerít, hogy visszahívjuk őket vagy valami ennél is rosszabbat tegyünk. Rosszul tesszük, ha színházat létesítünk városunkban, rosszul tesszük, ha tűrjük a színház fennmaradását, rosszul tesszük, ha bezárjuk kapuit: az első hiba után már csak a különböző rossz lehetőségek között választhatunk.

Hogyan! hát semmiféle látványosságra ne volna szükség egy köztársaságban? Ellenkezőleg, nagyon is sok látványosság kell. A látványosságok a köztársaságban születtek, a köztársaságban ragyogtak igazi ünnepi fénnyel. Van-e nép, amelyhez jobban illenék, hogy sűrűn egybegyűljön, és az öröm s a derű szelíd kötelékeivel fűzze egymáshoz a tagjait, mint azokhoz a népekhez, amelyek körében oly sok oka van az embereknek, hogy szeressék egymást és örök

egyetértésben éljenek? Nem egy ilyen nyilvános ünnep van már minálunk, s ha még több lesz, csak annál jobban fogok örülni. De ne honosítsuk meg e zárt előadásokat, amelyek barátságtalan, sötét barlangba csuknak néhány embert, félénk mozdulatlanságra, némaságra és tétlenségre ítélik őket, s csak falakat, kardéleket, katonákat, csak a szolgaság és az egyenlőtlenség lesújtó képeit mutatják nekik. Nem, boldog népek, nem itt a helye a ti ünnepeiteknek. A tiszta levegőn, a szabad ég alatt kell összegyűlnötök, ott kell átadjátok magatokat boldogságtok édes érzésének. Mulatságotok ne elpuhult, megfizetett szórakozás legyen, semmi ne mérgezze meg, amiből kényszer vagy érdek árad, hanem szabad és nemes maradjon, amilyenek ti magatok vagytok, s a nap világa ragyogja be ártatlan látványosságaitokat: ti magatok is a látvány része lesztek, a legméltóbb látvány a nap alatt.

De végül is mi lesz a tárgya e látványosságoknak? Mit fognak bemutatni? Semmit, ha úgy tetszik. Ahol az emberek szabadok, ott elég összecsődülniök, s máris jól érzik magukat. Állítsatok a tér közepére egy virágokkal felékesített rudat, gyűjtsétek köréje a népet, és kész az ünnep. Ha többet akartok tenni, intézzétek úgy, hogy maguk a nézők legyenek a látványosság, hogy ők maguk legyenek a szereplők, és mindenki önmagát pillantsa meg, önmagát szeresse a többiekben, mert így tökéletesebb lesz az egység közöttük. Szükségtelen a régi görögök játékaira utalnom: vannak újabbak, még ma is létezők; éppen nálunk akadtam rájuk. Minden évben szemlét tartunk és nyilvános díjakat tűzünk ki: a puska, az ágyú, a hajózás királyának címét. Nem lehet elég ilyen kellemes intézményünk;*

* Nem elég, ha a népnek van kenyere és társadalmi helyzetének megfelelően él; kellemesen kell élnie, mert akkor jobban teljesíti a helyzetével járó kötelességeket, kevésbé töri magát, hogy változtasson körülményein, és a közrend szilárdabb alapokon nyugszik. Nem is gondolnók, milyen erősen függnek a jó erkölcsök attól, hogy mindenki elégedett legyen a helyzetével. A cselszövés szelleme és a mesterkedés a nyugtalanságból és az elégedetlenségből fakad: minden rosszul áll, amikor az egyik ember a másiknak a helyére pályázik. Szeretni kell mester-

nem lehet túl sok ilyen királyunk. Amit azért teszünk, hogy a fegyverforgatást gyakoroljuk, miért ne tennők meg ugyanazt, hogy mozgékonnyá és erőssé váljunk? A köztársaságnak netán kevésbé van szüksége munkásokra, mint katonákra? Miért ne alapítanánk a katonai díjak mintájára a torna, a birkózás, a diszkoszvetés, a futás, a különféle testgyakorlatok számára is díjakat? Miért ne serkentenők csónakosainkat a tavon rendezett versenyekkel? Volna-e ragyogóbb látvány a világon, mint a pompásan felszerelt hajók százai, amint e roppant vízen adott jelre egyszerre nekiiramodnak, hogy megszerezzék a célpontban kitűzött zászlót, majd pedig a győztest kísérik, aki diadallal tér vissza átvenni megérdemelt díját. Tőlünk függ, hogy az ilyen ünnepek mennyire lesznek költségesek; a versengés egymagában is elegendő fényt és pompát kölcsönöz nekik. Aki nem vett részt ilyen ünnepen a genfiek között, az nem sejtheti, micsoda lelkesedéssel vetik bele magukat. Nem ismerni rájuk: ez már nem az a mértékletes nép, mely soha nem tér el a takarékosság szabályaitól; nem az a fontolgató nép, amely mindent az ítélőképesség mérlegére tesz, még a tréfát is. Eleven, vidám, behízelgő modorú; érzései a szemében tükröződnek, ahogy máskor a szavaiban;

ségünket, hogy jól csináljuk. Az állam csak akkor szilárd, ha mindenki úgy érzi, hogy a maga helyén van, s az egyének egyesülten munkálkodnak a köz javán, ahelyett, hogy az egymás elleni harcban merítenék ki erejüket, ahogy az valamennyi rosszul megalkotott államban történik. S ha így áll a dolog, mit gondoljunk akkor azokról, akik meg akarják fosztani a népet az ünnepektől, az örömöktől és mindennemű szórakozástól, mivel az ilyen élvezetek, úgymond, elvonják a munkától. Ez barbár és hamis elv. Ha a népnek csak arra jut ideje, hogy megkeresse a kenyerét, ez igen rossz dolog; mert arra is kell idő, hogy örömmel tudja elfogyasztani, különben nem fog soká dolgozni érte. Az igazságos és jótékony Isten úgy akarja, hogy dolgozzék, de azt is akarja, hogy pihenjen: a természet egyformán szab ki rá munkát és pihenést, örömöket és fájdalmakat. A munkától való undor jobban lesújtja a szerencsétleneket, mint maga a munka. Ha tehát azt akarjuk, hogy a nép serény és dolgos legyen, adjunk neki ünnepeket, nyújtsunk neki szórakozást, hogy megszeresse helyzetét és ne áhítozzék kellemesebb körülmények után. Ha így elvész egy-két nap, a többi mind hasznossá válik. Felügyeljünk a nép élvezetei fölött, hogy tisztességessé tegyük őket: ez az igazi módja, hogy a népet munkájában ösztökéljük.

keresi az alkalmat, hogy vidámságának és örömének kifejezést adjon; házába invitálja a nem várt idegent, unszolja, erővel tessékeli és verseng érte a szomszédaival. Minden társaság eggyé olvad, minden közös lesz. Csaknem mindegy, melyik asztalhoz ül le az ember. Lakedaimóniára emlékeztetne az egész, ha a tékozlás nem volna valamivel nagyobb; de ilyenkor még a tékozlás is helyénvaló, a bőség látványa csak még meghatóbbá teszi forrásának, a szabadságnak a látványát.

A tél a barátok zártabb körű találkozásainak ideje, kevésbé felel meg a nyilvános ünnepeknek. Mégis van egyfajta téli ünnep, s szeretném, ha kevesebbet aggályoskodnának emiatt, nevezetesen a házasulandók bálja. Soha nem sikerült felfognom, miért olyan ijesztő, hogy táncra meg gyülekezésre ad alkalmat. Mintha a táncolásban több rossz volna, mint az éneklésben, mintha nem a természet sugalmazta volna mindkét szórakozást, s mintha bűn lenne, hogy az egymásnak rendelt teremtések együtt vidulnak e tisztes mulatságon. A férfi és a nő egymásnak teremtetett. Isten úgy akarja, hogy kövessék rendelésüket, s minden társadalmi kötelék közül kétségkívül a házasság a legelső és a legszentebb. Minden hamis vallás harcban áll a természettel, csak a mi vallásunk olyan, hogy követi és szabályozta a természetet; csak a mi vallásunk hirdet valamilyen Istentől eredő s az emberhez méltó intézményt. Ne gördítsünk hát külön nehézségeket a házasság útjába, túl a polgári rend emelte akadályokon, mert az Evangélium nem írja elő, a jó kormányzatok pedig elítélik az ilyesmit. És mondják meg, hol kapnának kedvet egymáshoz a házasulandó fiatalok, s hol találkozhatnának illendőbb és tisztesebb körülmények között, ha nem egy olyan gyülekezetben, ahol állandóan rajtuk az emberek szeme, s ezért tartózkodóan és szerényen kell viselkedniök, és a legnagyobb gonddal kell vigyázniok magukra? Mivel sértené Istent ez a kellemes, egészséges testmozgás, ha megfelel a fiatalemberek elevenségének, ha nem tesznek mást, mint hogy kecsesen és illedelmesen közelednek egymáshoz, hiszen a né-

zők olyan komolyságot kényszerítenek rájuk, amelyet egy pillanatra se volna merszük levetni. Elképzelhetjük-e becsületesebb módját, hogy ne csapjuk be a másik embert, legalább külsőnkre vonatkozóan, s hogy jó tulajdonságainkat és hibáinkat egyaránt kimutassuk azok előtt, akiknek érdekében áll, hogy alaposan megismerjenek, mielőtt kötelességet vállalnának, hogy szeretni fognak bennünket? A házasfelek gyengéd szeretettel tartoznak viseltetni egymás iránt, de ehhez tetszeniök is kell egymásnak; nem méltó-e hát két házasodni készülő, erényes és keresztényi teremtéshez, hogy ily módon felkészítse szívét az Istentől rendelt, kölcsönös szeretetre?

Mi történik ott, ahol örökös kényszer uralkodik, ahol a legártatlanabb vidámságot bűnként büntetik, ahol a két nemhez tartozó fiatalok soha nem mernek nyilvánosan találkozni, s ahol a tolakodó szigorúságú lelkipásztorok semmi mást nem tudnak prédikálni Isten nevében, csak szolgai feszélyezettséget, szomorúságot és unalmat? Kijátsszák az elviselhetetlen zsarnokságot, amelyet természet és ész megtagad. A megengedett örömöket elzárják a derűs és pajkos ifjúság elől, tehát veszedelmesebb örömökkel kárpótolja magát. Ügyesen elrendezett légyottok veszik át a nyilvános összejövetelek helyét. Mivel bujkálniok kell, mintha bűnösök lennének, a fiatalok ki vannak téve a kísértésnek, hogy csakugyan azzá váljanak. Az ártatlan öröm fényes nappal lengedez, de a bűn a sötétséget kedveli, s még soha ártatlanság és titkolódzás nem lakott sokáig együtt.

A magam részéről nemhogy gáncsolnám ezen egyszerű mulatságokat, inkább azt szeretném, ha nyilvánosan engedélyeznék őket, s ha mindennemű szabadosságnak elejét vennék oly módon, hogy ünnepélyes, időszakonként ismétlődő bállá változtatnák át a dolgot, ahová az egész fiatalságot válogatás nélkül beengedik. Szeretném, ha a tanács kijelölne egy elöljárót,* aki vállalná, hogy felügyel a bá-

* Ilyen elöljáró felügyel államunkban minden szakmai testületre és nyilvános társaságra: a neve *seigneur-commis*. Minden gyűlésen részt vesz, még a lakomákon is. Jelenléte nem zavarja meg a társulás tagjai közti tisztes bizalmasságot, de min-

lokra. Szeretném, ha az atyák és anyák is megjelennének, hogy szemmel tartsák gyermekeiket, hogy tanúi legyenek kecses és ügyes mozgásuknak, a megérdemelt tapsnak, s így élvezhessék a legédesebb látványt, amelyben szülői szívnek csak része lehet. Szeretném, ha általában minden házasember megjelenhetne a nézők és bírák között, ha nem is engednék meg nekik, hogy meggyalázzák a házasság szentségét és maguk is táncra kerekedjenek: mert hiszen miféle tisztes cél érdekében mutogatnák magukat a nyilvánosság előtt? Szeretném, ha kényelmes és megfelelő emelvényt állítanának a teremben a két nemhez tartozó öregek számára, akik már adtak polgárokat a hazának, s most még láthatnák, hogyan készülődnek polgárrá válni unokáik is. Szeretném, ha senki nem lépne be és nem menne ki anélkül, hogy üdvözölné az emelvényen ülőket, s ha a tánc megkezdése előtt és befejezése után minden fiatal pár mély tisztelettel meghajolna feléjük, hogy idejekorán megtanulják tisztelni az öregeket. Semmi kétségem afelől, hogy az emberi élet két végpontjának e kellemes találkozása megindító látványt fog nyújtani a gyülekezetnek, s az emelvényen olykor megcsillannak az öröm és az emlékezés könnyei, ami talán az érzékeny lelkű szemlélőből is könnyeket csal ki. Szeretném, ha azt a fiatal teremtést, aki legilledelmesebben és legszerényebben viselkedett a bálokon és mindenkinél inkább elnyerte a bírák tetszését, minden év utolsó bálján koszorúval jutalmaznák, melyet a *seigneur-commis** tenne a fejére, s ha megkapná a Bálkirálynő címet, amelyet egész évben viselhetne. Szeretném, ha az összejövetel bezárása után díszkísérettel térne haza, ha gratulálnának az apának és az anyának, és megköszönnék nekik, hogy ilyen derék leányt hoztak a világra és ilyen jól nevelték. Végezetül szeretném, ha a nagytanács – feltéve, hogy még abban az év-

denkit figyelmeztet, hogy tartsa tiszteletben a törvényeket, az erkölcsöt, az illemet, még az öröm és az élvezet közepette is. Igen szép intézmény ez, s egyike a nagy kapcsoknak, amelyek a népet egyesítik vezetőivel.

* Lásd az előző jegyzetet.

ben férjhez megy – megajándékozná, s valamilyen nyilvános kitüntetést adna neki, hogy e dicsőség komoly dolog legyen és soha ne válhasson tréfálkozás tárgyává.

Igaz, gyakran részrehajlástól kellene tartanunk, ha a bírák kora nem az érdemnek adna minden előnyt; de ha olykor kedveznek a szemérmes szépségnek, mi rossz származik abból? Több támadást kell kiállnia, nincs-e szüksége több bátorításra is? Nem a természet adománya-e, akárcsak a tehetség? Miért baj az, ha egy kicsit magasztalják, ami arra buzdítja, hogy legyen méltó a dicsőségre, és kielégítheti az önszeretetet, anélkül, hogy az erényt megsértené?

Ha tervezetemet ugyanebben a szellemben tökéletesbítenék, a mondott ünnepek nem egy hasznos célt szolgálhatnának az udvarlás és szórakozás külszíne alatt, és fontos eszközei lennének a szokások és az erkölcsök megrendszabályozásának. A fiatalok biztos és becsületes módon találkozhatnának, és így nem kísértenék meg őket veszedelmesebb légyottok. A közbeeső időben mindkét nem nyugodtabban adná át magát saját foglalatosságainak és mulatságainak, s könnyebben vigasztalódnék amiatt, hogy nem érintkezhetik állandóan a másik nemmel. Minden rendbeli magánszemélyek számára adva volna valamilyen kellemes látványosság, s ez főként az atyáknak és az anyáknak szerezne örömet. Az asszonyok mulatságukat lelnék abban, hogy gondoskodnak leányaik öltözékéről, ami sok más szórakozástól elvonná őket; maga az öltözék pedig, mivel ártatlan és dicséretes célt szolgálna, ezúttal teljesen helyénvaló lenne. Ezek az alkalmak, amikor azért gyűlnek össze, hogy együtt legyenek és összeboronálják a párokat, sűrűn használt eszközei volnának a szemben álló családok közeledésének és a béke megszilárdításának – ha ugyan szükség van ilyesmire államunkban. Az atyai tekintély nem szenvedne csorbát, a gyermekek mégis kicsivel szabadabban követhetnék hajlamaikat; első választásuk kicsivel jobban függne a szívüktől, egy kicsit többet számítana az életkor, a kedély, az ízlés, a jellem összhangja; kevesebbet adnának a rang és a vagyon

összhangjára, amiből rossz együttélés lesz, ha a többi szempont rovására tartják szem előtt. Könnyebben szövődnének a kapcsolatok, és így gyakoribbá válna a házasság; s mivel a házasságkötést kevésbé korlátozná a körülmények azonossága, nem alakulnának pártok, mérséklődnék a túlzott egyenlőtlenség, s a nép inkább megmaradna alkotmányának szelleménél. Az így irányított bálok nem annyira a nyilvános látványosságokra hasonlítanának, mint inkább valamely nagy család összejöveteleire, s az öröm és a vígasság hozzásegítené a köztársaságot, hogy fennmaradjon, egyetértésben éljen és virágozzék.*

* Mulatságos elképzelnem olykor, hogyan vélekednek egyesek, írásaim alapján, az ízlésemről. A jelen munka alapján okvetlenül azt mondják majd: „Ez az ember bolondja a táncnak" – unatkozom, ha táncolókat látok; „Nem szenvedheti a színházat" – pedig szenvedélyesen szeretem; „Idegenkedik a nőktől" – több mint elégségesen igazolni tudom magamat ezen a téren; „Elégedetlen a színészekkel" – minden okom megvan rá, hogy nagyon is elégedett legyek velük, s csak becsületére válhatik egy tisztességes embernek az egyedüli színész barátsága, akit ismertem.[90] Ugyanez lesz a vélemény a költőkről, akiknek meg kellett feddnem a darabjait: akik már halottak, nem felelnek meg az ízlésemnek, az élőkre pedig megsértődtem. Az igazság az, hogy Racine lenyűgöz; és Molière előadásait soha szántszándékkal el nem mulasztottam. Ha Corneille-ről kevesebbet beszéltem, csak azért, mert kevésszer láttam a darabjait, s könyvek híján nem maradtak meg annyira az emlékezetemben, hogy idézni tudjak belőlük. Ami az *Atreus* meg a *Catilina* szerzőjét[91] illeti, csupán egyszer láttam őt, s akkor is azért, mert valamilyen szolgálatot tett nekem. Géniuszát nagyra tartom és tisztelem magas korát; de bármennyire becsülöm is személyét, színműveinek csakis az igazsággal tartozom, s nem törleszthetem adósságomat a közjó és az igazság rovására. Ha írásaimra valamelyest büszke vagyok, hát azért, mert tiszta szándék sugalmazta őket, olyan önzetlenség, amilyenre kevés szerző mutatott példát, s amit igen kevesen fognak utánozni. Másoknak akartam használni, ez az óhaj adott tollat a kezembe; óhajomat személyes célok nem szennyezték be soha, s csaknem mindig a tulajdon érdekem ellen írtam. *Vitam impendere vero*:[92] ezt a jelmondatot választottam magamnak, s úgy érzem, méltó voltam hozzá. Olvasó, önmagamat megcsalhatom, de nem lehet szándékom, hogy téged megcsaljalak; tévedéseimtől óvakodj, ne attól tarts, hogy netán rosszhiszemű vagyok. A közjó szeretete az egyedüli szenvedély, amely rábír, hogy a közönséghez szóljak; ilyenkor meg tudok feledkezni magamról, s ha valaki megsért, inkább nem szólok róla, nehogy a harag igazságtalanná tegyen. Ez az elv hasznára válik ellenségeimnek, mivel kedvükre árthatnak nekem s nem kell megtorlástól tartaniok; hasznára válik az olvasóknak, mert nem félnek tőle, hogy gyűlöletem megtéveszti őket; de kivált nekem magamnak válik hasznomra, mert ha békén tűröm, hogy sértegessenek, legalább csak azt a fájdal-

A mondott elvek alapján könnyűszerrel teremthetnénk olcsó és veszélytelen látványosságokat, többet is, mint amennyire szükség volna, hogy kellemessé és derűssé tegyük az életet városunkban, még az idegenek számára is, akik másutt semmi ehhez foghatót nem találnak, s így ha másért nem, azért jönnek el, hogy valami egyedülálló dolgot lássanak. Bár igazat szólván, sok és jó okom van rá, hogy sokkal inkább hátrányosnak tekintsem ezt a vendégjárást, mint előnyösnek, s ami engem illet, meggyőződésem, hogy valahányszor idegen tette a lábát Genf földjére, mindig több rosszat cselekedett, mint jót.

De tudja-e, uram, kik azok, akiket iparkodnunk kellene falaink közé csábítani és itt marasztalni? Maguk a genfiek, akik őszintén szeretik ugyan a hazát, de valamennyien annyira szeretnek utazni, hogy nincs olyan vidék, ahol ne lelnénk föl valakit közülük. Polgáraink fele szétszóródott Európa és a világ többi részén, s hazájától távol él és hal meg; önmagamra hivatkoznék a legnagyobb fájdalommal, ha nem volnék oly haszontalan odahaza. Tudom, kénytelenek vagyunk messze idegenben keresni megélhetésünket, melyet hazánk földje nem ad meg nekünk, s nehezen tarthatnánk fönn magunkat, ha bezárkóznánk otthonunkba; de legalább nem mindenki maradna örökös száműzetésben. Akinek az ég megáldotta fáradozásait, bárcsak visszatérne, akár a méh, hogy munkája gyümölcsét a kaptárnak adja, hogy szerencséjének látványával megörvendeztesse polgártársait, hogy serkentse a versengést a fiatalemberek között, hogy vagyonával gyarapítsa hazáját, s hogy szerényen élvezze otthonában a javakat, amelyeket becsülettel szerzett idegen földön. Talán a színházakkal fogjuk hazatérésre bírni őket? De hisz a színhá-

mat szenvedem el, amelyet nekem okoznak, azt nem, amelyet akkor éreznék, ha viszonoznám a sértéseket. Te szent, te tiszta igazság, teérted éltem; nem, szenvedélyeim soha nem mocskolhatják be iránted táplált őszinte szeretetemet; sem félelem, sem érdek nem tántoríthat el attól, hogy hódolattal köszöntselek, és tollam soha semmit nem tagad meg tőled, amit a bosszú kedvéért habozna megtenni.

zak mindig tökéletlenebbek lesznek nálunk, mint másutt! Otthagynák a párizsi meg a londoni színházat, hogy viszontlássák a genfit? Nem, nem, uram, nem így fogjuk hazahozni őket. Rá kell eszmélniök, hogy nem találhatják meg másutt, amit hazájukban hagytak, valamilyen legyőzhetetlen varázserő vissza kell hívja őket a helyre, amelyet soha nem lett volna szabad elhagyniuk; az első testgyakorlások, az első látványosságok, az első örömök emlékezete mélyen be kell vésődjék szívükbe; ifjúságuk édes benyomásainak meg kell maradniok és még erősebbé kell válniok, ahogy előrehaladottabb korba érnek, miközben ezernyi más benyomás elenyészik; s a nagy államok tündöklésének és hitvány pompájának közepette egy titkos hang szüntelen azt kell kiáltsa a lelkük mélyén: Ah! hol vannak ifjúságom játékai és ünnepei? Hol az általános testvériség? Hol a tiszta öröm s az igazi vidámság? Hol a béke, a szabadság, az igazságosság, az ártatlanság? Keressük meg mindezt. Istenem, lehet-e, hogy ne szeressük a hazát mi mind, akikben genfi szív dobog, hiszen a város oly derűs, vidéke oly elbűvölő, kormányzata oly igazságos, olyan igaz és tiszta örömök várnak ránk, és minden adva van, hogy megízlelhessük ezeket az örömöket.

Így hívta haza polgárait szerény ünnepeivel és egyszerű játékaival Spárta; nem hivatkozhatom e köztársaságra annyiszor, hogy példáján ne okulhassunk mindig újra. Így sóhajtoztak az unatkozó spártaiak közönséges lakomáik és fárasztó testi gyakorlataik után Athénban a szépművészetek ölén és Szuszában a fényűzés meg az elpuhultság kebelén. Spártában dolgos tétlenség honolt, minden élvezet volt és látványosság; a legkeményebb munka is felüdülésszámba ment, és minden szórakozás a közoktatás része volt; a polgárok állandóan együtt voltak, és egész életüket a szórakozásnak szentelték, e fontos államügynek, valamint olyan játékoknak, aminőkkel kizárólag háborúban mulatták magukat.

Már hallom, amint a gúnyolódók megkérdezik, nem akarom-e annyi csodálatos nevelőintézménnyel együtt bevezetni genfi ünne-

peink közé a lakedaimóniai leányok táncát is? Azt felelem: szívesen hinném, hogy szemünk és szívünk eléggé szűzies egy ilyen látványt elviselni, s hogy a fiatal teremtéseket Genfben is, akárcsak Spártában, a köz erénye takarná el ebben az állapotukban; de bármilyen nagyra tartom honfitársaimat, nagyon is jól tudom, mennyire távol állnak a lakedaimóniaiaktól, s az utóbbiaknak csak azokat az intézményeit javaslom nekik, amelyekre még nem váltak alkalmatlanná. Ha a bölcs Plutarkhosz vállalkozott az említett szokás igazolására,[93] miért kellene őutána nekem is vállalkoznom erre? Mindent megmondtam, ha elismertem, hogy ez a szokás csak Lükurgosz tanítványaihoz illett, hogy csak az ő mértékletes és dolgos életük, csak az ő tiszta és szigorú erkölcsük, csak az ő lelkierejük tehette ártatlanná szemükben azt a látványt, amely minden egyszerűen csak tisztességes népet megbotránkoztatna.

De ne higgyük, hogy asszonyaink ügyes öltözködése kevésbé veszélyes, mint a teljes meztelenség; mert ha ezt megszokjuk, az első hatás rövidesen közönnyé, meglehet, undorrá változik. Ne tudnók, hogy a szobrok és a képek csak akkor sértik a szemet, amikor a meztelenség ruhákkal keveredik, és így szeméremsértővé válik? Az érzékek egymagukban gyengék és korlátozottak; a képzelet közbeiktatásával viszik végbe legnagyobb pusztításaikat; a képzelet hozza izgalomba a vágyat, mert még sokkal vonzóbbá teszi a tárgyait, mint maga a természet; a képzelet fedi fel a szem előtt, hogy abban, amit az egyszerűen csak meztelenségnek lát, van valami botrányos, valami leplezendő. Nincs olyan szerény öltözék, hogy a képzelet fellobbantotta tekintet ne látná mögé a vágyait. Ha egy fiatal kínai nő előrenyújtja eltakart és cipőbe bújtatott lábfejét, nagyobb dúlást visz végbe Pekingben, mint amekkorát az okozott volna, ha a világ legszebb lánya meztelenül táncol a Taigetosz alján. De ha annyi művészettel és oly kevés szigorral öltözködnek, mint a mai nők, akik csak azért mutatnak kevesebbet, hogy még több vágyat szítsanak, akik csak azért állítanak akadályt a szem elé, hogy annál jobban fel-

izgassák a képzeletet, akik csak azért takarják el testük egy részét, hogy felékesítsék azt a részt, amelyet felfednek,

Heu! male tum mites defendit pampinus uvas.[94]

De már elég volt a sok kitérésből. Hála az égnek, ez már az utolsó: írásom végére értem. Lakedaimónia ünnepei legyenek a példa, hogy milyen ünnepeket szeretnék látni mínálunk. Nemcsak céljuk, egyszerűségük miatt is ajánlatosnak találom őket: se hivalkodás, se fényűzés, se pompa; s mindenből valamilyen harcias szellem áradt, méltó a szabad emberekhez,* meg a hazaszeretet titkos varázsa, ami

* Emlékszem, gyermekkoromban megkapott egy látvány; meglehetősen egyszerű volt, benyomása mégis megmaradt bennem, dacára az időnek és a sokféle tapasztalatnak. A Saint Gervais-i zászlóalj hadgyakorlatokat végzett, s az emberek szokás szerint századonként vacsoráztak. A többség vacsora után összegyűlt a St. Gervais téren, s tisztek és közlegények közös táncba fogtak a szökőkutak körül; a dobosok, síposok és fáklyavivők pedig felálltak a kút kávájára. Azt hihetnők, a hosszú étkezéstől felvidult emberek táncában nincs semmi érdekes látnivaló; csakhogy öt-hatszáz egyenruhás férfi mozgott kézen fogva, hosszú szalagot képezve, amely ritmusra kígyózott és nem zavarodott össze, miközben ezer kifordulást és visszafordulást, ezernyi díszes táncfigurát hajtott végre, s a táncosok összhangja, a szabad levegő, amely felhevítette őket, a dobpergés, a fáklyák lobogása, valamiféle katonás komolyság a vigalom közepette, mindez igen eleven benyomást tett, lehetetlen volt hidegvérrel nézni. Késő volt, a nők már aludni tértek, de valamennyien felkeltek újra. Az ablakok hamarosan megteltek nézelődő női fejekkel, ami újabb buzdítást adott a szereplőknek; a nők nem tudtak sokáig az ablakban maradni, lejöttek az utcára, a háziasszonyok férjüket látni jöttek, a szolgálók bort hoztak; még a gyermekek is felébredtek a zajra, s félmeztelenül rohangáltak az apák és anyák között. A tánc félbeszakadt; már csak ölelkezés volt meg kacagás, felköszöntés, simogatás. Az egész általános ellágyuláshoz vezetett; nem tudnám leírni, milyen volt, de meglehetős természetesen érzünk ilyesmit az általános vidámság közepette, amikor mindaz körülöttünk van, ami kedves szívünknek. Atyám átölelt, s testét remegés rázta meg; mintha ma is érezném, mintha ma is együtt remegnék vele. „Jean-Jacques, mondta nekem, szeresd hazádat. Látod e jó genfieket: mind barátok, mind testvérek; öröm és egyezség uralkodik közöttük. Genfi vagy; egy napon megismersz majd más népeket; de ha annyit utazol is, mint apád, soha nem találsz hozzájuk hasonlót."

Újra akarták kezdeni a táncot, de már nem lehetett; már senki nem tudta, mit csinál, minden fő kába volt a részegségtől, ám ez édesebb részegség volt, mint amit a bor okoz. Egy ideig még ott maradtunk nevetni és beszélgetni, de aztán válni kellett, mindenki békésen visszavonult a családjával; így vitték haza e szere-

különös vonzerőt kölcsönzött nekik; nem volt munka és nem volt vigalom, legalábbis ami nálunk e neveket viseli, s e szelíd egyhangúságban teltek napjaik, és mégsem tetszettek túlságosan hosszúnak, s ebben telt el életük is, és mégsem tetszett túlságosan rövidnek. Minden este vidáman és derűsen tértek haza elkölteni szerény étküket; elégedetten hazájukkal, polgártársaikkal s önmagukkal. Ha példa kell e nyilvános mulatságokra, itt van egy Plutarkhosz tollából.[95] Azt mondja, mindig három táncot jártak, három csoportban, az életkorok különbsége szerint, s mindegyik csoport a saját énekére tácolt. Az öregek kezdték, a következő éneket dalolva:

Hajdan mi voltunk a szépek,
Ifjak, bátrak és merészek.

Következtek a férfiak, akik énekükhöz fegyvereikkel verték a ritmust:

Mi léptünk a helyetekbe,
Készen minden hősi tettre.

Aztán jöttek a gyermekek, akik teljes erejükből énekelve felelték:

De már mi is készen állunk,
Nem lesz vitézebb minálunk.

Íme, uram, ilyen látványosságra van szüksége egy köztársaságnak. Ami a látványosságnak azt a nemét illeti, amelyről az Ön *Genf* című cikke miatt beszélni kényszerültem ebben az értekezésben: ha

tetre méltó és óvatos asszonyok a férjüket: nem úgy, hogy vigasságukat megzavarták volna, hanem úgy, hogy megosztották velük. Jól tudom, e látvány, ha annyira megindított is engem, ezer más emberre nem tenne semmi hatást: szem kell hozzá, hogy lássa, és szív, hogy átérezze. Nem, a tiszta öröm mindig a nyilvános öröm, s a természet igazi érzései csak a népben uralkodnak. Ah, méltóság, gőg leánya és unalom anyja, jutott-e valaha szomorú rabjaidnak ilyen pillanat?

a magánérdeknek valaha sikerül meghonosítania falaink között, előre látom a szomorú következményeket; egyet-mást megmutattam ezekből, s mutathatnék még többet is, de ez túlságos elővigyázatosság volna ama képzelt csapással szemben – éber elöljáróink tudni fogják a módját, hogyan kell elhárítani. Nem törekszem arra, hogy nálamnál bölcsebb embereket tanítsak. Beérem vele, hogy megvigasztalom hazám ifjúságát, ne bánkódjék, ha elveszíti e szórakozást, mely oly sokba kerülne hazánknak, ehhez pedig, elég amit elmondtam. Arra buzdítom e boldog ifjúságot, hogy okuljon a véleményből, amellyel az Ön cikke zárul.[96] Bárcsak ismerné és kiérdemelné a sorsát! Bárcsak mindig érezné, mennyivel többet ér a szilárd boldogság, mint a hiú élvezetek, amelyek feldúlják! Bárcsak átadná utódainak az atyáitól kapott erényeket, szabadságot és békességet! Ezzel az utolsó kívánsággal zárom írásomat, s ezzel fog lezárulni életem is.

JEAN-JACQUES ROUSSEAU,

genfi polgár

A TÁRSADALMI SZERZŐDÉSRŐL

AVAGY

A POLITIKAI JOG ELVEI

– FOEDERIS AEQUAS
DICAMUS LEGES.
AENEIS. XI.[1]

1762

FIGYELMEZTETÉS

Ez a kis értekezés egy terjedelmesebb munka része; midőn belevágtam az írásba, nem mértem föl erőimet, s már régen fel is hagytam a dologgal. Az elkészült szövegből kiemelhető részek közül ez a legjelentékenyebb, s ezt találtam a legkevésbé méltatlannak, hogy a közönség elé tárjam. A többi már nem létezik.

Azt szándékozom megvizsgálni, hogy létezhetik-e a polgári állapotban valamilyen törvényes és szilárd kormányzati elv, ha olyannak vesszük az embereket, amilyenek, a törvényeket pedig, amilyenek lehetnek. Iparkodni fogok vizsgálódásaim során mindig összhangba hozni azt, amit a jog megenged, azzal, amit az érdek parancsol, hogy ne támadjon egyenetlenség az igazság és a haszon között.

Egyenesen a tárgyra térek, anélkül, hogy a kérdés fontosságát bizonyítanám. Megkérdezhetik tőlem, fejedelem vagyok-e vagy törvényhozó, hogy a politikáról írok. Erre azt felelem, hogy egyik sem vagyok, s éppen azért írok a politikáról. Ha fejedelem vagy törvényhozó lennék, nem vesztegetném az időmet arra, hogy megmondjam, mit kell cselekedni; cselekednék vagy hallgatnék.

Szabad állam polgárának születtem, részese vagyok a főhatalomnak; szavazati jogom van, és ez, bármilyen csekély befolyással van is szavam a közügyekre, arra kötelez, hogy tájékozódjam felőlük. Boldog vagyok, mert valahányszor a kormányzatokról elmélkedem, vizsgálódásaim mindig újabb okot adnak rá, hogy hazám kormányzatát szeressem.

I. FEJEZET

Az első könyv tárgya

Az ember szabadnak született és mindenütt láncokat visel. Némelyek a többi ember urának képzelik magukat, pedig még inkább rabszolgák, mint amazok. Hogyan következett be ez a változás? Nem

tudom. Mi teheti jogossá? Ezt a kérdést, úgy hiszem, meg tudom oldani.

Ha csak az erőszakot és következményeit tartanám szem előtt, azt mondanám, hogy ameddig egy nép engedelmeskedik, mert engedelmességre kényszerítik, jól teszi; mihelyt módjában áll lerázni az igát és le is rázza, még jobban teszi, mert ugyanazon a jogon szerzi vissza szabadságát, amellyel elragadták tőle, így hát vagy jogosan veszi vissza, vagy jogtalanul rabolták el. De a társadalmi rend szent jog, minden más jognak az alapja. Mindazáltal ez a jog nem a természettől származik, tehát megállapodásokon alapul. Mielőtt azonban erre rátérnék, ki kell fejtenem, amit itt előrebocsátottam.

II. FEJEZET

Az első társadalmakról

Valamennyi társadalom közül a legrégebbi s egyedül természetes a család. Igaz, a gyermekek csak addig kötődnek atyjukhoz, míg szükségük van rá, hogy életben maradjanak. Mihelyt megszűnik a szükség, felbomlik a természetes kötelék is. A gyermekek immár nem kötelesek engedelmeskedni atyjuknak, az apa pedig nem köteles gondoskodni gyermekeiről, s így valamennyien visszanyerik függetlenségüket. Ha mégis együtt maradnak, ez már nem természetes, hanem önkéntes állapot, s maga a család csupán megállapodás folytán marad fenn.

Ez a közös szabadság az emberi természet következménye. Az ember első törvénye, hogy önfenntartásáról gondoskodjék; első figyelme önmaga felé irányul; s mihelyt férfikorba lép, csak maga ítélheti meg, hogy milyen eszközök alkalmasak fennmaradásának biztosítására, azaz a maga ura lesz.

A család tehát, ha úgy tetszik, a politikai társadalom első mintája: az államfő az atya képmása, a nép a gyermekeké; minden ember

egyenlőnek és szabadnak születik, és csak valamilyen előnyért cserében idegeníti el a szabadságát. Csak annyi különbség van a kettő között, hogy a családban a gyermekek iránti szeretet nyújt kárpótlást az atyának fáradozásaiért, míg az államban a parancsolás öröme helyettesíti azt a szeretetet, amelyet az államfő nem érez népei iránt.

Grotius tagadja, hogy minden emberi hatalom a kormányzottak érdekében létesült volna, s a rabszolgaság példájára hivatkozik.[2] Leggyakrabban úgy okoskodik, hogy a tényekből vezeti le a jog elveit.* Elképzelhető következetesebb módszer, de olyan módszer, amelyik jobban kedvezne a zsarnokoknak, aligha.

Grotius tehát kétségesnek tartja, hogy az emberi nem van-e mintegy száz emberért, vagy ez a száz ember van az emberi nemért, s könyvében mintha végig inkább az első nézet felé húzna; Hobbes is ezen a véleményen van.[4] Így hát az emberi nem megannyi birkanyáj; mindegyiknek megvan a maga ura, aki vigyáz rá, hogy legyen mit felfalnia.

Miként a birkapásztor felsőbbrendű lény a nyájához képest, az emberek pásztorai, vagyis uraik, szintén fölötte állnak népüknek. Így okoskodott, Philon[5] elbeszélése szerint, Caligula császár, s ebből a párhuzamból elég helyesen arra következtetett, hogy vagy a királyok istenek, vagy a népek barmok.

Caligula okoskodása nem különbözik attól, amit Hobbes és Grotius mondanak. Arisztotelész valamennyiüknél korábban szintén azt mondta, hogy az emberek természettől fogva nem egyenlők, hanem az egyik szolgaságra születik, a másik uralkodásra.[6]

Arisztotelésznek igaza volt, de összetévesztette az okozatot az okkal. Aki szolgaságba született, az szolgaságra született, mi sem bizonyosabb ennél. A láncra vert rabszolga mindent elveszít, még

* „A tudós közjogi értekezések gyakran nem egyebek a régi visszaélések történeténél; hiábavaló makacskodás túl sok fáradságot fordítani tanulmányozásukra." *Értekezés Franciaország érdekeiről szomszédaival kapcsolatban.* Írta d'A. úr.[3] Nos, éppen ezt tette Grotius.

a vágyat is, hogy lerázza láncait; jól érzi magát a szolgaságban, miként Odüsszeusz társai is jól érezték magukat, amikor állattá változtak.* Ha tehát az egyik ember természettől fogva rabszolga, ennek az az oka, hogy egy másik ember a természet ellenére volt az. Az erőszak teremtette az első rabszolgákat; gyávaságuk állandósította a rabszolgaságot.

Nem szóltam Ádám királyról, sem Noé császárról, a három nagy uralkodó atyjáról, akik felosztották egymás között a világot, akárcsak Saturnus gyermekei (egyesek úgy hiszik, Noé és Saturnus gyermekei ugyanazok).[8] Remélem, javamra írják ezt a mértéktartást, mert hiszen egyenes leszármazottja vagyok e fejedelmek egyikének, meglehet, éppen az elsőszülött fiúnak, s ki tudja, ha ellenőriznék a jogcímemet, nem derülne-e ki, hogy én vagyok az emberi nem törvényes királya? De bárhogyan áll a dolog, Ádám kétségkívül a világ ura volt, miként Robinson is ura volt szigetének, ameddig egyedül lakott rajta, s uralkodását igen kellemessé tette, hogy biztosan ülhetett trónusán, nem kellett sem lázadásoktól, sem háborúktól, sem összeesküvőktől tartania.

III. FEJEZET

Az erősebb jogáról

Az erősebb soha nem annyira erős, hogy mindig fölülkerekedjék, hacsak nem változtatja át az erejét joggá, az engedelmeskedést pedig kötelességgé. Innen az erősebb joga; látszólag nem veszik komolyan, valójában mégis alapelvnek teszik meg. Mégsem magyarázzák meg soha, mit jelent ez a szó. Az erő fizikai hatalom; nem látom, miféle morális kötelezettség származhatnék belőle. Az erőnek szükségből engedünk, nem akarati elhatározásból; legföljebb óvatosság-

* Lásd Plutarkhosz kis értekezését *Arról, hogy az állatok is gondolkodnak.*[7]

ból. Milyen értelemben teljesítenénk kötelességet azzal, hogy így cselekszünk?

Tegyük föl egy pillanatra, hogy ez az állítólagos jog valóban létezik. Nos, azt mondom, hogy csak valamilyen értelmetlen zagyvalék következnék belőle. Mert amint az erő tesz törvényt, felcserélődik az ok és az okozat; ha valamilyen új erő felülmúlja a régit, jogának is örökébe lép. Mihelyt büntetlen marad az engedetlenség, nyomban törvényessé is válik, s mivel az erősebbnek mindig igaza van, csupán annyi a dolgunk, hogy mi legyünk az erősebbek. De miféle jog az, amelyik érvényét veszti, amikor az erőnek vége? Ha az erőnek engedelmeskedünk, akkor nincs szükség a kötelességre, ha pedig az erő már nem kényszerít rá, hogy engedelmeskedjünk, akkor a kötelesség sem írja elő. Látjuk tehát, hogy a jog szó nem tesz hozzá semmit az erőhöz, tehát itt egyáltalán nem is jelent semmit.

Engedelmeskedjetek a hatalomnak. Ha ez azt jelenti: hajoljatok meg az erő előtt, úgy az elv jó, de fölösleges; kezeskedem érte, hogy soha nem fogják megsérteni. Minden hatalom Istentől való,[9] elismerem, de mind a betegségek is. Akkor hát tilos volna orvost hívatni? Ha útonálló támad rám az erdő szélén, engedek az erőszaknak, és odaadom erszényemet; de vajon lelkiismereti kötelességem-e, hogy akkor is odaadjam neki, ha meg tudom menteni tőle? Végtére a kezében levő pisztoly is hatalom.

Állapodjunk hát meg abban, hogy az erő nem szül jogot, és csakis a törvényes hatalomnak tartozunk engedelmeskedni. Eredeti kérdésem tehát változatlanul nyitva áll.

IV. FEJEZET

A rabszolgaságról

Minthogy egyetlen embernek sincs természet adta hatalma a többiek fölött, s minthogy az erőszak nem teremt jogot, ezért az emberek közötti törvényes hatalom nem alapulhat máson, mint megállapodásokon.

Ha az egyén elidegenítheti szabadságát, mondja Grotius, és rabszolgául szegődhet egy úrhoz, miért ne idegeníthetné el akkor szabadságát egy egész nép is, hogy alattvalóul szegődjön egy királyhoz?[10] Jócskán akad itt homályos értelmű szó, mely magyarázatra szorul, de maradjunk az *elidegeníteni* kifejezésnél. Elidegeníteni annyi, mint adni vagy eladni. Nos, az az ember, aki rabszolgának áll egy másikhoz, nem ajándékba adja, hanem eladja magát, ha nem másért, hát a megélhetéséért; de miért adja el magát egy nép? Nemhogy a király gondoskodnék a nép megélhetéséről, ő maga is abból él, amit a néptől elvesz, mégpedig Rabelais szerint egy király nem él valami szűkösen. Az alattvalók tehát odaadják a személyüket, hogy azután elvegyék tőlük a javaikat is? Nem látom, mi megóvnivalójuk maradna még.

Azt mondják, hogy a zsarnok biztosítja alattvalóinak a polgári nyugalmat.[11] Meglehet, de mit nyernek vele, ha a háborúk, melyeket becsvágya zúdít rájuk, ha telhetetlen kapzsisága, ha hivatalnokainak zaklatásai nagyobb kárt tesznek, mint a belvillongások? Mit nyernek vele, ha e nyugalom maga is nyomorúságuk tartozéka? A börtöncellában is nyugodt az élet, de elegendő ez, hogy ott jól érezzük magunkat? Nyugodtan éltek a küklopsz barlangjába zárt görögök is, míg arra vártak, hogy rájuk kerül a sor, és a szörny felfalja őket.

Aki azt mondja, hogy egy ember ingyen elajándékozza magát, az valami képtelen és felfoghatatlan dolgot állít, az ilyen cselekmény már csak azért is semmis, mert aki így tesz, az nincs józan eszénél.

Ha pedig egy egész népről mondják ugyanezt, akkor az egész népet gondolják őrültnek, s a téboly nem szül jogot.

De még ha önmagát bárki elidegeníthetné is, nem idegenítheti el a gyermekeit; azok embernek és szabadnak születnek, szabadságuk az övék, senki másnak nincs joga rendelkezni fölötte. Mielőtt elérnék a felnőtt kort, az atya szerződhet a nevükben létfenntartásuk, jólétük érdekében, de senkinek nem adhatja oda őket feltétel nélkül és visszavonhatatlanul, mert az ilyen adományozás ellentétes a természet szándékaival, és túllép az atyai jogokon. Az önkényuralom csak akkor válhatik törvényessé, ha a nép nemzedékről nemzedékre mindig szabadon dönthet, hogy elfogadja vagy elveti: de akkor már nem is önkényuralom.

Aki lemond szabadságáról, az ember voltáról, emberi jogairól, mi több, kötelességeiről mond le. Nincs semmi, amivel kárpótolni lehetne azt, aki mindenről lemond. Az ilyen lemondás összeegyeztethetetlen az ember természetével; ha elragadjuk tőle az akarat szabadságát, megfosztjuk cselekedeteinek erkölcsi tartalmától is. Végezetül pedig semmis és önmagának mond ellent az olyan megállapodás, mely az egyik félnek feltétlen hatalmat ad, a másikat pedig korlátlan engedelmeskedésre kötelezi. Nem nyilvánvaló-e, hogy semmilyen kötelezettségünk nincs azokkal szemben, akiktől bármit jogunkban áll megkövetelni, s nem úgy áll-e a dolog, hogy ez a bármiféle ellenértéket és kölcsönösséget nélkülöző feltétel egymagában is semmissé teszi az ügyletet? Mert hiszen milyen joga lehet rabszolgámnak velem szemben, ha egyszer mindenestül az enyém, ha az ő joga az én jogom, és ha semmi értelme önmagammal szembeni jogaimról beszélni?

Grotius meg a többiek[12] azt tartják, hogy a rabszolgaság jogának másik forrása a háború. A győztesnek szerintük jogában áll megölni a legyőzöttet, aki viszont megvásárolhatja életét szabadságának árán; s ez az egyezség annál is törvényesebb, mert mind a kettő nyer vele.

De nyilvánvaló, hogy a legyőzöttek megölésének ez az állítólagos joga semmiképpen nem következik a hadiállapotból. Az emberek eleinte függetlenek egymástól, s nem lépnek olyan tartós kapcsolatokra, hogy akár békeállapot, akár hadiállapot létesülne közöttük, és már csak ezért sem lehetnek természettől fogva egymás ellenségei. A dolgok és nem az emberek viszonyai teszik a háborút, s mivel a hadiállapot nem származhatik puszta személyi viszonyokból, hanem csak dologi viszonyokból eredhet, ezért magánháború vagy ember és ember közötti háborúskodás nem létezhetik sem a természeti állapotban, ahol nincs állandó tulajdon, sem a társadalmi állapotban, ahol minden a törvény fennhatósága alatt áll.

A magánszemélyek összetűzései, a párviadalok, csetepaték olyan cselekmények, amelyek önmagukban nem határoznak meg semmiféle állapotot; ami pedig a magánháborúkat illeti, amelyeket IX. Lajos francia király rendelet útján engedélyezett, s csak az istenbékéje függesztett föl időről időre, ezek nem egyebek a hűbéri kormányzat visszaéléseinél, s ha valaha létezett képtelen rendszer, hát a hűbériség az volt: ellentmondott a természetjog elveinek és minden józan kormányzási gyakorlatnak.

A háború tehát nem ember és ember, hanem állam és állam közötti viszony; a háborúskodásban részt vevő magánszemélyek csak véletlenül válnak ellenségévé egymásnak, nem mint emberek, még csak nem is mint polgárok, hanem mint katonák; nem mint honfiak, hanem mint honvédek. Végezetül pedig az államnak csak más államok lehetnek az ellenségei; emberek nem, minthogy különböző természetű dolgok között semmiféle igazi viszonyt nem lehet teremteni.

Ez az elv megfelel a minden időkben érvényes szabályoknak és minden civilizált nép állandó gyakorlatának. A hadüzenet nem annyira a hatalmasságoknak, mint inkább az alattvalóiknak szóló figyelmeztetés. Ha egy idegen, legyen akár király, akár valamilyen magánszemély vagy nép, kifosztja, legyilkolja vagy foglyul ejti az

alattvalókat, anélkül, hogy hadat üzenne a fejedelemnek, az az idegen nem ellenség, hanem útonálló. Az igazságos uralkodó mindent elragad ugyan az ellenséges országban, ami a köz tulajdonát képezi, de még háború idején is tiszteletben tartja a magánemberek személyét és vagyonát; tiszteletben tartja a jogokat, amelyeken az ő jogai alapulnak. Mivel a háború célja az ellenséges állam megsemmisítése, jogunkban áll megölni az állam védelmezőit, ameddig fegyvert viselnek; de mihelyt leteszik a fegyvert és megadják magukat, már nem ellenségek, vagy az ellenség eszközei, hanem egyszerűen csak emberek megint, s többé nincs jogunk rendelkezni életük fölött. Olykor meg lehet semmisíteni egy államot anélkül, hogy egyetlen polgárát megölnék, márpedig a háború semmire sem ad jogot, amire céljának eléréséhez nincs szükség. Ezek nem Grotius elvei; nem költők tekintélyén, hanem az észen nyugszanak és a dolgok természetéből fakadnak.

Ami a hódítás jogát illeti, ez semmi egyeben nem alapul, mint az erősebb jogán. Ha a háború nem jogosítja fel a győztest, hogy lemészárolja a legyőzött népeket, akkor ez a nem létező joga arra sem jogosíthatja fel, hogy szolgasorba döntse őket. Csak akkor van jogunk megölni az ellenséget, ha lehetetlen rabszolgává tennünk; ennélfogva az a jog, hogy rabszolgává tegyünk valakit, nem származhatik abból a jogból, hogy megöljük. Így hát méltánytalan cserére kényszerül, ha szabadsága árán kell megvásárolnia életét, pedig afölött jog szerint senki más nem rendelkezhetik. Nem világos-e, hogy hibás körben forog az érvelés: az élet és halál jogát a rabszolgaság jogára alapozzák, a rabszolgaság jogát pedig az élet és halál jogára.

De még ha elfogadjuk is azt a szörnyű jogot, hogy bárkit megöljünk, azt állítom, hogy a háborúban ejtett rabszolga vagy a meghódított nép csak addig köteles urának engedelmeskedni, ameddig az erőszakkal kényszeríti, s egyéb kötelezettséggel nem tartozik neki. A győztes nem gyakorolt kegyet vele, amikor valamilyen ellenérték fejében meghagyta az életét: ahelyett, hogy egyszerűen csak meg-

ölte volna, úgy ölte meg, hogy még hasznot is húzott a dologból. Tehát nemhogy az erőszak jogszerűvé vált volna, változatlanul érvényben maradt kettejük között a hadiállapot, kapcsolatuk egyenest abból következik, s a hadijog gyakorlásához nincs szükség békeszerződésre. Meglehet, egyezségre léptek, de megállapodásuk nem vet véget a hadiállapotnak, ellenkezőleg, feltételezi, hogy az változatlanul érvényben marad.

Így hát bármelyik oldalról vizsgáljuk is a dolgot, a rabszolgaság joga semmis; nemcsak azért, mert törvényellenes, hanem azért is, mert képtelen és semmit nem jelent. A *rabszolgaság* és a *jog* szavak ellentmondanak egymásnak, kölcsönösen kizárják egymást. Akár két ember, akár egy ember és egy nép viszonyában beszélnek róla, mindig értelmetlenséget beszélnek. *Megegyezem veled, hogy te viseled a terheket és enyém a haszon; ha úgy tetszik nekem, betartom az egyezséget, és te is betartod, ha úgy tetszik nekem.*

V. FEJEZET

Mindig vissza kell menni valamilyen eredeti megállapodásig

Még ha el fogadnám is mindazt, amit mostanáig cáfoltam, a zsarnokság védelmezői akkor sem lennének jobb helyzetben. Mindig nagy különbség lesz aközött, hogy valaki leigázza a tömeget, vagy pedig kormányoz egy társadalmat. Amikor egymástól elszigetelt emberek, egyik a másik után, ugyanannak a személynek az uralma alá kerülnek, bármilyen sokan vannak is, én csak urat és rabszolgákat látok, nem népet és vezetőjét. Ha úgy tetszik, valamiféle halmaz létesült, de nem társulás; sem közjó, sem állam nem keletkezett. Ha ez a személy a fél világot leigázza is, még mindig csak magánszemély marad; érdeke elkülönül a többiekétől, változatlanul magánérdek lesz. Ha elpusztul ez az ember, birodalma széthullik, nem

tartja össze semmi, miként a tölgy is elporlad és maroknyi hamuvá lesz, ha elemészti a tűz.

A nép, mondja Grotius, odaadhatja magát egy királynak. Grotius szerint tehát a nép már nép, mielőtt a királynak odaadná magát. Sőt maga az adományozás állampolgári cselekmény, a polgárok közös elhatározásán alapul. Mielőtt tehát megvizsgálnók azt a cselekedetet, amellyel egy nép királyt választ magának, jó volna először azt a cselekedetet megvizsgálni, amely által néppé válik. Mert ez a cselekedet okvetlenül megelőzi a másikat, és így ez képezi a társadalom valóságos alapját.[13]

Csakugyan, ha nem volna előzetes megállapodás, mi kötelezné akkor a kisebbséget – hacsak a választás nem egyhangú –, hogy alávesse magát a többség óhajának; s ha száz ember azt akarja, hogy valaki uralkodjék fölötte, honnan vennék a jogot, hogy döntsenek tíz másik helyett, aki nem akar uralkodót? A szótöbbség törvénye maga is megállapodáson alapul, s feltételezi, hogy legalább egy alkalommal egyhangúan szavaztak.

VI. FEJEZET

A társadalmi szerződésről

Felteszem, hogy a természeti állapotban élő emberek elérkeztek arra a pontra, ahol a fennmaradásukat veszélyeztető akadályok ellenállása már nagyobb, mint az az erő, amelyet az egyén képes kifejteni, hogy fenntartsa magát ebben az állapotban. Akkor ez az eredendő állapot nem maradhat fenn tovább, s kipusztulna az emberi nem, ha nem változtatná meg létezésének módját.

De mivel az emberek nem teremthetnek új erőt, csupán a meglevőket egyesíthetik és kormányozhatják, ezért csak egy mód van, hogy biztosítsák fennmaradásukat: összeadni erőiket, közös indítókokkal mozgásba hozni és összhangban működtetni valamennyit;

olyan összesített erőt képezni, amely már le tudja küzdeni az ellenállást.

Ez az összesített erő csak több ember együttműködéséből születhetik meg. De ha valamennyi ember önfenntartásának legfőbb eszköze a saját erejük és szabadságuk, hogyan ruházhatják ezt át akkor anélkül, hogy önmaguknak ártanának és elmulasztanának gondoskodni önmagukról? Ezt a nehézséget, vizsgálódásaim tárgyára vonatkozóan, a következőképpen fogalmazhatjuk meg.

„Megtalálni a társulásnak azt a formáját, amely a köz egész erejével védi és oltalmazza minden tagjának személyét és vagyonát, s amelyben, bár az egyén egyesül a többiekkel, változatlanul csak önmagának engedelmeskedik és éppolyan szabad marad, mint amilyen azelőtt volt." Ez az az alapvető kérdés, amelyre a társadalmi szerződés megoldást ad.

E szerződés kikötéseit olyannyira meghatározza az ügylet természete, hogy elég a legkisebb módosítás, és máris semmissé és hatástalanná válnak. Így azután, jóllehet talán soha nem nyertek világos megfogalmazást, mégis mindenütt ugyanazok, mindenütt hallgatólagosan elfogadják és elismerik őket, amíg nem esik sérelem a társadalmi szerződésen. Akkor mindenki megtér eredendő jogaihoz, és visszaveszi természet adta szabadságát, miközben elveszti azt az egyezményes szabadságot, amelynek a kedvéért az előbbiről lemondott.

Ha helyesen értelmezzük ezeket a kikötéseket, úgy kivétel nélkül visszavezethetők egyetlenegyre, nevezetesen arra, hogy a társulás valamennyi tagja lemond önmagáról és minden jogáról az egész közösség javára. Mert, először is, minthogy mindenki egész valóját adja, ezért mindenki egyenlő körülmények közé kerül, ezért senkinek nem áll érdekében, hogy mások helyzetét terhessé tegye.

Sőt, mivel a lemondás feltétel nélküli, az emberek olyan tökéletes egyezségre jutnak, amilyen csak lehetséges, és a társulás egyetlen tagjának sem marad követelnivalója. Mert ha az egyének megőrizné-

nek valamit a jogaikból, akkor, nem lévén közös főhatalom, amely ítélkezhetik köztük és a többiek között, bizonyos tekintetben mindenki a maga bírája volna, és hamarosan azzal hozakodnék elő, hogy minden tekintetben az. Ezért változatlanul fennmaradna a természeti állapot, s a társulás okvetlenül zsarnokivá vagy hasztalanná válnék.

Végezetül, ha az ember az egész közösségnek rendeli alá magát, akkor nem rendeli alá magát senkinek, s minthogy nincs olyan tagja a társadalomnak, aki fölött az egyén ne szerezne ugyanolyan jogokat, mint amilyeneket önmagával kapcsolatban átenged neki, ezért mindenki visszanyeri az egyenértékét annak, amit elveszít, és még több erőt nyer arra, hogy megőrizze azt, amije van.

Ha tehát elhagyunk a társadalmi szerződésből mindent, ami nem tartozik a lényegéhez, azt találjuk, hogy a szerződés a következőkben áll. *Minden személy, valamennyi képességével együtt, az általános akarat legfőbb irányítása alatt egyesül, és mindenkit testületileg az összesség elkülöníthetetlen részévé fogadunk.*

Mihelyt az emberek társulásra lépnek, az egyes szerződő felek különös személye valamilyen morális és közösségi testületnek adja át helyét; ez a testület annyi tagból áll, ahány szavazatot adnak le, a gyűlésben, s a szerződés kinyilvánításától kapja egységét, közös *énjét*, életét és akaratát. Ez az egyének fölött álló, s valamennyi egyén egyesüléséből származó személy valaha a *község** nevet vi-

* E szó igazi értelme napjainkban már csaknem teljesen feledésbe merült, legtöbben valamilyen városra gondolnak a község szó hallatán, és iparosokra vagy kereskedőkre, ha a polgár szót halljak. Nem tudják, hogy a város házakból áll, a község pedig polgárokból. Ugyanez a tévedés valaha igen sokba került a karthágóbelieknek. Nem olvastam róla, hogy bármely fejedelem a *cives* címet adományozta volna alattvalóinak, sem a régi Makedóniában, sem napjainkban az angolok között, pedig ezek közelebb állnak ahhoz, hogy szabadok legyenek, mint bárki más. Csak a franciák viselik egész természetesen a *citoyen* nevet, mert nincs igazi fogalmuk róla, hogy mit jelent, amint szótáraikból látható; különben a felségsértés bűnébe esnének e cím bitorlása miatt. De náluk ez a név valamilyen erény s nem valamilyen jog kifejezésére szolgál. Amikor Bodin polgárainkról és városlakóinkról akart beszélni, súlyos baklövést követett el, mert az egyiket összetévesztette

selte, ma pedig a köztársaság vagy politikai társadalom nevet viseli, tagjai *államnak* nevezik, amennyiben nem cselekszik, *főhatalomnak*, amennyiben cselekszik és egyszerűen csak *hatalomnak*, amikor a hozzá hasonló alakulatokkal vetik össze. Ami a társulás tagjait illeti, ezek együttesen a *nép* nevet viselik, külön-külön pedig *polgároknak* nevezik őket, amennyiben a főhatalom részesei és *alattvalóknak*, amennyiben alávettetnek az állam törvényeinek. De gyakran összekeverik és felcserélik egymással ezeket a kifejezéseket; elég olyankor tudnunk, hogy miben különböznek, amikor egész pontosan használják őket.

VII. FEJEZET

A főhatalomról

A fenti meghatározásból kitűnik, hogy a társulás kinyilvánításakor a magánszemélyek és a köz kölcsönös kötelezettséget vállalnak egymással szemben; minden egyén úgyszólván önmagával szerződik és kettős kötelmet vesz magára: mint a főhatalom részese a magánszemélyekkel szemben és mint az állam tagja a főhatalommal szemben vállal kötelezettséget. De itt nem alkalmazható a polgári jognak az a szabálya, hogy senkit sem kötelez az önmagának tett ígéret, mivel nagy különbség van aközött, hogy valaki önmagával szemben vállal kötelezettséget, vagy valamilyen egésszel szemben, amelynek a részét képezi.

Vegyük észre továbbá, hogy a köz határozatai minden alattvalóra kötelezettséget róhatnak a főhatalommal szemben, mert valameny-

a másikkal.[14] D'Alembert úr nem tévedett e tárgyban, s helyesen különböztette meg Genfről szóló cikkében az emberek négy rendjét (vagy inkább ötöt, ha az egyszerű idegeneket is számításba vesszük), akik városunkat lakják, akik közül azonban csak kettő alkotja a köztársaságot.[15] Amennyire tudom, nincs még egy francia szerző, aki megértette volna a *polgár* szó igazi jelentését.

nyien az imént vizsgált kettős viszony alatt állnak, de – az ellenkező okból – nem kötelezheti a főhatalmat önmagával szemben; így tehát ellenkezik a politikai társadalom természetével, hogy a főhatalom olyan törvényt adjon magának, amelyet nem hághat át. A főhatalom csupán egy és ugyanazon viszony alatt szemlélheti magát, s így ugyanolyan helyzetben van, mint az a magánszemély, aki önmagával kötne szerződést. Amiből láthatjuk, hogy nincs és nem is lehetséges olyan alaptörvény, amely a nép mint egész számára kötelező volna; maga a társadalmi szerződés sem az. De ez nem jelenti, hogy a nép mint egész ne vállalhatna kötelezettséget valamilyen más személlyel szemben, ha ezzel nem sérti meg a társadalmi szerződést, mert az idegenek vonatkozásában egyszerű lénnyé, egyeddé válik.

De a politikai társadalom vagy a főhatalom csak addig létezik, amíg a szerződés szent és sérthetetlen, s ezért még idegenekkel szemben sem kötelezheti magát olyasmire, ami csorbítja az eredeti szerződés érvényét, például nem teheti meg, hogy elidegeníti önmagának valamilyen részét vagy valamilyen más főhatalom alá rendeli magát. Megsérteni azt az aktust, amelynek a szerződés a létét köszönheti, ez annyi volna, mint megsemmisíteni önmagát; márpedig semmiből nem is származik semmi.

Mihelyt a sokaság ily módon egységes alakulattá vált, nem sérthetik meg valamelyik tagját, hogy ne sértenék meg az egész alakulatot; még kevésbé sérthetik meg az egészet, hogy tagjai ne éreznék meg a dolgot. Így a kötelesség meg az érdek egyformán azt kívánja a két szerződő féltől, hogy kölcsönösen segítsék egymást, s ugyanezeknek az embereknek azon kell iparkodniok, hogy a kettős viszony alatt egybegyűjtsék mindazokat az előnyöket, amelyek belőle származhatnak.

De mivel a főhatalom csupán a részeit alkotó egyénekből áll, ezért nincs és nem is lehet az övékével ellentétes érdeke; így hát alattvalói nem szorulnak biztosítékra vele szemben, mert lehetet-

len, hogy a politikai társadalom valamennyi tagjának a kárát akarná, alább pedig látni fogjuk, hogy külön-külön sem fog kárt tenni bennük. A főhatalom, pusztán azáltal, hogy létezik, mindig pontosan az, aminek lennie kell.

Csakhogy az alattvalók nem ugyanígy viszonyulnak a főhatalomhoz: dacára a közös érdeknek, semmi sem szavatolná, hogy teljesíteni fogják kötelezettségeiket, ha a főhatalom nem találna módot hűségük biztosítására.

Csakugyan, bármely egyénnek mint embernek a magánakarata ellentmondhat az általános akaratnak, amely mint polgárt illeti meg, vagy legalábbis különbözhet attól. Magánérdeke esetleg egészen mást mond neki, mint a közérdek; mivel önmagában megáll és természettől fogva függetlenül létezik, ezért úgy tekinthet a közügyekkel kapcsolatos kötelezettségeire, mint ellenszolgáltatás nélküli hozzájárulásra, aminek elmulasztása kisebb veszteséget okozhat a többieknek, mint amekkora terhet őreá ró, ha meg kell fizetnie; az államot pedig, mivel az állam nem ember, merő agyszüleménynek tekintheti, s nyugodtan élvezheti a polgárok jogait, anélkül, hogy az alattvalók kötelességeinek eleget kívánna tenni: olyan igazságtalanság ez, mely ha elterjedt szokássá válnék, a politikai társadalom pusztulását okozná.

Hogy tehát a társadalmi szerződés ne legyen puszta szó, hallgatólagosan beleértik azt a megállapodást, amely nélkül az összes többi hatástalan volna: aki nem hajlandó követni az általános akaratot, azt az egész alakulat fogja engedelmeskedésre kényszeríteni; más szóval, kényszeríteni fogják, hogy szabad legyen, hiszen a kettő egy és ugyanaz. Mert ez a kikötés nemcsak a hon szolgálatába állítja a polgárokat, hanem egyben minden személyes függéstől megoltalmazza őket. Ez a kikötés hozza mozgásba az állam gépezetét, s egyedül ez teszi törvényessé a polgárok közötti megállapodásokat, amelyek máskülönben képtelenek és zsarnokiak volnának, s iszonyú visszaélésekre adnának alkalmat.

VIII. FEJEZET

A polgári állapotról

A természeti állapotból a polgári állapotba tett átmenet alaposan megváltoztatja az embert, mert az igazságosságot teszi az ösztön helyébe, s a cselekedeteknek morális tartalmat ad, aminek korábban híján voltak. Csak amikor a kötelesség hangja veszi át az érzékek ösztönzésének s a jog a testi vágyaknak a szerepét, csak akkor kényszerül rá az ember, aki mindaddig egyedül önmagára volt tekintettel, hogy más elvek szerint cselekedjék, és mielőtt engedne hajlandóságainak, hallgassa meg az ész tanácsát. Bár ebben az állapotban számos természet adta előnytől megfosztja magát, cserében akkora előnyök birtokába jut, képességei annyira csiszolttá válnak és kibontakoznak, gondolatvilága olyan messzire kiterjed, érzései oly nemesek lesznek, egész lelke oly magasra szárnyal, hogy ha az új helyzetével járó visszaélések nem süllyesztenék gyakran mélyebbre, mint ahonnan kiemelkedett, szüntelen áldania kellene a boldog pillanatot, mely örökre kiszakította onnan, s amely oktalan, korlátolt állatból értelmes lénnyé, emberré tette.

Fogalmazzuk újra ezt az egyenleget könnyen összehasonlítható kifejezésekben. A társadalmi szerződéssel az ember elveszíti természetes szabadságát és azt a korlátlan jogát, hogy mindent a magáévá tegyen, amit csábítónak talál, és amit meg tud szerezni, cserében elnyeri a polgári szabadságot és jogot szerez minden fölött, amit birtokol. Hogy a kárpótlást illetően ne essünk tévedésbe, gondosan meg kell különböztetnünk a természetes szabadságot, amelynek csak az egyén ereje szab határt, a polgári szabadságtól, melyet korlátok közé szorít az általános akarat, s a birtoklást, mely csupán az erő műve vagy pedig az első foglalásból származó jog, a tulajdontól, mely okvetlenül valamilyen pozitív jogcímen alapul.

A fentieken túl a polgári állapot javára írhatjuk az erkölcsi szabadság elnyerését. Csak ez teszi valóban önmaga urává az embert,

mert rabok vagyunk, amíg a puszta testi vágy ösztökélésére cselekszünk, de ha a magunk alkotta törvénynek engedelmeskedünk, akkor szabaddá válunk. De máris túl sokat beszéltem erről; a *szabadság* szó filozófiai jelentése e helyütt nem tartozik tárgyamhoz.

IX. FEJEZET
A dologi tulajdonról

Amikor a közösség létrejön, minden tagja abban az állapotban csatlakozik hozzá, amelyben éppen van, ő és valamennyi képessége, beleértve a birtokában levő javakat is. Csak a csatlakozás tette révén változik meg a birtoklás természete, ahogy megváltozik a birtokló személy: a birtoktárgy a főhatalom kezébe megy át és tulajdonná lesz. De mivel a község hasonlíthatatlanul erősebb, mint az egyes magánszemélyek, a közbirtoklás is ténylegesen szilárdabb és visszavonhatatlanabb, még ha nem is törvényesebb, legalábbis az idegenek szemében. Mert az állam tagjainak egész vagyona fölött rendelkezik ugyan, ha velük szemben tekintjük, mivel így akarja a társadalmi szerződés, minden jog alapja az államon belül, de a többi hatalommal szemben csupán annyiban rendelkezik fölötte, amennyiben tagjaitól átvette az első foglalás jogát.

Az első foglalás joga, jóllehet valóságosabb az erősebb jogánál, mégis csak a tulajdonjog bevezetése után válik igazi joggá. Minden embernek természettől joga van mindenhez, amire szüksége van, de az a pozitív jogügylet, amely valamilyen jószág tulajdonosává teszi, egyben minden más vagyontárgyat elzár előle. Ha már meghatározták a részét, be kell érnie vele, s nem támaszthat semmiféle további jogot a közösséggel szemben. Nos hát, ezért tiszteli minden polgárrá lett ember az első foglalás jogát, noha az igen ingatag a természeti állapotban. Nem annyira a másét tiszteljük ebben a jogban, mint inkább azt, ami nem a miénk.

Általában a következő feltételeknek kell teljesülniök, hogy hatályba léphessen az első foglalás joga valamilyen földterület fölött. Először: még senki se lakja ezt a területet. Másodszor: csak akkora részt foglaljanak el belőle, amekkorára a létfenntartáshoz szükség van. Harmadszor: ne hiú ceremóniákkal, hanem munkával és műveléssel vegyék birtokba, mert ez az egyedüli jele a tulajdonnak, amelyet jogi megerősítés nélkül is mindenkinek tiszteletben kell tartania.

De ha a szükséggel és a munkával mérjük az első foglalás jogát, nem fogjuk-e akkor olyan messzire kiterjeszteni, amilyen messzire csak elmehet? Lehetséges-e, hogy a jognak ne szabjanak határokat? Elegendő-e valamilyen szabad földre tennünk a lábunkat, hogy mindjárt gazdájává is legyünk annak a földdarabnak? Elegendő-e egy pillanatra elűznünk onnan a többi embert, hogy soha többé ne legyen joguk visszatérni? Hogyan kaparinthat meg egy ember vagy egy nép valamely roppant területet, hogyan zárhatja ki az egész emberi nemet arról a területről, ha nem bűnös bitorlás útján, hiszen ily módon megfosztja a többi embert lakóhelyétől és táplálékától, amit a természet közös élvezetre adott nekik. Midőn Nuñez Balbao a kasztíliai korona nevében birtokba vette a parton az egész Délitengert és egész Dél-Amerikát, vajon elegendő volt-e ez arra, hogy a földrész valamennyi lakosát kisajátítsa, és kizárja onnét a világ minden fejedelmét. Ettől fogva állandóan szaporodtak az ilyen oktalan ceremóniák, míg a katolikus királynak végül már nem is maradt más tennivalója, mint hogy dolgozószobájából birtokba vegye az egész világot, legfeljebb azt kellett utólag kimetszenie a birodalomból, ami korábban már más uralkodók birtoka volt.

Könnyűszerrel beláthatjuk, hogy a magánszemélyek egyesített és szomszédos földjei közterületté lesznek, és mihelyt a főhatalom felségjoga átterjed az alattvalókról a földterületre, amelyen élnek, egyidejűleg dologi és személyi joggá válik. Ezért a birtokosok még inkább függő helyzetbe kerülnek, s így hatalmuk maga válik hűsé-

gük zálogává. Úgy tetszik, a régi uralkodók, akik egyszerűen a perzsák, a szkíták, a makedónok királyának nevezték magukat, nemigen ismerték fel, milyen előny rejlik ebben, s inkább az emberek fejedelmének tekintették magukat, mint az ország urának. A mai uralkodók leleményesebben járnak el, amikor Franciaország, Hispánia, Anglia stb. királyának nevezik magukat. Ily módon kézben tartván a földeket, biztosan kézben tartják a lakosságot is.

Ebben az elidegenítésben az a sajátos, hogy amikor a közösség átveszi a magánszemélyek javait, nemhogy mindenüktől megfosztaná őket, éppenséggel törvényes megerősítést ad fennhatóságuknak, valóságos joggá változtatja a bitorlást, és tulajdonná a haszonélvezetet. A birtokosokat mostantól fogva a közjó letéteményeseinek tekintik, s ezért valamennyi polgár tiszteletben tartja jogaikat, az állam pedig minden erejéből védelmezi az idegenek ellen; vagyonuk átruházása előnyös a közre, de még előnyösebb rájuk magukra nézve, mert úgyszólván mindazt visszanyerik, amiről lemondtak. Ezt a paradoxont könnyűszerrel megmagyarázhatjuk, ha ugyanannak a teleknek a vonatkozásában különbséget teszünk a főhatalom és a tulajdonos jogai között, amint az alábbiakban látni fogjuk.

Az is előfordulhat, hogy amikor az emberek egyesülésre lépnek, még nincsen semmijük, hanem csak utóbb tesznek szert akkora földterületre, amekkora valamennyiüknek elegendő, és közösen használják a földet vagy felosztják egymás között, mégpedig vagy egyenlően, vagy a főhatalom által megállapított arányok szerint. Bárhogyan szerezzék meg a földeket, az a jog, amelynél fogva a magánszemélyek a saját telkük fölött rendelkeznek, mindig alárendelődik annak a jognak, amelyet a közösség valamennyi telek fölött gyakorol; enélkül a társadalom kötelékei nem lennének szilárdak, s a főhatalom gyakorlásában nem volna igazi erő.

A jelen fejezetet és könyvet a következő észrevétellel zárom. Minden társadalmi tanrendszernek okvetlenül alapul kell vennie ezt a megállapítást: az alapszerződés nemhogy megsemmisítené

a természetes egyenlőséget, inkább valamilyen morális és törvény szerinti egyenlőséget állít annak a fizikai egyenlőtlenségnek a helyébe, amelyet a természet teremthet az emberek között, s ha az emberek különbözhetnek is testi vagy szellemi erő dolgában, a közmegállapodás és a jog valamennyiüket egyenlővé teszi.*

Vége az első könyvnek

* Rossz kormányzat alatt ez az egyenlőség látszólagos és csalárd dolog; semmi más rendeltetése nincs, csak hogy a szegény megmaradjon nyomorúságában, a gazdag pedig bitorolt javaiban. A törvények ténylegesen mindig hasznot hajtanak a vagyonosoknak és ártanak a nincsteleneknek. Amiből az következik, hogy a társadalmi állapot csak akkor válik az emberek javára, ha mindenkinek jut valami és senkinek nem jut túlságosan sok.

I. FEJEZET

A főhatalom elidegeníthetetlen

Az imént felállított elvek első és legfontosabb következménye, hogy egyedül az általános akarat terelheti az erőket az állam létesítésének célja, azaz a közjó felé. Mert ha a társadalomalapítás a magánérdekek közötti ellentét miatt vált szükségessé, lehetővé ugyanezen érdekeknek az egyezése tette. Ez a közös elem a társadalom kötelékeit alkotó különböző érdekekben; s ha nem léteznék olyan pont, amelynek a vonatkozásában minden érdek megegyezik, semmiféle társadalom nem volna lehetséges. Egyedül e közös érdekre támaszkodva kell a társadalmat kormányozni.

Azt állítom tehát, hogy a főhatalom nem más, mint az általános akarat gyakorlása, s ennélfogva elidegeníthetetlen; mint kollektív lényt, nem képviselheti más, csak önmaga, mert az uralmat át lehet ruházni, de nem az akaratot.

Nos, ha nem lehetetlen, hogy a különös akaratok ebben vagy abban a dologban megegyezzenek az általános akarattal, az mindenképpen lehetetlen, hogy az összhang tartós és állandó legyen; mert a különös akarat természeténél fogva kedvezésre törekszik, míg az általános akarat célja az egyenlőség. Még kevésbé lehetséges biztosítékot találni a kettő összhangjára, még ha történetesen megfelelnek is egymásnak: az ilyen egyezés nem célszerű cselekvés műve volna, hanem a véletlené. A főhatalom kijelentheti: Most történetesen ugyanazt akarom, amit ez vagy az az ember akar, vagy legalábbis amit akarnia kellene. De nem mondhatja: Még holnap is ugyanazt fogom akarni, amit ez az ember. Mert képtelenség, hogy az akarat

megkösse magát a jövőre vonatkozóan, és mert semmilyen akaratnak nem áll hatalmában, hogy jóváhagyását adja bármihez, ami ellentétes az akaró lény javával. Ha tehát a nép feltétlen engedelmességet fogad, ezzel a fogadalommal fel is oszlatja magát, mint nép nem létezik többé. Abban a pillanatban, hogy urat emel maga fölé, vége a főhatalomnak, s az állam romokban hever.

Ez nem jelenti, hogy a főemberek parancsai ne számítanának az általános akarat kifejeződésének, amíg a főhatalom, bár szabadságában állna szembeszegülni velük, nem teszi. Az általános hallgatás ilyen esetben a nép beleegyezésére enged következtetni. Ezt később részletesebben kifejtjük.

II. FEJEZET

A főhatalom oszthatatlan

A főhatalom oszthatatlan, ugyanazon okból, amelynél fogva elidegeníthetetlen is. Mert az akarat vagy általános,* vagy nem az; vagy az egész népnek, vagy csak egy részének az akarata. Az első esetben a kinyilvánított akarat a főhatalom gyakorlása, és törvényt teremt. A második esetben csupán különös akarat vagy a közhivatal gyakorlása; legföljebb rendeletet hoz.

Ámde ha politikai íróink[16] nem tudják felosztani a főhatalmat elve szerint, felosztják a tárgya szerint; felosztják erőre és akaratra, törvényhozó és végrehajtó hatalomra, adóügyi, igazságügyi és hadi jogra, belső közigazgatásra és külső kapcsolatokra; hol összegabalyítják e részeket, hol meg szétválasztják őket; szedett-vedett darabokból összetákolt kísértetlénynek ábrázolják a főhatalmat, mintha az embert több testből állítanák össze, s az egyik testnek csak szeme

* Az akaratnyilvánításnak nem kell okvetlenül egyhangúnak lennie ahhoz, hogy általános legyen, de okvetlenül számba kell venni minden szavazatot; ha csak egyet is eleve kizárnak, az akarat többé nem általános.

volna, a másiknak karja, a harmadiknak lába, semmi egyéb. Beszélik, japán szemfényvesztők a közönség szeme láttára feldarabolnak egy gyermeket, majd tagjait felhajítják a levegőbe, egyiket a másik után, s íme, a gyermek élve és egészben esik vissza. Ilyesfélék a mi politikai íróink fogásai is: miután vásári mutatványoshoz méltó bűvészkedéssel feldarabolták a társadalom testét, ki tudja, hogyan, újfent összeillesztik.

Ez a tévedés abból származik, hogy nem alkotnak pontos fogalmat a főhatalom természetéről, s a főhatalom részének gondolják azt, ami csak kisugárzása. Így például a hadüzenet és a békekötés kinyilvánítását a főhatalom megnyilatkozásának tekintik, holott nem az; mivel az ilyen megnyilatkozás nem törvény, csupán a törvény alkalmazása, különös cselekmény, s mint ilyen, azt az esetet állapítja meg, amelyre a törvény vonatkozik, amit világosan láthatunk majd, mihelyt meghatároztuk a *törvény* szóhoz társuló fogalmat.

Ha ugyanígy szemügyre vennők a többi felosztást is, azt találnók, hogy valahányszor azt képzeli valaki, sikerült eljutnia a főhatalom különálló részeihez, az illető csalódás áldozata, mert ha úgy hiszi is, hogy egynémely jog része a főhatalomnak, azok a jogok valójában csak alá vannak rendelve neki, és mindig feltételeznek valamilyen magasabb akaratot, amelyet csupán végrehajtanak.

Lehetetlen megmondani, mennyi zűrzavart okozott az államjoggal foglalkozó szerzők munkáiban ez a pontatlanság, amikor az általuk felállított elvek alapján akartak ítéletet alkotni arról, hogy milyen jogok illetik meg a népeket és a királyokat. Bárki láthatja Grotius első könyvének III. és IV. fejezetéből, hogyan bonyolódik és zavarodik bele a szofizmáiba ez a tudós férfiú és fordítója, Barbeyrac, abbeli félelmében, hogy nézete szerint túl sokat vagy nem eleget mond a dologról, és megsérti az érdekeket, amelyeket össze kellene békítenie. Grotius, aki Franciaországba menekült, haragudott hazájára, és hízelegni akart XIII. Lajosnak (neki ajánlotta

könyvét); nem kíméli erejét, s egész művészetét latba veti, hogy megfossza a népeket minden joguktól, és minden jogot a királyokra ruházzon. Ez megfelelt Barbeyrac hajlandóságainak is, aki I. Györgynek, Anglia királyának ajánlotta fordítását. Ámde II. Jakab előzetése, amit ő lemondásnak nevez, balszerencséjére arra kényszerítette, hogy tartózkodó legyen, kitérjen a tárgy elől, köntörfalazzon, nehogy kénytelen legyen bitorlónak nyilvánítani Vilmost.[17] Ha ez a két író az igaz elveket tette volna magáévá, minden nehézség eloszlik, s mindig következetesek lehetnek; de akkor, bánatukra, az igazságot mondták volna és csak a népet lehetett volna dicsérniük. Csakhogy az igazsággal nem lehet szerencsét csinálni, s a nép nem osztogat sem követségeket, sem katedrákat, sem kegydíjakat.

III. FEJEZET

Tévedhet-e az általános akarat

A fentiekből az következik, hogy az általános akarat mindig az igazság pártján van és mindig a köz hasznára törekszik; az azonban nem következik, hogy a nép határozatai mindig ugyanilyen helyesek. Az ember mindig a maga javát akarja, de nem mindig látja, hogy mi az. A népet nem lehet megrontani, de meg lehet téveszteni; ilyenkor tűnik föl úgy, mintha a rosszat akarná.

A közakarat gyakran eltér az általános akarattól; ez utóbbi csak a közérdeket nézi, míg az előbbi a magánérdeket, s nem több a különös akaratok összegénél. De ha a különös akaratokból elvesszük azt, amiben az egyik több vagy kevesebb a másiknál, márpedig ezek a különbségek kölcsönösen megsemmisítik egymást,* úgy a kivonás eredményeként az általános akarat marad fenn.

* *Minden érdek más és más elveken alapul,* mondja d'A. úr. *Két magánérdek mindig egy harmadikkal szemben kerül összhangba.* Hozzátehette volna, hogy valamennyi érdek összhangja az összes magánszemély érdekével szemben alakul ki.

Ha a nép a szükséges ismeretek birtokában határozna, s a polgárok nem közlekednének egymással, az apró különbségek sokaságából mindig az általános akarat adódnék ki, s mindig azt választanák, ami helyes. De ha egyesek ármányt szőnek, ha egy rész az összesség rovására szövetkezik, akkor az ilyen szövetségek akarata általános lesz tagjaik és különös az állam vonatkozásában, s azt mondhatjuk, hogy a szavazók száma nem annyi, mint az embereké, hanem csak annyi, mint a szövetségeké. Kevesebb lesz a különbség, s az eredmény kevésbé lesz általános. Végezetül, amikor e szövetségek egyike oly nagy, hogy az összes többit maga alá gyűri, az eredmény már nem apró különbségek összege, hanem egyetlen különbség; akkor nincs többé általános akarat, s a felülkerekedő vélemény csupán magánszemélyek véleménye.

Hogy tehát az általános akarat hangot kapjon, az államon belül nem szabad kisebb társulásoknak létesülniök, és minden polgárnak csak saját nevében szabad véleményt nyilvánítania.* Ilyen volt a nagy Lükurgosz páratlan és magasztos politikai berendezkedése. Ha pedig léteznek az államnál kisebb társulások, úgy számukat szaporítani kell, és elejét kell venni közöttük az egyenlőtlenségnek, ahogyan Szolón, Numa és Servius tette. Csakis ezek az óvintézkedések teszik lehetővé, hogy az általános akarat mindig megvilágosodjék, s a nép ne váljon csalódás áldozatává.

Ha nem léteznének különböző érdekek, alighogy megsejtenénk, mi a közérdek, máris akadálytalanul érvényesülne: magától menne minden, s a politika nem volna többé művészet.

* *Vera cosa* è, mondja Machiavelli, *che alcune divisioni nuocono alle Republiche, e alcune giovano; quelle nuocono che sono dalle sette e da partigiani accompagnate; quelle giovano che senza sette, senza partigiani si mantengono. Non potendo adunque provedere un fondatore d'juna Republica che non siano nimicizie in quella, hà da proveder almeno che non vi siano sette.* Hist. Fiorent. L. VII.[18]

IV. FEJEZET

A főhatalom gyakorlásának korlátairól

Ha az állam vagy község morális személy s életét tagjai egyesülésének köszönheti, ha legfőbb gondja az, hogy önmagát fenntartsa, úgy egyetemes és kényszerítő erővel kell rendelkeznie, hogy minden részt az egész számára legmegfelelőbb módon tudjon mozgatni és elrendezni. Ahogy a természet minden embernek feltétlen hatalmat ad tagjai fölött, a társadalmi szerződés is feltétlen hatalmat ad a politikai társadalomnak a maga tagjai fölött, s mint mondottam, ez az a hatalom, amelyik a főhatalom nevet viseli, ha az általános akarat irányítja.

De nemcsak a kollektív személyt kell néznünk, hanem a magánszemélyeket is, akikből az előbbi áll, s akiknek élete és szabadsága természetesen független tőle. Azaz jól meg kell különböztetnünk a polgárok és a főhatalom kölcsönös jogait,* valamint az előbbieknek mint alattvalóknak a kötelességeit attól a természet adta joguktól, amelyet mint emberek élveznek.

Bárki elismeri, a társadalmi szerződéssel minden egyes ember csak azt a részt idegeníti el képességeiből, vagyonából, szabadságából, amelyiknek használata fontos a közösség számára; de azt is el kell ismerni, hogy egyedül a főhatalom döntheti el, mi fontos a köz számára.

Ha egy polgár képes valamilyen szolgálatot tenni az államnak, köteles is megtenni azt, mihelyt a főhatalom úgy kívánja; másrészt azonban a főhatalom nem rakhat láncokat az alattvalókra, ha a közösségnek nincs haszna belőle, sőt még csak nem is akarhat ilyesmit, mert az ész törvényének fennhatósága alatt semmi sem történik ok nélkül, miként a természeti törvény fennhatósága alatt sem.

A társadalom egészével szembeni kötelezettségeink csak azért

* Kérem figyelmes olvasóimat, ne siessenek azzal vádolni engem, hogy ellentmondásba estem e helyen. Nem kerülhettem el az ellentmondást a kifejezésekben, tekintettel a nyelv szegényességére; de várjanak csak egy kicsit.

kényszerítő erejűek, mert kölcsönösek, és természetük olyan, hogy amikor teljesítjük őket, nem fáradozhatunk másokért úgy, hogy közben ne fáradnánk önmagunkért is. Miért volna mindig igaza az általános akaratnak, s miért törekednék minden ember mindenki másnak a boldogságára, ha nem azért, mert senki sincs, aki ne önmagát értené a *mindenki* szó alatt, s aki ne önmagára gondolna, amikor az összesség javára szavaz. Ez pedig azt bizonyítja, hogy a törvény előtti egyenlőség és a belőle származó jogérzék az ember természetéből következik, mert az emberi természet olyan, hogy mindenki elsősorban a saját javára gondol; hogy az általános akarat csak akkor lehet valóban általános, ha célja szerint is, mibenléte szerint is az; hogy az összességből kell kiindulnia, ha az összességhez akar szólani; és hogy mihelyt valamilyen meghatározott, egyedi célt követ, nem lesz többé természeténél fogva az igazság megtestesítője, mert ha idegen érdekekről kell ítélnünk, akkor nincs birtokunkban semmilyen igazi elv, mely megmondaná nekünk, mi igazságos és mi nem.

Csakugyan, amikor olyan magántermészetű cselekedetekről vagy jogokról van szó, amelyeket nem szabályoz általános és előzetes megállapodás, nyomban vitássá válik a dolog. Az ilyen ügyekben az egyik fél az érdekelt magánszemélyek összessége, a másik a köz; de sem azt nem látom, milyen törvényhez kell igazodni, sem azt, hogy ki lesz a bíró, aki ítéletet hoz. Ha ez a helyzet, úgy nevetséges volna az általános akarat nyíltan kimondott döntésére hagyatkozni, mert ez csak az egyik fél határozata lehet, s ennélfogva a másik számára óhatatlanul idegen, különös akarat, mely az adott esetben igazságtalanságra hajlik, és nem mentes a tévedésektől. Így hát, ahogy a különös akarat nem képviselheti az általános akaratot, az általános akarat természete megváltozik, amikor valamilyen különös célt követ, és nem ítélkezhet általános akarat gyanánt sem az emberekről, sem a cselekedeteikről. Amikor például az athéni nép kinevezte vagy leváltotta a vezetőit, kitüntette az egyiket, büntetéssel sújtotta a má-

sikat, és temérdek különrendelet útján maga látta el a kormányzat valamennyi feladatát, akkor a népnek már nem volt általános akarata a szó szoros értelmében; immár nem mint főhatalom cselekedett, hanem mint elöljáró. Ez, úgy tetszik, ellentmond a közfelfogásnak, de adjanak időt, hogy kifejtsem a magam felfogását.

A fentieket úgy kell érteni, hogy az akarat nem annyira a szavazatok számától, mint inkább a szavazókat egyesítő közös érdektől válik általánossá, mert így mindenki okvetlenül aláveti magát azoknak a feltételeknek, amelyeket mások elé állít. Az érdek és az igazság e bámulatos összhangja ad méltányos külsőt a köz határozatainak, s a méltányosság külszíne tüstént elenyészik, mihelyt magánügyek fölött kezdenek vitatkozni, azaz nincs közös érdek, amely összhangot teremtene a bíró és az érintett fél szempontja között.

Bármelyik oldalról közelítsük meg elvünket, mindig ugyanarra a következtetésre jutunk. Nevezetesen, a társadalmi szerződés úgy teszi egyenlővé a polgárokat, hogy mind ugyanolyan feltételek között lépnek szerződésre és ugyanazokat a jogokat élvezik. Így a szerződés természeténél fogva a főhatalom minden cselekedete, más szóval, az általános akarat minden igazi megnyilatkozása egyenlő kötelezettségeket ró minden polgárra és valamennyiüknek egyformán kedvez, úgyhogy a főhatalom számára a nemzet csak mint egész létezik, nem különbözteti meg tagjait. Mi hát valójában a főhatalom megnyilatkozása? Nem a feljebbvaló és az alárendelt megállapodása, hanem az egész alakulat és valamennyi tagja közötti megállapodás. Ez a megállapodás törvényes, mert a társadalmi szerződésen alapul; igazságos, mert mindenkire kiterjed; hasznos, mert nem lehet más célja, mint a közjó; és szilárd, mert a köz ereje és a legfőbb hatalom a záloga. Ameddig az alattvalók csakis ilyen megállapodásoknak vetik alá magukat, addig senkinek sem engedelmeskednek, a tulajdon akaratukat kivéve, s amikor azt kérdezzük, meddig terjednek a főhatalom és a polgárok kölcsönös jogai, kérdésünk arra vonatkozik, hogy milyen pontig vállalhatnak a polgárok

kötelezettségeket egymással – az egyesek az összességgel s az összesség az egyesekkel – szemben.

Mindez világosan mutatja, hogy bármennyire feltétlen, bármennyire szent és sérthetetlen a főhatalom, mégsem lépi és nem is lépheti át a közmegállapodások szabta határokat, s hogy minden ember korlátlanul rendelkezhetik afölött, amit vagyonából és szabadságából meghagytak neki e megállapodások; s ily módon a főhatalomnak soha nem áll jogában nagyobb terhet róni az egyik alattvalóra, mint a másikra, mert akkor az ügy magántermészetűvé válik, és vége a főhatalom illetékességének.

Ha egyszer elfogadtuk e megkülönböztetéseket, úgy tökéletesen hamis az a nézet, hogy a társadalmi szerződés bármiféle tényleges lemondást kívánna a magánszemélyektől; mi több, e szerződés folytán valójában kedvezőbb helyzetbe kerülnek, mint amilyenben azelőtt voltak, s ahelyett, hogy mindenüket elidegenítették volna, előnyös csereüzletet kötöttek, mert bizonytalan és ingatag helyzetüket biztosabb és jobb helyzetre, természetes függetlenségüket pedig szabadságra cserélték; lemondtak arról a hatalomról, hogy másoknak ártsanak, de elnyerték a biztonságot, s az erő használatát, amiben mások felülmúlhatták őket, felváltották a jog gyakorlásával, amit a társadalmi összefogás legyőzhetetlenné tesz. Életüket az államnak szentelik, az állam pedig folytonos oltalmába veszi; s midőn kockára teszik az állam védelmében, mi mást tesznek akkor, mint hogy visszaadják az államnak azt, amit tőle kaptak? Tesznek-e valamit is, amit nem tettek meg gyakrabban és nagyobb veszélyek közepette a természeti állapotban, amikor az elkerülhetetlen csatározások alkalmával életük árán védelmezték az életük fenntartását szolgáló dolgokat? Szükség esetén mindenkinek harcolnia kell a honért, ez igaz; de az is igaz, hogy önmagáért senkinek sem kell harcolnia. S nem nyerünk-e még mindig, ha annak a védelmében, ami biztonságunkat jelenti, vállaljuk egy részét a kockázatnak, amelyet önmagunk védelmében kellene vállalnunk, mihelyt elragadták tőlünk ezt a valamit?

Az élet és halál fölötti rendelkezés jogáról

Azt kérdezik egyesek, hogy a magánszemélyek, akik nem rendelkeznek saját életükkel, hogyan ruházhatják át a főhatalomra ezt a jogot, amely őket magukat nem illeti meg.[19] Ez a kérdés csak azért látszik olyan fogósnak, mert rosszul teszik föl. Minden embernek jogában áll kockára tenni életét, ha abból a célból teszi kockára, hogy megóvja. Állították-e valaha, hogy az az ember, aki a tűzvész elől kiugrik az ablakon, az öngyilkosság bűnébe esett? Vagy akárcsak meggyanúsították ezzel a bűnnel az olyan embert, aki tengeri viharban pusztult el, holott tudta, milyen veszély leselkedik reá, amikor hajóra szállt?

A társadalmi szerződés célja a szerződő felek életének megóvása. Aki a célt akarja, az akarja az eszközöket is, s ezek az eszközök elválaszthatatlanul magukban foglalnak némi kockázatot, sőt némi veszteséget is. Aki mások élete árán akarja megóvni saját életét, annak szükség esetén arra is késznek kell lennie, hogy a saját életét feláldozza mások életéért. S a polgár nem ítélkezhetik a veszélyről, amelyet a törvény akaratából vállalnia kell; amikor a fejedelem azt mondja neki: Az állam haszna úgy kívánja, hogy halj meg – akkor meg kell halnia, mert csak ezzel a feltétellel élhetett mindaddig biztonságban, s élete nem csupán a természet jótéteménye, hanem az állam feltételhez kötött adománya is.

A bűnösökre kiszabott halálbüntetést nagyjából ugyanilyen szemszögből ítélhetjük meg: hogy ne essünk áldozatul egy gyilkosnak, ezért vállaljuk, hogy meghalunk, ha valaha mi magunk válunk gyilkossá. Amikor az emberek ezt a szerződést megkötötték, nemhogy szabadon lemondtak volna életükről, egyébre sem gondoltak, mint hogy megoltalmazzák, s nincs okunk feltételezni, hogy bármelyik szerződő fél fel akarta volna akasztani magát.

Egyébiránt minden gonosztevő, aki a társadalomban fennálló

jogra támad, gaztetteivel lázadóvá és hazaárulóvá lesz; ha megsérti a törvényt, többé nem tagja a társadalomnak, sőt egyenesen hadat üzen neki. Ilyenkor az állam fennmaradása összeegyeztethetetlenné válik az övével; az egyiknek vesznie kell, s amikor a bűnöst halálba küldik, nem mint polgárral, hanem mint ellenséggel végeznek vele. A bűnvádi eljárás, az ítélet azt bizonyítja és nyilvánítja ki, hogy az illető megszegte a társadalmi szerződést, s ennélfogva nem tagja többé az államnak. Márpedig ha mással nem is, hát azzal, hogy az ország területén él, az állam tagjának vallotta magát, ezért ki kell taszítani onnan, vagy száműzetés útján mint szerződésszegőt, vagy halálbüntetés útján mint közellenséget, mert az ilyen ellenség nem morális személy, hanem ember, akivel szemben hatályba lép a hadijog, az pedig azt mondja, hogy a legyőzöttet megölni nem tilos.

Csakhogy, mondhatja valaki, a bűnös elítélése különös cselekmény. Elismerem, hiszen az ítélethozatal nem a főhatalom joga; jogában áll átruházni valakire, noha nem áll jogában, hogy ő maga gyakorolja. Állításaim mind feltételezik egymást, de nem adhatom elő mindet egyszerre.

Egyébiránt a halálbüntetés gyakorisága mindig a kormányzat gyengeségének vagy restségének a jele. Nincs olyan gonosz ember, aki ne volna jó valamire. Csak azt az embert van jogunk halálba küldeni, akár a példa kedvéért is, akinek nem hagyhatjuk meg az életét, hogy ne veszélyeztetnők a társadalmat.

Ami a megkegyelmezés jogát, vagyis azt a jogot illeti, hogy felmentsék a bűnöst a törvényben megállapított és a bíró által kiszabott büntetés alól, ezt a jogot csak az gyakorolhatja, aki fölötte áll a bírónak, tehát a főhatalom. De ez a joga nem egyértelmű, és igen ritka esetben él vele. A jól kormányzott államokban kevés a büntetés, de nem azért, mintha sűrűn osztogatnának kegyelmet, hanem azért, mert a bűnözők vannak kevesen, ha viszont az állam hanyatlásnak indul, a bűncselekmények nagy száma biztosítja a büntetlenséget.

A római köztársaság idején sem a szenátus, sem a konzulok nem próbáltak soha kegyelmet osztogatni, a nép sem tett ilyesmit, bár olykor visszavonta saját ítéletét. A kegyelem sűrű gyakorlása előre jelzi, hogy a gaztettek rövidesen nem szorulnak kegyelemre, és mindenki tudja, hová vezet ez. De érzem, szívem zúgolódik és visszafogja tollamat; hagyjuk e kérdések taglalását az igaz emberekre, akik nem vétkeznek soha és soha nem szorultak kegyelemre.

VI. FEJEZET

A törvényről

A társadalmi szerződéssel életet adtunk a politikai társadalomnak; most az a feladat, hogy a törvényhozással mozgást és akaratot adjunk neki. Mert az az aktus, amelynek révén kialakul és összeáll, még nem határozza meg, mit kell tennie, hogy fennmaradjon.

Ami jó és összhangban áll a renddel, az a dolgok természeténél fogva ilyen, függetlenül az emberek megállapodásaitól. Minden igazság Istentől ered, ő minden igazság egyedüli forrása, de ha az igazság ilyen magasról közvetlenül eljuthatna hozzánk, nem volna szükségünk sem kormányzatra, sem pedig törvényekre. Kétségkívül létezik egyetemes igazság, amely egyedül az észből fakad, ám hogy meghonosodjék körünkben, ahhoz kölcsönösnek kell lennie. Ha az ember szemszögéből tekintjük a dolgot, a következőket mondhatjuk: mivel a természet nem torolja meg az igazság törvényein esett sérelmeket, ezért a törvények hiábavalók az emberek között, a gonosz csak hasznot húz belőlük s az igaz ember csak kárt szenved miattuk, mert mindenkivel szemben betartja őket, vele szemben pedig senki sem tartja be. Tehát megállapodásokra és törvényekre van szükség, amelyek összekapcsolják a jogokat a kötelességekkel, és lehetővé teszik, hogy az igazság elérje célját. A természeti állapotban, ahol minden közös, semmivel sem tartozom másoknak, mert

semmit sem ígértem nekik; csak arról ismerem el, hogy az övék, ami számomra fölösleges. Nem így áll a dolog a polgári állapotban, ahol minden jogot törvény állapít meg.

De végtére is, mi a törvény? Amíg beérik azzal, hogy metafizikai fogalmakat kapcsolnak ehhez a szóhoz, csak okoskodni fognak, de nem értik meg egymást,[20] s ha megmondják is, mi a természeti törvény, attól még nem lesz világosabb, hogy az állam törvényei miben állnak.

Mondottam már, az általános akarat nem vonatkozhat különös tárgyakra. Az ilyen különös tárgy ugyanis vagy belül van az államon, vagy kívül esik rajta. Ha az utóbbi eset áll fönn, úgy az akarat idegen tőle, és ezért nem lehet általános hozzá képest; ha pedig az előbbi, akkor a tárgy része az államnak, s rész és egész olyan viszonyba kerül egymással, mint két különálló létező: az egyik a rész, a másik pedig az egész, a szóban forgó részt leszámítva. De az egész már nem az egész, ha bármely része hiányzik, s így, amíg ez a viszony fennáll, nem létezik egész, csak két egyenlőtlen rész. Amiből az következik, hogy egyiknek az akarata sem általános a másikéhoz képest.

De amikor az egész nép rendelkezik az egész népről, akkor csak önmagára van tekintettel; az így keletkező viszony nem osztja részekre az egészet, hanem az egész tárgyat hozza kapcsolatba az egész tárggyal, csak két különböző szemszögből tekintve. Ebben az esetben a rendelkezés tárgya ugyanolyan általános, mint a rendelkező akarat. Ezt az aktust nevezem törvénynek.

Amikor azt mondom, hogy a törvények tárgya mindig általános, azt értem ezen, hogy a törvény általánosságban tekinti az alattvalókat és elvontan a cselekedeteket; soha nem az embert mint egyént vagy a különös tettet nézi. Így a törvény elrendelheti, hogy legyenek kiváltságok, de név szerint senkinek nem adhat kiváltságokat; a törvény különböző osztályokba sorolhatja a polgárokat, még azokat a tulajdonságokat is meghatározhatja, amelyek feljogosítják az embert, hogy bejusson az egyik vagy a másik osztályba, de nem ne-

vezheti meg ezt vagy azt az embert, mondván, hogy ebbe vagy abba az osztályba kell befogadni; bevezetheti a királyságot és az örökösödésen alapuló trónutódlást, de nem választhat királyt és nem jelölheti ki a királyi családot; egyszóval, az egyedi tárgyakkal kapcsolatos feladatok soha nem tartozhatnak a törvényhozó hatalom hatáskörébe.

Ebből tüstént látható, hogy szükségtelen feltenni a kérdést, kit illet meg a törvényalkotás joga, hiszen a törvények az általános akarat megnyilvánulásai; az is felesleges kérdés, hogy a fejedelem fölötte áll-e a törvényeknek, hiszen ő is az állam tagja; vagy hogy lehet-e igazságtalan a törvény, hiszen senki sem igazságtalan önmagával szemben; vagy hogy miként lehet valaki egyszerre szabad és a törvényeknek alávetett, hiszen a törvények csupán a mi akaratunkat rögzítik.

Az is világos, hogy mivel a törvény egyesíti az akarat és a tárgy egyetemességét, ezért ha egy ember, bárki is, a saját nevében rendel el valamit, az semmiképpen nem törvény; még az sem törvény, amit a főhatalom rendel el valamilyen különös tárgyra vonatkozóan, hanem rendelet, sőt egyáltalán nem a főhatalom, hanem a közhivatal megnyilatkozása.

Tehát köztársaságnak nevezek minden államot, ha törvények kormányozzák, bármilyen is a közigazgatás formája, mert akkor egyedül a közérdek kormányoz, s a közügyé a döntő szó. Minden törvényes kormányzat köztársasági;* hogy mi a kormányzat, azt később fogom elmagyarázni.

A törvények voltaképpen csak feltételei a polgárok társulásának. A nép aláveti magát a törvényeknek, de egyben neki magának kell alkotnia őket; csak a társult egyéneket illeti meg, hogy szabályozzák

* Nemcsak az arisztokráciát vagy a demokráciát értem ezen a szón, hanem általában minden olyan kormányzatot, amelyet az általános akarat – tehát törvény – irányít. A kormányzat nem akkor törvényes, ha azonos a főhatalommal, hanem akkor, ha a főhatalom eszköze; ebben az esetben a monarchia is köztársaság. A következő könyv fogja ezt az állítást megvilágítani.

a társadalmi feltételeket, de hogyan teszik ezt? Netán közmegegyezés útján, hirtelen belátás hatására? Van-e a politikai társadalomnak olyan szerve, amelyen keresztül a közakarat kifejezésre jut? Honnét veszi az előrelátást, mely nélkül nem lehet előre megfogalmaznia vagy kihirdetnie a közakarat határozatait? Vagy hogyan fogalmazza meg a határozatokat, amikor itt az ideje? A vak tömeg, mely gyakran nem is tudja, mit akar, mert ritkán tudja, mi jó neki, véghez tud-e vinni önmagától egy olyan nehéz vállalkozást, amilyen a törvényhozás? A nép önmagától mindig jót akar, de nem mindig látja önmagától, hogy mi a jó. Az általános akarat mindig helyes, de nem mindig kormányozza felvilágosult ítélőképesség. Arra kell törekedni, hogy olyannak lássa a dolgokat, amilyenek valójában, néha pedig olyannak, amilyennek mutatkozniok kell előtte; rá kell vezetni a helyes útra, amelyet keres, meg kell óvni a magánérdekek kísértéseitől, közelebb kell vinni hozzá, ami térben és időben távol esik, s a jelenvaló, kézzelfogható előnyök csábítását ellensúlyozni kell a távolabbi és rejtett veszélyek bemutatásával. Az egyén látja a jót, de elveti; a köz akarja a jót, de nem látja. Mindkettőnek vezetőre van szüksége; az egyiket arra kell buzdítani, hogy akaratát összhangba hozza értelmével, a másikat meg kell tanítani, hogy felismerje, mit akar. Így az általános belátás egységet teremt az értelem és az akarat között a társadalom testében, innen a részek pontos együttműködése, végezetül pedig az egész lehető legnagyobb ereje. Íme, ezért van szükség törvényhozóra.

VII. FEJEZET

A törvényhozóról

Hogy felfedezhessük, milyen társadalmi rend felel meg leginkább a nemzeteknek, ahhoz valamilyen magasabb értelemre volna szükségünk. Ez az értelem ismerne minden emberi szenvedélyt, de

egyiknek sem esnék rabul; egészen más természete volna, mint nekünk, de tökéletesen ismerné a miénket; boldogulása független lenne a miénktől, de mégis törődnék vele, hogyan boldogulunk, s végül: a távoli jövőben akarna dicsőséget szerezni, s ezért képes volna rá, hogy az egyik évszázadban munkálkodjék és a másikban arassa le munkájának gyümölcseit.* Istennek kellene lennie, aki törvényeket ad az embereknek.

Amit Caligula a tények vonatkozásában mondott, ugyanazt mondta Platón a jog vonatkozásában, amikor a polgárt és a királyt akarta meghatározni a kormányzásról szóló könyvében;[21] de ha igaz, hogy a nagy fejedelem ritka ember, mennyivel inkább ritka a nagy törvényhozó! Az előbbinek csak követnie kell a mintát, amelyet az utóbbinak kell elé tárnia. Ő a tervező, a gép feltalálója, a másik csak a munkás, aki összeszereli és mozgásba hozza a gépet. A társadalmak születésekor, mondja Montesquieu, az államok vezetői teremtik az intézményeket; később már az intézmények alakítják az államok vezetőit.[22]

Aki van olyan bátor, hogy egy nép megszervezésére vállalkozik, annak elegendő tehetséget kell éreznie magában, hogy úgyszólván magát az emberi természetet is átalakítsa: az egyént, ezt az önmagában véve zárt és egyedülálló egészet egy nagyobb összesség részévé kell változtatnia, amelytől az bizonyos értelemben létét és életét nyeri: módosítania kell, hogy megerősítse az ember alkatát, az egészre vonatkoztatott morális létezéssel kell felváltania a fizikai és független létezést, amellyel a természet valamennyiünket megajándékozott. Egyszóval, meg kell fosztania az embereket tulajdon erőiktől, s olyan erővel kell felruháznia őket, amely idegen tőlük, és amelyet nem tudnak mások segítsége nélkül használni. Minél inkább elhalnak és megsemmisülnek a természeti erők, annál nagyobbak és

* Egy nép csak akkor lesz híres, amikor törvényhozása hanyatlani kezd. Nem tudjuk, hány évszázadon keresztül élt Spárta Lükurgosz törvényei alatt, mielőtt Görögország többi részében emlegetni kezdték volna.

maradandóbbak a szerzett erők, s annál szilárdabb és tökéletesebb a társadalmi rend. Ha tehát az egyes polgár semmi és semmire sem képes a többiek együttműködése nélkül, s ha az összesség szerzett ereje eléri vagy felülmúlja az egyének természetes erejének összegét, úgy elmondhatjuk, hogy a törvényhozás a lehető legnagyobb tökélyre jutott.

A törvényhozó minden szempontból rendkívüli ember az államban. Ha szellemi tehetségével ki kell tűnnie a többiek közül, hivatásánál fogva nem kevésbé kitűnik közülük. A törvényhozás nem közhivatal és nem főhatalom. Feladata megalkotni a köztársaságot, de nem része a köztársaság alkotmányának: sajátos, magasabbrendű feladat ez, semmi köze az emberi világhoz. Mert ha az, aki az emberek fölött rendelkezik, nem rendelkezhetik a törvények fölött, úgy az, aki a törvények fölött rendelkezik, az emberek fölött nem rendelkezhetik, különben a törvények szenvedélyeinek eszközévé alacsonyulván, gyakran csak állandósítanák az igazságtalanságot, s a törvényhozó soha nem volna képes elkerülni, hogy művét megszentségtelenítsék személyes céljai.

Midőn Lükurgosz törvényeket adott hazájának, azzal kezdte, hogy lemondott a királyságról. A legtöbb görög városban az volt a szokás, hogy idegenekre bízzák a törvényalkotás feladatát. Itália újabb kori köztársaságai gyakran utánozták ezt a szokást; így járt el a Genfi Köztársaság is, és nem csalatkozott.* Róma fénykorában a zsarnokság minden bűne újraéledt, s az állam pusztulásnak indult, mert egyazon személyben egyesült a törvényhozó hatalom és a főhatalom.

Mindazonáltal maguk a decemvirek soha nem támasztottak

* Akik csak teológust látnak Kálvinban, azok félreismerik lángelméjének nagyságát. Éppúgy dicsőségére válnak bölcs ediktumaink – nem kis része volt bennük –, mint az *Institutio*.[23] Bármekkora változást hozzon az idő vallásgyakorlatunkban, míg él bennünk a hon és a szabadság szeretete, nem szűnünk meg áldani e nagy férfiú emlékezetét.

igényt arra, hogy pusztán a tekintélyük alapján bármely törvényt elfogadtassanak. *Egyetlen indítványunk sem válhatik törvénnyé a jóváhagyástok nélkül,* mondták a népnek. *Rómaiak, alkossátok ti magatok a törvényeket, amelyekből boldogságtoknak kell fakadnia.*

Tehát az a személy, aki megfogalmazza a törvényeket, nem rendelkezik vagy nem rendelkezhetik törvényhozói hatalommal, a nép pedig még ha akarná sem foszthatná meg magát ettől az elidegeníthetetlen jogától; mert az alapszerződés értelmében csak az általános akarat kötelezi az egyéneket, és soha nem lehetünk biztosak benne, hogy valamely különös akarat megfelel-e az általános akaratnak, amíg a nép szabad választása nem döntötte el a kérdést. Már elmondtam ezt, de nem árt megismételni.

Így a törvényhozás művészetében egyszerre két, látszólag összeegyeztethetetlen dolgot találunk: az ember erejét meghaladó vállalkozást és a végrehajtáshoz szükséges hatalom hiányát.

Egy másik figyelemre méltó nehézség. Ha a bölcsek a maguk nyelvén szólnak a köznéphez, ahelyett, hogy az ő nyelvén beszélnének hozzá, nem találnak meghallgatásra. Csakhogy ezernyi gondolat van, melyet lehetetlen lefordítani a nép nyelvére. A túlságosan általános eszmék és a túlságosan távoli tárgyak egyaránt elérhetetlenek a nép számára; minden egyén azt a kormányzati formát kedveli, amelyik előmozdítja az ő magánérdekét, s ezért nehezen fogja fel, milyen előnyök származnak a jó törvények által rámért temérdek lemondásból. Hogy a születőben levő nép megízlelhesse a politika egészséges elveit, és követni tudja az államérdek alapvető kívánalmait, ahhoz arra volna szükség, hogy az okozat okká legyen, hogy a társadalom szelleme, jóllehet csak az alkotmányból fakad, eleve felügyeljen az alkotmány bevezetése fölött, s az emberek már a törvények előtt olyanok legyenek, amilyenné a törvények által kellene válniok. Így hát, mivel a törvényhozó sem erőre, sem érvekre nem támaszkodhatik, ezért okvetlenül valamilyen másfajta tekintélyre

kell hagyatkoznia, amely erőszak nélkül is magával ragad és rábeszélés nélkül is meggyőz.

Nos hát, ez bírta rá minden időben a nemzetek atyjait, hogy az éghez folyamodjanak közbenjárásért, és az istenektől származtassák bölcsességüket; mert a népek ily módon ugyanúgy vetik alá magukat az állam törvényeinek, mint a természeti törvényeknek, és ugyanannak a hatalomnak tulajdonítják a község létrejöttét, mint az emberét; s ennélfogva szabad elhatározásból engedelmeskednek és engedelmesen hordják a közüdv igáját.

Ennek a közemberek belátását meghaladó, magasabb észnek a határozásait adja a törvényhozó a halhatatlan lények szájába, hogy az ő tekintélyük erejével ragadja maga után azokat, akiket az emberi okosság nem volna képes megindítani.* De nem akárki képes megszólaltatni az isteneket, vagy hitelt szerezni szavának, amikor az istenek tolmácsaként lép fel. A törvényhozó kiváló szelleme az a valóságos csoda, amelynek igazolnia kell az elhivatottságot. Bárki készíthet kőtáblákat, vagy megvásárolhat egy orákulumot, vagy színlelheti, hogy titkos kapcsolatban áll valamilyen istenséggel, vagy betaníthat egy madarat arra, hogy a fülébe beszéljen, vagy kieszelhet valamilyen más alpári fogást az emberek ámítására. Aki csak ezt tudja, az véletlenül maga köré gyűjthet akár egy egész csapat bolondot is, de birodalmat soha nem fog alapítani, és hóbortos műve csakhamar odavész vele együtt. Az üres szemfényvesztés csak ideig-óráig tartja össze az embereket, csak a bölcsesség teremt szilárd kötelékeket. A zsidók törvényei még mindig fennállnak, Izmael fiának törvényei pedig tíz évszázada kormányozzák a fél világot, mindmáig hirdetve alkotójuk nagyságát. S ha a gőgös filozófia vagy a pártoskodás elvakult szelleme csupán szerencsés csalót

* *E veramente*, mondja Machiavelli, *mai non fù alcuno ordinatore di legge straordinarie in un popolo, che ricorresse a Dio, perchè altrimenti non sarebbero accettate perchè sono molti beni conosciuti da uno prudente, i quali non hanno in se raggioni evidenti da potergli persuadere ad altrui.* Discorsi sopra Tito Livio. L. I. c. XI.[24]

lát a törvényhozókban, az igazi államférfi csodálattal adózik műveiknek, mert felismeri bennük a maradandó alkotások fölött őrködő hatalmas szellemet.

Mindebből azonban nem arra kell következtetni, amire Warburton[25] következtetett, hogy a politika és a vallás tárgya ugyanaz minálunk, hanem azt a következtetést kell levonnunk, hogy a nemzetek kialakulásakor az egyik eszköze a másiknak.

VIII. FEJEZET

A népről

Miként az építész is megvizsgálja a talaj teherbíró képességét, mielőtt egy nagy építmény felhúzásába vágna, a bölcs államalapító sem azon kezdi, hogy önmagukban véve jó törvényeket alkot, hanem előbb megvizsgálja, vajon elbírja-e a törvények terhét a nép, amelynek szánja őket. Ezért nem vállalta Platón, hogy törvényt adjon Árkádia és Küréné népének, tudván, hogy mindkettő gazdag és nem viseli el az egyenlőséget; ezért látni Krétán jó törvényeket és rossz embereket, hiszen Minosz egy bűnös népet rendszabályozott meg.

Sok ezer nemzet tündökölt a földön, amely soha nem lett volna képes jó törvényeket elviselni; de ha egyik-másik képes lett volna is, még az is egész fennállásának csak igen kis részében élt ilyen törvények alatt. A népek, akár az emberek, csak fiatal korukban szófogadók; ahogy öregedni kezdenek, javíthatatlanná válnak; ha egyszer megszilárdultak a szokások és gyökeret vertek az előítéletek, veszedelmes és hasztalan vállalkozás azzal kísérletezni, hogy megjavítsák őket: a nép még azt sem tűrheti, ha a gyógyítás szándékával bolygatják meg a bajait, miként az ostoba és gyáva beteg is reszket, amikor az orvost meglátja.

Persze, ahogy egynémely betegség megzavarja az emberek eszét,

és kitörli a múltat emlékezetükből, úgy vannak vadul kavargó korszakok az államok életében, amikor a forradalmak olyan hatást tesznek a népekre, mint bizonyos rohamok az egyénekre, s amikor a múlttól való iszonyodás helyettesíti a felejtést, a polgárháború lángjába borult állam pedig mintegy újjászületik hamvaiból, és megifjodva, ereje teljében tér vissza a halál karmai közül. Ilyen volt Spárta Lükurgosz idejében, ilyen volt Róma a Tarquiniusok után, ilyen volt később Németalföld és Svájc, miután elűzték a zsarnokokat.

De ilyen események ritkán fordulnak elő, kivételnek számítanak, s a magyarázat mindig valamilyen kivételes helyzetben levő állam sajátos alkotmányában rejlik. Még az sem eshetik meg, hogy ugyanannál a népnél kétszer bekövetkezzenek, mert a nép felszabadíthatja magát, amíg egyszerűen csak barbárságban él, de nem, amikor polgári tettereje már kimerült. Ilyenkor romlásba dönthetik a zavargások, anélkül, hogy a forradalmak kigyógyítanák, s mihelyt láncait széttörte, darabokra hullik és többé nem létezik. Attól fogva már csak úrra van szüksége, nem szabadítóra. Szabad népek, jegyezzétek meg jól ezt a szabályt: a szabadságot el lehet nyerni, de visszaszerezni soha nem lehet.

A nemzeteknek megvan a maguk felnőttkora, akárcsak az egyes embernek, s ezt meg kell várni, mielőtt törvényeket rónának ki rájuk. Csakhogy nem mindig könnyű felismerni, hogy mikor válik egy nemzet felnőtté, s ha idő előtt cselekszünk, elhibázzuk a célt. Az egyik népet már születésekor fegyelemhez lehet szoktatni, a másikat tíz évszázad után sem. Az oroszok sohasem lesznek igazán civilizáltak, mert túl korán kezdték civilizálni őket. Péter utánzó elme volt, nem valódi lángelme, aki mindent a semmiből alkot és teremt. Egyet-mást jól csinált, de legtöbbször melléfogott. Látta, hogy népe barbárságban él, de nem látta, hogy még nem érett meg a civilizációra; civilizálttá akarta tenni a népet, amikor pedig csak harcedzetté kellett volna tennie. Németeket, angolokat akart fa-

ragni az alattvalókból, holott azzal kellett volna kezdenie, hogy oroszokat farag belőlük; megakadályozta őket abban, hogy valaha is azzá váljanak, amivé lehetnének, mert elhitette velük, hogy azok, amik valójában nem. Így tesz a francia nevelő, aki arra okítja tanítványát, hogy gyermekkorában tündököljön, de aztán semmire se vigye. Az orosz birodalom Európa leigázására fog törekedni, de végül őt magát igázzák le. A tatárok, akik ma alattvalói és szomszédai, a tatárok fognak uralkodni fölötte, és mifölöttünk is. Ez a fordulat alighanem elkerülhetetlenül be fog következni. Európa valamennyi királya teljes összhangban azon munkálkodik, hogy siettesse a bekövetkezését.

IX. FEJEZET

Folytatás

Ahogy a természet határokat szabott a jó növésű ember termetének s azon túl csak óriásokat vagy törpéket teremt, ugyanúgy a legjobb államszervezet kiterjedésének is megvannak a korlátai, mert ha túlságosan nagy, akkor lehetetlen jól kormányozni, ha pedig túlságosan kicsiny, akkor nem tudja egyedül fönntartani magát. Van valamilyen *legnagyobb* erő, amelyet semmilyen állam nem képes túlhaladni; ha az állam növekszik, gyakran csak távolabb kerül a felső határtól. Minél kiterjedtebbé válnak a társadalmi kötelékek, annál inkább meglazulnak, s a kis államok általában arányosan erősebbek a nagyobbaknál.

Ezernyi érv támasztja alá ezt a tételt. Először is a közigazgatás a távolságok növekedésével nehézkesebbé válik, miként a súly is nehezebb lesz, ha egy hosszabb emelőkar végére helyezzük. A közigazgatással járó terhek is növekednek, ahogy szaporodik a hivatali fokok száma, mert minden városnak megvan a maga közigazgatása, melyet a nép fizet, minden körzetnek is megvan a magáé,

ezt is a nép fizeti, azután minden tartománynak, azután a nagy kormányzóságoknak, a satrapiáknak, az alkirályságoknak; a költségek egyre nagyobbak, ahogy fölfelé emelkedünk, s mindig a szerencsétlen nép terhére; végül jön a központi kormány, amely mindent agyonnyom. Ekkora túlterhelés állandóan kiszipolyozza az alattvalókat; ahelyett, hogy a sok különböző rendű hivatal jobban igazgatná őket, rosszabb a közigazgatás, mintha csak egyetlenegy volna fölöttük. Így aztán alig marad tartalék a rendkívüli esetekre, s ha a készletekhez kell nyúlni, az állam mindig a tönk szélére kerül.

Ez még nem minden. Nemcsak a kormányzat kevésbé erélyes és gyors, amikor arról van szó, hogy biztosítsa a törvények betartását, megakadályozza a zaklatásokat, helyrehozza a visszaéléseket, megelőzze a távoli vidékeken előforduló lázongásokat; a nép is kevesebb rokonszenvet táplál az olyan vezetők iránt, akiket soha nem lát, a hon iránt, amely a szemében akár az egész világ, és polgártársai iránt, akik túlnyomórészt idegenek a számára. Ugyanazok a törvények nem lehetnek jók annyi különböző tartományban, ahol más és más az erkölcs, ellentétes az éghajlat, és nem tűrik el ugyanazt a kormányformát. Ha pedig különböznek a törvények, abból csak zűrzavar és felfordulás származik az olyan népek között, amelyek ugyanazon vezető alatt élnek és állandóan közlekednek egymással, látogatják egymást vagy összeházasodnak, de mivel más szokások uralkodnak közöttük, soha nem tudják, hogy atyai örökségük az övék-e vagy sem. A tehetség elkallódik, az erényt sutba dobják, a bűnök büntetlenül maradnak az idegen embertömegben, amelyet a központi kormányzat ugyanarra a helyre tömörít. A hivatali ügyekkel túlterhelt főemberek semmit se látnak a saját szemükkel, segédek kormányozzák az országot. Végül pedig a központi hatalom fenntartása olyan sok rendszabályt igényel – hiszen temérdek távoli hivatalnok igyekszik kivonni magát alóla, vagy fölébe kerekedni –, hogy az állam kénytelen minden figyelmét erre fordítani, és nem marad ereje a nép boldogságának előmozdítására, sőt arra is alig,

hogy szükség esetén megvédje magát; így roskad össze saját súlya alatt egy alkatához képest túlságosan nagyra nőtt test.

Másfelől az államnak egy bizonyos alapot kell teremtenie, hogy kellőképpen szilárd legyen, ellen tudjon állni az elkerülhetetlen megrázkódtatásoknak, és elviselje az önfenntartáshoz szükséges erőfeszítéseket; ugyanis minden népben működik egyfajta centrifugális erő, s ezért szakadatlanul egymás ellen fordulnak, és igyekeznek szomszédaik rovására növekedni, akárcsak Descartes örvényei.[26] Így a gyengéket az a veszély fenyegeti, hogy hamarosan elnyelik őket, s csak az az állam maradhat fenn, amelyik egyensúlyba kerül a többivel, mert így a nyomás nagyjából egyforma lesz.

Láthatjuk tehát, hogy sok minden szól a terjeszkedés mellett, de sok minden szól az összehúzódás mellett is, s az államférfiúi tehetségnek nem a legcsekélyebb része az a képesség, hogy a két véglet között megtalálják az állam fennmaradására nézve legelőnyösebb arányt. Általában azt mondhatjuk, hogy a terjeszkedés előnyei csupán külsők és viszonylagosak, míg az összehúzódáséi belsők és feltétlenek, s ezért az előbbit alá kell rendelni az utóbbinak: elsősorban arra kell törekedni, hogy az államnak egészséges és erős alkotmánya legyen, s inkább a jó kormányzat erejére kell építeni, mint a nagy terület nyújtotta erőforrásokra.

Egyébként léteztek oly módon megalkotott államok, hogy a hódítás kényszerűsége benne foglaltatott alkotmányukban: ezek csak úgy tudtak fönnmaradni, ha folytonosan növekedtek. Talán még örvendeztek is e boldog kényszerűségen; pedig mihelyt nagyságuk tetőfokára értek, megjelent előttük bukásuk pillanata is.

Folytatás

Két dolgon mérhetjük le, hogy mekkora valamely állam, nevezetesen területi kiterjedésén és a nép lélekszámán; e két mérték között létezik valamilyen helyes arány, s ez határozza meg az állam igazi nagyságát. Az államot az emberek alkotják, az emberek pedig a földből élnek; az említett arány tehát abban áll, hogy elegendő föld legyen a lakosok eltartására, és hogy annyi lakos legyen, amennyit a föld el tud tartani. Ez az arány határozza meg egy adott lélekszámú nép erejének *felső határát;* mert ha túlságosan nagy a földterület, akkor nehéz megvédeni, nem művelik meg annyira, amennyire szükséges volna, a termés pedig nagyobb lesz a kelleténél; ha viszont túlságosan kicsi, az állam a szomszédok kényétől függ, valahányszor hiány keletkezik, s ez a támadó háborúk legközvetlenebb oka. Ha egy nép olyan helyzetben van, hogy csak a kereskedés és a háború között választhat, az a nép önmagában véve gyenge lesz; függ szomszédaitól, függ a körülmények alakulásától; fennállása mindig bizonytalan és rövid ideig tart. Vagy másokat igáz le és megváltoztatja helyzetét, vagy őt igázzák le mások, és megszűnik létezni. Csak akkor őrizheti meg szabadságát, ha elég kicsiny vagy elég nagy.

Nem lehet pontosan kiszámítani, mi a megfelelő viszony a föld területe és az emberek száma között; részben azért, mert más és más a földek minősége, termékenységük foka, terményeik jellege, az éghajlat hatása, részben pedig azért, mert az ott lakó emberek vérmérséklete sem egyforma, mert egyesek keveset fogyasztanak, pedig termékeny vidéken élnek, mások pedig sokat fogyasztanak, bár meddők a földjeik. Továbbá tekintetbe kell venni a nők nagyobb vagy kisebb termékenységét, az országnak a népszaporulatra nézve kedvező vagy kedvezőtlen adottságait, valamint a lélekszámnak azt a növekedését, amelyet az intézmények hatásától várhat a törvény-

hozó, akinek ilyenformán nem arra kell alapoznia ítéletét, amit lát, hanem arra, amit előre lát, s nem a népesség jelen nagyságánál kell megállapodnia, hanem annál a nagyságnál, ahová az természeténél fogva tart. Végül számtalan esetben a véletlen helyi körülmények megkövetelik vagy megengedik, hogy nagyobb földterületet vegyenek igénybe, mint amekkorára látszólag szükség volna. Így az emberek nagy területeket foglalnak el a hegyvidékeken, ahol a természet adományai – a fák, a legelők – kevesebb munkát kívánnak, ahol a tapasztalat szerint a nők termékenyebbek, mint a síkságokon, s ahol a meredek földek csak kevés sík résznek hagynak helyet, márpedig az ember csak az ilyen részek növényzetét tudja hasznosítani. Viszont a tengerparton megesik, hogy még a csaknem teljesen terméketlen, sziklás és homokos vidékeket is sűrűbben lakják az emberek, mert a halászat jelentős mértékben pótolja a föld hozamát, mert jobban össze kell tömörülni, hogy visszaverhessék a kalózok támadásait, és mert egyébként is könnyebb gyarmatok létesítése útján megszabadítani az országot a fölös népességtől.

A népalapítás említett feltételeihez hozzá kell tennünk még egyet; ez, ha nem is helyettesíti a többit, nem hiányozhat úgy, hogy amazok ne válnának hatástalanná. Nevezetesen a béke áldásait kell élvezni. Mert az állam megalakulásának ideje az a pillanat, amikor a szervezet a legkevésbé ellenállóképes és a legkönnyebben megsemmisíthető, ahhoz hasonlóan, mint amikor egy zászlóalj harci alakzatba fejlődik föl. Könnyebb volna ellenállni a tökéletes zűrzavar viszonyai közt, mint a forrongás pillanatában, amikor mindenki tulajdon társadalmi helyzetére gondol, nem a veszélyre. Ha ebben a válságos időben háború, éhínség vagy lázadás tör ki, az állam menthetetlenül összeomlik.

Nem mintha sok kormányzat nem éppen ezekben a viharokban létesült volna, de ilyenkor maga a kormányzat rombolja szét az államot. A bitorlók mindig igyekeznek zavargást szítani, vagy kihasználni a zavargásokat, mert ilyenkor az általános riadalom hatása

alatt keresztülvihetik pusztító törvényeiket, amelyeket a nép hideg fővel soha nem fogadna el. Az államalapítás pillanatának megválasztása az egyik legbiztosabb jele, hogy törvényhozó vagy zsarnok művével van-e dolgunk.

Mely nép alkalmas hát arra, hogy törvényeket adjanak neki? Az, amelyet már összefűzik a származás, az érdek vagy a megállapodás kötelékei, de még nem viseli az igazi törvények igáját; amelynek nincsenek megrögzött szokásai és előítéletei; nem kell attól tartania, hogy váratlan rajtaütéssel leigázzák, nem avatkozik be a szomszédai közötti összeütközésekbe, de egymaga képes ellenállni bármelyiküknek, vagy az egyik segítségével visszaverni a másikat; amelyben minden egyén ismer minden más egyént, és senkire nem rónak nagyobb terhet, mint amekkorát elbír; amely nem szorul más népre, s amelyre egyetlen más nép sem szorul rá;* amely nem gazdag, de nem is szegény, és képes önmagában megállni; végezetül pedig, amely egyesíti magában a régi népek szilárdságát az új népek engedelmességével. A törvényhozó munkáját nem az teszi nehézzé, amit alkotni kell, hanem az, amit le kell rombolni; s a siker azért olyan ritka, mert lehetetlen összebékíteni a természet egyszerűségét a társadalom szükségleteivel. Mindeme feltételek ritkán találhatók együtt, így igaz. De jól megalkotott állammal is ritkán találkozunk.

Van még egy ország Európában, ahol lehet törvényeket alkotni, s ez Korzika szigete. Ez a derék nép vitéz és állhatatos harcban hódította vissza és védte meg szabadságát; megérdemelné hát,

* Ha két szomszédos nép közül az egyik rászorul a másikra, ez igen súlyos helyzet az előbbire, és igen veszedelmes az utóbbira nézve. Ilyen esetben minden bölcs nemzet iparkodni fog minél előbb megszabadulni a függéstől. A mexikói birodalomba beékelt thlascalai köztársaság inkább nélkülözte a sót, csak hogy ne kelljen a mexikóiaktól vásárolnia, sőt akár ingyen elfogadnia tőlük. A bölcs thlascalánok észrevették, hogy milyen csapda búvik meg a bőkezűség mögött. Szabadok maradtak, s ama nagy birodalom bukását végül is ez a közepére zárt kis állam okozta.

hogy valamely bölcs ember megtanítsa, hogyan őrizze meg.[27] Érzésem szerint e kis sziget egy szép napon még bámulatba fogja ejteni Európát.

XI. FEJEZET

A különböző törvényhozási rendszerekről

Ha megvizsgáljuk, miben is áll pontosan az összesség legnagyobb java – hiszen minden törvényhozási rendszernek erre kell törekednie –, úgy azt fogjuk találni, hogy két fő célra szorítkozik, ezek pedig a *szabadság* és az *egyenlőség*. A szabadság, mert minden egyéni függés az állam erejéből vesz el; s az egyenlőség, mert szabadság nem létezhetik egyenlőség nélkül.

Elmondtam már, mi a polgári szabadság; ami pedig az egyenlőséget illeti, ezen a szón nem azt kell érteni, hogy mindenki tökéletesen egyforma hatalommal és vagyonnal rendelkezik, hanem azt, hogy a hatalom minden erőszaknak fölötte áll, és csakis a társadalmi rangnak meg a törvényeknek megfelelően gyakorolják; a vagyon tekintetében pedig azt, hogy egyetlen polgár sem olyan gazdag, hogy egy másik polgárt megvásárolhasson, és egyetlenegy sem olyan szegény, hogy kénytelen legyen eladni magát. Ami a hatalmasok részéről a vagyon és a hitel, a kisemberek részéről pedig a fösvénység és a bírvágy mérséklését feltételezi.*

Vannak, akik azt állítják, hogy ez az egyenlőség puszta agyszülemény, a gyakorlatban nem fordulhat elő. De ha a visszaélés elkerülhetetlen, következik-e ebből, hogy nem kell legalábbis szabályok közé szorítani? Éppen azért, mert a dolgok ereje mindig az egyenlő-

* Ha tehát azt akarjuk, hogy az állam szilárd legyen, közelítsük egymáshoz a szélsőségeket, amennyire csak lehetséges; ne tűrjük, hogy legyenek akár dúsgazdag emberek, akár koldusok. Ez a két egymástól természetesen elválaszthatatlan állapot egyformán végzetes a közjóra nézve; az egyik a zsarnokság támaszainak, a másik a zsarnokoknak ad életet, s a köz szabadságát ezek bocsátják áruba: egyikük eladja, a másik megveszi.

ség megszüntetésére törekszik, éppen azért kell a törvényhozás erejének az egyenlőség fenntartására törekednie.

Minden jó alkotmánynak ezek az általános alapelvei, de országról országra módosítani kell őket attól függően, hogy milyen viszonyok származtak akár a helyi körülményekből, akár a lakosok jelleméből, s ezeknek a viszonyoknak az alapján kell minden népnek sajátos alkotmányt adni. Ez az alkotmány önmagában talán nem lesz a legjobb, de az lesz annak az államnak szempontjából, amelyiknek szánják. Példának okáért, ha a talaj meddő és terméketlen, vagy az ország túlságosan szűk a lakosainak, forduljunk az iparhoz és a mesterségekhez, mert ezeknek a termékeit kicserélhetjük a hiányzó élelmiszerekre. Ha viszont, megfordítva, gazdag rónaságok és termékeny lankák között terül el az ország, ha a föld jó, de kevés a lakos, úgy szenteljük minden erőnket a mezőgazdaságnak, mert ez megsokasítja az embereket, a mesterségeket pedig űzzük el, hiszen csak bevégeznék az ország elnéptelenítését, amennyiben a csekély lélekszámú lakosságot néhány ponton tömörítenék.* Ha nagy kiterjedésű, alkalmas tengerpart a hazánk, lepjük el bárkákkal a tengert, kereskedjünk és hajózzunk: ragyogó, bár rövid élet fog várni ránk. Ha viszont csaknem megközelíthetetlen sziklákat nyaldos partjainkon a tenger, akkor legjobb, ha megmaradunk barbárnak és halevőnek: nyugodtabb, talán jobb és biztosan boldogabb lesz az életünk. Egyszóval, túl a mindenkire nézve közös alapelveken, minden népnél van valamilyen különös ok is, amely sajátos módon rendezi el az általános elveket, és a törvényhozást a szóban forgó nép egyedülálló sajátjává teszi. Így hajdanán a zsidók, ma pedig az arabok legfőbb érdeke a vallás volt, az athéniaké a művelődés, Karthágóé és Türoszé a kereskedelem, Rodoszé a tengerhajózás, Spártáé

* A külkereskedelem egynémely ága, mondja d'A. úr, a királyság egésze számára csak hamis hasznot hajt; gazdaggá tehet néhány magánszemélyt, sőt néhány várost is, de az egész nemzet semmit sem nyer a dolgon, s a nép helyzete nem javul.

a háborúskodás, Rómáé pedig az erény. *A törvények szellemé*-nek szerzője temérdek példán mutatta ki, hogyan irányítja a törvényhozó a tárgyak valamelyike felé az alkotmányt.[28]

Egy állam alkotmányát azt teszi valóban szilárddá és maradandóvá, ha olyan mértékben igazodik e szempontokhoz, hogy a természeti viszonyok és a törvények minden ponton összhangban állnak, s az utóbbiak úgyszólván csak biztosítják, kísérik, kiigazítják az előbbieket. De ha a törvényhozók elvétik tárgyukat és nem abból az elvből indulnak ki, amely a dolgok természetéből adódik, ha az egyik elv a szabadság felé mutat, a másik a szolgaság felé, az egyik a javakat tartja szem előtt, a másik a lakosságot, az egyik a békét, a másik a hódítást veszi célba, akkor a törvények észrevétlen erejüket vesztik, az alkotmány elsorvad, s az állam szakadatlan zavargások színtere lesz, egészen addig, amíg össze nem omlik vagy meg nem változik, s a legyőzhetetlen természet újból jogaiba nem lép.

XII. FEJEZET

A törvények felosztása

Különböző viszonyokat kell tekintetbe vennünk, ha meg akarjuk szervezni az összességet, vagy a lehető legjobb formát akarjuk adni a közügynek. Mindenekelőtt az egész organizmus önmagára gyakorolt hatását, azaz az összességnek az összességhez, avagy a főhatalomnak az államhoz való viszonyát, ezt pedig közvetítő tagok viszonyai alkotják, mint alább látni fogjuk.

A mondott viszonyt szabályozó törvények neve politikai törvény; alaptörvényeknek is nevezik őket, s nem éppen ok nélkül, ha bölcs törvényekről van szó. Mert minden államot csak egyféleképpen lehet jól berendezni, s ha a nép egyszer már rátalált a jó berendezkedésre, tartania kell magát hozzá, ha azonban a fennálló rend rossz, miért tekintenők akkor alaptörvénynek azokat a törvényeket, amelyek

megakadályozzák, hogy jó legyen? Egyébiránt a nép minden körülmények között megváltoztathatja törvényeit, még a legjobbakat is, mert ha úgy tetszik neki, hogy ártson önmagának, kinek van joga megakadályozni ebben?

A második viszony az organizmus részeinek egymáshoz, illetve az egész organizmushoz való viszonya; ez a viszony az első vonatkozásban olyan gyenge, s a második vonatkozásban olyan erős kell legyen, amilyen csak lehet, azaz minden polgárnak tökéletesen függetlennek kell lennie minden más polgártól és a végsőkig függenie kell a községtől. Ez a két dolog mindig ugyanazon az úton valósul meg, mert csakis az állam ereje biztosítja a polgárok szabadságát. Ebből a második viszonyból származnak a polgári törvények.

Tekintetbe vehetünk egy harmadik fajta viszonyt is ember és törvény között, nevezetesen az engedetlenség és a büntetés viszonyát; ez ad alkalmat a büntetőtörvények felállítására. Az utóbbiak alapjában nem valamilyen különös válfaját alkotják a törvényeknek, hanem az összes többi törvény betartása fölött őrködnek.

E háromfajta törvényhez még egy negyedik is járul, s ez a legbiztosabb valamennyi közül. Nem márványba vagy ércbe, hanem a polgárok szívébe vésve áll, mint az állam igazi alkotmánya, amely mindennap új erőre kap, s midőn a többi törvény elöregszik vagy kihuny, új életet lehel beléjük vagy a helyükbe lép, ébren tartja a népben alapításának szellemét, és a hatalom erejét észrevétlen a megszokás erejével helyettesíti. Az erkölcsökről, a szokásokról és kivált a közvéleményről beszélek. Államférfiaink mit sem tudnak e dolgokról, pedig ezektől függ a törvények ereje. Ám a nagy törvényhozó titkon ezekre ügyel, amikor látszólag különös rendszabályok kibocsátására szorítkozik, mert az utóbbiak csupán az építmény boltívét képezik, a rendíthetetlen sarkkő a lassabban kialakuló erkölcsökből áll.

A törvények e különböző osztályai közül csak a politikai törvények tartoznak tárgyamhoz, mert ezek határozzák meg a kormányzati formát.

Vége a második könyvnek

Mielőtt a kormányzat különböző formáiról beszélnénk, kíséreljük meg rögzíteni a szó pontos értelmét, mert eddig nem magyarázták meg valami pontosan.

I. FEJEZET

A kormányzatról általában

Figyelmeztetem az olvasót, hogy ezt a fejezetet igen alaposan kell olvasnia, s hogy nem tudom, mi módon tehetném világossá gondolataimat olyan emberek előtt, akik nem akarnak odafigyelni.

Minden szabad cselekedet létrehozásában két ok működik össze; az egyik morális természetű, ez az akarat, amelynél fogva elhatározzuk, a másik fizikai természetű, ez az erő, amelynél fogva végrehajtjuk a cselekedeteket. Amikor valamilyen cél felé közelítek, először is arra van szükség, hogy akarjak arrafelé menni, másodszor pedig arra, hogy vigyen a lábam. Tegyük fel, hogy egy béna futni akar, vagy hogy egy egészséges ember nem akar futni; mind a kettő egy helyben marad. Az államot ugyanilyen hatóokok mozgatják; itt is megkülönböztetik az erőt és az akaratot, az utóbbit a *törvényhozó hatalom,* az előbbit a *végrehajtó hatalom* neve alatt. Semmi sem történik vagy nem szabad történjék a közreműködésük nélkül.

Láttuk, a törvényhozó hatalom a népet illeti meg és csakis a népet illetheti meg. A korábban felállított elvek alapján könnyűszerrel

beláthatjuk azt is, hogy a végrehajtó hatalom nem illetheti meg az összességet mint a törvényhozás vagy a főhatalom letéteményesét, mert csupa különös megnyilatkozásból áll, márpedig ezek egyáltalán nem tartoznak a törvényre s ennélfogva a főhatalomra sem, mert annak minden megnyilatkozása törvény.

Tehát a köz valamilyen külön eszközre szorul, mely egyesíti és az általános akarat utasításainak megfelelően mozgásba hozza erejét, amely az állam és a főhatalom közötti közlekedést szolgálja, és olyasvalamit jelent a kollektív személy esetében, mint az ember esetében a lélek és a test egyesülése. Nos hát, ezért létezik az államban kormányzat, amelyet helytelenül összekevernek a főhatalommal, holott csak végrehajtója az utóbbinak.

Mi hát a kormányzat? Az alattvalók és a főhatalom közé iktatott közvetítő testület, amelynek az a dolga, hogy biztosítsa a kettő kölcsönös megfelelését: végrehajtsa a törvényeket és fenntartsa mind a polgári, mint a politikai szabadságot.

A testület tagjait elöljáróknak vagy *királyoknak* vagy *kormányzóknak* nevezik, az egész testület pedig a *fejedelem* nevet viseli.* Ezért nagy igazságot állítanak azok, akik szerint a nép nem szerződés által veti alá magát a főembereknek. Egyszerűen csak megbízatást, hivatalt ad nekik; a főhatalom egyszerű tisztségviselői lesznek, s a nép nevében gyakorolják a hatalmat, amelynek az letéteményeseivé tette őket, s amelyet korlátozhat, módosíthat és visszavehet, ha úgy tetszik neki, mivel az ilyen jog elidegenítése összeegyeztethetetlen a társadalom természetével és ellentétes a társulás céljaival.

Tehát *kormányzatnak* vagy legfőbb közigazgatásnak nevezem a végrehajtó hatalom törvényes gyakorlását, és fejedelemnek vagy elöljárónak azt a személyt vagy testületet, aki vagy amely a közigazgatást végzi.

* Így például Velencében a tanácsot a *nagyméltóságú fejedelem* megszólítással illetik, még a dózse távollétében is.

A kormányzatban foglaltatik az a közvetítő erő, amelynek a viszonyai meghatározzák az összességnek az összességhez avagy a főhatalomnak az államhoz való viszonyát. Ez utóbbi viszonyt úgy ábrázolhatjuk, mint valamilyen állandó arány szélső tagjainak egymáshoz való viszonyát, ahol a kormányzat a középarányos.[29] A kormányzat a főhatalomtól kapja a parancsokat, amelyeket a népnek ad, s az állam csak úgy lehet megfelelő egyensúlyban, ha mindent egybevetve az egyik szorzat, a kormányzat önmagában vett hatalma, egyenlő a másik szorzattal, a polgárok hatalmával, akik egyfelől a főhatalom letéteményesei, másfelől alattvalók.

Mi több, lehetetlen megváltoztatni akárcsak az egyiket is a három mennyiség közül, hogy ne borítanók fel nyomban az egész arányt. Ha a főhatalom kormányozni akar, vagy ha az elöljáró törvényeket akar kibocsátani, vagy ha az alattvalók megtagadják az engedelmességet, fejetlenség lép a rend helyébe, az erő és az akarat összhangja megszűnik, a felbomlott állam pedig a zsarnokság vagy az anarchia martaléka lesz. Végezetül, ahogy minden viszonynak csak egy középarányosa van, úgy jó kormányzat is csak egyfajta lehetséges bármely államban. De mivel ezernyi esemény módosíthatja egy nép viszonyait, ezért nem csupán különböző népek számára, hanem – különböző időkben – ugyanannak a népnek a számára is különböző kormányzatok felelhetnek meg.

Megpróbálok képet adni róla, hogy milyen viszonyok fordulhatnak elő a két szélső tag között; a nép lélekszámát választom példának, mert ez a legkönnyebben kifejezhető viszony.

Tegyük föl, hogy az államnak tízezer polgára van. A főhatalmat csak egységes testületként tekinthetjük, de mint alattvaló, minden magánszemély egyéni mivoltában jön számításba. Tehát a főhatalom úgy aránylik az alattvalóhoz, mint tízezer az egyhez; azaz az állam minden egyes polgára a főhatalom tízezred részével rendelkezik, noha az egész főhatalomnak alá van rendelve. Ha a nép százezer emberből áll, az alattvalók helyzete nem változik, mindegyik

egyformán alárendelődik a törvények egész hatalmának, de mivel a szavazata most már csak egy százezredet ér, ezért tizedakkora része van a törvényalkotásban. Ugyanis az alattvaló mindig egy marad, s ezért a főhatalom aránya a polgárok számával együtt növekszik. Amiből az következik, hogy minél nagyobb az állam, annál kisebb a szabadság.

Amikor azt mondom, hogy az arány növekszik, arra gondolok, hogy eltávolodik az egyenlőségtől. Tehát minél nagyobb az arány mértani értelemben, annál kevésbé áll arányban a két dolog a szó köznapi értelmében; az első értelemben az arányt mennyiséginek tekintik és a kitevővel mérik, a másodikban azonosságként tekintik és a két dolog hasonlóságával becsülik meg.

De minél kisebbek a különös akaratok az általános akarathoz – tehát az erkölcsök a törvényekhez – viszonyítva, annál inkább növekednie kell az elnyomó erőnek. Tehát a kormányzat csak akkor lehet jó, ha viszonylagos ereje a nép lélekszámával egyenes arányban növekszik.

Másfelől, mivel az állam növekedésével egyre nagyobb a kísértés és egyre több a lehetőség, hogy a közhatalom letéteményesei visszaéljenek hatalmukkal, ezért minél erősebb kell legyen a kormányzat, hogy kordában tudja tartani a népet, annál erősebb kell legyen a főhatalom is, hogy kordában tudja tartani a kormányzatot. Nem abszolút erőről beszélek itt, hanem az állam különböző részeinek viszonylagos erejéről.

E kettős viszonyból az következik, hogy a főhatalom, a fejedelem és a nép állandó aránya nem önkényes kitalálás, hanem a politikai organizmus természetének szükségszerű folyománya. Továbbá az is következik belőle, hogy mivel a szélső tagok egyike, nevezetesen a nép mint alattvaló változatlan és mindig egységnyi értéket képvisel, ezért valahányszor növekszik vagy csökken a négyzetes arány, az egyszerű arány is hasonlóképpen növekszik vagy csökken, s ennélfogva a középső tag is megváltozik. Amiből látható, hogy nincs

egyetlen, abszolút kormányzati forma, hanem annyi természetre különböző kormányzat lehetséges, ahány különböző nagyságú állam.

Ha valaki nevetségessé akarja tenni rendszeremet, és azt mondja, hogy szerintem elegendő kiszámítani a nép lélekszámának a négyzetgyökét, s már meg is kaptuk a középarányost és fel tudjuk állítani a kormányzatot, akkor azt válaszolom: a lélekszámot csak példa gyanánt idéztem, s a szóban forgó arányok mértéke nem egyedül az emberek száma, hanem általában az erőkifejtés mennyisége, ami temérdek ok hatására áll össze; és egyébként is, ha egy pillanatra a geometria nyelvével éltem, hogy kevesebb szóval fejezhessem ki magamat, azért még jól tudom, hogy a morális mennyiségek terén nincs helye mértani pontosságnak.

A kormányzat ugyanaz kicsiben, mint ami a kormányt is magában foglaló politikai társadalom nagyban: meghatározott képességekkel felruházott morális személy, cselekvő, miként a főhatalom, szenvedő, miként az állam, s további hasonló viszonyokra bontható, amiből, következésképpen, valamilyen újabb arány származik, azon belül pedig, a közhivatalok rendje szerint, további arányok, míg el nem érkezünk egy oszthatatlan középtaghoz, vagyis egyetlen főemberhez vagy legfőbb elöljáróhoz, akit úgy képzelhetünk el a haladvány kellős közepén, mint az egységet a törtek és a számok sorozatában.

Nehogy belezavarodjunk a részek szaporításába, érjük be azzal, hogy szemügyre vesszük a kormányzatot mint új testületet az államon belül, mely különbözik a néptől s a főhatalomtól, és közvetít a kettő között.

A két testület alapvetően különbözik egymástól, mert az állam önmagában létezik, a kormányzat ellenben csak a főhatalom által. Így a fejedelem uralkodó akarata nem más vagy nem szabad, hogy más legyen, mint az általános akarat vagy a törvény; ereje nem más, mint a köz őbenne összpontosított ereje; mihelyt önmagából akar valamiféle abszolút és független működést meríteni, az összesség

kötelékei lazulni kezdenek. S ha végül a fejedelem különös akarata erősebbé válnék a főhatalom akaratánál, s a fejedelem arra használná a kezében összpontosuló közös erőket, hogy érvényt szerezzen a különös akaratnak, aminek következtében úgyszólván két főhatalom keletkeznék, egy jog szerinti és egy tényleges, akkor a társadalom egysége nyomban semmivé lenne, s az állam felbomlanék.

Mindazonáltal a kormányzat csak akkor nyerhet az állam egészétől különböző, valóságos létezést és életet, tagjai csak akkor cselekedhetnek összhangban és csak akkor felelhetnek meg a célnak, amelyre a kormányzatot teremtették, ha valamilyen különös *én*, valamilyen különös érzékenység, valamilyen sajátos önfenntartó erő és akarat egyesíti őket. Ez a külön létezés feltételezi, hogy a fejedelem olyan gyűléseket és tanácsokat hív egybe, olyan mérlegelési és döntési hatalommal, olyan jogokkal, címekkel és kiváltságokkal rendelkezik, amelyek nem illetnek meg senki mást, s ez abban az arányban növeli az elöljáró helyzetének kijáró megbecsülést, ahogy a munkája fáradságosabbá válik. A nehézség abban áll, hogy úgy illesszék be az egészbe ezt az alárendelt egészt, hogy ne tegye tönkre az általános szervezetet, miközben a magáét megerősíti, hogy mindig elválassza a maga különös erejét, önfenntartásának eszközét, a köz erejétől, mely az állam fenntartásának az eszköze, egyszóval, hogy mindig kész legyen feláldozni a kormányzatot a népnek, de nem a népet a kormányzatnak.

Egyébiránt, bárha a kormányzat mesterséges szervezete egy másik mesterséges szervezet műve is, s bizonyos értelemben csak kölcsönbe kapott és alárendelt élete van, azért még előfordulhat, hogy kisebb vagy nagyobb erővel és gyorsasággal cselekszik, mintegy többé vagy kevésbé hatalmas életerővel van megáldva. Végezetül, ha nem is tagadja meg nyíltan létrehozásának célját, többé vagy kevésbé eltávolodhat tőle, attól függően, hogy milyen módon van megalkotva.

Ezekből az eltérésekből származnak a különböző viszonyok, amelyeknek a kormányzat és az állam között kell létesülniök, aszerint, hogy milyen véletlen, különös körülmények módosítják magát az államot. Mert lehet a kormányzat önmagában véve a legjobb, gyakran mégis a legrosszabbá válik, ha nem módosítják viszonyait annak megfelelően, hogy milyen fogyatékosságok terhelik az államot, amelyhez tartozik.

II. FEJEZET

A különböző kormányzati formákat létrehozó elvről

Hogy kifejthessük a különbségek általános okát, meg kell különböztetnünk a fejedelmet a kormányzattól, mint ahogy az imént megkülönböztettem az államot a főhatalomtól.

Az elöljárók testületének több vagy kevesebb tagja lehet. Mondottuk, a főhatalom annál nagyobb az alattvalókhoz képest, minél nagyobb a nép lélekszáma, s egy kézenfekvő párhuzammal ugyanezt mondhatjuk a kormányzatról is az elöljárók vonatkozásában.

De a kormányzat teljes ereje azonos az állam erejével, s ezért nem változik, amiből az következik, hogy minél többet használ föl ebből az erőből a tulajdon tagjaival szemben, annál kevesebb ereje marad a nép befolyásolására.

Tehát minél nagyobb az elöljárók száma, annál gyengébb a kormányzat. Minthogy ez az elv alapvető jelentőségű, igyekezzünk jobban megvilágítani.

Három, lényege szerint más és más akaratot különböztethetünk meg az elöljárók személyében. Először is, az egyén saját akaratát; ez csak a maga személyes hasznára törekszik. Másodszor, az elöljárók közös akaratát; ez kizárólag a fejedelem hasznát nézi. Testületi akaratnak nevezhetjük; általános a kormányzat és különös az állam vonatkozásában, melynek a kormányzat része. Harmadszor,

megkülönböztethetjük a nép vagy a főhatalom akaratát, amely mind az államnak mint egésznek, mind pedig a kormányzatnak mint az egész részének a vonatkozásában általános.

Ha a törvényhozás tökéletes, a különös vagy egyéni akarat nem juthat szóhoz, a kormányzati testület akaratának igen csekély szava van, s ennélfogva mindig az általános akarat, a főhatalom akarata uralkodik, s egyedül az kormányoz minden más akaratot.

Ám a természet rendje szerint a különböző akaratok annál hatékonyabbak, minél szűkebb körre terjednek ki. Tehát az általános akarat mindig a leggyengébb, a testületi akarat áll a második helyen, az elsőség pedig mind közül a különös akaratot illeti meg. Ily módon a kormányzat valamennyi tagja elsősorban önmaga, azután elöljáró, és csak azután állampolgár. Ez a sorrend éppen a fordítottja annak, amit a társadalmi rend megkíván.

Tegyük föl, hogy az egész kormányzat egyetlen ember kezében van. Akkor a különös akarat és a testületi akarat tökéletesen azonos lesz, s az utóbbi oly hatalmassá válik, amilyenné csak válhatik. Mivel pedig az erőkifejtés mértéke az akarat nagyságától függ, s mivel a kormányzat abszolút ereje nem változik, ebből az következik, hogy a leghatékonyabb kormányzat az, amelyik egyetlen személyből áll.

Ha viszont, ellenkezőleg, egyesítjük a kormányzatot a törvényhozó hatalommal, a fejedelemre ruházzuk a főhatalmat, és a polgárokat megannyi elöljáróvá tesszük, akkor a testületi akarat azonossá válik az általános akarattal, és csak annyira lesz hatékony, amennyire az utóbbi az, a különös akarat pedig teljes erejével érvényesülhet. Így, bár a kormányzat abszolút ereje változatlan, viszonylagos ereje vagy hatékonysága a *lehető legkisebb*.

Ezek az arányok kétségbevonhatatlanok, és más szempontok is megerősítik őket. Látjuk például, hogy az elöljárók mindig nagyobb hatást fejtenek ki a maguk testületében, mint a polgárok az övékében, s hogy ennélfogva a különös akarat sokkal erősebben hat a kor-

mányzat, mint a főhatalom működésén keresztül. Mert az elöljárók úgyszólván mindig valamilyen kormányhivatalt viselnek, míg a polgárok külön-külön nem látják el a főhatalom semmilyen tisztét. Egyébként minél kiterjedtebb az állam, annál nagyobb a tényleges ereje is, bár ez az erő nem növekszik egyenes arányban az állam kiterjedésével. Ha viszont az állam ugyanakkora marad, hiába növekszik az elöljárók száma, a kormányzat tényleges ereje attól nem lesz nagyobb, mert az nem más, mint az állam ereje, s az utóbbinak a mértéke nem változik. Így a kormányzat viszonylagos ereje vagy hatékonysága csökken, méghozzá anélkül, hogy közben abszolút vagy tényleges ereje növekednék.

Az is bizonyos, hogy az ügyintézés lelassul, ha több ember foglalkozik vele, hogy amikor túlságosan sokat adnak az óvatosságra, akkor nem bíznak eleget a szerencsére és elszalasztják a kedvező alkalmakat, s oly sokat fontolgatnak, hogy oda a megfontolás gyümölcsei.

Bebizonyítottam, hogy a kormányzat abban a mértékben válik lassabbá, ahogy az elöljárók sokasodnak, s korábban bebizonyítottam azt is, hogy minél nagyobb a nép lélekszáma, annál nagyobb erőre van szükség, ha kordában akarják tartani. Amiből az következik, hogy az elöljárók és a kormányzat közti arány az alattvalók és a főhatalom közti arány fordítottja kell legyen. Azaz minél nagyobbra nő az állam, annál kisebbre kell a kormányzatnak zsugorodnia, miáltal a főemberek száma a nép gyarapodásának arányában csökken.

Egyébiránt itt csak a kormányzat viszonylagos erejéről beszélek, nem arról, hogy helyesen cselekszik-e a kormányzat. Mert, ellenkezőleg, minél nagyobb az elöljárók száma, annál közelebb kerül a testület akarata az általános akarathoz, míg ha csupán egyetlen elöljáró van, akkor ez a testületi akarat, mint mondottam, nem egyéb valamilyen különös akaratnál. Így hát elvesztik a réven, amit megnyerhetnek a vámon, s a törvényhozó művészete abban áll, hogy

meg tudja állapítani azt a pontot, ahol a kormányzat ereje és akarata – ezek az egymással mindig fordított arányban álló mennyiségek – az állam számára legkedvezőbb arányban keverednek.

III. FEJEZET

A kormányzatok felosztása

Láttuk az előző fejezetben, hogy miért tagjaik száma alapján különböztetjük meg egymástól a kormányzat válfajait vagy formáit, a jelen fejezetben pedig meglátjuk, hogyan történik ez a felosztás.

A főhatalom először is az egész népre, vagy a nép legnagyobb részére ruházhatja a kormányzás terhét, úgy, hogy több elöljáró legyen a polgárok között, mint egyszerű magánszemély. Ennek a kormányzati formának a *demokrácia* nevet adják.

Vagy kevesek kezébe teheti le a kormányzatot, úgy, hogy több egyszerű polgár legyen, mint elöljáró; ez a forma az *arisztokrácia* nevet viseli.

Végül az egész kormányzatot egyetlen elöljáró kezében összpontosíthatja, úgy, hogy mindenki másnak a hatalma tőle származzék. Ez a harmadik forma a legközönségesebb, *monarchiának* vagy királyi kormányzatnak nevezik.

Vegyük észre, hogy mindeme formák, vagy legalábbis az első kettő, többé-kevésbé hajlékonyak, sőt elég nagy változatosságot engednek meg. Mert a demokrácia kiterjedhet az egész népre vagy a nép feléig szűkülhet; az arisztokrácia a nép felétől a legkisebb részig bármennyit magában foglalhat. Még a királyságot is fel lehet osztani valamelyest. Spártának az alkotmány értelmében állandóan két királya volt, a római birodalomban pedig az is előfordult, hogy egyszerre nyolc császár uralkodott, és mégsem lehetett azt mondani, hogy a birodalom több részre szakadt. Így hát van egy pont, ahol mindegyik kormányzati forma összemosódik az utána következővel,

s látjuk, hogy jóllehet csak három megnevezésünk van, a kormányzat valójában annyi különböző formát ölthet, ahány polgára van az államnak.

Mi több, ugyanaz a kormányzat bizonyos szempontból további részekre osztható, ahol az egyik részt így igazgatják, a másikat meg úgy, s ezért a három forma összevegyítései temérdek kevert formát adnak ki, s ezek mindegyikét tovább lehet szaporítani az egyszerű formák segítségével.

Minden időben sokat vitatkoztak róla, hogy melyik a legjobb kormányzati forma, de nem vették figyelembe, hogy mindegyik legjobb egy bizonyos esetben és legrosszabb más esetekben.

Ha a különböző államokban a legfőbb elöljárók számának fordított arányban kell állnia a polgárok számával, ebből az következik, hogy általában a demokratikus kormányzat a kis államoknak felel meg, az arisztokratikus kormányzat a közepeseknek, és a monarchikus a nagyoknak. Ez a szabály közvetlen folyománya a fenti elvnek. De ki tudná felsorolni azt a temérdek körülményt, amelyek a kivételeket teszik?

IV. FEJEZET

A demokráciáról

A törvényalkotó mindenkinél jobban tudja, hogyan kell végrehajtani és értelmezni a törvényt. Úgy látszik tehát, az a legjobb alkotmány, amelyik egyesíti a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat. De éppen ez az, ami bizonyos tekintetben fogyatékossá teszi ezt a kormányzatot, mert nincsenek megkülönböztetve benne olyan dolgok, amelyeket meg kellene különböztetni egymástól, és mert a fejedelem és a főhatalom ugyanaz a személy, tehát úgyszólván csak valamiféle kormányzat nélküli kormányzatot alkotnak.

Nem jó, ha ugyanaz hozza a törvényeket, aki végrehajtja őket, és az sem jó, ha a nép elfordítja figyelmét az általános céloktól és külö-

nös dolgokra figyel. Semmi sem veszedelmesebb, mint ha a közügyekben a magánérdekek befolyása érvényesül; s ha a kormányzat visszaél a törvényekkel, abból kisebb baj származik, mint ha a törvényhozónak hajlik maga felé a keze, ami pedig okvetlenül bekövetkezik, ha a magánérdekek fölülkerekednek. Ilyenkor az állam természete elváltozik, és nem lehet helyrehozni a bajt. Az a nép, amely soha nem élne vissza a kormányzattal, nem élne vissza a függetlenséggel sem; az a nép, amely mindig jól kormányozna, soha nem szorulna rá, hogy kormányozzák.

A szó szigorú értelmében véve igazi demokrácia soha nem létezett, és nem is fog létezni soha. Ellentmond a dolgok természetes rendjének, hogy a sokaság kormányozzon és a kevesek kormányoztassanak. Elképzelhetetlen, hogy a nép szakadatlanul gyülekezzék a közügyek elintézése végett, s könnyűszerrel beláthatjuk, hogy mihelyt bizottságokat állítanak föl ebből a célból, a közigazgatás formája megváltozik.

Úgy hiszem, valóban kimondhatom azt az elvet, hogy amikor a kormányzat teendői több hatóság között oszlanak meg, a kisebb létszámú hatóságok előbb-utóbb nagyobb hatalomra tesznek szert, már csak azért is, mert könnyebben intézik az ügyeket, ami magától értetődően erősíti a helyzetüket.

Egyébként mi mindent nem feltételez ez a kormányzati forma, s milyen nehéz biztosítani, hogy mindeme dolgok együtt legyenek! Először is azt, hogy az állam igen kicsi, mert így a népet könnyű egybehívni, és minden polgár könnyűszerrel megismerkedhet minden más polgárral. Másodszor azt, hogy az erkölcsök egészen egyszerűek, mert ez elejét veszi a bonyolult ügyeknek és a kényes vitának. Azután, hogy a vagyon és a rang terén számottevő egyenlőség uralkodik, mert különben a hatalom és a jog terén sem maradhatna fenn sokáig az egyenlőség. Végezetül, hogy alig vagy egyáltalán nem létezik fényűzés, mert ez vagy a gazdagság következménye, vagy szükségessé teszi a gazdagságot, s egyaránt megront gazdagot

és szegényt, egyiket a bírás, másikat a bírvágy által, kiszolgáltatja a hont az elpuhultságnak és a hivalkodásnak, megfosztja az államot polgáraitól, hogy az egyiket a másik s valamennyit a közvélemény igájába hajtsa.

Ezért tette meg egy hírneves író az erényt a köztársaság alapelvének,[30] mert az erény nélkül a mondott feltételek egyike sem állhat fenn, de mivel elmulasztotta végrehajtani a szükséges megkülönböztetéseket, ez a kiváló elme gyakran jutott hibás eredményre, néha pedig egyenesen homályos állításokat tett, és nem ismerte föl, hogy mivel a főhatalom mindenütt ugyanaz, ezért minden jól megalkotott államban ugyanannak az elvnek kell uralkodnia, igaz, kisebb vagy nagyobb mértékben, attól függően, hogy milyen a kormányzat formája.

Tegyük hozzá, hogy egyetlen kormányzat sincs annyira kitéve a polgárháborúknak és a belső zavargásoknak, mint a demokrácia vagy a népuralom, mert egyik sem hajlamos olyan erős és gyakori átváltozásokra, s egyik sem igényel több éberséget és bátorságot a meglevő kormányzati forma fenntartásához. Leginkább ez az alkotmány kívánja meg a polgároktól, hogy felvértezzék magukat erővel és állhatatossággal, és nap mint nap elismételjék a szívük mélyén, amit egy erényes vajda mondott a lengyel országgyűlésben:* *Malo periculosam libertatem quam quietum servitium.*[32]

Ha volna nép, amely csupa istenből állna, az a nép demokratikus kormányzat alatt élne. Az embereknek azonban nem való ilyen tökéletes kormányzat.

V. FEJEZET

Az arisztokráciáról

Itt két igen különböző morális személy áll előttünk, nevezetesen a kormányzat és a főhatalom, s ennélfogva két általános akarat: az egyik minden egyes polgár, a másik csak a közigazgatás tagjai szá-

* A poznani vajda, Lengyelország királyának apja, Lotaringia hercege.[31]

mára általános. Így, jóllehet a kormányzat tetszése szerint rendezheti el a belső ügyeket, a néphez csak a főhatalom nevében, azaz magának a népnek a nevében szólhat, amit soha nem szabad felednünk.

Az első társadalmak arisztokratikus kormányzat alatt éltek. A családfők egymás között határoztak a közügyekben. A fiatalemberek ellenkezés nélkül vetették alá magukat a tapasztalat tekintélyének. Innen az olyan nevek, mint *papok, szenátus, gerúzia.*[33] Az északamerikai indiánok még ma is ilyen kormányzat alatt élnek, és nagyon jó kormányzatuk van.

De ahogy a mesterségesen létrehozott egyenlőtlenség fölébe kerekedett a természetes egyenlőtlenségnek, a gazdagságot vagy a hatalmat* kezdték előbbre tartani a kornál, és választás útján kijelölni az arisztokráciát. Végül az atya vagyonával a hatalom is áthagyományozódott a gyermekekre, s kialakultak a patríciuscsaládok; az eredmény pedig az lett, hogy a kormányzat örökletessé vált, és húszéves szenátorok jelentek meg a szenátusban.

Így tehát háromfajta arisztokrácia van: természetes, választáson alapuló és örökletes. Az első csak egyszerű népeknek felel meg; a harmadik a legrosszabb minden kormányzat közül. A második a legjobb: ez a voltaképpeni arisztokrácia.

A kétféle hatalom megkülönböztetésén túl még az az előnye is megvan ennek a formának, hogy az arisztokrácia tagjait megválogatják; mert a népuralom alatt minden polgár elöljárónak születik, míg itt az elöljárók száma csekély és csakis választás útján jelölik ki őket;** és így a becsületesség, az értelem, a tapasztalat, és az összes

* Világos, hogy az *optimates* szó nem a legjobbakat, hanem a leghatalmasabbakat jelölte a régieknél.[34]

** Igen fontos, hogy az elöljárók megválasztásának módját törvényekkel szabályozzák; mert ha a fejedelem tetszésére bízzák a dolgot, akkor elkerülhetetlenül belesüllyednek az örökletes arisztokráciába, ahogy a velencei és a berni köztársaságban történt. Az előbbi állam régen fel is bomlott, de az utóbbi még mindig fennáll, hála a szenátus rendkívüli bölcsességének. Igen tiszteletreméltó és igen veszedelmes kivétel ez.

többi tulajdonság, amelynél fogva valaki különös szeretetnek és közmegbecsülésnek örvend, megannyi záloga a kormányzás bölcsességének.

Azonfelül könnyebb gyűléseket egybehívni, jobban átgondolják, szorgosabban és fegyelmezettebben intézik az ügyeket, s a külföld előtt is nagyobb az állam hitele, ha tiszteletre méltó szenátorok állnak az élén, és nem valamiféle ismeretlen vagy megvetett tömeg.

Egyszóval, a legjobb és legtermészetesebb rend az, amikor a legbölcsebb emberek kormányozzák a tömeget, feltéve, hogy bizonyosan a sokaság javát nézik, nem pedig saját hasznukat. Nem kell feleslegesen szaporítani a tisztségeket, vagy húszezer emberrel végeztetni azt, amit száz választott ember sokkal jobban elvégez. Azonban vegyük észre, hogy a testületi érdek itt legalábbis kezdi az általános akarat fölébe kerekedve irányítani a közös erőt, s hogy egy másik elkerülhetetlenül fellépő hajlandóság megfosztja a törvényeket a végrehajtó hatalom egy részétől.

Külön előnye az arisztokráciának, hogy a törvények végrehajtása közvetlenül folyik a közakaratból, még akkor is, ha az állam nem olyan kicsi, a nép pedig nem olyan egyszerű és becsületes, mint a jó demokráciában. De a nemzetnek nem kell olyan nagynak lennie, hogy a kormányzásra szétküldött vezetők kisajátíthassák a főhatalmat, s eleinte csak függetlenítsék magukat, később azonban tartományuk urává váljanak.

Ám ha az arisztokrácia egynémely erénnyel kevesebbet feltételez, mint a népuralom, viszont feltételez más, sajátosan rá jellemző erényeket, amilyen az önmérséklet a gazdagok és a szerénység a szegények részéről. Mert a szigorú egyenlőség itt aligha volna helyénvaló; még Spártában sem tartották be.

Egyébiránt, ha ez a forma bizonyos vagyoni egyenlőtlenséggel jár, ez azért van így, hogy a közügyek intézését olyan személyekre lehessen bízni, akik a leginkább rá tudják szánni egész idejüket, nem pedig azért, miként Arisztotelész állítja, mert mindig a gazda-

goknak adják az elsőbbséget.[35] Ellenkezőleg, fontos, hogy néha fordítva válasszanak, s a nép megtanulja, hogy a személyes érdem nagyobb súllyal esik latba a rangsorolásnál, mint a gazdagság.

VI. FEJEZET

A monarchiáról

Eddig úgy tekintettük a fejedelmet, mint kollektív, morális személyt; azt mondtuk róla, hogy a törvények erejének köszönheti egységét, és hogy az államban ő a végrehajtó hatalom letéteményese. Most azt az esetet kell szemügyre vennünk, amikor ez a hatalom egyetlen természetes személy, egy valóságos ember kezében összpontosul, aki a törvények értelmében egymaga rendelkezhetik vele. Ezt az embert nevezik monarchának vagy királynak.

Szöges ellentétben a többi kormányzati rendszerrel, ahol valamely kollektív lény szerepel úgy, mintha egyén volna, itt valamely egyén szerepel úgy, mintha kollektív lény volna; s így a morális egység, mely a fejedelmet teszi, egyszersmind fizikai egység is, és természettől magában foglalja mindazokat a képességeket, amelyeket a törvény annyi erőfeszítés árán egyesít a kollektív lényben.

Így a népakarat, a fejedelem akarata, az állam közhatalma és a kormányzat különös hatalma mind ugyanannak az indítéknak engedelmeskedik, ugyanaz a kéz mozgatja a gépezet minden alkatrészét, minden ugyanazt a célt követi, nincsenek egymást kölcsönösen megsemmisítő, ellentétes mozgások, és lehetetlen olyan alkotmányt elképzelni, amelyben kisebb erőfeszítéssel nagyobb hatást érhetnének el. Valahányszor a monarchára gondolok, Arkhimédész jut az eszembe, amint nyugodtan ül a parton, és fáradság nélkül vízre bocsát egy nagy hajót, mert az ügyes uralkodó is hatalmas államokat kormányoz a dolgozószobájából, s mindent mozgásban tart, miközben ő maga mintha mozdulatlan lenne.

De nemcsak erősebb kormányzat nincs a monarchikus kormányzatnál, olyan kormányzat sem létezik, ahol a különös akarat nagyobb úr lenne és könnyebben fölébe kerekednék a többi akaratnak. Igaz, minden ugyanarra a célra irányul, de ez a cél nem a közjólét, s a közigazgatás ereje is állandóan az állam java ellen fordul.

A királyok korlátlan uralmat akarnak, s messze távolból kiáltják oda nekik, hogy a legjobb szeretetet ébreszteni népeikben maguk iránt, ha el akarják érni céljukat. Nagyon szép elv, s bizonyos tekintetben nagyon igaz is. De sajnos az udvarokban mindig gúnyt űznek belőle. Kétségkívül nincs nagyobb hatalom, mint az, amely a nép szeretetéből táplálkozik; de az ilyen hatalom bizonytalan és feltételekhez kötött, a fejedelmek soha nem fogják beérni vele. A legjobb királyok is azt akarják, hogy gonoszak lehessenek, ha úgy tetszik nekik, és mégse szakadjon vége uralmuknak. Hiába mondja egy politikai prédikátor,[36] hogy a nép ereje a királyok ereje, s így a királyoknak legfőbb érdekük, hogy a nép virágozzék, hatalmas és félelmetes legyen: az uralkodók nagyon jól tudják, hogy ez nem igaz. Az ő személyes érdekük elsősorban az, hogy a nép gyenge és nyomorult legyen, és soha ne fordulhasson szembe velük. Elismerem, ha az alattvalók mindig tökéletesen meghódolnának, a fejedelem érdeke az volna, hogy a nép hatalmas legyen, mert ez a hatalom az övé volna, és félelmet ébresztene vele szemben a szomszédaiban. De mivel ez csak másodlagos és alárendelt érdeke, s mivel a két feltevés nem fér össze egymással, ezért természetes, hogy a fejedelmek mindig azt az elvet tartják előbbre valónak, amelyik a legközvetlenebbül hasznos számukra. Ez az, amire Sámuel olyan nyomatékosan emlékeztette a zsidókat,[37] ez az, amit Machiavelli olyan világosan kimutatott. Színleg a királyokat tanította, de valójában a népnek szolgált nagy okulására. Machiavelli *Fejedelme* a republikánusok könyve.[38]

Az általános arányok tárgyalásakor azt találtuk, hogy a monarchia csak a nagy államoknak felel meg, s ugyanezt fogjuk találni akkor

is, ha önmagában vesszük szemügyre. Minél nagyobb a közhivatalnokok száma, annál kisebb lesz, annál inkább közelít az egyenlőséghez a fejedelem és az alattvalók közötti arány; a demokráciában ez az arány egyenlő eggyel, azaz maga az egyenlőség. Az arány növekszik, ha a kormányzat kisebbé válik, s akkor lesz a *lehető legnagyobb*, amikor a kormányzat egyetlen személy kezébe kerül. De akkor túlságosan nagy a távolság a fejedelem és a nép között, s az állam minden összetartó köteléket nélkülöz. Hogy ez ne legyen így, ahhoz közvetítő rendekre van szükség: hercegekre, főrendekre, nemesekre. Márpedig egy kis államban semmi ilyesminek nincs helye; romlásba döntik a rangfokozatok.

De ha a nagy államokat nehéz jól kormányozni, még sokkal nehezebb jól kormányozni őket, ha egyetlen emberre hárul a kormányzás feladata, s mindenki tudja, mi történik, ha a király helyettesekkel veszi körül magát.

Van egy alapvető és elkerülhetetlen fogyatékossága a monarchikus kormányzatnak, amely miatt mindig elmarad a köztársasági kormányzat mögött. Nevezetesen, az utóbbiban a közakarat csaknem mindig felvilágosult és hozzáértő embereket emel a vezető tisztségekbe, akik becsülettel végzik dolgukat, míg azok, akiknek a monarchiában sikerül felkapaszkodniuk, többnyire kis ügyeskedők, kis csirkefogók, kis cselszövők, csekély tehetségük elegendő ahhoz, hogy az udvarban magas állásba jussanak, de mihelyt bejutottak oda, már csak arra szolgál, hogy a nyilvánosság előtt felfedje ostobaságukat. A nép sokkal kevésbé téved e választás terén, mint a fejedelem, s az igazán érdemdús ember csaknem olyan ritka a miniszteri székben, mint az ostoba tökfilkó a köztársasági kormányzat élén. De ha valamilyen szerencsés véletlen folytán vezetésre termett ember kezébe kerül a monarchia kormányrúdja, általános meglepetést okoz, hogy mennyi erőforrást lehet még találni az államban, bár a temérdek gazfickó már-már a tönk szélére juttatta, s az ilyen államférfi korszakot teremt az ország történetében.[39]

A monarchikus államot nem lehet jól kormányozni, ha nagysága vagy kiterjedése nem áll arányban annak a személynek a képességeivel, aki kormányoz. A hódítás könnyebb dolog a kormányzásnál. Megfelelő emelőkar segítségével egy ujjunkkal kimozdíthatjuk a világot sarkaiból; de hogy megtartsuk a világot, ahhoz egy Herkules vállaira volna szükség. Bármilyen kicsi az állam, a fejedelem csaknem mindig túlságosan kicsiny hozzá. De ha, megfordítva, úgy áll a dolog, hogy az állam túlságosan kicsi az uralkodó számára, ami igen ritkán fordul elő, a kormányzat akkor is rossz lesz, mert az uralkodó mindig nagy terveket sző, megfeledkezik a nép érdekeiről, s nem kevesebb szerencsétlenséget hoz alattvalóira azzal, hogy visszaél túlságosan nagy tehetségével, mint a korlátolt uralkodó azzal, hogy híján van a tehetségnek. Szinte arra volna szükség, hogy valahányszor új király lép a trónra, a királyság határai kiterjedjenek vagy összezsugorodjanak, a fejedelem tehetségéhez mérten; míg a szenátus tehetsége állandóbb nagyság, s ezért a közigazgatás nem romlik, bárha az állam határai változatlanok maradnak is.

Az egyeduralom legkézenfekvőbb hátránya az, hogy hiányzik a folyamatos utódlás, ami a másik két esetben biztosítja a kormányzat megszakítás nélküli működését. Ha meghal a király, újat kell választani; a királyválasztás veszedelmes szünetet teremt, viharokat kavar és – hacsak a polgárok nem olyan önzetlenek, nem olyan feddhetetlenek, amilyenek e kormányzat alatt egyáltalán nem lehetnek – ármányt, megvesztegetést hoz magával. Nehezen elképzelhető, hogy az, akinek az állam eladta magát, ne adja el újfent az államot, és ne a gyengéken vegyen kárpótlást azért a pénzért, amit a hatalmasok kicsikartak belőle. Előbb-utóbb minden megvásárolhatóvá válik az ilyen közigazgatási rendszerben, s a királyok uralma alatti béke rosszabb lesz, mint az interregnum belvillongásai.

Mi történik e bajok megelőzésére? Valamely család örökletes birtokává teszik a koronát és megállapítják az utódlás rendjét, ami kizárja, hogy a király halálakor bármiféle vita támadjon. Azaz a

régenség hátrányaival váltják föl a királyválasztás hátrányait, fölébe helyezvén a látszólagos nyugalmat a bölcs közigazgatásnak, és inkább azt kockáztatják, hogy gyermekek, szörnyetegek, gyengeelméjűek uralkodjanak, mint azt, hogy vitába bonyolódjanak a jó király megválasztása fölött. Nem számolnak vele, hogy amikor az előbbi megoldás kockázatát vállalják, ezzel csaknem teljesen maguk ellen fordítják a szerencsét. Nagyon okosan válaszolt az ifjú Dionüsziosz, amikor atyja, szemére vetvén valamely szégyenletes cselekedetét, azt kérdezte tőle: Ilyen példát mutattam-e neked? Ah, felelé az ifjú, csakhogy a te atyád nem volt ám király.

Minden oda hat, hogy sem ész, sem igazságérzet ne jusson a parancsolásra nevelt embereknek. Azt mondják, nagy gondot fordítanak rá, hogy az ifjú herceget megtanítsák az uralkodás művészetére, de semmi jele, hogy ez a tanítás hasznára válnék. Helyesebb volna azon kezdeni, hogy az engedelmeskedés művészetére tanítják meg. A legnagyobb királyok, akiket csak a történelem ismert, egyáltalán nem uralkodásra neveltettek: olyan tudomány ez, amelyet annál kevésbé tud az ember, minél többet tanulja, s amelyet jobban megtanul engedelmeskedés, mint parancsolás közben. *Nam utilissimus idem ac brevissimus bonarum malarumque rerum delectus, cogitare quid aut nolueris sub alio Principe aut volueris.**

E következetlenség egyik folyománya, hogy a királyi kormányzat állhatatlan; hol ilyen, hol meg olyan módon gyakorolja a hatalmat, az uralkodó fejedelem vagy a nevében uralkodó emberek jellemétől függően, és nem tarthat ki sokáig valamely változatlan cél, sem valamilyen következetes magatartás mellett. E változékonyság miatt az állam egyik elvtől, egyik tervtől a másikig hányódik, ami nem fordul elő más kormányzatokban, ahol a fejedelem mindig ugyanaz. Azt is beláthatjuk, hogy az udvarban ugyan általában véve több a ravaszság, a szenátusban azonban több a bölcsesség, s a köz-

* Tacit. *hist.* L. I.[40]

társaságok több kitartással és következetesebben haladtak céljuk felé, míg a minisztériumokban végbemenő forradalmak az államban is forradalmat idéznek elő, mivel valamennyi miniszter és csaknem valamennyi király azt az elvet követi, hogy mindenben az ellenkezőjét tegye, mint amit az elődje tett.

Ebben a következetlenségben leli magyarázatát az a szofizma is, amely oly igen közel áll az udvari politikai írók szívéhez. Nevezetesen, nem elég, hogy a polgári kormányzatot a családi kormányzathoz, s a fejedelmet a családatyához hasonlítják – ezt a tévedést már megcáfoltuk –, hanem ezt az elöljárót még bőkezűen fel is ruházzák mindazon erényekkel, amelyekre szüksége volna, és felteszik, hogy a fejedelem mindig olyan, amilyennek lennie kellene. Ha elfogadjuk ezt a feltevést, úgy természetesen minden más kormányzatnak fölébe kell helyeznünk a királyságot, mert kétségkívül ez a legerősebb, és mert ahhoz, hogy egyben a legjobb is legyen, csupán arra van szüksége, hogy a testületi akarat jobban megfeleljen az általános akaratnak.

Platón szerint* már az is ritkaság, hogy valaki királynak születik, és hányszor fordul vajon elő, hogy a szerencse összejátszik a természettel, és meg is koronázzák az illetőt? S ha a királyi nevelés óhatatlanul megrontja a növendéket, mit remélhetünk akkor az olyan emberek sorától, akiket arra neveltek, hogy uralkodjanak? Tehát szándékos visszaélést követ el, aki összekeveri a királyságot a királlyal. Hogy lássuk, mi a királyság önmagában véve, azt kell megvizsgálnunk, hogy milyen a korlátolt vagy rosszindulatú fejedelmek alatt; mert a fejedelem vagy már akkor ilyen, amikor trónra lép, vagy a trónon válik ilyenné.

Ezek a nehézségek nem kerülték el szerzőink[42] figyelmét, de nem is ejtették zavarba őket. A bajt úgy lehet orvosolni, mondják, ha az alattvalók zokszó nélkül engedelmeskednek. Isten haragjában

* In *Civili*.[41]

teremti a rossz királyságokat; úgy kell elviselni őket, mint az ég büntetését. Épületes beszéd, csakugyan; de nem tudom, nem illik-e jobban a templomi szószékhez, mint a politikai írók könyveihez. Mit szóljunk az olyan orvoshoz, aki csodát ígér, de egész művészete abban áll, hogy türelemre inti betegét? Jól tudjuk, hogy el kell szenvedni a rossz kormányzatot, ha már megvan; a kérdés inkább az, hogyan találhatnánk jobbat.

VII. FEJEZET

A vegyes kormányzatokról

A szó igazi értelmében nem is létezik egyszerű kormányzat. Az államfőnek szüksége van alárendelt elöljárókra; a népi kormányzatnak szüksége van államfőre. Így a végrehajtó hatalom megoszlása minden esetben magában foglalja a sok elöljáró, illetve a kevés elöljáró fokozatait, azzal a különbséggel, hogy hol a sok elöljáró függ a kevéstől, hol a kevés a soktól.

Néha egyenlően osztozkodnak a hatalmon; akár azért, mert az alkotó részek kölcsönösen függnek egymástól, mint Anglia kormányzatának esetében, akár azért, mert jóllehet valamennyi rész hatalma független, de tökéletlen is, mint Lengyelországban.[43] Az utóbbi forma rossz, mert a kormányzat nem egységes, s az államot nem tartja össze semmi.

Melyik a jobb, az egyszerű vagy a vegyes kormányzat? A politikai írók erősen vitatják a kérdést; de a válasz csak az lehet, amit az imént valamennyi kormányzati formáról mondottam.

Az egyszerű kormányzat önmagában véve jobb, pusztán azért, mert egyszerű. De amikor a végrehajtó hatalom nem eléggé függ a törvényhozó hatalomtól, amikor a fejedelem és a főhatalom közötti arány nagyobb a nép és a fejedelem közötti aránynál, akkor ezt az aránytalanságot a kormányzat megosztásával kell helyreigazí-

tani, mert így a kormányzat részei külön-külön nem rendelkeznek kisebb hatalommal az alattvalók fölött, de megosztottságuk következtében együttesen kevésbé lesznek erősek a főhatalommal szemben.

Ezt a bajt úgy is meg lehet előzni, hogy köztes hatóságokat létesítenek, amelyek nem bontják meg a kormányzat egységét, csupán arra szolgálnak, hogy kiegyensúlyozzák a két hatalom viszonyát és megóvják azok egymással szembeni jogait. Ez esetben a kormányzat nem vegyes, hanem mérsékelt természetű.

Hasonló módon lehet segíteni az ellenkező bajon is: ha a kormányzat túlságosan lagymatag, hatóságokat lehet teremteni, hogy cselekvésre sarkalljuk. Ez történik minden demokráciában. Az első esetben azért osztják meg a kormányzatot, hogy gyengítsék, a másodikban azért, hogy erősítsék, mert a legnagyobb erő és a legnagyobb gyengeség egyaránt az egyszerű kormányzatok sajátja, míg a vegyes formák közepes erőt nyújtanak.

VIII. FEJEZET

Nem minden kormányzati forma felel meg minden országnak

A szabadság nem virágzik minden éghajlaton, s így nem minden nép nyerheti el. Minél többet elmélkedünk Montesquieu e tétele fölött,[44] annál inkább ráeszmélünk, hogy milyen igaz. Minél jobban vitatják, annál több alkalmat adnak rá, hogy újabb bizonyítékokkal támasszuk alá.

A nyilvános testület a világ minden kormányzatában csak fogyaszt, de semmit sem termel. Honnan veszi hát az elfogyasztott dolgokat? Tagjainak munkájából. Az egyén fölös javai teszik a köz szükséges javait. Amiből az következik, hogy a polgári állapot csak annyiban létezhet, amennyiben az emberi munka hozama meghaladja az emberek szükségleteit.

De ez a többlet nem ugyanakkora a föld valamennyi országában. Számos országban igen jelentős, másutt közepes, megint másutt semmi, és megint csak másutt a semminél is kevesebb. Ez az arány attól függ, hogy mennyire termékeny az éghajlat, milyen munkát igényel és milyen fajta terményeket ad a föld, hogy mekkora erőt képvisel a lakosság, mekkora fogyasztásra van szüksége, és számos más hasonló viszonytól, amelyeknek együttes hatása határozza meg.

Másfelől nem minden kormányzat természete egyforma; az egyik többet, a másik kevesebbet emészt föl, s a különbségek alapja az a másik elv, hogy a közterhek annál súlyosabbak, minél jobban eltávolodnak forrásuktól. Nem az adó nagyságán kell lemérnünk ezt a megterhelést, hanem azon az úton, amelyet az adónak meg kell tennie, hogy visszajusson azoknak a kezébe, akiktől kiindult. Amíg a körforgás gyors és jól szervezett, mindegy, hogy keveset vagy sokat fizetnek-e; a nép mindig gazdag, s a kincstár mindig rendben van. Ellenben bármilyen keveset ad is a nép: ha ez a kevés nem tér vissza hozzá, a folytonos adófizetés hamarosan kimeríti; az állam sohasem gazdag, a nép mindig koldusszegény.

Ebből az következik, hogy minél nagyobb a távolság a kormányzat és a nép között, annál terhesebb lesz a járandóság fizetése; s így a nép a demokráciában viseli a legkisebb terheket, az arisztokráciában már nagyobb terhek nehezednek rá, a legnagyobb súlyt pedig a monarchiában cipeli. A monarchia tehát csak igen jómódú nemzeteknek, az arisztokrácia a gazdagságra és nagyságra közepes államoknak, a demokrácia pedig a kis és szegény államoknak felel meg.

Minél többet elmélkedünk a dologról, annál inkább úgy fogjuk találni, hogy a szabad és a monarchikus államok különbsége a következő. Az előbbiekben minden a köz javát szolgálja; az utóbbiakban a köz és a magánszemélyek ereje fordított arányban áll, egyik a másik meggyengülése árán növekszik. Végül a zsarnokság, nemhogy azért kormányozná az alattvalókat, hogy boldoggá tegye, inkább nyomorulttá teszi, hogy kormányozhassa őket.

Ezek hát a természetes okok, amelyeknek alapján minden éghajlaton meg lehet határozni, hogy milyen kormányzati formához vezet az éghajlat, sőt azt is meg lehet mondani, hogy milyen fajta lakosok élnek alatta. A hálátlan, meddő vidékek, ahol a termés nem éri meg a ráfordított munkát, műveletlenek és elhagyatottak maradnak, vagy csak vademberek népesítik be őket. Az olyan vidékeket, ahol az emberi munka csak a legszükségesebbet állítja elő, barbár népek lakják, s itt nincs mód semminemű államalkotásra. Ahol a munka fölötti terméstöbblet közepes nagyságú, az a vidék felel meg a szabad népeknek. Ahol a bőségesen rendelkezésre álló termékeny föld kevés munka után sok terményt ad, az a vidék monarchikus kormányzatot kíván, hogy a fejedelmi fényűzés felemészsze az alattvalók túlságos fölöslegeit, mert jobb, ha a többletet a kormány használja fel, mint ha a magánszemélyek eltékozolják. Vannak kivételek, tudom; ám ezek is csak a szabályt erősítik, amennyiben előbb-utóbb forradalmakhoz vezetnek, s így visszaállítják a dolgok természetes rendjét.

Minden esetben meg kell különböztetni az általános törvényeket a különös okoktól, amelyek a törvények hatását módosíthatják. Még ha délen csupa köztársaság lenne, északon pedig csupa despotikus állam, akkor is igaz maradna, hogy az éghajlat hatásánál fogva a despotizmus a meleg országoknak, a barbárság a hideg országoknak, a jó államberendezkedés pedig a közbeeső vidékeknek felel meg. Persze belátom, lehetséges, hogy valaki magáévá teszi az elvet, de vitatkozik alkalmazásáról: azt mondhatja, hogy vannak hideg, de igen termékeny és déli, de teljesen meddő vidékek. De ez a tény csak annak okoz nehézséget, aki nem vizsgálja meg a dolgot minden vonatkozásában. Számításba kell venni, mint már mondottam, a munka, az erők, a fogyasztás stb. arányait is.

Tegyük fel, hogy két egyenlő arányú földterület közül az egyik öt, a másik tíz egységet terem. Ha az elsőnek a lakói négy egységet fogyasztanak, a másodiknak a lakói pedig kilencet, akkor az első

hozam többlete egyötöd lesz, a másodiké pedig egytized. A két többlet aránya tehát a fordítottja a hozamok arányának: az a terület, amelyik csak öt egységet hoz, kétszer akkora fölösleget fog adni, mint az, amelyik tízet.

De szó sincs kétszeres hozamról, s nem hiszem, hogy lenne valaki, aki azt merné állítani, hogy a hideg országok hozama legalább egyenlő a meleg országok hozamával. Mindazonáltal tegyük föl, hogy az; tegyünk egyenlőségjelet, ha úgy tetszik, Anglia és Szicília, Lengyelország és Egyiptom közé. Még délebbre Afrikát és Indiát találjuk, még északabbra nem találunk semmit. Hogy a hozam egyenlő legyen, milyen különbségnek kell fennállnia a földművelésben? Szicíliában elegendő egy kicsit megkaparni a földet; de menynyi munkával kell megművelni Angliában! Márpedig ott, ahol több kézre van szükség ugyanakkora terméshez, okvetlenül kisebb lesz a fölösleg.

Vegyük tekintetbe továbbá, hogy ugyanannyi ember sokkal kevesebbet fogyaszt a meleg országokban. Az éghajlat azt kívánja az emberektől, hogy legyenek mértékletesek, ha egészségben akarnak élni: az európaiak, akik megpróbálják fenntartani otthoni életmódjukat, mind vérhasban és gyomorbántalmakban pusztulnak el. *Húsevő állatok, farkasok vagyunk,* mondja Chardin, *az ázsiai népekkel összehasonlítva. Egyesek azzal magyarázzák a perzsák mértékletességét, hogy országukban alacsony fokon áll a földművelés; én, ellenkezőleg, azt hiszem, hogy országuk terméshozama azért kisebb, mert a lakosságnak kevesebbre van szüksége. Ha az emberek igénytelensége az általános ínség következménye volna,* folytatja ez a szerző, *akkor csak a szegények ennének keveset, márpedig mindenki keveset eszik, és minden tartományban a vidék termékenységétől függően ennének többet vagy kevesebbet az emberek, márpedig ugyanaz a mértékletesség uralkodik az egész királyságban. Nagyon büszkék az életmódjukra; azt mondják, elég az arcszínüket nézni, hogy észrevegyük, mennyivel egészségesebben élnek, mint a keresztények. És csakugyan,*

a perzsák arcszíne egyenletes, bőrük szép, finom és sima, míg alattvalóik, az európai módra élő örmények arcszíne durva, rezes, testük pedig kövér és nehézkes.[45]

Minél jobban közeledünk az egyenlítőhöz, annál igénytelenebbek a népek. Húst szinte nem is esznek; rendes táplálékuk a rizs, a kukorica, a kuszkusz, a köles meg a kasszava. Indiában embermilliók élnek, akiknek napi fogyasztása egy krajcárba sem kerül. Európában is azt látjuk, hogy számottevő különbség van az északi és a déli népek étvágya között. Egy spanyol nyolc napig élne egy német ebédjéből. Azokban az országokban, ahol az emberek falánkabbak, a fényűzés is a fogyasztási cikkek felé fordul. Angliában hústól roskadozó asztalok a fényűzés jelvényei; Olaszországban édességgel és virággal fogadják a vendéget.

Hasonló különbségeket mutat a fényűzés a ruházkodás terén is. Olyan éghajlaton, ahol az évszakok gyorsan és szertelenül váltogatják egymást, jobb és egyszerűbb öltözékeket viselnek; ahol viszont csak a cicomázkodás kedvéért öltözködnek, ott inkább a csillogásra törekszenek, mint a célszerűségre, s a ruha maga is fényűzési cikknek számít. Nápolyban nap mint nap láthatunk arannyal hímzett ujjasban, de harisnya nélkül sétálni embereket a Posilipón. Ugyanígy áll a dolog az épületekkel; mindent a külső pompára fordítanak, ha nem kell félni az időjárás viszontagságaitól. Párizsban, Londonban meleg és kényelmes lakóházakat építenek. Madridban felséges szalonok vannak, de az ablakok nem csukhatók, és minden szállás valóságos patkányfészek.

A táplálék sokkal zamatosabb és tartalmasabb a meleg országokban; ez a harmadik különbség okvetlenül hatást gyakorol a másodikra is. Miért esznek annyi zöldséget Olaszországban? Mert ott jó, tápláló és rendkívül ízletes a zöldség. Franciaországban, ahol csak vízzel nevelik, a zöldség egyáltalán nem tápláló, és az étkezésnél alig jön számításba. Pedig nem foglal el kisebb földterületet, és művelése legalább annyi fáradságba kerül. Tapasztalatból tudjuk,

hogy a Berberföldön termesztett búza, jóllehet egyébként rosszabb minőségű a francia búzánál, sokkal több lisztet ad, de a francia búza is többet ad az északinál. Amiből arra következtethetünk, hogy általában hasonló fokozatosság figyelhető meg, ahogy az egyenlítőtől az Északi-sark felé közelítünk. Nos hát, nem nyilvánvaló hátrány-e, ha ugyanakkora terméshozam kisebb mennyiségű táplálékot tartalmaz?

Mindeme különböző megfontolásokat kiegészíthetem még egy észrevétellel, amely az előbbiekből következik és megerősíti azokat: a meleg országok kisebb lakossággal is megvannak, mint a hideg országok, és nagyobb lakosságot volnának képesek eltartani, ami kétszeres fölösleget eredményez és megint csak a despotizmusnak kedvez. Minél nagyobb földfelszínen oszlik el ugyanaz a lakosság, annál nehezebb lesz fellázadnia, mert nem tudja gyorsan és titokban összehangolni cselekedeteit, és mert a kormányzat mindig könnyűszerrel leleplezheti a terveket és elvághatja az összeköttetést. De minél sűrűbben lakja az országot a nép, annál kevésbé bitorolhatja a kormányzat a főhatalom jogait: a vezetők éppolyan biztonságban tárgyalnak szobájukban, mint a fejedelem a maga tanácsában, s a tömeg éppolyan gyorsan összegyűlik a köztereken, mint a csapatok a laktanyákban. A zsarnoki kormányzat előnye tehát abban rejlik, hogy nagy távolságra képes hatni. Ereje, akár az emelőkaré, a távolsággal együtt nő, csupán támpontokra kell szert tennie.* A nép ereje viszont csak összpontosítva hat; elpárolog és odavész, mihelyt kiterjed, akár a földön elszórt puskaporé, amely csak szemről szemre fog tüzet. Így hát a legritkábban lakott vidékek kedveznek a leginkább a zsarnokságnak: csak a sivatagban urak a fenevadak.

* Ez nem mond ellent annak, amit korábban, a Második könyv IX. fejezetében mondottam a nagy államok hátrányairól; mert ott a kormányzatnak a saját tagjai fölötti hatalmáról volt szó, most pedig az alattvalókkal szembeni erejéről beszélek. Az országban szétküldött hivatalnokai megannyi támpont, amelynek segítségével a távolból hat a népre, de olyan támpontjai nincsenek, amelyek segítségével magukra a hivatalnokokra tudna hatni. Így minél hosszabb az emelő, annál gyengébb az egyik esetben, és annál erősebb a másikban.

A jó kormányzat ismertetőjeleiről

Ha tehát azt kérdezik, hogy önmagában véve melyik a legjobb kormányzat, úgy a kérdés éppoly megoldhatatlan, mint amilyen pontatlan: vagy ha úgy tetszik, éppen annyi jó megoldása lesz, ahányféle abszolút és viszonylagos helyzete lehet a népeknek.

De ha azt kérdeznék, hogy milyen ismertetőjelről állapíthatjuk meg, hogy egy bizonyos nép jó vagy rossz kormányzat alatt él, az egészen más volna; ezt a kérdést meg lehet válaszolni.

Mindazáltal nem válaszolják meg, mert mindenki a maga módján akarja megválaszolni. Az alattvalók a közrendet dicsérik, a polgárok a magánszemélyek szabadságát; az egyik ember a vagyon biztonságát tartja előbbre valónak, a másik a személyekét; az egyik úgy véli, hogy a legszigorúbb kormányzat a legjobb, a másik azt állítja, hogy a legszelídebb; ez azt akarja, hogy bűnhődjenek a bűnösök, az, hogy előzzék meg a bűntetteket; az egyik célszerűnek tartja, ha az állam félelmet ébreszt szomszédaiban, a másik jobb szeretné, ha amazok nem is törődnének vele; az egyik már elégedett, ha forog a pénz, a másik azt kívánja, hogy a népnek legyen mit ennie. De ha ezekben a dolgokban és a többi hasonló kérdésben megegyeznének is, vajon előbbre jutottak-e? A morális mennyiségeknek nincs pontos mértéke, ha egyetértenek is abban, hogy melyek az ismertetőjegyek, hogyan állapodhatnak meg a mértékükre vonatkozóan?

Pedig van egy igen egyszerű ismertetőjegy, s mindig csodálkozom rajta, hogy nem ismerik föl, vagy olyan rosszhiszeműek, hogy kételkednek benne. Mi a politikai társulás célja? Tagjainak fennmaradása és jóléte. És mi a legbiztosabb jele, hogy fennmaradnak és jólétben élnek? A népesség nagysága és gyarapodása. Ne keressétek hát másutt ezt az olyannyira vitatott ismérvet. Ha a többi feltétel mind egyforma, úgy kétségkívül az a kormányzat a legjobb, mely

alatt a polgárok külső utánpótlás, honosítás és gyarmatosítás nélkül is gyorsabban sokasodnak és szaporodnak; a legrosszabb pedig az a kormányzat, mely alatt a nép elapad és kihal. Számok tudói, most rajtatok a sor: számoljatok, mérjetek, hasonlítgassatok.*

X. FEJEZET

A kormányzat visszaéléseiről és arról a hajlamról, hogy elfajuljon

Miként a különös akarat is folyvást az általános akarat ellen dolgozik, úgy a kormányzat is szüntelen erőfeszítéseket tesz a főhatalom megcsorbítására. Minél nagyobbak ezek az erőfeszítések, annál

* Ugyanennek az elvnek az alapján kell megítélnünk azt a kérdést is, hogy milyen évszázadok a legkedvezőbbek az emberi nem boldogulására nézve. Túlságos csodálattal adóztak azoknak a századoknak, amelyekben virágzott az irodalom és a művészet, de nem tekintettek be e századok műveltségének titkos indítékaiba és nem vették szemügyre a műveltség végzetes következményeit. *Idque apud imperitos humanites vocabatur, cum pars servitutis esset.*[46] Hát sosem látjuk meg a könyvekben álló szép elvek mögött a durva érdeket, amely a szerzőt megszólalásra bírja? Nem, bármit mondanak is, ha egy ország csupa csillogás, de közben elnéptelenedik, nem igaz, hogy abban az országban minden rendben megy; s ha egy költő százezer frank járadékot élvez, attól még százada nem feltétlenül a legjobb minden évszázad közül. Nem a látszólagos nyugalmat és a főemberek biztonságát kell nézni, hanem az egész nemzet és kivált a legszámosabb rendek jólétét. A jégeső kárt tehet néhány járásban, de ínséget ritkán okoz. A zendülések, polgárháborúk sok főembert megrémítenek, de nem ezek a nép valódi szenvedéseinek okai: a nép akár lélegzetvételnyi szünethez is juthat, míg azon folyik a marakodás, hogy ki zsarnokoskodjék fölötte. Valóságos jóléte vagy nyomorúsága állandó helyzetéből fakad; amikor mindenki iga alatt nyög, akkor indul minden romlásnak, akkor pusztítanak kedvükre a főemberek. *Ubi solitudinem faciunt, pacem appellant.*[47] Midőn a hatalmasok közti marakodás lázban tartotta Franciaországot, és Párizs érseki helynöke[48] tőrrel a kabátja alatt ment a parlamentbe, Franciaország népe mindazáltal tisztes és szabad jólétben, boldogan élt és sokasodott. Görögország valaha a legkegyetlenebb háborúk közepette virágzott; patakokban folyt a vér, de az egész országot sűrűn lakták az emberek. *Úgy látszik*, írja Machiavelli, *hogy a gyilkosságok, száműzetések, polgárháborúk közepette köztársaságunk csak még hatalmasabbá vált; polgárainak erénye, erkölcsei, függetlensége nagyobb erőt kölcsönöztek neki, mint amennyire a belvillongások meggyöngíthették. Némi felindulás csak fokozza a lelki erőt, s a fajta nem annyira békében, mint inkább szabadságban virágzik.*[49]

több kár esik az alkotmányban; s mivel nem létezik más testületi akarat, amely szembeszegülne a fejedelem akaratával és ellensúlyozná azt, ezért a fejedelem előbb-utóbb maga alá gyűri a főhatalmat és megszegi a társadalmi szerződést. Ez az az elkerülhetetlen belső kór, amely a születés pillanatától kezdve pusztítja a politikai társadalom szervezetét, miként az emberi szervezetet az öregség meg a halál.

A kormányzat általában kétféleképpen fajulhat el; nevezetesen, ha összezsugorodik, vagy ha az állam felbomlik.

A kormányzat összezsugorodik, amikor a többség kezéből a kisebbség kezébe megy át, azaz a demokráciából arisztokráciába, az arisztokráciából pedig királyságba. Természetétől fogva hajlik rá, hogy bejárja ezt az utat.* Ha visszatérne a kisebbség kezéből a több-

* A velencei köztársaság lassú kialakulása és fejlődése a lagúnák között figyelemre méltó példával szolgál erre a változásra, s igencsak meglepő, hogy több mint ezerkétszáz év után a velenceiek még mindig a második szakasznál tartanak, amely 1198-ban, a *Serrar di Consiglió*-val vette kezdetét.[50] A mi a régi hercegeket illeti, akik miatt meg szokták szólni Velencét, nos, bármit mondjon róluk a *Squitinio della libertà veneta*,[51] bizonyítást nyert, hogy ezek nem gyakorolták a főhatalmat.

Előre látom az ellenvetést: a római köztársaság fejlődése, fogják mondani, az ellenkező irányban haladt, a monarchiától az arisztokrácia, az arisztokráciától pedig a demokrácia felé. Távol áll tőlem, hogy magamévá tegyem ezt a felfogást.

Romulus eredeti műve valamilyen vegyes kormányzat volt, mely tüstént zsarnoksággá fajult. Különös okoknál fogva ez az állam idő előtt odaveszett, miként az újszülöttel is előfordul, hogy meghal, mielőtt elérné a férfikort. Valójában a Tarquiniusok elűzésével született meg a köztársaság. De eleinte még nem nyert szilárd alakot, mert félmunkát végeztek és nem törölték el a patríciusok rendjét. Ily módon az örökletes arisztokrácia, minden törvényes közigazgatás leggyorsabbika, változatlanul harcban állt a demokráciával, a kormányzati forma bizonytalan és ingatag maradt és – miként Machiavelli bebizonyította[52] – csak a néptribunusi intézmény bevezetésével szilárdult meg. Csak akkor jött létre igazi kormányzat és igazi demokrácia. A nép most már nemcsak a főhatalmat gyakorolta, hanem az elöljárói és a bírói hatalmat is; a szenátus alárendelt hatósággá vált, az volt a feladata, hogy mérsékelje és összefogja a kormányzatot; maguk a konzulok pedig, bárha patríciusok, legfőbb elöljárók s háborúban teljhatalmú hadvezérek voltak is, Rómában csupán a népgyűlés elnökeinek tisztét töltötték be.

Ettől fogva a kormányzat kezdte természetes hajlamát követni, s határozottan közeledett az arisztokrácia felé. Mivel a patríciusok rendje mintegy önmagától megszűnt, az arisztokráciát nem a patríciusok alkották, mint Velencében és Genfben, hanem a szenátus tagjai – patríciusok és plebejusok –, sőt néptribunusok is,

ség kezébe, úgy azt mondhatnók, hogy kiterjed, de ebben a fordított irányban lehetetlen haladnia.

Valóban: a kormányzat csak akkor változtat formát, amikor a gépezet elhasználódása olyannyira meggyengíti, hogy immár nem képes változatlanul fennmaradni. Nos, ha még ki is terjedne és így meglazulnának eresztékei, úgy minden erejének vége volna, s még kevésbé lenne mód fennmaradnia. Ha tehát a gépezet enged, szorosabbra kell húzni a csavarokat, különben romba dől az állam, amelyet mozgásban tart.

Az állam felbomlása két esetben következhetik be.

Először akkor, ha a fejedelem immár nem a törvények szerint igazgatja az államot és bitorolja a főhatalmat. Ilyenkor számottevő változás megy végbe; nevezetesen, nem a kormányzat, hanem az állam zsugorodik össze. Ezt úgy értem, hogy a nagy állam felbomlik, és bensejében létrejön egy másik állam, amely csupán a kormányzat tagjaiból áll, s a nép többi részének már csak ura és zsarnoka. Így abban a pillanatban, hogy a kormányzat kisajátítja a főhatalmat, a társadalmi szerződés érvényét veszti, az egyszerű polgárok visszanyerik természetes szabadságukat, és már csak kényszer hatására, nem kötelességből engedelmeskednek.

Ugyanez történik akkor is, amikor a kormányzat tagjai különkülön bitorolják a hatalmat, holott az csupán a testületet illeti meg, ami nem kisebb törvénysértés, és még nagyobb zűrzavart okoz. Ilyenkor úgyszólván annyi fejedelem van, ahány elöljáró; az állam nem kevésbé megosztott, mint a kormányzat, és elbukik vagy megváltoztatja a formáját.

mihelyt kezdtek tényleges hatalmat bitorolni maguknak. Mert a név mit sem változtat a dolgon, s amikor vezetők kormányoznak a nép helyett, bárhogyan nevezik őket, mindig arisztokráciával van dolgunk.

Az arisztokrácia hibái vezettek a polgárháborúkhoz és a triumvirátushoz. Sulla, Julius Caesar, Augustus igazi monarchák lettek, s végül Tiberius önkényuralma véget vetett az államnak. Róma története nem cáfolja meg, hanem alátámasztja tételemet.

Amikor felbomlik az állam, a kormányzattal való visszaélést, bármilyen természetű legyen, *anarchiának* nevezik. Ezen belül a következő különbséget tehetjük: a demokrácia *okhlokráciává*[53] fajul, az arisztokrácia *oligarchiává;* hozzátenném, hogy a királyság *tirranniává*, de ez az utolsó szó több értelmű és magyarázatot kíván.

A közönséges szóhasználat szerint a tirannus vagy zsarnok olyan király, aki erőszak útján kormányoz, s nem törődik az igazsággal és a törvényekkel. A szó pontos jelentése szerint a tirannus magánszemély, aki magához ragadja a királyi hatalmat, noha nincs joga hozzá. Ebben az értelemben használták a *türannosz* szót a görögök: válogatás nélkül így neveztek minden jó és rossz fejedelmet, akinek a hatalma nem törvényeken alapult.* Így a *zsarnok* és a *bitorló* pontosan ugyanazt jelenti.

Hogy a különböző dolgoknak különböző nevet adjak, *zsarnoknak* hívom azt, aki a királyi hatalmat, és *kényúrnak* azt, aki a főhatalmat bitorolja. A zsarnok törvényellenes módon ragadja magához a kormányzatot, de törvényesen kormányoz, a kényúr fölébe helyezi magát a törvényeknek. Így megeshetik, hogy a zsarnok nem kényúr, de a kényúr mindig zsarnok.

* *Omnes enim et habentur et dicuntur tyranni qui potestate utuntur perpetua, in ea Civitate quae libertate usa est.* Corn. Nep: *Miltiad.*[54] Igaz, Arisztotelész (*Mor. Nicom.* L. VIII. c. 10.)[55] azon az alapon különbözteti meg a zsarnokot a királytól, hogy az előbbi a maga javát tartja szem előtt, míg az utóbbi csakis az alattvalók javát nézi; de először is az összes többi görög szerző többnyire más értelemben használja a zsarnok szót, ami főként Xenophón *Hieron*-jában világos, s azonfelül Arisztotelész megkülönböztetéséből az következnék, hogy a világ kezdete óta még nem volt egyetlen király sem.

A politikai társadalom haláláról

Természettől és elkerülhetetlenül erre hajlanak a legjobban megalkotott kormányzatok. Ha Spárta és Róma elveszett, melyik állam remélheti akkor, hogy örökre fennmarad? Ha tehát tartós intézményeket akarunk létesíteni, ne törekedjünk arra, hogy örökkévaló intézményeket létesítsünk. Ne kísértsük a lehetetlent, és ne áltassuk magunkat azzal, hogy az ember alkotásainak olyan szilárdságot kölcsönözhetünk, amilyennel az emberi dolgok nem rendelkezhetnek, mert így nem juthatunk sikerre.

A politikai társadalom szervezete, akárcsak az emberi szervezet, születésének pillanatától fogva elkezd meghalni, s önmagában hordja pusztulásának okait. De egyik is, másik is többé vagy kevésbé hosszú ideig maradhat fenn. Az ember alkata a természet műve, az állam alkotmánya mesterséges képződmény. Az emberek nem tudják meghosszabbítani életüket, de az állam életét meghosszabbíthatják, amennyire csak lehet, ha az elgondolható legjobb alkotmány szerint rendezik be az államot. Egyszer a jobban megalkotott állam is bevégzi, de később, mint a másik, hacsak valamilyen előre nem látott szerencsétlenség nem okozza korai vesztét.

Az állam életadó elve a főhatalomban rejlik. A törvényhozó hatalom az állam szíve, a végrehajtó hatalom az állam agya, ez hozza mozgásba a különböző részeket. Elképzelhető, hogy az agy megbénul, de az egyén tovább él. Az ember gyengeelméjű lesz, de életben marad; ám mihelyt a szív megszűnik működni, a lény halott.

Nem a törvények tartják életben az államot, hanem a törvényhozó hatalom. A tegnapi törvény ma már nem kötelező, de a hallgatás beleegyezést jelent, s ha a főhatalom nem töröl el egy törvényt, noha megtehetné, az annyi, mintha állandóan megerősítené. Változatlanul akarja mindazt, amiről egyszer kijelentette, hogy akarja, hacsak nem vonja vissza nyilatkozatát.

Miért tiszteljük hát annyira a régi törvényeket? Ugyanezért. Azt kell hinnünk, hogy nem maradtak volna fenn ilyen sokáig, ha nem olyan kiváló, amit a régiek akartak; mert ha a főhatalom nem ismerte volna el újra és újra üdvös voltukat, ezer alkalma lett volna visszavonni őket. Ez hát az oka, hogy jól megalkotott államban a törvények nemhogy veszítenének erejükből, de csak egyre erősebbé és erősebbé válnak; a régi dolgok iránti elfogódottság miatt nap mint nap növekvő tisztelet övezi őket. Ha viszont a törvények ereje hanyatlik, ahogy öregszenek, ez azt bizonyítja, hogy nincs többé törvényhozó hatalom, s az állam immár nem él.

XII. FEJEZET

Hogyan tartja fönn magát a főhatalom?

A főhatalomnak nincs más ereje, mint a törvényhozó hatalom, ezért csakis a törvények útján cselekszik. Mivel azonban a törvények nem egyebek az általános akarat hiteles megnyilatkozásainál, ebből az következik, hogy a főhatalom csak akkor léphet működésbe, amikor a nép egybegyűlt. Egybegyűlt nép – mondják majd –, micsoda agyrém! Ma agyrém, csakugyan, de nem volt az kétezer évvel ezelőtt. És netán megváltozott az emberek természete?

A morális dolgok terén a lehetőség határai nem olyan szűkre szabottak, mint gondolnók. Gyengeségeink, hibáink, előítéleteink húzzák csak szorosra őket. Az alantas lelkek nem hisznek a nagy embereknek; a hitvány rabszolgák gúnykacajban törnek ki a szabadság szó hallatán.

Vegyük szemügyre azt, ami egyszer már volt, s meglátjuk, mi az, ami lehetséges. Nem szólok itt Görögország köztársaságairól, csak a római köztársaságról, mely nagy állam volt, miként Róma is nagy város. Az utolsó adóösszeírás szerint Rómában négyszázezer fegyverforgató polgár lakott, az utolsó népszámlálás szerint pedig

a birodalomnak négymillió polgára volt, nem számítva a leigázott népeket, az idegeneket, a nőket, a gyermekeket, a rabszolgákat.

Azt képzelnők, hihetetlenül nehéz dolog lehetett sűrűn összehívni a hatalmas néptömeget, mely e nagyvárost és környékét lakta. Mégis alig múlt el hét, hogy a római népet ne gyűjtötték volna egybe, méghozzá többször is. A nép nem csupán a főhatalom jogait gyakorolta, hanem a kormányzat jogainak egy részét is. Bizonyos dolgokat maga tárgyalt meg, peres ügyekben ítélkezett, s a köztéren csaknem olyan gyakran jelent meg elöljáró, mint polgár gyanánt.

Ha visszatekintenénk a nemzetek történetének kezdeteire, azt találnók, hogy a legtöbb régi kormányzatban – még a monarchikus kormányzatokban is, amilyen a makedónoké vagy a frankoké volt – léteztek hasonló tanácsok. Akárhogy is, ez az egyetlen kétségbevonhatatlan tény minden nehézséget megválaszol. A létezőről a lehetségesre következtetni, ezt helyes következtetésnek tartom.

XIII. FEJEZET

Folytatás

Nem elég, hogy az egybegyűlt nép a törvénykönyv szentesítése útján egyszer megállapítja az állam alkotmányát. Nem elég, hogy állandó kormányzatot létesít, vagy hogy egyszer s mindenkorra megválasztja az elöljárókat. Előre nem látható események rendkívüli gyűlések egybehívását tehetik szükségessé; de azon túl is szükség van rendes és időszaki gyűlésekre, amelyeket sem eltörölni, sem elnapolni nem lehet, ami annyit tesz, hogy a nép a kitűzött napon a törvény szavára és törvényes módon összegyűlik, anélkül, hogy bármilyen külön felhívásra volna szükség.

De leszámítva ezeket a puszta időpontjuknál fogva jogszerű gyűléseket, minden népgyűlés okvetlenül törvénytelennek, s ami ott történik, semmisnek minősül, ha nem az illetékes hatóság hívja

össze, az előírt formáknak megfelelően, mert maga a gyülekezési felszólítás is csak a törvényből származhatik.

Ami a törvényes gyűlések többé vagy kevésbé sűrű ismétlődését illeti, ez annyi körülménytől függ, hogy nem állíthatunk fel vele kapcsolatban pontos szabályokat. Általánosságban csak annyit mondhatunk, hogy minél erősebb a kormányzat, annál gyakrabban kell a főhatalomnak megmutatkoznia.

Ez talán jó lehet egyetlen város számára, mondhatja valaki, de mit tegyünk, ha egy állam számos várost foglal magában? Osszuk meg a főhatalmat, vagy inkább összpontosítsuk egyetlen városban, a többit pedig rendeljük alá annak az egynek?

Azt válaszolom, hogy sem ezt, sem azt ne tegyük. Először is, a főhatalom egyetlen és egyszerű valami; nem lehet megosztani, hogy meg ne semmisítenék. Másodszor, egy várost, akárcsak egy nemzetet, nem lehet törvényes módon alávetni egy másiknak, mert a politikai társadalom lényege az engedelmeskedés és a szabadság összhangja, s az *alattvaló* és a *főhatalom* szavak az azonosság viszonyában állnak egymással; azonosságuk eszméje a *polgár* szóban foglaltatik.

Továbbá azt válaszolom, hogy sohasem jó több várost egyetlen községben egyesíteni, s aki ilyesmire vállalkozik, az ne kecsegtesse magát azzal, hogy elkerülheti a vállalkozás természetéből fakadó hátrányos következményeket. Nem jó ellenérv a nagy államok fogyatékosságaira hivatkozni olyasvalakivel szemben, aki csak kis államokat akar. De hogyan tehetjük a kis államokat elég erőssé a nagyokkal szemben? Ahogy hajdan a görög városok ellenálltak a nagy királynak, újabban pedig Németalföld és Svájc az ausztriai háznak.

De ha nem lehet az államot a kívánatos korlátok közé szorítani, még mindig marad egy megoldás. Nem szabad megengedni, hogy az államnak fővárosa legyen; székeljen a kormány felváltva minden városban, s az ország rendjei is hol itt, hol ott gyűljenek össze.

Népesítsétek be egyenletesen az állam területét, mindenüvé terjesszétek ki ugyanazokat a jogokat, vigyétek el mindenhová a jólétet és az életet: így lesz az állam egyszerre a legerősebb és a legjobban kormányozott. Ne feledjétek, a városfalak a falusi házak romjaiból épülnek. Valahányszor azt látom, hogy a fővárosban új palota épül, látni vélem, amint egy egész vidéket kalyibákba telepítenek.

XIV. FEJEZET

Folytatás

Mihelyt a nép mint főhatalmi testület törvényesen összegyűlt, a kormány egész fennhatósága véget ér, szünetel a végrehajtó hatalom, és a legutolsó polgár személye éppolyan szent és sérthetetlen, mint az első elöljáróé, mert ahol a képviselt személy megjelenik, ott nincs többé képviselő. A római népgyűlésekben az kavarta a legtöbb vihart, hogy megfeledkeztek erről a szabályról. Ilyenkor a konzulok csupán a népgyűlés elnökei voltak, a tribunusok közönséges szónokok,* a szenátus pedig semmi sem volt.

A fejedelem mindig félt a végrehajtó hatalom felfüggesztésének ezektől az időszakaitól, amikor elismerte, hogy valamilyen másik hatalom ténylegesen fölötte áll, s a népgyűlések, az állam oltalmazói és a kormányzat megzabolázói minden időben borzadályt keltettek a főemberekben, akik nem is kímélték a fáradságot, és nem fukarkodtak az ellenvetésekkel, sem a nehézségek támasztásával, sem az ígéretekkel, hogy elvegyék a polgárok kedvét az ilyesmitől. Ha a polgárok fösvények, gyávák, kishitűek, ha jobban szeretik a nyugalmat, mint a szabadságot, úgy nem soká állnak ellen a kormányzat megkettőzött erőfeszítéseinek; s mivel a nyomás egyre nő,

* Nagyjából abban az értelemben, ahogyan az angol parlamentben használják ezt a szót. E két hivatal hasonlósága még akkor is összetűzésre vezetett volna a konzulok és a tribunusok között, ha egyszer jogkörüket felfüggesztik.

a főhatalom végül is elenyészik, s a legtöbb község idő előtt elbukik és odavész.

De a főhatalom és az önkényeskedő kormányzat között olykor megjelenik valamilyen közbeeső hatalom, amelyről beszélni kell.

XV. FEJEZET

A küldöttekről vagy képviselőkről

Attól a pillanattól fogva, hogy a polgárok már elsősorban nem a köz szolgálatával törődnek és szívesebben szolgálnak erszényükkel, mint a személyükkel, az állam az összeomlás határán van. Hadba kell vonulni? Zsoldos csapatokat bérelnek és otthon maradnak. A tanácsba kell menni? Küldötteket neveznek ki és otthon maradnak. Lustaságukkal és pénzükkel végül elérik, hogy lesznek katonáik, de azok leigázzák, és képviselőik, de azok áruba bocsátják a hont.

A kereskedelem és az ipar hajszolása, a mohó nyereségvágy, az elpuhultság és kényelemszeretet – ez az, ami a személyes szolgálatot pénzre váltja. Lemondanak a nyereség egy részéről, hogy növeljék kényelmüket. De aki pénzt ad, hamarosan láncokat kap cserébe. A *pénzügy* szó a szolganyelv szava; a községben nem ismerik. Ha az állam csakugyan szabad, a polgárok mindent a két kezükkel szerveznek meg, semmit a pénzükkel. Nemhogy kötelességeik megváltásáért fizetnének, inkább azért fizetnek, hogy maguk láthassák el kötelességeiket. Távol állok a közfelfogástól; azt tartom, hogy a robot kevésbé mond ellent a szabadságnak, mint az adófizetés.

Minél jobb az állam alkotmánya, a polgárok annál inkább fölébe helyezik a közügyeket. Ráadásul sokkal kevesebb a magánügy, mivel a köz boldogságának összege jelentékenyebb részét teszi ki az egyén boldogságának, s ezért kisebb részről kell külön gondoskodni.

Jól kormányzott községben mindenki siet a gyűlésbe; rossz kormányzat alatt senki nem tesz egy lépést sem azért, hogy ott legyen, mert senkit nem érdekel, mi történik ott, mert előre látják, hogy nem az általános akaraté lesz a döntő szó, s végezetül, mert mindenkit lekötnek a háztartás gondjai. Ha jók a törvények, az emberek még jobb törvényeket alkotnak; ha rosszak, úgy még rosszabbakat. Mihelyt azt mondja valaki az államügyekre: *Mi közöm hozzá*, tudnunk kell, hogy az állam elveszett.

A honszeretet lankadása, a magánérdek hatalma, az állam roppant nagysága, a hódítások, a kormányzat visszaélései – mindez oda vezetett, hogy kezdtek küldötteket vagy népképviselőket küldeni a nemzetgyűlésbe. Némely országban harmadik rendnek merészelik nevezni őket. Így a két rend magánérdekét teszik az első és a második helyre s a közérdek csupán a harmadik helyre kerül.

A főhatalmat nem lehet képviselni, ugyanazon oknál fogva, amiért elidegeníteni sem lehet; lényegében véve nem más, mint az általános akarat, az akarat pedig nem állít képviselőt maga helyett: vagy ő nyilatkozik meg, vagy valami más, középút nem létezik. A népképviselők tehát nem a nép képviselői és nem is lehetnek azok, csupán megbízottai a népnek: soha nem dönthetnek végérvényesen. Minden törvény semmis, ha a nép személyesen nem hagyja jóvá; az ilyen törvény nem törvény. Az angol nép szabadnak hiszi magát, de alaposan téved, mert csak addig szabad, amíg megválasztja a parlament tagjait: mihelyt lezajlott a választás, a nép rabszolga, senki és semmi. Oly rosszul él szabadságának röpke pillanataival, hogy meg is érdemli, ha elveszti szabadságát.

A képviseleti eszme új dolog, a hűbéri kormányzatból, ebből az igazságtalan és abszurd kormányzatból származik, amely alatt az emberfaj lealjasult és szégyenletessé vált az ember név. A régi köztársaságokban a népnek soha nem voltak képviselői, sőt a monarchiákban sem; nem is ismerték ezt a szót. Igen figyelemreméltó, hogy Rómában, ahol szent tisztelet övezte a tribunusokat, el sem

tudták képzelni róluk, hogy bitorolhatnák a nép jogait, és ekkora sokaságban soha nem tettek kísérletet rá, hogy akárcsak egy népszavazást is önhatalmúan megkerüljenek. Pedig könnyűszerrel megítélhetjük, milyen nehézséget okozott néha a tömeg összehívása, ha arra gondolunk, hogy a Gracchusok idején a polgárok egy része a háztetőkről adta le a voksát.

Ahol a jog és a szabadság mindennél fontosabb, ott az ilyen nehézségek nem számítanak. Ez a bölcs nép mindent a helyes mértékkel mért: a liktorokkal végeztette el azt, amit a tribunusok nem mertek volna megtenni, és nem tartott tőle, hogy a liktorok netán képviselni akarják.

Ha mégis meg akarjuk magyarázni, hogyan képviselték olykor a népet a tribunusok, elegendő arra gondolnunk, hogyan képviseli a kormányzat a főhatalmat. Mivel a törvény nem egyéb az általános akarat kinyilvánításánál, világos, hogy a törvényhozó hatalom terén a népet nem lehet képviselni, de lehet és szükséges képviselni a végrehajtó hatalom terén, ahol csupán alkalmazzák a törvény erejét. Világos tehát, ha alaposan megvizsgálnók a dolgokat, azt találnánk, hogy igen kevés népnek vannak törvényei. Akárhogy is, biztos, hogy a tribunusok a végrehajtó hatalom legcsekélyebb részével sem rendelkeztek, s ennélfogva soha nem képviselhették a római népet hivatali jogaiknál fogva, hanem csakis úgy, hogy bitorolták a szenátus jogait.

A görögöknél a nép maga intézte minden ügyét; szüntelen a köztéren gyűlésezett. Enyhe éghajlat alatt élt, nem volt mohó, a munkát rabszolgák végezték helyette, egyetlen gondja volt, a szabadság. De ha e kedvező körülményeknek vége, hogyan maradhatnak fenn akkor ugyanezek a jogok? Zordabb éghajlatunk alatt nagyobb a szükség,* az év hat hónapjában nem lehet a köztéren

* Ha a hideg országok lakói átveszik a keleti fényűzést és elpuhultságot, ezzel magukra veszik a keleti népek láncait is; még biztosabban láncra veretnek, mint amazok.

tartózkodni, tompa beszédünket nem hallani a szabad ég alatt, jobban törődünk a nyereséggel, mint a szabadsággal, és kevésbé félünk a szolgaságtól, mint a nyomorúságtól.

Hogyan! Hát a szabadság csak a szolgaság vállán tud megállni? Meglehet. A két véglet találkozik. Mindennek megvannak a hátulütői, ami nem a természet műve, s a polgári társadalomnak még inkább, mint bármi másnak. Vannak szerencsétlen helyzetek, amikor az ember csak mások rovására őrizheti meg szabadságát, s amikor a polgár nem lehet tökéletesen szabad, ha a rabszolga nem süllyed tökéletes szolgasorba. Ez volt a helyzet Spártában. Ami titeket illet, mai népek, nektek nincsenek rabszolgáitok, de ti magatok rabszolgák vagytok: saját szabadságtokkal váltjátok meg az ő szabadságukat. Hiába is kérkedtek ezzel a választással: én azt tartom, több a gyávaság benne, mint az emberiesség.

Mindezzel nem azt akarom mondani, hogy tartsatok rabszolgákat, sem azt, hogy a rabszolgaság joga törvényes jog, hiszen bebizonyítottam az ellenkezőjét. Csupán arra adok magyarázatot, hogy a mai népeknek, noha szabadnak hiszik magukat, képviselői vannak, a régi népeknek pedig nem voltak képviselői. De bárhogyan áll is a dolog, mihelyt a nép képviselőket választ, többé nem szabad; nem is létezik többé.

Mindent alaposan megvizsgáltam, és nem látom a módját, hogyan gyakorolhatná tovább a jogait a főhatalom, ha a község már nem egészen kicsiny. De ha egészen kicsiny, nem fogják akkor leigázni? Nem. Alább megmutatom,* miként egyesíthetjük a nagy népek külső hatalmát a kis államok hajlékony közigazgatásával és megbízható rendjével.

* Ezt a feladatot munkám folytatásában szándékoztam elvégezni, amikor a külső kapcsolatok tárgyalása során eljutottam volna az államszövetségekig. Ez egészen új tárgy, elveit még eztán kell felállítani.

XVI. FEJEZET

A kormányzatot nem szerződés útján létesítik

Amikor a törvényhozó hatalom már létrejött, meg kell teremteni még a végrehajtó hatalmat is, mert az utóbbi mindig különös cselekedetek által működik, tehát nem egylényegű az előbbivel, hanem természeténél fogva elkülönül tőle. Ha lehetséges volna, hogy a főhatalom mint olyan gyakorolja a végrehajtó hatalmat, úgy oly mértékben összekeverednék az, ami jog szerint van, azzal, ami csak ténylegesen, hogy immár nem lehetne tudni, mi törvény, és mi nem az, s a természetéből kiforgatott politikai társadalom rövidesen az erőszak prédája lenne, holott éppen az erőszak ellen létesítették.

A társadalmi szerződés szerint minden polgár egyenlő; amit mindenkinek meg kell tennie, azt mindenki el is várhatja a többiektől, viszont senkinek sincs joga megkövetelni, hogy valaki más olyasmit tegyen, amit ő maga nem tesz. Nos hát, éppen a politikai társadalom életben maradásához és működéséhez elengedhetetlen jogot ruházza át a fejedelemre a főhatalom, amikor a kormányzatot létrehozza.

Többen[56] azt állították, hogy a kormányzat létesítése szerződés volt a nép és választott vezetői között; a szerződő felek kikötötték, hogy milyen feltételek között kötelezi magát egyik a parancsolásra, a másik az engedelmeskedésre. Olvasóim bizonyára elismerik, hogy különös módja ez a szerződéskötésnek. De lássuk, tartható-e ez a vélemény.

Először is, a legfőbb hatalom nem változtathatja meg, mint ahogy nem is idegenítheti el önmagát: ha korlátozásnak vetik alá, ezzel meg is semmisítik. Képtelen és ellentmondásos feltevés, hogy a főhatalom önmaga fölé rendeljen valakit; amikor kötelezi magát, hogy engedelmeskedni fog valamilyen úrnak, ezzel visszatér a korlátlan szabadság állapotába.

Mi több, ha a nép szerződésre lépne ezzel vagy azzal a személlyel,

ez nyilvánvalóan magánügylet volna. Amiből következik, hogy az ilyen szerződés nem lehet törvényes, nem lehet a főhatalom megnyilatkozása, s ennélfogva törvényellenes.

Az is világos, hogy a szerződő felek között egyedül a természeti törvény volna érvényben, és kölcsönös kötelezettségeiket semmi sem szavatolná; ez pedig minden tekintetben ellentétben áll a polgári állapottal. Mivel az egyezség végrehajtása mindig attól függne, aki a hatalmat kezében tartja, ezért ugyanígy szerződésnek nevezhetnénk azt is, amikor az egyik ember így szól a másikhoz: „Neked adom minden vagyonomat, feltéve, ha visszaadsz belőle annyit, amennyi neked tetszik."

Csak egy szerződés létezik az államban, az, amely a társulást létrehozza, ez pedig önmagában kizár minden más szerződést. Nem képzelhető el olyan közszerződés, amely ne sértené meg az elsőt.

XVII. FEJEZET

A kormányzat létesítéséről

Hogyan kell hát elképzelnünk a kormányzat létesítésének műveletét? Először is, megjegyzem, hogy bonyolult műveletről van szó, amely két másikból tevődik össze: nevezetesen a törvényalkotásból és a törvény végrehajtásából.

Az első által a főhatalom elhatározza, hogy ilyen vagy olyan formában kormányzati testületet létesít; világos, hogy ez a cselekedet törvény.

A második által a nép kinevezi a vezetőket, akikre a kormányzás tisztét átruházza. De a kinevezés különös cselekedet, tehát nem valamilyen második törvény, hanem csupán folyománya az elsőnek és kormányzati ténykedés.

A nehézség annak megértésében áll, hogyan lehetséges kormányzati ténykedés, mielőtt kormányzat léteznék, s hogyan válhat a nép

bizonyos körülmények között fejedelemmé vagy elöljáróvá, holott egyébként csak főhatalom vagy alattvaló.

Itt mutatkozik meg a politikai társadalom egyik csodálatra méltó tulajdonsága, amelynél fogva látszólag ellentétes műveleteket összebékít egymással. Arról van szó, hogy a főhatalom hirtelen átalakul demokráciává, és így bármiféle kézzelfogható változás nélkül, pusztán azáltal, hogy az összesség új viszonyba kerül önmagával, a polgárok elöljárókká lesznek és áttérnek az általános cselekedetekről a különös cselekedetekre, a törvényről a végrehajtásra.

A viszonyok ilyen megváltozása nemcsak a szőrszálhasogató okoskodásban fordul elő; gyakorlati példái is ismeretesek. Nap mint nap bekövetkezik az angol parlamentben, ahol az alsóház bizonyos alkalmakkor Nagy Bizottsággá alakul át, hogy jobban megvilágíthassa az ügyeket, s így egyszerű megbízottja lesz a főhatalmi széknek, amely még az előző pillanatban volt, majd pedig beszámol önmagának, mint közrendi háznak arról, amit mint Nagy Bizottság végzett, és újból megtanácskozza az egyik minőségében azt, amit a másik minőségében egyszer már elintézett.

A demokratikus kormányzatnak tehát az az előnye, hogy létrehozásához elegendő az általános akarat egyszerű megnyilatkozása. Ha ez megtörtént, a kormányzat érvényben marad, amennyiben ezt a kormányzati formát fogadták el, vagy pedig a főhatalom nevében létrehozza a törvény által előírt kormányzatot, és minden rendben van. A kormányzat megteremtésének minden más útja törvénytelen és összeférhetetlen a korábban felállított elvekkel.

XVIII. FEJEZET

Hogyan lehet megakadályozni a kormányzatot a hatalom bitorlásában?

Ezek a fejtegetések megerősítik a XVI. fejezetben mondottakat, ugyanis arra a következtetésre vezetnek, hogy a kormányzat létesítése nem szerződés, hanem törvény; hogy a végrehajtó hatalom letéteményesei nem urai, hanem tisztségviselői a népnek, hogy a nép tetszése szerint beiktathatja vagy felmentheti őket, hogy velük kapcsolatban nem beszélhetünk szerződéskötésről, csak engedelmeskedésről, s hogy amikor vállalják az államtól kapott tisztségek betöltését, csupán állampolgári kötelességeiket teljesítik, és semmiképpen sem áll jogukban, hogy a feltételekről vitatkozzanak.

Amikor tehát a nép örökletes kormányzatot létesít, akár egyetlen családhoz kötött monarchiát, akár a polgárok valamelyik rendjéhez kötött arisztokráciát, soha nem kötelezettséget vállal, hanem ideiglenes formát ad a közigazgatásnak, amíg másként nem rendelkezik.

Igaz, az ilyen változtatások mindig veszedelmesek, és csak akkor szabad megbolygatni a fennálló kormányzatot, ha összeegyeztethetetlenné vált a közjóval. De ez az óvatosság politikai elv és nem jogszabály, s az állam éppoly kevéssé tartozik vezetői kezében hagyni a polgári hatalmat, mint ahogy a katonai hatalmat nem tartozik a hadvezérek kezében nagyni.

Az is igaz, hogy ilyen esetekben sohasem lehet elég gondosan betartani a szükséges formaságokat, amelyek révén megkülönböztetik a szabályszerű és törvényes cselekedeteket a zendülésektől, s az egész nép akaratát egy maroknyi pártütő hangoskodásától. Éppen az ilyen veszélyes esetekben soha nem szabad nagyobb engedményt tenni, mint amekkorát a jog legszigorúbb alkalmazása esetén sem tagadhatunk meg. Ám a fejedelem nagy előnyt merít ebből a kötelességből, mert így a nép ellenében is megőrizheti hatalmát, anélkül, hogy bitorlással vádolhatnák. Mert miközben úgy látszik,

hogy csupán gyakorolja, igen könnyen ki is terjesztheti jogait, s a köz nyugalmának ürügyén megakadályozhatja, hogy összehívják a törvényes rend visszaállítására hivatott népgyűléseket. Ily módon a maga javára aknázza ki a csendet, holott ő az, aki nem engedi megtörni, vagy a rendbontást, holott annak is ő az oka, mert úgy tesz, mintha mellette tanúskodnának azok, akiket elnémít a félelem, és megbünteti azokat, akik beszélni mernek. Így tettek a decemvirek is, akiket először egy évre választottak, majd még egy évre megerősítettek a hivatalukban: megpróbálták végleg magukhoz ragadni a hatalmat, és ezért nem engedték a népgyűlést összehívni; ezzel az egyszerű fogással bitorolja el a főhatalmat a világ minden kormányzata, ha egyszer a köz erőit ráruházták.

Az időszaki gyűlések, melyekről fentebb beszéltem, megelőzhetik és késleltethetik a szerencsétlenség bekövetkeztét, kivált ha nem szükséges külön összehívni őket, mert akkor a fejedelem nem állhat útjukba, hacsak nem nyilvánítja magát törvényszegőnek és az állam ellenségének.

E gyűlések egyedüli célja a társadalmi szerződés fenntartása. Mindig két előterjesztéssel kell megnyitni őket, ezek soha nem maradhatnak el, és külön-külön szavazni kell róluk.

Az első: *Fenn akarja-e tartani a főhatalom a kormányzat jelenlegi formáját?*

A második: *Változatlanul azok kezében akarja-e hagyni a nép a kormányzatot, akik a közigazgatás tisztét jelenleg viselik?*

Itt felteszem, amit korábban már, úgy hiszem, bebizonyítottam, hogy nincsen olyan alaptörvény az államban, amelyet ne lehetne visszavonni: még a társadalmi szerződés sem visszavonhatatlan. Mert ha valamennyi polgár összegyűlne, hogy közmegegyezéssel felbontsák, úgy nem férne hozzá kétség, hogy a szerződést törvényes módon bontották fel. Grotius szerint[57] bárki lemondhat állampol-

gárságáról, és az országot elhagyva visszanyerheti természetes szabadságát.* De képtelenség volna, hogy az összes polgár együtt ne tehesse meg azt, amit külön-külön bármelyikük megtehet.

Vége a harmadik könyvnek

* Feltéve, hogy nem azért hagyjuk el az országot, hogy kötelességeinket kijátsszuk és mentesüljünk a haza szolgálata alól, amikor szükség volna ránk. Ilyen esetben a távozás bűnös és büntetendő cselekmény volna; nem kilépés, hanem árulás.

I. FEJEZET

Az általános akarat elpusztíthatatlan

Amíg az egybegyűlt emberek úgy tekintik, hogy egyetlen testületet alkotnak, addig egy az akaratuk s ez közös fennmaradásukra és az általános jólétre irányul. Ilyenkor az állam minden szerve egyszerű és életerős, vezérelvei tiszták és világosak, nem foglal magába kusza és ellentmondásos érdekeket; a közjó mindenütt kézzelfoghatóan megjelenik, és csak józan észre van szükség, hogy felismerjék. A béke, az összefogás és az egyenlőség ellensége a politikai szőrszálhasogatásnak. Az egyenes és egyszerű embereket nehéz megtéveszteni, mert egyszerűek; maszlaggal és ravasz ürügyekkel nem lehet hatni rájuk, nem elég agyafúrtak ahhoz, hogy túl lehessen járni az eszükön. Amikor azt látjuk, hogy a világ legboldogabb népének körében[58] egy tölgyfa alatt egybegyűlt parasztok intézik az államügyeket, és mindig bölcsen járnak el, hogyne vetnénk meg akkor a többi nemzet agyafúrt intézményeit, akik temérdek mesterkedéssel teszik híressé és nyomorulttá magukat.

Ha így kormányozzák az államot, igen kevés törvényre van szükség, amikor pedig új törvényeket kell bevezetni, mindenki elismeri, hogy nélkülözhetetlenek. Az első javaslattevő csupán kimondja, amit már mindenki érzett, és sem ármány, sem ékesszólás nem szükségeltetik ahhoz, hogy törvénybe iktassák, amit megtenni már mindenki elhatározott, csak azt kell tudniok, hogy a többiek ugyanúgy fognak cselekedni.

Az akadékoskodókat az téveszti meg, hogy kizárólag olyan államokat látnak maguk előtt, melyeknek alkotmánya kezdettől

fogva rossz, s megdöbbenésükre azt találják, hogy az ilyen államot nem lehet a fenti módon kormányozni. Kacagva agyalnak ki mindenféle bolondságot, amit egy ügyes csaló el tudna hitetni Párizs vagy London népével. Nem tudják, hogy a berni nép pellengérre állítaná Cromwellt, a genfiek pedig megkorbácsoltatnák Beaufort herceget.[59]

De amikor a társadalom kötelékei lazulni kezdenek, s az állam hanyatlásnak indul, amikor a magánérdekek kezdik éreztetni hatásukat és a kis társadalmak befolyásolni a nagy társadalmat, akkor a közérdek lehanyatlik és ellenségei támadnak: ha szavazásra kerül sor, az eredmény nem lesz már egyhangú; az általános akarat többé már nem minden egyén akarata; ellentétek, viták támadnak, s a legjobb tanácsot sem fogadják el ellenkezés nélkül.

Végül, amikor az állam a tönk szélére jut, és már csak hiú, üres formája létezik, amikor minden szívben kihuny a társas érzület, amikor a leghitványabb érdek szemérmetlenül felveszi a közjó szent nevét, akkor az általános akarat elnémul, minden ember titkos indítékokat követ, és csak annyira nyilatkozik meg állampolgár gyanánt, amennyire akkor is tenné, ha soha nem létezett volna állam, és hamis módon törvénynek neveznek olyan igazságtalan rendeleteket, amelyek egyedüli célja a magánérdek.

Következik-e mindebből, hogy az általános akarat megsemmisült vagy romlásnak indult? Nem: mindig ugyanaz, változhatatlan és tiszta marad, de alárendelődik más akaratoknak, amelyek fölébe kerekednek. Amikor az emberek elkülönítik érdekeiket a közérdektől, valamennyien látják, hogy a kettő nem választható el teljesen, de úgy találják, hogy a közös kárból rájuk eső rész jelentéktelen ahhoz a kizárólagos haszonhoz képest, amelyre, mint vélik, szert tehetnek. Ezt a külön hasznot leszámítva minden egyén ugyanolyan erősen akarja a közjót, méghozzá a maga érdekében, mint bárki más. Áruba bocsáthatják szavazatukat, de még akkor sem huny ki bennük az általános akarat, csupán kijátsszák. Abba a hibába esnek,

hogy felcserélik a kérdést és másra válaszolnak, mint amit kérdeztek tőlük. Mert ahelyett, hogy azt mondanák szavazatukkal: *előnyös az államra nézve,* azt mondják: *előnyös erre az emberre vagy arra a pártra nézve, hogy ezt vagy azt a javaslatot elfogadjuk.* Így a közrend törvénye nem annyira azt kívánja, hogy a népgyűlésekben mindig tartsák fenn az általános akaratot, mint inkább azt, hogy mindig megkérdezzék és mindig válaszoljon.

Még sokat beszélhetnék itt arról, hogy minden polgárnak joga van szavazatával részt venni a főhatalom döntéseiben, hogy ezt a jogot nem lehet elvenni tőlük, hogy jogukban áll véleményt nyilvánítani, javaslatot tenni, pártot alkotni, vitába bocsátkozni, noha a kormányzat mindig azon van, hogy tagjai számára kisajátítsa ezt a jogot. De ez a fontos tárgy külön értekezést igényelne; nem mondhatok el mindent ebben a műben.

II. FEJEZET

A szavazásról

Az előző fejezetből látható, hogy az általános ügyek intézési módja meglehetősen biztos ismertetőjele az erkölcsök pillanatnyi állapotának és a politikai társadalom egészségének. Minél nagyobb az egyetértés a népgyűlésben, azaz minél közelebb kerülnek a vélemények ahhoz, hogy egyhangúak legyenek, annál inkább uralkodik az általános akarat, míg a hosszadalmas viták, a nézeteltérések, a zűrzavar mind a magánérdek felemelkedését és az állam hanyatlását jelzik.

Ez kevésbé tűnik magától értetődőnek, ha két vagy több rend alkotja az államot, mint Rómában a patríciusok és plebejusok, akiknek a perlekedése gyakran zavarta meg a népgyűléseket, még a köztársaság fénykorában is. De ez a kivétel inkább látszólagos, mint valóságos, mert ilyenkor a politikai társadalom belső fogyatékos-

sága következtében úgyszólván két állam lakozik az államban, s ami nem igaz a kettőről együtt, az igaz róluk külön-külön. S valóban, a népszavazás még a legviharosabb időkben is mindig nyugodt körülmények között zajlott le és nagy szótöbbséggel végződött, feltéve, hogy a szenátus nem avatkozott a dologba. A polgároknak egy volt az érdeke, s így a nép is egyet akart.

Ha továbbhaladunk a másik véglet felé, megint helyreáll az összhang. Mert ha a polgárok szolgasorba süllyednek, úgy nem szabadok többé, és nincs akaratuk. Akkor a félelem és a hízelkedés éljenzéssé változtatja a szavazást; tanácskozásnak nincs helye többé, bálványozás avagy átkozódás lép a helyébe. Ilyen hitvány módon nyilvánított véleményt a szenátus a császárok alatt. Néha nevetséges óvintézkedésekhez folyamodtak: Tacitus meséli,[60] hogy Otho alatt a szenátorok átkokat szórtak Vitellius fejére, de közben rémséges zajt csaptak, hogyha véletlenül mégis uralomra jutna, ne tudhassa meg, ki mit beszélt.

E különféle megfontolások alapján juthatunk el a szavazatok összeszámlálásának és a vélemények egybevetésének elveihez; ezek attól függően változnak, hogy mennyire nehéz megismerni az általános akaratot, hogy mennyire indult az állam hanyatlásnak.

Csak egy törvény van, amely természeténél fogva egyhangú beleegyezést kíván, a társadalmi szerződés. Mert nincs a világon önkéntesebb cselekedet, mint a polgárok társulása: az ember mindig szabadnak és önmaga urának születik, s ennélfogva senki semmiféle ürüggyel nem igázhatja le beleegyezése nélkül. Amikor elhatározzák, hogy a rabszolga gyermeke rabszolgának születik, akkor úgy határoznak, hogy nem születik embernek.

Ha tehát a társadalmi szerződésnek vannak ellenzői, ellenkezésük nem érvényteleníti a szerződést, csupán őket magukat vonja ki a hatálya alól; ezek az idegenek a polgárok között. Amikor az állam

már létrejött, az ember azzal adja beleegyezését, hogy a területén lakik; ott laknia annyi, mint alávetni magát a főhatalomnak.*

Az eredendő szerződéstől eltekintve a többség akarata mindig kötelezi a többieket; ez magából a szerződésből következik. Ámde, kérdezik, hogyan lehet szabad az az ember, aki kénytelen más emberek akaratához alkalmazkodni? Hogyan lehet a kisebbség szabad és ugyanakkor olyan törvényeknek alávetett, amelyekhez nem adta a beleegyezését?

Erre azt felelem, hogy a kérdés rosszul van feltéve. A polgár minden törvényhez beleegyezését adja, még azokhoz is, amelyeket akarata ellenére fogadtak el, azokhoz is, amelyek büntetéssel sújtják, ha megszegni merészelné valamelyiket. Az állam valamennyi tagjának állandó akarata az általános akarat; ez teszi polgárrá és szabad emberré őket.** Amikor valamilyen törvényt terjesztenek a népgyűlés elé, voltaképpen nem azt kérdezik, hogy helyeslik-e vagy elvetik a javaslatot, hanem azt, hogy a javaslat megfelel-e vagy sem az általános akaratnak, vagyis a nép akaratának; azzal, hogy leadja szavazatát, mindenki véleményt mond a kérdésben, s a szavazatok összeszámlálása nyilvánítja ki az általános akaratot. Ha tehát az enyémmel ellentétes vélemény győzedelmeskedik, ez semmi egyebet nem bizonyít, mint hogy tévedtem, s amit általános akaratnak véltem, valójában nem volt az. Ha az én magánvéleményem kerekedett volna felül, akkor valami mást tettem volna, mint amit akartam, s éppen ebben az esetben nem lettem volna szabad.

Igaz, mindez feltételezi, hogy a szótöbbségben még fellelhető az

* Ez csak szabad államra értendő, mert ha az állam nem szabad, úgy az embert akarata ellenére az országban tarthatja a család, a vagyon, a menedék hiánya, a szükség, az erőszak, s akkor ott-tartózkodása egymagában nem feltételezi a szerződés jóváhagyását, sem a szerződés megszegését.

** Genovában a börtönök homlokzatán és a gályarabok láncain ez a szó olvasható: *Libertas*. Ez szép és helyes alkalmazása ama jeligének. Valóban, csak a minden rendbeli gonosztevők akadályozzák meg a polgárt abban, hogy szabad legyen. Az olyan országban, ahol valamennyi gonosztevő gályára kerülne, a legtökéletesebb szabadság uralkodnék.

általános akarat valamennyi jellegzetessége; ha nem lelhető fel benne, úgy bármit válasszanak, nincs többé szabadság.

Amikor az imént kimutattam, hogyan állítják a különös akaratokat az általános akarat helyébe a köz tanácskozásain, kellőképpen megmutattam azt is, hogy miképpen lehet elejét venni ennek a visszaélésnek; később még beszélni fogok erről. Azt is megmondtam, hogy milyen elvek alapján lehet megállapítani azt a szavazati arányt, amelyre szükség van az általános akarat kinyilvánításához. Ha az egyik oldalon egyetlen szavazattal több van, vége az egyenlőségnek, az egyhangú határozathozatalnak pedig már akkor vége van, ha mindössze egyetlen ellenszavazat esik; de a szavazatok egyenlő megoszlása és az egyhangú határozathozatal között számos egyenlőtlen megoszlás található még, s ezeket az arányokat a politikai társadalom állapota és szükségletei alapján határozhatjuk meg.

Két általános elv alapján szabályozhatjuk ezeket az arányokat. Az egyik úgy hangzik, hogy minél fontosabb és súlyosabb ügyben határoznak, a felülkerekedő véleménynek annál közelebb kell jutnia ahhoz, hogy egyhangú vélemény legyen. A másik szerint minél gyorsabban kell határozni valamely ügyben, annál kisebb szótöbbséget szabad megkövetelni; ha pedig azon nyomban dönteni kell, akkor be kell érni egyetlen szavazatnyi többséggel is. Az első elv inkább a törvényhozási, a második inkább a közigazgatási gyakorlatnak felel meg. Akárhogy is, a kettő összekapcsolásából adódnak a határozatképes többség legmegfelelőbb arányai.

III. FEJEZET

A választásokról

A fejedelem és az elöljárók megválasztása, mint mondottam, bonyolult eljárás. Kétféleképpen foghatunk hozzá: szavazás vagy sorshúzás útján. Mindkét lehetőséggel éltek a különböző köztársa-

ságokban; a velencei dózsét pedig még ma is a két módszer igen bonyolult párosításával választják meg.

Sorshúzás útján választani, mondja Montesquieu, *ez a demokrácia természetéből fakad.* Elismerem, de hogyan? *A sorshúzás,* folytatja ugyanez a szerző, *olyan választási mód, amely senkit nem sért; minden polgárnak meghagyja az ésszerű reményt, hogy a hazát szolgálja.*[61] Nem ez a magyarázat.

Ha szem előtt tartjuk, hogy a vezetők megválasztása kormányzási feladat, nem a főhatalom feladata, akkor meglátjuk, miért felel meg a sorshúzás jobban a demokrácia természetének, ahol a közigazgatás annál jobb, minél egyszerűbb az ügyintézés.

A közhivatal viselése nem előny, hanem súlyos teher minden igazi demokráciában, s ezért nem lehet igazságos, ha éppen erre a magánszemélyre róják és nem a másikra. Törvényes úton csak arra lehet kiróni ezt a terhet, akire a sorshúzás esik. Mert akkor mindenki egyenlő feltételek alatt áll, s mivel a választás nem függ az emberi akarattól, ezért nincs olyan különös eset, amelyben a törvény egyetemessége csorbát szenvedne.

Az arisztokráciában a fejedelem választja meg a fejedelmet, a kormányzat önmagát tartja fönn; itt tehát helyénvaló a választás.

A velencei dózse megválasztása nemhogy aláásná, igazolja ezt a megkülönböztetést. Ez a kevert forma vegyes kormányzatnak felel meg. Mert tévedés azt gondolni, hogy a velencei kormányzat igazi arisztokrácia. Bár a nép nem vesz részt a kormányzásban, másfelől maga a nemesség is a nép része. A Barnabás negyed temérdek szegény lakója soha nem jut közhivatalhoz, és nemességéből csak annyi marad meg neki, hogy viseli az üres excellenciás címet és joga van részt venni a Nagytanácsban. Mivel ez a Nagytanács nem kevesebb tagot számlál, mint a mi genfi Főtanácsunk, ezért előkelő tagjait nem illeti meg több kiváltság, mint nálunk az egyszerű polgárokat. Ha eltekintünk a két köztársaság közötti rendkívüli különbségektől, úgy a genfi civisek kétségkívül a velencei pat-

ríciusok pontos megfelelői, őslakóink és lakosaink a velencei várospolgároknak és népnek felelnek meg, parasztjaink pedig a vidéki alattvalóknak. Végezetül, bárhogyan tekintsük is ezt a köztársaságot, ha nagyságát nem nézzük, kormányzata nem arisztokratikusabb, mint a miénk. Az egész különbség abban áll, hogy nálunk az államfőt nem élethossziglan választják, s ezért nincs szükségünk sorshúzásra.

Igazi demokráciában a sorshúzásnak nem sok hátránya volna, mert itt minden ember egyenlő, méghozzá mind erkölcs, mind tehetség, mind elvek és vagyon dolgában, tehát úgyszólván mindegy, hogy kire esik a választás. De mondottam már, soha nem létezett igazi demokrácia.

Amikor a szavazás és a sorshúzás kiegészíti egymást, az előbbi útján kell betölteni az olyan helyeket, amelyek sajátos képességeket kívánnak, így a katonai tisztségeket; ahol azonban, mint a bírói állások esetében, elég a józan ész, az igazságérzék és a feddhetetlenség, ott az utóbbi is megteszi, mert ha az állam alkotmánya jó, ezek a tulajdonságok minden polgárban fellelhetők.

Sem a sorshúzásnak, sem a szavazásnak nincs helye a monarchikus kormányzatban. Az uralkodó jog szerint az egyedüli fejedelem és elöljáró, s így csakis őt illeti meg a tisztségviselők kiválasztásának joga is. Amikor Saint-Pierre abbé azt indítványozta, hogy alapítsanak több királyi tanácsot Franciaországban, tagjaikat pedig nyilvános szavazás útján válasszák, nem vette észre, hogy a kormányzati forma megváltoztatását javasolja.[62]

Még arról kellene szólnom, hogy miként adják le és gyűjtik össze a szavazatokat a népgyűlésben, de talán a római állam története jobban megvilágítja ezt a kérdést, mint azok az elvek, amelyeket felállíthatnék. Az értelmes embernek nem válik kárára, ha kissé közelebbről szemügyre veszi, hogyan intézték a közügyeket és a magánügyeket egy kétszázezer főt számláló tanácsban.

IV. FEJEZET

A római népgyűlésekről

Nincsenek megbízható emlékeink Róma kezdeteiről; igen valószínű, hogy a közkézen forgó adatok többsége közönséges mese.* Általában véve a népek élettörténetének legtanulságosabb részét, azaz keletkezésük történetét ismerjük legkevésbé. Mindennapos tapasztalatból tudjuk, milyen okok vezettek forradalomhoz a birodalmakban, mivel azonban új nép már nem keletkezik, ezért kénytelenek vagyunk feltevésekre hagyatkozni, amikor a népek keletkezésének magyarázatát keressük.

A már kialakult szokások legalább annyit bizonyítanak, hogy erednek valahonnét. A kezdetekig visszanyúló hagyományok közül azokat kell a legbiztosabbnak elfogadnunk, amelyek a legnagyobb tekintélynek örvendenek, és a legerősebb érvekre támaszkodnak. Ezt az elvet igyekeztem követni, amikor megvizsgáltam, hogyan gyakorolta a legfőbb hatalmat a világ legszabadabb és legerősebb népe.

Róma alapítása után a születőben levő köztársaságot, azaz az alapító hadseregét, mely albanokból, szabinokból és idegenekből állt, három osztályba sorolták, s az osztályokat *tribusnak* nevezték el. Minden *tribust* tíz *curiára* osztottak tovább, a *curiákat* pedig *decuriákra;* ezek élére vezetőket állítottak, *curionokat* és *decurionokat.*

Azonfelül minden tribus százfőnyi lovag- vagy lovashadtestet állított fel, a neve *centuria* volt. Amiből látható, hogy ezek a kisvárosban nagyjából felesleges alakulatok eleinte szigorúan katonai egységek voltak. De, úgy tetszik, a nagyság ösztöne rábírta Rómát, ezt a kisvárost, hogy jó előre olyan berendezkedést alakítson ki, amely megfelel a világ fővárosának.

* Róma nevét Romulustól származtatják; ez a szó görög eredetű és *erőt* jelent. A Numa név is görög, azt jelenti: *törvény.*[63] Különös, hogy e város első két királya eleve olyan nevet viselt, amely igen szoros kapcsolatban volt azzal, amit később tettek.

Ebből az első felosztásból hamarosan a következő hátrány származott. Az albanok* és a szabinok** tribusa mindig ugyanakkora maradt, míg az idegeneké*** a szakadatlan bevándorlás miatt állandó növekedésben volt, és így mihamar felülmúlta a másik kettőt. Servius[64] úgy orvosolta e veszedelmes fogyatékosságot, hogy módosította a felosztás elvét, eltörölte a faj szerinti tagozódást, s helyette a városrészeket vette alapul, ahol az egyes tribusok éltek. Három helyett négy törzset alkotott; mindegyik Róma egy-egy dombján lakott, és annak a dombnak a nevét viselte. Így nemcsak a fennálló egyenlőtlenséget sikerült orvosolni, hanem az egyenlőtlenség későbbi kiújulásának is elejét vették. Nehogy ez a felosztás a területre korlátozódjék, az emberek pedig kívül maradjanak rajta, Servius megtiltotta a lakosságnak, hogy átköltözzék egyik városnegyedből a másikba, ami kizárta a fajok keveredését.

A lovagok három régi centuriáját is megkétszerezte és hozzájuk tett még tizenkettőt, de mindig a régi nevek alatt; ez az egyszerű és okos eljárás lehetővé tette, hogy különbséget vonjon a lovagrend és a nép között, anélkül, hogy az utóbbinak oka volna zúgolódni.

A négy városi tribushoz Servius hozzátett még tizenöt falusi tribust; ezeket azért nevezték így, mert az ugyancsak tizenöt körzetre osztott vidéken éltek. Később ugyanannyi új tribus járult hozzájuk, s a római nép végül is harmincöt tribusra oszlott; ez a szám a köztársaság bukásáig már nem változott.

A városi és a vidéki tribusoknak ez a megkülönböztetése figyelemre méltó – mert példa nélküli – következményt von maga után; ennek köszönhette Róma, hogy erkölcsei megőrződtek és birodalma állandóan növekedett. Azt hinnők, hogy a városi tribusok rövidesen eltulajdonítottak minden hatalmat és méltóságot s nem késlekedtek lealacsonyítani a falusi tribusokat, de az ellenkezője történt. Tud-

* Ramneses.
** Tatienses.
*** Luceres.

juk, mennyire vonzódtak az első rómaiak a falusi élethez. Ez a vonzódás ama bölcs államalapítótól eredt, aki a szabadságot a mezei munkával és a katonai szolgálattal kapcsolta össze, s mintegy a városba száműzte az ipart, a mesterségeket, az ármányt, a vagyont és a rabszolgaságot.

S mivel valamennyi kiváló római férfiú vidéken élt és földműveléssel foglalkozott, ezért megszokták, hogy falun keressék a köztársaság támaszait. Ez az életmód volt osztályrésze a legtekintélyesebb patríciusoknak is, ezért aztán általános megbecsülés övezte: a falusi emberek egyszerű és dolgos életét fölébe helyezték a római városlakók dologtalan és hitvány életének, s aki a városban csak nyomorult proletár lett volna, földművesként köztiszteletben álló polgárrá lett. Nemes lelkű őseink, mondta Varro,[65] nem véletlenül nevelték ki falun azokat az erős és bátor férfiakat, akik háborúban megvédték, békében élelmezték őket. Plinius[66] határozottan állítja, hogy a vidéki tribusok a körükbe tartozó férfiaknak köszönhették, hogy tisztelet övezte őket, ha pedig egy hitvány embert le akartak alacsonyítani, gyalázatára valamelyik városi törzsbe helyezték át. Midőn a szabin Appius Claudius megtelepedett Rómában, elhalmozták tisztségekkel és egy falusi tribusba osztották be; ez a tribus később családjának nevét vette fel. Végezetül a felszabadított rabszolgák mindig városi tribusok tagjai lettek, sohasem falusi tribusok tagjai, s a köztársaság egész fennállása alatt nincs egyetlen példa sem arra, hogy a felszabadított rabszolgák, bárha polgárjogot nyertek is, valaha közhivatalt viseltek volna.

Ez kitűnő elv volt; de annyira túlzásba vitték, hogy végül megváltoztatta az állam berendezkedését és kétségkívül visszaéléshez vezetett.

Először is, a cenzorok, miután hosszú ideig jogot formáltak rá, hogy önkényesen áthelyezzék a polgárokat egyik tribusból a másikba, a többségnek megengedték, hogy oda lépjen be, ahova akar. Ez az engedély bizonyosan semmire se volt jó és megfosztotta a cen-

zorokat egyik fő hatáskörüktől. Mi több, mivel a nagyok és hatalmasok valamennyien a vidéki tribusok tagjai lettek, a polgárjogot nyert hajdani rabszolgák pedig a csőcselékkel együtt a városi tribusokban maradtak, ezért a tribusok immár nem tartoztak külön helyhez vagy területhez, hanem annyira összekeveredtek egymással, hogy már csak névjegyzékek segítségével lehetett megkülönböztetni őket, s így a *tribus* szó már nem dolgokhoz, hanem személyekhez kötődött, vagy inkább már-már kimérává lett. Az is megesett, hogy a városi törzsek, minthogy inkább kéznél voltak, túlsúlyba kerültek a népgyűlésben, és eladták az államot azoknak, akik hajlandók voltak megvenni a csőcselék szavazatait.

Ami a curiákat illeti, az államalapító minden törzset tíz curiára osztott, és így a római nép, mely akkor teljes egészében a város falai közé zárkózva élt, harminc curiából állt; mindegyiknek megvoltak a templomai, istenei, tisztségviselői, papjai és *compitaliának* nevezett ünnepei; ez utóbbiak a falusi törzsek későbbi eredetű *paganaliáihoz* hasonlítottak.

Midőn Servius újból felosztotta a római népet, ezt a harmincas számot nem tudta egyenlően elosztani a négy tribus között, és változtatni sem akart rajta, ezért a curiák függetlenné váltak a tribusoktól, és így a nép egy másik felosztását jelentették. De sem a falusi tribusoknak, sem a hozzájuk tartozó népnek nem voltak curiái, mert a tribusok merőben polgári intézménnyé váltak, és más hatóság alakult a katonák besorozására; ezért aztán Romulus katonai alakulatai feleslegessé váltak. Így, jóllehet minden polgár tagja volt valamelyik tribusnak, távolról sem mind tartozott valamilyen curiához is.

Servius még egy harmadik felosztást is tett, teljesen függetlenül az előző kettőtől; következményeit tekintve ez volt a legfontosabb valamennyi közül. Az egész római népet hat osztályba sorolta; sem a terület, sem az emberek szempontjából nem tett különbséget köztük, hanem csakis a vagyon szerint különböztette meg őket.

Az első osztályokba tette a gazdagokat, az utolsókba a szegényeket, a kettő közé pedig azok kerültek, akiknek közepes vagyona volt. Ez a hat osztály további 193 testületre tagozódott; ezeket centuriának nevezték, és úgy osztották el, hogy az első osztály egymaga több mint a felüket magában foglalta, az utolsóhoz pedig csak egyetlenegy tartozott. Így aztán a legkevesebb embert számláló osztály bővelkedett a leginkább centuriákban, míg az egész utolsó osztály csupán egyetlen alosztályt számlált, pedig egymaga kitette Róma lakosainak több mint a felét.

Hogy a nép ne ismerje fel olyan könnyen ennek az utolsó formának a következményeit, Servius színleg katonai jelleget kölcsönzött neki: a második osztályba két fegyverkovács-centuriát osztott be, a negyedikbe pedig két hadfelszerelési centuriát. Az utolsó osztály kivételével mindenütt megkülönböztette a fiatalokat és az öregeket, vagyis azokat, akiket a törvény fegyverviselésre kötelezett, és azokat, akiket koruknál fogva felmentett e kötelezettség alól. Ez a megkülönböztetés azután, még inkább, mint a vagyon szerinti különbségtétel, szükségessé tette, hogy sűrűn ismételjék a cenzust vagy népszámlálást. Végül azt is elrendelte Servius, hogy a népgyűlést a Marsmezőn tartsák, és minden hadköteles férfi fegyverben jelenjék meg.

Az utolsó osztályra azért nem terjesztette ki a fiatalok és öregek e megkülönböztetését, mert ezt a csőcselék alkotta, s a csőcseléket nem illette meg az a tisztesség, hogy fegyvert fogjon a hazáért. Csak akinek volt otthona, csak az nyerte el a jogot, hogy megvédje; a temérdek éhenkórász közül, aki ma a királyok seregeiben tündököl, aligha kerülhette volna el egy is, hogy csúfosan kiűzzék a római cohorsokból, amikor a katonák még a szabadság védelmezői voltak.

De még az utolsó osztályon belül is megkülönböztették a *proletárokat* azoktól, akiket úgy neveztek: *capite censi*.[67] Az előbbiek nem voltak tökéletesen nincstelenek, s legalább polgárokat adtak az államnak; nagy szükség esetén olykor még katonákat is. Akiknek egyáltalán semmije sem volt, s akiket csak testi valójukban lehetett

összeszámlálni, azokat nem vették emberszámba; elsőként Marius adta meg nekik azt a kegyet, hogy besorozta őket.

Nem szándékozom itt eldönteni, hogy ez a harmadik besorolás önmagában jó volt-e vagy rossz, de azt hiszem, joggal állítom, hogy csak az első rómaiak egyszerű erkölcsei, önzetlensége, a mezőgazdaság iránti vonzódásuk, a kereskedelem és a nyereségvágy iránti megvetésük miatt válhatott kivihetővé. Hol van ma nép, amelynek körében a telhetetlen haszonlesés, a nyughatatlan szellem, az ármány, a szakadatlan változások, a vagyoni helyzet állandó forrongásai hagynának húsz évig fennállni egy ilyen intézményt, s nem forgatnák fel az egész államot? Sőt azt is jegyezzük meg jól, hogy mivel Rómában az erkölcs és a közvélemény ítélete erősebb volt ennél az intézménynél, ezért helyre is igazította visszásságait; s ha egy gazdag ember túlságosan hivalkodott a gazdagságával, a szegények osztályába taszították.

Mindebből könnyűszerrel megérthetjük, miért említenek szinte mindig csak öt osztályt, noha valójában hat volt. A hatodik osztály, mivel sem katonákat nem küldött a hadseregbe, sem szavazókat a Mars-mezőre,* és szinte egyáltalán nem szolgálta a köztársaság javát, ritkán jött egyáltalán számításba.

Ezek voltak a római nép különböző felosztásai. Lássuk most, milyen hatással voltak a népgyűlésre. Ezeket a gyűléseket, amennyiben megfeleltek a törvényeknek, *comitiának* nevezték; rendesen Róma piacterén vagy a Mars-mezőn tartották őket, és különbséget tettek a curiák, a centuriák és a tribusok szerint egybehívott comitiák között. A curiák szerinti népgyűlést Romulus vezette be, a centuriák szerintit Servius, a tribusok szerintit a néptribunusok. Csak népgyűlés szentesíthetett törvényeket, választhatott elöljárókat; s

* Azt mondom, a Mars-mezőre, mert itt hívták össze a centuriák gyűléseit; a két másik formában a nép a *fórumon* vagy másutt gyűlt össze, s ilyenkor a *capite censi*-t éppolyan befolyás és tekintély illette meg, mint az elsőrendű állampolgárokat.

mivel nem volt polgár, aki ne tartozott volna valamilyen curiához, centuriához és törzshöz, ennélfogva egyetlen polgárt sem fosztottak meg a választójogtól, s a római nép jog szerint is és ténylegesen is valóságos főhatalom volt.

Három feltételnek kellett teljesülnie ahhoz, hogy a népgyűlés összehívása törvényes legyen, határozatai pedig törvényerőre emelkedjenek. Először: az a testület vagy hatóság, amely összehívja őket, rendelkezzék az ehhez szükséges meghatalmazással; másodszor: törvény engedélyezte napon tartassanak; harmadszor: az augurok kedvező jóslatot tegyenek.

Az első rendszabály indítóokait szükségtelen előadni. A második a közrenddel kapcsolatos; így például nem volt szabad népgyűlést tartani vásár- és piacnapokon, amikor a vidékiek ügyeik intézésére jöttek Rómába és nem volt idejük rá, hogy a köztéren töltsék a napot. A harmadik rendszabály segítségével tartotta kordában a szenátus a büszke és nyughatatlan római népet, és csillapította le a lázító tribunusok hevét; bár ez utóbbiak nem kevés módot találtak rá, hogy e korlátozás alól kivonják magukat.

Nemcsak a törvények és a vezetőválasztások voltak alávetve a comitiák ítéletének. Mivel a római nép elbitorolta a kormányzat legfőbb feladatait, ezért azt mondhatjuk, hogy Európa sorsa ezekben a gyűlésekben dőlt el. A gyűlések, tárgyuk változatossága folytán, különböző formákat öltöttek, aszerint, hogy milyen ügyben kellett határozni.

Hogy e különböző formákat megítéljük, elegendő összehasonlítanunk őket. Amikor Romulus a curiákat létesítette, az volt a célja, hogy a szenátust a nép által, a népet pedig a szenátus által zabolázza meg, és egyformán uralkodjék mind a kettő fölött. E forma révén tehát felruházta a népet a többség tekintélyével, hogy ellensúlyozza azt a hatalmat és gazdagságot, amelyet a patríciusoknak hagyott. De a monarchia szellemének megfelelően mégis több előnyt adott a patríciusoknak, akik klienseiken keresztül befolyással lehettek a

szótöbbségre. A patrónusok és kliensek e csodálatos intézménye a politika és az emberség mesterműve volt, nélküle nem maradhatott volna fenn a patríciusosztály, hiszen létezése ellentmondott a köztársaság szellemének. Egyedül Rómáé a dicsőség, hogy ilyen szép példát adott a világnak, amelyből soha visszaélés nem származott, s amelyet mégsem követtek sehol.

Mivel a curiáknak ez a formája fennmaradt a királyok alatt egészen Serviusig, az utolsó Tarquinius uralmát pedig nem tekintették törvényesnek, ezért a királyi törvényeket a *leges curiatae* néven különböztették meg.

A köztársaság alatt a curiák mindvégig a négy városi tribusra korlátozódtak és csak a római csőcseléket foglalták magukba, ezért nem felelhettek meg sem a patríciusok élén álló szenátusnak, sem a tribunusoknak, akik plebejusok voltak ugyan, de a jómódú polgárok élén álltak. Így hát hitelüket vesztették, s odáig süllyedtek, hogy a harminc egybegyűlt liktor végezte el mindazt, amit a curiák szerint egybehívott népgyűlésnek kellett volna elvégeznie.

A centuriák szerinti beosztás oly mértékben kedvezett az arisztokráciának, hogy nehéz felfogni, miért nem győzött mindig a szenátus a centuriák nevét viselő népgyűlésekben, ahol a konzulok, a cenzorok meg a többi curiális elöljáró választására sor került. Csakugyan, a római nép hat osztályát alkotó 193 centuria közül 98 az első osztályba tartozott, s mivel a szavazatokat centuriánként számlálták össze, az első osztály egymaga felülmúlta az összes többit. Ha az ide tartozó valamennyi centuria egyetértésben volt, nem is folytatták tovább a szavazatok összeszámlálását; az elenyésző kisebbség határozata többségi döntésként jelent meg, s azt mondhatjuk, hogy a centuriák szerint összehívott népgyűlésekben az ügyek sokkal inkább a tallérok, mint a szavazatok mennyisége alapján dőltek el.

Ámde két körülmény is korlátozta ezt a rendkívüli hatalmat. Először: a tribunusok többsége s a plebejusok számottevő része is

a gazdagok osztályához tartozott, s ezek ellensúlyozták a patríciusok befolyását az első osztályban.

A második körülmény abban állt, hogy a centuriákat nem sorrendben szavaztatták le, ami azt jelentette volna, hogy mindig az elsőn kezdik, hanem sorshúzás útján választottak ki egyet közülük, s ez egyedül adta le voksát;* a többi centuriát egy másik napon idézték szavazásra, most már rangsor szerint; ezek rendesen megerősítették az első napi eredményt. Így tehát a példa hatalmát elkülönítették a rangtól és a sorsra bízták, a demokrácia elvének megfelelően.

Egy további előny is származott ebből a szokásból: a vidéki polgároknak a két szavazás között ideje maradt tájékozódni az ideiglenesen kinevezett jelölt érdemei felől, s így az ügy ismeretében adták le szavazatukat. De azzal az ürüggyel, hogy meggyorsítják az eljárást, ezt a szokást végül is eltörölték, és a két szavazást ugyanazon a napon ejtették meg.

A tribusok szerint egybehívott népgyűlés volt a római nép voltaképpeni tanácskozó testülete. Csak a tribunusok hívhatták össze, itt bocsátották népszavazásra javaslataikat és itt választották meg őket. Nemhogy valamiféle rang illette volna meg itt a szenátust, még ahhoz sem volt joga, hogy a gyűlésben részt vegyen; így hát a szenátorok olyan törvényeknek kényszerültek engedelmeskedni, amelyekről nem szavazhattak, és e tekintetben az utolsó polgár is szabadabb volt náluk. Ez az igazságtalanság merő félreértésen alapult, s egymagában is elég lett volna, hogy hatálytalanítsa egy olyan testület rendelkezéseit, amelynek nem minden tagja jelenhetett meg a testület tanácskozásain. Ha állampolgári jogánál fogva valamennyi patrícius részt vehetett volna a népgyűléseken, ott egyszerű magánszemélyként jelentek volna meg, s nem lett volna befolyásuk a szavazás eredményére, hiszen minden polgár szavazata egyfor-

* Az így kiemelt centuriát *prae rogativá*-nak nevezték, mert elsőként kérték tőle a szavazatát; innen ered a prerogatíva szó.

mán nyomott a latban, s a legutolsó proletár is ugyanannyit számított, mint a szenátus feje.

Látjuk tehát, e különböző felosztások nem csupán azt a rendet határozzák meg, ahogyan egy ilyen nagy nép szavazatait összeszámlálták, mert nem önmagukban közömbös formák voltak, hanem mindegyikük sajátos hatást fejtett ki, annak a célnak megfelelően, amelynek kedvéért alkalmazták.

Nem szükséges részletekbe bocsátkoznunk; a fenti magyarázatok alapján így is világos, hogy a népuralomnak leginkább a tribusok szerint egybehívott gyűlés kedvezett, az arisztokráciának pedig a centuriák szerint egybehívott. Ami a curiák szerint egybehívott gyűlést illeti, ahol egyedül a római csőcselék alkotta a többséget, ez csak arra volt jó, hogy a zsarnokság és a rosszindulat hatalmát növelje, s így menthetetlenül rossz hírbe keveredett. Ezért aztán még a lázítók is óvakodtak ehhez az eszközhöz folyamodni, mert túlságosan felfedték volna szándékaikat. Bizonyos, hogy a népfelség csak a centuriák szerint egybehívott gyűlésekben testesült meg maradéktalanul, mert csak ezek ölelték fel az egész lakosságot. A curiák szerint egybehívott gyűlésekből ugyanis hiányoztak a falusi tribusok, a tribusok szerint egybehívott gyűlésekből pedig a szenátus és a patríciusok hiányoztak.

A szavazatszedés módja az első rómaiaknál ugyanolyan egyszerű volt, mint az erkölcseik, ha nem is olyan egyszerű, mint Spártában. Mindenki fennhangon szavazott, s egy írnok rendre feljegyezte a szavazatokat; a tribuson belüli szótöbbség határozta meg, hogyan választ a nép; ugyanígy állt a dolog a curiákkal és a centuriákkal is. Ez a szokás előnyös volt, amíg a polgárok körében becsületesség uralkodott, és mindenki szégyellte, hogy a többiek szeme láttára igazságtalan ügyre vagy méltatlan személyre adja szavazatát. De midőn a nép romlásnak indult, és a szavazatokkal üzérkedni kezdtek, úgy illett, hogy titkon szavazzanak, mert így a szavazatok vá-

sárlói biztonságban maradnak, s a csalóknak lehetősége nyílik rá, hogy ne váljanak árulóvá.

Tudom, Cicero rosszallja ezt a változást, s részben innen származtatja a köztársaság bukását.[68] De hiába érzem, milyen súlyosan nyom itt a latban Cicero tekintélye, nem tudom osztani véleményét. Szerintem, éppen ellenkezőleg, az gyorsította meg az állam bukását, hogy nem következett be elég sok hasonló változás. Ahogy az egészséges emberek életmódja nem felel meg a betegeknek, a romlásnak indult népet sem szabad romlatlan népnek való törvények szerint kormányozni. Semmi sem igazolja jobban ezt az elvet, mint a velencei köztársaság fennmaradása, hiszen e köztársaság torzképe csak azért létezik még ma is, mert gonosz emberekhez illő törvényei vannak.

Tehát kis táblákat osztottak szét a polgárok között; ezek segítségével mindenki úgy szavazhatott, hogy nem lehetett megtudni, mire adta voksát. Új eljárásokat vezettek be a táblácskák összegyűjtésére stb. Mindazonáltal gyakran támadtak kételyek az említett feladatokkal megbízott tisztviselők* becsületességét illetően. S hogy gátat vessenek az ármánynak és a szavazatok adásvételének, végül temérdek rendeletet adtak ki, de már a rendeletek nagy száma is mutatja, hogy egyik sem használt.

Az utolsó időkben gyakran kényszerültek rendkívüli intézkedésekhez folyamodni, hogy a törvények hiányosságain segítsenek. Olykor csodákat eszeltek ki; de ha a nép hitt is a dologban, a vezetőket soha nem lehetett megtéveszteni. Máskor nagy hirtelen hívták egybe a gyűlést, hogy a jelölteknek ne maradjon ideje összeesküvést szőni. Megint máskor az egész gyűlést végigbeszélték, látván, hogy a nép már a rossz ügy oldalán áll és helytelenül fog határozni. De a becsvágy végül minden óvintézkedést kijátszott, s ha van valami hihetetlen az egészben, hát az, hogy ez a hatalmas nép annyi vissza-

* *Custodes, diribitores, rogatores suffragiorum.*[69]

élés közepette hű maradt régi rendszabályaihoz, és változatlanul elöljárókat választott, törvényeket fogadott el, vitás ügyekben ítélkezett, magán- és közügyeket intézett, méghozzá csaknem olyan könnyedséggel, mintha maga a szenátus lett volna.

V. FEJEZET

A tribunusok intézményéről

Amikor nem lehet pontos arányt megállapítani az állam alkotó részei között, vagy kiküszöbölhetetlen okok szüntelenül módosítják az arányokat, akkor a többi hatóságtól elkülönült közhivatalt állítanak föl, amely minden részt a maga igazi viszonyai közé helyez, és összekötő kapocs vagy középtag gyanánt szolgál a fejedelem és a nép, vagy a fejedelem és a főhatalom között, vagy – ha szükséges – a két oldal között egyidejűleg.

Ez a testület – úgy nevezem: *a tribunusok intézménye* – hivatott megóvni a törvényeket és a törvényhozó hatalmat. Néha arra szolgál, hogy a főhatalmat oltalmazza a kormányzattal szemben, miként a néptribunusok tették Rómában; néha arra, hogy a kormányzatot támogassa a néppel szemben, ahogy a velencei tízek tanácsa teszi, néha pedig arra, hogy fenntartsa az egyensúlyt a részek között, ahogy a spártai ephoroszok tették.

A tribunusok intézménye nem tartozik a község alkotó részeihez, és a legcsekélyebb mértékben sem részesül a törvényhozó vagy a végrehajtó hatalomból, de a maga hatalma csak annál nagyobb: nem tehet semmit, de mindent megakadályozhat. Bár csak védelmezi a törvényeket, mégis sokkal nagyobb tiszteletnek örvend, mint a fejedelem, aki végrehajtja, vagy a főhatalom, amely alkotja őket. Ezt világosan látták Rómában, ahol a büszke patríciusok, jóllehet az egész népet megvetették, kénytelenek voltak meghajolni a nép

egyszerű tisztségviselője előtt, akinek sem papi, sem bírói hatásköre nem volt.

Bölcs korlátok között a tribunusi intézmény a jó alkotmány legszilárdabb támasza, de ha a kelleténél csak egy kicsit is nagyobb erőre kap, mindent feldúl. A gyengeség nem tartozik természetéhez, s feltéve, hogy igazából létezik, soha nem gyengébb a szükségesnél.

Ha bitorolja a végrehajtó hatalmat, amelyet csak mérsékelni hivatott, és alkalmazni igyekszik a törvényeket, holott csak az a dolga, hogy oltalmazza őket, úgy zsarnoksággá fajul. Az ephoroszok[70] roppant hatalma veszélytelen volt, amíg Spárta erkölcsei romlatlanok maradtak, de mihelyt romlásnak indult az erkölcs, tovább gyorsította ezt a folyamatot. Ezek a zsarnokok legyilkolták Agiszt, amiért aztán utóda vett bosszút rajtuk. Az ephoroszok bűne és bűnhődése egyaránt siettette a köztársaság bukását, és Kleomenész után Spárta nem létezett többé. Róma ugyanígy bukott el; a tribunusok fokról fokra elbitorolt, mértéktelen hatalma – a szabadság védelmében hozott törvények segítségével – végül is a szabadság eltiprói, a császárokat oltalmazta. Ami a velencei tízek tanácsát illeti, ez a patríciusok és a nép számára egyaránt félelmetes vérbíróság nemhogy védelmezné, előbb lealacsonyítja a törvényeket, hogy aztán a sötétség leple alatt osztogassa csapásait, amelyeket senki nem mer észrevenni.

A tribunusi testület, akárcsak a kormányzat, meggyengül, ha tagjainak száma növekszik. Rómában először két néptribunus volt, azután öt, s amikor ezt a számot is meg akarták kétszerezni, a szenátus nem lépett közbe; bizonyára arra gondolt, hogy egyiket a másik által fogja féken tartani, és így is lett.

Ha elejét akarjuk venni e félelmetes testület túlkapásainak, leghelyesebb úgy cselekednünk, ahogy mind ez ideig egyetlen kormányzat sem cselekedett: nem szabad hagyni, hogy e testület állandóan működjék, hanem ki kell jelölni bizonyos időszakokat, amikor szünetel. Ezek az időszakok nem volnának olyan hosszúak,

hogy a visszaélések gyökeret verhessenek, s törvény állapítaná meg tartamukat, mégpedig oly módon, hogy szükség esetén – rendkívüli felhatalmazás alapján – könnyűszerrel meg lehessen rövidíteni.

Azt hiszem, ennek az eljárásnak nincsenek hátrányai, mivel – mondottam már – a tribunusok intézménye nem része az alkotmánynak, s ezért megszüntethető anélkül, hogy az alkotmány kárt szenvedne, és úgy találom, hogy hatékony is ez az eljárás, mivel az újonnan felállított közhivatal nem elődjének hatalmával él, hanem azzal a hatalommal, amelyet a törvény ruház reá.

VI. FEJEZET

A diktatúráról

A törvények hajthatatlanok, nem idomulnak a körülmények változásaihoz. Ám olykor veszedelmessé is válhatnak emiatt és pusztulásba sodorhatják a válságba jutott államot. A formaságok rendje és lassúsága sok időt kíván, a körülmények olykor nem ilyen bőkezűek. Temérdek eset adódhat, amelyet a törvényhozó nem vett figyelembe, és bölcs előrelátásról tesz tanúbizonyságot, aki felismeri, hogy mindent nem lehet előre látni.

Ne akarjunk hát olyan szilárdságot kölcsönözni politikai intézményeinknek, hogy többé ne legyünk képesek felfüggeszteni működésüket. Olykor még Spárta is felfüggesztette törvényeit.

De csak a legnagyobb veszély igazolhatja a közrend megbontását; a törvények szent hatalmát csak akkor szabad szüneteltetni, ha a hon üdve forog kockán. E ritka és nyilvánvaló esetekben rendkívüli eljárással gondoskodnak a közbiztonságról, oly módon, hogy az arra legméltóbb embert bízzák meg védelmével. Ezt a megbízatást kétféleképpen adhatják, attól függően, hogy milyen természetű a veszély.

Ha a veszély elhárításához elegendő fokozni a kormányzat tevé-

kenységét, akkor a kormányzást a korábbi elöljárók közül egy vagy két személyre bízzák. A törvények hatalmán nem változtatnak, csak végrehajtásuk formáján. Ha azonban a veszedelem olyan természetű, hogy a törvények akadályoznák a megelőzését, akkor legfőbb vezetőt neveznek ki, aki minden törvényt elnémít, és egy pillanatra felfüggeszti a főhatalmat. Ilyen esetekben nem kétséges, hogy mit parancsol az általános akarat; a nép első kívánsága nyilvánvalóan az, hogy az állam ne pusztuljon el. Ily módon a törvényhozó hatalom felfüggesztetik ugyan, de nem töröltetik el: az elöljáró, aki elnémítja, nem szólaltathatja meg; uralkodik fölötte, de nem képviselheti; bármit tehet, csak törvényeket nem alkothat.

Az első eljárást a római szenátus alkalmazta, midőn ünnepélyes nyilatkozattal a konzulok gondjára bízta a köztársaság üdvét; a másodikra akkor került sor, amikor a két konzul egyike diktátort nevezett ki;* erre a gyakorlatra Alba adott példát Rómának.

A köztársaság kezdetein igen gyakran folyamodtak a diktatúrához, mert az állam még nem állt elég szilárd lábon, nem tudta egyedül alkotmánya erejénél fogva fenntartani magát. Mivel akkoriban az erkölcsök sok óvintézkedést feleslegessé tettek, amire más időkben szükség lett volna, ezért nem féltek tőle, hogy a diktátor visszaél hatalmával, sem attól, hogy idejének lejártán túl is meg akarja tartani. Ellenkezőleg, úgy tetszett, az ily nagy hatalom terhére van annak, akire rábízatott; annyira siettek szabadulni tőle, mintha túlságosan fáradságos és veszélyes tiszt lett volna a törvények helyébe lépni.

Nem is a visszaélés, hanem a lejáratás veszélye miatt kellett volna óvatosabban bánni az első időkben ezzel a legmagasabb közhivatallal. Mert nyakló nélkül osztogatták a választások, a felszentelések, a puszta formaságok alkalmából, és attól kellett tartani, hogy nem

* Éjjel titokban kerítettek sort erre a kinevezésre, mintha szégyellték volna, hogy egy embert a törvények fölé helyeznek.

lesz tekintélye, amikor valóban szükség volna rá, s az emberek megszokják, hogy üres címnek tartsák, amelyet üres ceremóniák céljaira használnak.

A köztársaság vége felé a rómaiak óvatosabbak lettek, és éppolyan oktalanul tartózkodtak a diktatúra bevezetésétől, mint amilyen oktalanul tékozolták a diktátori méltóságot azelőtt. Nem nehéz belátni, hogy félelmük alaptalan volt, mert a város gyengesége egyben biztosítékul szolgált a benne székelő hatóságokkal szemben; a diktátor bizonyos esetekben megvédhette a köz szabadságát, de soha nem emelhetett kezet rá, s Róma láncait nem Rómában kovácsolták, hanem a hadseregben. Marius alig tanúsított ellenállást Sullával, Pompeius pedig Caesarral szemben, ami jól mutatja, mit várhattak a belső hatalomtól, ha külső erő fenyegetett.

E tévedésük következtében a rómaiak súlyos hibákat követtek el. Így például hiba volt, hogy nem neveztek ki diktátort Catilina ügyében,[71] hiszen csak a város belső részéről s legfeljebb egy-két itáliai tartományról volt szó, így hát egy korlátlan hatalommal felruházott diktátor könnyűszerrel szétzavarhatta volna az összeesküvést, amelyet csak szerencsés véletlenek összejátszása fojtott el, márpedig józan ésszel senki nem számíthatott akkora szerencsére.

Ehelyett a szenátus beérte azzal, hogy minden hatalmat a konzulokra ruházott át; ezért aztán Cicero kénytelen volt egy lényeges ponton áthágni ezt a hatalmat, különben nem tudott volna hatékonyan cselekedni, s ha az első örömujjongásban helyeselték is magatartását, később joggal kérték számon tőle a polgárok törvénytelenül kiontott vérét, amit egy diktátorral szemben nem tehettek volna meg. De a konzul ékesszólása mindenkit magával ragadott, s mivel ő maga római létére jobban szerette a személyes dicsőséget, mint a hazát, ezért kevésbé érdekelte, hogy miként lehetne a legtörvényesebb és legbiztosabb módon megmenteni az államot, mint az, hogy miként arathatná le mindazt a dicsőséget, ami az ügyből

származhatik.* Így hát joggal ünnepelték, mint Róma megszabadítóját, és joggal büntették meg, mint törvényszegőt. Ha mégoly ünnepélyesen hívták is vissza, nem kétséges, hogy ezzel csak kegyelmet gyakoroltak.

Egyébként bármilyen módon ruházzák rá valakire ezt a nagy fontosságú megbízatást, mindenképpen igen rövid határidőhöz kell kötni, s ezt a határidőt soha nem szabad meghosszabbítani. A diktátort válság idején nevezik ki, s ilyenkor az állam rövidesen elpusztul vagy megmenekül; s mihelyt elmúlt a sürgető szükség, a diktatúra zsarnoksággá válik. Rómában a diktátorok felhatalmazása legfeljebb két hónapra szólt, de a többség már előbb lemondott. Ha hosszabb lett volna a határidő, talán kísértésbe esnek, hogy még jobban meghosszabbítsák, akár a decemvirek a maguk egy évre szóló megbízatását. A diktátornak csak annyi ideje volt, hogy eleget tegyen a feladatnak, amelyre választották; más terveket szőni nem maradt ideje.

VII. FEJEZET

A cenzorokról

Miként az általános akarat a törvény által nyilatkozik meg, úgy a közvélemény a cenzor szájával ítél. A közvélemény olyan törvény, amelyet a cenzor hajt végre, aki, a fejedelemhez hasonlóan, csak a különös esetekre alkalmazza.

Így hát a cenzor nem bírája, csak szószólója a közvéleménynek, s mihelyt eltávolodik tőle, határozatai hiábavalók és érvénytelenek lesznek.

Kárba veszett fáradozás megkülönböztetni egy nemzet erkölcseit azoktól a dolgoktól, amelyeket a nemzet becsül; mert a kettő ugyan-

* Nem lehetett bizonyos benne, hogy ez sikerül neki, ha azt indítványozza, hogy nevezzenek ki diktátort, mert önmagát nem merte javasolni, abban pedig nem lehetett biztos, hogy társa őt javasolja majd.

azon az alapelven nyugszik, és okvetlenül egymásba fonódik. A világ minden népénél a véleményen múlik, nem a természeten, hogy miben lelik örömüket az emberek. Tanítsátok meg őket helyesen ítélni s erkölcseik maguktól megtisztulnak. Az ember mindig szereti azt, ami szép vagy amit szépnek talál, de nem mindig ítéli meg helyesen, hogy mi a szép; tehát ítéletét kell kiigazítani. Aki az erkölcsről ítél, a becsületről ítél, s aki a becsületből ítél, az a közvéleményből merít törvényt az ítélkezéshez.

A nép nézetei alkotmányából fakadnak; bár a király nem szabályozza az erkölcsöket, de a törvényhozás hívja életre őket. Amikor a törvényhozás meggyengül, az erkölcsök romlásnak indulnak, ám akkor a cenzorok ítélete sem fogja elérni azt, amit a törvények erejével nem sikerült keresztülvinni.

Ebből az következik, hogy a cenzorok hasznosak lehetnek, amíg az erkölcsök megóvásáról van szó, de nem, ha már a visszaállításukról. Állítsatok cenzorokat, míg a törvények ereje töretlen; de ha már nem az, többé nincs remény; semmilyen törvényes intézménynek nincs hatalma, ha a törvény hatástalan.

A cenzorok oly módon őrködnek az erkölcsök fölött, hogy útját állják a vélemények elfajulásának, okosan alkalmazzák, és így megőrzik a helyes véleményeket, sőt néha, amikor még kialakulatlanok, irányt is szabnak nekik. A párbajsegédek alkalmazása már-már tébollyá vált a francia királyságban, míg aztán véget nem vetett neki egy királyi rendelet egyetlen fordulata: *Azok pedig, akik oly gyávák, hogy segédeket vesznek maguk mellé*... Ez az ítélet elébe ment a közfelfogásnak, és így irányt tudott szabni neki. De amikor ugyanez a rendelet magát a párbajozást is gyávaságnak akarta nyilvánítani, ami nagyon is igaz, de ellentmond a közvéleménynek, akkor az emberek csak gúnyolódtak a határozat fölött, mert ez ügyben már korábban véleményt alkottak.

Másutt azt mondtam,* hogy a közvéleményre nem lehet kényszert gyakorolni, s ezért a közvélemény képviseletére rendelt hatóságok működésében sem szabad nyoma legyen a kényszer alkalmazásának. Nem csodálhatjuk eléggé, hogy ezt a napjainkban teljesen kihalt tisztséget mennyi művészettel látták el a rómaiak és még inkább a lakedaimónok.

Ha egy rossz erkölcsű ember terjesztett a spártai tanács elé valamilyen helyes nézetet, az ephoroszok tudomásul sem vették, amit mondott, hanem felszólítottak egy erényes polgárt, hogy adja elő ugyanazt a véleményt. Mily dicsőség az utóbbira, micsoda szégyen az előbbire nézve, pedig egyetlen feddő vagy dicsérő szót sem intéztek egyikükhöz sem! Néhány részeg számoszi mocskolódó szavakkal illette az ephoroszok testületét; másnap rendelet tette közhírré, hogy a számosziaknak szabad hitványul viselkedniük. Az igazi büntetés kevésbé sújtotta volna őket, mint az ilyen büntetlenség. Amikor Spárta nyilatkozott, hogy mi tisztességes és mi tisztességtelen, Görögország soha nem fellebbezett az ítélet ellen.

VIII. FEJEZET

A polgári vallásról

Az embereknek eleinte nem voltak más királyaik, csak az istenek, és nem volt más kormányzatuk, csak a teokrácia. Úgy okoskodtak, mint Caligula, és helyesen okoskodtak. Az érzéseknek és gondolatoknak hosszas átalakuláson kellet keresztülmenniük, amíg beletörődtek, hogy egy hozzájuk hasonló lényt uruknak tekintsenek, és elhitették magukról, hogy ez rendjén van így.

Mivel valamennyi politikai társadalom élére egy istent állítottak,

* Ebben a fejezetben csak utalok arra, amit bővebben tárgyaltam a d'Alembert úrhoz intézett levélben.

ebből mindjárt az következett, hogy annyi isten volt, ahány nép. Két egymástól idegen, és csaknem mindig ellenséges viszonyban levő nép nem ismerhette el sokáig ugyanazt az urat, miként két egymás ellen vonuló sereg nem engedelmeskedhet ugyanannak a hadvezérnek. Így a nemzeti megosztottság politeizmushoz vezetett, az pedig vallási és polgári türelmetlenséghez, ami természetesen ugyanaz, mint az alábbiakban látni fogjuk.

A görögök képzelete azért lelhette föl tulajdon isteneiket a barbárok körében, mert egyszersmind a népek természetes urának tekintették magukat. De ma már igen nevetséges tudomány az, amelyik a különböző nemzetek isteneinek azonosságán alapul, mintha Moloch, Saturnus és Kronosz ugyanaz az isten lehetne, mintha a föníciaiak Baal istene azonos volna a görögök Zeuszával és a latinok Jupiterével, mintha lehetne valami közös ezekben a különböző nevet viselő, kiagyalt lényekben!

Hogyan lehetséges, kérdezhetik, hogy a pogányság idején nem tomboltak vallásháborúk, holott minden államnak saját vallása volt és saját istenei voltak? Erre azt felelem, hogy éppen azért volt lehetséges, mert minden államnak saját vallása és saját kormányzata volt, és így nem tettek különbséget az istenek és a törvény között. A politikai háború akkoriban teológiai háború volt, az istenek fennhatósága nem terjedt túl a nemzetek határain. Az egyik nép istene semmilyen jogot nem gyakorolt a másik nép fölött. A pogányok istenei nem voltak féltékeny istenek, megosztoztak a világuralmon. Olykor még Mózes és a héberek is elfogadták ezt a gondolatot, hiszen Izrael istenéről beszéltek. Igaz, nem ismerték el a kánaáni isteneket, de hiszen Kánaán népeit is száműzetésre és pusztulásra ítélt népeknek tekintették, akiknek ők hivatottak elfoglalni a helyét, míg a szomszédos népeket tilos volt megtámadniok, s lám, isteneikről is másként beszéltek: *Hát nem úgy van-é, hogy amit bírnod adott néked Kemosz, a te istened, azt bírod?* – mondta Jefte az ammoniták királyának. *Mi meg mindazoknak örökségét bírjuk, akiket az Úr, a mi*

*istenünk, üzött ki mielőlünk.** Azaz, nekem úgy tűnik, Jiftach elismerte, hogy Kemosz egyenjogú Izrael istenével.

De amikor a zsidók, már Babilon, majd Szíria királyainak alattvalóiként, makacsul nem akartak elismerni más istent, csak a magukét, akkor ez a makacsságuk a győztes elleni lázadásnak minősült és nagy üldöztetést hozott rájuk, amiről történetükben olvashatunk, és amire nem ismerünk más példát a kereszténység előtt.**

Tehát minden vallás kizárólag annak az államnak a törvényeivel függött össze, amelyik előírta, s ezért csak egyféleképpen lehetett megtéríteni egy népet, ha leigázták, és csak egyfajta hittérítő létezett, a hódító. S mivel csupán a legyőzött kényszerült vallást változtatni, előbb győzni kellett, és csak aztán lehetett térítésről beszélni. Nemhogy az emberek harcoltak volna az istenek miatt, inkább az istenek álltak harcban egymással, mint Homérosnál, az emberek miatt; minden nép a maga istenéhez fohászkodott győzelemért, s ha győzött, fizetségül új oltárokat emelt neki. Mielőtt a rómaiak elfoglaltak volna egy helységet, távozásra szólították fel isteneit, s ha a tarentumbelieknek meghagyták haragvó isteneiket, csak azért, mert úgy vélték, hogy ezek alá vannak vetve az ő isteneiknek és kénytelenek hódolni nekik. Meghagyták a legyőzötteknek isteneiket, ahogy meghagyták a törvényeiket is. Néha nem is vetettek ki más sarcot, csak azt, hogy a legyőzött koszorút küldjön a capitoliumi Jupiternek.

Ahogy a rómaiak birodalmukkal együtt vallásukat és isteneiket is kiterjesztették a meghódított népekre, s másfelől gyakran ők maguk

* *Nonne ea quae possidet Chamos deus tuus tibi jure debentur?* – így hangzik a *Vulgata* szövege. Carrières atya fordításában: *Nem gondolod-e, hogy jogod van birtokolni azt, ami Kemoszé, a te istenedé?* Nem ismerem a héber szöveget, de látom, hogy a *Vulgatá*-ban Jiftach kimondottan elismeri Kemosz isten jogát, s hogy a francia fordító elveszi a nyilatkozat erejét azzal, hogy *szerinted*, ami a latinban nem szerepel.[78]

** Tökéletesen nyilvánvaló, hogy a phokisziak ellen viselt, úgynevezett szent háború nem vallásháború volt. Szentségtörések megtorlása volt a célja, nem pogányok megtérítése.[79]

is átvették a legyőzöttek isteneit, polgárjogot adva egyiknek is, másiknak is, úgy végül e roppant birodalom népeinek észrevétlenül sok istene és sok vallása támadt, méghozzá mindenütt nagyjából ugyanazok; így történt, hogy a pogányság az ismert világban végül egy és ugyanaz a vallás lett.

Ilyen állapotok uralkodtak, midőn eljött Jézus, hogy megalapítsa a földön szellemi királyságát, elválasztván a teológiai rendszert a politikai rendszertől, s ezzel megszüntetvén az állam egységét, ami a keresztény népeket szakadatlanul lázban tartó belső meghasonlásokhoz vezetett. Mivel a pogányok képtelenek voltak felfogni a túlvilági királyság gondolatát, ezért a kereszténveket igazi lázadóknak tekintették, akik álszentül azt a látszatot keltik, mintha meghódoltak volna, de csak a pillanatra várnak, hogy függetlenné és a többiek urává legyenek, és ügyesen magukhoz ragadják a hatalmat, mert csak színleg tartották tiszteletben, amíg gyengék voltak. Ez volt az üldöztetések oka.

Amitől a pogányok féltek, bekövetkezett. Minden egyszeriben megváltozott, a keresztények más nyelven kezdtek beszélni, s az állítólagos túlvilági királyság a legzsarnokibb evilági birodalommá vált, melynek a feje itt élt a földön.

Mivel azonban mindig létezett fejedelem és léteztek polgári törvények, ebből a kettős hatalomból állandó jogi összetűzések származtak, ami lehetetlenné tette, hogy jól kormányozzák a keresztény államokat. Soha nem lehetett tudni, kinek tartozik engedelmességgel az ember, az uraknak vagy a papoknak.

Mindazonáltal még Európában vagy a szomszédságában is sok más nép szerette volna fenntartani vagy visszaállítani a régi rendszert, ámde sikertelenül; a kereszténység szelleme mindenütt győzedelmeskedett. A vallásgyakorlat mindig független maradt a főhatalomtól, vagy ha nem, úgy visszanyerte függetlenségét, s nem kötődött szükségszerűen az államhoz. Mohamed igen tisztán látott, jól összefogta politikai rendszerét, s amíg az általa teremtett kor-

mányzati forma fennmaradt utódai – a kalifák – között, addig ez a kormányzat egységes és így jó volt. De mihelyt az arabok gyarapodni kezdtek, s műveltek, csiszolt modorúak, elpuhultak és gyávák lettek, nyomban leigázták őket a barbárok, s akkor aztán újrakezdődött a két hatalom meghasonlása. Ha a mohamedánoknál nem is olyan feltűnő ez a meghasonlás, mint a kereszténynek között, azért ott is jelen van, kivált Ali szektájában, s vannak államok, ahol – miként Perzsiában – ma is érezteti a hatását.

Nálunk Anglia királyai, akárcsak a cárok, egyben egyházfők is lettek. De ez a cím nem annyira az egyház urává, mint inkább az egyház szolgájává tette őket; nem szereztek jogot a megváltoztatására, csak hatalmat a fenntartására. Nem törvényhozói, csak fejedelmei az egyháznak. A papság mindenütt úr és törvényhozó a maga részében, ahol csak testületet alkot.* Tehát két erő, két főhatalom létezik Angliában és Oroszországban is, éppúgy, mint bárhol másutt.

Valamennyi keresztény szerző közül egyedül a filozófus Hobbes látta meg a bajt s a baj ellenszerét; egyedül ő merte javasolni, hogy egyesítsék a sas két fejét és állítsák helyre a politikai egységet, ami nélkül az állam és a kormányzat alkotmánya soha nem lesz megfelelő.[74] De látnia kellett, hogy a kereszténység uralomra törő szelleme összeférhetetlen az ő rendszerével, és hogy a papság érdeke mindig erősebb lesz az államérdeknél. Nem is amiatt gyűlölték politikai tanait, ami szörnyű és hamis bennük, hanem azért, ami igaz és helyes.**

* Jegyezzük meg jól, nem annyira a formális gyűlések egyesítik a papságot testületté, miként Franciaországban, hanem a hitbéli közösség. A hitközösség és a kiközösítés a papság társadalmi szerződése; ez a szerződés teszi a népek és királyok urává. A közös hitet valló papok valamennyien polgártársak, éljenek bár a föld két legtávolabbi sarkán. Ez a lelemény politikai remekmű. Semmi hasonló nem létezett a pogány papok között, akik így papi testületet sem alkottak.

** Láthatjuk egyebek között Grotius 1643. április 11-én fivéréhez intézett leveléből, hogy mit helyesel és mit kifogásol ez a tudós férfiú a *De cive*-ben.[75] Igaz, Grotius hajlik az elnézésre és, úgy tetszik, a sok rossz fejében megbocsátja a szerzőnek, hogy jót is állít, de nem mindenki ilyen kegyes.

Úgy hiszem, ha ebből a szempontból taglalnók a történelmi tényeket, könnyen rácáfolhatnánk Bayle[76] és Warburton ellentétes nézeteire. Az egyik azt állítja, hogy a vallás soha nem szolgálja az államot, a másik szerint, ellenkezőleg, a kereszténység az állam legszilárdabb támasza. Az előbbinek bebizonyíthatnók, hogy soha nem létesült olyan állam, amely ne a valláson alapult volna, az utóbbinak pedig, hogy a kereszténység törvénye alapjában véve inkább gyengíti, mint erősíti az állam alkotmányát. Hogy tökéletesen megértessem magam, már csak némileg pontosabbá kell tennem a tárgyamra vonatkozó s túlságosan elmosódott vallási fogalmakat.

A vallás két alfajra oszlik, ha a társadalom vonatkozásában vizsgáljuk. Ahogy a társadalom lehet általános vagy különös, a vallás is lehet az ember vagy a polgár vallása. Az egyiknek nincsenek templomai, oltárai, szertartásai; a legfőbb istenség és az örök erkölcsi kötelességek merőben belső kultuszára korlátozódik, s nem egyéb, mint az evangéliumi vallás, valamint az, amit isteni természetjognak nevezhetünk. A másik egyetlen országra terjed ki, isteneket és védszenteket ad ennek az országnak; megvannak a tantételei, szertartásai, van törvény által előírt külső kultusza; a hozzá csatlakozó nemzeten kívül mindenki hitetlen, idegen, barbár a számára, s csak odáig terjeszti ki az ember jogait és kötelességeit, ameddig az oltárai érnek. Ilyenek voltak az első népek vallásai, amelyeket polgári vagy pozitív isteni jognak nevezhetünk.

Van egy harmadik, bizarrabb válfaja is a vallásnak; ez két törvényhozást, két vezetőt, két hazát ad az embereknek, s így ellentmondó kötelességeket ró rájuk és lehetetlenné teszi, hogy egyszerre legyenek hívők és állampolgárok. Ilyen a lámák és a japánok vallása, s ilyen a római kereszténység. Ez utóbbit papi vallásnak nevezhetjük. Valamiféle keverékjog származik belőle, amely nem fér össze a társadalmi renddel, s amelynek számára nincs nevünk.

Ha politikai szempontból tekintjük a háromfajta vallást, úgy mindegyik fogyatékos valamiben. A harmadik oly nyilvánvalóan

rossz, hogy csak az időt vesztegetnénk, ha hibáinak kimutatásában töltenénk kedvünket. Ami megbontja a társadalom egységét, az semmit nem ér; azok az intézmények, amelyekben az ember meghasonlik önmagával, semmit sem érnek.

A második vallás jó, amennyiben összeköti az istenhitet a törvények szeretetével s a polgárokat a maga iránti rajongásra neveli, s arra tanítja őket, hogy az államot szolgálván az állam védőistenét szolgálják. Valamiféle teokrácia ez, amelyben nincs más főpap, mint a fejedelem, és nincsenek más papok, mint az elöljárók. Így hát meghalni a hazáért annyi, mint mártíromságot szenvedni; törvénysértést elkövetni istentelen dolog; s a bűnöst kiközösíteni annyi, mint az Isten haragját zúdítani rá: *Sacer estod!*[77]

De rossz ez a vallás, amennyiben tévedésen és hazugságon alapul, és így becsapja az embereket, hiszékennyé, babonássá teszi őket és hiú ceremóniába fullasztja Isten igazi kultuszát. Azután még rossz annyiban is, amennyiben kizárólagossá és zsarnokivá válhat, s akkor vérszomjassá és türelmetlenné teszi a népet, úgyhogy az csak vért és mészárlást liheg, s azt hiszi, szent dolgot művel, amikor mindenkit megöl, aki nem fogadja el isteneit. Így a nép természetes hadiállapotba kerül minden más néppel, és ez nagyon ártalmas biztonságára nézve.

Marad tehát az ember vallása vagy a kereszténység; nem a mai, hanem az evangéliumi kereszténység, ez pedig valami egészen más. E szent, magasztos, igazi vallásban az emberek – egyazon Isten gyermekei – felismerik, hogy valamennyien testvérei egymásnak, és társadalmuk még a halállal sem bomlik fel.

De ez a vallás semmilyen különös viszonyban nem áll az állammal, s ezért semmivel nem járul hozzá a törvények erejéhez, hanem csak annyi erőt hagy nekik, amennyit önmagukból meríthetnek. Így aztán a különös társadalom legfőbb kötelékeinek egyike hatástalan marad. Mi több, nemhogy lángra gyújtaná az állam iránt a polgárok szívét, inkább eltávolítja őket az államtól, mint minden

földi dologtól: nem ismerek semmit, ami inkább ellenkeznék a társadalom szellemével.

Azt mondják, az igazi keresztények társadalma a lehető legtökéletesebb lenne. Csak egy nagy nehézséget látok e feltevésben: nevezetesen, az igazi keresztények társadalma már nem emberek társadalma.

Sőt hozzáteszem, hogy e feltételezett társadalom, dacára minden tökéletességének, nem volna sem a legerősebb, sem a legmaradandóbb: mivel tökéletes volna, nem tartaná össze semmi; éppen tökéletességében rejlenék pusztulásának az oka.

Mindenki teljesítené kötelességét; a nép engedelmeskednék a törvényeknek, a főemberek igazságosak és mértéktartók, az elöljárók feddhetetlenek volnának, dacolnának a halállal, nem léteznék fényűzés, nem léteznék hiúság. Ez mind igen jó; de lássunk távolabb.

A kereszténység merőben szellemi vallás, kizárólag égi dolgokkal törődik: a keresztények hazája nem ezen a világon van. Megteszik kötelességüket, ez igaz, ámde hogy sikerrel járnak-e vagy sem, az teljesen hidegen hagyja őket. Ha nincs okuk szemrehányást tenni maguknak, akkor mindegy nekik, hogy jól vagy rosszul mentek a dolgok idelenn. Amikor az állam virágzik, alig merik élvezni a köz boldogságát, nehogy hazájuk dicsősége felfuvalkodottá tegye őket; amikor az állam hervadni kezd, áldják az Isten kezét, hogy népükre sújt.

A társadalom békéje, az egyetértés fennmaradása azt kívánja, hogy kivétel nélkül minden polgár jó keresztény legyen. De ha az emberek balszerencséjére csak egy is akad közöttük, aki becsvágyó és álszent – egy Catilina vagy egy Cromwell, példának okáért –, az az ember könnyűszerrel elbánik kegyes honfitársaival. A keresztényi szeretet nem engedi meg, hogy rosszat gondoljanak felebarátukról, ha nincs rá alapos okuk. Mihelyt valami ravaszság folytán sikerült föléjük kerekednie és magához ragadnia a közhatalom egy részét, máris nagy méltóságra emelkedett, tehát Isten akarata, hogy

tiszteljék; rövidesen hatalommá válik, tehát Isten akarata, hogy engedelmeskedjenek neki. Ha pedig a hatalom letéteményese visszaél hatalmával, úgy csak Isten ostora ő, amellyel az Úr a gyermekeit bünteti. A lelkiismeret azt parancsolná, hogy űzzék el a bitorlót; de akkor meg kellene zavarni a köz nyugalmát, erőszakhoz kellene folyamodni, s mindez igen kevéssé fér össze a keresztényi szelídséggel, és végül is mit számít, hogy rabok vagyunk vagy szabadok a siralomvölgyben? A lényeg az, hogy bejussunk a paradicsomba, és a beletörődés is csak egy módja ennek.

Ha külháború tör ki, a polgárok vonakodás nélkül mennek harcba, egyikük sem gondol menekülésre; teszik a kötelességüket, de nem fűti őket győzni akarás; inkább meghalni tudnak, mint győzni. Győztesek lesznek vagy legyőzöttek: mit számít az? Nem tudja-e jobban a Gondviselés, mint ők maguk, hogy mi kell nekik? Képzeljük csak el, mekkora hasznot húzhat egy merész, zabolátlan, szenvedélyes ellenfél sztoikus nyugalmukból. Állítsuk ki velük szemben ama tüzes népeket, melyek a dicsőség és a hon lángoló szeretetétől égtek; tegyük fel, hogy keresztény köztársaságunk Spártával vagy Rómával száll harcba: a kegyes keresztényeket legyőzik, szétzúzzák, tönkreverik, még mielőtt magukhoz térnének, vagy ha mégis megmenekednek, ezt csak annak a megvetésnek köszönhetik, amelyet az ellenség velük szemben táplál. Kedvemre való eskü volt az, amelyet Fabius katonái tettek: nem arra esküdtek, hogy meghalnak vagy győznek; azt fogadták meg, hogy győztesen térnek haza és be is tartották fogadalmukat. Soha keresztények ilyen esküt nem tettek; azt gondolták vona, az Istent kísértik.

De hibázom, amikor keresztény köztársaságról beszélek; az egyik szó kizárja a másikat. A kereszténység csak szolgaságot és behódolást prédikál. Szelleme túlságosan kedvez a zsarnokságnak, semhogy az valaha is elmulasztaná a maga javára fordítani. Az igazi keresztények rabszolgának születtek; tudják ezt és nem lázonganak; ez a röpke élet nagyon keveset ér a szemükben.

A keresztény seregek kitűnőek, mondják nekünk. Tagadom. Mutassanak egyetlen keresztény hadsereget is! A magam részéről sosem láttam ilyet. A keresztes hadjáratokra fognak hivatkozni. A keresztes lovagok vitézek voltak, nem vitatom; csak annyit jegyzek meg, hogy korántsem voltak keresztények: a papok katonái, az egyház polgárai voltak. Az egyház szellemi birodalmáért harcoltak, melyet az, ki tudja, hogyan, földi birodalommá változtatott. Ha jól megnézzük a dolgot, visszatértek a pogánysághoz: minthogy az Evangélium nem hirdet nemzeti vallást, a keresztények nem viselhetnek szent háborút.

A keresztény katonák vitézül harcoltak a pogány császárok alatt; minden keresztény szerző ezt állítja, és én hiszek nekik: nemes versengés volt ez a pogány hadakkal. Mihelyt a császárok keresztények lettek, a versengésnek vége szakadt, s ahogy a kereszt elűzte a sast, odalett a rómaiak minden vitézsége.

De hagyjuk a politikai megfontolásokat; térjünk vissza a joghoz, és szegezzük le az alapelveket e fontos kérdésre vonatkozóan. Mondottam már, a társadalmi szerződés nem ruház olyan jogot a főhatalomra, amely átlépné a közjó határait.* Az alattvalók tehát csak annyiban tartoznak számot adni nézeteikről a főhatalomnak, amennyiben e nézetek befolyással vannak a közösség érdekeire. Nos, az állam számára igen fontos, hogy minden polgárnak legyen vallása, amely megtanítja szeretni kötelességeit, de e vallás tantételei mind az állam, mind a polgárok szempontjából csak annyiban érdekesek, amennyiben tárgyuk az erkölcs, valamint azok a kötelességek, amelyeket a hívők másokkal szemben tartoznak teljesíteni. Ezen túl bárki olyan véleményt alkothat, amilyent csak akar, s a főhatalom

* *A köztársaságban,* mondja d'A. úr, *mindenki tökéletesen szabad, amíg másoknak nem árt.* Íme az örök határ, pontosabban meghúzni nem is lehetne. Nem tudtam megtagadni magamtól az örömet, hogy idézzem olykor ezt a kéziratot, bárha a közönség előtt ismeretlen is, s így hajoljak meg egy jeles, és tiszteletre méltó férfiú emléke előtt, aki szíve mélyén miniszteri hivatalában is igazi polgár maradt, s megőrizte helyes és józan nézeteit országának kormányzásáról.

nem formálhat jogot rá, hogy megismerje a véleményét. Hiszen egyáltalán nem illetékes a túlvilág dolgaiban, s így bármi legyen az alattvalók sorsa eljövendő életükben, ez nem tartozik rá, ha a mostaniban jó állampolgárnak bizonyulnak.

Létezik hát egy merőben polgári hitvallás, s a főhatalom dolga, hogy leszögezze a tételeit: nem éppen mint vallási dogmákat, hanem mint a társas együttélés elveit, amelyek nélkül az ember nem lehet sem jó polgár, sem hűséges alattvaló.* Senkit nem kötelezhet rá, hogy higgyen e tételekben, de bárkit száműzhet az államból, aki nem hisz bennük; bárkit száműzhet, nem mint istentelen, hanem mint társadalomellenes személyt, aki képtelen őszintén szeretni a törvényeket, az igazságot, és szükség esetén feláldozni életét a kötelességért. Ha valaki előbb nyilvánosan elismeri e tantételeket, majd úgy viselkedik, mint aki nem hisz bennük, azt az embert sújtsa halálbüntetés; a legnagyobb bűnt követte el, hazudott a törvény színe előtt.

A polgári vallás tantételei legyenek egyszerűek, csekély számúak, pontosan fogalmazzák meg őket, magyarázat és értelmezés nélkül. Létezik a hatalmas, bölcs, jóságos, előrelátó, és mindenről előre gondoskodó istenség, van eljövendő élet, az igazak üdvözülnek és a rosszak elnyerik büntetésüket, a társadalmi szerződés és a törvények szentek – íme a pozitív tantételek. Ami a negatív tantételeket illeti, egyetlenegyben foglalom össze valamennyit, ez pedig a türelmetlenség: azoknak a vallásoknak a sajátja, amelyeket elvetettünk.

Véleményem szerint tévednek azok, akik különbséget tesznek a polgári és a teológiai türelmetlenség között. A kettő elválaszthatatlan egymástól. Nem élhetünk békében olyan emberekkel, akikről

* Midőn Caesar Catilina védelmére kelt, megpróbálta felállítani azt a dogmát, hogy a lélek halandó. Cato és Cicero nem vesztegette idejét filozófiai okoskodásra, amikor meg akarták cáfolni őt; beérték azzal, hogy kimutatták: Caesar rossz polgár módjára beszélt és az államra nézve veszedelmes tannal állt elő. És csakugyan ebben a dologban kellett ítéletet mondani a római szenátusnak, nem pedig holmi teológiai kérdésekben.

azt hisszük, hogy kárhozatra vannak ítélve; ha szeretjük őket, úgy gyűlöljük Istent, aki büntetésével sújt le rájuk; tehát okvetlenül meg kell téríteni, vagy meg kell gyötörni valamennyit. Ahol csak úrrá lesz a vallási türelmetlenség, mindenütt lesz valamilyen polgári következménye is;* és mihelyt van ilyen következménye, a főhatalom nem főhatalom többé, még világi dolgokban sem az: attól fogva a papok az igazi urak, a királyok csak a papok hivatalnokai.

Most, hogy nincs és nem is lehet többé kizárólagos nemzeti vallás, minden vallást meg kell tűrni, ha az is megtűri a többieket, és tantételei nem mondanak ellent a polgár kötelességeinek. De aki azt merészeli mondani: *az egyházon kívül nincs üdvözülés,*[78] azt ki kell űzni az államból, hacsak az állam nem egyház s a fejedelem nem egyházfő. Az ilyen dogma csak teokratikus kormányzatban lehet jó, mindenütt másutt ártalmas. Az az ok, amely állítólag rábírta IV. Henriket a római vallás felvételére,[79] minden becsületes embert, és kivált minden gondolkodni tudó uralkodót arra kellene indítson, hogy elhagyja e vallást.

* A házasság például polgári szerződés, és így polgári következményei vannak; ezek nélkül a társadalom nem is állhatna fönn. Nos, tegyük föl, hogy valamelyik egyháznak sikerül kisajátítania a házasság szentesítésének jogát; márpedig okvetlenül bitorolnia kell ezt a jogot minden esetben, ha a vallást türelmetlenség jellemzi. De nem világos-e, hogy akkor az egyházi hatalom érvényesítése hiú formasággá teszi a fejedelem hatalmát, mert a fejedelemnek csak annyi alattvalója lesz, amennyit a papok hajlandók neki adományozni. Jogukban áll, hogy összeadják vagy ne adják össze az embereket, aszerint, hogy vallják vagy nem vallják ezt vagy azt a tant, hogy elfogadják vagy elvetik ezt vagy azt a formulát, hogy többé vagy kevésbé hívei az egyháznak, hogy okosan viselkednek-e, állhatatosak-e. Nem világos hát, hogy a papság egymaga fog rendelkezni minden örökség, hivatali méltóság és polgár felett, sőt az állam fölött is, hiszen az állam nem maradhatna fenn, ha csupa fattyúból állna! Legyen, mondhatja valaki, de majd a világi hatósághoz fellebbeznek az egyház döntései ellen, majd törvényt ülnek, határoznak, elragadják a papságtól a földi hatalmat. Beh szánalmas okoskodás ez! Bármilyen kevés józan ész szorult a papságba – ha bátorság nem is –, az egyház engedni fogja, hogy így tegyenek, és megy tovább a maga útján; nyugodtan tűri, hogy fellebbezzenek, törvényt üljenek, határozzanak, elragadjanak – végül mégis ő lesz az úr. Nem nagy áldozat, úgy tűnik nekem, átengedni egy részt, ha az ember biztos benne, hogy meg fogja szerezni az egészet.

IX. FEJEZET

Befejezés

Felállítottam a politikai jog igazi elveit és megkíséreltem, hogy ezekre az elvekre alapozzam az államot; de még ezután kellene rendszeremet az állam külső kapcsolataival megtámogatnom, ami a nemzetközi jogot és a hódításokat, a közjogot, a szövetségeket, a tárgyalásokat, a szerződéseket stb. foglalná magába. Ám mindez már új feladat, és túlságosan nagyszabású szűk látókörömnek; jobban tettem volna, ha mindig közelebbi tárgyakra szegezem tekintetemet.

Vége

Az emberi nem egyetemes társadalmáról

Kezdjük azzal, hogy megvizsgáljuk, miből ered a politikai intézmények szükségessége.

Az ember ereje természetes szükségleteihez és eredendő állapotához van szabva, olyannyira, hogy elég ennek az állapotnak a legcsekélyebb mértékben megváltoznia, a szükségleteknek pedig gyarapodniok, s az ember máris a többiek segítségére szorul, s amikor vágyai végül felölelik az egész természetet, immár az egész emberi nem közreműködése is éppen csak csillapítja őket. Így hát ugyanazok az okok, amelyek gonosszá tesznek, rabszolgává is alacsonyítanak; miközben megrontanak, egyszersmind le is igáznak minket. Gyengeségünk érzése nem természetünkből ered, hanem mohóságunkból: szükségleteink abban a mértékben visznek közelebb egymáshoz, ahogyan szenvedélyeink megrontanak, s minél inkább ellenségeivé válunk embertársainknak, annál kevésbé tudunk meglenni nélkülük. Ilyenek az egyetemes társadalom első kötelékei, ilyen alapokon nyugszik az egyetemes jóindulat, amelynek felismert szükségszerűsége mintha elnyomná az érzéseket, s amelynek mindenki úgy szeretné learatni gyümölcseit, hogy közben ne kelljen ápolnia a fát. Mert ami az emberek természet adta egyformaságát illeti, ez semmilyen szerepet nem játszik a dologban, hiszen ugyanúgy forrása a viszálynak, mint az összefogásnak, s éppoly gyakran kelti életre a versengés és a féltékenység, mint a helyes belátás és az egyetértés szellemét.

A dolgoknak ebből az új rendjéből temérdek olyan viszony fakad,

amelyben nincs szabály, mérték és állandóság; az emberek szüntelen változtatnak és módosítanak rajtuk, s ha akad egy, aki megszilárditásukon fáradozik, száz másik azon fog dolgozni, hogy aláássa őket. S mivel a természeti állapotban az ember viszonylagos helyzete ezer más kapcsolattól függ, amelyek szakadatlan mozgásban vannak, ezért az ember sohasem lehet biztos benne, hogy életének két különböző percében ugyanaz marad; a béke és a boldogság csak egy-egy pillanat, és csak a sors viszontagságaival járó nyomorúság nem változik. Még ha érzületének sikerülne is fölemelkednie a rend szeretetéig és az erény fennkölt fogalmáig, akkor sem tudná biztosan alkalmazni elveit, mivel ebben az állapotban nincs mód megkülönböztetni a jót a rossztól vagy a becsületes embert a rossz embertől.

Így hát az egyetemes társadalom, abban a formájában, ahogyan kölcsönös szükségleteink képesek létrehozni, nem nyújt hatékony segítséget a nyomorúságba süllyedt embernek, vagy legalábbis csak annak ad új erőt, aki máris erősebb a kelleténél, míg a gyenge elvész, megfúl vagy tönkrezúzódik a sokaságban, s nem lel menedéket, ahol meghúzhatná magát, gyengesége számára nem talál támaszt, s végül is áldozatul esik a csalárd összefogásnak, amelytől boldogulását várta.

Ha egyszer meggyőződtünk róla, hogy amikor az emberek önkéntes kapcsolatra lépnek egymással, egyesülésük indítékai között egy sincs, amelyik magára az egyesülésre vonatkoznék, hogy nem olyan állapotra törekszenek, amelyben az egyének boldogsága az egésznek a boldogságán alapul, hanem ellenkezőleg, ami az egyik ember számára boldogság, az a másiknak balsors; ha végezetül belátjuk, hogy az emberek nem azért közelednek egymáshoz, mert valamennyien a közjót akarják, hanem éppen azért, mert valamennyien eltávolodnak a köz javától, akkor arra is rá kell eszmélnünk, hogy még ha fenn is maradhatna az ilyen állapot, csupán bűn és nyomorúság forrása lenne, mert az emberek csak a saját érdeküket látnák, a saját hajlamaikat követnék és csak a saját szenvedélyeikre hallgatnának.

Így hát a természet szelíd hangja már nem kormányoz csalhatatlanul bennünket, s a természettől kapott függetlenségünk többé nem kívánatos állapot. Még bele sem kóstolhattunk a béke és az ártatlanság örömeibe, s máris elveszítettük; a boldog aranykor, mivel az ősidők botor embereinek nem volt érzéke hozzá, a későbbi korok felvilágosult emberei elől pedig elillant, idegen maradt az emberfajtól: vagy azért, mert nem ismertük fel, amikor élvezhettük volna, vagy azért, mert elveszítettük, amikor már fel tudtuk volna ismerni.

Többet mondok. Tegyük föl, hogy ez a tökéletes függetlenség és korlátlan szabadság nem válik el az ősi ártatlanságtól: még akkor is valamilyen lényegbevágó fogyatékossága volna, és így akadályozná legnagyszerűbb képességeink fejlődését; nevezetesen, hiányoznék belőle a részeknek az az összefüggése, mely az egészet teszi. Olyan emberek népesítenék be a földet, akik úgyszólván nem is közlekednek egymással; találkoznánk itt meg ott, de sehol nem egyesülnénk; mindenki elszigetelt maradna a többi között, mindenki csak magával törődnék; értelmünk nem tudna kifejlődni; úgy élnénk, hogy semmit sem érzünk, úgy halnánk meg, hogy nem is éltünk; minden boldogságunk abban állna, hogy nem tudjuk, milyen nyomorultak vagyunk; szívünkben nem lakoznék jóság, cselekedeteinkben erkölcs; és még csak meg sem ízlelnők soha a lélek legédesebb érzését, az erény szeretetét.

Bizonyos, hogy az *emberi nem* szó puszta gyűjtőfogalmat tár szellemünk elé; ez a fogalom nem feltételez semmiféle valóságos kapcsolatot az alá tartozó egyének között. Tegyük hozzá, ha tetszik, a következő feltevést. Képzeljük el, hogy az emberi nem morális személy, hogy tudomása van közös létezéséről, ami egyéniséggel ruházza föl és egyetlen egésszé teszi, és hogy valamilyen egyetemes indíték mozgatja, tehát minden rész valamilyen általános és az egészre vonatkozó célt követ. Képzeljük el, hogy a közös öntudat nem más, mint az emberiesség érzése, és hogy az egész gépezet

mozgató elve a természeti törvény. Azután vizsgáljuk meg, mi következik az ember alkatából, a többi emberhez való viszonyában. Nos, szöges ellentétben azzal, amit feltételeztünk, azt fogjuk találni, hogy a társadalom haladása elfojtja az emberiességet, miközben felébreszti a személyes érdeket, és hogy a természeti törvény fogalmai – bár helyesebb volna az ész törvényéről beszélnünk – csak akkor indulnak fejlődésnek, amikor a szenvedélyek már kialakultak és elfojtják az emberiesség parancsait. Amiből láthatjuk, hogy az úgymond természeti parancsra létesített társadalmi szerződés igazi kiméra, mivel követelményeit nem ismerjük vagy nem tudjuk teljesíteni, és okvetlenül számításon kívül hagyjuk vagy megsértjük őket.

Ha az egyetemes társadalom másutt is léteznék, nemcsak a filozófusok rendszereiben, úgy, mint már mondottam, valamiféle morális lény volna, és alkotó részeinek, az egyedi lényeknek a tulajdonságaitól különböző, saját tulajdonságokkal rendelkeznék, valahogy úgy, ahogy a kémiai vegyületeknek is olyan tulajdonságai vannak, amelyek nem tartoznak egyetlen alkotó részükhöz sem. Léteznék valamilyen egyetemes nyelv, melyre a természet minden embert megtanít; ez volna kölcsönös érintkezésük első eszköze. Léteznék valamilyen közös érzék, ez teremtene összhangot valamennyi rész között. A köz java vagy kára nem puszta összege volna a magánszemélyek javának vagy kárának, mint az egyszerű összeadásban, hanem a sok egyéni jó és rossz közötti összefüggésben állna és nagyobb volna az összegüknél; s nemhogy az egyének boldogságán alapulna a köz üdve, éppenséggel az utóbbi lenne a forrása az előbbinek.

Nem igaz, hogy a függetlenség állapotában az ész a közjó előmozdítására ösztökél, látván, hogy ez a saját érdekünk. A magánérdek nem párosul a köz javával, hanem, ellenkezőleg, kizárják egymást a dolgok természetes rendjében; a társadalom törvényei megannyi járom, és bárki örömest járomba hajtja a többiek nyakát,

de nem a magáét. „Tudom, hogy vészt és zűrzavart hozok az emberfajra – mondja ki a független ember, amit a bölcs magába fojt –, de vagy én leszek szerencsétlen, vagy másokat teszek azzá, és semmi sem olyan kedves nekem, mint önmagam."[80] „Hiába próbálnám összebékíteni érdekeimet a mások érdekével – tehetné hozzá –, mindaz, amit a társadalmi törvény előnyeiről beszélnek, jó lehetne, ha bizonyos lehetnék benne, hogy miközben becsületesen betartom a törvényt másokkal szemben, ők is betartják velem szemben; de miféle biztosítékot adhattok nekem erre vonatkozóan, s lehet-e rosszabb a helyzetem, mint amikor ki vagyok szolgáltatva mindannak a rossznak, amit a nálam erősebbek el akarnak követni ellenem, de nem merészkedhetem arra, hogy a nálam gyengébbek rovására kárpótoljam magamat? Vagy adjatok biztosítékot minden igazságtalan vállalkozás ellen, vagy ne reméljétek, hogy a magam részéről tartózkodni fogok az ilyesmitől. Hiába mondjátok, hogy ha elvetem a természeti törvényből származó kötelességeimet, megfosztom magam természetes jogaimtól is, és erőszakos cselekedeteim ürügyet szolgáltatnak minden erőszakra, amit ellenem fognak alkalmazni. Annál is szívesebben elfogadom ezt, mert egyáltalán nem látom, hogyan óvhatna meg az önmérséklet az ilyen következményektől. Azonfelül rajtam fog múlni, hogy sikerül-e érdekeim mellé állítanom az erős embereket, oly módon, hogy megosztom velük a gyengéktől elrabolt martalékot; ez jobban szolgálja hasznomat és biztonságomat, mint az igazságosság." Így okoskodott volna a felvilágosult és független ember, amit az bizonyít, hogy így okoskodik minden független társadalom, mely csak önmagának tartozik számot adni viselkedéséről.

Hogyan adhatunk meggyőző választ az effajta beszédre, ha nem akarjuk a vallást segítségül hívni az erkölcs dolgában, és közvetlenül Isten akaratától függővé tenni az emberi társadalom egységét? Márpedig a bölcsek Istenének fennkölt eszméje, a testvériség szelíd törvénye, melyet ez az Isten szab ki ránk, a tiszta lelkek társas eré-

nyei (igazi vallásos áhítattal gyakorolják ők, amit Isten elvár az embertől), mindez elérhetetlen a sokaság számára. A tömeg mindig olyan isteneket imád, akik esztelenek, akárcsak ő, akiknek elég valami semmiséget feláldoznia, hogy aztán a nevükben elszabadíthassa ezernyi szörnyűséges, pusztító szenvedélyét. Az egész föld vérben ázna, s csakhamar kipusztulna az emberi nem, ha a filozófia és a törvények nem fékeznék meg a vakbuzgóság dühét, s ha az emberek hangja nem volna erősebb az istenekénél.

Ha a magasztos Lény és a természeti törvény fogalmai születésünktől be volnának vésve a szívünkbe, igencsak fölösleges fáradozás lenne külön tanítani akár az egyiket, akár a másikat. Mert akkor olyasvalamit tanítanának, amit már tudunk, s a mód, ahogy a tanításhoz látnak, inkább arra volna alkalmas, hogy mindent feledtessen velünk. Ha nem volnának bevésve a szívekbe, úgy annak, aki nem kapta meg Istentől, ismernie sem kell ezeket a fogalmakat. Mihelyt külön tanításra volt szükség az elsajátításukhoz, minden népnek megvolt a maga tanítása, s mindegyik azt bizonygatta, hogy egyedül az övé a jó, amiből sűrűbben származik vérfürdő és öldöklés, mint összhang és béke.

Hagyjuk hát a különböző vallások szent előírásait; nem kevesebb bűnre adnak alkalmat, amikor visszaélnek velük, mint amennyitől megoltalmaznak, amikor betartják őket; s bízzuk a filozófusra annak a kérdésnek a vizsgálatát, amelyről a teológusok mindig az emberi nem ártalmára értekeztek.

De az előbbi az emberi nemhez utasít engem, mondván, hogy csakis az emberi nemet illeti meg a döntés, mert a nemnek az összességé legnagyobb java[81] az egyedüli szenvedélye. Az általános akarathoz kell az egyénnek fordulnia, mondja nekem a filozófus, hogy megtudja, meddig kell embernek, polgárnak, alattvalónak, atyának, gyermeknek lennie, s mikor van itt az ideje, hogy éljen és meghaljon. „Elismerem, most már látom a törvényt, amelyhez igazodnom kell – mondja erre független emberünk –, de még nem lá-

tom, miért kell alávetnem magamat ennek a törvénynek. Nem azt kértem, hogy tanítsanak meg az igazságra; azt mutassák meg nekem, hogy miért áll érdekemben igazságosnak lenni." Csakugyan, ha az általános akarat a tiszta értelem megnyilvánulása volna minden egyénben, s ha a szenvedélyek hallgatnának, míg arról okoskodik, hogy mit követelhet meg az ember a másik embertől, s az milyen jogos követelést támaszthat vele szemben, úgy senki sem vonná kétségbe a szavát. De hol az az ember, aki képes ennyire elkülönülni önmagától? S ha a természet első parancsa az, hogy az ember önfenntartásáról gondoskodjék, rá lehet-e akkor kényszeríteni bárkit is, hogy legyen tekintettel az emberi nemre általában, s olyan kötelességeket vállaljon magára, amelyek, úgy látja, nem függnek össze különös alkatával? Nem állnak-e fönn még mindig a korábbi ellenvetések, s nem kell-e még eztán megmutatni, miként kívánja meg a személyes érdek, hogy alávessük magunkat az általános akaratnak?

Mi több: az emberi értelem egyik legnehezebb és legkésőbben elsajátított művelete, hogy ily módon általánosítja a gondolatait; ezért hát kétséges, vajon az átlagember képessé válik-e valaha is, hogy levonja magatartásának szabályait ebből a gondolkodási módból. S amikor az általános akaratot kell bírául hívni valamely egyedi cselekedet megítélésében, hányszor nem fordul elő a jó szándékú emberekkel, hogy csalatkoznak a szabályt vagy az alkalmazását illetően, és miközben azt gondolják, hogy a törvénynek engedelmeskednek, valójában csak a hajlandóságaikat követik. Hogyan óvják meg hát magukat a tévedéstől? Talán a belső hangra figyeljenek? De, azt mondják, ez a hang egyszerűen úgy keletkezett, hogy megszoktuk: ítéleteink és érzéseink a társadalom kebelén születnek, és a társadalom törvényeihez igazodnak, s ennélfogva nem lehet forrása a törvényeknek. Azután meg, szívünkben nem volna szabad olyan szenvedélynek gyúlnia, mely erősebb hangon szól, mint a lelkiismeret, mely elnyomja a lelkiismeret félénk hang-

ját, s arra az állításra bírja a filozófusokat, hogy ez a hang nem is létezik. Vagy az írott jog elveihez, valamennyi nép társadalmi gyakorlatához, netán maguknak az emberi nem ellenségeinek hallgatólagos megállapodásaihoz kell forduljanak? Változatlanul érvényben marad az első nehézség; mert csak a fennálló társadalmi rend alapján alkotunk fogalmat az elképzelt társadalmi rendről. Az egyetemes társadalmat különös társadalmaink nyomán gondoljuk el; a kis államok berendezkedése után képzeljük el a nagyot, s voltaképpen csak azután kezdünk emberré válni, hogy már polgárok vagyunk. Amiből látható, mit kell gondolnunk az állítólagos világpolgárokról, akik a hon iránti szeretetüket az emberi nem iránti szeretetükkel igazolják, s azzal kérkednek, hogy az egész emberiséget szeretik, ami, úgy vélik, feljogosítja őket arra, hogy egyetlen embert se szeressenek.

Amit az okoskodás erre vonatkozóan bizonyít, azt tökéletesen alátámasztják a tények. Elég egy kicsit visszapillantanunk az ősidőkbe, s könnyűszerrel észrevesszük, hogy a természetjognak és minden ember általános testvériségének üdvös eszméi meglehetős későn terjedtek el, és olyan lassú haladást tettek a világban, hogy csak a kereszténységgel váltak eléggé általánossá. Még Justinianus törvényei is sok esetben eltűrik az erőszakosságokat, és nem csupán a nyílt ellenségekkel, hanem kivált azokkal szemben, akik nem voltak a birodalom alattvalói; tehát a rómaiak szemében az emberiség nem terjedt tovább, mint az ő uralmuk.

Csakugyan, miként Grotius megállapítja, sokáig úgy hitték, szabad meglopni, kifosztani, bántalmazni az idegeneket, kivált a barbárokat, egészen odáig, hogy rabszolgasorba döntik őket.[82] Innen, hogy nyugodtan megkérdezték az ismeretlen embereket, nem útonállók vagy kalózok-e, s azok még csak meg sem botránkoztak; mert ez a mesterség nemhogy gyalázatos lett volna, akkoriban egyenesen tiszteletre méltónak számított. Az első héroszok, mint Herkules és Thészeusz, akik háborút folytattak az útonállók ellen, mindazon-

által maguk is űzték az útonállás mesterségét, s a görögök gyakran békeszerződésnek nevezték az olyan megállapodást, melyet két hadiállapotban nem levő nép kötött egymással. Számos régi nép sokáig szinonimák gyanánt használta az „idegen" és az „ellenség" szavakat, még a latinok is: *Hostis enim, apud majores nostros dicebatur, quem nunc peregrinum dicimus* – mondja Cicero.[83] Hobbes tehát nem azért tévedett, mert leszögezte, hogy a független és társassá vált emberek hadiállapotban vannak egymással, hanem azért, mert feltételezte, hog ez a faj természetes állapota, s oka azoknak a hajlamoknak, amelyeknek valójában az okozata.

Ám jóllehet az emberek között nem létezik természetes és egyetemes társadalom, jóllehet az emberek szerencsétlenné és rosszá válnak, ha társas kapcsolatra lépnek, jóllehet az igazságosság és egyenlőség törvényei egyáltalán nem számítanak az olyan embereknek, akik a természeti állapot szabadságában élnek, de ugyanakkor rabjai a társadalmi állapot szükségleteinek, azért ne gondoljuk, hogy nem létezik számunkra erény és boldogság, hogy az ég elhagyott bennünket és fajtánk menthetetlen romlásra ítéltetett, hanem iparkodjunk magából a bajból gyógyírt meríteni a baj orvoslására. Új társulásokkal hozzuk helyre, ha lehetséges, az egyetemes társulás fogyatékosságait. Erőszakos ellenlábasunk ítélje meg maga, milyen sikerrel járunk.[84] Mutassuk meg neki, hogyan javítják ki a tökéletetesedett mesterségek ama bajokat, melyeket a kezdetleges mesterség okozott a természetnek. Mutassuk meg neki, milyen nyomorúságos állapot az, amelyről azt hitte, hogy jól megalapozott. Hadd lássa, hogy egy jobb berendezkedésben mivel jutalmazzák a jótetteket, mivel büntetik a rossz cselekedeteket, s milyen szeretetre méltó összhangban van egymással az igazságosság meg a boldogság. Világítsuk meg értelmét új tanokkal, hevítsük föl szívét új érzülettel, s tanítsuk meg rá, hogy megsokszorozhatja létét és boldogságát, ha mindezt megosztja felebarátaival. Hacsak buzgalmam nem vakít el e vállalkozás közben, semmi kétség, hogy az emberi nemnek ez az ellen-

sége végül megtagadja tévelygéseit, hogy az ész, mely tévútra vezette, visszavezeti az emberiséghez, hogy megtanulja fölébe helyezni látszólagos érdekének jól felfogott érdekét, hogy jó, erényes és fogékony emberré válik, egyszóval, hogy könyörtelen útonállóból, aki lenni akart, a jól berendezett társadalom legszilárdabb támaszává lesz, feltéve, hogy erős lélek és józan ítélőképesség lakozik benne.

NÉGY LEVÉL
MALESHERBES ELNÖK ÚRHOZ

JELLEMEM IGAZ KÉPÉVEL
ÉS EGÉSZ VISELKEDÉSEM IGAZI
INDÍTÓOKAIVAL

I

M.-hez

Montmorency, 1762. január 4-én

Kevésbé késlekedem megköszönni utolsó levelét, amellyel megtisztelt, uram, ha a válasz gyorsasága arányban állna a levél szerezte élvezettel. De nagy fáradságba kerül írnom, s azonfelül úgy gondoltam, jobb, ha kivárom, míg csillapodnak e napok zaklatásai, nehogy én árasszam el Önt a magam zaklatásaival. Bár nincs vigaszom a történtekre, nagy megelégedéssel tölt el, hogy tudomása van a dologról, hiszen becsülését nem veszítettem el ezáltal; csak még többet fog érni nekem a tudat, hogy megbecsül engem, ha nem gondol jobbnak, mint amilyen vagyok.

Ha egynémely ügyet védelmembe vettem, amióta valamelyes nevem van a világban, ezt Ön olyan indítékoknak tudja be, amelyek talán nagyobb megbecsülést szereztek nekem, mintsem megérdemelném; azonban kétségkívül közelebb állnak az igazsághoz, mint azok, amelyeket a tollforgatók tulajdonítanak személyemnek, mert ők csak a hírnévvel törődnek, s érzéseimet a maguk érzései után ítélik meg. Szívem túlságosan is fogékony más vonzalmakra, semhogy erősen kötődnék a közvéleményhez; túlságosan szeretem örömeimet és függetlenségemet, semhogy oly mértékben rabul esnék a hiúságnak, ahogy feltételezik rólam. Akinek számára sem gazdagság, sem a meggazdagodás reménye nem ellensúlyozza soha egy találkozás vagy egy kellemes vacsora lehetőségét, az természetesen nem áldozza fel boldogságát annak a vágynak, hogy beszéljenek róla; és vajmi kevéssé hihető, hogy valaki, noha érez magában némi tehetséget, és mégis negyvenéves koráig késlekedik a nyilvá-

nos bizonyítással, olyan őrült lesz, hogy hátralevő napjait magányosan unatkozza végig, csak hogy kivívja az embergyűlölő hírét-nevét.

De uram, bár módfelett gyűlölöm az igazságtalanságot és gonoszságot, e szenvedély nem uralkodik annyira fölöttem, hogy egymagában rábírjon az emberi társaság kerülésére, ha a visszavonulás valamilyen nagy áldozattal jár. Nem, indítókom nem ily nemes, és közelebb áll hozzám. Születéstől fogva természetes szeretet vonz a magányhoz, s ez a szeretet csak erősebb lett, ahogy jobban megismertem az embereket. Könnyebben értjük meg egymást a magam köré gyűjtött, képzeletbeli lényekkel, mint azokkal, akiket a világban látok, s nemhiába fordítottam hátat minden társaságnak: irántuk érzett csömörömet csak teljessé teszi az a társaság, amelyet képzeletem teremt magányomban. Ön azt gondolja, boldogtalan vagyok, búskomorság emészt. Ó, mennyire téved, uram! Párizsban voltam búskomor; Párizsban szüntelen forrt az epém, s keserűsége nagyon is érződik ott-tartózkodásom idején közreadott írásaimon. De uram, hasonlítsa csak össze ezeket a magányban született írásaimmal; vagy csalatkozom, vagy észre fogja venni, hogy ez utóbbiakat valami lelki derű hatja át, amit nem lehet színlelni, s amiből következtethetünk a szerző belső állapotára. Meglehet, Ön fordítva látja, mert igen zaklatott vagyok; de könnyűszerrel észreveheti, hogy a zaklatottság nem jelen helyzetemből fakad, hanem abból, hogy elszabadult képzeletem mindentől megriad és mindent a végsőkig élez. A folytonos siker érzékennyé tett hírnevemre, s nincs olyan ember, bármilyen emelkedett és erényes is, akit ne kerítene hatalmába halálos kétségbeesés, midőn arra gondol, hogy halála után neve alatt valamilyen ártalmas művet lopnak majd hasznos művének helyébe, s így megbecsteleníthetik emlékezetét és sok rosszat okozhatnak. Meglehet, ez a felindulás gyorsabbá tette betegségem előrehaladását; de ha feltesszük, hogy e téboly Párizsban tör rám, egyáltalán nem biztos, hogy tulajdon akaratom nem kímélte volna meg a természetet a még hátralevő munka elvégzésétől.

Sokáig magamat is félrevezettem, amikor meg akartam indokolni, miért taszított mindig s leküzdhetetlenül az emberekkel való érintkezés. Azzal magyaráztam a dolgot, hogy szomorú vagyok, mert nem lévén elegendő lélekjelenlétem, még azt a kevés szellemet sem tudom társalgás közben kimutatni, ami valóban megvan bennem, és mert nem töltöm be a világban azt a helyet, amely, úgy hittem, megillet engem. De miután jó sok papirost bepiszkítottam, s észrevettem, hogy akár ostobaságokat is beszélhetek, senki nem tekint ostobának, miután láttam, hogy mindenki keresi a társaságomat, és sokkal nagyobb tisztelettel öveznek, mint ahogy legnevetségesebb hiúságomban kívánhattam volna, és csömöröm mindennek ellenére inkább növekedett, mint csökkent, akkor arra a következtetésre jutottam, hogy más okból származik, s nem ilyen élvezetekre van szükségem.

De hát végül is mi ez az ok? Nem más, mint a fékezhetetlen szabadságvágy, melyet nem bírhatott le semmi sem, s amelyhez képest még a dicsőség, a vagyon, a hírnév is semmi a szememben. Bizonyos, hogy e szabadságvágy forrása nem a büszkeség, hanem a restség; ám e restség valami hihetetlen dolog: mindentől megriad, a polgári élet legapróbb kötelességeit sem képes elviselni. Egy szót kimondani, egy levelet megírni, egy látogatást viszonozni megannyi kínszenvedés, mihelyt kötelességemmé teszik. Ez hát az oka, hogy míg az emberek közötti rendes érintkezést gyűlölöm, a bensőséges barátság oly drága nekem: mert nem ismeri azt a szót, hogy kötelesség. Szívünket követjük, ez minden. S ez az oka annak is, hogy mindig rettegtem a jótéteményektől. Mert minden jótétemény hálára kötelez, s én úgy érzem, szívem hálátlan, ha kötelességből hálás. Egyszóval, a nekem való boldogság nem abban áll, hogy megtehetem, amit akarok, inkább abban, hogy nem kell megtennem, amit nem akarok. A tevékeny élet csábítása hidegen hagy, százszor inkább vállalnám, hogy soha semmit nem teszek, mint hogy akaratom ellenére tegyek valamit, és százszor eszembe jutott,

hogy nem lettem volna nagyon boldogtalan a Bastille-ban, mivel csak egyvalamire kényszerítettek volna, hogy ott maradjak.

Mindazáltal fiatal koromban tettem némi erőfeszítést a meggazdagodás érdekében. De erőfeszítésem célja csupán az volt, hogy öregkorom napjait visszavonultan s nyugalomban tölthessem el, és mivel csak időről időre élénkültek meg, soha a legcsekélyebb sikerre sem vezettek. Amikor nyavalyáim rám törtek, jó ürügyet találtam, hogy átadjam magamat uralkodó szenvedélyemnek. Őrültség volna, gondoltam, ha olyan életkor kedvéért gyötörném magamat, amelyet nem fogok megérni; mindent odavágtam, és siettem élvezni azt, ami örömet szerez nekem. Esküszöm, uram, ez az igazi oka visszavonulásomnak, noha tollforgatóink a hivalkodás szándékával próbálják magyarázni; de ez igen nagy állhatatosságot feltételez, vagy inkább igen makacs kitartást amellett, amihez semmi kedvem, s mindez szöges ellentétben áll természetes jellememmel.

Ön azt mondhatja erre, uram, hogy vélt közömbösségem nehezen egyeztethető össze az utolsó tíz évben született írásműveimmel meg a dicsvággyal, mely feltehetően a közreadásukra sarkallt. Ezt az ellenvetést meg kell válaszolnom; így hát kénytelen vagyok újabb levélbe kezdeni s következésképpen befejezni ezt a levelet. Vissza fogok térni a kérdésre, uram, ha nem találja visszatetszőnek, hogy ilyen bizalmas hangon szólok Önnel, mert nem tudok más hangon szólani, midőn szívem kicsordul. Képmutatás és szerénykedés nélkül fogom lefesteni magamat, olyannak fogok mutatkozni Ön előtt, amilyennek saját szememben látszom, s amilyen vagyok, hiszen életemet a magam társaságában töltöttem el, tehát ismernem kell önmagamat; s mivel látom, mi módon értelmezik cselekedeteimet azok, akik ismerni vélnek, világos előttem, hogy mit sem tudnak rólam. Senki a világon nem ismer engem, csak én magam. Majd meglátja, ha mindent elmondtam.

Könyörgök, uram, ne küldje vissza leveleimet. Égesse el valamennyit, nem személyes tapintatból, hanem azért, mert nem ér-

demlik meg, hogy fennmaradjanak. Az égre kérem, arra se gondoljon, hogy a Duchesne kezébe került leveleket visszaszerzi. Ha minden őrültségem nyomát el akarom tüntetni, túlságosan sok levelet kellene visszaszereznem; a kisujjamat sem mozdítanám azért, hogy ezt elérjem. Akár elítélnek, akár felmentenek, nem félek olyannak mutatkozni, amilyen vagyok. Ismerem nagy hibáimat, jól tudom, milyen bűneim vannak. Mindazáltal abban a meggyőződésben halok meg, hogy valahány embert csak ismertem, egy sem volt különb nálam, s halálom óráján is végtelenül bízni fogok a legfőbb Istenben.

II

Malesherbes úrnak

Montmorency, 1762. január 12-én

Folytatom számadásomat, uram, ha egyszer belekezdtem, mert semmi sem lehet kedvezőtlenebb számomra, mint hogy félig ismerjenek; s ha hibáim miatt nem veszítettem el becsülését, nem hiszem, hogy őszinteségem miatt elveszíteném.

Úgy tetszik, nem fér össze egyazon természetben a minden erőfeszítéstől visszariadó lelki restség, s a heves, kötekedő vérmérséklet, mely könnyen megbántódik és a végsőkig érzékeny minden hatásra – és mégis, e két ellentét keveredése teszi az én természetemet. Ha feloldani nem is tudom ezt az ellentétet, mindazáltal létezik, érzem, semmiben sem vagyok biztosabb, s legalább valamiféle történeti képet tudok adni róla a tények segítségével, hogy felfoghassa, miről van szó. Gyermekkoromban tevékenyebb voltam, de soha nem olyan tevékeny, mint a többi gyermek. Hatéves koromban kezembe került Plutarkhosz, nyolcéves koromban betéve tudtam; elolvastam minden regényt, s tenger könnyet hullattam fölöttük, mielőtt még elértem volna azt a kort, midőn a szív érdeklődni kezd a regények iránt. Az én szívemben ezért valamiféle hősies és regényes hajlam vert tanyát, és mind a mai napig csak egyre erősebbé vált bennem, míg teljesen meg nem csömörlöttem mindentől, ami nem hasonlított őrültségeimre. Ifjúkoromban azt hittem, az életben ugyanazokkal az emberekkel találkozom, akiket könyveimben megismertem; fenntartás nélkül kiszolgáltattam magamat mindenkinek, aki rá tudott szedni; márpedig volt egy bizonyos modor, amely mindig megtévesztett. Tevékeny voltam, mert őrült;

valahányszor kiábrándultam, megváltoztattam hajlamaimat, vonzalmaimat, terveimet, s mindeme változások közben csak az időt s a fáradságot vesztegettem, mert mindig olyasvalamit kerestem, ami nem létezik. Ahogy tapasztaltabbá váltam, lassan-lassan elveszítettem a reményt, hogy megtalálom ezt a valamit, így aztán a keresés buzgalma is alábbhagyott bennem. Megkeseredtem az elszenvedett s a szemem láttára elkövetett igazságtalanságok miatt, gyakran kellett búslakodnom afölött, hogy engem magamat is kicsapongásokba rántott a rossz példa meg a dolgok ereje; kezdtem megvetéssel gondolni századomra és kortársaimra, s mihelyt ráeszméltem, hogy nem lelhetek olyan körülményeket közöttük, amelyekkel megbékélhetnék, szívem mindinkább elfordult az emberek társaságától, s képzeletem valamilyen más társasággal vett körül; ez pedig annál jobban elbűvölt, mert akadály és kockázat nélkül látogathattam, s mert mindig megbízhatónak mutatkozott, s olyannak, amilyenre szükségem van.

Elszállt negyven év az életemből, s én elégedetlen voltam önmagammal és másokkal; ám hasztalan próbáltam elszakítani a kötelékeket, melyek a társadalomhoz fűztek, holott igen kevésre becsültem, és vajmi kevéssé kedvem szerinti foglalatosságokhoz láncolt. Szükségleteimnél fogva vert láncra; azt hittem, e szükségletek természettől valók, pedig csak a közvéleményből származtak. Egy szerencsés véletlen egyszeriben megvilágosította elmémet, mit kell tennem önmagamért és mit kell gondolnom felebarátaimról, akikről szívem egészen mást mondott, mint az eszem, s akiket, még mindig úgy éreztem, szeretnem kell, noha oly sok okom van rá, hogy gyűlöljem őket. Szeretném, uram, ha képes volnék lefesteni Önnek e pillanatot, mely igen különös korszakot nyitott életemben, s melyet soha nem fogok feledni, ha örökké élek is.

Meglátogattam Diderot-t,[1] aki ez idő tájt Vincennes-ben raboskodott; zsebemben egy *Mercure de France*, azt lapozgattam a hosszú úton, s megtaláltam benne a Dijoni Akadémia kérdését, mely

alkalmat adott rá, hogy megírjam első művemet. Ha létezett valaha hirtelen sugallat, amaz elhatározás, mely a kérdés olvastán megfogant bennem, biztosan az volt. Értelmemet egyszeriben roppant világosság árasztotta el; temérdek átható gondolat jelent meg előttem, akkora erővel s egyszersmind akkora kavarodásban, hogy kimondhatatlan zavarba estem; olyan bódulat szállt meg, mintha részeg lettem volna. Heves remegés fog el, keblem hullámzik; nem tudok lélegzetet venni járás közben, lerogyok egy út menti fa alá s oly felzaklatott állapotban töltök ott egy félórát, hogy amikor fölkelek, egész kabátom könnyben ázik, pedig észre sem vettem, hogy zokogok. Ó, uram, ha a negyedét le tudtam volna írni annak, mit e fa alatt láttam és éreztem, milyen világosan mutattam volna ki társadalmi rendszerünk ellentmondásait, milyen erővel tártam volna föl intézményeink hibáit, milyen egyszerűen bizonyítottam volna be, hogy az ember természettől fogva jó, és csak az intézmények teszik rosszá az embereket. Amit csak meg tudtam jegyezni ama nagyszerű igazságok tömkelegéből, melyek egy negyedórára megvilágosították elmémet e fa alatt, az igen-igen elszórtan megtalálható három fő írásomban, nevezetesen az Első Értekezésben, az egyenlőtlenségről szóló Értekezésben, valamint a nevelés tárgyában írott munkámban; e három mű elválaszthatatlan egymástól és egységes egészet alkot.[2] A többi elveszett; s csak Fabricius prosopopeiáját[3] írtam meg ott, azon a helyen. Így váltam íróvá, úgyszólván akaratom ellenére, midőn a legkevésbé gondoltam rá. Nem nehéz elképzelni, hogyan vetett a pályára az első siker csábítása és a firkászok bírálata. Volt-e igazi tehetségem az íráshoz? Nem tudom. Az ékesszólást mindig lelkes meggyőződés helyettesítette nálam; mindig erőtlenül és rosszul írtam, ha nem voltam erősen meggyőződve valamiről. Így hát, meglehet, az önzés titkos cselvetése választatta velem jelmondatomat,[4] az bírt rá, hogy iparkodjam méltóvá lenni hozzá, s tette, hogy olyan szenvedélyesen ragaszkodom az igazsághoz vagy

ahhoz, amit igazságnak vélek. Ha csak az írás kedvéért írok, meggyőződésem, hogy soha nem lettek volna olvasóim.

Miután felfedeztem vagy felfedezni véltem, hogy az emberek nyomorúságát a hamis nézetek okozzák, nyomban beláttam, hogy engem magamat is csupán e nézetek tettek szerencsétlenné, s bajaim és hibáim inkább helyzetemből, mint önmagamból fakadnak. Ugyanez idő tájt hatalmasodott el rajtam egy betegség, melynek első rohamai még gyermekkoromban törtek rám; e betegség gyógyíthatatlannak bizonyult, dacára a kuruzslók általtásának; nem is tudtak sokáig hitegetni. Ezért úgy döntöttem, ha következetes akarok lenni s egyszer le akarom rázni vállamról a közvélemény súlyos igáját, egy percet sem vesztegethetek. Volt bennem elég bátorság egy csapásra választani, s mind mostanáig elég jól kitartottam elhatározásom mellett. Olyan szilárdságot tanúsítottam, melynek egyedül én tudhatom a becsét, mert egyedül én tudom, micsoda akadályokat kellett és kell még ma is leküzdenem, hogy megállhassak az árral szemben. Mindazáltal érzem, hogy tíz év alatt némiképp eltértem az eredeti iránytól; de ha csak négy évem volna még az életből, meglátnák, másodszor is nekilendülök és legalább a kezdeti szintre fölemelkedem, hogy többé ne is szálljak alá. Mert minden nagy erőpróbán túl vagyok, s immár tapasztalatból tudom, hogy jelen helyzetem az egyedüli, amelyben az ember jól és boldogan élhet, mivel ennél nagyobb függetlenség nem létezik, s csak ebben a helyzetben nem fordulhat elő, hogy a magam hasznát keresvén, ártani kényszerülök másoknak.

Nem tagadom, elhatározásom végrehajtását igencsak megkönnyítette, hogy írásaim hírnevet szereztek nekem. Jó író hírében kell állni, hogy az ember büntetlenül rossz másoló lehessen, és mégis kapjon elég munkát. Ha nincs az előbbi címem, könnyen rajtakaphattak volna utóbbi mivoltomban, s ez talán végzetes szégyent hozott volna rám, mert könnyűszerrel dacolok azokkal, akik nevetség tárgyává tesznek, de nem viselem el a megvetést. Ám ha a hír-

név valamelyes előnyt biztosít nekem ezen a téren, a vele járó kényelmetlenségek sem kisebbek annak az embernek a számára, aki nem akar rabszolgája lenni, hanem egyedül s függetlenségben kíván élni. Részben e kényelmetlenségek űztek el Párizsból, s tovább üldöznek menedékemben is; minden bizonnyal még tovább menekülök előlük, csak egy kicsit szilárdulna meg az egészségem. Még egy csapás sújtott e nagy városban, az állítólagos barátok sáskahada; teljesen kezükbe kaparintottak, s azt gondolván, hogy ugyanúgy érzek, mint ők, a maguk módján akartak boldoggá tenni, nem az én kedvem szerint. Kétségbeesésemre magányomban is tovább üldöztek, hogy kiszakítsanak az egyedüllétből. Nem maradhattam magam, amíg mindennel nem szakítottam. Csak azóta vagyok igazán szabad, hogy ezt megtettem.

Szabad! Nem, szabad még nem vagyok. Utolsó írásaim még nincsenek kinyomtatva, s tekintettel hitvány szervezetem szánalmas állapotára, nem remélem, hogy megérem összegyűjtött munkáim kinyomtatását; de ha várakozásom ellenére eljutok odáig, s egyszer búcsút vehetek a közönségtől, higgye meg, uram, akkor szabad leszek, vagy soha ember nem volt és nem is lesz szabad. *O utinam!*[5] Ó, háromszor boldog nap! Nem, nem adatik meg nekem, hogy meglássam ama napot.

Még nem mondtam el mindent, uram; legalább egy levelet tán még el kell viselnie. Szerencsére nem köteles elolvasni leveleimet; meglehet, igencsak zavarba jönne tőlük. De legyen elnéző; ha le akarnám tisztázni ezt a kacatot, újra kellene írnom az egészet, s igazság szerint nincs hozzá bátorságom. Levelet írni Önnek igencsak kedvem szerint való, de nem kisebb öröm, ha pihenhetek, s állapotom nem engedi meg, hogy sokáig s egyfolytában írjak.

III

Malesherbes úrnak

Montmorency, 1762. január 26-án

Miután föltártam Ön előtt, uram, viselkedésem igazi indítóokait, szeretnék jelen lelkiállapotomról is szólani; de elkéstem, érzem én: lelkem elidegenedett önmagától, minden gondolatát testem foglalja le. Hitvány szervezetem romlása napról napra jobban testemhez köti lelkemet, míg egy napon majd hirtelen el nem szakad tőle egészen. Boldogságomról szeretnék beszélni Önnek, s nehezen beszél a boldogságról, aki szenved.

Nyavalyáim a természettől erednek, de boldogságom a tulajdon művem. Bármit mondjanak is, bölcs voltam, mert boldog voltam, amennyire természetem engedte, hogy legyek: nem a messzeségben kerestem boldogságomat, hanem magam körül, s meg is találtam. Aelius Spartianus szerint Similis, Trajanus udvarnoka, aki elhagyta az udvart s minden hivatalát, noha személy szerint semmi oka nem volt az elégedetlenségre, egyszerűen csak békés falusi élet után áhítozott, Similis e szavakat vésette a sírkövére: *76 évet töltöttem a földön s 7 évet éltem.* Nos hát, bizonyos tekintetben ezt mondhatom én is, jóllehet nem hoztam ekkora áldozatot. Csak 1756. április 9-én kezdtem élni.[6]

El nem mondhatom, uram, mennyire megrendített, hogy Ön a legboldogtalanabb embernek hisz engem. A közönség kétségkívül ugyanígy gondolkozik majd, s ez is elszomorít. Ó, miért is nem ismeri sorsomat az egész világ! Mindenki hasonló sorsot kívánna magának; a földön béke honolna; senki sem akarna ártani a másiknak, s nem lennének gonosz emberek, hiszen senkinek nem állna

érdekében, hogy gonosz legyen. De hát minek is örvendeztem én, midőn egyedül voltam? Magamnak, az egész világnak, mindennek, ami van, mindennek, ami lehet, mindennek, ami szép az érzéki és elképzelhető az intellektuális világban; magam köré gyűjtöttem mindent, ami csak szívemnek gyönyörűséget szerezhetett, vágyaim szabtak mértéket élvezeteimnek. Nem, a legnagyobb élvhajhászoknak sem volt része soha ehhez fogható gyönyörökben, s százszor inkább örömet leltem ábrándképeimben, mint ők a valóságos dolgokban.

Midőn fájdalmaim rákényszerítenek, hogy gyötrődve méregessem az éjszaka hosszát, s a láz rohamai egy percre sem engedik megízlelnem az álmot, gyakran elvonom figyelmemet jelen állapotomtól; életem különféle eseményeire gondolok, s a bűnbánat, az édes emlékek, a sajnálkozás, az elérzékenyülés mind összefog, hogy néhány pillanatra feledtesse velem szenvedéseimet. Mit gondol, uram, milyen időkre emlékezem legsűrűbben és legszívesebben álmodozásaim közben? Nem ifjúságom örömeire; túl kevés volt, túl sok keserűség keveredett közéjük, s immár túlságosan messze vannak tőlem. Legszívesebben elvonultságom örömeire gondolok: magányos sétáimra, ama gyors, mégis gyönyörűséges napokra, melyeket teljes egyedüllétben töltöttem el, önmagammal, jóságos és egyszerű gazdasszonyommal, szeretett kutyámmal, a rét madaraival s az erdő őzeivel, az egész természettel és megfoghatatlan teremtőjével. Korábban keltem, mint a nap, hogy lássam, megtekintsem, amint kertemben fölkél, s ha szép napot láttam kezdődni, leghőbb vágyam az volt, bárcsak ne zavarná meg e nap varázsát sem levél, sem látogató. A délelőttöt különböző elintéznivalóimnak szenteltem; örömmel végeztem valamennyit, hiszen el is halaszthattam volna; aztán siettem ebédelni, hogy elkerüljem az alkalmatlan vendégeket, s hosszabb délutánt hagyjak magamnak. Egy óra előtt sétálni indultam hűséges Achate kutyámmal, még a legnagyobb hőségben is, pedig a nap ilyenkor hágott tetőfokára; szapo-

rán lépdeltem, nehogy rám akaszkodjon valaki, mielőtt sikerülne elillannom. De amikor aztán elhagytam egy bizonyos pontot, milyen szívdobogva, milyen örömujjongással kezdtem lélegezni, érezvén, hogy megmenekültem, s így szólván magamhoz: Most már a magam ura vagyok a nap hátralevő részében! Ekkor meglassítottam lépteimet, s valamilyen csöndes zugot kerestem az erdőben, valamilyen elhagyott helyet, ahol semmi sem utalt az ember keze munkájára, nem viselte az uralom és a szolgaság nyomát, valamilyen menedéket, ahová – úgy hihettem – elsőként én jutottam el, s ahol alkalmatlan harmadik nem állt közém és a természet közé. Itt a természet mindig új csodát tárt szemem elé. A rekettyék aranya s a hanga bíbora olyan pompát varázsolt körém, hogy elszorult a szívem; a fenséges lombkoronák, melyek árnyat vetettek rám, a törékeny cserjék, melyek körülvettek, a bámulatosan tarka füvek és virágok, melyeken lábam taposott, váltakozva hol aprólékos megfigyelésre, hol az egész csodálására ösztökélték lelkemet. Temérdek érdekes tárgy versengett figyelmemért; hol az egyik, hol a másik vonta magára érdeklődésemet, s mindez kedvezett álmodozó és rest természetemnek. Gyakorta mondtam magamban: Nem, ha Salamon egész pompáját magára öltötte, akkor sem vehette fel a versenyt csak eggyel is közülük.

Képzeletem nem sokáig hagyta meg lakatlannak e dúsan felékesített földet. Hamarosan benépesítettem, szívem szerint; messze űztem a közvéleményt, az előítéleteket, minden mesterséges szenvedélyt, s olyan embereket telepítettem a természetes menedékekbe, akik méltók rá, hogy ott éljenek. Elbűvölő társaságot teremtettem magamnak, s úgy éreztem, nem vagyok méltatlan hozzá. Képzeletben felidéztem az aranykort, s e szép napokat kitöltöttem életem szép emlékezetű jeleneteivel és minden jelenettel, amelyet szívem még kívánhatott; könnyekig meghatottak az emberi élet e valódi örömei, ez oly felséges és tiszta, de az emberek számára immár oly hozzáférhetetlen örömök. Ó, ha e pillanatokban megzavarta álmodo-

zásaimat valamilyen Párizzsal, századommal és kicsinyes írói hiúságommal kapcsolatos gondolat, habozás nélkül, megvetéssel űztem el, hogy teljesen átadhassam magamat lelkem túláradó, gyönyörűséges érzéseinek. Nem tagadom, közbe-közbe elszomorított a tudat, hogy ábrándképeimet nem illeti meg valóság. Ha minden álmom valóra válik, az sem lett volna elég; tovább képzelődtem, álmodoztam, vágyakoztam volna. Megmagyarázhatatlan űrt fedeztem föl magamban, és semmi sem tölthette be ezt az űrt: szívem mintha valamilyen más élvezet után sóvárgott volna; nem tudtam, mi légyen ez, de éreztem a szükségét. Nos, uram, ez maga is élvezet volt, mert igen eleven érzést és szívemnek kedves szomorúságot okozott, amitől nem szívesen váltam volna meg.

A föld felszínéről gondolataim hamarosan fölemelkedtek minden természeti létezőhöz, a dolgok egyetemes rendjéhez, a mindent átfogó, felfoghatatlan Lényhez. Elmém megzavarodott a roppant távlatoktól, már nem gondolkodtam, nem okoskodtam, nem filozofáltam, gyönyörűség volt éreznem, hogy leroskadok a világegyetem súlya alatt, elragadtatottan adtam át magamat e nagyszerű eszmék forgatagának; képzeletben belevesztem a térbe; a létezők korlátai közé szorított szívem igen szűkösnek érezte helyét, fuldokoltam a világegyetemben, szerettem volna felszállni a végtelenbe. Azt hiszem, ha a természet minden titkáról sikerült volna fellebbentenem a fátylat, nem éreztem volna felségesebbnek állapotomat, mint e bódulatban, amelynek szellemem fenntartás nélkül átadta magát, s amely a rajongás pillanataiban olykor egy-egy felkiáltást szakított ki keblemből: Ó, hatalmas Lény, ó, hatalmas Lény – de semmi mást nem tudtam sem gondolni, sem mondani.

Így teltek, folytonos ihletettségben, a legelbűvölőbb napok, amelyekben emberi teremtménynek valaha része volt; midőn a naplemente hazatérésre szólított, elcsodálkoztam az idő gyorsaságán, s úgy éreztem, nem eléggé használtam ki napomat, úgy gondoltam, még tovább is élvezhetném; s hogy helyrehozzam az elvesztegetett időt, azt mondtam magamnak: holnap visszajövök.

Lassan lépdelve tértem haza; fejem fáradt volt kicsit, de szívem elégedett; kellemesen felüdültem a visszaúton, átengedve magamat a tárgyak benyomásainak, de gondolkodás és képzelődés nélkül; semmi mást nem tettem, csak átéreztem helyzetem nyugalmát és boldog derűjét. Terített asztal várt a verandán. Nagy étvággyal költöttem el vacsorámat kicsiny háznépem körében; a szolgaság és a függés árnyéka sem zavarta meg a valamennyiünket egyesítő jóindulatot. Még kutyám is barátom volt, nem rabszolgám; mindig ugyanazt akartuk, de soha nem engedelmeskedett. Egész este vidám voltam, tanúbizonyságául annak, hogy az egész napot egyedüllétben töltöttem. Egészen másként viselkedtem, ha társasággal találkoztam; ritkán voltam elégedett másokkal, magammal soha. Ilyenkor zsémbes és hallgatag lettem estére; ezt gazdasszonyom figyelte meg, s mióta elmondta, megfigyelvén magamat, mindig azt találtam, hogy igaza van. Végül, miután kertemben még sétáltam egy keveset vagy eljátszottam néhány dallamot a spinéten, az álomnál is százszorta édesebb testi és lelki pihenést találtam ágyamban.

Ezeknek a napoknak köszönhetem életem igazi boldogságát; keserűség, bosszúság, megbánás nélküli boldogságot kaptam tőlük; nem bántam volna, ha létezésem minden öröme ilyen boldogságban áll. Igen, uram, ha ilyen napok teszik ki számomra az örökkévalóságot, nem kívánok semmi mást, s nem hiszem, hogy a mennyei szellemek sokkal boldogabbak, mint én e magával ragadó szemlélődés közepette. De ha szenved a test, megfosztja szabadságától a lelket; nem vagyok egyedül többé, vendégem van, folyvást alkalmatlankodik; meg kell szabadulnom tőle, hogy magamra maradhassak, s ha belekóstoltam a szelíd élvezetekbe, ebből már annyi hasznom van csupán, hogy nem félek annyira a pillanattól, midőn teljesen átadom magamat nekik.

De már a második ív végén járok. Azonban szükségem volna még egyre. Még egy levél tehát, s azzal befejezem. Bocsásson meg, uram. Bár túl sokat szeretek magamról beszélni, ám nem mindenkivel; ezért élek vissza az alkalommal, ha adódik, s kedvem szerint való. Ez hibám s mentségem. Kérem, fogadja levelemet jóindulattal.

IV

M.-nek

Montmorency, 1762. január 28-án

Feltártam Ön előtt, uram, a szívemet, megmutattam a valódi indítóokokat, amelyek visszahúzódásomra s egész viselkedésemre magyarázatot adnak. Kétségkívül nem oly nemes indítékok ezek, mint feltételezte, mindazáltal elégedetté tesznek önmagammal, s lelkemet egy olyan ember büszkeségével töltik el, aki úgy érzi, rendben van az élete, s mivel volt benne bátorság megtenni, amit meg kellett tennie, hogy életét rendbe hozza, ezért joggal hiszi, hogy övé az érdem, ha boldogan él. Rajtam állt, nem az, hogy megváltoztassam, hanem hogy kiaknázzam természetemet és jellememet, hogy önmagamhoz jó legyek, s ne legyek rossz másokhoz. Ez nagy dolog, uram, kevesen mondhatnak el magukról ennyit. Azt sem titkolom el Ön elől, hogy jóllehet ismerem bűneimet, mindazáltal igen jó véleménnyel vagyok magamról.

Hiába kiáltoznak a tollforgatók, hogy a magányban élő ember nem használ senkinek, s nem teljesíti a társadalomban rá háramló kötelezettségeket.[7] Én azt tartom, hogy a montmorency-beli parasztok hasznosabb tagjai a társadalomnak, mint az a nagy csomó semmirekellő, akit a nép zsírján azért fizetnek, hogy a hétnek hat napján valamely akadémiában fecsegjenek, s elégedettebb vagyok, ha alkalomadtán némi örömet szerezhetek szegény szomszédaimnak, mintha a kis cselszövők sokaságát segítem a felkapaszkodásban, akikkel tele van Párizs, s akik mind arra a dicsőségre pályáznak, hogy beérkezett csalók legyenek; a közjó és a maguk java is azt kívánja, hogy valamennyit visszaküldjék falura, az eke szarva mellé.

Nem kis dolog, ha példát adunk az embereknek, hogyan kellene élniük. Nem kis dolog, ha van bátorságunk, midőn erő és egészség már nincs bennünk elég a kétkezi munkához, hogy elvonultságunkban megszólaltassuk az igazság hangját. Nem kis dolog, ha figyelmeztetjük az embereket, hogy nyomorúságukat őrült nézeteiknek köszönhetik. Nem kis dolog, hogy segítettem megakadályozni, vagy legalább későbbre halasztani ama káros intézmény bevezetését hazámban, amelyet d'Alembert, csak hogy Voltaire-nek kedvében járjon, meg akart honosítani nálunk. Ha Genfben élek, sem az *Értekezés az egyenlőtlenségről* ajánlólevelét nem tehettem volna közzé, sem a színház létesítése ellen nem szólhattam volna azon a hangon, ahogyan tettem. Sokkal kevesebbet használhatnék honfitársaimnak, ha köztük élnék, mint amennyit alkalomadtán elvonultságomban tehetek értük. Mit számít, hol lakom, ha úgy cselekszem, ahogyan cselekednem kell? És különben is, Montmorency lakosai talán kevésbé emberek, mint a párizsiak, s ha egyiket-másikat sikerül lebeszélnem róla, hogy elküldje gyermekét a városba, ahol romlás vár rá, kevesebb jót cselekszem, mint ha a városból küldöm vissza a szülői házhoz? Ínséges helyzetem vajon nem zárja ki eleve, hogy haszontalan legyek, miként amaz ékesszóló emberek gondolják? S mivel csak akkor eszem, ha megkeresem a kenyeremet, nem kényszerülök-e dolgozni megélhetésemért, s mindent megfizetni a társadalomnak, amire csak szükségem van tőle? Igaz, nem vállaltam olyan munkát, amelyre alkalmatlan vagyok; úgy éreztem, nincs bennem elég tehetség, hogy érdemes legyek a jóra, amelyben uraságod részeltetni akart, s ha elfogadom ajánlatát,[8] megloptam volna valamely hozzám hasonlóan nélkülöző, de e munkára alkalmasabb tollforgatót. Amikor felajánlotta nekem ezt a munkát, úgy gondolta, képes vagyok elkészíteni egy kivonatot s olyan dolgokkal foglalkozni, amelyek hidegen hagynak; minthogy nem ez a helyzet, becsaptam volna Önt; méltatlanná váltam volna jóságára, ha nem úgy viselkedem, mint ahogyan tettem. Soha nem nyerünk bocsánatot

azért a rosszért, amit szántszándékkal követünk el; így most elégedetlen lennék magammal, és az lenne Ön is, s nem ízlelhetném meg az örömet, hogy levelet írhatok Önnek. Végezetül, amíg erőm engedte, miközben magamnak dolgoztam, tehetségemhez mérten megtettem mindent, amit megtehettem a társadalomért; ha keveset tettem érte, még kevesebbet követeltem tőle, s azt hiszem, olyannyira nem vagyok adósa jelen helyzetemben, hogy ha képes volnék immár teljesen megpihenni és egyedül magamnak élni, aggályoskodás nélkül megtenném. Legalábbis minden erőmmel távol tartanám magamtól a nyilvánosság tolakodó zaját. Ha még száz évet élnék, egy sort sem írnék a kiadóknak, s csak akkor hinném el, hogy igazán újrakezdtem az életemet, amikor teljesen megfeledkeztek rólam.

Mindazáltal bevallom, kevés hija volt, hogy visszatérjek a világba s feladjam magányomat; nem mintha megcsömörlöttem volna tőle, de valamilyen más, nem kevésbé erős csábítás csaknem felülmúlta bennem a magány szeretetét. Tudnia kellene, uram, milyen állapotban éltem, minden barátomtól elhagyatva, s milyen mélységes fájdalom vett erőt lelkemen, midőn Luxembourg úr és hitvese meg akartak ismerkedni velem, hogy megértse, miként hatott bús szívemre ajánlatuk és kedveskedésük. Haldokoltam; nélkülük menthetetlenül belehaltam volna a szomorúságba;[9] visszaadták életemet, úgy helyes hát, ha arra fordítom, hogy szeressem őket.

Szívem könnyen szeret, de könnyen be is éri önmagával. Túlságosan szeretem az embereket, semhogy választanom kellene közöttük; valamennyiüket szeretem, és mert szeretem őket, éppen azért gyűlölöm az igazságtalanságot; mert szeretem, éppen azért kerülöm őket. Kevésbé szenvedek bajaiktól, ha nincsenek a szemem előtt. Szívemet éltetni elég az emberiség iránti rokonszenv, nincs szükségem külön barátokra; de ha vannak barátaim, nagy szükségem van rá, hogy ne veszítsem el őket: ha elfordulnak tőlem, összetörik szívemet. Annál is nagyobb bűnt követnek el ezzel, mert csak

barátságot kérek tőlük, semmi mást; feltéve, hogy szeretnek, s tudom, hogy szeretnek, még arra sincs szükségem, hogy lássam őket. De ők az érzelmeket mindig gondoskodással és szolgálatokkal akarták helyettesíteni, mert ez olyasmi, amit lát a közönség, ha én nem tudok is mit kezdeni vele. Én szerettem őket, ők pedig olyannak akartak látszani, mintha szeretnének. Én, aki minden dologban megvetem a látszatokat, én nem értem be ennyivel, de mivel mást, mint látszatot, nem találtam, úgy döntöttem, hogy csak szavakban szeretnek. Nem az történt, hogy megszűntek szeretni engem, csupán felfedeztem, hogy nem szeretnek.

Így hát, életemben először, azt találtam, hogy szívem egyedül van, egyedül visszavonultságomban, miközben már csaknem olyan beteg voltam, mint ma vagyok. Ilyen körülmények között kezdődött az az újabb barátság, mely oly jól kárpótolt az összes többiért, s amelyért semmi sem fog kárpótolni már, mert – remélem – addig fog tartani, ameddig az életem, s bármi történjék is, ez lesz az utolsó barátság életemben. Nem tudom eltitkolni Ön előtt, uram, hogy heves ellenszenvet érzek valamennyi rend iránt, mely elnyomja a többit; de nem is úgy áll a dolog, hogy nem tudom eltitkolni, hiszen egyáltalán nem esik nehezemre, hogy bevalljam Önnek ezt az érzést, Önnek, akinek ereiben előkelő vér csörgedez, aki Franciaország kancellárjának fia s egy főhatalmú bíróság első elnöke, igen, uram, Önnek, aki temérdek jót tett velem, pedig nem is ismert, s akivel szemben, bár természettől fogva hálátlan vagyok, semmibe sem kerül lekötelezettnek éreznem magamat. Gyűlölöm a nagyokat, gyűlölöm helyzetüket, könyörtelenségüket, előítéleteiket, kicsinyességüket és minden vétküket, s még sokkal inkább gyűlölném, ha kevésbé vetném meg őket. Ezzel az érzéssel szívemben hurcoltak – igen, úgyszólván hurcoltak – Montmorency kastélyába; megismertem a kastély urait; szerettek engem, s én, uram, egész lelkemmel szeretem s szeretni fogom őket, amíg csak élek. Odaadnám értük, nem mondom, hogy az életemet, jelentéktelen

ajándék volna mai állapotomban, nem mondom, hogy a kortársaim körében kivívott hírnevemet, mert ezzel vajmi keveset törődöm, de odaadnám az egyedüli dicsőséget, mely valaha megdobogtatta szívem, az utókor hódolatát; meg fogja adni, mert tartozik vele, s mert az utókor mindig igazságos. Szívem nem tud félig szeretni; fenntartás nélkül nekik adta magát, s nem bánom, hogy így történt; ha bánnám is, hasztalan, mert nem volna már idő visszakoznom. Az irántuk való lelkesedés hevében százszor is azon a ponton voltam, hogy menedéket kérek a házukban, hadd töltöm le mellettük életem hátralevő részét. Örömmel beleegyeztek volna, ha viselkedésük alapján nem kellene egyenesen úgy tekintenem, hogy meg is előztek az ajánlattal. E terv biztosan azok közül való, amelyek fölött a leghosszasabban s a legnagyobb gyönyörűséggel töprengtem. Ám végül is, kedvem ellenére, be kellett látnom, nem volt jó gondolat. Csak a személyes vonzalomra gondoltam, nem jutottak eszembe a közénk álló ügyek, amelyek távol tartottak volna minket egymástól; s annyifajta ilyen ügyes-bajos dolog lett volna, kivált a betegségemmel járó rosszullétek miatt, hogy e tervet nem menti semmi más, csak az érzés, amely sugallta. Egyébiránt olyan életmódot kellett volna felvennem, amely nagyon is közvetlenül sérti ízlésemet és szokásaimat; még három hónapig is alig tudtam volna kitartani. Végezetül, szállásunk hiába esnék közelebb, a rendek közötti távolság nem csökkenne, s társaságunkból hiányoznék az elragadó meghittség, ami oly vonzóvá teszi a szűk társaságokat. Sem barátja, sem cselédje nem volnék Luxembourg marsall úrnak, hanem a vendége; úgy érezném, nem vagyok otthon, és sűrűn sóhajtoznék régi menedékem után; s százszor jobb, ha az ember távol él azoktól, akiket szeret, és a közelükben szeretne lenni, mint ha kiteszi magát annak, hogy az ellenkezőjét kényszerüljön óhajtani. Ha csak néhány fokozattal közelebb álltunk volna egymáshoz, meglehet, fordulat következett volna be életemben. Álmaimban százszor elképzeltem, hogy Luxembourg úr nem herceg, nem Franciaország marsallja,

hanem derék vidéki nemesember, valamilyen régi kastély gazdája, J.-J. Rousseau pedig nem író, hanem közepes értelemmel és némi élettapasztalattal rendelkező személy, aki bemutatkozik a várúrnak és asszonyának, elnyeri tetszésüket, és oldalukon megtalálja élete boldogságát s hozzájárul az övékhez. Hogy az álom még kellemesebb legyen, hadd tolom vállam egy mozdulatával fél mérföld közelségbe a Malesherbes-kastélyt: úgy tűnik nekem, uram, soká nem volna kedvem fölébredni ebből az álomból.

De immár elvégeztetett; nem maradt más hátra, mint befejeznem a hosszú álmodozást; minden egyébnek elmúlt az ideje, s már az is sok, ha még néhány felséges órát ígérhetek magamnak, amilyenben Montmorency kastélyában volt részem. Akárhogy is, ilyen vagyok, ilyennek mutatkozom önmagam előtt; ítéljen rólam e kacat után, ha megérdemlem a fáradságot, mert nem volnék képes jobban rendbe tenni, újrakezdeni pedig nincs bátorságom. Ha e túlságosan is igaz kép megfoszt uraságod jóindulatától, legalább nem bitorlom tovább, ami nem illet meg engem; ha azonban nem veszítem el jóindulatát, csak annál becsesebb lesz számomra, mert sokkal inkább nekem fog szólni, mint ezelőtt.

JEAN-JACQUES ROUSSEAU

genfi polgár

CHRISTOPHE DE BEAUMONT-HOZ,

Párizs érseke,

Saint-Cloud hercege, Franciaország főrendje,

a Szentlélek Rend parancsnoka,

a Sorbonne provizora stb.

DA VENIAM SI QUID
LIBERIUS DIXI, NON AD
CONTUMELIAM TUAM, SED
AD DEFENSIONEM MEAM.
PRAESUMSI ENIM DE
GRAVITATE ET PRUDENTIA
TUA, QUIA POTES
CONSIDERARE QUANTAM
MIHI RESPONDENDI
NECESSITATEM IMPOSUERIS.
ST. AUGUSTINUS: EPISTOLÆ.
238. AD PASCENTIUM.[1]

Eminenciás uram, szólnom kell Önnel – de hogyan tegyem? Van-e közös nyelvünk, szót érthetünk-e Ön meg én, van-e bármi közünk is egymáshoz?

És mégis válaszolnom kell; éppen Ön kényszerít rá, hogy válaszoljak. Ha csak könyvemet támadta volna meg, szó nélkül hagynám a dolgot, de személyemet is támadja, s minél nagyobb eminenciád tekintélye az emberek között, annál kevésbé szabad hallgatnom, ha becsületembe akar gázolni.

Nem állhatom meg, hogy midőn e levélbe kezdek, ne elmélkedjem el sorsom különös fordulatai fölött. Volt nem kevés, és csupa olyasmi, ami egyedül velem esett meg.

Némi tehetséggel jöttem a világra, ez volt a közönség ítélete. Ifjúságom mégis boldog ismeretlenségben telt el, s nem próbáltam kitörni ebből az állapotból. De ha próbáltam volna is, már az is a sors különös szeszélye lenne, hogy a fiatalkor lobogásában nem sikerült elérnem célomat, ám túlságosan is sikerült később, amikor a tűz már kezdett kihunyni. A negyvenedik év felé még nem volt vagyonom – ezt mindig is semmibe vettem –, nem volt nevem – ezért később igen nagy árat kellett fizetnem –, de volt nyugalmam és voltak barátaim, tehát mindenem megvolt, ami után szívem áhítozik. Egy nyomorult akadémiai kérdés akarva-akaratlan felizgatta elmémet, s olyan pályára vetett, amely nem felelt meg természetemnek. Megszédített a nem várt siker varázsa. Ellenségeim csapatostul támadtak rám, anélkül, hogy meghallgattak volna; hebe-

hurgyák voltak, ez felvidított, gőgösek voltak, ez, meglehet, gőgössé tett engem is. Védekeztem, s egyik vitából a másikba keveredvén, ráléptem az írói pályára, úgyszólván anélkül, hogy gondoltam volna ilyesmire. Mondhatni, abban a korban váltam íróvá, amikor mások felhagynak az írással; tollforgatóvá lettem a tollforgatók iránti megvetésből. Ettől kezdve valaki voltam a közönség szemében, ámde nyugalmam oda lett, s eltűntek barátaim. Mennyi baj zúdult rám, mielőtt szilárdabb tartásra és szerencsésebb vonzalmakra tettem volna szert! Habzsolnom kellett a szenvedéseket, s mindenért némi hírnévnek kellett kárpótolnia. Ha ez vigaszt ád azoknak, akik mindig távol élnek önmaguktól, engem soha nem vigasztalt.

Óhajtottam volna csak egy percig is e hiú jutalmat, nyomban kijózanodtam volna! Micsoda állhatatlanságot kellett folyvást tapasztalnom a közönség ítéletében! Túlságosan messze voltam a közönségtől; ítéletét egyes-egyedül irányítóinak szeszélye határozta meg, s így alig volt két egymás utáni nap, hogy ugyanazzal a szemmel néztek volna rám az emberek. Hol sötét gazember voltam, hol a fény angyala. Ugyanabban az évben magasztaltak, ünnepeltek, társaságomat keresték, még az udvarban is; azután sértegettek, fenyegettek, megvetettek, átkokat szórtak rám; este gyilkosok lestek rám az utcán, reggel elfogatóparanccsal jöttek a lakásomra. A jó és a rossz nagyjából ugyanabból a forrásból áradt; mindent a dalok miatt kaptam.

Különféle tárgyakról írtam, de mindig ugyanazon elvek alapján: morálom, hitem, elveim, s ha úgy tetszik, nézeteim nem változtak soha. Mindazáltal homlokegyenest ellenkező ítéleteket hoztak könyveimről, vagy inkább a könyvek írójáról, mert sokkal inkább a tárgyalt dolgok, mint nézeteim alapján ítéltek rólam. Első *Értekezés*-em után a paradoxonok embere voltam, aki olyasminek a bebizonyításával játszadozik, amiben nem hisz; a francia zenéről írott *Levelem*[2] után a nemzet esküdt ellensége voltam, kis híján összeesküvőnek bélyegeztek, azt mondták, a királyság sorsa az Opera

dicsőségétől függ; az *Értekezés az egyenlőtlenségről* után ateista és embergyűlölő lettem, d'Alembert úrhoz intézett *Levelem* után a keresztény morál védelmezője; az *Héloïse* után gyengéd és édeskés voltam; most istentelen vagyok; meglehet, hamarosan hitbuzgó leszek.

Így ingadozik az ostoba közönség velem kapcsolatban; éppoly kevéssé tudja, miért gyűlöl, mint azt, hogy korábban miért szeretett. Én magam mindig ugyanaz maradtam; vizsgálódásaimban inkább lelkesedés, mint bölcsesség vezetett, de mindig őszinte voltam, még önmagam ellenében is; egyszerű és jó voltam, de érzékeny és gyenge; bár gyakran cselekedtem rosszat, mindig a jót szerettem; mindig a szeretet kötött, soha a dolgok, érzelmeim mindig erősebben hatottak rám érdekeimnél; semmit nem kívántam az emberektől, mert nem akartam függeni tőlük, nem hajoltam meg inkább az előítéleteik, mint az akaratuk előtt, s a tulajdon akaratomat megőriztem szabadnak, akárcsak az értelmemet; féltem Istent, de a pokol nem riasztott; szabadon gondolkodtam a vallásról, de nem voltam szabadgondolkodó; sem az istentelenséget, sem a fanatizmust nem szerettem, de a vallási türelmetlenséget még jobban gyűlöltem, mint a vallási tekintélyek semmibevételét; senki előtt nem akartam leplezni gondolkodási módomat, színlelés, képmutatás nem volt kenyerem, hibáimról nyíltan beszéltem barátaimnak, nézeteimről mindenkinek, a közönségnek hízelgés és epéskedés nélkül megmondtam az igazságot, s éppoly kevéssé törődtem vele, hogy magamra haragítom-e, mint azzal, hogy elnyerjem a tetszését. Íme bűneim, s íme erényeim.

Végül beleuntam e mámorba, mert az ember csak felfúvódik tőle, de nem lakik jól soha. Kimerített a dologtalan emberek zaklatása; túl sok idejük volt és túl bőkezűen bántak az enyémmel. Nyugalomra vágytam, szívemnek kedves, nyavalyáimnak nélkülözhetetlen nyugalomra, s örömmel tettem le a tollat. Beértem a tudattal, hogy csak felebarátaim javáért vettem kézbe, s buzgalmam jutalmául

nem kértem tőlük semmi mást, csak hogy engedjenek békén meghalni magányomban, s ne tegyenek rosszat velem. Tévedtem, megtanítottak rá a végrehajtók; legnagyobb szerencsétlenségeim az idő tájt kezdődtek, midőn már azt hittem, véget értek életem gyötrelmei. Már ebben is van némi rendkívüli, de ez még nem minden. Bocsásson meg, eminenciás uram, hogy visszaélek az idejével, de mielőtt vitába szállnék Önnel, beszélnem kell jelen helyzetemről s arról, hogy miért jutottam ide.

Egy genfi polgár kinyomtat egy könyvet Hollandiában, s a párizsi parlament ítélete alapján ezt a könyvet elégetik; nem törődnek vele, hogy idegen uralkodó nyomtatási engedélyét viseli. Egy protestáns szerző egy protestáns országban kifogásokat emel a római egyház ellen, s a párizsi parlament elítéli őt. A köztársaság egy híve egy köztársaságban kifogásokat emel a monarchikus állam ellen, s a párizsi parlament elítéli őt. Úgy látszik, a párizsi parlamentnek különös elképzelései vannak a hatalmáról, s az emberi nem törvényes bírájának hiszi magát.

Bár e parlament mindig nagy gonddal ügyel az eljárásrendre, ha franciák fölött ítélkezik, mit sem törődik vele, mihelyt egy szegény idegenről van szó. Ahelyett, hogy megtudakolnák: valóban ez az idegen írta-e a nevét viselő könyvet, elismeri-e a magáénak s ő adta-e nyomdába, nem törődve szánalmas állapotával, nem szánva testi bajai miatt, először is elfogatóparancsot adnak ki ellene, kiráncigálnák az ágyából, hogy tömlöcbe hurcolják, ahol a gazfickók rohadnak, megégetnék, talán úgy, hogy meg sem hallgatják, mert ki tudja, szabályszerűbben folytatnák-e azt az eljárást, amely ilyen erőszakosan kezdődött, s amelyre még az inkvizíció hazájában is alig találni példát? Így hát én vagyok az egyetlen, akinek ügyében ez az igen bölcs ítélőszék megfeledkezett a bölcsességről, az egyetlen, aki ellen ez a szelídségével hivalkodó nép a legkülönösebb barbársággal fegyverzi föl magát – és én még azt hittem, itt szeretet övez; így igazolja e nép, hogy annyi egyformán elérhető menedék

közül rá esett a választásom. Nem tudom, hogyan felel meg mindez a nemzetközi jognak, de azt tudom, hogy az ilyen eljárás minden ember szabadságát, meglehet az életét is, kiszolgáltatja az első nyomdász kénye-kedvének.

Genf város polgára nem tartozik semmivel az igaztalan és illetéktelen elöljáróknak, akik egy rágalmazó vádirat alapján elítélik, ahelyett, hogy maguk elé idéznék. Nem köteles megjelenni előttük, hiszen nem is szólították föl erre. Egyszerűen erőt alkalmaznak vele szemben, s ő kivonja magát az erőszak alól. Veszi a kalapját, és elhagyja e vendégszerető földet, ahol sietnek elnyomni a gyengét és vasra verik az idegent, mielőtt meghallgatnák, mielőtt megállapítást nyerne, hogy büntethető-e a cselekedet, mellyel vádolják, s hogy elkövette-e.

Sóhajtozva hagyja el kedves magányát. Csak egy vagyona van, de az igen becses: a barátai; elszökik tőlük. Gyenge szervezete kiáll egy hosszú utazást; megérkezik s azt hiszi, fellélegezhet a szabadság földjén; hazájához közelg, hazájához, mellyel annyit dicsekedett, amelyet tisztelt és szeretett; a remény, hogy befogadják, megvigasztalja balsorsáért... De mit beszélek! Szívem elszorul, kezem reszket, elejti a tollat; hallgatni kell, nem szabad megismételnem Kám bűnét.[3] Legkeserűbb fájdalmamat magamba kell fojtanom.

S mindez miért? Nem mondom: mi okból? hanem: milyen ürüggyel? Istentelenséggel merészelnek vádolni engem, nem gondolva rá, hogy bárki hozzáférhet a könyvhöz, amelyben istentelenségemet keresik. Mit nem adnának, ha megsemmisíthetnék ezt az igazoló iratot, és azt mondhatnák, hogy mindazt tartalmazza, amit a látszat szerint felfedeztek benne! De fennmarad, bármit tegyenek is; s ha majd az utókor a szerzőnek felrótt bűnök után kutat, még a hibás gondolatokban sem fog egyebet látni, mint az erény barátjának tévedéseit.

Kortársaimról nem beszélek, senkinek nem akarok ártani. De az

ateista Spinoza nyugodtan hirdette tanait; könyveit akadálytalanul kinyomatta, nyilvánosan terjesztették őket; Franciaországba jött és szívélyes fogadtatásban részesült; minden állam nyitva állt előtte, mindenütt oltalmat vagy legalább biztonságot talált; a fejedelmek hódolattal adóztak személyének és katedrákat ajánlottak neki; békében, sőt köztiszteletben élt és halt meg. Ma pedig, a filozófia, az ész és az emberiség annyit ünnepelt századában, Isten ügyének védelmezőjét megbélyegzik, kiközösítik, országról országra, menedékről menedékre üldözik; nem törődnek nyomorúságával, nem szánakoznak betegségén; úgy acsarkodnak rá, ahogy soha egyetlen gonosztevőre sem, s ahogy még egészséges emberre is barbár dolog volna acsarkodni; csaknem az egész Európában eltiltják tőle a tüzet és a vizet;[4] elűzik az erdők mélyéről; egy jeles pártfogó minden határozottságára és egy felvilágosult fejedelem minden jóságára szükség van, hogy békén hagyják a hegyekben.[5] S mindez azért, mert óvatosan, sőt tisztelettel s az emberi nem iránt táplált szeretettől vezérelve, előterjesztett néhány kételyt a Legfőbb Lény kiválóságára vonatkozóan. Vasra verve töltötte volna szerencsétlen életének hátralevő napjait, s meglehet, kínhalált is szenved, ha a kormányok első eszelős rohamának idején ki lett volna szolgáltatva üldözőinek.

Alighogy megmenekül a hóhérok elől, a papok kezébe kerül; ebben még semmi megdöbbentőt nem találok. De egy erényes férfiú, lélekre-születésre egyaránt nemes, egy kiváló érsek jóváhagyja hitvány tetteiket, holott meg kellene gátolnia; ő, akinek az elnyomottak pártját kellene fognia, nem átall lesújtani egy szerencsétlenre, éppen amikor balsorsa tetőfokára hágott; katolikus főpap létére pásztorlevelet bocsát ki egy protestáns szerző ellen; bírói székéből vizsgálja egy eretnek különös tanait; s bárha válogatás nélkül mindenkit kárhozatra szán is, aki nem az ő egyházához tartozik, és nem tűri, hogy a vádlott a maga módján tévelyegjen, valamiképpen mégis ő maga mutat neki utat a pokol felé. A többi pap tüs-

tént buzgón acsarkodni kezd az ellenségre, aki – úgy hiszik – már földre van sújtva. Kicsik és nagyok, mind beavatkoznak a dologba; az utolsó fajankó is a hozzáértőt adja; nincs olyan ostoba papi személy, nincs olyan hitvány vendég a plébánosok asztalánál, hogy ne lelné örömét annak az embernek a megtámadásában, aki ellen összefogott szenátusa és püspöke, s ne akarná megszerezni a dicsőséget, hogy ő adta neki az utolsó rúgást.

Erre a versengésre, eminenciás uram, az én esetem az egyedüli példa, és ez még nem minden... Talán életem egyik legnehezebb helyzetében vagyok, amikor a bosszúvágy és az önzés a legkönnyebben talál elégtételt, s az igaz ember a legnehezebben fékezi magát. Csak tíz sor, és üldözőimet örökre nevetségessé teszem. Mit tudhat a közönség ama két esetről, ha nem mesélem el! Hogyan ismerhetné azokat, akik tönkrejuttatásomat kitervelték, hogyan is tudná, hogy mit tettek e terv végrehajtására! Micsoda hitvány férgeket, micsoda sötét mesterkedéseket találna a hatalmasságok felháborodása mögött! Beh különös kovászokat látna rothadásuktól áthevülni és forrásba hozni a parlamentet! Beh nevetséges okban lelné magyarázatát, hogy Európa államai összeszövetkeztek egy órásmester fia ellen! Beh nagy öröm volna látnom a meglepetést, ha lehetséges volna, hogy ne én magam legyek az eszköze!

Tollam nem fél kimondani az igazságot, de távol áll tőle a puszta gúnyolódás, s mind ez ideig nem kevert rossz hírbe senkit, mindig tiszteletben tartotta mások becsületét, még akkor is, amikor saját becsületemet védelmezte. Most, amikor megválok tőle, most fogom-e beszennyezni mások szapulásával és összepiszkítani ellenségeim álnokságával? Nem, hagyjuk meg nekik azt az előnyt, hogy sötétben mérik csapásaikat. A magam részéről csakis nyíltan akarok védekezni, és csakis védekezni akarok. Ehhez pedig elég, amit a közönség tud vagy tudhat, anélkül, hogy bárkit sérelem érne.

Meghökkentő dolog – azok közé tartozik, amelyekről beszélhetek –, hogy a rettenthetetlen Christophe de Beaumont, aki semmi-

lyen hatalom előtt nem hajol meg és semminemű békét nem köt a janzenistákkal, tudtán kívül csatlósukká és rosszindulatuk eszközévé válik; hogy legkibékíthetetlenebb ellenségük énellenem tombol, amiért nem voltam hajlandó a pártjukra állni, és nem akartam tollat ragadni a jezsuiták ellen, mert ha nem szeretem is őket, nincs okom panaszkodni rájuk, s mert azt látom, hogy elnyomják őket. Méltóztasson egy pillantást vetni *Az új Héloïse* VI. kötetére, eminenciás uram, az első kiadásra; a 138. oldalon levő lábjegyzetben[6] minden balszerencsém forrását megtalálja. Megjósoltam e jegyzetben (mert olykor jóslásba is bocsátkozom), hogy mihelyt a janzenisták lesznek az urak, türelmetlenebbé és keményebbé válnak, mint ellenségeik. Akkor még nem tudtam, hogy saját történetem ilyen jól igazolni fogja jóslatomat. Aki tudja, hogyan fogták perbe a könyvemet, annak nem volna nehéz nyomon követnie e cselszövény fonalát. Nem mondhatok többet erről, ha nem akarok túl sokat mondani, pedig megtudhatná tőlem eminenciád, miféle emberek vezették, anélkül, hogy sejtelme lett volna róla.

Hihetjük-e, hogy amennyiben a parlament nem helyezi vád alá könyvemet, Ön ugyanígy megtámadta volna? Mások hihetik vagy állíthatják, de Ön, akinek a lelkiismerete nem tűri a hazugságot, Ön nem fogja állítani. Az egyenlőtlenségről szóló *Értekezés*-em közkézen forgott egyházmegyéjében, s nem adott ki ellene pásztorlevelet. D'Alembert-hez intézett *Levelem* közkézen forgott egyházmegyéjében, s nem adott ki ellene pásztorlevelet. Pedig e könyvekből – olvasta őket, hiszen ítélkezik róluk – ugyanazok az elvek áradnak. Nem palástolják el inkább gondolkodási módomat, mely ugyanaz; ha a tárgy nem engedte meg, hogy ugyanolyan részletes fejtegetésekbe bocsátkozzam, amit elvesztettek terjedelemben, azt visszanyerték erőteljességben, s kevesebb fenntartással adják elő a szerző hitvallását, mint az *Emil* a szavojai vikáriusét. Miért nem szólt hát akkor egy szót sem eminenciád? Talán bizony kevésbé volt becses Önnek a nyája, mint ma? Vagy kevesebben olvastak

engem? Kevésbé kedvelték könyveimet? Kevésbé voltak kitéve a tévelygésnek? Nem, de még nem volt róla szó, hogy üldözni kell a jezsuitákat, még nem csaltak kelepcébe engem az árulók, még nem ismerték a végzetes lábjegyzetet, s mire megismerték, a közönség már leadta voksát a könyvem mellett, túl késő volt ahhoz, hogy zajt csapjanak. Inkább halogatták a dolgot, várták a megfelelő alkalmat, kikémlelték és megragadták, s a hitbuzgók jól ismert dühével vetették rá magukat; mindenki láncokról és máglyákról beszélt, könyvem az anarchia vészharangja és az ateizmus harsonája lett; a szerző szörnyeteg volt, akit meg kell fojtani; csodálkoztak, hogy ilyen sokáig élni hagyták. Az általános őrjöngés közepette eminenciád szégyellt volna csöndben maradni: inkább követett el valamilyen kegyetlen cselekedetet, semhogy a buzgóság hiányával vádolják, inkább szolgálta ellenségeit, mint hogy szemrehányásaikat elviselje. Ismerje el, eminenciás uram, ez volt pásztorlevelének valódi indítóoka; alighanem elég furcsa összejátszása ez a tényeknek ahhoz, hogy sorsomat különösnek nevezhessem.

Már réges-rég úgy van, hogy mindenkinek fontosabbak a rendjéhez illő dolgok, mint az igazság. Tudom, vannak szerencsétlen körülmények, amelyek arra kényszerítik a méltóságok viselőit, hogy kedvük ellenére szigorú intézkedéseket hozzanak valamely jó polgár ellen. Aki mértéktartó akar maradni a dühöngők között, az kiteszi magát dühüknek, s megértem, hogy a tombolás közepette, amelynek áldozata vagyok, mindenkinek együtt kell üvöltenie a farkasokkal, nehogy őt magát falják fel. Nem panaszkodom hát amiatt, hogy eminenciád pásztorlevelet adott ki könyvem ellen, de panaszt emelek amiatt, hogy személyem ellen adott ki pásztorlevelet, mert ebben éppoly kevés tisztesség volt, mint igazság; panaszt emelek amiatt, hogy tulajdon beszédével hitelesíti azt a beszédet, amelyet, mint szememre veti, az ihletettnek a szájába adok, és szitkokat szór rám, amelyek ügyemnek nem ártanak ugyan, de becsületemet, vagy inkább az Ön becsületét sértik; pa-

naszt emelek amiatt, hogy önként, ok nélkül, szükség nélkül, tisztelet nélkül – mert legalább balsorsomat tisztelnie kellett volna – sérteget engem, oly hangon, mely igen kevéssé méltó eminenciád jelleméhez. Mit követtem el eminenciád ellen én, aki mindig annyi tisztelettel beszéltem Önről, én, aki annyiszor csodáltam meg rendíthetetlen szilárdságát, ámbár sajnálkoztam amiatt, ez igaz, hogy előítéletei rossz célok szolgálatába állítják, én, aki mindig becsültem erkölcseit, mindig tiszteltem s még ma is tisztelem erényeit, holott megrágalmazott engem.

Így vágja ki magát, aki perlekedni akar, de nincs igaza. Ön nem tudta megválaszolni ellenvetéseimet, tehát vétkemül rótta fel őket; azt hitte, lealacsonyít, ha bántalmaz, és tévedett; érveimet nem gyengítette meg, ám az érző lelkekben rokonszenvet ébresztett balsorsom iránt; azt sugallta az értelmes embereknek, hogy ha a szerzőt ilyen rossznak találjuk, a könyvről sem lehet jobb véleményünk.

Eminenciás uram, Ön nem volt hozzám sem emberséges, sem jószívű; pedig lehetett volna anélkül, hogy bármitől megkímél, amit munkám ellen mondott, sőt mindez nagyobb hatást tesz, ha Ön nagylelkűnek mutatkozik. Azt is elismerem, nem volt jogom ilyen erényeket kívánni eminenciádtól, sem okom, hogy egyházi férfiútól ilyen viselkedést várjak. Lássuk, legalább méltányos és igazságos volt-e Ön; mert ez minden ember szigorú kötelessége, még a szentek sem kapnak felmentést alóla.

Pásztorlevelének két célja volt: gáncsolni könyvemet, személyemet pedig rossz hírbe hozni. Azt hiszem, sikerrel megfelelek Önnek, ha bebizonyítom, hogy ahol cáfol engem, ott mindig rosszul okoskodik, ahol pedig sérteget, ott mindig rágalmakat szór rám. De amikor az ember csak bizonyítékról bizonyítékra tud előrehaladni, amikor a tárgy fontossága és az ellenfél rangja nehézkes mozgásra kárhoztatja és rákényszeríti, hogy lépésről lépésre végighaladjon minden gáncsoló szón, akkor minden egyes szóra oldalakat kell fordítani, s míg a rövid gúnyirat szórakoztat, a hosszadalmas védekezés

unalomba fullad. Mindazáltal vagy megvédem magamat, vagy rajtam maradnak eminenciád leghamisabb vádaskodásai. Tehát védekezni fogok, de inkább becsületemet védem, mint könyvemet. Nem a szavojai vikárius hitvallását veszem vizsgálat alá, hanem a párizsi érsek pásztorlevelét; a műről csak azért kényszerülök beszélni, mert Ön gáncsolja a közrebocsátóját. Megadom, amivel tartozom magamnak, mert tartozom vele; de jól tudom, igen szomorú helyzetben van az, akinek nála hatalmasabb személy ellen kell panaszt emelnie, s nincs érdektelenebb olvasmány, mint egy ártatlan ember védekezése.

Minden morál alapelve – valamennyi írásomban erről elmélkedem, s ebben az utolsóban olyan világosan fejtettem ki, amennyire csak tőlem telik –, hogy az ember természettől fogva jó, szereti az igazságot és a rendet, hogy az emberi szívben nincs eredendő elvetemültség, s hogy a természet első rezdülései mindig becsületesek. Kimutattam, hogy az embernek egyetlen vele született szenvedélye van, az önszeretet, s ez önmagában közömbös a jó és a rossz iránt, csak véletlenül válik jóvá vagy rosszá, attól függően, hogy milyen körülmények között indul fejlődésnek. Kimutattam, hogy az emberi szívnek tulajdonított rossz hajlamok nem a természettől erednek; elmondtam, mi módon jönnek létre: úgyszólván végigkövettem leszármazásukat, s megmutattam, hogyan indul romlásnak fokról fokra az eredendő jóság, s válnak az emberek végül is olyanná, amilyenek most.

Azt is megmagyaráztam, mit értek eredendő jóságon; ez szerintem nem vezethető le a jó és a rossz iránti közömbösségből, ami az önszeretet természetes velejárója. Az ember nem egyszerű lény; két szubsztanciából áll. Nem mindenki ért egyet ebben, de Ön meg én biztosan egyetértünk, s igyekeztem állításomat a többiek előtt is bebizonyítani. Ha a bizonyítás megtörtént, az önszeretet már nem egyszerű szenvedély, hanem két elv alkotja, nevezetesen az értelmes lény meg az érző lény, s ami az egyiknek jó, az nem jó

a másiknak. Az érzéki vágy a test fenntartására törekszik, a rend szeretete a lélek fenntartására. Ha ez a szeretet kifejlődik és tevékennyé válik, a lelkiismeret nevet viseli; de a lelkiismeret csak az emberi értelemmel együtt fejlődik ki és válik tevékennyé. Az ember csak az értelem által ismeri meg a rendet, s csak ha már megismerte, csak akkor bírja rá a lelkiismeret, hogy szeresse is. A lelkiismeret tehát egyáltalán nem lelhető fel az olyan emberben, aki nem tett összehasonlításokat, aki nem ismeri a viszonyait. Ebben az állapotban az ember csak önmagát ismeri; nem tud róla, hogy jóléte ellentétben vagy összhangban állna mások jólétével; semmit nem gyűlöl és nem szeret; a puszta fizikai ösztönre korlátozódik, és így senki, állat csupán, miként az egyenlőtlenségről szóló *Értekezés*-emben kimutattam.

Amikor az emberek – bemutattam, milyen fejlődés során – kezdik szemügyre venni felebarátaikat, lassan viszonyaikat s a dolgok viszonyait is észreveszik, fogalmat szereznek az illemről, jogról és rendről; kezdik felismerni az erkölcsi kiválóságot, s lelkiismeretük működésbe lép. Immár vannak erényeik, s ha bűneik is vannak, ennek az az oka, hogy érdekeik keresztezik egymást, és értelmük kibontakozásával fölébred becsvágyuk is. De amíg az érdekek ellentéte kisebb, mint az értelem összhangja, az emberek lényegében véve jók. Ez a második állapot.

Amikor a felgerjedt magánérdekek mind egymásba ütköznek, amikor a forrongásnak induló önszeretet önzéssé válik, amikor minden egyes ember – azt képzelvén, hogy az egész világra szüksége van – született ellenségévé lesz a többieknek, s a maga javát mindenki a többiek kárában leli meg, akkor a lelkiismeret alulmarad a túlfűtött szenvedélyekkel szemben, amelyek elfojtják szavát, s ha még ajkukra veszik az emberek, csak azért, hogy kölcsönösen rászedjék egymást. Mindenki úgy tesz, mintha fel akarná áldozni érdekeit a közérdekért, és mindenki hazudik. Mindenki csak akkor akarja a közjót, ha az összhangban áll a saját javával; erre az összhangra

törekszik az igazi államférfi, aki boldoggá és jóvá akarja tenni a népeket. Ám ezen a ponton idegen nyelvet kezdek beszélni, melyet az olvasó éppoly kevéssé ismer, mint eminenciád.

Íme hát, eminenciás uram, a harmadik s utolsó szakasz, amelyen túl már nincs mit tenni; íme, így történik, hogy bár az ember jó, az emberek gonosszá válnak. Könyvemet annak szenteltem, hogy megvizsgáljam, mi módon akadályozhatnók meg őket abban, hogy ilyenné váljanak. Nem állítottam, hogy a fennálló rendben e cél maradéktalanul kivihető; azt azonban állítottam és állítom ma is, hogy más eszközökkel nem lehet elérni, mint azokkal, amelyeket előterjesztettem.

Ön azt mondja erre vonatkozóan, hogy nevelési tervezetem *nemhogy a kereszténységgel összhangban állna, arra sem alkalmas, hogy polgárokat s embereket neveljünk,** s egyetlen bizonyítékot hoz föl ellenem, ez pedig az eredendő bűn. Eminenciás uram, az eredendő bűntől és következményeitől csak egy módon lehet szabadulni, a keresztség által. Amiből az Ön álláspontján az következnék, hogy csakis a keresztények között volt ember és polgár. Vagy tagadnia kell ezt a következményt, vagy el kell ismernie, hogy túl sokat bizonyított.

Bizonyítékait olyan régi időkből veszi eminenciád, hogy én is kénytelen vagyok messzire menni válaszaimért. Először is, szó sincs róla – véleményem szerint –, hogy az eredendő bűn tana, mely ellen oly szörnyű nehézségek hozhatók föl, világosan és határozottan benne foglaltatnék a Szentírásban, pontosan úgy, ahogy a rétor Ágostonnak és teológusainknak tetszett fölállítani e tant. Hogyan is képzelhetnők el, hogy Isten annyi ártatlan és tiszta lelket teremt csak azért, hogy bűnös testhez kösse őket, és így átvegyék a rossz erkölcsöket s valamennyien pokolra ítéltessenek, noha egyedüli bűnük a testtel való egyesülés, ami Isten műve. Nem nyilat-

* *Pásztorlevél*, 5. old.

kozom róla, hogy megvilágítja-e eminenciád e rendszerrel szívünk rejtelmeit (miként fennen állítja), de azt tudom, hogy a Legfőbb Lény igazságosságát és jóságát ugyancsak elhomályosítja. Ha sikerül elhárítania egy ellenvetést, százszor erősebbek lépnek a helyébe.

De alapjában mit árt ez a tan az *Emil* szerzőjének? Bár úgy hittem, könyvem az egész emberi nemnek hasznára van, mégis keresztényeknek szántam; olyan embereknek, akik az e célból bevezetett szentség által legalább lélekben megtisztultak az eredendő bűntől és következményeitől. E tan szerint gyermekkorunkban valamennyien visszanyertük eredendő ártatlanságunkat; éppolyan tiszta szívvel kerülünk ki a keresztség alól, akárcsak valaha Ádám Isten kezéből. Igen, mondja Ön, de közben újabb szenny tapad ránk. Ám ha azzal kezdtük, hogy megszabadultunk a szennytől és mocsoktól, hogyan tapadhatott ránk mégis? Krisztus vére tán nem tudná egészen lemosni a szégyenfoltot, vagy ez húsunk természetes romlottságának következménye volna, mintha Isten az eredendő bűntől függetlenül is romlottnak teremtett volna minket, csak azért, hogy öröme teljék a megbüntetésünkben. Ön az eredendő bűnnek tulajdonítja ama népek vétkeit, amelyekről elismerte, hogy megszabadultak az eredendő bűntől, azután szememre veti, hogy más eredetre vezetem vissza e vétkeket. Igazságos dolog-e bűnömül felróni, hogy nem okoskodtam olyan rosszul, mint eminenciád?

Igaz, ellenem vethetné valaki, hogy olyan következményeket tulajdonítok a keresztségnek, amelyek külső jelek által nem mutatkoznak meg;* hogy a keresztények nem tűnnek kevésbé hajla-

* Ha a hittudós Thomas Burnettel azt állítanók,[7] hogy az emberfaj romlottsága és halandó volta – Ádám vétkének folyománya – a tiltott gyümölcs természetes következménye volt, hogy ez a gyümölcs mérges nedveket tartalmazott, melyek az állati szervezet egész háztartását megzavarják, felizgatják a szenvedélyeket, legyengítik az értelmet és mindenhová eljuttatják a bűn meg a halál principiumát, úgy el kellene ismernünk, hogy mivel az orvosság természete mindig megfelel a baj természetének, ezért a keresztségnek fizikailag kell az emberi testre hatnia, vissza kell adnia az ártatlanság állapotával járó alkatát és, ha nem is az eredendő alkatból származó halhatatlanságot, legalább a felépült állati szervezet valamennyi morális velejáróját.

mosnak a rosszra, mint a hitetlenek, míg szerintem az eredendő bűn miatti, vele született gonoszság érzékelhető különbségekben kellene megmutatkozzék az utóbbiakon. A kereszténségen kívül, folytathatná az illető, még az evangéliumi morál is segítségére siet a kereszténységnek, így hát valamennyien angyalok lennének, míg a hitetlenek nemcsak eredendően romlottak, de hamis kultuszokat is űznek, s ezért ördögöknek kellene lenniök. Értem én, hogy e nehézség zavarba hoz, ha nagyon erőltetik: hiszen mit válaszolhatnék azoknak, akik kimutatják, hogy bármilyen nagy ára volt is a megváltásnak, az emberi nemre tett hatása csaknem a semmivel egyenlő?

De eminenciás uram, bár nem hiszem, hogy a jó teológia ne találna kiutat e nehézségből, még ha elfogadom is, hogy a kereszténység nem orvosolja természetünk romlottságát, az Ön érvelése akkor sem áll szilárdabb lábakon. Bűnösök vagyunk, mondja Ön, mert bűnös volt ősapánk: de miért volt bűnös ősapánk maga? Miért ne lehetne az eredendő bűn említése nélkül ugyanazt az érvet alkalmazni utódaira is, amellyel az ő bűnét magyarázza eminenciád, miért kell igazságtalansággal vádolni Istent, azt állítva, hogy születésünk vétkétől fogva bűnösök és büntethetők vagyunk, holott ősapánk enélkül is bűnös volt és büntetést szenvedett, akárcsak mi magunk? Az eredendő bűn mindent megmagyaráz, kivéve a tulajdon eredetét, s ez az, amit meg kell magyaráznunk.

Ön azt állítja, hogy elvem alapján *szem elől tévesztjük a fénysugarat, amely által szívünk rejtelmeibe látunk,** s nem veszi észre, hogy ez az elv sokkal általánosabb, mint az eminenciádé, és megvilágítja az első ember vétkét is,** ami eminenciádnál homályban marad.

* *Pásztorlevél*, 5. old.

** Az ember természetes hajlama, hogy lázadozik a céltalan és önkényes tilalmak ellen. Nemhogy önmagában bűnös volna, ez a hajlam megfelel a dolgok rendjének és az egészséges emberi akaratnak, mert az ember képtelen volna fennmaradni, ha nem táplálna igen élénk szeretetet önmaga iránt is, és nem igyekeznék minden erejéből megőrizni a jogait olyannak, amilyennek a természettől kapta őket. Akinek minden hatalmában állna, az nem kívánna mást, mint ami hasznot

Ön csak az ördög karmai közé került embert látja, én azt is látom, hogyan került oda; a baj oka Ön szerint a természet megromlása, de ez a romlás maga is baj, aminek meg kell keresni az okát. Az ember jónak teremtetett, ebben, úgy hiszem, mind a ketten egyetértünk. De Ön azt mondja, hogy az ember rossz, mert valaha rossz volt, én pedig megmutatom, hogyan vált rosszá. Ön szerint melyikünk megy vissza jobban az eredetekig?

Eminenciád mégis kedvére diadalmaskodik, mintha leteritett volna engem. Megoldhatatlan ellenvetésként szegzi szembe velem *a nagyság és alantasság, az odaadó igazságszeretet és a tévedésben való kedvtelés, az erényhez való vonzódás és a bűnre való hajlam e meghökkentő keverékét,** amely bennünk lakozik. *E megdöbbentő ellentét,* teszi hozzá, *zavarba ejti a pogány filozófiát és arra kényszeríti, hogy üres spekulációk között tévelyegjen!*

Az emberről szóló tan nem üres spekuláció, ha a természeten

hajt neki; de valamely gyönge lény, akinek a törvény még tovább korlátozza és szűkíti a hatalmát, önmagának egy részét veszti el, és szívében visszakövetelni, amit elragadtak tőle. Bűnül felróni ezt annyi volna, mint szemére vetni, hogy ő – ő, és nem valaki más, mint azt kívánni, hogy egyszerre legyen és ne legyen. Ezért, nekem úgy tűnik, a parancs, amelyet Ádám megsértett, nem igazi tilalom volt, inkább atyai jó tanács: figyelmeztetés, hogy tartózkodjék valamely halált okozó, ártalmas gyümölcstől. Ez a felfogás bizonyosan inkább megfelel annak, amit Isten jóságáról gondolnunk kell, sőt a *Genezis* szövegének is, mint az az elképzelés, amelyet a hittudósok akarnak előírni nekünk; hiszen ami a kettős halál fenyegetését illeti, kimutatták, hogy a *morte morieris*[8] szóban nincs meg az a hangsúly, amelyet neki tulajdonítanak, hanem ez közönséges hebraizmus, amely másutt is előfordul, ahol ilyen hangsúlynak nem lehet helye.

Mi több, a kísértő ravaszsága és a nő csábítása olyan természetes kiváltó oka az elnézésnek és a szánakozásnak, hogy aki mindeme körülmények figyelembevételével tekinti Ádám bűnét, az nem lát benne többet egészen jelentéktelen hibánál. De mily szörnyű a büntetés! Elképzelni sem lehet rettenetesebbet: mert ha Ádám a lehető legnagyobb bűnt követi el, mi mással lehetne sújtani akkor, mint hogy őt és egész faját halálra ítélik ezen a világon, és a pokol örökös tüzére a másikon? Így bünteti-e a könyörületes Isten a szegény szerencsétlent, amiért hagyta rászedni magát? Hogy gyűlölöm zordon hittudósaink csüggesztő tanait! Ha egy pillanatra is kísértést éreznék, hogy elfogadjam őket, akkor követnék el istenkáromlást, azt hiszem.

* *Pásztorlevél*, 6. old.

alapul, ha a tényekre támaszkodik és jól összekapcsolt következtetések útján halad előre, s ha elvezet a szenvedélyek forrásához és megtanít rá, hogyan szabályozzuk a lefolyásukat. Amennyiben eminenciád a szavojai vikárius hitvallását nevezi pogány filozófiának, e vádaskodásra nem tudok felelni, mert egy szót sem értek belőle;* azonban mulatságosnak találom, hogy szinte szóról szóra kölcsönveszi a vikárius fordulatait, amikor kijelenti, hogy nem magyarázza meg azt, amire pedig a legjobb magyarázatot adja.**

Engedje meg, eminenciás uram, hogy Ön elé tárjam a következtetést, amelyet igen vitatható ellenvetéséből levont, majd a vele kapcsolatos egész szóáradatot.

Az embert elragadja valamilyen végzetes hajlam; hogyan dacolna vele, ha gyermekkorában nem irányítanák erényes, bölcs és éber tanítók, s ha Isten kegyelméből és oltalma alatt egész életében nem tenne hatalmas és szakadatlan erőfeszítéseket?

Azaz: *Látjuk, hogy az emberek rosszak, noha gyermekkoruktól fogva megfélemlítésben tartják őket; ha tehát nem félemlítenék meg őket e korai időtől fogva, hogyan lehetne elérni, hogy erényesek legyenek, hiszen még a szüntelen megfélemlítéstől sem válnak erényessé.****

A nevelés tárgyában előadott okoskodásaink megfoghatóbbá válnak, ha valamilyen más tárgyra alkalmazzuk őket.

Tegyük föl, eminenciás uram, hogy valaki a következő beszédet intézi az emberekhez:

„Túl sokat gyötrődtök amiatt, hogy megtaláljátok az igazságos kormányzatot és jó törvényeket adjatok magatoknak. Először is bebizonyítom nektek, hogy maguk a kormányok okozzák a bajt, amelyet a segítségükkel akartok orvosolni. Mi több, bebizonyítom, hogy soha nem lehetnek jó törvényeitek, sem igazságos kormányai-

* Hacsak nem arra céloz ez a vád, amit a későbbiekben fogalmaz meg őeminenciája Beaumont érsek, hogy több istenben hiszek.

** *Emil.* IV. köt. 68. és 69. old. az első kiadásban.

*** *Pásztorlevél,* 6. old.

tok; azután pedig megmutatom, hogyan küszöbölhetitek ki, kormányzat és törvények nélkül, mindazt a bajt, amire panaszkodtok."

Tegyük fel, hogy ezután kifejti rendszerét és előterjeszti állítólagos megoldását. Nem vizsgálom, hogy szilárd alapokon áll-e a rendszer és kivihető-e a megoldás. Ha nem, úgy az emberek talán beérnék vele, hogy a szerzőt az őrültek közé zárják, s azzal igazságot is szolgáltatnának neki. De ha – szerencsétlenségünkre – igen, ez nagyon nagy baj lenne, s belátja eminenciád, vagy mások belátják Ön helyett, hogy nincs annyi bitó és kerék, amennyi elég volna megbüntetni a boldogtalant, amiért igaza volt. De itt nem erről van szó.

Bármilyen sors jusson osztályrészül ennek az embernek, biztos, hogy iromány ok özöne fog művére zúdulni. Nem léteznék olyan kontár, aki ne vágná hozzá röpiratát és szitkait – mert udvarolni akar a hatalmasságoknak s büszkélkedni, hogy iromány át királyi engedéllyel nyomtatja ki –, és ne dicsekednék, hogy elnémította azt, aki nem méltatja válaszra vagy nem szólalhat meg. De itt még csak nem is erről van szó.

Tegyük föl végül, hogy valamely komoly ember, akinek érdeke is fűződik a dologhoz, kötelességének tartja követni a többieket, és a sok szónoklat meg szitok közepette így merészel okoskodni: „Hogyan, te szerencsétlen? El akarod törölni a kormányzatokat és a törvényeket? De hisz egyedül a kormányzatok meg a törvények zabolázzák meg a rossz hajlamokat, és még nekik is nehezen sikerül e munkát véghezvinniök! Nagy isten, mi történnék, ha nem lenne kormányunk és nem lennének törvényeink! Megfosztanál a bitótól meg a keréktől; a nyilvános útonállást akarod bevezetni. Szörnyeteg vagy."

Ha e szegény embernek volna mersze válaszolni, kétségkívül ezt mondaná: „Nagyságod érvelése körben forog. Nem azt mondom, hogy nem kell elnyomni a bűnös hajlamokat, hanem azt, hogy többet ér, ha megszületni sem engedjük őket. Én segíteni akarok a törvények elégtelenségén, Ön pedig a törvények elégtelenségére hivat-

kozik velem szemben. Azzal vádol, hogy rendszeressé teszem a visszaéléseket, mert ahelyett, hogy orvosolni akarnám őket, inkább azt szeretném, ha minden ilyesminek elejét vennénk. Hogyan! Ha módunk volna mindig egészségben élni, tiltani kellene ezt az életmódot, nehogy az orvosok munka nélkül maradjanak? Excellenciád mindig bitókat és kerekeket akar látni, én azonban azt szeretném, ha nem látnék többé gonosztevőket; bármilyen tisztelettel adózom is Önnek, nem hiszem, hogy szörnyeteg volnék."

Ó, jaj, legkeresztényibb Felség: dacára a legjózanabb és legerényesebb nevelési elveknek, dacára a vallás legnagyszerűbb tételeinek és legszörnyűbb fenyegetéseinek, az ifjúság eltévelyedései még mindig túlságosan gyakoriak, túlságosan számosak. Bebizonyítottam, hogy e nevelés, melyet Ön a legjózanabbnak nevez, a legesztelenebb volt, hogy e nevelés, melyet Ön a legerényesebbnek nevez, ez plántálta a gyermekekbe a rossz hajlamokat; bebizonyítottam, hogy a paradicsom minden dicsfénye kevésbé csábítja őket, mint egy darab cukor, és jobban félnek az esti ájtatosság unalmától, mint a pokol tüzétől; bebizonyítottam, hogy az ifjúság eltévelyedéseit azok a módszerek szülik, amelyekkel kapcsolatban fel szokták panaszolni, hogy nem tudnak segíteni a dolgon. *Milyen tévelygésre, milyen szertelenségre nem vetemednék hát az ifjúság, ha magára hagynák?* Az ifjúság soha nem tévelyedik el önmagától, minden eltévelyedése onnan ered, hogy rosszul vezetik. A cimborák és a szeretők csak bevégzik, amit a papok és a nevelők kezdtek el, amint már bebizonyítottam. *Áradat ez, mely kilép a partjai közül, hiába emelnek ellene rendíthetetlen gátakat; mi történnék hát, ha nem volna akadály, hogy hullámait feltartóztassa és megtörje erőlködéseit?* Azt mondhatnám: „Ez az áradat ledönti megrendült gátjaitokat és mindent összetör. Szélesítsétek ki a medrét és hagyjátok, hadd fusson akadálytalanul: soha nem fog bajt okozni." De szégyellnék ilyen iskolás képeket használni ilyen komoly ügyben, hiszen ezeket bárki tetszése szerint alkalmazza, és egyik oldalon sem bizonyítanak semmit.

Egyébiránt, bárha Ön szerint az ifjúság eltévelyedései túlságosan gyakoriak, túlságosan számosak is, mivel az ember természettől fogva hajlik a rosszra, mindazonáltal úgy tetszik, egészében véve nem olyan nagyon elégedetlen az ifjúsággal, hiszen meglehetősen jó véleménnyel van a józan és erényes nevelésről, amelyben az Ön erényes, bölcs és éber tanítói részesítik; úgy véli, nagy veszteség érné, ha másként nevelnék, és alapjában nem gondolja e századról – *minden századok aljáról* – azt a sok rosszat, amit pásztorleveleinek elején színleg mond róla.

Elismerem, fölösleges új nevelési tervezetek után kutatni, ha a meglevőkkel elégedettek vagyunk; de Ön is ismerje el, eminenciás uram, hogy nem esik nehezére az elégedettség. Ha a vallási tantételek dolgában is ilyen előzékeny lenne, egyházmegyéjét kevesebb nyugtalanság háborgatná. Nem zúdult volna az Ön által kavart vihar a jezsuitákra, és velük együtt nem tiportak volna el engem; mindketten nyugodtabbak lennénk, Ön is, én is.[10]

Ön elismeri: ha meg akarjuk javítani a világot – már amennyire természetünk gyengesége, s Ön szerint romlottsága, engedi –, elegendő az isteni kegyelem irányítása és hatása alatt meglesni, gondosan megragadni és az igazsághoz vezető útra terelni az emberi ész első sugarait. *Ily módon,* folytatja Ön, *a még elfogulatlan elmék örökös oltalmat nyernének az eltévelyedéssel szemben, s a nagy szenvedélyeket még nem ismerő szívek valamennyi erény lenyomatát magukba fogadnák.** Ebben a pontban tehát egyetértünk, mert én sem mondtam semmi mást. Nem tettem hozzá, elismerem, hogy a gyermekek nevelését papokra kell bízni; még csak nem is gondoltam, hogy ez szükséges, ha embert s polgárt akarunk faragni belőlük, de ez a tévedés – ha ugyan az – igen sok katolikus elméjében megfordul, s a protestánsoknál egyáltalán nem számít valami nagy bűnnek. Nem kutatom, vajon az Ön országában maguk a papok olyan jó

* *Pásztorlevél,* 6. old.

polgárok-e; de mivel a mostani nemzedék nevelése az ő művük, tehát egyfelől Ön, másfelől az Ön korábbi pásztorlevelei között kell eldőlnie a kérdésnek, hogy e nemzedék olyan nagyon gyarapodott-e szellemi tejükön s oly nagy szentek váltak-e belőle, *Isten igazi imádói* és igen nagy emberek, *méltó támaszai és ékességei a honnak.** Hozzátehetek egy észrevételt, melyen minden jó francia megütközik, s Ön is, mint jó francia. Nevezetesen, e nemzet igen sok királya közül az az egy volt a legjobb, akit nem papok neveltek.[11]

De mit számít mindez; hiszen én nem rekesztettem ki a papokat, neveljék csak az ifjúságot, ha képesek reá, én nem ellenzem, s amit Ön ezzel kapcsolatban mond,** az nem érinti könyvemet. Vagy netán azt állítja eminenciád, hogy tervezetem pusztán azért rossz, mert másoknak is megfelel, nemcsak egyházi férfiaknak?

Ha az ember természettől fogva jó, mint – úgy hiszem – bebizonyítottam, akkor az is marad mindaddig, amíg valami tőle idegen dolog meg nem rontja; s ha az emberek rosszak, amire nagy fáradsággal sikerült megtanítaniok engem, úgy rosszaságuk máshonnét, nem belőlük ered. Zárjuk be hát a kaput a bűn előtt, s az emberi szív mindig jó marad. Ennek az elvnek az alapján azt állítom, hogy a negatív nevelés a legjobb vagy inkább az egyedül jó; bebizonyítom, hogy minden pozitív nevelés céljával ellentétes úton halad, mihelyt belevágnak, s kimutatom, hogy az általam megjelölt út az eredeti célhoz vezet, s ha ezen az úton járunk, célba jutunk.

Pozitívnak nevezem azt a nevelést, amely idő előtt akarja iskolázni a szellemet és megismertetni a gyermekkel az ember kötelességeit. Negatívnak nevezem azt a nevelést, amely nem az ismeretek átadásával kezdi, hanem előbb tökéletesbíteni akarja a szerveket, tudásunk eszközeit, s az értelmet az érzékek gyakorlása útján készíti fel. A negatív nevelés nem tétlen, szó sincs róla. Nem nyújt

* *Pásztorlevél*, 5. old.
** Uo.

erényeket, de megelőzi a rossz hajlamokat; nem tanít igazságokat, de megóv a tévedéstől. Felkészíti a gyermeket mindenre, ami az igazsághoz vezetheti, mihelyt képessé válik felfogni az igazságot, és a jóra vezetheti, mihelyt képessé válik felfogni a jót.

Ez a tervezet nincs kedvére Önnek, megbotránkoztatja Önt; könnyű belátni, miért. Ön azzal kezdi, hogy megrágalmazza a javaslattevő szándékait. Eminenciád szerint azért tartom szükségesnek, hogy a lélek tétlen maradjon, mert hajlamossá szeretném tenni a tévedésekre, amelyeket belé akarok vésni. Ám nemigen tudom, miféle tévedéseket akarna átadni tanítványának az, aki semmire sem tanítja nagyobb gonddal, mint hogy érezze tudatlanságát és tudja, hogy nem tud semmit. Ön tudja, hogy az ítélőképesség fokról fokra fejlődik ki. *De következik-e ebből*, teszi hozzá, *hogy a tízéves gyermek nem ismeri a jó és a rossz közötti különbséget, összetéveszti a bölcsességet meg a tébolyt, a jóságot meg a barbárságot, az erényt meg a bűnt?** Mindez kétségkívül következik, ha ebben a korban az ítélőképesség még fejletlen. *Hogyan*, folytatja Ön, *ne érezné, hogy az atyának engedelmeskedni jó, nem engedelmeskedni rossz?* Egyáltalán nem érzi; ellenkezőleg, azt állítom, hogy amikor abbahagyja a játékot, mert meg kell tanulnia az aznapi leckét, akkor úgy érzi, hogy az atyának engedelmeskedni rossz, nem engedelmeskedni pedig jó, akárcsak tiltott gyümölcsöt lopni. Azt is érezni fogja, elismerem, hogy a büntetés rossz dolog, a jutalom pedig jó, s az ellentétes jó és rossz dolgok egyensúlya kormányozza gyermeki óvatosságát. Úgy hiszem, ezerszer is bebizonyítottam ezt könyvem első két kötetében, főként a tanító és a gyermek párbeszédében arról, hogy mi a rossz.** Eminenciád két sorban cáfolja meg két kötetemet; íme a két sor: *Aki ezt állítja, legkeresztényibb Felség, az rágalmakat szór az emberi szívre, mert ostobának állítja be, pedig nem az.****

* *Pásztorlevél*, 7. old.
** *Emil.* I. köt., 189. old.[12]
*** *Pásztorlevél*, 7. old.

Elképzelni sem lehet egyértelműbb s tömörebb cáfolatot. De a tudatlanság, amelyet Ön ostobaságnak talál nevezni, minden, még fejletlen szervekben vergődő vagy kiműveletlen szellemnek sajátja, amit könnyűszerrel megfigyelhetünk és bárki megért. Ha tehát azt mondom, hogy az ember természettől fogva tudatlan, ezzel nem rágalmazom meg az emberi természetet; Ön rágalmazta meg, amikor gonosznak nevezte, holott nem az.

Ön ezt mondja továbbá: *Aki csak abban az életkorban akarja az erkölcsös viselkedést tanítani, amikor az ember már az ébredező szenvedélyek lobogásának rabja, vajon nem azzal a szándékkal mutatja föl az erényt, hogy növendéke elvesse magától?** Már megint valamilyen szándék, amelyet volt szíves nekem kölcsönözni, holott bizonyára senki más nem fedezné föl könyvemben. Először is, megmutattam, hogy aki az én szándékaim szerint nevelkedik, az nem lesz szenvedélyeinek rabja az Ön által mondott életkorban. Továbbá, megmutattam, hogy az okos viselkedésből adott leckék késleltethetik e szenvedélyek kifejlődését. Eminenciád saját nevelési rendszerének rossz következményeit rója föl nekem, s olyan hibákat vet a szememre, amelyekről éppen én mondom meg, hogyan kell elhárítani. A kamaszkorig távol tartom a szenvedélyeket növendékem szívétől, s amikor végül ébredezni kezdenek, fejlődésüket tovább késleltetem: megvan a módja, hogy elnyomjam őket. Korábban az okos viselkedésből adott leckék semmit sem jelentenek a gyermek számára, hiszen még nem képes érdeklődéssel követni és felfogni az ilyesmit; később pedig már nem fognak a szenvedélyek prédájául esett szíven. Csak az általam választott pillanatban érnek valamit, akár mert megerősítik a növendéket, akár mert lekötik a figyelmét; mindenképpen fontos, hogy a fiatalember ebben az életkorban tanuljon erényt.

Ön azt mondja: *Hogy az ifjúság engedelmesebben fogadja be taní-*

* *Pásztorlevél*, 9. old.

*tásait, ez a szerző meg akarja fosztani minden vallási elvtől.** A magyarázat egyszerű: azt akarom, hogy legyen vallása, és semmit nem akarok megtanítani neki, aminek igazságát ítélőképessége nem tudja felfogni. De ha én azt mondanám, eminenciás uram: „Hogy a fiatalemberek engedelmesebben fogadják be tanításaikat, mindent megtesznek azért, hogy még az értelem kifejlődése előtt kaparintsák kezükbe őket", vajon rosszabbul érvelnék Önnél, s kedvező volna-e ez az ítélet arra nézve, amit Ön taníttat meg a gyermekeknek? Ön szerint azért várom meg az értelem kifejlődését, hogy téveszméket verjek a fejekbe, míg Ön elébe vág e fejlődésnek, hogy az igazságot tanítsa. Ön siet okítani a gyermeket, mielőtt az meg tudná különböztetni az igazat a hamistól, én pedig, mivel be akarom csapni, kivárom, hogy képessé váljék e különbségtevésre. Természetes ez az ítélet? Mit gondoljunk, ki törekszik megtéveszteni tanítványait, az, aki csak emberekhez akar szólni, vagy az, aki gyermekekhez beszél?

Ön megró engem, mert azt mondtam és ki is mutattam, hogy minden istenhivő gyermek bálványimádó vagy antropomorfista, amit úgy cáfol meg, hogy kijelenti: sem az egyiket, sem a másikat nem feltételezhetjük egy keresztény nevelésben részesült gyermekről.** De éppen ez a kérdés; lássuk, mi a bizonyíték. Az én bizonyítékom a következő: a legkeresztényibb nevelés sem adhat észt a gyermekeknek, ha nincs eszük, és nem különítheti el a gyermekek fogalmait az anyagi dolgoktól, hiszen még a felnőttek között is sokan vannak, akik nem képesek gondolatban e dolgok fölé emelkedni. Mi több, a tapasztalatra hivatkozom: felszólítok minden olvasót, vegye elő emlékezetét, s mondja meg, vajon amikor gyermekként Istenben hitt, nem volt-e mindig képszerű elképzelése róla. Amikor Ön azt mondja nekik: *az istenség nem olyan módon létezik, hogy érzékeinkkel felfoghatnók*, akkor megzavart elméjük

* *Pásztorlevél*, 7. old.
** *Pásztorlevél*, 7. old.

vagy semmit nem ért meg ebből, vagy azt érti meg belőle, hogy az istenség nem létezik. Amikor valamilyen *végtelen értelemről* beszél nekik, nem tudják, mi az, hogy *értelem,* s még kevésbé tudják, mi az, hogy *végtelen.* De Ön elismételteti velük a szavakat, amelyeket mond nekik; még arra is ráveszi őket, hogy hozzátegyék: értik, amit hallanak, hiszen ez semmibe sem kerül, s a gyermek is szívesebben mondja, hogy érti, mint hogy összeszidják vagy megbüntessék. A régi népek, a zsidókat is beleértve, valamennyien testi lényként gondolták el Istent, s hány keresztény, kivált katolikus, képzeli most is így? Ha az Ön gyermekei úgy beszélnek, mint a felnőttek, ez azért van, mert a felnőttek még gyermekek. Ezért nem okoz senkinek fejtörést a temérdek misztérium: éppolyan könnyen mondják ki a nevüket, mint bármilyen más megnevezést. A mai kereszténység egyik előnye, hogy kialakított valamilyen értelmetlen nyelvet olyan szavakból, amelyekhez nem kapcsolódik fogalom, s amelyekkel mindennek megfelelnek, csak az észnek nem.

Megvizsgáltam az Isten megismerésére vezető intelligenciát, s azt találtam, hogy nem ésszerű dolog feltételezni, hogy az üdvözüléshez mindig szükség van Isten megismerésére.* Az őrülteket és a gyermekeket hozom föl példa gyanánt, s ugyanebbe az osztályba sorolom azokat a felnőtt embereket is, akiknek az elméje nem eléggé pallérozott ahhoz, hogy felfogják Isten létezését. Ön azt mondja erre vonatkozóan: *Ne lepődjünk meg rajta, hogy az* Emil *szerzője ilyen késői életkorba helyezi Isten létének megismerését; úgy gondolja, hogy ez szükségtelen az üdvözüléshez.*** Állításomat zordabbá akarja tenni, mint amilyen, tehát azzal kezdi, hogy nagylelkűen törli belőle a „mindig" szót, holott ez nem csupán módosítja, de egészen más értelmet ad neki, mivel az én mondatom szerint rendes körülmények között szükség van Isten megismerésére az üdvözüléshez, míg

* *Emil.* II. köt., 352–353. old.[13]
** *Pásztorlevél,* 9. old.

az Ön által nekem kölcsönzött mondat szerint soha nincs szükség rá. E kis hamisítás után Ön így folytatja: „Világos – *mondja a szerző egy képzelt alak száján keresztül* –, világos, hogy az ilyen ember, bárha megöregszik is anélkül, hogy Istenben hinne, azért még nem fogja nélkülözni Istent a másikban (Ön kifelejtette az *élet* szót), ha vaksága nem volt szándékos, s azt mondom, hogy nem mindig az."

Mielőtt idézném eminenciád észrevételét, hadd tegyem meg a magamét. Az állítólag képzelt alak én magam vagyok, nem a vikárius; ez a hely nem a Hitvallásban van, hanem a könyv főszövegében. Eminenciás uram, Ön igen könnyedén olvassa, igen hanyagul idézi az írásokat, amelyeket olyan keményen megbélyegez; úgy vélem, akinek az a dolga, hogy másokat megfeddjen, egy kicsivel alaposabb lehetne, amikor ítéletet mond. Most pedig visszatérek az Ön szövegéhez.

Vegye tekintetbe, legkeresztényibb Felség, hogy nem olyan emberről beszél a szerző, aki híján van az értelemnek, hanem csakis olyanról, akinek értelmét nem segíti meg a tanítás. Majd azt állítja Ön, hogy *az ilyen állítás tökéletes képtelenség. Szent Pál mondja, hogy a pogány filozófusok közül nem egy kizárólag az ész erejéből eljutott az igaz Isten megismeréséhez,** azután pedig idézi az idevágó helyet.[14]

Eminenciás uram, nem mindig származik nagy baj abból, ha valaki nem érti a szerzőt, akit olvas; de nagy baj származik belőle, ha cáfolja az illetőt, s igen nagy baj, ha a becsületét kezdi ki. Márpedig Ön nem értette meg könyvemnek azt a passzusát, amelyet itt támad, akárcsak sok más helyét sem. Ha az olvasó elé tárom az egész passzust, ő maga is megítélheti, ki a hibás a dologban: Ön vagy én.

„Mi" (reformátusok) „azt tartjuk, hogy ha egy gyermek meghal, mielőtt értelme kifejlődhetett volna, azért még nem fosztatik meg az örök boldogságtól. A katolikusok is ezt gondolják a megkeresztelt gyermekekről, még ha azok soha nem hallották is Isten nevét.

* *Pásztorlevél*, 10. old.

Vannak tehát esetek, amikor az ember üdvözülhet, noha nem hisz Istenben; ezek az esetek vagy a gyermekkorban fordulnak elő, vagy a téboly állapotában, amikor az emberi szellem nem képes elvégezni az istenség felismeréséhez szükséges műveleteket. Mindössze annyi különbséget látok itt kettőnk között, hogy Ön szerint a gyermekek hétéves korukban már rendelkeznek ezzel a képességgel, szerintem pedig még tizennégy éves korukban sem rendelkeznek vele. Akár tévedek, akár igazam van, itt nem hitcikkelyek, hanem valamilyen egyszerű természettani megfigyelés körül folyik a vita."

„Ugyanezen elvnél fogva világos, hogy az ilyen ember, bárha megöregszik is anélkül, hogy Istenben hinne, azért még nem fogja nélkülözni Istent a másik életben, ha vaksága nem volt szándékos, s azt mondom, hogy nem mindig az. Ön elismeri, hogy az őrülteket betegségük megfosztja szellemi képességeiktől, de nem emberi mivoltuktól, s ennélfogva a Teremtő jótéteményeire való joguktól sem. Miért ne ismerné hát el ugyanezt azoknak az esetében is, akik gyermekkoruktól fogva minden társaságtól elzártan, tökéletesen vadon élnek, híján minden értelemnek, mert csak az emberekkel való érintkezésben lehet értelemre szert tenni. Hiszen bizonyítást nyert, hogy az ilyen vadember soha nem emelkedik fel gondolataiban az igaz Isten megismeréséig. Az ész azt mondja nekünk, hogy az ember csak akaratának hibáiért érdemel büntetést, leküzdhetetlen tudatlanságát nem szabad bűnéül felróni. Amiből az következik, hogy az örök bíró előtt minden ember hivőnek számít, ha a szükséges értelem birtokában hitt volna, s hogy csak az olyan hitetlenek szenvednének büntetést, akiknek a szíve zárva áll az igazság előtt." *Emil*, II. köt., 352 és köv. oldalak.[15]

Íme az egész passzus; nyomban szembeötlik, hogy Ön téved. Tévedése pedig abban áll, hogy azt vette ki belőle, vagy azt olvassa belé, mintha szerintem csak olyan ember hihetne Isten létezésében, akit tanítottak erre. Én egészen másra gondolok. Azt mondom:

bizonyos fokig fejlett értelem és kiművelt szellem szükségeltetik ahhoz, hogy az ember képes legyen megérteni Isten létezésének bizonyítékait, kivált pedig hogy saját magától felfedezze őket, amennyiben soha nem hallott róluk. Barbár vagy vad emberekről beszélek – Ön meg a filozófusokat hozza föl ellenem. Én azt mondom, némi filozófiára kell szert tenni ahhoz, hogy az ember felemelkedhessék az igaz Isten fogalmához; Ön Szent Pált idézi, aki elismeri, hogy egynémely pogány filozófus felemelkedett az igaz Isten fogalmához. Azt mondom, hogy az ilyen faragatlan ember nem mindig képes önmagától helyes képzetet alkotni az istenségről, s Önnek, egyedül a mondott bizonyíték alapján, úgy tűnik, hogy véleményem *tökéletes képtelenség*. Hogyan! Mert a jogtudoroknak ismerniök kell hazájuk törvényeit, azért már képtelenség feltételezni, hogy egy írástudatlan gyermek esetleg nem ismeri őket?

Ha egy szerző nem akarja szünet nélkül ismételni magát, s ha egyszer már világosan leszögezte a véleményét valamilyen tárgyról, akkor nem köteles mindig előadni ugyanazokat az érveket, amikor ugyanarról a nézetéről okoskodik. Írásai kölcsönösen magyarázzák egymást, s ha módszeresen jár el, a későbbi írások mindig feltételezik a korábbiakat. Ami engem illet, mindig így próbáltam eljárni, s kivált a szóban forgó esetben így jártam el.

Ön feltételezi, csakúgy, mint azok, akik ezeket a dolgokat tárgyalják, hogy az ember teljesen kialakult ésszel jön a világra, csak működésbe kell hozni az eszét. Csakhogy ez nem igaz, mert az ész egyike az ember szerzett képességeinek, méghozzá a leglassabban megszerzett képességeknek. Az embernek meg kell tanulnia a lélek szemével látni, akárcsak testi szemével; de az előbbi tanulmányok sokkal hosszadalmasabbak az utóbbiaknál, mert a szellemi tárgyak arányait nem lehet megmérni, mint a kiterjedést, s ezért csak becslés útján találhatjuk el; valamint azért is, mert első szükségleteink, a fizikai szükségletek, nem teszik olyan vonzóvá e tárgyak tanulmányozását. Meg kell tanulni, hogy egyszerre lássunk

két tárgyat; meg kell tanulni összehasonlítani a kettőt, meg kell tanulni sok tárgyat összehasonlítani, fokról fokra felemelkedni az okokig és végigkövetni okozataikat; végtelenül sok viszonyt kell összekapcsolni egymással, hogy szert tegyünk a megfelelés, az arány, az összhang és a rend képzetére. Az az ember, akit a többiek nem segítenek, s aki állandóan azzal van elfoglalva, hogy szükségleteiről gondoskodjék, aki minden téren egyedül saját szellemének haladására támaszkodhat, az az ember igen lassan fog fejlődni ebben a vonatkozásban: megöregszik és meghal, mielőtt kinőne a szellemi gyermekkorból. Képzelheti-e Ön rosszhiszeműség nélkül, hogy ha egymillió ember így nevelkedik, lesz köztük egy is, aki eljut Isten gondolatához?

A világegyetem rendje, bármilyen csodálatos is, nem mindenkinek ötlik a szemébe. A nép nemigen figyel föl rá, mert híján van az ismereteknek, amelyek kézzelfoghatóvá teszik ezt a rendet, és mert nem tanulta meg, hogy gondolkodjék arról, amit lát. Nem megátalkodottság ez, nem is rosszakarat, hanem tudatlanság, szellemi tespedés. A legcsekélyebb meditáció is elfárasztja ezeket az embereket, miként a legcsekélyebb testi munka is elfárasztja a tollforgató embert. Hallottak beszélni Isten műveiről és a természet csodáiról. Ismételgetik e szavakat, de nem fűzik hozzájuk a megfelelő képzeteket, és nemigen indítja meg őket bármi is, ami által a bölcs felemelkedik Teremtőjéhez. De ha a nép még ilyen ostoba nálunk, ennyi tanítás közelében, milyenek lesznek akkor a gyermekkoruktól magukra hagyott szegény emberek, akik soha semmit másoktól nem tanultak? Azt hiszi Ön, hogy egy kaffer vagy egy lapp sokat filozofál a világ menetéről és a dolgok keletkezéséről? És még a lappok és kafferok is nemzetté egyesülve élnek, így aztán temérdek képzetet szereznek és közölnek egymással, ezek segítségével pedig az istenségről is mindenféle igen durva elképzelést alkotnak; mondhatni, megvan a maguk katekizmusa. De az erdők mélyén magányosan kóborló vadember semmi ilyesmivel nem rendelkezik. Ez az

ember nem létezik, mondja Ön; meglehet. De létezhetik a feltevéseinkben. Bizonyosan léteznek emberek, akik soha életükben nem folytattak filozófiai beszélgetéseket, s akiknek egész idejét felemészti a táplálékkeresés, az evés meg az alvás. Mit tehetünk az ilyen emberekkel, például az eszkimókkal? Netán teológust faragunk belőlük?

Véleményem tehát az, hogy az emberi szellem haladás, tanulás és művelés nélkül, úgy, ahogy a természet kezéből kikerül, nem képes önmagától felemelkedni az istenség fennkölt fogalmához, hanem e fogalom abban a mértékben tárul föl előttünk, ahogyan szellemünk kimüvelődik; hogy Isten minden gondolkodó, elmélkedő ember szeme előtt megmutatkozik műveiben; hogy a felvilágosult embereknek feltárulkozik a természet látványában, s aki nyitott szemmel él, az be kell csukja szemét, hogy e látványban ne pillantsa meg őt; hogy minden ateista filozófus rosszhiszemű okoskodó vagy pedig elvakítja a gőg; hogy másrészt megeshetik, hogy valamely ostoba és faragatlan, ámbár egyszerű és igaz ember, valamely tévelygésektől és bűnös hajlamoktól mentes szellem akaratán kívül tudatlanságban maradván, nem képes fölemelkedni Teremtőjéhez és felfogni Isten mibenlétét, s hogy az ilyen ember nem büntethető azért a tudatlanságért, amely nem szíve beleegyezéséből fakad. Az egyik felvilágosulatlan, a másik elveti a felvilágosodást: ez, úgy tűnik nekem, igen különböző dolog.

Alkalmazza erre Szent Pál passzusát,[16] és meglátja, hogy nem cáfolja, hanem alátámasztja véleményemet; meglátja, hogy ez a passzus kizárólag az állítólagos bölcsekre támad, akik, jóllehet az, „ami Istenben láthatatlan, tudniillik az ő örökkévaló hatalma és istensége, a világ teremtésétől fogva az ő alkotásaiból megérttetik és megláttatik" velük, mégsem „dicsőítették őt, sem néki hálákat nem adtak; hanem az ő okoskodásaikban hiábavalókká lettek", így hát menthetetlenek: „magokat bölcseknek vallván, balgatagokká lettek". Ha az apostol szemére veti a filozófusoknak, hogy nem dicsői-

tették az igaz Istent, úgy e szemrehányás egyáltalán nem alkalmazható feltevésemre, hanem ellenkezőleg, mellettem szóló következtetésül szolgál, megerősíti, amit én magam is mondtam, hogy minden „hitetlen filozófus hibázik, mert rosszul használja az észt, amelyet kiművelt, és képes volna felfogni az igazságokat, amelyeket elvet";* végezetül pedig az is kiviláglik ugyanebből a passzusból, hogy Ön egyáltalán nem értett meg engem, s amikor olyan nézeteket tulajdonít nekem, amelyeket sem fennhangon nem hangoztattam, sem magamban nem gondoltam, nevezetesen, hogy csupán mások tekintélye alapján hiszünk Istenben,** akkor tökéletes tévedésben van, mert én, ellenkezőleg, éppenséggel megkülönböztetem azokat az eseteket, amikor az ember önmagától is eljuthat Isten megismeréséig, és azokat, amikor csak mások segítségével ismerheti meg Istent.

Egyébiránt, még ha igaza lenne is e kritikában, még ha meggyőző cáfolatot adott is volna véleményemre, ebből sem következnék, hogy álláspontom tökéletes képtelenség, amint Ön jónak látja kijelenteni: tévedhetünk anélkül, hogy különcségbe esnénk, s nem minden tévedés képtelenség. Tisztelem eminenciádat s így kevésbé vagyok bőkezű a jelzők osztogatásában; nem az én hibám lesz, ha az olvasó tudni fogja, milyen jelzőkkel illesse Önt.

Mindig így jár el; gáncsol anélkül, hogy megértene, így aztán egyik súlyos és hamis vádról a másikra tér át, s ez még súlyosabb és hamisabb: miután igaztalanul azzal vádolt, hogy tagadom az istenség nyilvánvaló voltát, még igaztalanabbul megvádol azzal is, hogy Isten egységét kétségbe vonom. Sőt többet tesz; veszi a fáradságot, hogy ebben a dologban vitába szálljon ordináriusával, s pásztor-

* *Emil.* II. köt., 350. old.[17]

** Őeminenciája Beaumont érsek nem szó szerint mondja ezt, de ez az egyedül értelmes magyarázata szövegének, ha a Szent Pálból vett passzussal együtt olvassuk; s én csak olyasmire tudok válaszolni, amit megértettem. (Lásd *Pásztorlevél*, 10. old.)

levelének egyedüli helye, ahol igaza van, az a hely, ahol megcáfol egy szertelen állítást, amelyet én soha nem tettem.

Íme az Ön által támadott passzus, vagy inkább az a hely, ahol Ön ismerteti az én passzusomat; mert az olvasónak látnia kell, mi lesz belőlem eminenciád kezében.

„Tudom – *mondatja a költött alakkal, aki szócsövéül szolgál* –, tudom, hogy a világot valamilyen hatalmas és bölcs akarat kormányozza; látom, vagy inkább érzem, hogy fontos tudnom ezt; de maga a világ vajon öröktől fogva létezik-e vagy teremtették? Van-e egységes elve a dolgoknak? Netán két vagy több elv létezik, és milyen a természetük? Erről semmit sem tudok, nem is fontos tudnom...* Lemondok a hiábavaló kérdésekről, amelyek nyugtalaníthatják önzésemet, de viselkedésem szempontjából közömbösek, értelmemet pedig meghaladják."**

Futtában megjegyzem, hogy eminenciád immár másodszor nevezi kimerikus vagy költött alaknak a szavojai papot. Honnan tudja, hogy az, könyörgök Önnek? Én állítottam, amit tudok, Ön tagadja, amit nem tud: ki a vakmerő kettőnk közül? Elismerem, tudvalevő, hogy kevés pap hisz Istenben, de azt azért még nem bizonyították be, hogy egyetlenegy sem. Most pedig visszatérek az Ön szövegéhez.

Mit akar hát mondani e vakmerő szerző?... Isten egysége, úgy tetszik neki, hiábavaló kérdés, meghaladja értelmét, mintha az istenek sokasága nem volna a legnagyobb képtelenség. „Ha sok Isten van, *mondja határozottan Tertullianus,* úgy egy isten sem létezik"; *ha egy Isten létéből indulunk ki, úgy egyetlen legfőbb és független Lényt*

* Ezek a pontok azt jelölik, hogy kimaradt két sor, ahol enyhítem a fenti passzust; Őeminenciája Beaumont érsek nem akarta idézni ezeket a sorokat. Lásd *Emil.* III. köt., 61. old.[18]

** *Pásztorlevél,* 10. old.

föltételezünk, akinek minden más lény alárendelődik. Tehát a szerző arra jut, hogy több isten van.***

De ki mondja, hogy több isten van? Ah, eminenciás uram, Ön nagyon szeretné, ha ilyen bolondságokat beszéltem volna; akkor bizonyára nem vette volna a fáradságot, hogy pásztorlevelet írjon ellenem.

Nem tudom, miért és mi módon van az, ami van, s akik azzal hivalkodnak, hogy megmondják a választ, éppolyan kevéssé tudják, mint én. De azt látom, hogy egyetlen első mozgatóok létezik, hiszen minden érezhetően egyazon cél felé tart. Tehát elismerem, hogy valamilyen egységes és legfőbb akarat irányít mindent, s mindent valamilyen egységes és legfőbb hatalom hajt végre. Ezt a hatalmat s akaratot egyazon lénynek tulajdonítom, mivel tökéletes összhang uralkodik közöttük, amit könnyebb felfogni egyvalamiben, mint kettőben; továbbá azért, mert nem kell fölöslegesen szaporítani a létezőket; hiszen még a szemünk előtt levő rossz sem abszolút rossz, s nemhogy közvetlenül támadná a jót, összeműködik vele az egyetemes harmónia létrehozásán.

De az a valami, ami által a dolgok léteznek, félreérthetetlenül két különböző fogalom alatt jelenik meg. Ezek pedig a létrehozó dolog és a létrehozott dolog; s még e két fogalom is csak némi szellemi erőfeszítés árán egyesül egy és ugyanazon lényben, hiszen nem tudunk elképzelni semmilyen hatást kifejtő dolgot, ha nem feltételezünk valamilyen más dolgot is, amelyik a hatást elszenvedi. Mi több, bizonyos, hogy két különböző szubsztancia fogalmával rendelkezünk, nevezetesen a szellemével és az anyagéval; az egyik

* Tertullianus itt[19] olyan szofizmát ad elő, mely igencsak szokásban volt az egyházatyáknál. Az *Isten* szót keresztény értelmében határozza meg, aztán önellentmondással vádolja a pogányokat, mert az ő meghatározásával ellentétben több istent feltételeznek. Nem érte meg a fáradságot megvádolni engem, hogy elkövettem egy tévedést, amelyet nem követtem el, ha az egész csak arra jó, hogy ilyen alkalmatlan összefüggésben idézzék Tertullianus szofizmáját.

** *Pásztorlevél*, 11. old.

gondolkodó, a másik kiterjedt, s e két fogalmat igen jól el tudjuk gondolni külön-külön.

Tehát kétféleképpen képzelhetjük el a dolgok eredetét; nevezetesen, vagy két különböző okot feltételezünk, egy eleven és egy halott, egy mozgató és egy mozgatott, egy cselekvő és egy szenvedő, egy ható és egy eszközül szolgáló okot, vagy egyetlen okot feltételezünk, amelyik egyedül önmagából meríti mindazt, ami létezik és történik. Bár a metafizikusok évszázadokon át vitatkoztak e két nézet fölött, az emberi ész mégsem találja egyiket sem hihetőbbnek, mint annak előtte; s ha az anyag örök és szükségszerű létezése nehézségeket okoz nekünk, teremtése nem kisebb nehézségeket okoz, hiszen a temérdek ember és filozófus, aki valaha is elmélkedett e tárgyról, egyhangúan elvetette a teremtés lehetőségét; talán csak egy-két kivétel akad, akik, úgy tetszik, őszintén alávetették értelmüket a tekintélynek, bár őszinteségüket fölöttébb gyanússá teszik érdekük, biztonságuk, nyugalmuk indítékai; soha nem lehetünk biztosak benne, hogy valaki őszintén beszél, amíg az igazmondás kockázattal jár.

Feltéve, hogy a dolgoknak van valamilyen egységes és örök elve, ez az elv lényegét tekintve egyszerű, tehát nem áll anyagból és szellemből, hanem vagy csak anyag, vagy csak szellem. A vikárius által levezetett okoknál fogva elképzelhetetlen, hogy ez az elv az anyag legyen, ha pedig szellem, úgy elképzelhetetlen, hogy az anyag tőle nyerte légyen a létezését, mert akkor el tudnók képzelni a teremtést, márpedig a teremtés fogalma – az a fogalom, amely alatt elgondoljuk, hogy valamilyen egyszerű akarati aktus semmiből valamit hoz létre – minden nem önellentmondó fogalom közül a legkevésbé érthető az emberi szellem számára.

Mindkét oldalon nehézségekbe ütközvén, a derék pap nem dönti el a kérdést, és nem gyötrődik e merőben spekulatív kétely miatt, mely semminemű hatással nincs evilági kötelességeire: mert végül is mit számít, hogy meg tudom-e magyarázni a létezők eredetét, ha

tudom, mi módon léteznek, milyen helyet kell betöltenem közöttük, és miféle hatalom rótta ki rám e kötelességet?

De ha valaki feltételezi, hogy a dolgoknak két elve van* – amit a vikárius mindazonáltal nem tesz –, azzal még nem feltételezi két isten létezését; hacsak nem teszi fel a manicheusok[20] módjára azt is, hogy mindkét elv cselekvő, ez a tan pedig tökéletesen ellentétes a vikárius tanításával, mert ő igen világosan leszögezi, hogy egyetlen első intelligenciát, egyetlen cselekvő elvet, és következésképpen egyetlen Istent feltételez.

Elismerem, a *Genezis* fordításai világosan kimondják, hogy a világ teremtés útján keletkezett; ezért hát kifejezetten elvetni a teremtést annyi volna, mint elvetni, ha nem is a Szentírás, legalább a belőle készült fordítások autoritását; ezért lebeg kétségek között a vikárius is, akinek ezen autoritás nélkül talán nem volnának kételyei. Mert különben a két elv együttes létezése,** úgy tetszik, jobban megmagyarázza a világegyetem felépítését, és kiküszöböli a nehézségeket, amelyeket nélküle nehéz megoldani, mint például – egyebek között – a rossz eredetét is. Mi több, tökéletesen értenünk kellene héberül, sőt Mózes kortársának kellene lennünk, hogy biztosan tudjuk, milyen értelemben használta a szót, amelyet nekünk a *teremtés* szóval adnak vissza. Ez a kifejezés túlságosan filozofikus,

* Aki csak két szubsztanciát ismer, az elvet is csak kettőt tud elképzelni, s az idézett helyen található „vagy több" kifejezés csupán valamiféle töltelékszó gyanánt áll ott; legfeljebb arra kell emlékeztetnie, hogy az elvek számát éppolyan kevéssé fontos ismernünk, mint a természetüket.

** Ne mulasszuk el megjegyezni: ha teológusaink oly igen megrémülnek is az anyag örökkévalóságának kérdésétől, ez a kérdés nemigen ijesztette meg az egyházatyákat, akik közelebb álltak Platón véleményéhez. A vértanú Szent Jusztinról, Origenészről vagy másokról nem is szólva, Alexandriai Kelemen olyan határozottan igenlő választ adott *Hypotiposes*-ében, hogy Photiosz emiatt hamisítványnak akarta nyilvánítani e könyvet. De ugyanez a nézet megjelenik a *Stromates*-ben is, ahol Kelemen Hérakleitosz álláspontját adja elő, anélkül, hogy kijavítaná. Az igazat megvallva, ez az egyházatya az V. könyvben egyetlen elvet igyekszik fölállítani, de csak azért, mert az anyagtól – amelynek örökkévalóságát elismeri – megtagadja az elv nevet.[21]

hogysem mindjárt kezdetben az az ismert és népszerű jelentés kapcsolódott volna hozzá, amelyet ma adunk neki, hittudósaink tanúsága alapján. Ez a jelentés változhatott, és megtéveszthette még a Septaguinta fordítóit is, akik már magukba szívták a görög filozófia kérdéseit; semmi sem gyakoribb, mint az olyan szavak, amelyeknek jelentése megváltozott az idők folyamán, s amelyek miatt a régi szerzőknek, akik e szavakat használták, tőlük teljesen idegen gondolatokat tulajdonítunk. Igen kétséges, hogy a görög szó jelentése ugyanaz volt-e, amelyet mi adunk neki, s teljesen bizonyos, hogy a latin szó jelentése nem volt ugyanaz, mivel Lucretius, aki határozottan tagadja mindenfajta teremtés lehetőségét, mégis gyakran használja ezt a kifejezést, amikor a világegyetemnek és részeinek kialakulásáról beszél.[22] Végül Beausobre úr[23] bebizonyította,* hogy a teremtés fogalma egyáltalán nem fordul elő a régi zsidó teológiában, s eminenciád túlságosan is nagy tudományú, semhogy ismeretlen volna előtte az a tény, hogy sokan vannak, akik – dacára a Szentírás iránti tiszteletüknek – nem ismerik el, hogy Mózes elbeszélése a világ abszolút teremtéséről szólna. Így a vikárius, aki nem veti alá magát a teológusok despotizmusának, ortodoxiájának csorbítása nélkül, nyugodtan kételkedhetik benne, hogy a dolgoknak két örök elve van-e vagy csak egy. Ez merőben grammatikai vagy filozófiai vita, a kinyilatkoztatás semmi szerepet nem játszik benne.

De bárhogyan áll a dolog, mi nem ezen különböztünk össze, s nekem csak az Ön tévedéseit kell kimutatnom; a vikárius véleményét nem szükséges alátámasztanom.

Nos, Ön téved, amikor kijelenti, hogy Isten egységét hiábavaló kérdésnek tartom, amely meghaladja az értelmet, mert az írás, amelyet gáncsol, állítja és okfejtésekkel támasztja alá, hogy Isten egy; akkor is téved, amikor Tertullianus passzusára támaszkodva

* *A manicheizmus története.* II. köt.

bizonyítja velem szemben, hogy ebből az állításból több isten létezése következik, mert a magam részéről Tertullianus segítsége nélkül is arra az eredményre jutok, hogy több isten létezése következik belőle.

Téved, amikor emiatt vakmerő szerzőnek nevez engem, mert ahol nincs állítás, ott vakmerőség sincsen. Felfoghatatlan, hogyan lehetne egy szerző vakmerő csakis azért, mert kevésbé merész, mint Ön.

Végül téved, amikor azt hiszi, hogy igazolta a hittételeket, amelyek Istent emberi szenvedélyekkel ruházzák föl, s nemhogy megvilágítanák ama nagyszerű Lény fogalmát, inkább összezavarják és lealacsonyítják; hogy igazolta e hittételeket, pusztán ama hamis vád megfogalmazásával, hogy én voltam az, aki összezavartam és lealacsonyítottam e fogalmat, hogy egyenesen Isten lényegére támadtam, amit egyáltalán nem tettem, hogy kétségbe vontam Isten egységét, amit egyáltalán nem vontam kétségbe. De még ha így tettem volna is, mi következnék abból? Aki vádaskodik, azzal még nem igazolja magát. De akinek egész védekezése abból áll, hogy hamisan vádaskodik, az saját magát fogja az egyedüli bűnös hírébe hozni.

Ugyanezen a helyen azt is szememre veti Ön, hogy ellentmondásba keveredem önmagammal; ez a szemrehányás éppolyan megalapozott, mint az iménti vád volt. *Nem ismeri Isten természetét,* mondja Ön, *és nem sokkal ezután elismeri, hogy e Legfőbb Lény értelemmel, erővel, akarattal és jósággal van felruházva; nem azt jelenti-e ez, hogy van valamilyen fogalma az isteni természetről?*

Íme, eminenciás uram, mit mondhatok Önnek erre vonatkozóan.

„Isten értelmes lény, de mi módon? Az ember értelmes, amikor okoskodik, de a legfőbb értelemnek nincs szüksége okoskodásra: számára nem léteznek premisszák, sem következmények, még állítás sem létezik; merőben intuitív értelem ez, egyformán látja mindazt, ami van és ami lehetséges; számára minden igazság egyetlen képzet, ahogy minden tér egyetlen pont és minden idő egyetlen pillanat. Az

emberi erő eszközök által hat, az isteni erő önmaga által; Istennek minden hatalmában áll, amit akar, hatalma azonos akaratával. Isten jó, mi sem nyilvánvalóbb; de az ember jósága felebarátainak szeretetét jelenti, Isten jósága pedig a rend szeretetét, mivel a rend által tartja fenn azt, ami létezik, és egyesít minden részt az egésszel. Isten igazságos, meggyőződésem, hogy az; ez jóságából folyik; az emberek igazságtalansága az ő művük, nem Istené; az erkölcsi züllés a filozófusok szemében a Gondviselés ellen tanúskodik, ám az én szememben éppenséggel a Gondviselés bizonyítéka. De az ember igazságossága abban áll, hogy mindenkinek megadja, ami megilleti, Isten igazságossága pedig abban, hogy mindenkitől számon kéri, amit neki adott."

„Ha lépésről lépésre haladva felfedezem ezeket az attribútumokat, melyekről önmagukban semmiféle fogalmam nincsen, úgy ezt kényszerítő erejű következtetések levonásával, értelmem helyes használata útján teszem; de csak állítom a létezésüket, hogy mit állítok, azt nem értem, s ez alapjában véve annyi, mintha semmit sem állítanék. Hiába mondom magamnak: Isten ilyen; felismerem, bebizonyítom – attól még nem fogom fel jobban, hogy miként lehet ilyen."

„Végezetül, minél inkább elmerülök Isten végtelen lényegének szemléletében, annál kevésbé értem; de lényege végtelen, s ez nekem elég; minél kevésbé értem, annál jobban imádom. Megalázkodom, s azt mondom neki: Te minden létezők legkiválóbbika, létezem, mert Te létezel; felemelkedem eredetemhez, ha folyvást rólad elmélkedem. Legméltóbban akkor használom értelmemet, ha megsemmisülök színed előtt: szellemem elragadtatásba réved, gyengeségem örömmé válik számomra, ha érzem, hogy leroskadok nagyságod előtt."

Íme a válaszom; úgy hiszem, eldönti a vitát. Kell-e mondanom Önnek, honnan veszem? Szóról szóra ugyanarról a helyről vettem,

amelyet Ön ellentmondással vádol.* Eminenciád ugyanúgy bánik velem, mint ellenségeim valamennyien: hogy megcáfoljanak, egyszerűen leírják a saját ellenvetéseimet, megoldásaimat pedig eltüntetik. A válasz már készen áll: maga a mű az, amelyet cáfoltak.

Közeledünk, eminenciás uram, a legfontosabb vitakérdésekhez. Miután megtámadta rendszeremet és könyvemet, Ön megtámadja vallásomat is, s mivel a katolikus vikárius kifogásokat emel a saját egyházával szemben, Ön igyekszik úgy beállítani a dolgot, hogy én magam ellensége vagyok a tulajdon egyházamnak. Mintha az, aki nehézségeket terjeszt elő valamely nézettel kapcsolatban, fel is adná ezt a nézetet; mintha nem volnának meg minden emberi tudásnak a maga nehézségei, még a geometriának is, vagy a geométerek azt a törvényt szabták volna maguknak, hogy hallgatni fognak e nehézségekről, nehogy mesterségük bizonyosságának ártsanak.

Azzal válaszolok Önnek, hogy szokásos őszinteségemmel elmondom véleményemet a vallási dolgokról, ahogy minden írásomban hirdettem, s ahogy ajkamon és szívemben mindig is megfogalmazódott. Mi több, elmondom, miért tettem közzé a vikárius hitvallását, s miért tartom ma is, dacára minden zúgolódásnak, hogy ez a leghasznosabb és legjobb írás századunkban. Nem fogok másként beszélni a máglyák és rendeletek miatt; a teológusok megparancsolhatják, hogy legyek alázatos, de nem tehetnek hazuggá, a filozófusok vádolhatnak álszentséggel, de nem vehetnek rá, hogy a hitetlenséget hirdessem. Vallásomról fogok beszélni, mert van vallásom, és fennhangon szólok, mert van bátorságom fennhangon szólani; és kívánatos volna az emberek javára nézve, hogy vallásom az emberi nem vallása legyen.

Eminenciás uram, keresztény vagyok, őszinte keresztény, az Evangélium tanítása szerint. Keresztény vagyok, nem mint a papok, hanem mint Jézus Krisztus tanítványa. Mesterem nem sokat apró-

* *Emil.* III. köt., 94. és köv. old.[24]

lékoskodott a tantételek terén, annál nagyobb nyomatékkal beszélt a kötelességekről; kevesebb hitcikkelyt írt elő, mint jó cselekedetet; csak azt parancsolta meg hinnünk, amire szükség van ahhoz, hogy jók legyünk; amikor összefoglalta a törvényt és a prófétákat, sokkal inkább az erényes cselekedetekről beszélt, mint a hittételekről,* s azt mondta nekem saját szavaival és apostolainak szájával, hogy aki testvérét szereti, az teljesítette a törvényt.**

A magam részéről meggyőződéssel hiszek a kereszténység lényeges igazságaiban, amelyek minden jó erkölcs alapjául szolgálnak, egyébiránt pedig azon iparkodom, hogy szívemet az Evangélium szellemén neveljem, de ne gyötörjem agyamat azzal, ami benne homályosnak tűnik nekem; végül meggyőződésem, hogy aki mindenekfölött szereti Istent, s úgy szereti felebarátját, mint önmagát, az igaz keresztény, és igyekszem igaz keresztény módjára élni, nem törődve a tan bonyolult részleteivel, a fontoskodó zagyvaságokkal, melyek révén a farizeusok összezavarják kötelességeinket s hitünket elhomályosítják, és Szent Pállal együtt még a hitnek is fölébe helyezem a könyörületességet.***

Boldog vagyok, hogy a világ legésszerűbb és legszentebb vallásában születtem, s rendíthetetlenül kitartok atyáim kultusza mellett: akárcsak ők, én is a Szentírást és az észt tekintem hitem egyedüli vezérelvének; akárcsak ők, elvetem az emberek autoritását, s csak annyiban vetem alá magamat ítéletüknek, amennyiben igazságát belátom; akárcsak ők, tiszta szívemből eggyé válok Jézus Krisztus igazi szolgáival és Isten igazi imádóival, hogy így a hívek egyesülése által fejezzük ki előtte egyházának hódolatát. Vigasztaló és édes érzés ennek az egyháznak a tagjai közé tartoznom, velük együtt részt vennem az istenség nyilvános kultuszában, s azt mondanom magamnak körükben: testvéreimmel vagyok.

* *Máté.* VII, 12.
** *Galáciabeliekhez.* V, 14.
*** *Korinthusbeliekhez.* I. XIII. 2., 13.

Tele vagyok hálával a derék lelkipásztor iránt,[25] aki ellenállt a példák áradatának, s az igazság szerint ítélkezett és nem zárta ki az egyházból Isten ügyének védelmezőjét; egész életemben gyöngéd szívvel fogok emlékezni valóban keresztényi könyörületességére. Mindig dicsőségnek fogom tartani, hogy nyájához tartoztam, s remélem, sem nézeteimmel, sem viselkedésemmel nem botránkoztattam meg a nyáj tagjait. De ha igazságtalan papok, olyan jogokat követelvén maguknak, amelyek nem illetik meg őket, hitem bíráivá akarnak lenni, s azt mondják nekem nagy gőgösen: vonja vissza állításait, alakoskodjék, magyarázza meg ezt, tagadja meg azt, nos, dölyfük nem hat rám, nem bírnak rá, hogy hazugság árán váljak ortodoxszá, s hogy tetszésük elnyerése érdekében olyasmit mondjak, amit nem hiszek. Ha igazmondásom sérti őket, s ki akarnak taszítani az egyházból, nemigen tartok e fenyegetéstől, melyet végrehajtani nem áll hatalmukban. Nem akadályozhatnak meg benne, hogy szívem mélyén egy legyek a hivőkkel, nem távolíthatnak el a kiválasztottak sorából, ha felvétettem oda. Elvehetik tőlem a vigaszt, amit mindez ebben az életben ad, de nem a rákövetkező életbe vetett reményt, s leghőbb és legőszintébb vágyam, hogy maga Jézus Krisztus legyen majd ott a bíró köztük és közöttem.

Eminenciás uram, így gondolkodom én a valóságban; senkinek nem akarom előírni, hogy ugyanígy gondolkodjék, de fennen kimondom, hogy én így gondolkodom, s így is fogok gondolkodni, amíg úgy tetszik, nem az embereknek, hanem Istennek, szívem és eszem egyedüli urának. Mert amíg az leszek, aki vagyok, és úgy fogok gondolkodni, ahogy gondolkodom, addig beszélni is úgy fogok, ahogy most teszem. Elismerem, igencsak különbözöm az Ön látszólagos kereszténveitől, akik mindig készek azt hinni vagy mondani, amit jólétük vagy nyugalmuk érdekében hinniük vagy mondaniuk kell, s mindig biztosak benne, hogy jó keresztények, feltéve, hogy nem égetik el a könyveiket s őket magukat nem helyezik vád alá. Ezek abban a meggyőződésben élnek, hogy nem csupán vallani

kell ezt vagy azt a hitcikkelyt, de ennyi elég is a mennyország elnyeréséhez; én pedig, ellenkezőleg, azt gondolom, hogy a vallás lényege gyakorlásában áll, s hogy nem csupán derék, könyörületes, emberséges, irgalmas szívű embernek kell lennünk, de aki valóban ilyen, az eléggé hisz ahhoz, hogy üdvözüljön. Egyébiránt elismerem, az ő tanuk kényelmesebb, mint az enyém; kevesebb fáradságba kerül vélemények, mint erényes élet által a hivők sorába jutni.

Magamban kellett volna-e tartanom e nézeteket, miként nem győzik mondani; megsértettem-e a törvényt, megzavartam-e a közrendet, midőn volt bátorságom közzétenni véleményemet s magamat megnevezni: ezt vizsgálom meg a következőkben. De előbb hadd kérjem meg Önt, eminenciás uram, Önt és mindenkit, aki csak írásomat olvassa, adjon némi hitelt annak, amit az igazság barátja mond, s ne kövesse azokat, akik minden bizonyíték és valószínűség híján, pusztán szívük tanúságára hagyatkozva, ateizmussal és vallástalansággal vádolnak engem, dacára igen nyomatékos tiltakozásomnak, amire soha semmivel nem cáfoltam rá. Nem hiszem, hogy olyan benyomást keltenék, mint aki alakoskodik, s nehéz belátni, mi érdekem fűződnék hozzá, hogy ezt tegyem. Fel kell tennünk, hogy aki ilyen szabadon nyilatkozik arról, amiben nem hisz, az őszintén beszél, amikor azt mondja, hogy hisz valamiben, s ha beszéde, viselkedése és írásai mindig összhangban vannak e tekintetben, úgy valaki csak azt meri állítani, hogy ez az ember hazudik, önmaga keveredik menthetetlenül hazugságba – hacsak nem Isten az illető.

Nem mindig voltam oly szerencsés, hogy egyedül éljek. Mindenféle emberek társaságába jártam. Minden párt követőit, minden szekta tagjait, minden vallástalan rendszer híveit megismertem. Ismertem nagyokat, kicsiket, szabadgondolkodókat, filozófusokat. Voltak megbízható és kevésbé megbízható barátaim. Kémek, rosszakarók vettek körül, s a világ tele van olyan emberekkel, akik gyűlölnek, mert rosszat tettek velem. Valamennyiüket felszólítom,

bármilyenek legyenek is: mondják el a közönségnek, mit tudnak a vallási dolgokban tanúsított hitemről; ha a legrendszeresebb érintkezésben, a legbensőségesebb viszonyban, az asztali vidámság közepette vagy bizalmas beszélgetések közben valaha is azt találták, hogy más vagyok, mint egyébként, hogy érveik vagy gúnyos megjegyzéseik megrendítettek egy pillanatra is, amikor vitatkozni vagy tréfálkozni akartak velem, ha véleményem váltogatásán kaptak, ha bármit leltek szívem mélyén, amit elrejtettem a nyilvánosság elől, ha egy szemernyi hamisságot vagy álszentséget találtak bennem, mondják meg, tárjanak fel mindent, leplezzenek le; beleegyezem, sőt kérem őket erre, mindenkit fölmentek a baráti titoktartás kötelezettsége alól; mondják meg fennhangon, nem azt, hogy milyennek szeretnének tudni, hanem azt, hogy tudomásuk szerint milyen vagyok; ítéljenek meg lelkiismeretük szerint, nem félek rájuk bízni a becsületem, s megígérem, hogy nem vonom kétségbe szavahihetőségüket.

Akik vallástalansággal vádolnak, mert nem fogják föl, hogy valaki vallásos lehet, legalább egymás között jussanak egyetértésre, ha tudnak. Az egyik valamiféle ateista rendszert fedez föl könyveimben, a másik azt mondja, dicsőítem ugyan Istent, de szívem mélyén nem hiszem, amit írok. Írásaimat istentelenséggel vádolják, érzéseimet álszentséggel. De ha nyilvánosan hirdetem az ateizmus tanait, úgy nem vagyok álszent, ha pedig színlelem, hogy hiszek, holott hitetlen vagyok, úgy nem tanítok istentelen dolgokat. Egymásnak ellentmondó vádakat halmoznak össze, s így a rágalom önmagát leplezi le; ám a rosszindulat vak, s a szenvedély nem okoskodik.

Igaz, nincs meg bennem az a hit, amellyel annyi középszerű becsülettel megáldott ember kérkedik, az a rendíthetetlen hit, mely soha semmiben nem kételkedik, mely csak úgy elhisz mindent, amiről azt mondják, hogy hinnie kell, s félretolja vagy nem veszi figyelembe a megoldhatatlannak tűnő ellenvetéseket. Nem vagyok

oly szerencsés, hogy hozzájuk hasonlóan nyilvánvalónak tartsam a kinyilatkoztatást, s ha eltökélem, hogy hinni fogom, hát csak azért, mert így akarja szívem, mert csupa vigasztaló dolgot találok benne, s mert elvetnem is csak ugyanekkora nehézségek árán lehetne, de nem azért, mintha úgy látnám, hogy bebizonyosodott, mert az én szememben egyáltalán nem bizonyosodott be. Elég tanult sem vagyok ahhoz, hogy valaha is képes legyek felfogni egy bizonyítást, amelyhez ilyen mély tudásra van szükség. Nem mulatságos-e, hogy én, aki nyíltan előadom ellenvetéseimet és kétségeimet, én álszent vagyok, míg ama rendkívül határozott emberek, akik folyvást azt mondják, hogy szilárdan hisznek ebben meg abban, akik mindenben rendkívül biztosak, holott nincsenek jobb érveik, mint nekem, végül akik zömmel nem tudnak többet nálam és nem oldják meg nehézségeimet, csak szememre vetik, hogy előterjesztettem őket, ezek az emberek jóhiszeműnek számítanak?

Miért lennék álszent és mit nyernék vele? Minden magánérdeket megsértettem, minden pártot kihívtam magam ellen, csak Isten és az emberiség ügyét védelmeztem, de kit érdekel? Amit erről mondtam, a legcsekélyebb feltűnést sem keltette, és nem volt egy lélek, aki megköszönte volna. Ha nyíltan ateistának vallom magamat, a hitbuzgók nem bántak volna rosszabbul velem, más, nem kevésbé veszedelmes ellenségeim pedig nem titokban mérték volna rám csapásaikat. Ha nyíltan ateistának vallom magamat, mindenki óvatosabban támadott volna rám, látván, hogy mások védelmükbe vesznek, s magam is kész vagyok bosszút állni. De az istenfélő embertől nem kell tartani: nincs félelmetes tábora, egyedül vagy csaknem egyedül van, s biztos, hogy sok rosszat okozhatnak neki, mielőtt eszébe jutna, hogy visszavágjon. Ha nyíltan ateistának vallom magamat, s így nyíltan szakítok az egyházzal, egy csapásra megfosztottam volna az egyház szolgáit a lehetőségtől, hogy folyvást zaklassanak és kényszerítsenek elviselni kicsinyes zsarnokoskodásaikat. Nem lett volna részem annyi képtelen gáncsban; keserű

szitkok helyett cáfolatokat kellett volna írásaim ellen szegezni, ami nem olyan könnyű dolog. Végezetül, ha nyíltan ateistának vallom magamat, eleinte lármáznak egy kicsit, de csakhamar békében hagynak, mint mindenki mást; az Úr népe ügyet sem vetett volna rám, senki nem hitte volna, hogy kegyet gyakorolnak velem, ha nem közösítenek ki, és mindenkinél rendben lenne a szénám. Izrael szentjei nem írtak volna nekem névtelen leveleket, s könyörületességük nem tört volna ki vakbuzgó szitkozódásban; nem vették volna a fáradságot, hogy alázatosan biztosítsanak róla, gazember, förtelmes szörnyeteg vagyok, s a világ igen szerencsés lett volna, ha valami jó lélek bölcsőmben megfojt engem. A becsületes emberek, másfelől, úgy gondolnák, hogy menthetetlenül elkárhoztam, és sem magukat, sem engem nem gyötörnének azzal, hogy visszatereljenek a helyes útra; nem taszigálnának jobbra-balra, nem fojtanának meg szinte prédikációikkal, nem kényszerítenének, hogy buzgóságukat áldjam, miközben átkozom tolakodásukat, s hogy hálás legyek, amiért meghalhatok köztük az unalomtól.

Eminenciás uram, ha álszent vagyok, úgy bolond vagyok, mert nagy bolondság azon fáradozni, hogy hazugnak higgyenek; ha álszent vagyok, úgy ostoba vagyok, mert nagy dőreség volna, ha nem venném észre, hogy választott utam csak szerencsétlenségekhez vezet ebben az életben, s még ha származnék is valami előnyöm belőle, nem használhatnám ki anélkül, hogy ne hazudtolnám meg magamat. Igaz, van még időm; csak az kell, hogy egyszeriben kedvem támadjon kijátszani az embereket, s máris lábbal tiporhatok ellenségeimen. Még nem értem el az öregkort, még sokat szenvedhetek, a közönség is újból színt válthat velem kapcsolatban; de ha valaha megbecsülésre és vagyonra teszek szert, bármilyen úton jussak hozzá, álszent leszek: ennyi bizonyos.

Az igazság barátját nem azért illeti dicsőség, mert ez vagy az a véleménye: bármit mondjon is, ha azt mondja, amit gondol, céljához ér. Aki csak az igazságra törekszik, az soha nem fog kísér-

tést érezni, hogy hazudjon, és nincs józan ember, aki ne ragaszkodnék a legegyszerűbb megoldáshoz, ha az a legbiztosabb is egyben. Ellenségeim hiába szórják rám szitkaikat, nem foszthatnak meg attól a dicsőségtől, hogy igazságszerető ember vagyok, hogy századomban – és még sok más században is – én vagyok az egyetlen szerző, aki jó lelkiismerettel írt, és csak azt mondta, amit hitt. Egy pillanatra bemocskolják hírnevemet mendemondáikkal és rágalmaikkal, ám előbb-utóbb diadalmaskodni fog, mert ők állandóan váltogatják nevetséges vádjaikat, de én mindig ugyanaz maradok, és mindig tudni fogom a módját, hogy kedvüket szegjem, egyes-egyedül azzal, hogy őszintén beszélek.

Csakhogy nem helyénvaló ám őszintének lenni a közönséggel! Nem minden igazságot helyes kimondani! Minden értelmes ember úgy gondolkodik, mint Ön, de nem helyes, ha a tömeg is így gondolkodik! Ezt kiabálják mindenfelől; talán még Ön is ezt mondaná, ha négyszemközt ülnénk dolgozószobájában. Ilyenek az emberek. Úgy váltogatják beszédüket, mint a ruhájukat: az igazságot csak házikabátban mondják ki, mihelyt ünneplőbe öltöznek, már csak hazudni tudnak, s nem elég, hogy az emberi nem színe előtt csaló és gazfickó módjára viselkednek, még azt sem átallják, hogy lelkiismeretük ellenére megbüntessenek mindenkit, akiben van bátorság, hogy ne legyen nyilvános csaló és gazfickó, akárcsak ők. De igaz-e, hogy nem minden igazságot helyes kimondani? S még ha igaz volna is, következnék-e belőle, hogy semmilyen tévedést nem helyes lerombolni, s az emberek minden őrültsége olyan szent dolog, hogy kivétel nélkül valamennyit tisztelni kell? Ezt bizony illenék megvizsgálni, mielőtt törvény rangjára emelnének egy gyanús és homályos elvet, amelyet alkalmazni bűn, még ha önmagában igaz volna is.

Nagy kedvet érzek magamban, eminenciás uram, hogy itt szokásom szerint járjak el, és gondolataim történetével feleljek meg vádlóimnak. Úgy hiszem, nem igazolhatom jobban mindazt, amit bátor

voltam mondani, mint ha azt is maradéktalanul elmondom, amit gondoltam.

Mihelyt képessé váltam megfigyelni az embereket, szemügyre vettem, hogyan cselekszenek, és meghallgattam, mit beszélnek. Majd pedig, látva, hogy cselekedeteik nem felelnek meg beszédeiknek, kerestem az eltérés okát, s azt találtam, hogy lenni és látszani számukra két különböző dolog, akárcsak cselekedni és beszélni, és hogy az utóbbi különbség okozza az előbbit, magának pedig olyan oka van, amelyet még fel kell kutatnom.

A keresett okot társadalmi rendünkben leltem meg, mert ez minden téren ellentmond a természetnek, amely semmit le nem rombol; állandóan elnyomja a természetet és rákényszeríti, hogy állandóan követelje a jogait. Nyomon követtem ennek az ellentmondásnak a következményeit, s láttam, hogy egymagában megmagyaráz minden emberi vétket és minden társadalmi bajt. Amiből arra következtettem, hogy az embert szükségtelen természettől rossznak gondolni, hiszen meg tudjuk állapítani, miből eredt és hogyan fejlődött ki a rosszasága. Ezek a megfontolások újabb vizsgálódásokhoz vezettek; szemügyre vettem az emberi szellemet a polgári állapotban, s azt találtam, hogy itt a tudás és a bűn mindig ugyanolyan arányban növekszik, nem az egyénekben, hanem a népekben. Mindig gondosan ügyeltem e megkülönböztetésre, amit soha egyetlen támadóm sem volt képes felfogni.

Kerestem az igazságot, s a könyvekhez fordultam, de csak hazugságot és tévedést találtam bennük. Megvizsgáltam a szerzőket; csupa sarlatánt találtam, akik kedvtelésből szedik rá az embereket, nem ismernek más törvényt az érdekükön, más Istent a hírnevükön kívül; hamar költik rossz hírét az olyan főembereknek, akik nem kedvük szerint bánnak velük, még hamarabb dicsérik az igazságtalanságot, ha megfizeti őket. Meghallgatván azokat az embereket, akiknek engedik, hogy a nyilvánosság előtt beszéljenek, világossá vált előttem, hogy nem mernek vagy nem akarnak mást

mondani, mint ami ínyére van a hatalmasoknak, s hogy a gyengéknek csak kötelességeikről tudnak beszélni, az erőseknek pedig csak jogaikról, mivel az erősek fizetik őket, hogy a gyengéknek prédikáljanak. A nyilvános oktatás mindig hazugságokat fog terjeszteni, amíg irányítóinak érdekében áll, hogy hazudjanak, és egyedül nekik nem kedvez az igazság kimondása. Miért lennék cinkosa ezeknek az embereknek?

Léteznének előítéletek, amelyeket tiszteletben kell tartani? Meglehet, de ez csak olyankor fordulhat elő, amikor minden rendben van, és nem lehet kiküszöbölni az előítéleteket, hogy ne küszöbölnék ki azt is, ami kárpótol miattuk: ilyenkor a jó kedvéért hagyják meg a rosszat. De amikor a dolgok állása olyan, hogy minden csak jobbra fordulhat, az előítéletek akkor is annyira tiszteletre méltók lennének, hogy fel kell áldozni nekik az észt, az erényt, az igazságot és mindazt a jót, amit az igazság tehetne az emberekkel? Ami engem illet, megfogadtam, hogy minden hasznos dologban kimondom az igazságot, amennyire birtokában vagyok; s e kötelességemet tehetségemhez mérten teljesítenem kellett, és biztos, hogy senki más nem fogja teljesíteni helyettem, mert mindenki adósa lévén mindenkinek, senki sem fizethet más helyett. „Az isteni igazság – mondja Ágoston –, nem az enyém, nem a tiéd és nem is az övé, hanem valamennyiünké, és valamennyiünket felszólít, hogy tegyük közkinccsé, mert mi magunk semmire se megyünk vele, ha másokkal nem közöljük; aki ugyanis egyedül magának sajátít ki valamilyen jószágot, amelyből Isten akarata szerint mindenkinek részesülnie kell, az bitorlása révén elveszíti azt, amit a közösségtől elragad, és csak tévedést lel önmagában, mivel az igazságot elárulta."*

Nem helyes félúton megállni az emberek tanításában. Ha tévedésben kell maradniok, miért nem hagyjátok őket tudatlanságban? Mire jó annyi iskola és egyetem, ha semmire sem tanítanak meg,

* Szt. Ágoston: *Vallomások*. XII. könyv, 25. fej.

amit fontos volna tudnunk? Mi a célja iskoláitoknak, akadémiáitoknak és annyi tudós alapítványnak? Netán az, hogy becsapják a népet, értelmét eleve megrontsák s megakadályozzák az igazság fellelésében? Hazugság professzorai, meg akarjátok téveszteni a népet, azért színlelitek, hogy tudományt adtok neki; akárcsak a haramiák, akik a zátonyra teszik az irányjelző fáklyát: felvilágosítjátok, hogy elveszejtsétek az embereket.

Ezt gondoltam, amikor tollat ragadtam, s most, hogy leteszem a tollat, nincs okom változtatni véleményemen. Mindig is láttam, hogy a nyilvános oktatás két lényeges fogyatékosságban szenved, amelyektől lehetetlen megszabadítani. Az egyik a tanítók rosszhiszeműsége, a másik a tanulók vaksága. Ha szenvedélyek nélküli emberek tanítanának előítéletek nélküli embereket, ismereteink korlátozottabbak, ám biztosabbak lennének, s mindig az ész volna az úr. De bármit tegyenek is, a közügyek intézőinek mindig ugyanaz lesz az érdeke, míg a nép előítéletei, szilárd alap híján, változékonyabbak: módosíthatók, átalakíthatók, növelhetők vagy csökkenthetők. Tehát egyedül ezen az oldalon lehet az oktatásnak valami hatása, s erre kell az igazság barátjának törekednie. Remélheti, hogy okosabbá teszi a népet, de nem remélheti, hogy becsületesebbé teszi a nép vezetőit.

Ugyanazt a hamisságot találtam a vallásban, mint a politikában, de ez sokkal inkább felháborított, mert a kormányzat bűnei csak a földön tehetik szerencsétlenné az alattvalókat, ám ki tudja, milyen sokáig ártanak a szerencsétlen halandóknak a lelkiismeret tévedései? Láttam, hogy vannak hitvallások, tanok, kultuszok, amelyeket az emberek anélkül követnek, hogy hinnének bennük, s hogy mindez alig-alig hat a viselkedésre, hiszen sem a szívet, sem az észt nem járja át. Eminenciás uram, kertelés nélkül kell szólanom Önhöz. Az igazi hívő nem tudja elsajátítani e színlelést; érzi, hogy az ember értelmes lény, akinek ésszerű kultusz, és társas lény, akinek az emberiség számára való erkölcs kell. Először találjuk meg e kultuszt

s ezt az erkölcsöt, valamennyi emberét; ha aztán nemzeti formákra lesz szükség, majd vizsgálat alá vesszük ezek alapjait, viszonyait, megfeleléseit, s miután megfogalmaztuk az ember kultuszát és erkölcsét, megfogalmazzuk a polgárét is. Főként úgy ne cselekedjünk, miként az Önnek oly kedves Joly de Fleury úr,[26] aki, hogy janzenizmusát elterjessze, minden természeti törvényt és minden kötelességet meg akar semmisíteni, mindent, ami az embereket egymáshoz köti; úgyhogy szerinte ha egy keresztény meg egy hitetlen szerződésre lép, ez a szerződés semmire sem kötelezi őket egymással szemben, mert nincs olyan törvény, amely mind a kettőre érvényes volna.

Úgy látom tehát, kétféleképpen lehet vizsgálni és összehasonlítani a különböző vallásokat. Az egyik esetben azt kutatjuk, hogy mi igaz és mi hamis bennük, akár az alapjukul szolgáló természeti vagy természetfölötti tények, akár ama fogalmak vonatkozásában, amelyeket az ész ad nekünk a Legfőbb Lényről és az Ő akaratának megfelelő kultuszról; a másik esetben világi és morális hatásaikat kutatjuk, a jót és a rosszat, amit a társadalomnak és az emberi nemnek okozhatnak. Nem szabad elejét venni e kettős vizsgálódásnak, s azzal kezdeni, hogy eldöntjük: e két dolog mindig együtt jár, s a legigazabb vallás egyszersmind a legkedvezőbb a társadalomra nézve, mert éppen ez a kérdés, s nem kell mindjárt kiáltozni, hogy aki ezt a kérdést vizsgálja, az istentelen és ateista, mert egy dolog hinni, és más dolog megvizsgálni, hogy milyen hatást tesz az, amiben hiszünk.

Mindazáltal elismerem, bizonyosnak tűnik, hogy ha az ember a társadalomban való életre született, úgy a legigazabb vallás egyszersmind a legemberségesebb és a legkedvezőbb a társadalomra nézve, mert Isten azt akarja, hogy olyanok legyünk, amilyennek teremtett bennünket, s ha igaz volna, hogy rossznak teremtett, úgy engedetlenség lenne a részünkről azt akarni, hogy ne legyünk rosszak. Mi több, ha a vallást az Isten és az ember közötti viszony-

nak tekintjük, úgy az csak az ember jólétének gyarapításával szolgálhatja Isten dicsőségét, mert a viszony másik tagja, Isten, természeténél fogva fölötte áll mindennek, amit az ember érte vagy ellene tehet.

De bármilyen valószínű e nézet, súlyos nehézségek tornyosulnak vele szemben, mert sok történeti esemény és tény ellentmond neki. A zsidók minden más népnek született ellenségei voltak, s néppé válásukat azzal kezdték, hogy elpusztítottak hét nemzetet, istenük kimondott parancsára. Minden keresztény nép vívott vallásháborúkat, a háború pedig ártalmas az emberekre nézve; minden vallási párt volt üldöző és üldözött, s az üldözés ártalmas az emberekre nézve; nem egy szekta dicséri a cölibátus intézményét, s a cölibátus olyan ártalmas az emberfajra nézve, hogy ha mindenütt megtartanák, kiveszne az emberiség.* Ha ez nem is döntő bizonyíték, mindenesetre okot ad a vizsgálódásra, és én semmi mást nem kérek, csak engedjék megvizsgálnom a kérdést.

Nem mondom s nem is gondolom, hogy egyáltalán nem létezik jó vallás a földön; de azt mondom, s ez nagyon is igaz, hogy a jelenben vagy a múltban uralkodó vallások között egy sincs, amelyik ne

* Az önmegtartóztatás és a tisztaság haszonnal is jár, még a népességre is. Mindig szép, ha az ember parancsolni tud önmagának, s a szüzesség állapota ez oknál fogva igen tiszteletreméltó. De ebből nem következik, hogy szép vagy dicséretes dolog egész életünkben kitartani ennél az állapotnál, megsértve a természetet és kijátszva rendeltetésünket. Jobban tisztelünk egy eladósorban levő szüzet, mint egy fiatalasszonyt, de a vénlánynál jobban tiszteljük a családanyát, s ez igen észszerűnek tűnik föl a szememben. Mivel az ember nem házasodik meg születésekor, sőt túl fiatalon sem helyénvaló házasodni, ezért a szüzesség, amit mindenkinek őriznie és tisztelnie kell, szükséges, hasznos, értékes és dicső dolog. De csak azért, hogy amikor itt az ideje, egész tisztaságunkat odaadjuk a házasságban. Hogyan, mondják ostobán diadalmaskodó ábrázattal, nőtlen férfiak hirdetik a házastársi kötelmeket? Miért nem házasodnak meg? Ah, miért! Azért, mert ostoba intézményeitek boldogtalan és nevetséges állapottá változtatták ezt az önmagában oly szent és oly édes állapotot, s immár csaknem lehetetlen benne élni, ha az ember nem gazember vagy fajankó. Vaskezű hatalom, esztelen törvények! Ti vagytok az oka, hogy nem tudtuk teljesíteni földi kötelességeinket, s a természet bennünk jajong barbárságtok miatt. Hogyan merészeltek szembeszegülni a természettel és szemünkre vetni a nyomorúságot, amibe ti taszítottatok?

ütött volna kegyetlen sebeket az emberiségen. Minden vallási párt meggyötörte testvéreit, mind embervérrel áldozott Istennek. Bárhonnan származnak ezek az ellentmondások, léteznek; bűn-e, ha meg akarom szüntetni őket?

A könyörületesség nem szólít gyilkolásra. A felebaráti szeretet nem bír rá, hogy lemészároljuk a másik embert. Így hát az emberek üdvének buzgó óhaja nem oka az üldöztetéseknek: az önzés és a gőg az üldöztetések oka. Minél kevésbé ésszerű valamely kultusz, annál inkább iparkodnak erőszakkal elterjeszteni. Aki esztelen tant hirdet, nem viseli el, hogy valaki olyannak merészeli látni e tant, amilyen; így az ész válik a legnagyobb bűnné, mindenáron meg kell fosztani tőle a többieket, mert az ember szégyelli, hogy ő maga esztelennek tűnik föl a szemükben. Így a türelmetlenség és a következetlenség egy tőről fakad. Szakadatlanul meg kell félemlíteni, vissza kell riasztani az embereket. Ha csak egy pillanatra megengedik nekik, hogy értelmüket kövessék, minden elveszett.

Már egyedül ebből az következik, hogy nagy jót tesz e lázálomban élő népekkel, aki megtanítja őket a vallásról okoskodni, mert így közelebb jutnak az ember kötelességeihez, megmenekülnek a vallási türelmetlenség tördöféseitől, s az emberiség visszanyeri jogait. De egészen a minden ember számára közös, általános elvekig vissza kell menni, mert ha a legkisebb befolyást is meghagyjuk a papi tekintélynek, miközben okoskodni akarunk a vallásról, ezzel visszaadjuk a fegyvert a fanatizmus kezébe, s egyszersmind okot szolgáltatunk rá, hogy még kegyetlenebb legyen.

Aki szereti a békességet, ne forduljon a könyvekhez, mert úgy semminek nem lehet a végére jutni. A könyvek kiapadhatatlan viták forrásai. Vessünk egy pillantást a népek történetére: ahol nincsenek könyvek, ott nem is vitáznak. Netán emberi tekintély igájába akarnók hajtani az embereket? Az egyik ember közelebb lesz a bizonyításhoz, a másik távolabb lesz tőle, s különbözőképpen fogják tekinteni a dolgot: a legnagyobb jóhiszeműséggel, a leg-

kitűnőbb ítélőképességgel sem juthatnak soha egyetértésre. Soha ne érveljünk érvek alapján és ne építsünk beszédekre. Az emberi nyelv nem eléggé világos. Ha Istennek úgy tetszenék, hogy a mi nyelveinken szóljon hozzánk, még ő maga sem mondana semmi olyasmit, ami fölött ne lehetne vitatkozni.

Nyelveink az emberek művei, az emberek pedig korlátozott lények. Nyelveink az emberek művei, az emberek pedig hazugok. Ahogy nem létezik olyan világosan kimondott igazság, amelyet ne lehetne valamilyen csűrés-csavarással kikezdeni, úgy olyan durva hazugság sem létezik, amelyet ne lehetne megtámogatni valamilyen hamis érvvel.

Tegyük fel, hogy valaki éjfélkor odajön hozzánk, és azt mondja: nappal van. Csak nevetni fogunk rajta. De adjunk időt és módot ennek az embernek, hogy szektát alapítson; hívei előbb-utóbb bebizonyítják nekünk, hogy igazat mondott. Mert végül is – mondják majd –, amikor azt mondta, hogy nappal van, csakugyan nappal volt a föld valamely részén, mi sem bizonyosabb ennél. Mások kijelentik, hogy a levegőben mindig vannak fényrészecskék, s azt állítják, hogy valamilyen más értelemben nagyon is igaz, hogy éjszaka nappal van. Ha eléggé elmés emberek avatkoznak a dologba, hamarosan látni fogjuk a napot az éjszaka kellős közepén. De nem mindenki adja meg magát a bizonyítékoknak. Vita támad, s a viták szokás szerint háborúvá és kegyetlenkedéssé fajulnak. Egyesek magyarázatot akarnak, mások nem akarnak magyarázatot; az egyik képletesen veszi az állítást, a másik szó szerinti értelmében. Az egyik azt mondja: éjfélkor jelentette ki, hogy nappal van, és éjszaka volt; a másik azt mondja: éjfélkor jelentette ki, hogy nappal van, és nappal volt. Mindegyik rosszhiszeműséggel vádolja ellenfeleit, és csak konokságot lát bennük, semmi mást. A végén harcba szállnak, mészárolni kezdik egymást; vérpatakok folynak mindenütt, s ha az új szekta végül is diadalmaskodik, úgy bizonyítva lesz,

hogy éjszaka nappal van. Nagyjából ez a története minden vallási viszálynak.

Az új kultuszok többségét a fanatizmus teremti meg, s az álszentség tartja fönn; innen van, hogy sértik az észt és nem vezetnek el az erényhez. A lelkesültség s az őrület nem okoskodik; amíg tart ez az állapot, minden megy a maga útján, és nem sokat alkudoznak a hittételekről. Ez ráadásul oly kényelmes is! A tant követni semmibe sem kerül, az erkölcsöt gyakorolni nagyon is sokba, úgyhogy az emberek a könnyebbik utat választják, s a buzgó hit erejével váltják meg a jó cselekedeteket. De bármit tegyenek, a fanatizmus válságos állapot, nem tarthat örökké. Fellobbanásai hosszabb-rövidebb ideig tartanak, többé vagy kevésbé gyakoriak, közben azonban lecsillapodnak a kedélyek, s az emberek hideg fővel cselekszenek. Ilyenkor mindenki magához tér, s meglepetve látja, mennyi képtelenség tartja rabságban. Ámde a kultusz szabályokat követ, előírt formulái, rögzített törvényei vannak, s a törvényszegőket megbüntetik. Netán egymagában tiltakozzék az ember mindeme dolgok ellen, egymaga vesse el országának törvényeit és tagadja meg atyjának vallását? Ki merészelne így cselekedni? Az emberek némán meghódolnak; az érdek úgy kívánja, hogy fogadják el a véleményét annak, akinek örökébe lépnek. Tehát mindenki úgy tesz, mint a többiek, kivéve azt az egyet, hogy magányában kedvére kacag azon, amit színleg tiszteletben tart a nyilvánosság előtt. Íme, eminenciás uram, így gondolkodik az emberek zöme a legtöbb vallásban, kivált az Önében; és ez a kulcsa a morális elveik és viselkedésük között megfigyelhető eltéréseknek. Hitük csak látszat, erkölcseik pedig, akár a hitük.

Miért felügyelhet az egyik ember a másik ember hitére, s miért felügyelhet a polgárok hitére az állam? Mert föltesszik, hogy az emberek hite határozza meg moráljukat, s az eljövendő életre vonatkozó képzeteiktől függ viselkedésük ebben az életben. De ha nem így áll a dolog, mit számít akkor, hogy mit hisznek valósággal vagy szín-

leg? A vallás látszata akkor csak arra szolgál, hogy felmentést adjon az igazi vallás gyakorlása alól.

A társadalomban mindenkinek jogában áll megtudni, kötelességének tartja-e a másik, hogy igazságosan viselkedjék, a főhatalomnak pedig jogában áll kutatni, hogy milyen érvekre alapozzák az emberek e kötelességüket. Mi több, a nemzeti formákat is be kell tartani, amiről sokat beszéltem. De az olyan nézetek dolgában, amelyek nem függnek össze a morállal, semmi módon nem hatnak a cselekedetekre és nem célozzák a törvények megszegését, az ilyen nézetek dolgában mindenki egyedül saját ítélőképességének engedelmeskedik, és senkinek nem áll jogában vagy érdekében, hogy előírja másoknak, hogyan kell gondolkodniok. Ha például valaki – legyen bár hatósági személy – megkérdezi a véleményemet a hiposztázis híres kérdésére vonatkozóan, amiről a Biblia egy szót sem szól, amely miatt mégis annyi nagy gyerek zsinatozott s annyi embert gyötörtek meg,[27] úgy először is megmondanám az illetőnek, hogy nem értem, mit beszél, és nem is igyekszem megérteni, majd a legudvariasabb hangon arra kérném, engedné meg, hogy én is beavatkozzam az ő ügyeibe; ha pedig tovább erősködik, faképnél hagynám.

Csakis erre az elvre épülhet szilárd és igazságos eljárás a vallási viták terén; máskülönben mindenki maga határozná meg, hogy miről akar vitázni, semmiben nem jutnának egyezségre, soha nem értenék meg egymást, s a vallás, bár az emberek boldogságát kellene szolgálnia, legnagyobb bajaik okozója lesz.

De minél jobban öregszenek a vallások, céljuk annál inkább szem elől vész; sokasodik a szőrszálhasogatás, mindent meg akarnak magyarázni, mindent el akarnak dönteni, mindent meg akarnak érteni, a tan egyre kifinomultabb lesz, az erkölcs pedig egyre jobban elsorvad. A tízparancsolat szelleme bizonyosan messze van a Talmud és a Misna[28] szellemétől, az Evangélium szelleme pedig a konstitúció körüli vitáktól.[29] Szt. Tamás megkérdezi, vajon az idők mú-

lásával szaporodtak-e a hitcikkelyek, s igenlő választ ad a kérdésre.* Azaz a hittudósok egymásra licitálnak, s többet tudnak, mint amennyit az apostolok és Jézus Krisztus mondtak a dologról. Szent Pál elismeri, hogy nem lát világosan és nem tud mindent.** Teológusaink igazán messzebbre jutottak nála; mindent látnak, mindent tudnak, megvilágítják, ami az Írásban homályos volt, nyilatkoznak arról, amit az Írás eldöntetlenül hagyott, megszokott szerénységükkel sejtetik velünk, hogy a szent szövegek írói igencsak rászorultak a segítségükre, mert ha ők nincsenek, soha nem tudták volna megértetni magukat, s a Szentlélek nélkülük nem lett volna képes világosan kifejezni magát.

Amikor szem elől tévesztik az ember kötelességeit, s csupán a papok nézeteivel és léha vitáival törődnek, immár nem azt kérdezik a keresztény embertől, hogy féli-e Istent, hanem azt, hogy ortodox nézeteket vall-e; formulárékat íratnak alá vele a leghaszontalanabb s gyakran a legérthetetlenebb kérdésekről; mihelyt aláírta, minden rendben van, semmi másról nem tudakozódnak. Feltéve, hogy nem akasztatja fel magát, élhet, ahogy kedve tartja; erkölcsei mit se számítanak, elég, hogy a tan biztonságban van. Ha a vallás ide jutott, hogyan lehet a társadalom javára, milyen hasznot hajthat az embereknek? Csak arra szolgál, hogy viszályt, zűrzavart, háborút szítson az emberek között, s rávegye őket, hogy betűrejtvények miatt lemészárolják egymást; inkább semmilyen vallásunk ne legyen, mint ilyen rosszul értelmezett. Ha tehetjük, ne engedjük idáig fajulni a dolgokat, s legyünk bizonyosak benne: hiába a máglyák és a láncok, a vallás mégis nagy szolgálatot tett az emberi nemnek.

Tegyük föl, hogy az emberiség összegyűlik, véget vetni a viszályoknak és megállapodni valamilyen minden nép számára közös vallásban. Egész biztosan mindenki azzal fogja kezdeni, hogy a saját

* *Secunda secundae quaest.* I. Art. VII.[30]
** *Korinthusbeliekhez* I. XIII, 9, 12.

vallását javasolja egyedül igaz, egyedüi ésszerű és bebizonyított, Istennek tetsző s az embereknek hasznos vallás gyanánt. De bizonyítékai nem lesznek összhangban meggyőződésével, legalábbis a többi szekta hívei szerint, s ezért mindegyik fél csak saját szavazatát tudhatja maga mögött, s a többiek valamennyien összefognak ellene, ez nem kevésbé bizonyos. Így forog majd körbe a tanácskozás: egy indítványt tesz, és mindenki más elveti. Ezen az úton nem lehet egyetértésre jutni. Valószínű, hogy miután jó sok időt elvesztegettek e gyerekes civakodással, a józan emberek keresni fogják a megbékélés módját. Ezért azt indítványozzák majd, hogy űzzenek ki minden teológust a gyülekezetből, s nem lesz nehéz kimutatniok, hogy ez az előzetes intézkedés nélkülözhetetlen. Miután végrehajtották ezt a hasznos cselekedetet, azt mondják a népeknek: Amíg nem állapodtok meg valamilyen elvben, még csak meg sem érthetitek egymást; még soha senkit nem győztek meg azzal az érvvel, hogy tévedsz, mert nekem van igazam.

„Az Istennek tetsző dolgokról beszéltek. De éppen az a kérdés, hogy mi az, ami Isten kedve szerint való. Ha tudnók, melyik kultusz tetszik a leginkább neki, nem volna vita közöttünk. Az ember számára hasznos dolgokról is beszéltek. Ez más, ezt az emberek meg tudják ítélni. Tegyük hát e hasznosságot szabállyá, és fogadjuk el azt a tant, amelyik a legjobban megfelel neki. Remélhetjük, hogy ezen az úton olyan közel jutunk az igazsághoz, amennyire csak emberek közel juthatnak, mert feltehető, hogy ami leghasznosabb a teremtmények számára, az tetszik leginkább a Teremtőnek."

„Először vizsgáljuk meg, létezik-e valami természetes rokonság közöttünk, jelentünk-e valamit egymás számára. Ti, zsidók, mit gondoltok az emberi nem eredetéről? Mi azt gondoljuk, hogy valamennyien egy atyától származunk. És ti, keresztények? Ebben ugyanúgy gondolkodunk, mint a zsidók. És ti, törökök? Mi úgy gondoljuk, ahogy a zsidók és a keresztények. Ez már jó: mivel az emberek testvérek, testvérekként kell szeretniök egymást."

„Most pedig mondjátok meg nekünk, kitől kapta életét valamennyiünk közös atyja? Mert nem önmagától jött a világra. Az ég és föld teremtőjétől. Zsidók, keresztények és törökök ebben a dologban is egyetértenek; ez megint igen nagy eredmény."

„S ez az ember, a Teremtő alkotása, egyszerű vagy összetett lény-e? Egyetlen szubsztanciából áll-e avagy több szubsztanciából? Keresztények, feleljetek. Két szubsztanciából áll, az egyik halandó, a másikon nem fog a halál. És ti, törökök? Ugyanúgy gondoljuk. És ti, zsidók? Valaha igen zavaros elképzelésünk volt e tárgyról, miként szent könyveink kifejezései is igen zavarosak, de az esszénusok[31] felvilágosították elménket, s most ebben a pontban is úgy gondolkodunk, mint a keresztények."

Kérdésről kérdésre sorra veszik az isteni Gondviselést, az eljövendő élet berendezkedését, s mindent, ami csak az emberi nem helyes rendje számára lényeges; és mivel mindenkitől csaknem teljesen egyforma válaszokat kapnak, azt mondják az embereknek (emlékezzünk, a teológusok már nincsenek közöttük): „Barátaim, miért kínozzátok egymást? Hiszen valamennyien egy véleményen vagytok arra vonatkozóan, ami fontos a számotokra; ha a többi kérdésben nézeteltérések vannak köztetek, nem látom be, hogy ez nagy baj volna. Alkossatok e néhány hitcikkelyből valamilyen egyetemes vallást, s legyen az valamiféle emberi és társadalmi vallás, amelyet minden társadalomban élő ember köteles elfogadni. Ha valaki dogmatikai vitát kezd ellene, űzzétek ki a társadalomból, mint az alaptörvények ellenségét. Amiben pedig nincsen egyetértés köztetek, arról azt mondom: mindenki alkosson a saját hiedelmeiből nemzeti vallásokat, és kövesse őszinte szívvel a magáét. De ne gyötörjétek magatokat azzal, hogy megpróbáljátok más népekkel elfogadtatni a ti vallásotokat; biztosak lehettek benne, hogy Isten nem kívánja ezt. Mert éppoly igazságtalan dolog a véleményeteknek, mint a törvényeiteknek alávetni őket, s az én szememben a hittérítők vajmi kevéssé erényesebbek, mint a hódítók."

„Kövessétek tanaitokat, de ne képzeljétek, hogy megfellebbezhetetlenül be vannak bizonyítva, s ne marasztaljatok el a rosszhiszeműség bűnében mindenkit, aki nem így látja. Ne higgyétek, hogy akik ismerik és elvetik bizonyítékaitokat, valamennyien megmakacsolták magukat, s hitetlenségük miatt büntetést érdemelnek, ne higgyétek, hogy csak tibennetek van ész, igazságszeretet és őszinteség. Bármit tegyünk is, mindig ellenségként fogunk bánni azokkal, akiket azzal vádolunk, hogy elzárkóznak a nyilvánvaló igazság elől. Helyezzétek mindenek fölébe érveiteket, rendben van, de tudnotok kell, hogy akik nem hajolnak meg előttük, azoknak is megvannak a maguk érvei."

„Általában tiszteljétek egymás kultuszának alapítóit. Ám adja meg mindenki a magáénak, amivel tartozni vél neki, de ne vesse meg a másokét. Nagy géniusz, igen erényes ember volt valamennyi, s ez mindig tiszteletre méltó dolog. Isten küldötteinek mondották magukat, ez lehet igaz vagy nem igaz; a többség nem tudja egyformán eldönteni, mert nem rendelkezik egyformán a bizonyítékokkal. De még ha nem is igaz, akkor sem szabad mindjárt csalónak kikiáltani őket. Ki tudja, milyen fokon zavarhatta meg az istenségről való szüntelen elmélkedés s az erény lelkesültsége a közönséges gondolkodás didaktikus, alacsonyan járó rendjét fennkölt lelkeikben? Ha túl magasra emelkedünk, a fej elfordul, s többé nem olyannak látjuk a dolgokat, amilyenek. Szókratész azt hitte, valamilyen szellem sugallatára beszél, és senki nem merészelte csalónak nevezni emiatt. Kevésbé lennénk türelmesek a népek alapítóival, a nemzetek jótevőivel?"

„Egyébként pedig ne vitatkozzatok többet arról, hogy melyikőtök kultusza jobb. Valamennyi jó, ha törvények írják elő, s ha magába foglalja a lényegi vallást, és rossz, ha nem foglalja magába. A kultusz formája csupán külső rendje a vallásoknak, nem lényege, s a főhatalom dolga, hogy országában meghatározza, mi a rend."

Úgy gondoltam, eminenciás uram, hogy aki így okoskodnék, az

nem volna vallástalan istenkáromló; igazságos, ésszerű s az emberek javára váló békét indítványozna, ám ettől még volna saját külön vallása, mint mindenki másnak, s éppolyan őszintén ragaszkodnék hozzá, mint a többiek. Az igazi hivő tudja, hogy a hitetlen is ember, meglehet, becsületes ember, s hogy nem követ el bűnt, ha sorsával törődik. Ám akadályozza meg, hogy valamely idegen kultusz jöjjön szokásba országában, ez rendjénvaló, de ne kárhoztassa azokat, akik másként gondolkoznak, mint ő, mert aki ilyen vakmerően ítélkezik, az ellensége lesz az emberi nem többi részének. Mást se hallok, mint hogy a polgári dolgokban türelmesnek kell lenni, de nem a teológiai dolgokban; én éppen fordítva gondolom. Úgy hiszem, a becsületes ember bármilyen vallásban él, ha őszintén hisz, üdvözülhet. Mindazonáltal nem hiszem, hogy törvényesen meg lehetne honosítani idegen vallásokat egy országban, ha a főhatalom nem ad rá engedélyt; mert ha ez nem volna is közvetlen engedetlenség az Istennel szemben, mégis engedetlenség volna a törvényekkel szemben, s aki a törvényeknek nem engedelmeskedik, az Istennek nem engedelmeskedik.

De ha egy vallás már szokásba jött vagy megtűrtté vált az országban, akkor, úgy hiszem, igazságtalan és barbár dolog volna erőszakkal kiirtani, s a főhatalom önmagának árt, ha híveit bántalmazza. Egészen más dolog valamilyen új vallást felvenni, mint abban a vallásban élni, amelyben az ember született; csak az első érdemel büntetést. Sem sokféle kultusz bevezetését nem szabad tűrni, sem a már meghonosodott kultuszok száműzését, mert a fiú soha nem követ el hibát, ha atyja vallását követi. A köz nyugalma azt kívánja, hogy szűnjék meg az üldözés. A vallás csak akkor szít zavargásokat az államban, ha az erősebb párt meg akarja gyötörni a gyengébbiket, vagy ha a gyengébb párt, elvből türelmetlen lévén, az égvilágon senkivel nem képes békében élni. De soha törvényes kultusz, azaz olyan kultusz, mely magában foglalja a lényegi vallást, s amelynek hívei ennélfogva csak annyit kívánnak, hogy tűrjék meg

őket és békében élhessenek, soha törvényes kultusz még zendülést vagy polgárháborút nem okozott, hacsak nem olyankor, amikor védekeznie kellett, s üldözőit visszavernie. A franciaországi protestánsok nem fogtak fegyvert, amíg nem kezdték üldözni őket. Ha a katolikusok rá tudták volna szánni magukat, hogy békében hagyják a protestánsokat, máig sem nyúlnának fegyverhez. Kertelés nélkül elismerem, amikor a református vallás létrejött, nem volt joga megtelepedni Franciaországban, hiszen ellentmondott a törvényeknek. De amikor, apáról fiúra szállván, a francia nemzet egy részének vallása lett, s az uralkodó ünnepélyes megállapodásra lépett e résszel a nantes-i ediktum által, akkor ez az ediktum sérthetetlen szerződéssé vált, csak a két fél közös beleegyezésével lehetett hatálytalanítani, s véleményem szerint ettől az időtől fogva nem tekinthető törvénybe ütközőnek, ha valaki Franciaországban a protestáns vallást gyakorolja.

De még ha nem is volna törvényes a protestáns vallás gyakorlása, akkor is nyitva állna hívei előtt az a választás, hogy vagyonukkal együtt elhagyják a királyság területét, vagy ott maradnak s alávetik magukat az uralkodó kultusznak. De maradásra kényszeríteni, anélkül, hogy megtűrnék őket, egyszerre akarni, hogy legyenek és ne legyenek, még a természet jogától is megfosztani valamennyit, érvényteleníteni házasságaikat,* gyermekeiket fattyúnak kikiál-

* A toulouse-i parlamentnek a szerencsétlen Calas ügyében hozott ítélete[32] szemére veti a protestánsoknak, hogy olyan házasságokat kötnek egymás között, „amelyek, a protestánsok szerint, csupán polgári cselekmények, s ennélfogva formájukat és következményeiket tekintve a király akaratára tartoznak".

Így ha a protestánsok szerint a házasságkötés polgári cselekmény, ebből az következik, hogy kötelesek alávetni magukat a király akaratának, aki házasságukat katolikus vallási cselekménnyé változtatja. Ha a protestánsok össze akarnak házasodni, a törvény alapján elvárható tőlük, hogy váljanak katolikussá, tekintettel arra, hogy szerintük a házasságkötés polgári cselekmény. Így okoskodnak a toulouse-i parlamentben ülő urak.

Franciaország oly hatalmas királyság, hogy a franciák fejükbe vették: az emberi nem csak az ő törvényeiket ismeri. Parlamentjeik és törvényszékeik, úgy tetszik, mit sem tudnak természetjogról és nemzetközi jogról, s figyelemre méltó, hogy az

tani... ha csak a tényeket mondom el, máris túl sokat mondanék; jobb, ha elnémulok.

De lássuk legalább, amit el szabad mondanom. Ha csak az állam érdekét tekintjük, talán helyes volt megfosztani a francia protestánsokat valamennyi vezetőjüktől, de itt meg kellett volna állni. Tudjuk, meddig lehet alkalmazni a politika szabályait, s hol kezdődnek a kivételek. Amikor olyan viszályoknak akarják elejét venni, amelyektől már nem kell tartani, nélkülözhetetlen segélyforrásoktól fosztják meg magukat. Mit árthat egy párt, ha már nem állnak élén nagyjai és nemesei, egy olyan királyságban, amilyen Franciaország? Vizsgáljátok meg minden korábbi háborútokat, melynek a neve vallásháború volt: azt fogjátok találni, hogy valamennyinek az oka az udvarban és a nagyok érdekeiben rejlett. A kabinetintrikák összekuszálták az ügyeket, majd a vezetők Isten nevében fellázították a népet. De miféle cselt, miféle ármányt szőhetnek kereskedők és parasztok? Hogyan fognak hozzá a pártalapításhoz egy olyan országban, ahol csak urakat és szolgákat ismernek, s ahol az egyenlőség ismeretlen vagy undor tárgya? Ha egy kereskedő azt indítványozza, hogy állítsanak seregeket, Angliában meghallgatásra találhat, de a franciákból csak gúnykacajt fog kiváltani.*

Ha király – nem, miniszter – még kevesebb, egyszerűen csak nagy hatalmú ember lennék Franciaországban, azt mondanám: itt mindenki hivatalok és tisztségek után fut, mindenki meg akarja vá-

egész nagy királyságban, ahol annyi egyetem, iskola és akadémia van, s ahol olyan fontoskodva tanítanak olyan fölösleges dolgokat, a természetjognak egyetlen tanszék sem jutott. Ez az egyetlen nép Európában, amely úgy tekint ama tudományra, mint valami tökéletesen haszontalan dologra.

* A vezetőitől megfosztott nép csak abban az esetben ragad fegyvert, ha üldözői kétségbeesésbe hajszolják, s úgy látja, hogy már csak a pusztulás módozatai között választhat. Ilyen volt a század elején a camisardok háborúja.[33] Ilyenkor általános megdöbbenést kelt, hogy a lenézett párt mekkora erőt képes meríteni a kétségbeesésből; ez az, amit az üldözők soha nem tudnak előre kiszámítani. Ám az ilyen háborúk annyi vérbe kerülnek, hogy alaposan meg kellene gondolni a dolgot, mielőtt elkerülhetetlenné teszik őket.

sárolni a jogot, hogy rosszul végezze a dolgát, mindent elnyel Párizs és az udvar. Hadd töltsék be e szegény emberek a vidéken támadt űrt; legyenek kereskedők és mindig kereskedők, földművesek és mindig földművesek. Rendjükből nem léphetnek ki, tehát azon lesznek, hogy a legnagyobb hasznot húzzák belőle; átveszik a mieink helyét a magánemberek világában, ahonnét valamennyien igyekszünk kikerülni, felvirágoztatják a kereskedelmet és a mezőgazdaságot, amitől bennünket minden elcsalogat, táplálják fényűzésünket, dolgoznak, mi pedig élvezzük munkájuk gyümölcseit.

Ha ez a tervezet nem volna igazságosabb annál, ami a valóságban történik, legalább emberségesebb, s biztosan hasznosabb volna. Nem a zsarnokság s a főemberek becsvágya, inkább előítéleteik és rövidlátásuk okozzák a nemzetek balsorsát.

Befejezésül idézni fogok egy beszédet; van valami köze tárgyamhoz, s nem soká térít el tőle.

Egy szuratbeli párszi[34] titokban feleségül vett egy mohamedán nőt; leleplezték, letartóztatták, s mivel nem volt hajlandó mohamedán hitre térni, halálra ítélték. Mielőtt a vesztőhelyre ment volna, így szólt bíráihoz:

„Hogyan! Meg akartok fosztani az életemtől! De miért büntettek engem? A magam törvényét szegtem meg, nem a tiéteket, s az én törvényem a szívhez szól és nem kegyetlen; bűnömért testvéreim feddő szava volt a büntetés. De mit követtem el ellenetek, amiért megérdemlem a halált? Úgy néztem rátok, mintha egy család volnánk, nővért választottam magamnak közületek. Hagytam, hogy szabadon gyakorolja hitét, s ő is tisztelte az enyémet, a saját érdekében. Egyedül vele éltem, s nem bántam, hogy így teszek, tiszteltem, mint a teremtőm által előírt kultusz eszközét, általa fizettem meg a járandóságot, amellyel minden ember tartozik az emberi nemnek. A szerelem adta nekem, s az erény tette becsessé szememben; nem élt szolgaságban, hitvesének szíve maradéktalanul az övé volt; vétkem nem kisebb boldogságot szerzett neki, mint nekem magamnak."

„Hogy levezekeljem igencsak bocsánatos bűnömet, azt kívántátok tőlem, váljak csaló hazuggá. Kényszeríteni akartatok, hogy valljam hiteteket, noha nem szeretem és nem hiszek benne, mintha az, aki a mi törvényeink elől megszökött, érdemes volna rá, hogy a ti törvényeitek alá hajtsa a fejét; választanom kellett a hamis esküvés és a halál között, s én választottam, mert nem akarlak becsapni titeket. Így hát meghalok, mert meg kell halnom, de halálommal kiérdemlem, hogy újraszülessek, s egy másik igaz emberbe leheljek életet. Vallásom vértanújaként halok meg, s nem riaszt el a gondolat, hogy halálom után a ti vallásotokba kerülök. Bárcsak a muzulmánok között születnék újra, hogy megtanítsam őket, mit tesz emberségesnek, kegyesnek, igaznak lenni: mert ugyanazt az Istent szolgáljátok, mint mi, hiszen nincs két isten, mégis gyötritek Isten szolgáit, mert elvakultok buzgóságtokban, s csak azért vagytok kegyetlenek és vérszomjasak, mert következetlenek vagytok."

„Gyermekek vagytok, s játékaitokkal csak bajt tudtok okozni az embereknek. Tudósnak hiszitek magatokat, és mit sem tudtok arról, ami Istentől való. Új keletű dogmáitok méltók-e Hozzá, akit öröktől imádnak, s aki úgy akarja, hogy örökkön imádják? Új népek, hogy merészeltek vallásról beszélni mielőttünk? A mi szertartásaink olyan régiek, mint a csillagok; a nap első sugarai világították meg és fogadták atyáink hódolatnyilvánítását. A nagy Zoroaszter látta a világ gyermekkorát, megjósolta és kijelölte a mindenség rendjét, s ti, tegnapi emberek, ti akartok a mi prófétáink lenni? Húsz évszázaddal Mohamed előtt, Izmaelnek és atyjának születése előtt, a mágusok már réges-rég megvoltak. Szent könyveink már törvényt adtak Ázsiának és a világnak, s egymás után három birodalom járta végig hosszú útját őseink alatt, mielőtt a ti őseitek előjöttek volna a semmiből."

„Látjátok, elfogult emberek, mi a különbség köztetek és miköztünk. Ti hivőnek mondjátok magatokat és barbár módra éltek.

Intézményeitek, törvényeitek, kultuszaitok, még erényeitek is meggyötrik és lealacsonyítják az embert. Csak rideg kötelességeket tudtok előírni neki. Böjtölések, nélkülözések, harcok, testcsonkítások, elzárások: csak azt tudjátok kötelesség gyanánt elé állítani, ami sanyargatja és kényszer alá veti. Meggyűlöltetitek vele az életet és az élet megőrzésének eszközeit: asszonyaitok férfi nélkül, földjeitek műveletlenül maradnak; megeszitek az állatokat és lemészároljátok az embereket; szeretitek a vért, a gyilkolást; minden intézményetek sérti a természetet és lealázza az emberi fajt, s az emberiséget a zsarnokság meg a vakhit kettős igájába hajtjátok, királyaival és isteneivel pusztítjátok el."

„Ami bennünket illet, mi a béke barátai vagyunk; semmilyen élőlénynek nem teszünk s nem is akarunk rosszat – még zsarnokainknak sem; sajnálkozás nélkül átengedjük nekik fáradozásaink gyümölcsét, s beérjük vele, hogy hasznukra vagyunk s teljesítjük kötelességeinket. Rétjeiteken a mi állataink legelnek; a mi kezünk által ültetett fák gyümölcsöt és árnyat adnak nektek; földjeiteket mi műveljük, s így a mi fáradozásunk táplál benneteket; ez az egyszerű és szelíd nép csak sokasodik szitkaitok alatt, s elnyeri számotokra az életet és a gazdagságot a közös anya öléből, ahol ti mit sem találtok. A napot hívjuk fáradozásaink tanújául; megvilágítja türelmünket és igazságtalanságaitokat, nem kél föl, hogy ne látna minket valamilyen jó cselekedettel foglalatoskodni, s amikor lenyugszik, visszavezet családunk kebelére, hogy felkészüljünk az újabb fáradozásokra."

„Egyedül Isten tudja az igazságot. Ha mindennek dacára csalatkozunk kultuszunkban, mégis igen kevéssé hihető, hogy pokolra ítéltetnénk, mi, akik csak jót teszünk a földön, ti pedig az Isten kiválasztott népe volnátok, holott mindig a rosszat cselekszitek. Ha tévedésben leledzenénk, tisztelnetek kellene tévedésünket, a magatok érdekében. A mi jámborságunk hizlal titeket, a tiétek elemészt; mi hozzuk helyre a kárt, amit pusztító vallásotok tesz bennetek.

Higgyetek nekem, ne üldözzétek kultuszunkat; hasznotokra válik, s reszkessetek, nehogy egy napon átvegyük a tiéteket – ennél nagyobb baj soha nem eshetik veletek."

Igyekeztem megértetni Önnel, eminenciás uram, milyen szellemben íródott a szavojai vikárius hitvallása, és milyen megfontolások bírtak rá, hogy közzétegyem. És most megkérdezem, milyen tekintetben mondható tanairól, hogy istenkáromlók, vallástalanok, förtelmesek, és mi botrányosat, az emberi nemre nézve ártalmasat talál bennük Ön? Ugyanezt mondom azoknak, akik azzal vádolnak, hogy kimondtam, amit el kellett volna hallgatnom, és meg akartam zavarni a közrendet. Homályos és vakmerő vád; így beszélnek azok, akik a legkevésbé sem gondolkodtak el afölött, hogy mi hasznos és mi ártalmas, s akik ezen a módon egyetlen szóval a jó szándékú szerző ellen hangolják a hiszékeny közönséget. Talán bizony arra tanítjuk a népet, hogy semmiben se higgyen, ha emlékezetébe idézzük az igazi hitet, mely feledésbe vész? Talán bizony megzavarjuk a rendet, ha mindenkit országának törvényeihez utasítunk? Talán bizony minden kultuszt megsemmisítünk, ha valamennyi népet a magáéra korlátozzuk? Talán bizony minden vallással csak játszadozunk, ha minden vallást tiszteletben tartunk? És végezetül: olyan lényeges-e a kölcsönös gyűlölködés, hogy mindent elveszünk az emberektől, ha a gyűlöletet elvesszük tőlük?

És mégis, ezt hitetik el a néppel, amikor védelmezőjét erővel meggyűlöltetik vele. Most hát, kegyetlen emberek, rendeleteitek, máglyáitok, pásztorleveleitek, újságjaitok megzavarják és félrevezetik őt. Kiabálástok nyomán szörnyetegnek hisz engem; de kiabálástoknak előbb-utóbb vége szakad, írásaim pedig, szégyenetekre, fennmaradnak, akármit tesztek is. Elfogulatlanabb keresztények csodálkozva keresik majd bennük a szörnyűségeket, amelyeket ti állítólag megtaláltatok, és látni fogják, hogy csak a békét, az egyetértést s a könyörületességet hirdetik. Bárcsak megtanulnák belőlük, hogy igazságosabbak legyenek atyáiknál! Bárcsak egy napon bosz-

szút vehetnék átkozódásaitokért azzal, hogy az erényre tanítom őket!

Ami az egyes szektákra vonatkozó ellenvetéseket illeti: bárcsak elegendő erőt adhatnék nekik, hogy kevésbé makacsolják meg magukat a saját hitükben, s kevésbé legyenek ellenségesek egymás iránt; bárcsak minden ember elfogadná tőlem ama kézenfekvő és természetes tanulságot, hogy ha valamilyen más országban, valamilyen más szekta tagjaként született volna, elkerülhetetlenül tévedésnek tekintené, amit most igazságnak fogad el, és igazságnak, amit most tévedésnek tekint, bárcsak e meggondolás segítségével valamennyiüket rávehetném, hogy elnézők és szelídek legyenek! Olyan fontos volna, hogy az emberek inkább azokhoz a nézetekhez ragaszkodjanak, amelyek egyesítik őket, mint azokhoz, amelyek elválasztják! De éppen ellenkezőleg, nem törődnek azzal, ami közös bennük, s elszántan rávetik magukat a véleménykülönbségekre; annál jobban ragaszkodnak sajátos nézeteikhez, minél ésszerűtlenebbnek látszanak azok, és a bizalom erejével igyekeznek pótolni a tekintélyt, amit álláspontjuktól az ész megtagad. Így, jóllehet alapjában véve mindenben egyetértünk, ami fontos nekünk, erre nem fordítunk figyelmet, hanem azzal töltjük el életünket, hogy olyan dolgok miatt vitázunk, pereskedünk, háborúskodunk, gyötörjük és üldözzük egymást, amelyeket a legkevésbé sikerül és a legkevésbé szükséges megértenünk. Határozatot határozatra halmozunk, s hiába; hiába rejtjük ellentmondásaikat valamilyen érthetetlen nyelv mögé, nap mint nap újabb megoldatlan kérdésre bukkanunk, nap mint nap újabb alkalom a viszályra, mert minden tannak végtelen elágazása van, és megmakacsolván magát a saját kis ideájában, mindenki lényegesnek hiszi, ami nem az, az igazi lényegről pedig nem vesz tudomást. Ha megoldhatatlan ellenvetéseket támasztunk velük szemben, ami, figyelembe véve, hogyan tákolják össze tanaikat, napról napra könnyebbé válik, akkor méregbe jönnek, mint a gyerekek; s mivel jobban ragaszkodnak álláspontjukhoz, mint az igaz-

sághoz, és több gőg van bennük, mint jóhiszeműség, ezért akkor bocsátják meg legkevésbé a kételkedést, amikor a legkevésbé képesek nézeteiket bizonyítani.

Ami velem történt, minden másnál jobban mutatja, miként kell ítélkeznünk a mai kereszténységről; de mivel túlságosan sokatmondó történet ez, hogysem elhiggyék, ezért egy szép napon talán éppen ellenkező ítélet levonására készteti majd az embereket. Talán az, ami ma gyalázatot hoz kortársaim fejére, akkor dicsőségükre fog válni, s az együgyű emberek, akik könyvemet olvassák, csodálattal eltelve kiáltanak fel: Mily angyali kor lehetett, midőn az ilyen könyveket elégették mint istenteleneket, szerzőjüket pedig üldözték, mint gonosztevőt! Semmi kétség, akkoriban minden írásból a legfennköltebb áhítat áradt, és csupa szent lakott a földön.

De fennmaradnak más könyvek is. Tudni fogják például, hogy századunk olyan embert is szült, aki a Szent Bertalan-éjt magasztalta,[35] egy franciát, feltehetően egyházi férfiút, és sem parlament, sem prelátus még csak nem is gondolt rá, hogy vitába szálljon vele. Akkor, összehasonlítván a két könyv tanítását s a két szerző hibáit, másként fognak beszélni s más következtetésre jutnak.

Ha létezik förtelmes tan, hát az, amelyik bűnre, gyilkolásra bujtogat és fanatikusokat nevel. Van-e förtelmesebb dolog, mint rendszerbe foglalni az igazságtalanságot és az erőszakot, s az isteni könyörületességből származtatni mindezt? Tartózkodom az olyan párhuzamoktól, amelyeket Ön visszatetszőnek találhat. Csak annyit ismerjen el, eminenciás uram, hogy amennyiben Franciaország a szavojai pap vallásában élne, ebben az igen egyszerű és tiszta vallásban, amely arra tanít, hogy féljük Istent és szeressük az embereket, úgy nem árasztották volna el oly sűrűn a vérpatakok a francia mezőket, s ez az igen szelíd és derűs nép nem döbbentette volna meg a többi népet kegyetlenkedéseivel, az üldözésekkel és mészár-

lásokkal, a toulouse-i inkvizíciótól* a Szent Bertalan-éjig, s az albigens-háborúktól a kálvinisták elleni irtóhadjáratokig; Anne de Bourg tanácsost nem akasztották volna fel, csak mert szót emelt azért, hogy szelíden bánjanak a reformátusokkal;[38] Merindol és Cabrières lakosait nem ölték volna le az aix-i parlament végzésére,[39] s az ártatlan Calast nem kínozták volna meg a hóhérok s nem törték volna kerékbe a szemünk előtt. Most pedig térjünk vissza ahhoz, hogy mi módon és milyen indokok alapján gáncsol engem eminenciád.

Mindig emberek közvetítik hozzánk Isten szavait, mondja a vikárius, méghozzá számunkra ismeretlen nyelveken. Gyakran, éppen ellenkezőleg, nagy szükségünk volna rá, hogy Isten közvetítse hozzánk az emberek szavait. Annyi mindenesetre biztos, hogy közvetlenül is szólhatott volna hozzánk, ilyen gyanús szószólók közvetítése nélkül. A vikárius amiatt panaszkodik, hogy oly sok emberi tanúságtételre van szükség Isten szavának igazolására. „Mennyi ember áll köztem és az Isten között!" – kiált föl.**

Ön a következőket válaszolja: *E panaszkodásnak csak akkor volna értelme, legkeresztényibb Felség, ha arra a következtetésre jutnánk, hogy a kinyilatkoztatás hamis, mihelyt nem szólal meg minden egyes embernek külön-külön. Azt kellene mondhatnunk: Isten nem kívánhatja tőlem, hogy elhiggyem, amit egyesek szerint mondott, mihelyt nem közvetlenül hozzám intézte szavait.****

* Igaz, a spanyol Szt. Domonkosnak nagy része volt a dologban.[36] A szent – rendjének egyik történetírója szerint –, midőn az albigensek ellen prédikált, könyörületességből jámbor személyeket, buzgó hívőket gyűjtött maga köré, s ezeknek gondjuk volt rá, hogy testi mivoltában, pallosuk erejével irtsanak ki minden eretneket, akit szavainak pallosával nem sikerült legyőznie. *Ob caritatem, praedicans contra Albienses, in adjutorium sumsit quasdam devotas personas, zelantes pro fide, quae corporaliter illos haereticos gladio materiali expugnarent, quos ipse gladio verbi Dei emputare non posset.* Antonius Senensis: *Chronicon fratrum ordinis praedicatorum*, P. III. tit. 23. c. 14. §. 2.[37] Ez a könyörületesség nem hasonlít a vikáriuséra, gyakorlásának jutalma is egészen más. Aki az egyiket gyakorolja, azt elítélik, aki a másikat, azt szentté avatják.

** *Emil.* IV. köt., 141. old.[40]

*** *Pásztorlevél*, 12. old.

Éppen ellenkezőleg, e panaszkodásnak csak akkor van értelme, ha elfogadjuk a kinyilatkoztatás igazságát. Mert ha feltesszük, hogy a kinyilatkoztatás hamis, hogyan emelhetünk akkor panaszt Isten megnyilatkozásának módja miatt, hiszen meg sem nyilatkozott nekünk! Miért tartoznék számot adni valamely csaló fortélyairól? Aki engedi, hogy lóvá tegyék, az okolja önmagát, ne Istent. De ha Isten, aki maga dönti el, hogy milyen úton-módon nyilatkozik meg, előszeretettel választ olyan módokat, amelyek igen nagy tudást és elmélyült vizsgálódást kívánnak tőlünk, hibázik-e akkor a vikárius, midőn azt mondja: „Mindazonáltal szemlélődjünk, vizsgálódjunk, hasonlítgassunk, igazoljunk. Ó, ha Isten oly kegyes lett volna és felment mind e munkák alól, kevésbé jó szívvel szolgáltam volna tán?"*

Eminenciás uram, az Ön altétele csodálatra méltó. Teljes egészében idéznem kell; szívesen adom vissza saját szavait, ez a legnagyobb gonoszság, amire kapható vagyok.

De nincs-e végtelen sok tény, még a keresztény kinyilatkoztatást megelőzően is, amelyben abszurdum volna kételkedni? Mi más forrásból ismeri maga a szerző Spártát, Athént és Rómát – hiszen oly sűrűn és oly magabiztosan dicséri az ottani törvényeket, erkölcsöket és hősöket –, ha nem emberek tanúskodásából? Mennyi ember áll közte s a történetírók között, akik megőrizték amaz események emlékezetét!

Ha a tárgy nem volna olyan komoly, s nem tisztelném annyira Önt, ez az okoskodás, meglehet, alkalmat adna egy kicsit felvidítanom az olvasókat; de Isten óvjon tőle, hogy feledjem, milyen hang illik a tárgyhoz, amelyről beszélek, s az emberhez, akihez szólok. Inkább kockáztatom, hogy válaszom lapos lesz, s beérem azzal, hogy kimutatom: eminenciád téved.

Vegye tekintetbe, nagyon kérem, hogy tökéletesen rendjén van, ha az emberi tényeket emberi közlések tanúsítják. Nem lehet más-

* *Emil.* IV. köt., 141. old.

ként; csak azért tudhatok Spárta és Róma létezéséről, mert a kortárs szerzők elbeszélik, s köztem és egy tőlem időben távoli ember között okvetlenül közvetítőknek kell állniok. De miért kellene közvetíteni Isten és énközöttem, s miért volna szükség olyan távoli közvetítőkre, akik megint csak számtalan más közvetítőre szorulnak? Egyszerű, természetes dolog-e, hogy Isten Mózest kereste meg, amikor Jean-Jacques Rousseau-hoz akart szólani?

Egyébiránt senki nem köteles kárhozat terhe mellett elhinni, hogy Spárta létezett; senki nem lesz örök lángok martaléka, amiért ebben kételkedik. Az olyan tényekben, amelyeknek nem vagyunk szemtanúi, csupán morális bizonyítékok alapján hiszünk, a morális bizonyítékok pedig mindig lehetnek erősebbek vagy gyengébbek. Higgyem-e, hogy az isteni igazságszolgáltatás mindörökre pokolra taszít engem, csak azért, mert nem tudtam elég pontosan meghúzni a határt, ahol az ilyen bizonyíték megdönthetetlenné válik?

Ha van kellően tanúsított história a világon, úgy a vámpírok históriája az. Semmi sem hiányzik: jegyzőkönyvek, előkelő emberek, sebészek, plébánosok, elöljárók vallomásai. Mindezzel együtt is: ki hisz a vámpírokban? Elkárhozunk-e valamennyien, amiért nem hittünk bennük?

Bármennyi tanúság szól is a Titus Livius által elbeszélt csodák egy része mellett, úgyhogy még a hitetlenkedő Cicero sem kételkedik bennük, én mégis puszta mesének tekintem az egészet, amivel biztosan nem állok egyedül. Állandó tapasztalatom – és minden emberé – erősebb e téren, mint egyesek tanúskodása. Ha Spárta és Róma csoda volt, úgy erkölcsi értelemben volt az, s ha téved, aki a Lappföldön széttekintve azt képzeli, hogy az ember számára az a természetes tartás, ha négy lábra ereszkedik, nem kevésbé téved az sem, aki az emberi lélek mércéjét azokhoz az emberekhez igazítja, akiket századunkban láthat maga körül.

Szíveskedjék emlékezetébe idézni, hogy változatlanul magukban vizsgálom eminenciád okoskodásait, a megtámadott nézeteket nem

védelmezem. E szükséges emlékeztető után megengedem magamnak, hogy egy kitalált jelenet segítségével érveljek.

Egy St. Jacques utcai lakos a következő beszédet intézi Párizs érsekéhez: „Eminenciás uram, tudom, Ön nem hisz benne, hogy Pâris diakónus[41] boldoggá vált, sem abban, hogy Isten csodákat művelt a sírja fölött, a világ legfelvilágosultabb és legnépesebb városának szeme láttára. De azt hiszem, kötelességem tanúsítani Önnek, hogy láttam, amint a szent testi valójában feltámadt azon a helyen, ahol csontjait nyugovóra helyezték."

A St. Jacques utcai ember ezután részletesen előadja mindama körülményeket, amelyek magukra vonják az efféle tény szemlélőjének figyelmét. Meggyőződésem, hogy e hír hallatán Ön először is nem arról fog nyilatkozni, hogy hisz-e a dologban vagy sem, hanem kikérdezi a tanúskodót, milyen rendhez tartozik, milyen nézeteket vall, ki a gyóntatója, és más hasonló dolgokról; amikor pedig megjelenéséből és beszédmódjából megérti, hogy szegény munkásról van szó, aki nem tud gyóntatócédulákat bemutatni, ez megerősíti Önt abban a véleményében, hogy emberünk janzenista lesz. „Ah, ah, mondja neki csúfondáros hangon, ön konvulzionárius és látta feltámadni Pâris diakónust? Ez nem olyan meglepő, hiszen annyi csodát látott!"

A jóember persze tovább erősködik; kijelenti, hogy nem egyedül látta a csodát, két vagy három személy kíséretében volt, akik mind látták, mások pedig, akiknek el akarta mesélni a dolgot, közölték vele, hogy ők maguk is tanúi voltak. Amire Ön megkérdezi, hogy valamennyi tanú janzenista-e. „Igen, eminenciás uram, hangzik a válasz, de mit számít az, elég sokan vannak, mind erkölcsös, értelmes ember, lehetetlen kételkedni a szavukban; a bizonyíték teljes, bejelentésünkből semmi sem hiányzik, hogy eminenciád megállapítsa a tény igazságát."

Más, kevésbé irgalmas püspökök rendbiztosért küldenének, s átadnák neki a dicső látomással megáldott jóembert, adjon csak a té-

bolydában hálát az Istennek. De eminenciád emberségesebb, ha nem is hiszékenyebb, s beéri azzal, hogy alaposan megdorgálja emberünket, majd azt mondja neki: „Tudom, két vagy három becsületes és értelmes tanú igazolhatja, hogy egy ember életben van vagy meghalt, de még nem tudom, hány tanúra van szükség egy janzenista feltámadásának megállapításához. Addig is, amíg megtudakolom, menjen, gyermekem s igyekezzék leküzdeni a látomásait. Felmentem a böjt alól, s fogja ezt a kis pénzt, vegyen belőle egy jó húslevesre valót."

Valahogy így beszélne, eminenciás uram, s így beszélne a helyében minden okos ember. Amiből arra következtetek, hogy még Ön is azt tartja, s azt tartja minden okos ember, hogy a morális bizonyítékok elégségesek a morális lehetőségek rendjébe tartozó tények megállapítására, ámde a más rendbe tartozó, merőben természetfölötti tények megállapítására nem elegendők. Ezek után ítélje meg eminenciád, helyénvaló hasonlattal élt-e.

Mindazonáltal levonja a diadalmas következtetést: *Szkepticizmusa tehát csupán azon alapul itt, hogy érdekében áll hitetlennek lenni.** Eminenciás uram, ha ez a szkepticizmus valaha birtokába juttat egy százezer frank járadékot hozó püspökségnek, akkor majd mondhatja, hogy érdekemben áll hitetlenkedni.

Folytassuk most az Öntől vett idézeteket; csak annyi szabadságot veszek magamnak, hogy szükség esetén visszaállítom könyvemnek azokat a passzusait, amelyeket megcsonkított.

„Ha egy ember így beszél hozzánk", *mondja később:* „halandók, a Magasságos akaratának szószólója vagyok, ismerjétek fel hangomban azt, aki küldött; megparancsolom a napnak, hogy változtassa meg pályáját, a csillagoknak, hogy másként rendeződjenek el, a hegyeknek, hogy süllyedjenek bele a síkságba, a hullámoknak, hogy csapjanak magasba, a földnek, hogy változtassa meg arcu-

* *Pásztorlevél*, 12. old.

latát: e csodák hallatán ki ne ismerne rá nyomban a természet Urára?" *És ki ne hinné, legkeresztényibb Felség, hogy aki így beszél, annak elég csodákat látnia, hogy keresztény legyen?*

Többet mondok, eminenciás uram, nekem csodákra sincs szükségem ahhoz, hogy keresztény legyek.

Mindazonáltal hallgassuk csak, hogyan folytatja: „Hátravan még a szóban forgó tan vizsgálatának legfontosabb része", *mondja*, „nevezetesen, akik szerint Isten csodákat tesz idelenn, azok azt is megengedik, hogy az ördög olykor utánozza e csodákat s nagyszerűen tanúsított természetfölötti dolgokat művel; így aztán egy tapodtat sem jutottunk előbbre. Továbbá, ha a fáraó varázslóinak még Mózes jelenlétében is volt bátorsága megismételni a jeleket, amelyekkel az tudtul adta, hogy Isten parancsára cselekszik, miért ne támasztottak volna akkor igényt, ugyanezen az alapon, Mózes tekintélyére is, mihelyt ő maga távol volt? Így hát, miután a tant a csodával bizonyították, a csodát is be kell bizonyítani a tannal, nehogy a bukott angyal művét Isten művének vegyük.* Mit tehetünk, hogy elkerüljük a körben forgást? Csak egyvalamit: térjünk vissza az érvekhez és hagyjuk a csodákat. Jobb lett volna, ha nem is fordulunk hozzájuk."

Értsd: mutassanak nekem csodát, és hinni fogok. Igen, eminenciás uram, mutassanak nekem csodát, és hinni fogok a csodákban. *Értsd: mutassanak nekem csodát, és én még mindig nem fogok hinni.* Igen, eminenciás uram, maga Mózes is erre tanít:** mutassanak nekem csodát, és még mindig nem fogok hinni a képtelen és ésszerűtlen tanokban, amelyeket így akarnak alátámasztani. Inkább hinnék a mágiában, mint hogy Isten hangját fedezzem föl az észnek ellentmondó tanokban.

* Kénytelen vagyok itt összekeverni jegyzetet és szöveget, miként őeminenciája Beaumont érsek tette. Az olvasó mindkettőt áttanulmányozhatja magában a könyvben: III. köt., 145. és köv. old.[42]

** Mózes V. könyve, XIII.

Azt mondtam: ez a legközönségesebb józan ész parancsa, és csak igen szőrszálhasogató megkülönböztetésekkel lehet elfojtani, ami egyik jóslatom is volt egyben – és íme a jóslat beteljesülése.

*Amikor valamely tant igaznak, Istentől valónak, biztos kinyilatkoztatáson alapulónak ismernek el, akkor segítségül hívják a csodák megítélésében, azaz segítségével vetik el az állítólagos csodákat, amelyeket csalók szeretnének e tan ellen felvonultatni. Amikor valamely új tanról állítják, hogy Isten kebeléből áradt ki, a csodákat bizonyítékgyanánt mutatják be; tehát aki a Magasságos küldötteként lép föl, küldetését, igehirdetését csodákkal – az istenség tanújeleivel – támasztja alá. Így a tan és a csodák egymást igazolják, s attól függően folyamodunk az egyikhez vagy a másikhoz, hogy milyen szemszögből tanulmányozzuk a vallást. Nincs ebben sem hamis okoskodás, sem nevetséges szofizmus, sem hibás kör.**

Ítélkezzék az olvasó. A magam részéről egy szót sem teszek hozzá. Néhányszor már megfeleltem könyvem szavaival; itt az Ön szavaival akarok megfelelni.

Hol van hát, legkeresztényibb Felség, a filozófusi jóhiszeműség, amivel ez az író hivalkodik?

Eminenciás uram, soha nem hízelegtem magamnak valamiféle filozófusi jóhiszeműséggel, mert nem ismerek ilyesmit. Még keresztényi jóhiszeműségről sem igen merek beszélni, mióta napjaink úgynevezett keresztényei oly rossznak tartják, ha nem borítanak fátylat azokra az ellenvetésekre, amelyek zavarba hozzák őket. De ami a puszta jóhiszeműséget illeti, kérdem én, kettőnk közül kit könnyebb jóhiszeműnek találni itt?

Minél előbbre jutok, annál érdekesebbek a megvitatásra váró helyek. Folytatnom kell hát az idézést. Egy szavát sem szeretném elmulasztani eminenciádnak, amikor ilyen fontos vizsgálódásokhoz érkezünk.

* *Pásztorlevél*, 13. old.

Azt hinnők, hogy miután a szerző a legnagyobb erőfeszítéseket tette a keresztény kinyilatkoztatás mellett szóló emberi tanúbizonyság lejáratására, mindazonáltal a legpozitívabb, a legünnepélyesebb módon meghajol előtte.

S kétségkívül igaza volna, mivel kinyilatkoztatottnak tekintek minden olyan tant, amelyben felismerem az Isten szellemét. Csupán a kifejezés kétértelműségét kell kiküszöbölni, mert ha a *meghajol előtte* a keresztény kinyilatkoztatásra vonatkozik, úgy igaza van eminenciádnak, ha azonban az *emberi tanúbizonyság*-ra, úgy téved. Akárhogy is, tudomásul veszem e tanúskodást azok ellen, akik azt merészelik állítani, hogy minden kinyilatkoztatást elvetek. Mintha mindjárt el is vetnék egy tant, ha felismerem, hogy megoldhatatlan nehézségek elé állítja az emberi szellemet; mintha elvetném ama tant, ha nem fogadom el az emberek tanúskodása alapján, amikor vannak más, egyenértékű vagy jobb bizonyítékok, amelyek felmentenek ez alól. Igaz, Ön feltételes módban fogalmaz: *azt hinnők;* de az *azt hinnők* ugyanannyi, mint az *azt hisszük*, ha szertefoszlik az indok, amelynek alapján kivételt teszünk és mégsem hisszük azt, amint az alábbiakban eminenciád indokáról látni fogjuk. Kezdjük a pozitív bizonyítékkal.

Ide kell állítanom a könyv e helyét, hogy meggyőzhessem Önt, legkeresztényibb Felség, és egyszersmind épülésére szolgáljak. „Nem tagadom, bámulatba ejt az Írások fensége; az Evangélium szent szavai szívemhez szólanak.* Milyen kicsinyek emellett a filozófusok könyvei, minden pompájukkal együtt! Lehetséges-e, hogy egy könyv, mely egyszerre ilyen fennkölt és egyszerű, emberek műve volna? Lehetséges-e, hogy akinek a történetét leírja, maga is csak ember? Talán bizony a rajongók vagy a becsvágyó fanatikusok hangja az

* Őeminenciája Beaumont érsek olyan hanyagul idéz, hogy két változtatást is elkövet egy sorban. „Az Írás fenségét" tette „az Írások fenségének" a helyébe, az „Evangélium szent szavainak" a helyébe pedig „az Írás szent szavait". Igaz, nem ad eretnekségeket a számba, de igen együgyűnek tüntet föl.

övé? Minő szelídség, micsoda erkölcsi tisztaság! Tanításaiban micsoda megindító kellem, elveiben micsoda emelkedettség, szavaiban micsoda mély bölcsesség lakozik! Mennyi szellem, mennyi finomság és mennyi igazság van válaszaiban! Mennyire ura szenvedélyeinek! Hol az az ember, hol az a bölcs, aki gyengeség és hivalkodás nélkül tud cselekedni, szenvedni és meghalni?* Midőn Platón lefesti az igaz embert,[43] képzeletének alkotását, akit a bűn minden gyalázata elborít, pedig az erény minden jutalmára méltó, akkor Jézus Krisztus pontos képmását festi meg. A hasonlóság annyira szembeszökő, hogy az egyházatyák valamennyien észrevették; csakugyan, lehetetlen félreismerni. Mennyi előítélet, mennyi elvakultság kell ahhoz, hogy valaki Mária fiához merészelje hasonlítani Szofroniszkosz[44] fiát. Mekkora távolság a kettő között! Szókratész fájdalom és gyalázat nélkül halt meg, szellemét az utolsó pillanatig könnyűszerrel megőrizte, s ha könnyű halála nem hoz dicsőséget életére, aligha hinnők, hogy dacára minden bölcsességének, több volt egyszerű szofistánál. Úgymond, feltalálta a morált. Mások a gyakorlatban alkalmazták; ő csak tanításba foglalta példájukat. Ariszteidész igaz ember volt, mielőtt Szókratész megmondta volna, mi az igazságosság, Leonidasz meghalt a hazájáért, mielőtt Szókratész dicsérte volna mértékletességét; még nem határozta meg az erényt, de Spárta már bővelkedett erényes emberekben. De honnan vette volna Jézus az övéi között e tiszta és emelkedett morált, hiszen leckét és példát is egyedül ő adott belőle. A legdühödtebb fanatizmus köréből tört fel a legmagasabb rendű bölcsesség hangja, s a leghősiesebb erények egyszerűsége a leghitványabb népre hozott dicsőséget. A barátaival nyugodtan filozofáló Szókratész halálánál

* Szokásom szerint pótlom őeminenciája Beaumont érsek kihagyásait; nem mintha itt is alattomos fogásról lenne szó, mint más helyeken, de a folyamatosság és összefüggés hiánya gyengíti a megcsonkított passzust. Azonfelül, üldözőim gondosan kitöröltek mindent, amit a vallás javára mondtam, s igen jó szívvel; ezért helyénvaló visszaállítani mindezt, amennyire alkalom kínálkozik.

nem kívánhatunk szelídebbet, a kínok közt kiszenvedő, az egész nép szidalmaival, gúnykacajával, átkaival elborított Jézus halála a legszörnyűségesebb halál, amelytől csak félnünk lehet. Amikor Szókratész átveszi a bürökpoharat, megáldja a méreg hozóját, aki sír. Jézus, szörnyű kínszenvedései közepette, áldáz hóhéraiért imádkozik. Igen, Szókratész élete és halála a bölcsé, Jézus élete és halála az istené. Mondjuk azt, hogy az Evangélium történetét mulattatásul eszelték ki? Nem, nem ilyen történeteket szoktak kieszelni, és Szókratész tetteit, bár senki nem kételkedik bennük, kevesebb tanú igazolja, mint a Jézus Krisztuséit. Így csak hátrébb tolnánk a nehézséget, de nem küszöbölnénk ki. Nehezebb volna elképzelni, hogy több ember egyetértésben agyalta ki ezt a Könyvet, mint hogy egyetlen ember szolgáltatott tárgyat hozzá. Soha zsidó szerzők nem lelték volna meg sem ezt a hangot, sem ezt a morált, s az Evangéliumban olyan igaz, olyan nagy, olyan találó s olyan tökéletesen utánozhatatlan jellemek vannak, hogy kitalálójuk bámulatra méltóbb volna, mint maga a hős."*

*Nehéz volna, legkeresztényibb Felség, szebb szavakkal elismerni az Evangélium hitelességét.*** Hálás vagyok, eminenciás uram, e vallomásért; ennyivel kevesebb igazságtalanságot követett el velem szemben, mint a többiek. Lássuk most a negatív bizonyítékot, amelynek alapján úgy fogalmaz: *azt hiszik*, nem pedig úgy: *azt hisszük.*

Mindazonáltal a szerző csak emberi tanúskodások alapján hisz az Evangélium hitelességében. Téved, eminenciás uram, az Evangélium alapján, az Evangélium magasztos szelleme alapján ismerem el, bármiféle tanúskodás nélkül. Nincs szükségem rá, hogy megerősítsék az Evangélium létezését, hiszen kezemben tartom. *Mindig emberek beszélik el neki, amit más emberek beszéltek el.* Egyáltalán nem. Nem elbeszélésből tudom, hogy az Evangélium létezik, hanem

* *Emil.* III. köt., 179. és köv. old.[45]
** *Pásztorlevél,* 14. old.

a tulajdon szememmel látom, s ha az egész világ azt állítaná, hogy nem létezik, én pontosan tudnám, hogy az egész világ hazudik vagy téved. *Hány ember áll közte és Isten között?* Egy sem. Az Evangélium a döntő bizonyság, s az Evangéliumot a kezemben tartom. Bárhogyan jutott is hozzám, bárki volt is a szerzője, felismerem rajta az isteni szellemet. Ez a felismerés olyan közvetlen, amilyen csak lehet; nem állnak emberek köztem és a bizonyíték között; abban az értelemben pedig, amelyben mégis állnának, abban az értelemben a Szentírásnak, szerzőinek, a lejegyzés idejének stb. történeti eseménysora a kritikai vizsgálódás területére tartozik, ahol a morális bizonyíték elfogadott dolog. Ezt válaszolja a szavojai vikárius.

Így hát nyilvánvalóan ellentmondásba keveredik önmagával; belezavarodik tulajdon bizonyítékaiba. Csak élvezze eminenciád megzavarodásomat. *Milyen különös elvakultság kellett hát ahhoz, hogy hozzátegye:* „Mindezzel együtt az Evangélium tele van hihetetlen dolgokkal, az észnek ellentmondó dolgokkal; értelmes ember fel nem foghatja és nem fogadhatja el az ilyesmit. Mit tegyünk mindezen ellentmodások közepette? Legyünk mindig tartózkodók és óvatosak; néma tisztelettel* szemléljük azt, amit sem elvetni, sem megérteni nem tudunk, s alázkodjunk meg a hatalmas Lény előtt, aki egyedül tudja az igazat. Akarva-akaratlan ennél a szkepticizmusnál maradtam." *De akaratlan szkeptikus-e az, legkeresztényibb Fel-*

* Hogy az emberek elfogadják e tiszteletet s e némaságot, ahhoz valakinek el kell már magyaráznia egyszer, miért tegyenek így. Aki tudja az indokát, mondja meg, akik azonban csak gáncsolnak, de nem mondanak semmit, azok inkább hallgassanak. Őszintén és határozottan szólni a közönséghez minden ember közös joga, sőt kötelessége, amikor hasznos dolgokról van szó; de egyetlen egyénnek sem áll jogában nyilvánosan gáncsolni az ilyesmiért a másikat, mert ezzel túlságosan nagy morális, tehetség- és észbeli fölényt követelne magának. Ezért nem bátorkodtam soha bírálni vagy megfeddni bárkit is. Kemény igazságokat mondtam századomnak, de nem az egyes embereknek, s ha előfordult is, hogy egyik-másik könyvet megtámadtam és a nevén neveztem, élő szerzőkről mindig illőn és tapintatosan beszéltem. Láthatjuk, hogyan hálálják meg ezt. Ezek az urak, akik nagy büszkén alázatosságra akarnak tanítani engem, alighanem jobban szeretnek másokat megleckéztetni, mint másoktól leckét kapni.

*ség, aki nem hajlandó alávetni magát ama nem ember kieszelte Könyv tanításainak? Amikor e Könyvben olyan nagyszerű, olyan találó s olyan tökéletesen utánozhatatlan jellemek vannak, hogy kitalálójuk bámulatosabb volna, mint maga a hős? Itt aztán csakugyan elmondhatjuk, hogy az igazságtalanság önmaga ártalmára hazudott.**

Eminenciás uram, Ön alaptalanul vádol engem igaztalansággal; sűrűn állítja, hogy hazudok, de egyszer sem kap hazugságon. Én az ellenkező szabályt követem, s olykor alkalmam is nyílik élni vele.

A vikárius akaratán kívül szkeptikus, és ugyanazon oknál fogva, amelynek alapján Ön tagadja, hogy így áll a dolog. Ha csak azokra a gyenge tekintélyekre lehetne hagyatkozni, amelyekkel alá akarják támasztani az Evangéliumot, úgy elvetné, a már mondott okokból; ámde a Szentírás morálján és tanításán átsugárzó isteni szellem olyan erőt kölcsönöz e Könyvnek, amilyennel az emberi tanúskodások nem rendelkezhetnek. Tehát elfogadja a Szentírást mindama csodálatos dolgokkal együtt, amelyek benne foglaltatnak, s amelyeket az emberi szellem felfogni képes; ami azonban a benne található hihetetlen dolgokat illeti, „az észnek ellentmondó dolgokat, amelyeket értelmes ember fel nem foghat és nem fogadhat el", ezeket „néma tisztelettel szemléli, nem érti, de nem is veti el, s megalázkodik a hatalmas Lény előtt, aki egyedül tudja az igazat". Ebben áll a vikárius szkepticizmusa, s ez igencsak akaratán kívüli szkepticizmus, mivel mindkét részről megdönthetetlen bizonyítékokon alapul, amelyek rákényszerítik az észt, hogy függessze föl ítéletét. Ez a szkepticizmus megvan minden ésszerűen gondolkodó és jóhiszemű keresztényben, aki csak olyan dolgokat akar tudni az Égről, amelyeket megért, amelyek viselkedése számára fontosak, s aki az apostollal együtt elveti a „botor és gyermekes vitatkozásokat, ... tudván, hogy azok háborúságokat szülnek".**

* *Pásztorlevél*, 14. old.
** *Timótheushoz*. II, 23.

Ön először is azt mondja, hogy elvetem a kinyilatkoztatást s a természetes vallásnál maradok – de mindenekelőtt nem vetettem el a kinyilatkoztatást. Továbbá az a vádja ellenem: *még a természetes vallást sem fogadja el, vagy legalábbis nem ismeri el a szükségességét.* Ezt az állítást kizárólag az alábbi passzussal bizonyítja: „Ha tévedek, jóhiszeműen tévedek. Ennyi elég,* hogy tévedésemet ne rójják föl bűnömül; ha te ugyanebbe a tévedésbe esnél, nem volna nagy baj." *Azaz,* folytatja Ön, *úgyszólván elég meggyőznünk magunkat, hogy az igazság birtokában vagyunk; e meggyőződésünkért soha nem érhet szemrehányás, még ha a legszörnyűbb tévedések kísérik is; mindig erényes és vallásos embernek kell tartanunk azt, aki – vallja bár az ateizmus tévedéseit – jóhiszeműnek mondja magát. De nem tárjuk-e szélesre így az ajtót az emberi szellem minden babonája, minden fanatikus rendszere, minden beteges képzelgése előtt?***

Ami Önt illeti, eminenciás uram, Ön nem mondhatja itt, miként a vikárius: „Ha tévedek, jóhiszeműen tévedek." Mert igencsak nyilvánvaló, hogy szántszándékkal hagyta magát megtéveszteni és tévesztette meg olvasóit, amit, ígérem, megfellebbezhetetlenül be fogok bizonyítani; előre ígéretet teszek, hogy figyelmesebben szemügyre vegye érveimet.

A szavojai vikárius hitvallása két részből áll. Az első rész a terjedelmesebb, a fontosabb, ez több meglepő és új igazságot tartalmaz. Célja: leküzdeni a modern materializmust, megalapozni Isten létezését és a természetes vallást, amennyire a szerző erejéből telik. Erről a részről sem Ön, sem a papok nem ejtenek egy szót sem, mert igen közömbös a számukra: nem törődnek Isten ügyével, ha a papság ügye biztonságban van.

A második rész sokkal rövidebb, kevésbé rendszeres és kevésbé elmélyült. Kételyeket és nehézségeket ad elő a kinyilatkoztatásokról

* *Emil.* III. köt. 21. old.[46]
** *Pásztorlevél,* 15. old.

általában, de megmondja, honnan a miénk igazi bizonyossága: onnan, hogy a tan tiszta és szent, szerzője pedig teljességgel isteni fennköltséget áraszt magából. E második résznek az a célja, hogy mindenkit óvatosabbá tegyen a maga vallásában: ne vádolják rosszhiszeműséggel a többieket, ha azok kitartanak a sajátjuk mellett; továbbá azt is igyekszik kimutatni, hogy egyik fél bizonyítékai sem annyira meggyőzőek minden egyes ember számára, hogy bűnösnek tarthatnók azokat, akik nem látnak ugyanolyan világosan, mint mi magunk. Ez a második rész, bár illő szerénységgel és tisztelettel íródott, magára vonta – s egyedül ez vonta magára – eminenciád és az elöljárók figyelmét. Csak máglyákkal és szidalmakkal tudják cáfolni okfejtéseimet. Látják a rosszat, ami abban áll, hogy kételkedem a kétséges dolgokban, de nem látják meg a jót, ami abban áll, hogy bebizonyítom az igazságot.

Csakugyan: az első rész mindazt tartalmazza, ami igazán lényeges a vallásban; ez a rész megfellebbezhetetlen és dogmatikus. A szerző nem latolgat, nem habozik. Lelkiismerete és értelme ellentmondást nem tűrő elhatározásra bírja. Hisz, állít, határozott meggyőződése van.

A második részt, ellenkezőleg, azzal a nyilatkozattal kezdi, hogy „a hátralevő vizsgálódás egészen más természetű; hogy csak zavart, rejtélyt, homályt lát maga körül; hogy csak bizonytalanságot és gyanakvást tud kelteni; hogy szavait semmilyen más tekintéllyel, mint az ész tekintélyével felruházni nem szabad; hogy maga sem tudja, nem téved-e, és állításai csupán a kételkedés szükségességét bizonyítják".* Előterjeszti hát ellenvetéseit, nehézségeit, kételyeit. Előadja a hit mellett szóló, hatalmas és erős érveit is; s az egész vizsgálódás arra az eredményre vezet, hogy az alapvető hittételek biztosak, a többiek esetében azonban helyénvaló a szkepticizmus. A második rész vége felé a szerző újból hangsúlyozza, hogy szavait

* *Emil.* III. köt., 131. old.[47]

körültekintéssel kell hallgatni. „Ha biztosabb lennék magamban, mondja, dogmatikus és megfellebbezhetetlen hangot használtam volna; de ember vagyok, tudatlan, tévedésre hajló: mit tehettem hát? Óvatokosdás nélkül feltártam előtted szívemet; amit biztosnak tartok, mint biztosat adtam elő; kételyeimet mint kételyeket, vélekedéseimet mint vélekedéseket; elmondtam, miért kell szerintem kételkedni és hinni. Most már ítélj te magad."*

Midőn tehát ugyanebben az írásban a szerző azt mondja: „Ha tévedek, jóhiszeműen tévedek; ennyi elég, hogy tévedésemet ne rójják fel bűnömül", kérdezek minden józan gondolkodású és valamennyire is őszinte olvasót, vajon az első vagy a második részre vonatkozhat-e a gyanú, hogy tévedésben leledzik; arra-e, amelyikben állít a szerző, vagy arra, amelyikben latolgat? Vajon abbéli félelmét jelzi-e ez a gyanú, hogy hiba volt Istenben hinnie, vagy abbéli félelmét, hogy nem kellett volna kételyeket támasztania a kinyilatkoztatásra vonatkozóan? Ön az elsőt választotta, minden ésszerűséggel szembeszegülve, csakis attól a vágytól hajtva, hogy bűnössé tegyen engem; ám nevezzen meg bármilyen más indítékot. Eminenciás uram, hová lett, ha nem is a keresztényi igazságosság és könyörületesség, de az emberiesség és a józan ész?

De még ha tévedhetett is eminenciád a vikárius félelmeinek tárgyát illetően, a szöveg, amelyet idéz, akaratlanul is felnyitotta volna a szemét. Mert amikor a vikárius azt mondja: „Ez elég, hogy tévedésemet ne rójják fel bűnömül", akkor elismeri, hogy az ilyen tévedés bűn is lehetne, s e bűnt felróhatnák neki, ha nem lett volna jóhiszemű. De ha Isten nem létezik, miért volna bűn azt hinni, hogy létezik? S ha bűn volna is, ki róhatná fel? Így hát a félelem, hogy tévedésben leledzik, nem vonatkozhat a természetes vallásra, s a vikárius merő zagyvaságot beszélne, ha úgy kellene értenünk a szavait, ahogyan Ön teszi. Az idézett passzusból tehát lehetetlen leve-

* *Emil.* III. köt., 192. old.[48]

zetni, hogy *nem fogadom el a természetes vallást*, vagy hogy *nem ismerem el a szükségességét;* azt is lehetetlen levezetni belőle, hogy *mindig erényes és vallásos embernek kell tartanunk azt*, ezek az Ön szavai, *aki – vallja bár az ateizmus tévedéseit – jóhiszeműnek mondja magát*, sőt az is lehetetlen, hogy Ön kifogástalannak hitte volna ezt a levezetést. Ha ez nem biztos, akkor soha semmi nem lehet az, vagy tébolyodott vagyok.

Hogy kimutassa, nem hivatkozhatik isteni küldetésre, aki képtelenségeket szónokol, a vikárius perbe szólít egy ihletettet, akit Ön keresztténynek nevez, s egy bölcselkedőt, akit hitetlennek; mindegyik a maga nyelvén vitatkozik, s ez a nyelv egész biztosan nem a vikáriusé, hiszen rosszallásával illeti, és nem is az enyém.* Eminenciád *igen nagy rosszhiszeműséggel* vádol engem ezzel kapcsolatban, amit az ihletett beszédének ostobaságával bizonyít. De ha ostobán beszél, miért fogadja el kereszténynek? S ha a bölcselkedő csak ostobaságokat cáfol, milyen jogon vádolja hitetlenséggel? Az ihletett ostobaságokat beszél – következik-e ebből, hogy katolikus; a bölcselkedő megcáfolja e botorságokat – következik-e ebből, hogy hitetlen? Korai volt önmagára ismernie, eminenciás uram, ebben az epés és esztelen beszédben, hiszen akkor még nem adta ki pásztorlevelét.

Ha az ész és a kinyilatkoztatás ellentmondanának egymásnak, úgy bizonyos, mondja Ön, *hogy Isten ellentmondana önmagának.*** Súlyos érv, mert Isten biztosan nem mond ellent önmagának. *Azt mondjátok nekünk, ó, istentagadók, hogy a hitünk szerint kinyilatkoztatott dogmák ellenkeznek az örök igazságokkal; de nem elég mondani.* Elismerem; próbáljuk meg, tehetünk-e többet is.

Biztos vagyok benne, eminenciád sejti már, hova akarok kilyukadni. Hiszen látjuk: úgy siet át e rejtelmekkel teli ponton, mintha

* *Emil.* III. köt., 151. old. [49]
** *Pásztorlevél*, 15–16, old.

izzó parázson járna; alig meri letenni a lábát. Mégis rákényszerít, hogy egy pillanatra megállítsam e fájdalmas helyzetben. Lesz bennem annyi tapintat, hogy a lehető legrövidebbre fogjam ezt a pillanatot.

Eminenciád, gondolom, elismeri, hogy az a tétel, mely szerint a rész kisebb az egésznél, egyike az ész alapelveinek, az örök igazságoknak, s azért tartja merő ostobaságnak az ihletett beszédeit, mert az ellenkezőjét állítják. De midőn Jézus az utolsó vacsorát ülte tanítványaival, és megszegvén a kenyeret, mindegyiküknek adott a testéből, akkor, az Ön átlényegülési tana szerint, nyilvánvalóan egész testét tartotta kezében, s ha ő maga is evett a megszentelt kenyérből, amit megtehetett, úgy szájába vette a fejét.

Nos hát, a rész nyilvánvalóan és egyértelműen nagyobb az egésznél, s a befogadó kisebb annál, amit magába fogad. Mit szól ehhez, eminenciás uram? A magam részéről úgy látom, legfeljebb Mauléon de Causans lovag[50] húzhatja ki Önt a csávából.

Jól tudom, segítségül hívhatja Szt. Ágostont is, de ez ugyanaz. Miután sok érthetetlen dolgot összehordott a szentháromsággal kapcsolatban, elismeri, hogy mindennek semmi értelme, „azonban – mondja ártatlanul ez az egyházatya – nem azért fejezzük ki ily módon magunkat, hogy mondjunk valamit, hanem azért, hogy ne maradjunk némák".*

Mindent alaposan megfontoltam, eminenciás uram, s azt hiszem, legjobban tenné, ha ezzel a ponttal és még sok másikkal kapcsolatban ugyanúgy foglalna állást, mint Montazet érsek ügyében, s ugyanazon oknál fogva.[52]

Nem kevésbé vérlázító az Emil *szerzőjének rosszhiszeműsége, midőn az állítólagos katolikust beszélteti.* „Katolikusaink, *mondatja vele*, nagy hűhót csapnak az egyház tekintélye körül; de mindez mit

* *Dictum est tamen tres personae, non ut aliquid diceretur, sed ne taceretur.* Augustinus: *De trinitate.* L. 5. c. 9.[51]

ér, ha nem kevesebb bizonyítékot kell felsorakoztatniok e tekintély mellett, mint amennyivel más szekták közvetlenül megalapozzák tanaikat? Az egyház elhatározza, hogy az egyháznak jogában áll határozni. Ez aztán a bizonyított autoritás!" *Legkeresztényibb Felség, ki ne hinné e csaló szavainak hallatán, hogy az egyház autoritását csupán saját határozatai bizonyítják, s hogy az egyház a következő módon érvel: elhatározom, hogy csalhatatlan vagyok, tehát csalhatatlan vagyok. Merő rágalom, legkeresztényibb Felség.** Ezt állítja eminenciád, de lássuk a bizonyítékait. Előbb azonban mondja meg, van-e bátorsága kijelenteni, hogy a katolikus teológusok soha nem alapozták az egyház autoritását az egyház autoritására, *ut in se virtualiter reflexam?*[53] Ha megtették, úgy nem szórtam rájuk rágalmakat.

*A kereszténység természete, az Evangélium szelleme, sőt az emberi szellem tévedései és gyengeségei is azt bizonyítják, hogy a Jézus Krisztus által alapított egyház csalhatatlan egyház.*** Eminenciás uram, Ön olyan szavakkal akar kifizetni minket, amelyek senkit nem tévesztenek meg valódi értékük felől. A homályos beszéd soha nem bizonyíték, s mindeme dolgok, amelyeknek az a célja, hogy bizonyítsanak, nem bizonyítanak semmit. Így hát nézzük mindjárt a bizonyítás velejét. Íme.

*Kijelentjük, hogy miként ez az isteni törvényhozó mindig az igazságot tanította, úgy egyháza is mindig az igazságra tanít.**** De kicsoda Ön, Ön, aki minden bizonyíték helyett egyszerűen kijelenti ezt? Talán nem az egyház vagy főembereinek egyike? Érvelési módja után ítélve erősen számít a Szentlélek segítségére. Mit mond hát Ön, és mit mondott a csaló? Esdve kérem, gondolja meg saját maga; nekem nincs bátorságom végiggondolni a dolgot.

Mindazonáltal meg kell jegyeznem, hogy eminenciád gondosan törölte a szóban forgó passzus utolsó mondatát, holott az ellenvetés,

* *Pásztorlevél,* 15. old.
** *Pásztorlevél,* uo.
*** Uo. Ez a hely megérdemli, hogy magában a *Pásztorlevél*-ben olvassuk.

amelyet oly kitűnően támad, egész erejét ebből a mondatból meríti. „Térj le erről az alapról, s máris nyakig vagy vitáink tömkelegében."*

Hogyan is okoskodik itt a vikárius? Ha választani akarunk a különböző vallások között, két dolgot tehetünk: vagy meghallgatjuk és összehasonlítjuk egymással valamennyi szekta bizonyítékait, vagy tanítóink tekintélyére hagyatkozunk. De az első megoldás olyan ismereteket feltételez, amelyekre kevés ember képes szert tenni, a második pedig mindenkit megerősít születéstől kapott vallásába vetett hitében. A vikárius a keresztény vallást hozza föl példaként, s ezt a második dilemmát állítja föl vele kapcsolatban. Az egyház vagy önmagából meríti tekintélyét, mondván: „elhatározom, hogy csalhatatlan vagyok, tehát csalhatatlan vagyok", s akkor a rossz körnek nevezett szofizma hibájába esik. Vagy bebizonyítja, hogy tekintélye Istentől ered, s akkor nem kevesebb bizonyítékra van szüksége, hogy kimutassa, Isten csakugyan tekintéllyel ruházta föl, mint a többi szektának, hogy közvetlenül megalapozzák tanaikat. Tehát a tanítás könnyebbsége szempontjából mit sem nyerünk; a nép számára semmivel sem egyszerűbb megvizsgálni az egyházi tekintélyt a katolikusoknál, mint a tan igazságát a protestánsoknál. Hogyan tudna hát ésszerűen határozni, ha nem tanítóink tekintélye alapján? De akkor a török is ugyanígy határoz. Mennyiben bűnösebb a török minálunk? Íme a vikárius okfejtése; eminenciád nem válaszolta meg, s alig hiszem, hogy lenne mód megválaszolni.**

* *Emil.* III. könyv, 165. old.[54]

** Egyike ez ama szörnyű ellenvetéseknek, amelyeket támadóim óvakodnak szóba hozni. Mi sem kényelmesebb, mint szitkozódással és szent szónoklatokkal felelni; így minden zavarba ejtő pontot ügyesen megkerülnek. Az sem tagadható, hogy amikor egymással civakodnak a teológusok, nem kevés eszköz áll rendelkezésükre, amelyet a tudatlanokkal szemben nincs módjuk használni, hanem a lehetőségekhez mérten mással kell pótolniok. Ezer alaptalan feltételezést vágnak egymás fejéhez, és senki sem meri elvetni a másik feltételezéseit, hiszen maga is csak ilyesmivel tud válaszolni. Így például kieszelnek valamiféle születéstől adott hitet, és arra kötelezik Istent, hogy átvigye apáról fiúra, s így segítse ki szorultságukból

Érseki becsületét úgy menti meg, hogy rosszhiszeműen megcsonkítja a szerző szövegét.

Hála az égnek, végére értem fárasztó feladatomnak. Lépésről lépésre követtem eminenciád érveit, idézeteit, gáncsoló szavait, s kimutattam, hogy mindannyiszor téved, valahányszor csak megtámadja könyvemet. Már csak a kormányzatról szóló szakasz maradt hátra. Igen hálás vagyok ezért a szakaszért, mert bizonyos, hogy midőn eminenciád a közüdv forrásainak megmérgezésével vádolja azt az embert, aki a nép nyomorúságán zokog és maga is megízlelte a nyomort, akkor nincs olvasó, aki ne érezné, hogy mit ér az ilyen beszéd. Ha nem léteznék értekezésem *A társadalmi szerződésről*, és újból be kellene bizonyítanom a nagyszerű igazságokat, amelyeket ott kifejtek, úgy először is azzal érvelnék, hogy megmutatnám, miként bókol Ön rovásomra a hatalmasságoknak, másodszor pedig a szerző helyzetét hoznám föl, még csattanósabb bizonyíték gyanánt. Nincs több mondanivalóm erre vonatkozóan; személyes példám mindent elmond egymagában is, s a magánérdek szenvedélye nem szennyezheti be a hasznos igazságokat. A személyem ellen kiadott elfogatóparancsot, a hóhér keze által elégetett könyvemet hagyom az utókorra tárgyi bizonyíték gyanánt. Írásaim nem alapozzák meg olyan jól nézeteimet, mint balsorsom.

Mindent megvitattam, eminenciás uram, amit könyvem ellen felhozott. Egyetlen állítást sem hagytam megvizsgálatlanul; kimutattam, hogy eminenciádnak egyetlen pontban sincs igaza, s nem félek, hogy netán megcáfolják bizonyítékaimat: minden ellenvetésnek fölötte állnak, ahol a józan ész az úr.

De még ha tévedtem volna is egynémely helyen, még ha mindenben tévedtem volna is: nem érdemel-e mindenképpen bocsánatot az a könyv, amelyet olvasva mindenütt, még tévedéseiben is, még

a teológusokat. De ezt a beszédmódot a hittudósok közötti viták számára tartják fönn; attól félnek, kikacagnák őket, ha így beszélnének velünk, világi személyekkel is.

a netán benne lappangó rosszban is, ráismerünk a jó őszinte szeretetére és az igazság iránti buzgó odaadásra. Az a könyv, melynek szerzője oly kevéssé magabiztos, oly kevéssé határozott, s oly gyakran figyelmezteti az olvasót, ne bízzék meg gondolataiban, tegye mérlegre bizonyítékait, s csak az ész tekintélyét fogadja el. Az a könyv, melyből csak béke, szelídség, türelem, a rend szeretete, s a törvények tisztelete árad minden dologban, még vallási téren is. Végül az a könyv, mely oly jól védelmezi az istenség ügyét, oly jól megalapozza a vallás hasznosságát, oly igen tiszteletben tartja az erkölcsöket s oly szerencsésen elragadja a bűntől a gúny fegyverét, mely olyan esztelennek ábrázolja a gonoszságot s olyan szeretetre méltónak az erényt. Ha egy szó igazság nem volna e műben, akkor is tisztelni és szeretni kellene álmodozásait mint a legédesebb ábrándképeket, amelyek csak melengethetik és éltethetik egy derék ember szívét. Úgy van, nem félek kimondani: ha csak egy igazán felvilágosult kormány léteznék Európában, egyetlen kormány, mely valóban hasznos és egészséges nézeteket vallana, az a kormány a nyilvánosság szeme láttára tisztelegne az *Emil* szerzője előtt, és szobrokat állítana neki. Túlságosan jól ismerem az embereket, semhogy hálát reméltem volna tőlük, de bevallom, nem ismerem eléggé őket, hogy azt vártam volna, amit tettek.

Miután bebizonyítottam, hogy Ön rosszul okoskodik, amikor nézeteimet gáncsolja, még be kell bizonyítanom, hogy rágalmaz, amikor személyemre sértéseket szór. De mivel csak azokért a hibákért szidalmaz engem, amelyeket a könyvemnek tulajdonít, ezért mihelyt kimutattam, hogy állítólagos hibáim csakis az Ön hibái, nemde bebizonyítottam azt is, hogy a sértések sem nekem szólnak? Ön a legszégyenletesebb jelzőkkel illeti könyvemet, én magam pedig förtelmes ember vagyok, vakmerő, istentelen, csaló. Keresztényi szeretet, beh különös nyelven szólsz Jézus Krisztus szolgáinak szájából!

De Ön, aki istenkáromlással merészel vádolni engem, mit tesz Ön, amikor cinkosul hívja az apostolokat a bántó szavakhoz, melye-

ket hozzám intéz? Eminenciádat hallgatva azt hinné az ember, Szent Pál akkora megtiszteltetésben részesített engem, hogy gondolt rám, s megjövendölte eljövetelemet – az Antikrisztusét. És hogyan jövendölte meg, kérdem Önt. Tessék, ezzel kezdődik eminenciád pásztorlevele:

*Szent Pál megjövendölte, igen kedves testvéreim, hogy jönnek veszedelmes napok, midőn önimádó, büszke, gőgös, istenkáromló, vallástalan, rágalmazó, fefuvalkodott emberek tűnnek fel közöttünk, akik inkább a gyönyöröket szeretik, mint Istent; romlott szellemű s hitükben mélyre züllött emberek.**

Természetesen nem tagadom, hogy Szent Pál e jövendölése igen kiválóan beteljesült; ha, ellenkezőleg, azt jövendölte volna, hogy eljő az idő, amikor többé nem látunk ilyen embereket, bevallom, sokkal inkább meglepődtem volna jövendölésén, s kivált azon, ha be is teljesül.

Miután ilyen jól alkalmazta e jóslatot, eminenciád volt szíves olyan képmást festeni rólam, mely az érseki komolyságot antitézisekkel vidítja fel, engem pedig igen mulatságos lénynek ábrázol. Ezt a helyet találtam, eminenciás uram, pásztorlevele legcsinosabb darabjának. Senki nem írhatna tetszetősebb szatírát s nem rágalmazhatna meg szellemesebben egy embert.

A tévelygés kebeléről (igaz, ifjúságomat az Ön egyházában töltöttem le) *felemelkedett* (nem nagyon magasra) *egy ember, csupa filozófiai beszéddel ajkán* (hogyan használhattam e beszédet, hiszen nem értem), *holott valójában nem filozófus* (ó, ebben egyetértünk: soha nem pályáztam e címre; elismerem, nincs jogom viselni, s bizonyosan nem szerénységből mondok le róla), *temérdek tudással megáldott szellem ő* (megtanultam, hogy nem tudom a temérdek dolgot, amiről azt hittem, hogy tudom), *ám e temérdek tudás nem tette felvilágosulttá* (megtanultam belőle, hogy ne tekintsem maga-

* *Pásztorlevél*, 4. old.

mat felvilágosultnak), *és homályba borított más elméket* (a tudatlanság homálya többet ér, mint a tévedés hamis világossága); *jelleme a paradoxonokat kedveli, nézeteiben, viselkedésében egyaránt* (sokat veszítek-e vele, ha nem úgy cselekszem és gondolkodom, mint a többiek?), *az erkölcsök egyszerűségét a gondolatok pompájával párosítja* (az erkölcsök egyszerűsége felemeli a lelket; ami gondolataim pompáját illeti, nem tudom, mi légyen az), *a régi elvek iránti buzgó odaadást az újdonságok bevezetésének dühével* (semmi sem újabb minálunk, mint a régi elvek; nincs ebben semmi elegyítés, és dühöt sem vittem a dologba), *a magány ismeretlenségét azzal a vággyal, hogy mindenki ismerje őt* (eminenciás uram, Ön igazán olyan, mint a regénycsinálók, akik maguk találják ki, hogy mit mondott és gondolt hősük a szobájában; ha ez a vágy adott tollat a kezembe, magyarázza meg, miért oly későn ébredt föl bennem, vagy miért késlekedtem oly sokáig kielégíteni). *Láttuk szidni a maga művelte tudományokat* (ami azt bizonyítja, hogy nem utánzom az Ön tollforgatóit, s hogy írásaimban az igazság érdeke megelőzi a magam érdekét), *magasztalni az Evangélium kiválóságát* (mindig a legigazabb buzgalommal tettem), *miközben dogmáit semmivé teszi* (nem, hanem hirdetem az evangéliumi szeretetet, amit a papok igencsak semmivé tettek), *lefesteni, mily szépek az erények, amelyeket olvasói lelkében kiolt* (becsületes lelkek, igaz-e, hogy kioltom bennetek az erény szeretetét?).

Az emberi nem tanítójának nevezte ki magát, hogy megcsalja az emberi nemet, a kōz nevelőjének, hogy mindenkit tévútra vezessen, századunk orákulumának, hogy beteljesítse századunk bukását. (Megvizsgáltam, hogyan bizonyítja be mindezt eminenciád.) *A körülmények egyenlőtlenségéről szóló művében* (miért a körülmények? művemnek nem ez a tárgya, a címe sem ez) *az állatok sorába süllyesztette le az embert* (melyikünk süllyeszti le s melyikünk emeli fel, ha az a választás, hogy állatok vagy gonosztevők legyünk), *újabb alkotásában a kéj mérgét csöpögteti belé.* (Ej, bárcsak a kéj varázsát

tehetném a kicsapongás borzalmainak helyébe! De legyen nyugodt, eminenciás uram, az Ön papjai ellen tudnak állni az *Héloïse*-nak, ellenszerül ott van nekik az *Aloïsia.*[55]) *Ebben a könyvében az ember első pillanatait ragadja meg, hogy uralomra segítse a vallástalanságot.* (Ezt a vádat már megvizsgáltam.)

Íme, így beszél rólam eminenciád, és még sokkal kegyetlenebbül is; rólam, akit nem is ismer, s akiről csak hallomás után ítélkezik. Ezt tanítja hát az Evangélium, amelyet Ön, úgymond, védelmébe vesz? Tegyük fel, hogy nyáját akarja megóvni a könyvemből csepegő méregtől – de miért a szerző elleni személyeskedés? Nem tudom, milyen hatást vár e nem nagyon keresztényi viselkedéstől, de tudom, hogy aki ilyen fegyverekkel védelmezi a vallást, az igen gyanússá teszi a becsületes emberek szemében.

És mégis engem nevez vakmerőnek. De hát mivel érdemeltem ki e nevet, hiszen csak kételyeimet terjesztettem elő, s ezeket is annyi fenntartással, mindig érvek alapján, mi több, annyi tisztelettel; nem támadtam rá senkire, nem neveztem meg senkit! És Ön, eminenciás uram, hogyan merészel Ön mint vakmerővel bánni velem, akiről oly kevéssé igazságos és illő hangon beszél, oly kevés tapintattal, oly könnyelműen?

Azt mondja, istentelen vagyok; de miféle istentelenséggel vádolhat engem, aki ha a Legfőbb Lényről szóltam, mindig csak azért, hogy dicsőségét zengjem, ahogyan kijár neki, s ha felebarátaimról szóltam, csak azért, hogy mindenkit Isten szeretetére tanítsak? Ha valaki istentelen, hát azok, akik alantas módon megszentségtelenítik, mert az emberi szenvedélyek szolgálatába állítják az Isten ügyét. Ha valaki istentelen, hát azok, akik az istenség tolmácsainak merészelik kiadni magukat, ítélőbírónak az istenség és az emberek között, és maguknak követelik a dicsőséget, amely csak Őt illeti meg. Ha valaki istentelen, hát azok, akik elkövetelik Isten földi hatalmát s kedvük szerint akarják nyitni-zárni a mennyek kapuit. Ha valaki istentelen, hát azok, akik rágalmazó röpiratokat olvastatnak fel

a templomokban... E szörnyű gondolatra felforr a vérem, s a felháborodás könnyei patakzanak szememből. Békesség Istenének papjai, biztosak lehettek benne: egy napon számon kéri majd rajtatok, hogy milyen célra merészeltétek használni a házát.

Azt mondja, csaló vagyok – de miért? Eminenciád gondolkodási módja szerint tévelygésben leledzem, ám hol vannak csalásaim? Okoskodni és tévedni: azt jelenti-e, hogy valaki megtéveszt más embereket? Még a szofista, aki csak másokat téveszt meg, de nem önmagát, még a szofista sem csaló, amíg az ész tekintélyére szorítkozik, bárha visszaél is vele. A csaló azt akarja, hogy puszta szavára higgyenek neki, ő maga akar tekintéllyé lenni. A csaló: gazember, aki a maga hasznára akar rászedni másokat; és kérdem Önt, mi hasznom van nekem ebből az egészből? Ulpianus[56] szerint a csalók azok, akik elátkozással, varázsolással, ördögűzéssel foglalatoskodnak, és bizonyos, hogy én soha semmi ilyesmit nem műveltem.

Méltóságra emelt emberek, ti kedvetek szerint beszéltek. Csak a magatok jogait, csak a magatok alkotta törvényeket ismeritek el, s nemhogy kötelességteknek tekintenétek az igazságosság gyakorlását, még azt sem tartjátok kötelességteknek, hogy emberségesek legyetek. Büszkén porba sújtjátok a gyengét, és senkinek nem feleltek igazságtalanságaitokért. A gyalázkodás nem kerül többe nektek, mint az erőszakoskodás; ha érdekeitekre vagy helyzetetekre nézve a legcsekélyebb mértékben is előnyös, úgy söpörtök minket magatok előtt, mint egy marék port. Egyesek elfogatóparancsokat adnak ki és könyveket égetnek, mások rágalmazzák és megbecstelenítik embertársaikat, holott nincs rá joguk, sem indokuk, nem éreznek megvetést, még csak haragot sem iránt uk; egyszerűen azért teszik, mert ínyükre van a dolog, s a szerencsétlen az útjukba került. Büntetlenül bántalmaztok minket, s mi még csak nem is panaszkodhatunk. Ha pedig kimutatjuk, hogy tévedtek, mert ártatlanok

vagyunk, még azzal is megvádolnak, hogy nem tisztelünk benneteket.

Eminenciás uram, Ön nyilvánosan nekem támadt; bebizonyítottam, hogy megrágalmazott. Ha közönséges magánszemély volna, mint jómagam, s valamely igazságos bíróság elé idézném, ahol mind a ketten megjelennénk, én könyvemmel, Ön pásztorlevelével, úgy Önt biztosan bűnösnek mondanák, s arra ítélnék, hogy ugyanolyan nyilvános elégtételt adjon nekem, amilyen nyilvános volt a sértés. De Ön magas rangot visel, s e rang felmenti a kötelesség alól, hogy igazságos legyen, én pedig senki és semmi vagyok. Mindazáltal Ön az Evangéliumot hirdeti; Ön főpap, arra hivatott, hogy megtanítsa kötelességeire a többi embert, tehát tudja, mi a saját kötelessége ebben a helyzetben. A magam részéről megtettem kötelességemet, nincs több mondanivalóm az Ön számára, s elhallgatok.

Fogadja, eminenciás uram, mélységes tiszteletemet.

J.-J. Rousseau

Môtiers, 1762. november 18-án.

LEVÉL
FRANQUIÈRES ÚRHOZ

Érzem, uram, hiábavaló feladatot teljesítek, amikor válaszolok utolsó levelére, de Ön végül is válaszra kötelez, s e feladatnak jó szívvel, bár rosszul teszek eleget, mivel állapotom folyvást elvon tőle.

A legegyszerűbben szándékozom véleményt mondani levelének főbb pontjairól, s anélkül, hogy megkísérelném rábírni Önt véleményem elfogadására. Ez ellenkeznék elveimmel, sőt ízlésemmel is. Mert igazságos vagyok, és ahogy nem szeretem, ha le akarnak igázni, én sem próbálok leigázni senkit. Tudom, a valamennyiünkben közös ész igen korlátozott, és mihelyt kilépünk szűk határai közül, mindenkinek megvan a maga gondolkodásmódja, mely egyedül az övé; tudom, a vélemények vélemények útján terjednek, nem az ész által, és amikor valaki enged a másik érvelésének, ami önmagában is ritka dolog, akkor előítélet, tekintély, ragaszkodás, restség alapján enged; ritkán, talán sohasem tulajdon ítélete alapján.

Ön megjegyzi, uram, hogy a dolgok teremtőjére vonatkozó vizsgálódásai a kétely állapotához vezettek. Nem tudok ítéletet mondani erről az állapotról, mert soha nem volt benne részem. Gyermekkoromban tekintély alapján hittem, ifjúkoromban érzések alapján, érett férfikoromban az ész alapján; most azért hiszek, mert mindig is hittem. Amíg nem jön el a nap, midőn kihunyó emlékezetem többé nem vezet vissza érveim nyomához, midőn meggyengült ítélőképességem többé nem engedi meg, hogy újra-

kezdjem az érvek sorakoztatását, addig az okfejtéseimből származó vélemények teljes erejükben megmaradnak bennem; sem akaratom, sem bátorságom, hogy újból megfontolás tárgyává tegyem őket, így hát bizalommal és jó lelkiismerettel kitartok mellettük, és biztos vagyok benne, hogy ítélőképességem teljében minden tőlem telhető figyelmet és jóhiszeműséget megadtam vizsgálatukhoz. Ha tévedtem, nem az én hibám, hanem a természeté, mert nem adott nagyobb értelmi és észbeli képességeket fejemnek. Ma semmivel sem rendelkezem többel, inkább sokkal kevesebbel. Milyen alapokon kezdeném hát újra az elmélkedést? Az idő sürget, közelg a távozás. Sem időm, sem erőm nem lenne soha, hogy véghezvigyem az átalakítás nagy munkáját. Hadd hordozzam magamban minden körülmények között egy férfi szilárdságát és határozottságát, s ne egy agg szószátyár csüggesztő és félénk kételyeit.

Abból, amire hajdani gondolataim közül vissza tudok emlékezni, s ami az Ön gondolatainak menetében szemembe ötlik, azt látom, hogy más-más utat követtünk vizsgálódásaink folyamán, és így nem nagyon meglepő, ha eltérő következtetésre jutottunk. Ön mérlegre tette az Isten létezése mellett szóló bizonyítékokat meg e bizonyítékok nehézségeit; egyik oldalt sem találta eléggé túlsúlyban levőnek ahhoz, hogy dönteni tudjon, s így megmaradt a kétely állapotában. Én nem így jártam el. Megvizsgáltam a világegyetem keletkezésére vonatkozó valamennyi rendszert, amelyet csak ismerhettem, elmélkedtem azokról, amelyeket el tudtam képzelni. Legjobb tudásom szerint összehasonlítottam őket, és döntöttem: nem azt választottam, amelyik semmi nehézséget nem tárt elém, mert mindegyikben volt valami nehézség, hanem azt, amelyik, úgy tetszett, a legkevesebb nehézséget támasztja. Azt mondtam magamnak, hogy a nehézségek a dolog természetében rejlenek, hogy a végtelen szemlélése mindig meghaladja értelmem határait, hogy soha nem remélhetem teljes egészében megismerni a természet rendszerét, és így minden, amit tehetek, hozzáférhető oldalainak szem-

ügyre vételében áll, hogy bele kell nyugodni, ha a többit nem ismerem, és megvallom, e vizsgálódások folyamán ugyanúgy gondolkodtam, mint azok az emberek, akikről Ön beszél, s akik nem vetnek el egy világos vagy elégségesen bizonyított igazságot a kíséretében fellépő, megoldhatatlan nehézségek miatt. Bevallom, oly merész bizalom élt bennem akkoriban, vagy legalábbis olyan erős meggyőződés, hogy bármelyik filozófussal fogadni mertem volna: nem terjeszthet elém semmilyen más értelmes rendszert, amellyel ne tudnék erősebb és legyőzhetetlenebb érveket szembeszegezni, mint ő az enyémmel; s akkor el kellett határoznom magamat, hogy vagy semmiben sem hiszek, mint Ön, ami nem rajtam múlt, vagy rosszul okoskodom, vagy pedig hiszek, úgy, ahogy tényleg tettem.

Harminc év előtt támadt egy gondolatom, mely talán bármi másnál jobban hozzájárult ahhoz, hogy rendíthetetlenné legyek. Tegyük fel, mondtam magamnak, hogy az emberi nem a mai napig a legteljesebb materializmusban töltötte le idejét, anélkül, hogy egyetlen emberi szellemben is tanyát vert volna az istenség vagy a lélek eszméje. Tegyük fel, hogy a filozófiai ateizmus valamennyi rendszerét kimerítette abbeli igyekezetében, hogy egyedül az anyag és a szükségszerű mozgás játékából magyarázza meg a világegyetem keletkezését és menetét (ez a szükségszerű mozgás különben olyan szó, melyből soha semmit nem fogtam föl). Feltettem továbbá erről az állapotról – bocsásson meg őszinteségemért, uram –, amit mindig is láttam, és amiről éreztem, hogy így kell lennie: hogy az emberek nem pihennek meg e rendszerekben, mintha csak az igazság ölén nyugodnának, hanem pártos nyugtalanságuktól űzve szüntelenül beszélnek tanaikról, igyekeznek megvilágítani, kiterjeszteni, enyhíteni, helyesbíteni őket, és ahhoz hasonlóan, aki inogni érzi talpa alatt a házat, amelyben lakik, igyekeznek új érvekkel aládúcolni ama tanokat. Zárjuk végezetül e feltevéseket azzal, hogy feltételezünk egy Platónt, egy Clarke-ot,[1] aki egyszer csak kiemelkedik az emberek közül, és azt mondja nekik: Barátaim, ha a világegyetem vizs-

gálatát önmagatok vizsgálatán kezditek, tulajdon lényetek természetében megtaláltátok volna e világegyetem felépítésének kulcsát, amit enélkül hiába kerestek. Ha azután elmagyarázza nekik a két szubsztancia különbségét, akkor magának az anyagnak a tulajdonságaiból bizonyosodnak meg róla, hogy bármit beszéljen Locke,[2] a gondolkodó anyag feltételezése igazi képtelenség. Ha szemük elé tárja, milyen a valóban tevékeny és gondolkodó lény természete, s ha ennek az ítélkező lénynek a meghatározásától végül elvezeti őket a Legfőbb Lény jóllehet zavaros, ámde biztos fogalmáig: ki kételkedhetik benne, hogy akkor a halandókat megkapja ennek az elragadó eszmének a ragyogása, egyszerűsége, igazsága, szépsége, s hogy elméjük, mely mindaddig vak volt, megvilágosul az istenség sugaraitól, s éljenezve ajánlják fel első hódolatukat az istenségnek, és ki kételkedhetik benne, hogy – kivált a gondolkodók és a filozófusok – pirulnak, amiért oly sokáig szemlélték ennek a hatalmas gépezetnek a külszínét, anélkül, hogy megtalálták vagy akárcsak megsejtették volna a szerkezet kulcsát, s amiért, mindig nyers érzékeikre korlátozódván, csak anyagot láttak ott, ahol minden azt mutatta, hogy egy másik szubsztancia adott életet a világegyetemnek és értelmet az embernek. Akkor, uram, elterjed az új filozófia, az ifjak és a bölcsek egyetértésre jutnak, s ez oly szép, oly szelíd, oly fennkölt és minden igaz ember számára oly vigasztaló tan csakugyan az erényre buzdít minden embert, s az a szép szó, hogy *emberiség*, melyet most a legkevésbé emberies emberek az unalomig, a nevetségességig ismételgetnek, ez a szó jobban beíródik a szívekbe, mint a könyvekbe. Így elég lett volna egyszerűen fölcserélni az időt, hogy a filozófiai divat tökéletes visszájához jussunk, azzal a különbséggel, hogy a mai filozófiai divat, dacára a szavak talmi csillogásának, nem ígér sem igen tiszteletreméltó nemzedéket, sem igen erényes filozófusokat.

Ön azt az ellenvetést teszi, uram, hogy ha Isten kényszeríteni akarta volna az embereket, hogy ismerjék meg őt, akkor minden szem előtt nyilvánvalóvá tette volna létezését. Erre az ellenvetésre

azoknak kell válaszolniok, akik dogmát csinálnak az istenhitből, és azt mondják, hogy e dogma nélkül nincs üdvözülés, ők pedig a kinyilatkoztatással válaszolnak. Ami engem illet, aki hiszek Istenben, de nem tartom szükségszerűnek ezt a hitet, én nem látom át, miért volna kénytelen Isten hitet adni nekünk. Azt gondolom, hogy az emberek nem aszerint fognak megítéltetni, amit hittek, hanem aszerint, amit tettek, és nem hiszem, hogy az erényes cselekedetekhez szükség lenne valamilyen tantételrendszerre, mivel ennek helyét betölti a lelkiismeret.

Igaz, komolyan hiszem, hogy a hit dolgában őszintének kell lenni, és nem szabad a szenvedélyeinknek kedvező rendszert csinálni belőle. Mivel nemcsak értelemből vagyunk, nem tudhatunk olyan pártatlanul bölcselkedni, hogy akaratunk ne hasson egy kicsit véleményeinkre; gyakran merőben spekulatív nézeteiről is megítélhetjük egy ember titkolt hajlandóságait, s ha így van, könnyen meglehet, hogy aki nem akart hinni, az megbűnhődik, amiért nem hitt.

Azonban úgy vélem, Isten elégséges mértékben megnyilatkozott az embereknek, mind művei által, mind pedig szívükben, és ha vannak, akik nem ismerik őt, ennek szerintem az az oka, hogy nem akarják ismerni, vagy nincs szükségük rá, hogy megismerjék.

Ebbe az utóbbi esetbe tartozik a műveletlen vadember, aki még egyáltalán nem használja az eszét, akit csupán kívánságai vezetnek, s akinek ezért nincs szüksége más vezetőre; aki mindig egyenes úton jár, mivel csakis természetes ösztöneire hallgat. Az ilyen ember nem ismeri, de nem is sérti meg Istent. A másik, az ellenkező esetbe a filozófus tartozik, aki éleselméjűségét akarja csillogtatni, aki elmés és szubtilis szellemi gyakorlatokat akar végezni azon, amit előtte gondoltak az emberek, s ezért végül is az egyszerű és eredendő ész valamennyi axiómáját megrendíti, és mivel mindig többet és jobban akar tudni a többieknél, végül egyáltalán nem tud semmit. Az olyan ember, aki egyszerre okos és szerény, akinek gyakorlott, de korlátozott értelme érzi a maga határait, és bezárkózik e határok közé, az

ilyen ember megleli lelkének, valamint lénye teremtőjének fogalmát az adott határok között, noha nem képes túllépni e határokon és világossá tenni ezeket a fogalmakat, s egyiket sem tudja oly közelről szemlélni, mintha ő maga is tiszta szellem volna. E ponton mélységes tisztelet árasztja el, megáll, és meg sem érinti a leplet, beéri a tudással, hogy mögötte ott van a hatalmas Lény. Íme a pont, ameddig a filozófia hasznos szolgálatot tesz a gyakorlatnak. A többi nem egyéb hiú spekulációnál; egyáltalán nem felel meg az ember természetének, a mértéktudó gondolkodó megtartóztatja magát tőle, s a közönséges ember nem vág bele soha. Az ilyen ember nem oktalan, de nem is különlegesen okos; ő a voltaképpeni ember, a két szélsőség közötti közép, az ilyenek teszik az emberi nem tizenkilenc-huszad részét. Ez a népes osztály szorul rá, hogy énekelje a *Coeli enarrant* kezdetű zsoltárt,[3] és csakugyan, ez az az osztály, amelyik énekli is. A világon minden nép ismeri és imádja Istent, és jóllehet mindegyik a maga módján öltözteti, a különböző viseletek tömkelege alatt mégis mindannyian rálelnek az Istenre. A legműveltebbek kicsiny csoportja, mely magasabb igényeket támaszt a vallási tanokkal szemben, s amelynek a szelleme nem szorítkozik a józan észre, transzcendensebb Istent akar magának. Nem ezért hibáztatom, de innen kiindulva az emberi nem helyébe állítja magát, és azt mondja, hogy Isten elrejtőzött az emberek elől, mert ő, a kisebbség nem látja többé; azt hiszem, ez az, amiben hibázik. Előfordulhat, megengedem, hogy a divat áradata és az ármány felduzzasztja a filozófiai szektát és egy pillanatra elhiteti a sokasággal, hogy többé nem hisz az Istenben; de ez az átmeneti divat nem lehet hosszú életű, és még ha lábra kap is, az embernek végül mindig szüksége van egy istenre. Végezetül, ha az istenség erőszakosan beavatkoznék a dolgok természetes menetébe s újabb bizonyítékot adna létezésére, nem kételkedhetem benne, hogy az új Lükeion tagjai körmönfontabbá tennék okoskodásukat, hogy e bizonyítékot tagadhassák. Az ész végül is a szív után hajlik, és ha az ember tel-

jesen másképp akar gondolkodni, mint a nép, előbb-utóbb el is éri a célját.

Mindez, uram, az Ön szemében egyáltalán nem tűnik filozófushoz méltónak, s az enyémben sem; azonban mindig őszinte vagyok magamhoz, s érzem, hogy érveimet, bármi egyszerűek is, a belső jóváhagyás súlya erősíti meg. Ön azt kívánja, hogy az ember ne bízzék meg e belső ítéletben; ebben a dologban nem tudok ugyanúgy gondolkodni, mint Ön; ellenkezőleg, belső ítéletemben természetes oltalmat találok eszem szofizmái ellen. Sőt, attól tartok, Ön ez esetben összekeveri szívünk titkos hajlandóságait, melyek tévútra vezetnek minket, azzal a még titkosabb, még belsőbb parancsolattal, mely tiltakozik és zúgolódik az ilyen érdek vezette döntések ellen, és akaratunk ellenére visszavezet az igazság útjára. E belső érzék magáé a természeté; a természet felhívása az ész szofizmái ellen, amit az bizonyít, hogy soha nem szól erőteljesebben, mint amikor akaratunk a legnagyobb kedvvel engedelmeskedik olyan ítéleteknek, melyeket belső érzékünk makacsul elutasít. Távolról sem hiszem, hogy csalatkozik, aki e belső érzék után ítél, ellenkezőleg, azt hiszem, hogy ez az érzék nem csal meg soha, és megvilágítja gyenge értelmünket, amikor messzebbre akarunk menni felfogóképességünk határainál.

S végül is hányszor kényszerült rá maga a filozófia, hiába minden büszkesége, hogy ama belső ítélethez folyamodjék, melyet színleg megvet! Nem egyedül ez bírta-e rá Diogenészt, hogy fel-alá járkáljon Zenon előtt, aki tagadta a mozgást? Nem vele felelt-e meg az egész régi filozófia Pürrhon követőinek?[4] Ne menjünk olyan messzire: amikor az egész újabb kori filozófia elveti a szellemeket, feláll Berkeley püspök, és kijelenti, hogy nem léteznek testek. Hogyan sikerült megfelelni ennek a rettentő logikájú férfiúnak? Iktassa ki a belső érzéket, s én azt állítom, hogy az összes újabb filozófus együttvéve sem tudja bebizonyítani Berkeleynek, hogy a testek léteznek. Derék fiatalember, Ön oly nemes születésűnek látszik;

tiszta szívemből könyörgök Önhöz, engedje meg, hogy egy olyan szerzőt idézzek itt, akit nem fog gyanúsnak tartani, a *Filozófiai gondolatok* szerzőjét.[5] Megjelenik Önnél egy férfi, és azt mondja, hogy miután vaktában az asztalra hajított egy sereg nyomdai betűjelet, végül is az *Aeneis* volt előtte, tökéletes rendben; ismerje be, nem fog odamenni, hogy ellenőrizze a csodát, csupán annyit felel neki hűvösen: Uram, ez nem lehetetlen, de Ön hazudik. Kérdem Önt, minek az alapján válaszol így?

Eh, ki ne tudná, hogy belső érzék híján csakhamar nyoma se maradna az igazságnak ezen a földön, hogy annál könnyebben válnánk, egyikünk a másik után, a legtorzabb vélekedések játékszereivé, minél több tehetséggel, ügyességgel és szellemmel lennének megáldva e vélekedések hirdetői; s hogy végül pirulni kényszerülnénk tulajdon eszünk miatt, és rövidesen sem hinni, sem gondolkodni nem volnánk képesek.

De az ellenvetések... Kétségkívül vannak – és szép számmal, tudom – ellenvetések, melyeket nem tudunk megoldani. De ismétlem, mutasson egy rendszert, amely ment az ellenvetésektől, vagy mondja meg, hogyan szabadulhatok meg tőlük. Mi több, rendszerem természetéből következik, hogy ha közvetlen bizonyítékaim jól vannak felállítva, nem kell fennakadnom a nehézségeken, hiszen én, a keverék lény, nem lehetek képes pontosan elmélkedni a tiszta szellemekről, és elégségesen megfigyelni természetüket. De ti, materialisták, akik mindnyájan egységes, kézzelfogható és természeténél fogva érzéki megfigyelésnek alávetett szubsztanciákról beszéltek, ti nem csupán arra vagytok kötelesek, hogy kizárólag világos és jól bizonyított dolgokat mondjatok nekem, hanem arra is, hogy az általam támasztott összes nehézséget teljesen kielégítő módon megoldjátok, mivel mindannyian, ti is, én is, rendelkezünk a megoldás valamennyi szükséges eszközével. S amikor, példának okáért, az anyag kombinációjából eredeztetitek a gondolkodást, kézzelfoghatóan és egyedül a fizika meg a mechanika törvényeinek alapján

(hiszen nem ismertek el más törvényeket) ki kell mutatnotok e kombinációkat és eredményeiket. Ön, az epikureus, finom atomokból építi föl a lelket. De kérdem Önt, mit nevez *finomnak?* Ön tudja, hogy egyáltalán nem ismerünk abszolút méreteket, és hogy minden csak ahhoz a szemhez képest kicsiny vagy nagy, amelyik megfigyeli. Tegyük fel, hogy veszek egy elég erős mikroszkópot és megnézem az Ön egyik atomját. Egy nagy darab horgas sziklát látok. Az ilyen darabok táncától és összeakaszkodásától várom, hogy megpillanthatom a gondolat keletkezését. Ön, a modernista, egy szerves molekulát mutat nekem. Fogom a mikroszkópomat, és egy akkora sárkányt látok, hogy a szobám felét betölthetné, és várom, hogy a szemem előtt hasonló sárkányok fognak egymáshoz tapadni és egymásra tekeredni, mígnem egy nem csupán szerves, de értelmes lényt látok kialakulni az egészből, vagyis egy olyan lényt, mely nem puszta halmaza részeinek, amely szigorúan egy stb. Ön azt írta nekem, uram, hogy a világ véletlen módon jött létre, miként a római köztársaság. Hogy ez az egyenlőségtétel jogos legyen, a római köztársaságot nem embereknek, hanem fadaraboknak kellett volna alkotniok. Mutassa meg nekem világosan és kézzelfoghatóan, miféle merőben anyagi úton keletkezett az első értelmes lény, semmi egyebet nem kérek Öntől.

Ámde ha minden egy értelmes, hatalmas és jótevő Lény műve, honnan akkor a földi rossz? Megvallom Önnek, hogy ez az oly szörnyű nehézség nemigen rázott meg engem; vagy azért, mert nem értettem meg jól, vagy azért, mert valójában nem annyira súlyos, mint ahogy látszik. Filozófusaink fellázadtak a metafizikai létezők ellen, de én senkit sem ismerek, aki oly sok metafizikai létezőt gyártana, mint ők. Mit értenek a *rosszon?* Mi ez a *rossz* önmagában? Hol van *a rossz* a természethez és a természet Teremtőjéhez képest? A világegyetem fennáll, rend uralkodik és tartja fenn magát benne; egymás után elpusztul minden, mert az anyagi és mozgó lényeknek ez a természete; de minden megújhodik, és semmi sem fajzik el, mert ez

pedig az anyagi világ Teremtőjének rendje, és ez a rend soha nem tagadja meg önmagát. Én mindebben nem látok semmi rosszat. De amikor szenvedek, ez talán nem valami rossz? Amikor meghalok, ez nem valami rossz? Lassan a testtel: halandó vagyok, mert életet kaptam. Csak egyféleképpen kerülhetném el a halált, ha meg sem születnék. Az élet pozitív, de véges javunk, aminek a végét halálnak nevezik. A pozitív határa nem a negatív, hanem a nulla. A halál rémületet kelt bennünk, és ezt a rémületet nevezzük rossznak. A fájdalom is rossz annak, aki szenved, megengedem. De a fájdalom és az öröm az egyedüli eszköz, mely az érző és veszendő lényeket önmaguk fenntartásához köti, és ezek az eszközök a Legfőbb Lényhez méltó jósággal kormányoztatnak. Abban a pillanatban is, amikor ezeket írom, még egészen friss bennem az érzés, hogy mily eleven és fenséges örömöt jelent egy éles fájdalom hirtelen megszakadása. Ki merné azt állítani, hogy akár a legelevenebb öröm megszakadása is éles fájdalmat okoz? Az élet édes élvezése állandó; csak bele kell kóstolnunk, és már nem is szenvedünk. A fájdalom csupán kellemetlen, ámde szükséges figyelmeztetés, hogy veszélyben ez a jó, mely oly becses a számunkra. Amikor közelebbről tekintettem mindezt, úgy találtam – be is bizonyítottam talán –, hogy a halál és a fájdalom érzése csaknem semmi a természet rendjében. Csak az emberek élezték ki ezt az érzést. Esztelen túlfinomultságuk nélkül, barbár intézményeik nélkül a testi rossz egyáltalán nem érintene, nem sújtana bennünket, és egyáltalán nem éreznők a halált.

De a morális rossz! Még egy emberi alkotás; Istennek csak annyi része van benne, hogy szabadnak, és ennyiben önmagához hasonlatosnak teremtette az embert. Felróhatjuk-e Istennek az emberek bűneit és a bűnök miatt rájuk háramló bajokat? Felróhatjuk-e neki egy csatatér látványa előtt, hogy annyi törött kart és lábat teremtett?

Mire való szabadnak teremteni az embert, kérdezi Ön, ha egyszer visszaélhet a szabadságával? Ah, Franquières úr, ha csak egyetlen halandó létezett, aki nem élt vissza vele, ez az egyetlen halandó

nagyobb dicsőséget szerez az emberiségnek, mint amennyire az összes gazfickó lealacsonyítja, aki csak a földön él. Istenem! Adj nekem erényt, és állíts egy napon a Fénelonok,[6] a Catók, a Szókratészek mellé. Mit számít akkor nekem az emberi nem többi része? Nem fogok pirulni amiatt, hogy ember voltam.

Mondottam, uram, érzéseimről van itt szó, nem érveimről, és Ön nagyon is jól látja, hogy ez a helyzet. Emlékszem, egykor találkoztam már utamon a rossz eredetére vonatkozó kérdéssel, és érintettem is; de Ön soha nem olvasta ezeket a locsogásokat, én pedig elfeledtem őket: mindketten nagyon helyesen tettük. Csupán annyit tudok, hogy a megoldást az a nézet tette könnyűvé számomra, amelyet mindig is osztottam, s amely szerint öröktől fogva két elv létezik együtt a világban, az egyik a cselekvő elv, Isten, a másik a szenvedő elv, az anyag, s a cselekvő elvnek teljes hatalma van rá, hogy kombinálja és módosítsa az utóbbit, jóllehet nem teremtette és nem áll hatalmában megsemmisíteni. Ez a vélemény fejemre idézte a filozófusok gúnykacaját, amikor előadtam nekik; úgy döntöttek, hogy képtelen és ellentmondásos. Meglehet, de nekem nem tűnt annak, és azt az előnyt találtam benne, hogy legjobb belátásomnak megfelelően, nehézség nélkül és világosan megmagyaráz egy sereg kérdést, melyek a filozófusokat zavarba hozták; egyebek között azt is, amelyet Ön itt megoldhatatlan kérdésként terjesztett elém.

Egyébiránt merem hinni, hogy érzéseim, jóllehet valamennyi más tárgyat illetően keveset nyomnak a latban, ebben a dologban mégis számítanak valamit, és ha Ön jobban megismerkedik sorsommal, egy napon talán azt mondja majd, felidézve emlékemet: Ki másnak állna jogában, hogy nagyobbnak ítélje a rosszat, amit az ember ezen a földön elszenved?

Ön szerint a vallás azért okozott annyi bajt a földön, mert a fanatizmus és a babona visszaélt ennek a kérdésnek a nehézségeivel. Meglehet, sőt beismerem, hogy a hit dolgába vágó formulák mind

a méltánytalanság, a hamisság, az álszentség és a zsarnokság megannyi láncának tűnnek nekem. De soha ne legyünk igaztalanok, és ne súlyosbítsuk a rosszat azzal, hogy megvonjuk a jót. Kiszakítani minden istenhitet az emberi szívből annyit tesz, mint lerombolni minden erényt. Ez az én véleményem, uram; talán hamis, de mivel az enyém, nem leszek olyan gyáva, hogy eltitkoljam Ön elől.

Egy születéstől nemes lelkű ember számára nincs kedvesebb foglalatosság, mint jót cselekedni. Becsületessége, jótékonysága nem elveinek, hanem a benne lakozó természetes jónak a műve. Csupán hajlamainak enged az igazságot gyakorolván, miként a gonosz is hajlamainak enged, amikor igazságtalan. Eleget tenni az óhajnak, hogy jót cselekedjünk, ez jóság, de nem erény.

Az erény szó *erőt* jelent. Nincs erény harc nélkül, győzelem nélkül. Az erény nem egyszerűen abban áll, hogy igazak vagyunk, hanem hogy eközben lebírjuk szenvedélyeinket, uralkodunk szívünk fölött. Amikor Titus boldoggá tette a római népet, amikor mindenfelé kegyeket és jótéteményeket osztogatott, nem volt erényes, holott nem vesztegetett el egyetlen napot sem, de bizonnyal erényes volt, amikor elküldte Berenikét. Brutus lehetett volna egyszerűen csak igazságos, amikor halálba küldte gyermekeit. De Brutus[7] szerető atya volt; eleméztette magát, hogy kötelességét megtehesse, és így Brutus erényes volt.

Láthatja, hogy a kérdés itt eleve a megfelelő összefüggésbe kerül. Az isteni vízió, melyről Ön beszél, nem valami alantas dolog képében jelenik meg előttem, s érezni vélem, milyen melegséget tud előidézni az a benyomás, amelyet szívemben maga után hagy. De végtére ez a vízió maga is ama metafizikai létezők közé tartozik, melyekből Ön szerint nem volna szabad Istent csinálni: tiszta szemléleti tárgy. Meddig viszi el Ön e fennkölt szemlélődés következményeit? Ha csupán újabb bátorítást akar meríteni belőle a jó gyakorlásához, egyetértek Önnel; de nem erről van szó. Tegyük föl, hogy az Ön becsületes szíve prédául esik a legszörnyűbb szenvedé-

lyeknek, hiszen Ön sincs biztonságban tőlük, végtére Ön is ember. Ez a vízió a nyugodt kedély számára fölöttébb elragadónak mutatkozik, de nem veszít-e vonzerejéből és nem fakul-e meg a felcsapó hullámok között? Tegyük félre a csüggesztő és szörnyűséges föltevést, hogy a kétségbeesésbe hajszolt erényt hányféle veszedelem kísértheti meg. Csupán azt tételezzük föl, hogy egy túlontúl érző szív önkéntelen szerelemre lobban barátjának leánya vagy felesége iránt; hogy magáévá tehetné őt, s az ég semmit sem látna, ő pedig semmit sem mondana el senkinek; hogy elbűvöli a szépség és a kéj minden csáberejével felékesített bájos alak: vajon abban a pillanatban, midőn megrészegült érzékei készülnek átadni magukat a gyönyörnek, közbe fog-e lépni az erénynek ez az elvont képe, hogy elvitassa szívét a valóságos tárgytól, amely megigézi? Ebben a pillanatban is a legszebbnek tűnik-e szemében ama kép, kitépi-e magát a szeretett lény karjaiból, hogy egy árnykép hiú szemlélésébe merüljön, tudván, hogy e víziót nem illeti meg valóság? Úgy fejezi-e be, mint József, otthagyva a ruháját?[8] Nem, uram, behunyja szemét és elbukik. Ön azt feleli erre, hogy elbukik a hivő is. Igen, ha gyenge ember, mint például az, aki Önnek ír; de adjon csak egyforma nagy erőt mind a kettőnek, és meglátja, melyiknek van erősebb támasza.

Hogyan álljunk ellen, uram, a heves kísértéseknek, amikor félelem nélkül engedhetünk nekik, az mondván magunkban: mire jó az ellenállás? A filozófusnak a többi ember szeme előtt kell lennie, hogy erényes legyen, de Isten szeme előtt igazán erős az igaz ember. Oly kevésre becsüli ezt az életet, a vele járó jóval és rosszal és minden kicsinyes hiúsággal együtt! Annyi mindent lát a túlvilágon! Ó, erény, te legyőzhetetlen erő, senki sem ismer téged, csak aki egész létét megérti, és tudja, hogy nem áll az emberek hatalmában, hogy létük fölött rendelkezzenek. Olvasgatja néha Platón *Állam*-át? A második párbeszédben láthatja, mennyi erővel festi le Szókratész előtt a barátja – elfeledtem a nevét – az igaz embert,[9] aki össze-

roskad a sorscsapások és az emberek igazságtalansága alatt: rágalmazzák, üdözik, viseli a bűn minden gyalázatát, miközben az erény minden jutalmát kiérdemli, látja a közelgő halált és bizonyos benne, hogy a gonoszok gyűlölete nem fogja kímélni emlékezetét, amikor személye ellen már semmit sem tehetnek. Ha valami elcsüggesztheti a reményt, ez a kép biztosan igen csüggesztő. Szókratész maga is rémülten kiált föl, és úgy érzi, az isteneket kell segítségül hívnia, mielőtt válaszába fogna; ám egy másik élet reménye nélkül aligha tudott volna jól megfelelni. Akárhogy is, számunkra mindennek véget kellene érnie a halállal, ami nem lehetséges, ha Isten igazságos, és következésképpen, ha létezik. Isten létezésének eszméje egymagában is az erényre buzdítja az embert, és vigaszt nyújt neki nyomorúságában; míg aki úgy érzi, hogy elszigetelten él a mindenségben, híján van e buzdításnak és vigasznak, és így szíve mélyén nem leli azt a lényt, akivel megoszthatná gondolatait. Mindig enyhet ad a balsorsban, ha az embernek tanúja van rá, hogy nem ilyen sorsot érdemelt. Erényes emberhez méltó büszkeséggel szól, aki azt mondhatja Istennek: Te, aki olvasol a szívben, Te láthatod, hogy erős lélekként és igaz emberként élek adományoddal, a szabadsággal. Az igazi hivő, aki mindig magán érzi az örök tekintetet, szívesen büszkélkedik vele az ég előtt, hogy teljesítette földi kötelességeit.

Láthatja, nem vitatom el Öntől ama víziót, melyet úgy tárt elém, mint a bölcs ember erényének egyedüli tárgyát. De, kedves uram, szálljon most magába, és vegye észre, hogy ezt a tárgyat teljességgel lehetetlen összeegyeztetni az Ön elveivel. Hogyan lehetséges, hogy nem érti meg: ugyanaz a törvény – a szükségszerűség törvénye –, amely Ön szerint egymaga szabályozza a világ menetét és minden eseményt, ugyanez a törvény szabályozza az emberek valamennyi cselekedetét is, fejük minden gondolatát, szívük minden érzését; semmi sem szabad, minden kényszer hatása alatt történik, szükségszerű, elkerülhetetlen; az ember mozdulatait a vak anyag irányítja, és csak azért függnek az akaratától, mert

maga az akarat a szükségszerűségtől függ; s ennélfogva nem létezik sem erény, sem bűn, sem érdem, sem hitványság, és nincs moralitás az emberi cselekedetekben, az ilyen szavak pedig, mint becsületes ember vagy gazfickó, szükségképpen teljesen értelmetlenek az Ön számára. Mindazáltal nem azok, egészen bizonyos vagyok benne. Szíve becsületes, és hiába az érvek, tiltakozik zordon filozófiája ellen. Akarva-akaratlan eltölti a szabadság érzése és az erény varázsa; így szólít vissza minden embert az igazsághoz és az erényhez a belső érzék határozott és üdvös hangja, ha a tévelygő észt követve rossz útra lép. Áldja e szent és jótékony hangot, uram, hiszen visszavezeti Önt az ember kötelességeihez, melyeket a divatos filozófia hatása alatt végül is elfeledne. Csak akkor fogadja el a saját érveit, ha úgy érzi, hogy összhangban vannak lelkiismeretének parancsaival; valahányszor ellentmondást érez a kettő között, biztos lehet benne, hogy az érvek csalják meg Önt.

Nem szándékozom akadékoskodni, sem lépésről lépésre végigkövetni két levelét, de nem tudom megállni, hogy szó nélkül hagyjam a bölcs héber és a bölcs görög között vont párhuzamát. Mindkettőnek csodálója vagyok, és így nem keveredhetem az előítélet gyanújába, amikor róluk beszélek. Azt hiszem, Önnel nem ugyanez a helyzet. Aligha meglepő, hogy minden elsőbbséget a görögnek ad. Nem ismerte meg eléggé a másikat, és nem fordított rá elegendő gondot, hogy elválassza benne azt, ami valóban ő, attól, ami idegen tőle, és ami eltorzítja az Ön szemében, mint ahogy sok más ember szemében is, akik nem látták őt közelebbről, mint Ön. Ha Jézus Athénban született volna, Szókratész pedig Jeruzsálemben, ha Platón és Xenophón[10] írta volna meg az előbbinek az életét, Lukács és Máté pedig az utóbbiét, akkor Ön igencsak másként beszélne; és ami most az Ön szemében Jézus hátrányára üt ki, éppen az a legnagyszerűbb és a legcsodálatraméltóbb az ő lelki emelkedettségében, vagyis az, hogy Júdeában született, a leghitványabb népnek a körében, amely az idő tájt csak élt, míg Szókratész,

a legtanultabb és legszeretetreméltóbb nép fia, minden segítséget megtalált, amire csak szüksége volt, hogy könnyűszerrel felemelkedjék a maga hangjához. Szókratész a szofisták ellen fordult, miként Jézus a papok ellen, azzal a különbséggel, hogy Szókratész gyakran utánozta ellenfeleit, és hozzájuk hasonlóan őt magát is szofistaként tartanák számon, ha szép és szelíd halála nem von dicsfényt élete köré. Jézus ellenben, akit nagyszerű lelkének fenséges szárnyalása mindig az összes halandó fölé emelt, Jézus tizenkét éves korától egészen addig a pillanatig, amikor a legkegyetlenebb és leggyalázatosabb halált halta, egyetlen pillanatra sem tagadta meg önmagát. Nemes szándéka abban állt, hogy felemeli népét és újból szabad néppé teszi, méltóvá arra, hogy létezzék, mert itt kellett kezdeni. Mózes törvényeinek elmélyült tanulmányozása, igyekezete, hogy lelkesedést és szeretetet ébresszen a szívekben e törvények iránt, mindez kimutatta Jézus célját, amennyire lehető volt a rómaiak megriasztása nélkül. Ámde hitvány és gyáva honfitársai nemhogy meghallgatták volna, meggyűlölték, és éppen szelleme és erényessége miatt, mert szemrehányóan emlékeztette őket alantasságukra. Végezetül, Jézus csak akkor gondolt rá, hogy kiterjessze szándékát, amikor látta, hogy nem tudja megvalósítani: mivel ő maga nem tudott forradalmat csinálni tulajdon népének körében, ezért tanítványai révén az egész világban akart forradalmat csinálni. Minden erényre képtelen népének alávalósága mellett saját jellemének túlságos szelídsége volt az, ami útját állta az első terv megvalósításának. Ez a szelídség – inkább az angyalok és az Isten sajátja, mint az emberé – egy pillanatra sem hagyta el Jézust, még a kereszten sem, s egész könnyárt fakaszt azokból, akik megfelelően ki tudják olvasni életét a kusza történetek közül, melyekkel ama szegény emberek eltorzították. Szerencsére tiszteletben tartották és hűen lemásolták, ha nem is értették meg beszédeit; csak néhány keleties vagy rosszul visszaadott fordulatot kell elhagyni, s egy szót sem találunk bennük, ami ne volna méltó hozzá. Ebből

ismerszik meg az isteni ember, aki oly silány tanítványait nyers, ámde büszke lelkesültségükben ékesszóló és bátor emberekké tette.

Ön azt az ellenvetést fogja tenni, hogy Jézus csodákat művelt. Ez az ellenvetés szörnyű volna, ha igazságos. De Ön tudja, vagy legalábbis tudhatná, uram, hogy szerintem Jézus nem művelt csodákat, ellenkezőleg, nagyon is pozitív módon kinyilvánította, hogy nem tenne ilyesmit, és igen kemény megvetéssel sújtotta azokat, akik erre kérték.

Mennyi mindent kellene még elmondanom! De ez a levél mérhetetlenül hosszú. Be kell fejeznem. Utolszor térek vissza ezekre a dolgokra. Kedvében akartam járni, uram, és nem bántam meg ezt a szándékomat, ellenkezőleg. Köszönöm a buzdítást, hogy vegyem fel ismét ama csaknem feledésbe merült gondolatok fonalát, melyeknek foszlányai mégis szolgálatomra lehetnek jelen állapotomban.

Isten Önnel, uram, emlékezzék néha egy emberre, akit – ezzel kecsegtetem magamat – szeretett volna, ha jobban ismeri, és aki olyan pillanatokban foglalkozott Önnel, amikor más emberek egyedül önmagukkal szoktak foglalkozni.

Renou

JEGYZETEK

ÖSSZEÁLLÍTOTTA:

LUDASSY MÁRIA

ÉRTEKEZÉS A TUDOMÁNYOKRÓL ÉS A MŰVÉSZETEKRŐL

Rousseau több helyen is elbeszéli, hogyan fogant meg benne az Értekezés eszméje. *(Vallomások.* VIII. *Második levél Malesherbeshez.)* 1749 őszén meglátogatta a vincennes-i erődben raboskodó Diderot-t. Útközben a *Mercure de France* októberi számát lapozgatta, abban pillantotta meg a dijoni Académie des Sciences et Belles-Lettres pályázati felhívását a híressé vált kérdéssel: Javított-e az erkölcsökön a tudományok és a művészetek újraéledése? Ez a kérdés, visszaemlékezései szerint, megvilágosodásszerű élményt jelentett számára, és egész további sorsát meghatározta. Új világ tárult föl előtte és új emberré változott: a libertinizmussal kacérkodó zenészből a társadalom bűneinek kíméletlen ostorozója, szigorú moralista lett. De „szerencsétlenségeinek" kezdetét is erre a pontra teszi; és valóban, az Első Értekezés közreadása taszította viharos írói pályájára. Marmontel és Grimm szerint Diderot sugalmazta az Értekezés alapgondolatát. Nincs okunk elfogadni, hogy így történt; azt azonban magától Rousseau-tól tudjuk (*Vallomások.* VIII.), hogy Diderot beszélte rá a pályamű elkészítésére.

Az Értekezést 1750 márciusában fejezte be Rousseau. Első kiadása ugyanebben az évben jelent meg.

A mű eredeti címe: *Discours / qui a remporté le prix / à l'Académie de Dijon. / En l'année 1750. / Sur cette Question proposée par la même Académie: / Si le rétablissement des Sciences et des Arts / a contribué à épurer les moeurs.*

A fordítás alapjául szolgáló kiadás: *Oeuvres complètes de Jean-Jacques Rousseau.* Szerk. B. Gagnebin és M. Raymond. I–IV. köt. (Bibliothèque de la Pléiade.) Párizs, 1959–1969. III. köt., 1–30. old.

1 „Itt én vagyok barbár, mivel nem értenek meg engem." Ovidius: *Tristia.* X, V, 37.
2 „A jónak látszata csap be." Horatius: *Ars poetica. Epistolae* (Episztolák). II, III, 25.
3 Montaigne: *Essais* (Esszék). III, 7.
4 Petronius, a költő kapta az *arbiter elegantiae* címet.
5 Ez a filozófiai regény Xenophón műve, a *Küropaideia* (Kürosz neveltetése).
6 Tacitus *Germaniá*-járól van szó.
7 Svájc.
8 *Essais.* I, 31.
9 Ez a feddhetetlen ítélőszék az *areopág*, a legfőbb bírói testület Athénban.
10 Szabad átvétel Platónból: *Apologia* (Szókratész védőbeszéde).
11 Seneca: *Epistolae* (Episztolák). 95. Luciliushoz.
12 Caius Fabricius Luscinus (i. e. III. sz.): megvesztegethetetlen és puritán jelleméről híres római államférfi és hadvezér.
13 Nero.
14 Az *Értekezés a tudományokról és a művészetekről* első kiadásának címlapján egy metszet látható, amely Prométheusz és

a szatír jelenetét ábrázolja. A metszet J.-Ch. Baquoy (1721–1777) munkája, J.-B. Pierre (1713–1789) rajza után készült.

15 Célzás Newtonra és általában a modern fizika körüli természetfilozófiai vitákra („mi oknál fogva vonzzák egymást a testek az űrben stb."); Malebranche-ra („hogyan lát mindent Istenben az ember"); az okkazionalizmusra („mi módon felel meg egymásnak a test és a lélek"); Fontenelle-re („mely csillagok lakhatók"); Réaumurre („mely rovarok szaporodnak a szokásostól eltérő módon"). Lehetséges, hogy a polémia tulajdonképpeni célpontja Voltaire, akit mindezek a kérdések élénken foglalkoztattak.

16 J.-F. Melon francia közgazdasági író (1680–1738) *Essai politique sur le commerce* (Politikai értekezés a kereskedelemről) c. művében védelmébe vette a fényűzést mint állami adóbevételek forrását.

17 A svájciak.

18 Nem világos, hogy Rousseau a németalföldiekre vagy az angolokra céloz-e.

19 Voltaire.

20 Carle Van Loo (1705–1765): francia festő. 1749-től a Művészeti Akadémia igazgatója. Templomok, paloták freskóin kívül számos arcképet festett. – J.-B. Pierre (1713–1789): francia festő. Előbb az orléans-i herceg, majd a király első udvari festője. Az ő rajza nyomán készült az *Értekezés a tudományokról és a művészetekről* első kiadásának címképe.

21 J.-B. Pigalle (1714–1785): francia szobrász, XVI. Lajos korának egyik legnépszerűbb művésze. Portrészobrai között van Voltaire és Diderot arcmása is.

22 Montaigne: *Essais.* I, 24.

23 Diderot: *Pensées philosophiques* (1746). 8.

24 Montaigne: *Essais.* I, 24.

25 Uo.

26 Xenophón: *Küropaideia.* I, 3.
27 bizonyító módon
28 XIV. Lajos.
29 XV. Lajos.
30 Célzás Berkeleyre („nem léteznek testek"); Spinozára („csak egy szubsztancia van"); Mandeville-re („nem létezik sem bűn, sem erény") és Hobbesra („az emberek farkasok").
31 Leukipposz (i. e. V. sz.): görög filozófus, az atomizmus megteremtője. – Diagorasz (i. e. V. sz. vége): athéni dithirambusköltő; istentagadásért perbe fogták és elítélték.
32 Bacon.
33 Cicero.
34 Bacon.

A *Narcisse, ou l'Amant de lui-même* (Narcissus, avagy aki önmagába szerelmes) megírása Rousseau Chambéryben töltött éveinek idejére (1732–1740) esik; tehát – mint a *Vallomások*-ban beismeri – „lecsípett néhány esztendőt", amikor azt állította, hogy tizennyolc éves korában írta. A *Narcissus* Rousseau egyetlen darabja, amely a szerző életében színpadra került és megjelent. Mind a bemutatóra, mind a kiadásra 1752-ben került sor, s ekkor íródott az *Előszó* is. Ez az *Értekezés a tudományokról és a művészetekről* által kiváltott viták tetőzését követő év. A vita folyamán Rousseau a luxus kritikájától továbblép az általános társadalombírálat felé.

A fordítás alapjául szolgáló kiadás: *Oeuvres complètes* (Pléiade). II. köt., 959–974. old.

1 J.-Ch. Gottsched (1700–1766) mint a lipcsei egyetem filozófiai karának dékánja 1752-ben vitaülést szervezett avégett, hogy megvédjék a tudományt Rousseau vádjaival szemben. Az ülésen négy latin nyelvű beszéd hangzott el, melyek később külön könyvben is megjelentek.
2 Sok ékesszólás, kevés bölcsesség.
3 *Le Méchant* (A gonosz), J.-B.-L. Gresset (1709–1777) színműve; 1747-ben mutatták be.

4 Montaigne: *Essais.* III, 12.

5 „Néptől rangot az ilyen sohse kér, se királyi palástot. / Mit neki harc, hűtlen testvérek visszavonása. / Róma reménye, rom országok neki semmi; szegénynek / Nem kesereg nyomorán, de a gazdagokat sem irigyli." Vergilius: *Georgica.* II., 495–498. (Lakatos István fordítása.)

ÉRTEKEZÉS AZ EGYENLŐTLENSÉG EREDETÉRŐL

1753-ban hirdette meg a dijoni Académie des Sciences et Belles-Lettres pályázatát az emberek közötti egyenlőtlenség eredetének vizsgálatára. Rousseau azt írja a *Vallomások*-ban, hogy a kérdés fellelkesítette, de nem remélte, hogy a pályadíjat elnyerheti. Diderot pedig egyenesen lebeszélte a pályamű megírásáról és benyújtásáról. Az *Értekezés* mégis elkészült 1754 elejére, és Rousseau el is küldte a Dijoni Akadémiának. A díjat azonban valóban nem nyerte el.

Az első kiadás 1755-ben jelent meg Amszterdamban. A szöveg néhány kiegészítése először 1782-ben, Rousseau műveinek gyűjteményes kiadásában került közlésre; ezeket a részeket külön jelezzük.

A mű eredeti címe: *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes.*

A fordítás alapjául szolgáló kiadás: *Oeuvres complètes* (Pléiade). III. köt., 109–223. old.

1 „A természeti törvényt tehát inkább a természetszerű, nem pedig az eltorzult lényekben kell vizsgálnunk." (Szabó Miklós fordítása.) Az idézett hely valójában: *Politika.* I, 5.

2 A pápa.

3 Ismerd meg önmagadat!

4 Glaukosz mitológiai lény; boiotiai búvárhalászból tengeri jósistenné változott, teste és végtagjai halszerűvé lettek. Szókratész azt mondja Platón *Politeiá*-jában (611*d*), hogy – akárcsak Glaukoszról – a halhatatlan lélekről sem tudják az emberek, milyen is eredeti természete szerint, mert csak azt látják, hogy milyenné vált, miután a testtel egyesült. Rousseau úgy érti az *Állam*-nak ezt a helyét, hogy Glaukosznak a szobra süllyedt el és deformálódott a felismerhetetlenségig a tengerben.

5 J.-J. Burlamaqui (1694–1748): svájci jogtudós, a természetjog és a nemzetközi jog professzora, majd a genfi Államtanács tagja. Rousseau a *Principes du droit naturel* (A természetjog elvei) c. művére utal.

6 „Tanuld meg, hogy az Isten mire rendelt téged, és mi a helyed az emberi világban." Persius: *Satirae* (Szatírák). III, 71–73.

7 *De cive* (A polgárról). I, 4. és I, 12; *Leviathan*. I, 13.

8 Montesquieu: *De l'Esprit des lois* (A törvények szelleméről). I, 2.

9 R. Cumberland (1631–1718): anglikán püspök, teológus és morálfilozófus. *De legibus naturae* (A természeti törvényről) c., 1672-ben megjelent könyvében támadja Hobbes politikai filozófiáját.

10 S. Pufendorf (1632–1694): német jogtudós, a racionalista természetjog hagyományának folytatója. Rousseau hivatkozásához lásd: *De jure naturae et gentium* (A természetjogról és a nemzetközi jogról). I, 1–2.

11 F. Coréal (1648 k.–1708): spanyol utazó. Bejárta az Antillákat, Floridát és Dél-Amerika nagy részét. 1722-ben jelent meg a *Voyages de Francisco Coréal aux Indes Occidentales* (Francisco Coréal nyugat-indiai utazásai), Rousseau jegyzetének forrása; nem biztos azonban, hogy ez a munka magától Coréaltól származik.

12 Podaleiriosz és Makhaon: mitológiai orvosok, Aszklépiosznak, a gyógyítás istenének fiai. Az *Iliász* II., IV. és XI. énekében szerepelnek.

13 Aulus Cornelius Celsus (i. e. 25 k.–i. sz. 50 k.): római enciklopédiaíró. A mezőgazdasággal, hadművészettel, retorikával, filozófiával, jogtudománnyal és orvostudománnyal foglalkozó enciklopédikus művéből csak a *De medicina* (A gyógyászatról) c. rész maradt fönn.

14 J. Laët (1593–1649): flamand földrajztudós és természetkutató. Holland utazók beszámolói alapján állította össze 1633-ban megjelent *Novus orbis seu descriptio Indiae occidentalis* (Új kalauz, azaz leírás Nyugat-Indiáról) c. művét, amelynek francia kiadását Rousseau forrásként használta.

15 E. Bonnot de Condillac (1715–1780): francia empirista filozófus és közgazdasági író. Rousseau itt az 1746-ban megjelent *Essai sur l'origine des connaissances humaines* (Értekezés az emberi ismeretek eredetéről) c. művének II. részében előadott gondolatokra utal.

16 „A bűn nem ismerése többet használ náluk, mint másoknál az erény ismerete." Justinus: *Historiae* (Történetek). II, II, 15.

17 B. Mandeville-re (1670–1733), a *Fable of the Bees* (A méhek meséje) szerzőjére céloz.

18 „Hogy az embernek milyen érző / szívet adott, igazolja a természet maga azzal, / hogy könnyekre fakaszt." Juvenalis: *Satirae* (Szatírák). XV, 131–133. (Muraközy Gyula fordítása.)

19 *An Essay Concerning Human Understanding* (Értekezés az emberi értelemről). IV, III, 18.

20 H. Grotius (1583–1645): holland jogtudós, a nemzetközi jog megteremtője. Rousseau itt szó szerint idéz 1625-ben megjelent, *De jure belli ac pacis* (A háború és a béke jogáról) c. művének francia fordításából: II, II, 2.

21 „Új nyavalyáján döbbenten, gazdag-nyomorultan, / futna kin-

cseitől s iszonyodva utálja, mit esdett." Ovidius: *Metamorphoses* (Átváltozások). XI, 126–127. (Devecseri Gábor fordítása.)

22 Feltehetően La Fontaine *Le Viellard et l'Aine* (Az öreg és szamara) c. meséjére céloz itt Rousseau: „Azonban ellenség közelget: / »Szaladjunk!« – riad az öreg. / Felel Szalmási: »Már minek? / Azt hiszi, dupla lesz a nyergem és a terhem?« / »Dehogy« – szól az öreg, s elmenekül leverten. / »Mit bánom én, kié vagyok!« – szól a szamár / »Csak fusson, én meg hadd legelésszek!« / Magyarán, régi nóta már: / Gazdánkat nézzük ellenségnek!" (Vikár Béla fordítása.)

23 Plinius: *Panegyricus Trajani* (Trajanus dicsérete). LV, 7.

24 Hérodotosz: *Hisztoriai* (Történetek). VII, 135.

25 „A nyomorult szolgaságot mondják békének." Tacitus: *Historiae* (Korunk története). IV, 17. (Borzsák István fordítása.)

26 Mindenekelőtt R. Filmer (1588–1653) angol politikai író, 1679-ben megjelent, *Patriarcha* c. művében.

27 Locke *Two Treatises of Government* (Két értekezés a kormányzatról) c. művében száll vitába Filmerrel. – A. Sidney (1622–1683): angol republikánus államférfi és politikai író. Főműve, a *Discourses Concerning Government* (Értekezések a kormányzatról) először 1698-ban jelent meg; a XVIII. században igen nagy népszerűségnek örvendett.

28 *Traité des droits de la Reine très chrétienne sur divers États de la monarchie d'Espagne* (Értekezés a legkeresztényibb királynőnek a spanyol királyság különböző rendjei fölötti jogairól). Anonim írásmű, megjelent 1667-ben. Szerzői A. Bilain és A. de Bourzéis abbé.

29 J. Barbeyrac (1674–1744): francia jogtudós, Pufendorf és Grotius fordítója. Az utolsó mondat szó szerinti idézet Pufendorf *De jure naturae et gentium* c. művének francia kiadásából: VII, VIII, 6. 2. jegyzet.

30 *De jure naturae et gentium.* VII, III, 3.

31 „Ha azt parancsolod nekem, hogy kardomat fivérem kebelébe vagy atyám nyakába mártsam, avagy terhes hitvesem méhébe döfjem, mindezt megteszem, ha szívem ellenére is." Lucanus: *Pharsalia.* I, 376.

32 „Akinek a becsületes úton semmi reménye sincs." Szabad idézet Tacitusból: *Historiae.* I, 21.

33 Ataraxia: a lélek szenvtelen nyugalma, melyet sem külső bajok, sem belső szenvedélykitörések nem dúlhatnak föl. A legfőbb jó a sztoikus morál szerint.

34 *Hisztoriai.* III, 67–84.

35 Buffonra. – G.-L. Leclerc, comte de Buffon (1707–1788): francia természetkutató. Híres *Histoire naturelle*-jét (Természetrajz), melynek 1739 és 1788 között harminchat kötete látott napvilágot, gyakran idézi Rousseau az egyenlőtlenség eredetéről szóló Értekezésben.

36 *Essai sur l'origine des connaissances humaines.* I, IV, 23.

37 St. Hyeronimus: *Adversus Jovinianum* (Jovinianus ellen). II.

38 P. Kolben (1675–1726): német utazó. *Utazás a Jóreménység fokára* c. könyvét többször is kiadták franciául; bekerült az *Histoire générale des voyages* (Az utazások általános története) c. gyűjteménybe is; ennek V. köteteként 1748-ban jelent meg.

39 J. B. Du Tertre: *Histoire générale des Antilles* (Az Antillák általános története). 1667–1671. VII, I, 5.

40 J. Gautier d'Agoty: *Observations sur l'histoire naturelle, la physique et la peinture* (Természetrajzi, fizikai és festészeti megfigyelések). I–VI. Az I. kötet 1752-ben jelent meg.

41 P.-L Moreau de Maupertuis: *Essai de la philosophie morale* (Értekezés a morálfilozófiáról). (1749.)

42 *Essais.* I, 22.

43 Rousseau itt valószínűleg Faldoni vívómesternek és Marie Lortet-nak, egy kocsmáros lányának kettős öngyilkosságára cé-

loz. (*Az új Héloïse* első változata Saint-Preux és Julie együttes halálával végződött volna.)

44 Ktésziasz (i. e. V. sz.): görög orvos és történetíró. Perzsa forrásokra támaszkodva írta meg Asszír-Babilónia és Perzsia történetét.

45 Az idézet forrása: *Histoire générale des voyages*. V, 87–89. Ez a gyűjtemény a kor híres útleírásait tartalmazta. Az idézett hely S. Purchass: *Pilgrimes* (Zarándokok) c. művének fordításában található. Az eredeti mű Londonban jelent meg, 1614-ben.

46 A. Battel (?1565–?1640): angol utazó. 1589-ben brazíliai indiánok, majd portugálok fogságába esett. Később Angolában és Kongóban is járt.

47 S. Purchass (?1575–1626): angol író, útirajzok összeállítója. *Pilgrimes* c. könyvét egyebek között Battel beszámolói nyomán írta.

48 C. Dapper (?–1690): holland orvos és geográfus, számos mű szerzője. Itt *Afrika leírása* c. könyvéről van szó; ez a munka először 1668-ban jelent meg, Amszterdamban.

49 G. Merolla (1650 k.–?): olasz misszionárius. Utazásait 1690-ben megjelent *Breve e succincta relatione del viaggio nel regno del Congo* (Rövid és kivonatos beszámoló a Kongói Királyságban tett utazásról) c. könyvében beszéli el.

50 Ch.-M. de la Condamine (1701–1774): francia matematikus és író. 1736-ban részt vett az egyenlítőre küldött expedícióban, amely a föld alakjára vonatkozó méréseket végzett.

51 P.-L. Moreau de Maupertius (1698–1759): francia filozófus, matematikus és asztronómus. 1736-ban a Lappföldre utazott, szélességi fokméréseket végezni. Mérései bebizonyították Newton feltevését, hogy a föld a sarkoknál lapult. Utazásáról 1748-ban megjelent írása tudósít: *Relation d'un voyage au fond la Lapponie* (Beszámoló a Lappföld belsejében tett utazásról).

52 J. Chardin (1643–1713): francia drágakő-kereskedő. 1665-ben

gyémántvásárlás céljából Indiába utazott. Úti tapasztalatait 1686-ban megjelent *Voyage en Perse et aux Indes orientales* (Utazás Perzsiába és Kelet-Indiába) c. könyvében írta le.

53 E. Kaempfer (1651–1716): német orvos és utazó. 1690 és 1692 között járt Japánban. 1712-ben jelent meg *Amoenitatum exoticarum politico-physico-medicarum fasciculi* (Idegen politikai, fizikai és gyógyászati érdekességek gyűjteménye) c. úti beszámolója, amelynek alapján egy angol nyelvű kompiláció készült 1728-ban, *History of Japan and Siam* (Japán és Sziám története) címmel.

54 C. P. Duclos (1704–1772): francia író, moralista. Hosszú ideig Rousseau barátja. Legismertebb műve, a *Considérations sur les moeurs de ce siècle* (Elmélkedések századunk erkölcseiről), 1754-ben jelent meg.

55 *Second Treatise of Civil Government* (Második értekezés a polgári kormányzatról). VII, 79–80.

56 „Semmit nem venne el az emberi nem boldogságából, ha az emberek elvetnék a nyelvek végzetes és zavaros sokféleségét, és azon volnának, hogy egy és ugyanazon művészetben jeleskedjenek, amely megengedné nekik, hogy minden dologról jelek, mozdulatok és taglejtések segítségével fejezzék ki magukat. A jelen állapotban az állatok helyzete, noha közönségesen oktalannak tekintik őket, e tekintetben alighanem sokkal különb a miénknél: nem közlik-e hívebben s talán szerencsésebben érzeteiket és gondolataikat, mint az emberek, közvetítés nélkül, nem állnak-e ezen a téren az emberek fölött, kivált ha azok idegen nyelvhez folyamodnak?" I. Vossius (1618–1689): holland tudományos író, 1670-től Angliában élt. *De poematum cantu et viribus ritmi* (A költemények dallamáról és a ritmus erejéről) c. műve 1693-ban jelent meg.

57 Görög mitológiai hős, feltaláló. Neki tulajdonítja a hagyomány a számok és a betűk feltalálását. Az *Iliász*-ban szerepel.

58 L.-H. de Villars (1653–1734): Franciaország marsallja. Emlékiratai halála után jelentek meg. A Rousseau-nál szereplő anekdotát nem tartalmazzák.

59 Iszokratész: *Areopagitikosz*. 21, 22.

Az *Enciklopédia* V. kötete számára készült cikk; 1754–55 telén íródott és 1755-ben jelent meg.

Eredeti címe: *De l'économie politique.*

A fordítás alapjául szolgáló kiadás: *Oeuvres complètes* (Pléiade). III. köt., 239–278. old.

1 Lásd *Értekezés az egyenlőtlenség eredetéről*, 26. jegyzet.
2 Diderot *Droit naturel* (Természetjog) c. cikkéről van szó, mely a *Politikai gazdaságtan*-nal együtt az *Enciklopédia* V. kötetében jelent meg.
3 *Il principe* (A fejedelem) c. művében. Rousseau – a XVIII. században meglehetősen elterjedt felfogásnak megfelelően – úgy gondolja, hogy *A fejedelem* a zsarnokság kézikönyvének álcázott republikánus szatíra az abszolutizmusról.
4 *Nomoi* (Törvények). 719–724.
5 Lex Portia: Marcus Portius Cato által i. e. 198-ban vagy 195-ben hozott törvény; kimondja, hogy a halálbüntetésre vagy megbotozásra ítélt polgárnak jogában áll fellebbezni az ítélet ellen.

6 *De jure naturae et gentium.* IV, X, 4. Vö. *Értekezés az egyenlőtlenség eredetéről,* 10. jegyzet.

7 J. Bodin (1530–1596): francia államférfi, filozófiai és közgazdasági író. A Rousseau-nál idézett gondolat *Les six livres de la République* (Hat könyv az államról) c. művében található, a VI. könyv 2. fejezetében.

8 táplál és gazdagít

9 *De l'Esprit des lois.* XIII, 14.

10 Lásd *Értekezés az egyenlőtlenség eredetéről,* 52. jegyzet.

11 *Les six livres de la République.* VI, 2. Az eredeti szójáték az „imposteur" (csaló) és az „impôt" (adó) szó tövének azonosságán alapul.

Ez a levél jelenti a voltaképpeni szakítást a felvilágosodás Voltaire vezette táborával, bár nyílt hadüzenetnek csak a *Levél d'Alembert-hez* tekinthető; Rousseau itt, legalábbis formailag, még közösséget vállal a „filozófusokkal". De Voltaire-t nem téveszti meg a levél udvarias hangneme: árulásnak minősíti, hogy „ez a fiók-Diogenész" tollat mert fogni a Gondviselés védelmében.

A fordítás alapjául szolgáló kiadás: *Oeuvres complètes* (Pléiade). IV. köt., 1057–1075. old.

1 Voltaire *Poèmes sur le Désastre de Lisbonne et sur la Loi naturelle* (Költemények a lisszaboni katasztrófáról és a természeti törvényről) c. kötete 1756 tavaszán jelent meg.
2 Pope *Essay on Man* (Tanulmány az emberről) és Leibniz *Essais de Théodicée* (Teodiceai kísérletek) c. műve körül forog a vita.
3 A manicheizmus szerint a Gonosz egyenlő erejű princípium a Jóval (Istennel).
4 Voltaire így fogadta az egyenlőtlenség eredetéről írt értekezést 1755. január 30-án kelt levelében: „Megkaptam, uram, s köszönöm az emberi nem ellen írt új könyvét."
5 Voltaire regénye; a XX. fejezetről van szó.

6 Rousseau Erasmus *Convivium religiosum*-ára (Vallási beszélgetés) utal; itt olvashatók a 8. és 18. jegyzetben szereplő idézetek.

7 Svájci kanton; a felső-wallisi hegylakók életének idealizált leírása: *La Nouvelle Héloïse* (Az új Héloïse). I, 23.

8 „Nem bánom, hogy éltem, mivel úgy éltem, hogy ne kelljen azt gondolnom, hiába születtem." Cicero: *De senectute* (Az öregségről). XXIII, 84.

9 Platonikus eredetű gondolat: a demiurgosz jóságából következik, hogy a teremtett világban minden lehetséges dolog megvalósul; ebből ered a természet kontinuitása, a létezők nagy láncolata. A gondolat újra felelevenedik a reneszánsz természetfilozófiájában; fontos szerepet játszik Spinozánál és Leibniznél; az utóbbitól veszi át Pope: *Essay*. I, 237.

10 Voltaire: „Nem igaz, hogy nem maradhatna fönn a világ, ha elvennénk belőle egy atomot; ez az, amit oly nagyon jól vett észre de Crousaz úr, a tudós geométer, Pope elleni könyvében." – J.-P. de Crousaz: *Commentaire sur la traduction... de l'Essai de M. Pope...* (Kommentár Pope Tanulmányának fordításához). (1738.)

11 A „morális" a XVIII. században nemcsak „erkölcsi"-t jelent; értelme magában foglal minden olyan – történelmi, társadalmi, politikai stb. – tényezőt, mely az emberrel függ össze.

12 Pascal: *Pensées* (Gondolatok). Brunschvicq-kiad., 176; Lafuma-kiad., 750. „Cromwell közel járt hozzá, hogy tönkretegye az egész kereszténységet; a királyi család már oda volt, az övé meg örökre hatalmassá válik, ha nincs az a kis homokszem, mely belekerült a vesevezetékébe..." – Egyes kommentátorok szerint Rousseau a *Zadig* „remetéjét" (XX. fej.) nevezi brahmannak; vö. még Voltaire: *Histoire d'un bon brahmin* (A derék brahman története).

13 A „horror vacui" az űrtől való rettegés mint természetfilozófiai magyarázó elv.

14 A *Poèmes sur le Désastre* egyik jegyzetében Voltaire védelmébe veszi Bayle nézeteit a Gondviseléssel kapcsolatban. P. Bayle (1647-1706): francia filozófus, a vallási türelem híve. Szkeptikus érvek sokaságával igyekszik kimutatni, hogy a vallás nem igaz tételeken, hanem személyes hiten alapul.

15 Kodrosz, Athén utolsó királya: A dórok azt a jóslatot kapják, hogy csak akkor győzhetik le Athént, ha nem ölik meg a királyt; Kodrosz közembernek öltözik és megöleti magát velük. – Marcus Curtius: Az i. e. IV. században egy földrengés nyomán hatalmas szakadék keletkezik a Forumon; egy jóslat értelmében csak akkor lehet betemetni, ha beledobják azt, amiből a város ereje fakad; Curtius teljes fegyverzetben, lovastul a szakadékba veti magát. – Deciusok: A három Decius konzul, atya, fiú és unoka, hősies önfeláldozással segíti győzelemre katonáit az i. e. IV. és III. század különböző háborúiban. – Philaenusok: A küréneiek és a karthágóiak tárgyalásai során az előbbiek azt az ajánlatot teszik a karthágóiak képviselőinek, hogy azok tetszésük szerint tűzhetik ki az új határt, ha hajlandók élve eltemettetni magukat a határvonalon; a Philaenusok vállalják az áldozatot.

16 Seneca: *De providentia* (A gondviselésről). VI, 1.

17 Híres rablóvezér a XVIII. század elején.

18 „A természet csak rövidebb időzés céljára adta a fogadót, nem pedig hogy lakjunk benne." Cicero: *De senectute*. XXIII, 84.

19 Diderot: *Pensées philosophiques* (Filozófiai gondolatok). (1746.)

20 Voltaire eposza.

21 Hobbes: *Leviathan*. II, 31.

22 Th. Tronchin (1709-1781): híres svájci orvos, a himlő elleni védőoltás úttörője.

1757 a nem várt szenvedély, a d'Houdetot grófné iránt fellángoló szerelem éve, melynek történetét a *Vallomások* IX. könyvében írja meg Rousseau. D'Houdetot-né huszonhét éves ekkoriban, 1748-ban ment férjhez a grófhoz, egy magas rangú katonatiszthez, két leánya van; 1753 óta Saint-Lambert szeretője s ötven éven keresztül hűségesen kitart mellette. J. F. de Saint-Lambert (1716-1803) szintén katonatiszt, de emellett író is; szoros kapcsolatban áll az enciklopédisták körével; Rousseau rajta keresztül ismerkedik meg a grófnéval. A genfi polgár csak barátja lehet a hölgynek. Szerelmes levelei, amelyeket egy idő után el sem küld, *Az új Héloïse*-ban találják meg a helyüket. Végül felülkerekedik benne a moralista, s a kapcsolatot az 1758-ban keletkezett *Erkölcsi levelek*-kel zárja le. A *Levelek* már az *Emil*-t, „a szavojai vikárius hitvallását" készítik elő.

A mű eredeti címe: *Lettres morales.*

A fordítás alapjául szolgáló kiadás: *Oeuvres complètes* (Pléiade). IV. köt., 1079-1118. old.

1 Berkeleyre céloz.
2 Az enciklopédisták materializmusára céloz.

3 Az okkazionalizmusra céloz. Vö. *Értekezés a tudományokról és a művészetekről*, 15. jegyzet.

4 Talán La Mettrie (1709-1751) materializmusára céloz.

5 Talán Malebranche-ra céloz. Vö. *Értekezés a tudományokról és a művészetekről*, 15. jegyzet.

6 W. Cheselden (1688-1752) angol sebész műtétjéről van szó. Rousseau Voltaire-nél, Diderot-nál és Condillacnál olvashatott a dologról.

7 Buffon. Vö. *Értekezés az egyenlőtlenség eredetéről*, 35. jegyzet.

8 Condillac egy gondolatkísérletet mutat be a *Traité des sensations* (Értekezés az érzetekről) c. művében: Vegyünk egy emberformájú szobrot, s ruházzuk fel, külön-külön, az ember különböző érzékeivel... Vö. *Értekezés az egyenlőtlenség eredetéről*, 15. jegyzet.

9 A kritika Condillac 1754-ben megjelent másik értekezésére utal: *Traité des animaux* (Értekezés az állatokról).

10 Lásd *Levél Voltaire-hez*, 9. jegyzet.

11 Terentius: *Heautontimorumenos* (Az önkínzó). 77.

12 Xenokratész (i. e. 396-314): filozófus, Platón tanítványa.

13 A mondás valójában Montaigne-től származik: *Essais*. III, 3. D'Alembert idézi J. Terrasson (1670-1750) egyik művéhez írott előszavában.

Rousseau 1758 februárjában és márciusában, három hét alatt írja meg az enciklopédistákkal végleg leszámoló művét, amely még ebben az évben megjelenik. A *Levél* megírására az *Enciklopédia* Genf-cikke ad alkalmat, amelyet Diderot a matematikus d'Alembert-re és nem a „genfi polgárra" bízott. Ám alig kerül nyomdába a *Levél*, megindul a hatóságok hajszája az *Enciklopédia* ellen, s a meghátrálni nem hajlandó Diderot egyedül marad. Rousseau Diderotnak írott utolsó levelében és minden nyilvános állásfoglalásában egyértelművé teszi, hogy ő az ideológiai-politikai frontvonal másik oldaláról támadja az *Enciklopédiá*-t. Voltaire viszont mindent elkövet levélpropagandájával, hogy ennek az ellenkezőjét bizonyítsa; az ő dédelgetett terve volt, hogy Genfben színházat kell alapítani.

A mű eredeti címe: *J.-J. Rousseau | Citoyen de Genève | à Mr. d'Alembert, | de l'Académie Française... | sur son article* Genève *dans le VII*[e] */ volume de* l'Encyclopédie, *|et particulièrement, | sur le projet d'établir un | Théatre de Comédie en cette Ville.*

A szöveg néhány kiegészítése először 1782-ben, Rousseau műveinek gyűjteményes kiadásában került közlésre; ezeket a részeket külön jelezzük.

A fordítás alapjául szolgáló kiadások: *Lettre sur les spectacles.* Szerk. L. Brunel. Párizs, 1921. – *Lettre a Mr. d'Alembert sur les spectacles.* Szerk. M. Fuchs. Lille-Genf, 1948.

1 „Óvd a kegyest, a gonoszra bocsáss ilyen őrületet, menny!" Vergilius: *Georgica.* III, 513. (Lakatos István fordítása.)

2 A Diderot-val való szakításra utal. – Arisztarkhosz (i. e. 217-145): alexandriai grammatikus és irodalomtudós; híres volt csalhatatlan kritikai érzékéről.

3 „Ha kardot rántottál a barátodra, ne essél kétségbe, van út visszafelé! Ha barátod ellen szót emeltél, ne aggódj, van mód a kiengesztelésre! De hogyha gyalázod, megveted, titkait fölfeded és tőrbe csalod, akkor minden barát elmenekül tőled." Sir 22, 21-22. – A „titok" Rousseau-nak d'Houdetot grófné iránt érzett szerelme; azzal vádolta Diderot-t, hogy elárulta Saint-Lambert-nek, a grófné szeretőjének.

4 A szentháromságot tagadó unitarizmus egyik irányzata, alapítója Lelio Sozzini vagy Socinius (1525-1562). A lutheri és a kálvini reformáció elveti a socinianizmust.

5 J. Vernet, az *Instruction chrétienne* (1755) szerzője, híres genfi lelkipásztor; 1758-ban még jó viszonyban van Rousseau-val, s csak az *Emil* megjelenése után szakít vele.

6 Saint-Pierre abbé (Ch.-J. Castel 1658-1743): teológiai, erkölcsfilozófiai és politikai író; művei nagy hatást tettek Rousseau-ra.

7 A későbbi történetíró Hume, akit ekkoriban még csak a *History of England* (Anglia története) szerzőjeként ismernek Franciaországban.

8 Aranyszájú Szent János (349-407) egyik bibliamagyarázó szentbeszédéből.

9 „Minden lényt hajszol a vágya." Vergilius: *Eclogae* (Eklogák). II, 65. (Lakatos István fordítása.)

10 1746-ban néhány hónapon keresztül a tébolyig fokozódott a marionettbábuk divatja; híres művészekkel készíttették a bábukat és fantasztikus összegeket fizettek értük. Sok vígjáték gúnyolta ezt a hóbortot.

11 Delisle de la Drevetière 1721-ben bemutatott darabjában, az *Arlequin sauvage*-ban Arlekin mint vadember jelenik meg; Voltaire *Vadember*-ét előlegező ötlet.

12 Suetonius: *Vespasianus*, 4; Tacitus: *Annales*. XVI, 5.

13 Voltaire darabja, 1749-ben mutatták be. Az akkoriban divatos „érzékeny" (larmoyant) modorban íródott: a szerelmes nagyúr feleségül veszi az erényes parasztlányt.

14 Alexandrosz, Pherai zsarnoka, i. e. 358-ban meggyilkolták.

15 Tacitus: *Annales*. XI, 2.

16 Diogenész Laertiosz: *Arisztipposz*. 90.

17 J. B. Dubos (1670-1742): politikai és esztétikai író. Rousseau itt 1719-ben megjelent, *Réflexions critiques sur la poésie et sur la peinture* (Kritikai elmélkedések a költészetről és a festészetről) c. művére utal.

18 A *Le Comte d'Essex* Thomas Corneille (1626-1709) tragédiája; 1678-ban került színre; Erzsébet 1601-ben végeztette ki kegyencét, Essexet.

19 B. L. de Muralt (1665-1749): svájci pietista író. 1725-ben megjelent műve, a *Les lettres sur le Anglais et Français* (Levelek az angolokról és a franciákról) nagy hatással volt Rousseau-ra.

20 „A komédia a ténylegesnél hitványabb, a tragédia pedig jobb alakokat akar bemutatni." Arisztotelész: *Poétika*. 2.

21 P. J. de Crébillon (1674-1762): *Catilina* (1748). – Voltaire: *Mahomet ou le Fanatisme* (1742). – Crébillon: *Atrée et Thyeste* (1707).

22 Crébillon: *Catilina*.

23 Atreus.

24 Mohamed hatalmában tartja az agg Zopire fiát és leányát; kény-

szeríteni akarja Zopire-t, hogy segítsen neki világhódító tervei megvalósításában, de az inkább feláldozza gyermekeit.

25 Omar Mohamed fanatikus alvezére.

26 Thyestes elcsábítja fivére, Atreus feleségét, mire az megöleti Thyestes gyermekeit s testüket feltálaltatja apjuknak. Ebbe a történetbe szövődik Theodamia, Atreus lánya és Plisthenes szerelmi történetének szála.

27 Plutarkhosz: *Apophtegmata lakonika* (Spártai mondások). 52.

28 P. Corneille: *Médée* (1635). – P. Corneille: *Oedipe* (1659). – Racine: *Phèdre* (1677). – Voltaire: *Oedipe* (1718).

29 P. Corneille vagy pedig J. Mairet (1604-1686) *Sophonisbe* c. drámájáról van szó (1635, illetve 1663). Rousseau rosszul emlékszik a történetre, a mérget Massinissa, nem Syphax küldi.

30 P. Corneille: *Horace* (1640).

31 „Kedvez a hollónak, s a galambot sújtja a törvény." Juvenalis: *Satirae*. II, 63. (Muraközi Gyula fordítása.)

32 Calderón műve *(La vida es sueño)*: a főhős gyermekkorától börtönben sínylődik, s meggyűlöli az emberiséget.

33 F. C. Dancourt (1661-1725): a Comédie Française színésze és háziszerzője.

34 J.-F. Regnard (1655-1709): az Olasz Színház számára írt könnyű vígjátékokat.

35 Regnard 1708-ban bemutatott darabja, a *Légataire universel* (Általános örökös); Rousseau nem veszi észre a darab burleszk-jellegét.

36 Célzás az „érzékeny" (larmoyant) műfajra, a korabeli, polgári környezetben játszódó moralizáló színművekre, melyeknek Nivelle de La Chaussée (1692-1754) volt a legismertebb mestere.

37 Diderot *Fils naturel* (Törvénytelen fiú) c. színművének (1757) szereplője.

38 Az éles nyelvéről híres Madame de Graffigny (1695-1758)

óriási sikerrel bemutatott (1750) „larmoyant" darabjának címszereplője.

39 „...álnok szélként lengsz..." Horatius: *Carmina* (Énekek). I, V, 11-12. (Orbán Endre fordítása.)

40 A hosszú tengeri úttól elcsigázott trójai nők felgyújtották a hajókat, hogy megakadályozzák a további vándorlást. Vergilius: *Aeneis*, V, 654.

41 Antoine de la Salle XV. századi író *La Chronique du petit Jehan de Saintré* (A kis Jehan de Saintré krónikája) c. borsos erkölcsrajzának hőse.

42 *Turpe senex miles, turpe senilis amor.* – „Csúf az öreg harcos, csúf az öreg szerető." Ovidius: *Amores* (Szerelmek). I, IX, 4. (Gaál László fordítása.)

43 Voltaire.

44 Rousseau itt és a továbbiakban Bossuet *Maximes et réflexions sur la comédie* (Elvek és gondolatok a színházról) c. művére utal. J.-B. Bossuet (1627–1704): francia teológus és filozófus, a katolikus ortodoxia védelmezője.

45 *Berenicem... dimisit, invitus invitam.* – „Berenicét... elküldte, fájó szívvel a fájó szívűt." Suetonius: *Titus*. 7. (Kis Ferencné fordítása.)

46 a néző szívfájdalmára.

47 Richardson a *Pamelá*-ban (II, 57.) az *Andromaché* egy angol átdolgozásának moralizáló bírálatát adja.

48 A fiatal Orosmane szultán beleszeret Zaïre-be, a gyermekkora óta udvarában raboskodó keresztény származású lányba. Vele együtt raboskodik Lusignan lovag, aki felfedezi, hogy Zaïre az ő lánya. Rábeszéli leányát, hogy keresztelkedjék meg. Zaïre emiatt elhalasztja a szultánnal kötendő házasságát, mire a féltékeny szultán megöli.

49 G. Lillo (1693–1739) *The London Merchant* c. polgári drámájának (1731) francia fordítása (1748) rendkívüli sikert aratott; Diderot szenvedélyesen dicsérte.

50 P. J. de Rivaz (1711–1772): svájci orvos, mérnök és régiségbúvár.

51 C. Goudimel (1505–1572): protestáns zeneszerző.

52 Ez az 1651-ben létrehozott testület volt hivatott ítélkezni minden becsületbeli ügyben nemesemberek s főként katonatisztek között. A sértő felet elégtétel adására kényszerítette, súlyosabb esetben pénz- vagy börtönbüntetéssel sújtotta. Ha mégis sor került párbajra, a felekre halálbüntetést lehetett kiszabni.

53 A történetet Saint-Simon meséli el *Emlékiratai*-ban (*Mémoires*, 1723): Lauzun herceg (az esemény idején Puyguilhem márki) jelenetet rendez a királynak, mert az ígérete ellenére nem nevezte ki a tüzérség főfelügyelőjének; a király erre kidobja pálcáját az ablakon...

54 „Hogyha szabad kicsi dolgot mérni a nagyhoz." Vergilius: *Georgica*. IV, 176. (Vietórisz József fordítása.)

55 A nagyobbrészt lelkészekből álló Consistoire a genfi polgárok erkölcseit, a Chambre pedig a fényűzés elleni törvények betartását ellenőrizte.

56 Anne Oldfield (1683–1730): korának egyik legünnepeltebb színésznője, a Westminster Abbeyben temették el. – Rousseau megjegyzése Voltaire-nek válaszol. Voltaire: *Lettres Anglaises* (Angol levelek). 23.

57 Pontosabban a 393. évben, azaz i. e. 361-ben. *Ab urbe condita* (A római nép története a város alapításától). VII, 2.

58 *De oratore* (A szónokról). I, 61.

59 „Bárki fellép a színpadon, így szól a praetor, az legyen megvetett." *Digesta*. III, 2.

60 Atella városáról elnevezett népies bohózatok, amelyeket utójátékként (exodium) adtak elő a tragédiák után.

61 „Hellén legyen az úr a barbár fölött, nem hellén fölött a barbár." *Iphigeneia Aulisban*. 1400. (Devecseri Gábor fordítása.)

62 Lásd a 19. jegyzetet.

63 Londoni park táncteremmel, kedvelt találkahely.
64 Richardson 1748-ban megjelent regénye.
65 Voltaire: *Discours en vers sur l'Homme* (Verses értekezés az emberről). (1737.) VI.
66 Vergilius: *Eclogae*. III, 64–65.
67 Plutarkhosz elbeszélése szerint Valeria, Hortensiusnak, a szónoknak a lánya a gladiátorjátékokat néző Sulla mögé lopódzott és kacérkodni kezdett vele. *Sulla*. 35.
68 Hérodotosz – egyáltalán nem tréfásan – arról számol be, hogy az egyiptomiaknál a nők járnak a piacra s a férfiak szőnek, a nők hordják a hátukon a terhet s a férfiak a fejükön stb. *Hisztoriai*. II, 35.
69 Diderot: *Entretiens sur le Fils naturel* (1757).
70 Boileau: *Satires* (Szatírák). 10.
71 Franciaország, Szavoja és Bern.
72 1602-ben a szavojaiak megpróbálták rajtaütéssel elfoglalni a várost.
73 A *Spectator*-t R. Steele és J. Addison írta és jelentette meg 1711–1712-ben.
74 Talán Héloïse, Abélard-nak írott leveleiért.
75 Az 1699-ben névtelenül megjelent *Lettres portugaises*-t hosszú ideig egy Marina Alcoforado nevű portugál apácának tulajdonították; ma egy G.-J. Guilleragues nevű francia diplomatát és írót (1628–1685) tekintenek szerzőjének.
76 A könyvekből, amelyeket a hölgyek ma olvasnak, holnap zacskó lesz.
77 Nagy Sándor egy lakomán részeg fővel megölte hadvezérét, Klitoszt, amikor az bírálta az uralkodó fényűzését; Philotasz makedón hadvezért Sándor parancsára megkövezték, mert nem fedte föl egy állítólagos összeesküvés tervét.
78 *Nomoi*. 666*a*.
79 Füves térség az Arve és a Rhône között.

80 Lásd *Politikai gazdaságtan*, II. jegyzet.

81 M. de Sully (1560–1641): protestáns politikus és gazdasági író; IV. Henrik minisztere.

82 „Nyilvánvaló tehát, hogyha azután egy olyan ember érkeznék államunkba, aki képes volna művészetével mindenféle alakot ölteni és mindenféle dolgot utánozni, és költeményeit akarná nekünk bemutatni, talán nagy tisztelettel öveznők, mint egy szent, csodálatra méltó és kedves embert, de azért mégis azt mondanók neki, hogy ilyen ember a mi államunkban nincs s ilyennek nem is szabad lennie; s valószínűleg el is küldenők – fejét myrrhával meghintve és gyapjúszalaggal ékesítve – egy más államba, s a magunk érdekében beérnénk a szigorúbb és kevésbé szórakoztató költővel és mesemondóval, aki a becsületes beszédet utánozza nálunk, s mondókáját azokban a formákban adja elő, melyeket törvényerővel eleve kikötöttünk, amikor a katonák nevelésére vállalkoztunk." *Politeia.* 398*a–b.* (Szabó Miklós fordítása.)

83 Genf Szavoja-ellenes függetlenségi harcának hősei a XVII. század elején.

84 M. Favonius (i. e. 90–42): Cato híve, akit külső viselkedésében is utánoz: Philippi után kivégzik.

85 „Mit ártott nekem a halál? Az erény a sors ellenére is virágzik. / Nem pusztítja el azt a kegyetlen zsarnok kardja, sem keresztje."

86 Dániel 5.

87 Voltaire: *Brutus* (1729); *La mort de César* (1731).

88 Az *Oracle* G. F. de Saint-Fox (1698–1776) színpadi tündérmeséje (1740); az ártatlan történetnek az a mondanivalója, hogy a diszkréció és a titokzatosság kedvez a legjobban a szerelemnek.

89 1753-ban Villars herceg, Provence kormányzója felemeltette a marseille-i színház helyárait, mire a lakosok inkább nem mentek színházba; a kormányzó ezt lázadásnak minősítette.

90 Talán J.-B. Sauvé de Lanoue (1701–1761), akiről elismerően emlékezik meg a *Vallomások* VIII. könyvében.

91 Lásd a 21. jegyzetet.

92 „Az életet az igazságnak szenteli." Juvenalis: *Satirae.* IV, 91.

93 Plutarkhosz: *Lükurgosz.* 12–14.

94 „Haj! levelek többé nem védik meg puha szőlőd." Vergilius: *Georgica.* I, 448. (Lakatos István fordítása.)

95 Plutarkhosz: *Lükurgosz.* 21.

96 Az *Enciklopédia* Genf-cikkének zárósorai: „Vallásunk nem engedi ugyan, hogy azt gondoljuk: a genfiek hatásosan munkálkodtak a másvilági boldogság érdekében, de eszünk arra késztet bennünket, hogy azt higgyük: ezen a világon csaknem annyira boldogok, amennyire az egyáltalán lehetséges."

A *Vallomások*-ból tudjuk, hogy egy rendszeres politikai értekezés gondolata a velencei diplomáciai szolgálat, tehát 1743–1744 óta foglalkoztatta Rousseau-t. Eredetileg a *Társadalmi szerződés*-nél nagyobb műre gondolt; a címe is más lett volna: *Politikai intézmények*. 1762. január 18-án, tehát alig néhány hónappal a könyv megjelenése előtt még úgy adja elő a dolgot egy genfi barátjához, Moultouhoz intézett levelében, mintha csak kiemelte volna ebből a nagyobb kéziratból a társadalmi szerződésről szóló részt. A kötet elején álló *Figyelmeztetés*-ben már azt mondja, hogy a kiadatlan részeket megsemmisítette, de ezzel is megerősíti, hogy a *Politikai intézmények* nem csupán terv volt, hanem valóságosan létezett. Akárhogy is, a *Társadalmi szerződés* ősfogalmazványai közül csak egy maradt fenn, az ún. genfi kézirat, ez pedig már a végleges szöveg korábbi változata, felépítésében nem tér el tőle. Bár a *Vallomások* szerint Rousseau 1751 óta dolgozott a velencei terv megvalósításán, ez a kézirat nem keletkezhetett korábban 1756-nál. Tartalmaz ugyanis egy fejezetet (I. könyv, 2. fejezet: *Az emberi nem egyetemes társadalmáról*), amely Diderot *Természetjog*-cikkével vitatkozik, ez pedig 1755 legvégén jelent meg az *Enciklopédia* V. kötetében. Mivel ez a fejezet a végleges szövegváltozatból kimaradt, fordítását a jelen kiadásban függelékként közöljük.

A *Társadalmi szerződés* első fogalmazványa befejezetlen maradt. A végleges fogalmazvány 1760 végén készült el. 1761-ben Rousseau kiegészítette a polgári vallásról szóló fejezettel és nyomdába adta. A könyv 1762-ben jelent meg Amszterdamban.

A mű eredeti címe: *Du Contract social; / Principes / du / droit politique.*

A fordítás alapjául szolgáló kiadás: *Oeuvres complètes* (Pléiade). III. köt., 347–400. és 281–289. old.

1 „Kössünk méltó frigyet." Vergilius: *Aeneis.* XI, 321. (Devecseri Gábor fordítása.)
2 *De jure belli ac pacis.* I, III, 8. Vö. *Értekezés az egyenlőtlenség eredetéről,* 20. jegyzet.
3 R. L. d'Argenson: *Traité des intérêts de la France avec ses voisins.* A könyv első kiadása 1765-ben jelent meg, név nélkül, *Considérations sur le gouvernement ancien et présent de la France* (Elmélkedések Franciaország régi és mai kormányzatáról) címen. – R. L. d'Argenson (1694–1757): államférfi, 1744 és 1747 között Franciaország külügyminisztere.
4 Rousseau téved; Hobbes nem állította, hogy az alattvalók vannak az uralkodóért.
5 Alexandriai Philon (i. e. 13–i. sz. 45–50): görög ajkú zsidó filozófus és teológus.
6 *Politika.* 1252*a.*
7 Plutarkhosz: *A földi és a vízi állatok is értelmes lények.*
8 Célzás R. Filmer *Patriarcha* c. művére. Vö. *Értekezés az egyenlőtlenség eredetéről,* 26. jegyzet.

9 „Mert nincs hatalom, csak az Istentől." Róm 13, 1.

10 *De jure belli ac pacis.* I, III, 8.

11 Hobbes: *Leviathan.* XVII.

12 Hobbes és Pufendorf. (Az utóbbiról lásd *Értekezés az egyenlőtlenség eredetéről*, 10. jegyzet.)

13 Célzás a kettős szerződés elméletére, melyet legtisztább formában Pufendorf adott elő: *De jure naturae et gentium.* VII, II.

14 J. Bodin: *Les six livres de la République.* I, 6. Vö. *Politikai gazdaságtan*, 7. jegyzet.

15 D'Alembert: *Genf. Enciklopédia.* VII.

16 A szóban forgó politikai írók Hobbes, Pufendorf, Burlamaqui, Grotius és Barbeyrac. Vö. *Értekezés az egyenlőtlenség eredetéről*, 10., 5., 20. és 29. jegyzet.

17 Rousseau igazságtalan Barbeyrackal, aki nem a despotizmusnak, hanem Locke liberalizmusának híve. Vö. *Értekezés az egyenlőtlenség eredetéről*, 29. jegyzet.

18 „Való igaz, némely véleménykülönbség árt az államoknak, más véleménykülönbségek pedig hasznukra vannak; amelyik viszály és pártütés forrása, az ártalmas, amelyik nem jár viszállyal és pártütéssel, az hasznos. Mivel tehát az állam alapítója nem veheti elejét az egyenetlenségeknek, legalább úgy kell intéznie, hogy pártok ne alakuljanak." *Firenze története.* 7.

19 Locke: *Second Treatise of Civil Government.* II, 20.

20 Rousseau itt Montesquieu híres törvénydefiníciójára céloz: „A törvények, legáltalánosabb értelemben, a dolgok természetéből eredő szükségszerű kapcsolatok." *De l'Esprit des lois.* I, 1.

21 *Politikosz* (Az államférfi) c. művében.

22 *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence* (Elmélkedések a rómaiak nagyságának és hanyatlásának okairól). 1.

23 *Institutio religionis christianae* (A keresztény vallás alapvonalai). Kálvin e teológiai munkája 1536-ban jelent meg. – Miután le-

mondott genfi polgárságáról, Rousseau már egészen másként ítélte meg Kálvint: „Kálvin kétségkívül nagy ember volt, de végül is csak ember volt, s ami rosszabb, teológus; egyébként is megvolt benne a nagy szellem gőgje, aki érzi a fensőbbségét, és felháborodik, ha vitába szállnak vele." *Lettres écrites de la montagne* (Levelek a hegyekből). 2.

24 „Való igaz, nem létezett nagy törvényhozó, aki ne folyamodott volna Istenhez, mert különben nem fogadták volna el a törvényeit; mert sok jó törvény van, amelyet a bölcs felismer ugyan, de nem járnak vele nyilvánvaló érvek, hogy a többiek is elfogadják." *Értekezések Titus Liviusról.* I, 11.

25 W. Warburton (1698–1779): anglikán püspök, teológus és kritikus. Rousseau itt 1736-ban megjelent, *The Alliance Between Church and State* (Az egyház és az állam közötti szövetség) c. művére utal.

26 A mindenséget folytonosan kitöltő anyag örvényszerű mozgásával magyarázza Descartes a csillagrendszerek kialakulását és fennállását. Örvény-elméletében nagy szerepe van annak a feltevésnek, hogy – nem lévén üres helyek, amelyeket a mozgó testek elfoglalhatnának – minden test csak valamilyen másik test rovására változtathat helyet.

27 Ez a passzus nem maradt hatástalan. Buttafoco korzikai nemesember és katonatiszt Paolinak, a rövid életű független korzikai állam fejének megbízásából 1764 szeptemberében levélben kérte fel Rousseau-t, hogy adjon alkotmányt a szigetnek. Erre a felszólításra írta meg Rousseau *Korzikai alkotmánytervezet*-ét.

28 Montesquieu: *De l'Esprit des lois.* XI, 5.

29 A XVIII. századi matematikai nyelv „állandó aránynak" nevezi az olyan aránypárokat, ahol az első tört nevezője azonos a második tört számlálójával:

$$\frac{a}{b} = \frac{b}{c}. \qquad (1)$$

„Szélső tagoknak" nevezi a-t és c-t, „középtagnak" vagy „középarányosnak" b-t. A törtek értékét nevezi az arány „kitevőjének", és azt mondja, hogy az arány *növekszik* vagy *csökken*, aszerint, hogy a tört értéke növekszik vagy csökken.

Rousseau példája tehát így írható fel szimbolikus alakban:

$$\frac{F}{K} = \frac{K}{A} \tag{2}$$

ahol F a főhatalom, K a kormányzat és A az alattvalók hatalmát jelenti. Ha ezt az egyenlőséget átrendezzük, azt kapjuk, hogy

$$K \cdot K = F \cdot A \tag{3}$$

azaz „az egyik szorzat, a kormányzat önmagában vett hatalma, egyenlő a másik szorzattal, a polgárok hatalmával, akik egyfelől a főhatalom letéteményesei, másfelől alattvalók".

Ha most feltesszük Rousseau-val, hogy A, az alattvalók mint egyének hatalma nem változik és egyenlő 1-gyel (vagyis az egyénnek mindig egységnyi hatalmat testesítenek meg), akkor közvetlenül beláthatjuk, hogy „a főhatalom aránya [az $\frac{F}{A}$ tört értéke] az alattvalók számával együtt növekszik", hiszen minél több polgára van egy államnak, annál nagyobb F; a (3) egyenlőségről pedig leolvashatjuk, hogy „a kormányzat csak akkor lehet jó, ha viszonylagos ereje a nép lélekszámával együtt növekszik", azaz, ha F nő, az egyenlőség csak úgy állhat fenn, ha nő K is.

A további érvelésben Rousseau még egy korabeli matematikai fogalmat felhasznál, ez pedig a „négyzetes arány". A négyzetes arány két tört (két „egyszerű arány") szorzata: ha $\frac{a}{b}$ és $\frac{c}{d}$ két egyszerű arány, akkor a belőlük képzett négyzetes arány

$$\frac{a \cdot c}{b \cdot d}. \tag{4}$$

A jelen esetben a két egyszerű arány $\frac{F}{K}$ és $\frac{K}{A}$, a négyzetes arány pedig

$$\frac{F \cdot K}{K \cdot A}. \tag{5}$$

Rousseau azt használja ki, hogy K kiesik a törtből, mivel a számlálóban és a nevezőben is szerepel, és A szintén kiesik, mivel feltettük róla, hogy 1-gyel egyenlő, tehát

$$\frac{F \cdot K}{K \cdot A} = F. \tag{6}$$

Tehát a főhatalom és a kormányzat hatalmának „szorzata", illetve a kormányzat és az alattvalók hatalmának „szorzata" csak akkor növekedhet vagy csökkenhet, ha a főhatalom ereje ugyanolyan arányban növekszik vagy csökken. Ebből vezeti le Rousseau, hogy „valahányszor növekszik vagy csökken a négyzetes arány $\left[\frac{F \cdot K}{K \cdot A}\right]$, az egyszerű arány $\left[\frac{F}{K}\right]$ is hasonlóképpen növekszik vagy csökken". Mivel azonban $\frac{F}{K} = \frac{K}{A}$ és $A = 1$, ezért ha $\frac{F}{K}$ növekszik vagy csökken, akkor K is növekszik vagy csökken, azaz „a középső tag is megváltozik".

30 Montesquieu: *De l'Esprit des lois.* VII, 2.

31 S. Poniatowski (1676–1762): II. Stanisław, az utolsó lengyel király apja.

32 „Inkább éljek veszélyben, de szabadon, mint nyugalomban, de szolgaságban."

33 A francia „prêtre" (pap) szó a görög „preszbusz" (öreg) szóból származik. A latin eredetű „szenátus" szó azt jelenti: *a vének tanácsa*, s a „senex" (vén, öreg) szóból képezték. A görög gerúzia is *az öregek tanácsa*; gerontosz = öreg.

34 „Optimus" (legjobb) a „bonus" (jó) felsőfoka; „optimates" előkelőket, nemeseket is jelent.

35 *Politika.* 1279*b.*

36 Valószínűleg Hobbes-ra céloz itt Rousseau; vö. *Leviathan.* XIX.

37 „Ez lesz a királynak a joga, aki majd uralkodik fölöttetek: Elveszi fiaitokat, s szekerei és lovai mellé rendeli őket – a szekerei előtt kell majd futniuk; megteszi őket ezres és ötezres csoportok parancsnokainak; felszántatja velük a földet és betakaríttatja a termést; hadifölszerelést csináltat velük és szerszámot a szekereire. Elveszi lányaitokat, illatszert készíteni, főzni és sütni. Elveszi a szántóföldjeitekről, szőleitekből és olajligeteitekből a legjava termést, és odaadja a tisztjeinek. Tizedet vet ki szántóitokra, szőleitekre és azt udvari embereinek meg a tisztségviselőinek adja fizetségül. Elszedi legjobb szolgáitokat és szolgálóitokat, ökreiteket és szamaraitokat, és a maga hasznára dolgoztatja őket. Tizedet szed nyájaitokból, s ti magatok is a szolgái lesztek. S ha majd egyszer királyotok miatt, akit választottatok magatoknak, könyörögni fogtok, az Úr nem hallgat meg benneteket azon a napon." 1 Sám 8, 11–18.

38 Hasonlóképpen vélekedett Spinoza is: Machiavelli „talán azt akarta megmutatni, mennyire kell a szabad sokaságnak óvakodnia attól, hogy feltétlenül egyetlen emberre bízza üdvét". *Tractatus politicus* (Politikai tanulmány). V, 7. – Ugyanezt a nézetet fogalmazza meg Diderot az *Enciklopédia Machiavellizmus*-cikkében: „Amikor Machiavelli megírta a fejedelemről szóló értekezését, mintha így szólt volna polgártársaihoz: Olvassátok jól ezt a könyvet. Ha valaha megengeditek, hogy uralkodjanak fölöttetek, uratok olyan lesz, amilyennek lefestem előttetek: íme, a vadállat, akinek kiszolgáltatjátok magatokat." *Enciklopédia.* IX.

39 Az utolsó mondatot a könyv nyomdába adása után írta be a kéziratba Rousseau. Mint a *Vallomások* XI. könyvéből kiderül,

Choiseul herceg, a filozófusok befolyásos pártfogója dicséretének szánta, s az volt a szándéka vele, hogy elnyerje a nagy hatalmú államférfi támogatását a könyv Franciaországba való beviteléhez (a *Társadalmi szerződés* Amszterdamban jelent meg).

40 „A jó és a rossz megkülönböztetésének az a leghasznosabb és legegyszerűbb módja, ha meggondoljuk, hogy mit akarnánk vagy mit nem akarnánk más uralkodó alatt." Tacitus: *Historiae.* I, 16. (Borzsák István fordítása.)

41 A *Politikosz*-ban.

42 Calvin: *Institutio.* IV, XX, 24; Bossuet: *Politique tirée des propres paroles de l'Écriture sainte* (A Szentírás tulajdon szavaiból levont politika). (1709.) Vö. *Levél d'Alembert-nek*, 44. jegyzet.

43 Mint *Considérations sur le gouvernement de Pologne* (Elmélkedések Lengyelország kormányzatáról) c. munkájából tudjuk, Rousseau itt a lengyel főhivatalnokok önállóságára gondol.

44 *De l'Esprit des lois.* XVII, II skk.

45 J. Chardin: *Voyage en Perse.* III, 83–84. Vö. *Értekezés az egyenlőtlenség eredetéről*, 52. jegyzet.

46 „S ezt tapasztalatlanságukban művelt emberségnek nevezték, holott valójában szolgaságuknak volt része." Tacitus: *Agricola.* 21. (Borzsák István fordítása.)

47 „Ahol pusztaságot teremtenek, azt békének mondják." Uo. 30. (Borzsák István fordítása.)

48 J.-F. de Gondi, a későbbi Retz bíboros (1613–1679). Emlékiratairól híres; a Rousseau által említett esetet is leírja a III. könyvben.

49 Szabad átvétel az *Istorie fiorentine* (Firenze története) előszavából.

50 Serrar di consiglio: a Nagytanács lezárása. 1297-ben (és nem 1198-ban, mint Rousseau tévesen állítja) Pietro Gradenigo javaslatára a Nagytanácsba beválasztható férfiak körét a nemesi családok tagjaira korlátozták.

51 *Velence szabadságának megvizsgálása.* Névtelen politikai írásmű, megjelent 1621-ben. Az volt a célja, hogy igazolja a császári fennhatóságot Velence fölött.

52 *Discorsi Sopra la prima deca di Tito Livio* (Értekezések Titus Livius első tíz könyvéről). I. 2–3.

53 tömeguralommá

54 „Ugyanis mindenkit zsarnoknak szokás nevezni, aki egy korábban szabad államban örökös hatalommal rendelkezik." Cornelius Nepos: *De excellentibus ducibus exterarum gentium* (Az idegen népek kiváló hadvezéreiről). I, 8.

55 *Ethikon Nikomakheon* (Nikomakhoszi ethika). 1160*b*.

56 A középkorban eléggé általános szokás volt a társadalmi szerződést úgy értelmezni, hogy a nép alárendeli magát egy uralkodónak. Rousseau elsősorban Pufendorfra gondolhatott. Vö. *Értekezés az egyenlőtlenség eredetéről*, 10. jegyzet.

57 *De jure belli ac pacis.* II, V, 24.

58 Svájcban.

59 F. de Vendôme, Beaufort hercege (1616–1669): francia arisztokrata, a Fronde egyik vezetője.

60 *Historiae.* I, 85.

61 *De l'Esprit des lois.* II, 2.

62 Saint-Pierre abbé 1718-ban megjelent *Discours sur la polysynodie* (Értekezés a poliszinódiáról) c. művében azt indítványozta, hogy a király kinevezett minisztereit választott tanácsokkal helyettesítsék. Vö. *Levél d'Alembert-nek*, 6. jegyzet.

63 Erő görögül „rómé", törvény: „nómosz".

64 Servius Tullius (i. e. 578–534): a hagyomány szerint Róma hatodik királya. Neki tulajdonították a római nép vagyoni osztályokba és centuriákba sorolását, valamint a városfal megépíttetését. Valójában mindkét esemény későbbi keletű.

65 Marcus Terentius Varro (i. e. 116–27): római tudományos író. Több mint hetven enciklopédikus munkájából csak a mezőgaz-

daságról szóló értekezése *(Rerum rusticarum)*, valamint a latin nyelvről írott értekezésének bizonyos részei maradtak fenn. A Rousseau-nál szereplő mondat szabad fordítás, vö. *A mezőgazdaságról*. III, I, 5.

66 Caius Plinius Secundus (i. sz. 23 vagy 24–79): római író. Számos hadtudományi, életrajzi, retorikai és grammatikai munkájából csak a *Naturalis historia* (Természetrajz) maradt fenn.

67 Capite censi: azok, akiket csak fejenként (és nem vagyonuk nagysága alapján) lehet besorolni; a római centuria-rendszer legalján levő, nincstelen polgárokat nevezték így.

68 *De legibus* (A törvényekről). III, 15.

69 Felügyelők, szavazatszámlálók, szavazatgyűjtők.

70 Ephoroszok: spártai tisztségviselők; eredetileg a király jelölte ki, később a nép választotta őket, egy évre. Minden évben öt ephoroszt választottak. Sparta katonai-politikai hatalmának növekedésével nőtt az ephoroszok hatalma is, s idővel az oligarchikus állam legfőbb intézményévé váltak. Hatalmuk tetőfokán, az i. e. V. században az egész külpolitika rájuk tartozott.

71 Lucius Sergius Catilina (i. e. 108 k.–62): római patrícius. I. e. 66-ban, majd 63-ban, Cicero és Caius Antonius konzulságának idején, összeesküvést szőtt a hatalom megragadására. Amikor a szervezkedés kitudódott, a szenátus teljhatalommal ruházta fel a konzulokat a leverésére, de egyiket sem nevezte ki diktátornak. Cicero mindazonáltal diktátori hatalommal és intézkedésekkel fojtotta el az összeesküvést, miközben Antonius ingadozott közte és Catilina között. Catilina 62-ben az összeesküvésének sorsát megpecsételő pistoriai ütközetben esett el.

72 „Amit Kemosz, a te istened szerzett neked, az vajon nem a tiéd-e?" Bir 11, 24.

73 II. Fülöp makedón király i. e. 356 és 346 között tízéves háborúban megsemmisítette a phokisziak haderejét. A háborúra Apolló delphoi jóshelyének megszentségtelenítése adott ürügyet.

74 *De cive.* VI, 11. és XVII, 28.

75 „Áttanulmányoztam az értekezést *A polgárról.* Amit a királyok érdekében mond, azzal egyetértek; de nem tudnék egyetérteni azzal, ahogyan a szerző megalapozza nézeteit. Azt hiszi, minden ember természettől fogva hadiállapotban van, s még néhány más dolgot is állít, ami nem fér meg az én elveimmel. Mert odáig megy, hogy kijelenti: minden magánszemély köteles azt a vallást követni, amelyet hazájában a közhatalom jóváhagy, s ha szívből nem csatlakozik hozzá, legalább engedelmességből vallania kell és alá kell vetnie magát neki." Idézi Barbeyrac a *De jure belli ac pacis* fordítói előszavában. Vö. *Értekezés az egyenlőtlenség eredetéről,* 29. jegyzet.

76 Rousseau itt Bayle *Pensées diverses sur la comète* (Különféle gondolatok az üstökösről) c., 1682-ben kiadott művének azzal a híres tételével polemizál, hogy az ateizmus nem zárja ki az erényességet, s az erényes ateisták alkotta állam békességben fennmaradhat. Vö. *Levél Voltaire-hez,* 14. jegyzet.

77 Légy átkozott!

78 „Extra ecclesiam nulla salus." Már a korai egyházatyáknál előforduló tantétel; eredetileg csak kiközösítettekre alkalmazták. Általános érvénnyel VIII. Bonifác bullája, az *Unam sanctam* mondta ki 1302-ben. A janzenisták buzgón hirdették.

79 Hardouen de Péréfixe-nél, Rodez érsekénél olvasható a híres eset, amelyre Rousseau céloz: „Egy történetíró elbeszéli, hogy a király tanácskozásra hívta össze mindkét felekezet hittudósait, s látván, hogy az egyik lelkipásztor elismeri, hogy a katolikusok vallásában is megmenthetjük a lelkiüdvösségünket, Őfelsége szólásra emelkedett, és azt mondta ennek a lelkipásztornak: »Hogyan, hát elismeri, hogy megmenthetjük a lelkiüdvösségünket ezeknek az uraknak a vallásában?« A lelkipásztor azt felelte, hogy semmi kétsége efelől, feltéve, hogy helyesen élünk. Amire a király igen okosan így válaszolt: »Akkor hát az óvatosság úgy

kívánja, hogy az ő vallásukban éljek és ne az önében, mert ha az ő vallásukban élek, úgy szerintük is és ön szerint is megmentem a lelkiüdvösségemet, míg ha az ön vallásában maradok, úgy csak ön szerint mentem meg a lelkiüdvösségemet, őszerintük nem. Márpedig az óvatosság úgy kívánja, hogy a biztosabb utat kövessem.«" *Histoire du roy Henry le Grand* (A nagy Henrik király története). (1661.) 200.

80 Diderot: *Droit naturel* (Természetjog). *Enciklopédia*. V.

81 „Azonban ha elvesszük az egyes embertől az igazságos és az igazságtalan fölötti ítélkezés jogát, milyen ítélőszék elé utaljuk e hatalmas kérdést? Hová? Az emberi nem színe elé; egyedül az emberi nemet illeti meg a döntés joga, mivel az emberiség egészének csak egy szenvedélye van: minden egyes ember közös java." Uo.

82 *De jure belli ac pacis*. II, XV, 5.

83 „Őseink között ugyanis ellenségnek nevezték azokat, akiket most idegeneknek nevezünk." *De officiis* (A kötelességekről). I, 12.

84 „Mit felelhetünk hát erőszakos okoskodónknak, mielőtt megfojtanánk?" – kérdezi Diderot az *Enciklopédia Droit naturel* c. cikkében. Rousseau válasza az, hogy az emberek szerződésre lépnek egymással, és a szerződés konstituálja az általános akaratot; Diderot-é, hogy az általános akarat levezethető a természetjog örök érvényű normáiból.

A négy levél az *Emil* kiadása körüli huzavona idején íródott. Rousseau, különösen „a szavojai vikárius hitvallása" miatt, nagyon tart a párizsi parlament janzenistáinak és a Sorbonne jezsuitáinak mesterkedéseitől. Halálfélelem gyötri, és a kiadó késlekedését úgy értelmezi, hogy meg akarják várni a halálát s azután meghamisított szöveggel akarják kinyomtatni az *Emil*-t. Kétségbeesett levelekkel árasztja el barátait, N. B. Duchesne-t, párizsi kiadóját, valamint Malesherbes-et. Ch.-G. de Lamoignon de Malesherbes (1721–1794) magas rangú bírósági elnök, az ő hatáskörébe tartoznak a könyvkiadási és könyvkereskedelmi ügyek; az irodalmárok és filozófusok pártfogója, Rousseau-t nagy megértéssel kezeli és támogatja.

A mű eredeti címe: *Quatre lettres à M. le Président de Malesherbes contenant le vrai tableau de mon caractère et les vrais motifs de toute ma conduite.*

A fordítás alapjául szolgáló kiadás: *Oeuvres complètes* (Pléiade). I. köt., 1130–1147. old.

1 Lásd az *Értekezés a tudományokról és a művészetekről* jegyzeteinek bevezetőjét.

2 *Értekezés a tudományokról és a művészetekről; Értekezés az egyenlőtlenség eredetéről; Emil.*

3 Prosopopeia: történelmi személyiség szájába adott fiktív beszéd. Vö. *Értekezés a tudományokról és a művészetekről,* 12. jegyzet.

4 Rousseau 1759-től „Vitam impendere vero" feliratú pecsétnyomót használ. Vö. *Levél d'Alembert-nek,* 92. jegyzet.

5 Ó, bárcsak!

6 Ekkor hagyja el Párizst és költözik a Montmorency közelében levő Remetelakba, amelyet d'Épinay asszony bocsát a rendelkezésére.

7 Diderot írta a *Fils naturel*-ben: „Csak a gonosz ember magányos."

8 Malesherbes 1759-ben felajánlotta Rousseau-nak, hogy legyen a *Journal des Savants* szerkesztője; a lap főként recenziókat közölt.

9 Rousseau 1757 decemberében összevész d'Épinay asszonnyal, elköltözik a Remetelakból, s egy kis házban telepszik meg Mont-Louis-ban, szintén Montmorency közelében. Itt látogatja meg 1759 húsvétján Ch. Luxembourg marsall (1702–1764) és felesége. A marsall, látva a kis ház rozzant állapotát, felajánlja Rousseau-nak, hogy költözzék át montmorencyi kastélyába. Rousseau elfogadja az ajánlatot, s akkor is fenntartja lakosztályát a kastélyban, amikor a tatarozási munkák befejezése után visszaköltözik Mont-Louis-ba.

Az *Emil* 1762 májusának második felében jelenik meg. Az egyházi és világi hatóságok rendkívül gyorsan reagálnak: június 7-én elítéli a könyvet a Sorbonne, június 9-én pedig az illetékes bíróság, a párizsi parlament elrendeli a könyv elkobzását, megsemmisítését és a szerző őrizetbe vételét. Rousseau-nak menekülnie kell. Sem Genf, sem Bern nem fogadja be – Genfben is máglyára kerülnek „a genfi polgár" könyvei –, így egyetlen választása marad, a Porosz Királyság. Rousseau az ekkor II. Frigyes fennhatósága alatt álló Môtiersben telepszik meg július 10-én. Szeptemberben jut el hozzá Beaumont párizsi érsek pásztorlevele. Ch. de Beaumont (1703–1781) 1746 óta a francia egyház feje; híres intoleranciájáról, kíméletlenül üldözi mind a filozófusokat, mind a janzenistákat. Rousseau október elejétől az év végéig dolgozik válaszán; 1763. január 1-én küldi el a kéziratot amszterdami kiadójának s a levél még az év elején megjelenik.

A fordítás alapjául szolgáló kiadás: *Oeuvres complètes* (Pléiade). IV. köt., 925–1007. old.

1 „Nézd el nekem, ha valamit merészebben mondtam, nem azért volt, hogy téged bántsalak, hanem hogy magamat védjem. Ugyanis előre éltem a méltóságod és okosságod adta lehetőség-

gel, lévén hogy képes vagy megítélni, mennyire kénytelen vagyok válaszolni neked." Szent Ágoston: *Levelek.* 238. Pascentiushoz.

2 *Lettre sur la musique française* (1753).

3 Kám felfedte részeg atyja, Noé meztelenségét. Ter 9, 22.

4 Római száműzetési formula.

5 A „pártfogó" G. Keith (1693–1778), II. Frigyes skót származású tábornoka, Neuchâtel kormányzója, a „felvilágosult fejedelem" pedig II. Frigyes.

6 *La Nouvelle Héloïse.* VI, 7.

7 Th. Burnet (1635–1715) cambridge-i teológus 1681-ben megjelent, *Telluris theoria sacra* (A Föld szent elmélete) c. művére utal.

8 „halálnak halálával halsz" Ter 2, 17.

9 Magyar kiadás (a továbbiakban M): *Emil.* Győry János fordítása. Tankönyvkiadó 1957. 316 old.

10 Rousseau ebben a kérdésben jól ítéli meg a politikai helyzetet. A jezsuiták elleni intézkedések idején (a rend feloszlatására vonatkozó parlamenti határozat 1762 augusztusában született) kapóra jött az egyházi és világi hatóságoknak, hogy megmutathatták: a filozófusok ellen is ugyanolyan határozottan lépnek föl.

11 IV. Henrik.

12 M 77. old.

13 M 294. old.

14 Róm 1, 19–21.

15 M 300. old.

16 Róm 1, 20–22.

17 M 293. old.

18 A kimaradt szövegrész: „Amint érdekessé válnak számomra ezek az ismeretek, rászorítom magam, hogy elsajátítsam őket." M 317. old.

19 *Adversus Marcionem* (Marcion ellen). I, 3.

20 Lásd *Levél Voltaire-hez*, 3. jegyzet.

21 Szent Jusztin mártír (100 k.–165 k.), Origenész (185 k.–254 k.) és Alexandriai Kelemen (150 k.–215 k.) neoplatonikus hatás alatt álló egyházatyák; a *Hüpotüposzeisz* (Vázlatok) és a *Sztromateisz* (Szőnyeg – vegyes tartalmú mű) Kelemen könyvei; Photiosz (820 k.–891): bizánci pátriárka, polemizál a manicheizmus egyik változata ellen.

22 Lucretius: *De natura rerum* (A természetről). Például I, 56; III, 278; V, 186; V, 191; V, 502.

23 Rousseau J. de Beausobre (1659–1738) protestáns teológus 1734 és 1739 között megjelent művét idézi *Histoire critique de Manichée et du Manichéisme* (Mani és a manicheizmus kritikai története).

24 M 329. old.

25 A môtiers-i lelkészre, Montmollinre céloz. A *Lettres écrites de la montagne* (Levelek a hegyekből) megjelenése (1764) után megromlik a viszonyuk. Rousseau ebben a művében egy olyan röpirattal polemizál, mely védelmébe veszi a genfi tanácsnak az *Emil*-lel kapcsolatos határozatát. A *Levelek* óriási felháborodást vált ki protestáns körökben; Montmollin tevőlégesen részt vesz a Rousseau elleni hajszában.

26 O. Joly de Fleury (1715–1810): a párizsi parlament főügyésze, ő emelt vádat Rousseau ellen.

27 Rousseau a III–IV. század egyik nagy teológiai vitájára céloz. A vita tárgya az a kérdés volt, hogy a szentháromság hogyan lehet három személy (hüposztaszisz) és mégis egytermészetű.

28 A mózesi törvényeket kiegészítő, a későbbi hagyományban kialakult törvényeket és a rájuk vonatkozó kommentárokat tartalmazó szent könyvek a judaizmusban.

29 A kánoni jog konstitúciónak nevezi, egyebek között, a pápai pásztorleveleket. Itt XI. Kelemen pápa *Unigenitus* bullájáról (1713) van szó, amely újból elítéli a janzenizmust. 1752-ben

Beaumont érsek elrendeli, hogy csak azokat szabad gyóntatni, akik igazolják, hogy elfogadják az *Unigenitus* konstitúciót.

30 *Summa theologiae*. A második rész II. részének kérdései. I, 7.

31 Zsidó szekta az i. e. I. század és az i. sz. II. század között Palesztinában; a lélek halhatatlanságát hirdették, de tagadták a test feltámadását.

32 J. Calas (1698–1762) protestáns kereskedőt bíróság elé állították azzal a váddal, hogy meggyilkolta fiát, aki katolizálni akart. A fiú valójában öngyilkos lett. Calast a toulousei-i parlament ítélete alapján kerékbe törik. A rehabilitálásáért folytatott kampány, amelyet Voltaire vezetett, 1765-ben éri el célját.

33 A cévennes-i protestánsok felkelése 1702 és 1704 között; XIV. Lajosnak egy egész hadsereget kellett bevetnie ellenük; a partizánharcok 1713-ig elhúzódtak.

34 A párszik a zoroasztriánus vallás Indiába vándorolt hívei.

35 Jean Novi de Caveirac abbé 1758-ban névtelenül megjelent könyvére céloz: *Apologie de Louis XIV... avec une dissertation sur la journée de Saint-Barthélemi* (XIV. Lajos apológiája... egy értekezéssel a Szent Bertalan napról).

36 Szent Domonkos (Domingo de Guzmán 1170 k.–1221) Toulouse-ban alapította meg rendjét.

37 „Amikor az albigensek ellen prédikált, könyörületességből magához vett néhány ájtatos személyt segítségül, hogy azokat az eretnekeket, akiket ő maga Isten igéjének kardjával nem tudott eltávolítani, igazi karddal testileg űzzék el." Antonius Senensis: *A prédikáló barátok rendjének krónikája* (1585). Harmadik rész, XXIII szakasz, 14. fej., 2. §

38 II. Henrik parancsára 1559-ben végezték ki.

39 A két falu lakosságát 1545-ben eretneknek nyilvánították és kiirtották.

40 M 346. old.

41 François de Pâris (1690–1727): janzenista aszkéta. Sírjánál,

a Saint-Médard temetőben, csodálatos gyógyulások történnek. A tömegesen odazarándokló híveket gyakran hisztérikus rángógörcs fogja el (konvulzionáriusok). 1732-ben királyi parancsra bezárják a temetőt.

42 M 347. old.

43 Platón: *Politeia*. 361*b*–362*a*.

44 Szókratész atyját hívták Szofroniszkosznak.

45 M 359–360. old.

46 M 304. old.

47 M 242. old

48 M 363. old.

49 M 349–351. old.

50 Rousseau kortársa; azt állította magáról, hogy megoldotta a kör négyszögesítésének problémáját.

51 „Márpedig három személyről van szó, mondtuk, nem azért, hogy valamit kimondjunk, hanem hogy ne hallgassunk el valamit." Szent Ágoston: *A szentháromságról*. V, 9.

52 A. de Montazet (1712–1788): Lyon érseke; janzenista szimpátiái miatt vitába keveredik Beaumont-nal, de az nem válaszol vitairatára.

53 hogy mintegy önmagába visszafordítsam

54 M 354. old.

55 N. Chorier (1612–1692) sikamlós regénye (1659).

56 Domitius Ulpianus (170 k.–228): római jogász.

A *Lettres écrites de la montagne* (Levelek a hegyekből) megjelenése (1764) után újabb hajsza indul Rousseau ellen. 1765 végén elmenekül Môtiers-ből; rövid ideig berni területen tartózkodik, majd 1766 januárjában Angliába utazik. Angliában összekülönbözik Hume-mal, s 1767 májusában visszamenekül Franciaországba, ahol Renou álnév alatt él, bár kiléte nyílt titok. Egyre elvadultabb magányából csak két dologgal lehet kimozdítani: ha elnyomott népek nevében fordulnak hozzá (1772-ben írja meg elképzeléseit a lengyel alkotmányról), vagy ha vallási kérdésekben kérnek tőle tanácsot, mint ahogy Franquières is tette, akiről mindössze annyit tudunk, hogy dauphinéi nemesember volt.

A fordítás alapjául szolgáló kiadás: *Oeuvres complètes* (Pléiade). IV. köt., 1131–1147. old.

1 S. Clarke (1675–1729): a racionális teológia legnagyobb XVIII. századi képviselője.
2 Locke: *An Essay Concerning Human Understanding* (Értekezés az emberi értelemről). II. XXIII, 32.
3 „Az egek hirdetik…" Zsolt 19, 2.
4 Pürrhon követői a szkeptikusok.
5 Diderot: *Pensées philosophiques*. 21.

6 F. Fénelon (1651–1715): moralista, teológiai és politikai író.
7 L. Junius Brutus (i. e. VI. század vége): a köztársaság legendás megalapítója; a hagyomány szerint halálra ítélte fiait, mert összeesküvést szőttek a királyság visszaállítására.
8 „[Potifár felesége] megfogta a ruháját, és így szólt: »Hálj velem!« De ő ruháját a kezében hagyta, elmenekült és kifutott." Ter 39, 12.
9 Glaukon elbeszélése. Platón: *Politeia.* 361*b*–362a.
10 Xenophón (i. e. 431–350 előtt): görög történetíró és hadvezér; Szókratész tanítványa, két könyvet is írt mesteréről.

UTÓSZÓ

ÍRTA: LUDASSY MÁRIA

AZ IDÉZETEK FORRÁSAI

Emil. Győry János fordítása. Tankönyvkiadó 1957. – *Vallomások.* Benedek István és Benedek Marcell fordítása. Magyar Helikon 1962. – *A magányos sétáló álmodozásai.* Réz Ádám fordítása. Magyar Helikon 1964. – *Politikai töredékek.* Ludassy Mária fordítása. *A francia felvilágosodás morálfilozófiája* c. kötetben. Gondolat Könyvkiadó 1976.

A modern fordításban nem hozzáférhető és a jelen válogatásban nem szereplő műveket az *Oeuvres complètes* eddig megjelent négy kötetéből idézzük. Szerk. B. Gagnebin és M. Raymond. Bibliothèque de la Pléiade. Párizs, 1959–1969. – *A korzikai alkotmány tervezete* (Projet de Constitution pour la Corse). – *Az új Héloïse* (La Nouvelle Héloïse). – *Botanikai töredékek* (Fragments de botanique). – *Episztola Parisot úrnak* (Épitre à Monsieur Parisot) – *Gondolatok Lengyelország kormányzatáról* (Considérations sur le gouvernement de Pologne). – *J.-J. Rousseau megjegyzései az Értekezésére írott Válasszal kapcsolatban* (Observations de J.-J. Rousseau sur la Réponse qui a été faite à son Discours). – *J.-J. Rousseau utolsó válasza* (Dernière réponse de J.-J. Rousseau). – *Levelek a hegyekből* (Lettres écrites de la montagne). – *Rousseau mint Jean-Jacques bírája* (Rousseau juge de Jean-Jacques).

A *Tanulmány a nyelv eredetéről* még nem jelent meg a Pléiade-kiadásban. A fordítás alapjául szolgáló kiadás: *Essai sur l'origine des langues.* Szerk. C. Porset. Bordeaux, 1968.

A levelek fordítása Rousseau levelezésének összkiadásain alapul: *Correspondance générale.* I–XX. köt. Szerk. L. T. Dufour és P. P. Plan. Párizs, 1924–1934. – *Correspondance complète.* Szerk. R. A. Leigh. Genf, 1665-től.

A vincennes-i „megvilágosodás", amelyet a Malesherbes-hez intézett második levélben és a *Vallomások*-ban ír le Rousseau, már a második konverziója volt az anyagi-szellemi gazdagodás és az emberierkölcsi elszegényedés kérdésének kapcsán. „Javított-e az erkölcsökön a tudományok és a művészetek újraéledése?" A nem túl leleményes kérdésre kézenfekvő volt a nemleges válasz: az egyszerű erkölcsök és a hívságos tudományok, az erkölcsi tisztaság és a bűnös művészetek szembeállítása. Ezért az ötletért kár volt a kortárs emlékíróknak (Marmontel, Morellet) a század két legeredetibb francia gondolkodójának, Rousseau-nak, illetve Diderot-nak az elsőbbségét vitatni. Az 1749-es katarzis élményét azonban – bár a díjnyertes *Értekezés*-ben ennek még nem sok nyomát találni – nem a közhelyszerű luxuskritika lehetősége váltotta ki: a *Mercure de France*-ban megpillantott pályázati kérdés „társadalmi rendszerünk ellentmondásait", „intézményeink hibáit" világította meg Rousseau előtt (*Négy levél Malesherbes-hez*. II.).

Az erkölcsprédikátori szerepkör pátosza már tíz évvel korábban is magával ragadta az akkor még a „Mama" védőszárnyai alatt élő Rousseau-t, ám Warens bárónő jótékony befolyása visszájára fordította a genfi köztársaság idealizált republikánus erényeinek bűvköréből nehezen szabaduló ifjú Jean-Jacques szándékait:

De drága jótevőm felfedé tévedésem,
Erkölcsim változását szükségesnek érzem.
Lemondék mindörökre vad elveimről,
Minden belém nevelt előítéletről,
Melyet Genf gyermekkoromtól belém tölte,
Tanítván szigorú republikánus gőgre.
Mamám lenyesé e durva nyerseséget,
Megtanít tisztelni egy fényes nemességet.
Belátom: képtelen az egyenlőség elve,
A világ nem változik meg puszta kedvemre.
Talán hiú erkölcsprédikátor legyek,
Új Don Quijoteként víván malomkereket?

(Episztola Parisot úrnak)

Ezt a Mamától kapott útravalót hozta magával a Párizs meghódítására induló Rousseau szellemi poggyászában, a matematizált kottaírás korszakalkotónak remélt találmánya mellett. Hogy egyik sem vált be, arról a *Vallomások*-ból értesülünk: a matematizált kottát Rousseau-n kívül senki sem tudta lejátszani, a finom erkölcsök és a társasági erények hangnemében pedig Jean-Jacques volt képtelen megszólalni. Még inkább meghatározó jelentőségű az a kudarc, mellyel rövid politikai pályafutása végződött (a velencei követség titkáraként). Európa legabszolútabb monarchiájában egy közrendi embernek a közélettel kísérletezni – ez a lehető legabszurdabb vállalkozás. Jogos bére a követnél, Montaigu márkinál maradt, de Rousseau mégsem távozott üres kézzel. Mindörökre megmaradt benne a gyűlölet „ostoba állami intézményeink ellen, amelyek az igazi közjót és a valódi igazságot mindig feláldozzák valami látszólagos, de valójában minden rendet lerombolo rendnek, amely egyebet sem tesz, csak a közhatalom tekintélyével szentesíti a gyengék elnyomását és az erősek igazságtalanságát" (*Vallomások*. VII.). Ez a tanulság Rousseau egész életprogramjának alapja lett:

„...a *Politikai intézmények* első gondolata – írja a *Társadalmi szerződés* első változatára utalva – tizenhárom-tizennégy évvel korábban fogalmazódott meg bennem, amikor Velencében alkalmam volt az annyira dicsért kormányzat hibáit észrevenni. Látóköröm azóta erősen kiszélesedett az erkölcs történeti tanulmányozása révén. Láttam, hogy a politikában gyökerezik minden" (*Vallomások.* VIII.). Ebben a szférában lehet és kell törleszteni a Montaiguktól elszenvedett sérelmekért, ugyanúgy kihajítva őket az ideális Politikai Intézmények épületéből, mint ahogy ők dobták ki az igazságáért szájaló közembert a valóságos követségek épületeiből.

De a vincennes-i úton ennél még nem sokkal többet látott előre Rousseau azokból a Politikai Intézményekből, melyek nem szorulnak rá a tudományok és a művészetek „virágfüzéreire", mert már lehullottak a láncok, melyeknek viselését a szellemi szabadság termékei megkönnyítik. A legkevésbé azt sejtette, hogy az ezen intézményekhez vezető út éppoly ellentétes a vincennes-i fogoly eszméivel, mint ama társadalmi berendezkedéssel, melynek egyik alapintézménye a vincennes-i fogház; hogy a közéleti erkölcsök romjain virágzó szellemi kultúra tagadása majdan olyan politikai erények igenléséhez vezet, melyeknek szigora nem néhány havi börtönnel, hanem halállal sújtja a lélek halhatatlanságában kételkedni merő ateista filozófust. Ám ehhez az utolsó „megvilágosodáshoz" csattanósabb pofont kellett elszenvednie az élettől, mint amilyent a Montaigu márkiktól kapott: a filozófus barátok finom inkorrektségeit és felvilágosult intoleranciáját.

Kultúrkritika és kultúrideál

Rousseau számára a kultúrkritika jelenti a társadalomkritika kezdetét. A művészetek és a tudományok bírálata korántsem műbírálat vagy tudományos polémia: az „erkölcsök megjavítása" vagy megrontása szempontjából a jó műalkotások és a tudományos igazságok szerepe talán még negatívabb, mint a rossz ízlés és a tévokoskodás termékeié. „...a tudományok, az irodalom és a művészetek, e nem kevésbé zsarnoki, és talán még hatalmasabb erők, virágfüzérekkel borítják az emberekre vert vasláncot, elfojtják bennük azt az érzést, hogy eredetileg szabadnak születtek, megszerettetik velük a rabszolgaságot és azzá teszik az embereket, amit civilizált népnek szokás nevezni" – így az Első Értekezés egyik legtöbbet idézett passzusa. A „civilizált népek" öncsalása talán még bocsánatos bűn lenne: elnyomónak és elnyomottnak közös érdeke, hogy a műélvezet kárpótlással szolgáljon az elveszett természetes szabadság élvezetéért, hogy a tudományos igazságokról szóló viták hangzavara elnyomja az emberekben azt a hangot, mely a társadalmi igazságosságért szólalna fel. Az az ember azonban, aki magamagának a legfontosabb dologban – szabadsága, emberi méltósága ügyében – hazudik, másnak már nem tud nem hazudni; „non posse non peccare", nem tud nem bűnözni – ahogy Augustinus jellemezte a bűnbeesett embert. A tudatlanság önmagában nem erény; de a tudatlan ember nem tudott másnak mutatkozni, mint ami, s ez volt a záloga az emberi kapcsolatok közvetlenségének, „átlátszóságának", egyértelműségének, aminek értékét csak akkor tanultuk meg be-

csülni, amikor mindez már – meglehet mindörökre – elveszett. „Már nem is merünk olyannak mutatkozni, amilyenek vagyunk... Így hát soha nem tudjuk meg igazán, hogy kivel van dolgunk..."

„Sok maszkot láttam már, mikor láthatok végre emberi arcokat?!" – panaszolja szerelmesének a Párizsba száműzött Saint-Preux, *Az új Héloïse* hőse (II, 14.). Rousseau a két értekezésben megkísérli letépni e maszkokat, hogy a „civilizált népek" modora mögött megtalálja a szabad népek erényét, a kultúrember udvariassága mögött a természeti függetlenség vad szépségét. Ám a civilizáció emberével ugyanaz a helyzet, mint a Saint-Preux által leírt szalonok széplelkeivel: Az egyik helyen libertinus szabadgondolkodónak kell lenni, a másik szalonban a felvilágosult despotizmus szószólójának; az egyik háziasszonynál az angol érzület-etika szép szólamaival lehet sikert elérni, a másik megköveteli, hogy ragyogó rációjának hideg szépségét udvarolják körül; s mire az ember a sok szerepjátszás után hazamegy, hogy végre önmaga lehessen, kiderül, hogy semmi sem maradt belőle, a maszkokat levéve senkit sem talál mögöttük. Hiába tépi le a kultúra finom kellékeit, mögülük már nem tűnik elő a természet nyílt egyszerűsége; a szerepjátszók számára az erényes állampolgár szerepköre éppúgy a „léttől elválasztott látszat" része lenne, mint a talpnyaló udvaronc inkább testhezálló alakítása. Róluk szól a mese, de nem nekik!

Rousseau az európai fejlődés fősodrából kiesett nemzeteknek (és e fejlődés kisemmizettjeinek, a civilizáció áldásaiból, a kultúrértékekből csak a virág nélküli láncokat kapó népeknek) szánja tanítását. „Nincs többé más orvosság, csupán egy nagy forradalom, mely csaknem éppoly félelmetes, mint ama baj, melyet meggyógyítana, s amelyet kívánni helytelen, előrelátni pedig lehetetlen" – írja az Első Értekezést követő vita egyik leghíresebb válasziratában, stílszerűen a lengyel királynak címezve *(J.-J. Rousseau megjegyzései az Értekezésére írott válasszal kapcsolatban)*. Európában már csak úgy lehet megszüntetni a korrumpáló művészetek, az el-

nőiesítő mesterségek és a destruktív filozófia uralmát, ha leromboljuk magát a társadalmat, amelynek mákonya a műélvezet, mely honát és hitét vesztvén „megvető mosollyal válaszol az efféle elkoptatott szavakra, mint haza és vallás". Ám a destrukció és korrupció nemzetközi áruforgalmából kiesett népek számára még van remény. Rousseau halálosan komolyan gondolja – a gondolat minden (szándékolt) extravaganciája ellenére – azt, amit *Utolsó válasz*-ában ír az említett vita során: „Kijelentem, ha egy afrikai néger nép vezetője volnék, a határon felállítanék egy akasztófát, s arra könyörtelenül felhúznám az első európait, aki bemerészkednék országomba, és az első polgárt, aki megkísérelné elhagyni az országot."

A *Narcissus*-hoz írott előszótól a *Lengyelország kormányzatáról* írott tervezetig – még az olyannyira érzékeny *Az új Héloïse*-ban is – ott áll ez a jelképes akasztófa. Minden eszközzel, kérlelhetetlenül meg kell akadályozni a bűnök behurcolását, az egyszerű erkölcsök felbomlasztását. „Ami csak megkönnyíti az érintkezést a különböző nemzetek között, az nem az erényeket, hanem a bűnöket viszi el egyiktől a másikig, és mindenütt megváltoztatja az éghajlatnak és a kormányzati formának megfelelő erkölcsöket" *(Előszó a „Narcissus"-hoz)*. A monarchiának megfelelő erkölcsök a kultúra testi-lelki fényűzésében öltenek testet, s ezeket az erkölcsöket csak ama nagy forradalom változtathatná meg, „amelyet kívánni helytelen". Ám mindenütt másutt a Változatlanság a program, erkölcsi parancs a szokások változatlan fenntartása. Rousseau, „társadalmi intézményeink ellentmondásainak" legradikálisabb kritikusa, Emil számára – akit természetes elvek szerint akar felnevelni egy monarchiában – azt a követelményt írja elő, hogy „tedd a szokás ellenkezőjét, s majdnem biztos, hogy helyesen fogsz cselekedni". De ugyanez a Rousseau a tradíciók tiszteletének legkritikátlanabb híve azoknak a népeknek a vonatkozásában, amelyek átaludták „a művészetek és tudományok újraéledését". „A szokások legkisebb változása – olvashatjuk az idézett előszóban –, még ha bizonyos tekintetben

előnyös is, mindig kárára válik az erkölcsnek. Mert a szokások teszik a nép moráljá t..." A kultúra, mely az emberek közti kapcsolatokat olyannyira megnehezíti a természetes közvetlenségre rárakódó kellékek tömkelegével, a nemzetek közti kapcsolatokat, kozmopolita jellegénél fogva, túlságosan is megkönnyíti; a kultúra idegenül áll szemben a nép hagyományos szokásaival, de annál könnyebben vesz fel magába új és idegen elemeket.

Ahol a Rousseau programjának megfelelő erkölcsi tilalomfa – és esetleg, nyomatékul, ama bizonyos másik fa – útját állja a szokások kozmopolita keveredésének, a néptől idegen kultúra kivirágzásának, ott megmarad a szokások nemzeti és népi jellege, s másfelől a szokások változatlansága maga szolgál biztosítékul arra nézve, hogy a tudományok és művészetek nemzetközi haladása nem veszélyezteti a „nép moráljá t". „Fenn kell tartani vagy vissza kell állítani – olvashatjuk a *Lengyelország kormányzatáról* szóló gondolatok között – a régi szokásokat, és új, sajátosan lengyel szokásokat kell bevezetni. Ezeknek a szokásoknak, még ha önmagukban véve közömbösek is, ... mindig meglesz az az előnye, hogy ébren tartják a lengyelekben a hazájuk iránti érzelmeket, és természetes borzadállyal töltik el őket az idegenekkel való keveredés iránt." Rousseau értékrendszere éppen ellentétes azzal, amit Goethe híres sorai fejeznek ki:

Kit művészet és tudomány
éltet, vallásos is egyben;
kit nem éltet, az legalább
vallásos hadd lehessen.

(Eörsi István fordítása.)

A népeknek, melyeknek nincs többé hazája, az embereknek, kik elvesztették hitüket, hadd maradjon meg legalább a művészetek és a tudományok „fényűzése". A művészetek és a tudományok „le-

rombolják az erényt, de meghagyják a nyilvános színlelést, s ez mindenesetre szép dolog" *(Előszó a „Narcissus"-hoz)*.

A nyilvános színlelés magasiskolája, a léttől elválasztott látszat világának igazi megtestesítője – a színház. A színház a monarchiákban a száműzött közéleti erénynek adhat – álruhában – menedéket, ám a köztársaságokba a szolgalelkűséget és szabadosságot csempészi be. Párizsban legalább addig nem foglalkoznak az emberek barátjuk feleségének, szomszédjuk lányának elcsábításával, amíg Don Juan csábításainak tapsolnak: „... ha napi két órát sikerül elragadni a bűn gyakorlásától, úgy egy tizenketted résszel kevesebb bűnt követnek el" *(Levél d'Alembert-nek)*. Kis, köztársasági szellemű városokban ellenben, ahol az emberek szüntelen egymás szeme előtt élnek, ahol állandóan látják egymást és felügyelnek egymásra, ilyen „áttetsző" társadalmakban nincs szükség arra, hogy színházban tanulmányozzák az erkölcsöket. Ahol „a házak fala üvegből van" – miként Rousseau ideális köztársaságában –, ott fölösleges egy képletesen hiányzó „negyedik falon" keresztül meglesni az emberi drámákat. S ami fölösleges, az káros is. Itt a színház csak arra jó, „hogy nevetségessé tegye az erkölcsöt, hogy színpadi beszéddel helyettesítse az erény gyakorlását, hogy az egész morált metafizikává változtassa, hogy széplelkekké tegye a polgárokat, a családanyákat divatdámává" (uo.).

Ha a mindennapi életben és a közéletben még létezik a gyakorlati erény, akkor utánzása csak hitványabb lehet, mint a valóság, tehát az ideális államból száműzni kell az utánzatot; de ahol nincs közélet, s ennek megfelelően érvényüket vesztik a magánélet normái is, ott legalább a színpadon hadd szerepeljen Brutus republikánus kíméletlensége, Lucretia szűzi erénye. A polgárok a közérdeket tartják szem előtt és szünet nélkül szemmel tartják egymást: „Így felügyeltek egymásra a polgárok Róma fénykorában, így emeltek vádat egymás ellen az igazság iránti buzgó odaadásból" – írja Rousseau levelében d'Alembert-nek. Az udvaroncok meg a szín-

házban „megtapsolják Burrhust, miközben az udvarban Narcissust alakítják" – ahogy Diderot írja *(Helvetius cáfolata)*. Rousseau, aki joggal elviselhetetlennek érezte, hogy Párizsban sohasem fogadhat látogatót, sohasem mehet látogatóba anélkül, hogy a szomszédok szemmel ne kísérjék, a maga idealizált kis köztársaságában – miként azokban az ideális kis közösségekben is, melyeket a monarchiákban kellene megvalósítani – azt tartotta az erény legfőbb biztosítékának, hogy az emberek örökösen szemmel tartják egymást; olyan ez a magánéletben, mint amilyen a politikai nyilvánosságban, a közéletben a hatalmi szervek demokratikus ellenőrzése. Saint-Preux így ír *Az új Héloïse*-ban a clarens-i idillről: „A házban felállított rendnek e része egyenesen fenségesnek tűnt nekem; nem tudom eléggé csodálni, hogy Monsieur és Madame Wolmar miképp alakította át a feljelentő aljas mesterségét a lelkesült becsületesség és bátorság kötelességévé, mely éppoly nemes, de legalábbis éppoly dicséretes, mint a régi rómaiaknál volt" (IV, 10.).

Szabad polgárok számára jobb – és hasznosabb – szórakozás egymást szabadon megfigyelni, mint kitalált királyok keserveit, bűnös szenvedélyű királynők szerelmeit szemlélni. (Nagy érv lesz ez – miként a d'Alembert-nek írott levél egész argumentációja – a forradalom kultúrpolitikai vitáiban!) „Ahol az emberek szabadok, ott elég összecsődülniük, s máris jól érzik magukat. Állítsatok a tér közepére egy virágokkal felékesített rudat, gyűjtsétek köréje a népet, és kész az ünnep. Ha többet akartok tenni, intézzétek úgy, hogy maguk a nézők legyenek a látványosság, hogy ők maguk legyenek a szereplők, és mindenki önmagát pillantsa meg, önmagát szeresse a többiekben, mert így tökéletesebb lesz az egység közöttük." (A levélnek ezt a részét Robespierre csaknem szó szerint átvette *A vallási és erkölcsi eszméknek a köztársasági elvekkel való kapcsolatáról és a nemzeti ünnepekről* tartott híres floréali beszédében, 1794. május 7-én.) A Lengyelország számára írt alkotmánytervezetben, ahol Rousseau a legrészletesebben dolgozta ki a hagyomá-

nyos dramaturgiát felváltó népünnepélyek politikai szerepét, a legnagyobb hangsúly az ilyen felvonulások, játékok stb. nemzeti jellegére kerül. „Sok nyilvános játék kell, ahol a haza, a jó anya élvezettel szemléli gyermekei játszadozását. Mindenütt, még az udvarban is, meg kell szüntetni a királyságok szokásos szórakozásait, a szerencsejátékot, a színházakat, komédiákat és operákat; mindent, ami elnőiesíti a férfiakat, ami szétszórja, elszigeteli egymástól az embereket, elfelejteti velük hazájukat és kötelességüket... Olyan játékokat, ünnepségeket, szertartásokat kell kitalálni, melyek ennek az udvarnak felelnek meg és sehol másutt nem ismeretesek. Lengyelországban többet kell szórakozniuk az embereknek, mint más országokban, de egészen más módon" *(Gondolatok Lengyelország kormányzatáról)*.

Párizsban, a szabadosság és a szolgalelkűség fővárosában csak Alceste és Philinte szerepei között lehet választani. A d'Alembert-hez írott levéllel Rousseau visszavonhatatlanul a mizantróp magányát választotta, aki messziről, egymagában akarja megváltani az emberiséget a gyűlölt bűnöktől. La Mettrie szerint „a materializmus az embergyűlölet legjobb ellenszere", Rousseau-t viszont éppen politikai idealizmusa óvja meg attól, hogy megvesse az embereket, eljusson az embergyűlöletig: „mindeme vétkek nem annyira az ember, mint inkább a rosszul kormányzott ember sajátjai" *(Előszó a „Narcissus"-hoz)*. Philinte azzal, hogy elfogadja „annak az embereket, amik", megalkuszik a rossz kormányzattal s így lemond a bűnöktől való megszabadulás lehetőségéről. Sőt, a toleranciájával tüntető filozófust is megrontja, hogy benne él a rossz társadalomban. Rousseau már egy évvel a d'Alembert-levél megírása előtt Alceste stílusában inti Diderot-t: „Ó, Diderot, Diderot, fájdalommal látom Önt szüntelenül a rossz emberek társaságában, akik észrevétlenül meg fogják rontani a szívét, s arra kényszerítik az enyémet, hogy mindörökre elszakadjak Öntől!" (1757. március 23.)

Alceste az első felvonás első jelenetének összecsapásában:

Légy őszinte, és csak a becsületre adj,
Ne mondj ki szót, mely nem szívedből fakad!

Philinte válasza:

De amíg köztük élsz, csak irányít a látszat.
Némi sima külsőt szokásaink kívánnak.

(Szabó Lőrinc fordítása.)

S Diderot egyik utolsó válaszlevelében: „Kedves Rousseau-m, jól tudom, hogy bármit fog tenni, lelkiismerete lesz a tanú. De vajon ez egymaga elegendő-e, lehetséges-e mindig semmibe venni a többi embert?" (1757. október 23.) Ám Rousseau, aki 1745 óta immár jogosan viselte a „genfi polgár" címet, végérvényesen úgy döntött, hogy hátat fordít a „látszat", az erény rovására szórakoztató kultúra világának. Az embert akarta megérteni, a társadalmi embernek akarta megmutatni „nyomorúsága történetét", és ehhez el kellett felejtenie a társasági embereket. „Amikor az embereket akarjuk tanulmányozni, önmagunk közelében kell körülnézni, de midőn az Embert akarjuk megismerni, meg kell tanulnunk, hogy messzire vessük tekintetünket" *(Tanulmány a nyelv eredetéről)*.

A messzeséget kutató tekintetet nagyon is meghatározta az, amit önmaga közelében tapasztalt a genfi polgár. Hol vagyunk már a „fényes nemesség" tiszteletét ígérő ifjúkori fogadkozásoktól! *Az emberek közötti egyenlőtlenség eredetéről* elmélkedő Rousseau már nem az erkölcsprédikátor Don Quijote-i szerepkörére vállalkozik, mint még az Első Értekezés bevezetőjében, hanem egy kevesebb humorérzékkel, de annál több plebejus gőggel megáldott Figaro eljátszására. „Igen, asszonyom, én a Talált Gyermekek Házába küldtem gyermekeimet... Az Ön rendje, a gazdagok rendje az, amely megette gyermekeim elől a kenyeret" – írja Madame de Francueil-nak

1751. április 20-án. „Ön túlságosan gazdag!" – válaszolja a hidegsége okát kutató Holbach bárónak (*Vallomások*. VIII.). „Tudom, gróf úr, az emberiesség és igazságosság közrendi szavak" – így a Thérèse-t jogos követelésével kidobó nagyúrnak (Lastic grófnak, 1755. október 20.). Az Első Értekezést követő vitában egyetlen ellenvetést ismer el jogosnak: A művészetek és a tudományok nem okai az emberi romlottságnak, virágzásuk ugyanannak az oknak a következménye, mint az emberi erkölcsök hanyatlása. „A rossz elsődleges forrása az egyenlőtlenség" *(J.-J. Rousseau megjegyzései az Értekezésre írott Válasszal kapcsolatban)*. Itt már magáról a társadalomról van szó, amelyet a kultúra kárpótol a természetellenes lemondásokért; s csak itt lehet szó arról a társadalomról is, amely visszaállítja a természetes közvetlenséget – vagy kidolgozza a természetnek nem ellentmondó közvetítések új rendszerét –, s így nem szorul rá többé a „magas" kultúra illuzórikus vigaszára, hanem a törvényekben újra megtalált szabadságot dicsérheti himnuszaiban.

Társadalomkritika és társadalomideál

„Kezdjük hát azon, hogy félretesszük a tényeket" – hangzik a Második Értekezés módszertani programnyilatkozata. Csak így lehet elkerülni a többi természetjogi író eredendő bűnét, akik nem tudván elszakadni koruk társadalmának tényeitől, „a vademberről beszéltek és a civilizált embert festették le". El kell vonatkoztatni mindentől, ami az ember történelmi természetének része, minden olyan tulajdonságtól, mely csak a társadalomban lehetséges, minden olyan képességtől, mely az emberi kapcsolatokban fejlődik ki. Az absztrakciónak nem egy másik – történelmi vagy akár történelem előtti – társadalom lesz az eredménye, hanem a minden történelmi társadalom megítélésére szolgáló elvont mérce.

„...nem könnyű vállalkozás szétválasztani az ember mai természetében azt, ami eredendő benne, meg azt, ami mesterséges, és megismerni egy olyan állapotot, mely immár nem létezik, talán soha nem létezett és valószínűleg nem is fog létezni soha, amelyről mindazonáltal megfelelő fogalmat kell alkotnunk, hogy helyesen ítélhessünk jelen állapotunk felől" *(Értekezés az egyenlőtlenség eredetéről)*. A Saint-Germain-i erdőben tett séták során (*Vallomások*. VIII.) Rousseau bizonyos erotikus víziókkal tette színesebbé a szigorú módszertani hipotézist (a vadember eszménye, aki a nemi aktus után szabadon, minden testi és lelki tehertől mentesen otthagyja nőstényét, arra is szolgált Rousseau-nak, hogy megkönnyítse Jean-Jacques „jelen állapotának" megítélését), ám az elvonatkoztatás következetes logikáját ez nem nagyon csorbította. Az ember-

telen történelmi fejlődéstől, az erkölcstelen társadalmak tényeitől való elvonatkoztatás eredménye nem maga az emberi természet lett, az immorális viszonylatrendszereket felbontó absztrakció nem a morál természetes képét fedte fel, hanem a természetes amoralitást. „Ebben az állapotban az ember csak önmagát ismeri; nem tud róla, hogy jóléte ellentétben vagy összhangban állna mások jólétével; semmit sem gyűlöl és nem szeret; a puszta fizikai ösztönre korlátozódik, és így senki, állat csupán, miként az egyenlőtlenségről szóló *Értekezés*-emben kimutattam" *(Levél Beaumont érsekhez)*. Ez a lény nem viszonyul környezetéhez, nincsenek emberi viszonyai, tehát nem lehet erkölcsi lény. Az emberi erkölcstelenség eredete nem analóg az emberek közötti egyenlőtlenség eredetével: nem az eredeti erkölcsi rend felbomlásának terméke, hanem egy erkölcs előtti világ félrefejlődéséé. Magának az erkölcsnek a kifejlődését is csak ez, a torz – ember- és erkölcsellenes – történelmi fejlődés tette lehetővé, az emberi erkölcsnek ugyanis nincs semmiféle természeti archetípusa. „A természeti állapotban az emberek nem ismertek sem morális viszonyokat, sem kötelességeket, így hát első pillanatra úgy tetszik, nem lehettek sem jók, sem rosszak, nem voltak sem bűneik, sem erényeik, hacsak nem vesszük e szavakat valamiféle testi értelemben, s nem nevezzük bűnnek az egyén olyan tulajdonságait, amelyek az önfenntartásra ártalmasak lehetnek, erénynek pedig az olyan tulajdonságokat, amelyek elősegítik a fennmaradást" *(Értekezés az egyenlőtlenség eredetéről)*.

Az ember természetes jósága, amiről Rousseau annyit beszél, nem előképe, hanem pusztán elvont lehetősége annak az erkölcsi jónak, amely alapzatát alkothatja egy, a történelemben kialakultakkal ellentétes elvű társadalomnak. A történelmi társadalmakban pedig ez a „természeti" jóság – még ha csupán privatio mali, a rossz hiánya is – az emberség, az erkölcs egyetlen menedéke. Hobbes tévedett, amikor az erkölcsnélküliség állapotát az erkölcstelenség világának látta; de az ő tévedése még mindig kisebb, mint Locke-é

és a liberális természetjogi íróké, akik tulajdontisztelő emberekkel népesítik be a preszociális természeti állapotot. „Azt mondhatnók, hogy a vadember éppen azért nem rossz, mert nem tudja, mit tesz az, jónak lenni"; a vitorum ignoratio, a bűn nem ismerése „tartja vissza a rossz elkövetésétől"; de ez akadálya annak is, hogy erkölcsi értelemben jó legyen. Mégis, mintha létezne egyetlen „természetes erény", a szánalomérzet, mely pozitív előképe a majdani társadalmi erényeknek. Rousseau az *Értekezés az egyenlőtlenség eredetéről* imént idézett részeit később Diderot „baráti" betoldásainak tulajdonította (*Vallomások.* VIII; Saint-Germain grófnak, 1769. február 26.); de függetlenül ettől, annyi bizonyos, hogy feltehetően még a Második Értekezés megjelenésének évében radikálisan megváltoztatta koncepcióját, éspedig a következetesség irányában. *A nyelvek eredetéről* írt tanulmányban (ez eredetileg a Második Értekezés része lett volna, de terjedelmi okokból kimaradt belőle) a pitié, a szánalomérzet is csupán a társadalmi érintkezés kialakulásával válik lehetővé, az érintkezés folyamán kibontakozó emberi képességek, mindenekelőtt a képzelet révén: „A társadalmi érzelmek csupán az értelem fejlődésével bontakoztak ki. A szánalomérzet, bár természetes az emberi szív számára, mindörökre tehetetlen maradt volna, ha a képzelőerő nem hozza működésbe. Hogyan keríthet hatalmába minket a szánalomérzet? Akképpen, hogy kiragad önmagunkból, úgy, hogy azonosít minket a szenvedővel. Nem tudunk együtt érezni vele, csak ha képesek vagyunk megítélni, hogy szenved" (IX.).

A természeti állapot „jobb" volt a későbbinél – a társadalmi rossz hiányával. Nem létezett a valóság és a látszat megkettőződése, ami áthatolhatatlanná teszi az emberi kapcsolatokat (lévén, hogy egyáltalán nem léteztek emberi kapcsolatok). Ismeretlen volt az alkotójukkal szembeforduló, az ember erkölcsi integritásának rovására növekvő kultúrértékek áttekinthetetlen gazdagsága, mivel az elszigeteltség állapotában nem jöhet létre újabb nemzedékeknek to-

vábbadható objektiváció, felhalmozódási folyamat. „A mesterségek elvesztek feltalálójukkal együtt. Nem volt sem nevelés, sem haladás, a nemzedékek hasztalan sokasodtak, és mivel valamennyi ugyanarról a pontról indult ki, ezért minden évszázad az ősidők kezdetlegességében telt el" *(Értekezés az egyenlőtlenség eredetéről)*. Mi mozdíthatta ki az emberiséget – mely még nem is volt igazán emberi faj – ebből az annyira stabil mozdulatlanságból, az örökkön nullapontról induló békés nem fejlődés nyugalmából, melynek bornírt boldogsága mintha mégis vonzó volna néha Rousseau számára. A tökéletesedés képessége – az *Értekezés az egyenlőtlenség eredetéről* szerint; a természeti katasztrófák – a *Tanulmány a nyelv eredetéről* felfogásában; és a szükségletek fejlődése – a *Politikai töredékek* tanúsága szerint. „...a szükség, az ipar szülőanyja, arra kényszerítette az embereket, hogy hasznossá tegyék magukat egymás számára. Az eleinte kényszerű, később önkéntessé váló kapcsolatrendszerek által fejlődött ki az emberi szellem, csak ezen az úton alakultak ki az emberi képességek és szenvedélyek, a bűnök és az erények, így született meg az emberi értelem. Ekképpen vált az ember mindazzá, amivé csak válhatott a jó és rossz terén egyaránt. Az elszigetelt ember mindig ugyanaz marad, az ember számára csak a társadalomban lehetséges fejlődés" *(Politikai töredékek)*.

A történelmi társadalmak megvalósították mindazokat a lehetőségeket, amelyek megmutatják, hogy a rossz terén mivé válhat az ember. De az első ember természeti bornírtsága és a kultúrember tragikus meghasonlottsága között volt egy rövid idilli időszak: a patriarchok kora, amely az emberi boldogság lehetőségét bizonyítja; ebbe a korba szeretnék visszaálmodni magukat Clarens lakói *Az új Héloïse*-ban (V, 7.). Ez a boldogság a szorosan közössége kötelékében élő ember számára válik lehetővé, „akit a természet egyenlő távolságra helyezett az oktalan állatok ostobaságától és a civilizált népek végzetes tudásától"; az emberi képességek fejlődésének ez a szakasza „...arany középúton állt az eredendő állapot restsége és

a mi önzésünk féktelen csapongása között" *(Értekezés az egyenlőtlenség eredetéről)*. Azonban a tökéletesedési képességből eredő dinamizmus, a szükségletek kibontakozása feltartóztathatatlanul szétbomlasztja a patriarkális aranykor harmóniáját. A vas és a gabona által civilizált ember, az az ember, aki immár ismeri az enyém bűvösbűnös fogalmát, végtelen expanzióra törő tevékenysége folytán nem ismerheti többé az embertársaival való harmóniát. Mindenki mindenki konkurrensévé válik; a természetes önszeretet, mely a fizikai szükségletek szintjéhez volt szabva, visszavonhatatlanul átadja helyét az önzésnek, melynek mértéke végtelen, miként a társadalmi ember mesterséges szükségleteié. Így „jutott a szellem a számára elérhető csaknem végső tökély" küszöbéig, így jutott a jellem az abszolút bűnösség határáig: „Az ember – olvashatjuk a Második Értekezésben – kénytelen volt a személyes előnyök kedvéért másnak mutatkozni, mint ami. Valaminek lenni és valaminek látszani két teljesen különböző dologgá vált..." – Visszajutunk az Első Értekezés alapkérdéséhez: „Mivé lehet az erény, ha az a cél, hogy mindenáron meggazdagodjunk?"

Az az ember, aki csak saját önző érdekének kielégítésével törődik, önzését sem tudja jól szolgálni: az erősebb önérdek eltiporja vagy szolgaságba hajtja. A történelemben megvalósult „társadalmi szerződések" az egyenlőtlenséget, az embertelenséget, az elnyomást emelik törvényerőre. S az emberi természet és társadalom örök változása következtében az is éppoly lehetetlen, hogy a rossz stagnáljon, mint amilyen lehetetlen volt fenntartani a jó stabilitását. „...folyvást növekszik az elnyomás, az elnyomottak pedig azt sem tudják, hol a határ és milyen törvényes eszközeik vannak, hogy megállítsák helyzetük romlását" *(Értekezés az egyenlőtlenség eredetéről)*. Hol van a határa annak, amivé a rossz terén válhat az emberiség? Az abszolút zsarnokság és rettegés birodalma fekszik e határon. „Ez az egyenlőtlenség legmagasabb foka, a végső pont, ahol bezárul a kör és eléri azt a pontot, ahonnét kiindultunk: itt újból egyenlő

lesz minden ember, mert valamennyien a semmivel lesznek egyenlővé" (uo.).

Visszajutottunk hát a történelmi és társadalmi tényekhez, amelyektől az egyenlőtlenség eredetéről elmélkedve oly radikálisan elvonatkoztattunk. Most az a kérdés, hogy kiszakíthatja-e magát az ember – immár reális történelmi-társadalmi mivoltában – az egyenlőtlenségben való egyenlőség szörnyű politikai patthelyzetéből? A természetjog mankójára Rousseau embere nem támaszkodhat: a természeti állapotban még nem voltak emberi kapcsolatai, így természeti függetlensége nem szorult természetjogi korlátozásra, a történeti társadalmakban pedig már nincsenek emberi kapcsolatai. A természetjog – ha létezne is – érvénytelen volna a zsarnokság semmilyen korlátozást nem tűrő rendszerében. A szabadság birodalmát nem alapíthatjuk tehát a természetes társadalom sohasem volt normáira. Magából a rossz fejlődésből kell kibontanunk önnön meghaladásának feltételeit: „...jóllehet, az emberek között nem létezik természetes és egyetemes társadalom – írja Rousseau a *Társadalmi szerződés* első változatában –, jóllehet, az emberek szerencsétlenné és rosszá válnak, ha társas kapcsolatra lépnek, jóllehet, az igazságosság és egyenlőség törvényei egyáltalán nem számítanak az olyan embereknek, akik a természeti állapot szabadságában élnek, de ugyanakkor rabjai a társadalmi állapot szükségleteinek, azért ne gondoljuk, hogy nem létezik számunkra erény és boldogság, hogy az ég elhagyott bennünket és fajtánk menthetetlen romlásra ítéltetett, hanem iparkodjunk magából a bajból gyógyírt meríteni a baj orvoslására. Új társulásokkal hozzuk helyre, ha lehetséges, az egyetemes társulás fogyatékosságait... Mutassuk meg..., hogyan javítják ki a tökéletesedett mesterségek ama bajokat, melyeket a kezdetleges mesterség okozott a természetnek." A tényektől való elvonatkoztatás pátosza nem kevésbé következetes ennek a programnak a végrehajtása kapcsán sem, de Rousseau politikai radikalizmusának éle immár egyértelműen a tényeket elfogadó polgári

politikai teoretikusok felé vág. „Midőn Grotius tagadja, hogy minden hatalmat azoknak az érdekében hoznak létre, akiket kormányoznak, nagyon is igaza van a tények alapján; ám itt a jogról van szó... Nem az a kérdés, hogy mi van, hanem hogy minek kell lennie" (uo.). Azzal, hogy ezt a Kell-t nem egy másik, valaha volt Van-ból, nem a természeti törvényből vezeti le, hogy a jog megalapozásában nem kíván az ember hol volt, hol nem volt természetes jogaira támaszkodni, Rousseau élesebben szembekerül a felvilágosodás filozófiai fővonalával, mint legparadoxabb kultúrkritikai kirohanásaiban, mint legharciasabb társadalomkritikai fejtegetéseiben. Ez a mélyebb, filozófiai magyarázata annak – függetlenül a filozófusok összeveszésének egybeeső időpontjától –, hogy miért lehetett az értekezések szerzője, a kritikai álláspontját megfogalmazó Rousseau az enciklopédisták szövetségese, és miért nem tartozhatott többé a philosophe-ok táborába, amikor pozitív programját fejtette ki, a *Levél d'Alembert-nek* kultúrideálját és a *Társadalmi szerződés* politikai eszméit hirdette.

Az emberi természetben éppúgy nincs semmiféle természeti-normatív elem, amelyet pozitíve szembe lehetne állítani a civilizáció emberével, mint ahogy a történelmi társadalmak mélyéről sem sikerülhet mindöröktől és mindörökre érvényes természetjogi normákat előbányászni. Miként magát a valóban jogszerű pozitív jogot, úgy az azt megalkotó embert is abban a közegben kell megteremteni, mely eltiporta a jogot és az emberséget – még ha az előzetesen nem is létezett. Már az is nagy dolog, ha fel lehet használni „a népet úgy, ahogy van, de még sokkal nagyobb dolog olyanná tenni, amilyennek lennie kell" *(Politikai gazdaságtan)*. A *Társadalmi szerződés* két-három évvel az idézett szavak után papírra vetett első változatában a feloldhatatlanságig kiéleződik ez a dilemma. Az ideális törvények megalkotása és betartása olyan ideális embereket feltételez, amilyenek legjobb esetben is csak az ilyen törvények betartásának következményeképp alakulhatnak ki. „Ahhoz – írja itt Rous-

seau –, hogy egy születő nép átérezhesse az igazság és az államérdek törvényeinek fenséges elveit, arra volna szükség, hogy a következmény legyen az ok, vagyis hogy az a társadalmi szellem hozza létre az új intézményeket, mely szellemet ezek az intézmények hivatottak megteremteni, s hogy az emberek a törvények létrehozásakor olyanok legyenek, amilyenekké a törvények által kell válniuk." Nem véletlen, hogy Rousseau mindenképpen ki akarta kerülni Münchhausen báró mocsarát a *Társadalmi szerződés* végleges változatához vezető úton. Hiszen legfontosabb bizonyítanivalója – az, hogy „a vállalkozás legalábbis nem teljesen lehetetlen" – nem tűnne túlságosan meggyőzőnek, ha a megromlott ember azon vállalkozására vonatkozna, hogy romlottsága mocsarából minden külső támasz nélkül kihúzza magát. A törvény, a jog eszmei tisztaságát tehát nem érintheti a múltnak, a törvénytelen társadalmaknak, a jogtipró történelemnek a szennye, az embereket azonban – legalábbis kiindulásképpen – el kell fogadni olyannak, amilyenné a torz történelmi fejlődés tette őket. „Azt szándékozom megvizsgálni – olvashatjuk a végleges változat első könyvének bevezetőjében –, hogy létezhetik-e a polgári állapotban valamilyen törvényes és szilárd kormányzati elv, ha olyannak vesszük az embereket, amilyenek, a törvényeket pedig, amilyenek lehetnek."

Persze nem a legragyogóbb kultúrájú és a legsötétebb bűnökkel terhes nagy monarchiák embereinek szól a múlttól megszabadító új társadalom megteremtésének és a törvényeknek való engedelmesség patetikus programja. Azok, akik fényes tehetségüket az erény elhomályosítására használják, úgysem tudnának mit kezdeni egy olyan társadalomban, amelyben „minél inkább uralkodik az erény, annál feleslegesebbé válik a tehetség" *(Politikai gazdaságtan)*. A Szabadság csak ama kis – meglehet, elnyomott, de az elnyomás gondolatát még el nem fogadó – népek történelmének színpadán jelenhet meg, amelyek maguk is képesek heroikus, önfeláldozó tettekre, s nemcsak a színházakban szemlélik a régi Róma zsarnokgyilkos erényeit.

„Célja nem az volt – írja Rousseau Jean-Jacques politikai eszméinek védelmében –, hogy a nagy népeket és a hatalmas államokat visszavezesse eredeti egyszerűségükhöz, hanem csakis az, hogy megállítsa, ha még lehet, azoknak a fejlődését, amelyeket kicsinységük és helyzetük eleddig megóvott ama végzetes haladástól, mely a társadalom tökéletesedése és az emberiség elfajulása felé vezet... Saját hazájáért munkálkodott, és a hasonló módon megalkotott kis államok üdvéért. Ha tanításának a többiek számára valami haszna lehet, csak annyiban, hogy megváltoztatják értékeléseik rendszerét, s ha lehetséges, ezzel késlelteti hanyatlásukat, melyet hamis ítéleteik siettetnek" (*Rousseau mint Jean-Jacques bírája*. III.).

A kis népeket nagy ígérettel kecsegteti a számukra még lehetséges társadalmi szerződés: egy olyan társulással, „amelyben, bár az egyén egyesül a többiekkel, változatlanul csak önmagának engedelmeskedik és éppolyan szabad marad, mint amilyen azelőtt volt" (*Társadalmi szerződés*. I, 6.). Csak az a baj, hogy Rousseau rendszerében bizony nem sokat jelent ez az előzetes szabadság. A természeti állapotban csupán fizikai függetlenség létezik, a történelmi társadalmakban pedig csak azok a láncok léteznek, amelyeket a szabadnak született emberek mindenütt viselnek. A szabadság nem természeti adomány az ember számára, hanem társadalmi feladat. Csupán első lépés a szabadság felé a szerződéskötés aktusa, mellyel az emberek „természetes függetlenségüket... szabadságra cserélték" (II, 4.) – e szabadság tartalmi értelmezése még hátravan. Ez a szerződés nem az emberek – a természeti állapotban kilátástalan önpusztításra ítélt, örökös háborúságban élő emberek – és egy külső, idegen hatalomnak a képviselői között jön létre, amelynek az a feladata, hogy megfékezze a féktelen hatalom- és bírvággyal megáldott vagy megvert emberi természetet, mint ahogy a Leviatán államában. De nem is a közvetlenül a békés-boldog természeti harmóniát követő szabadelvű polgári társadalom megalapítása ez a szerződés, mely azonban mégiscsak a polgárok és a politikai hatalom szerződés-

kötése, mint ahogyan Locke liberális kormányzatában. Itt a társult egyének csupán magával a társulással szerződnek; az egyesülésükből származó közhatalom lehet éppoly abszolút, egy és oszthatatlan, mint Hobbes teljhatalmú Leviatánja, ám a közösségnek teljesen alávetett polgárok mind teljes jogú részesei ama közhatalomnak, amelyre átruházták jogaikat. Ha valamely társult egyén nem ismeri fel helyesen a társulás igazi érdekét – mely egyúttal az ő igazi érdeke is –, akkor saját érdekében kényszeríteni kell arra, hogy alávesse magát a szabadságát megtestesítő közérdeknek: „...aki nem hajlandó követni az általános akaratot, azt az egész alakulat fogja engedelmeskedésre kényszeríteni; más szóval, kényszeríteni fogják, hogy szabad legyen" (I, 7.). A kényszer szükségessége a kiinduló feltétel következménye: ha „olyannak vesszük az embereket, amilyenek", akkor ahhoz, hogy a törvények olyanok lehessenek, amilyeneknek lenniük kell, mindenekelőtt az emberi természetet kell megváltoztatni.

Mindaz, ami a Második Értekezés antropológiájában kissé nosztalgikus színezetű naturalizmus volt, a *Társadalmi szerződés* szigorú szocializációs programjában véglegesen a világtörténelmi veszteséglistára kerül: „A természeti állapotból a polgári állapotba tett átmenet alaposan megváltoztatja az embert, mert az igazságosságot teszi az ösztön helyébe, s a cselekedeteknek morális tartalmat ad, aminek korábban híján voltak. Csak amikor a kötelesség hangja veszi át az érzékek ösztönzésének s a jog a testi vágyaknak a szerepét, csak akkor kényszerül rá az ember, aki mindaddig egyedül önmagára volt tekintettel, hogy más elvek szerint cselekedjék, és mielőtt engedne hajlandóságainak, hallgassa meg az ész tanácsát. Bár ebben az állapotban számos természet adta előnytől megfosztja magát, cserében akkora előnyök birtokába jut, képességei annyira csiszolttá válnak és kibontakoznak, gondolatvilága olyan messzire kiterjed, érzései oly nemesek lesznek, egész lelke oly magasra szárnyal, hogy ha az új helyzetével járó visszaélések nem süllyesztenék gyakran mé-

lyebbre, mint ahonnan kiemelkedett, szüntelen áldania kellene a boldog pillanatot, amely örökre kiszakította onnan, s amely oktalan, korlátolt állatból értelmes lénnyé, emberré tette" (I, 8.). A természeti hajlamok helyett az ésszerű szerződést választani – ez valóban azt jelenti, hogy megváltozott az értékorientáció, vagy legalábbis nagyon határozott hangsúlyeltolódást jelent az Első és a Második Értekezés Rousseau-jához képest. A változás éppoly gyökeres, mint az, amin *Az új Héloïse* Julie-je keresztülment, amikor Saint-Preux szeretőjéből – a rossz társadalmi konvenciók elleni lázadás tette azzá – az értelmi belátás képessége következtében Wolmar hitvese lett: „Ha mindazt érezve, amit valaha éreztem Ön iránt, de tudva mindazt, amit most tudok, még mindig szabad lennék, s azt választanám férjemül, akit akarok – Istent hívom őszinteségem tanújául, ki megvilágosította elmém és olvas a szívemben –, nem Önt választanám, hanem Wolmar urat" (III, 20.). – „...mert rabok vagyunk, amíg a puszta testi vágy ösztökélésére cselekszünk, de ha a magunk alkotta törvénynek engedelmeskedünk, akkor szabaddá válunk" (*Társadalmi szerződés*. I, 8.).

A regényben tragédiába torkollott a természetes vágyak elfojtásából született erény uralma – ideális társadalmunkban vajon van-e rá biztosíték, hogy a törvényeknek engedelmeskedve mindig a szabadság, a közérdeket szolgálva mindig önnön igazi érdekünk lesz osztályrészünk? Julie jelen tudása alapján választotta hajdani érzelmei helyett az értelem útját, s ezzel igazi javát. A történelem tanúsága szerint azonban „az ember mindig a maga javát akarja, de nem mindig látja, hogy mi az" (II, 3.). Az általános akarat, a társadalmi közösség érdekeinek kifejezője sohasem téved, ám a közösség tagjai – akár többségükben is – tévedhetnek. Márpedig az egész közösséget érintő kérdésekben nem megengedhető a téves döntés – még az egész közösség tévedése sem. A társadalom tagjává válván le kellett mondanunk – ha nem is a tévedés jogáról, mert ez lehetetlen – tévítéleteink érvényesítésének, különvéleményünk fenntartásának jo-

gáról, legalábbis a közösség számára fontos kérdések kapcsán. „Bárki elismeri, a társadalmi szerződéssel minden egyes ember csak azt a részt ideigeníti el a a képességeiből, vagyonából, szabadságából, amelyiknek használata fontos a közösség számára; de azt is el kell ismerni, hogy egyedül a főhatalom döntheti el, mi a fontos a köz számára" (II, 4.). De arra, hogy a hatalmi döntés valóban a köz számára fontos dolgok érdekében folyamodjék a kényszer eszközéhez, valami kézzelfoghatóbb garancia kell, mint amit az az elvont elv nyújt, hogy elvileg magam is részese vagyok a kényszerítő közhatalomnak. Olyan törvényes biztosítékra van szükség, mely nem származhat a népből, hiszen az gyakran képtelen megítélni saját érdekeit; sem a közhatalom képviselete általános akaratból, mert lehetséges, hogy az nem a nép igazi érdekeit képviseli. „A vak tömeg, mely gyakran nem is tudja, mit akar, mert ritkán tudja, mi jó neki, véghez tud-e vinni önmagától egy olyan nehéz vállalkozást, amilyen a törvényhozás? A nép önmagától mindig jót akar, de nem mindig látja önmagától, hogy mi a jó. Az általános akarat mindig helyes, de nem mindig kormányozza felvilágosult ítélőképesség... Íme, ezért van szükség törvényhozóra" (II, 6.).

E deus ex machina módjára megjelenő törvényhozó fontos szereplője a *Társadalmi szerződés* politikai dramaturgiájának; valóban feloldja a népi tévedés és a hatalmi félrevezetés konfliktusát, de csak azáltal tudja áttörni e bűvös vagy inkább bűnös kört, hogy kívülről lép a színre. Hiába ad bármilyen demokratikus törvényeket a népnek, ezt mindenképpen a rousseau-i értelemben vett demokrácia lényegének csorbításával teszi; magának sajátítja ki a főszerepet, mely a népnek járna, a népnek, mely önmagának ad törvényeket. A törvényhozó végigviszi az emberi természetnek azt a „denaturalizálását", amelyet irracionális és inkonzekvens formában a történelmi társadalmak kezdtek, ésszerű és következetes módon pedig a társadalmi szerződés által teremtett rend kezdett meg. „Aki van olyan bátor, hogy egy nép megszervezésére vállalkozik, annak elegendő

tehetséget kell éreznie magában, hogy úgyszólván magát az emberi természetet is átalakítsa: az egyént, ezt az önmagában véve zárt és egyedülálló egészet egy nagyobb összesség részévé kell változtatnia, amelytől az bizonyos értelemben létét és életét nyeri: módosítania kell, hogy megerősítse az ember alkatát, az egészre vonatkoztatott morális létezéssel kell felváltania a fizikai és független létezést, amellyel a természet valamennyiünket megajándékozott. Egyszóval, meg kell fosztania az embereket tulajdon erőiktől, s olyan erővel kell felruháznia őket, mely idegen tőlük, és amelyet nem tudnak mások segítsége nélkül használni. Minél inkább elhalnak és megsemmisülnek a természeti erők, annál nagyobbak és maradandóbbak a szerzett erők, s annál szilárdabb és tökéletesebb a társadalmi rend" (II, 7.). Merőben más hang ez, mint a Második Értekezés természetinvokációjáé – de ugyanaz a logika. Ha a preszociális ember még nem ember, a történelemben végbement rossz szocializáció eredményeként pedig elvész az ember, akkor a törvényhozó teljesen tiszta lappal kezdhet társadalom- és népteremtő vállalkozásához, vagyis „a politika alapproblémájának megoldásához, melyet – mint Mirabeau-nak írta Rousseau – a kör négyszögesítéséhez lehetne hasonlítani a geometriában: *olyan kormányzati formát találni, mely a törvényt az ember fölé emeli*" (1767. július 26.).

Persze akármit azért nem írhat a törvényhozó a természeti előfeltételektől és a történelmi feltételezettségtől megtisztított társadalmi szerződés tabula rasájára; nem emelhet akármilyen törvényeket az emberek fölé. Tevékenysége irányát megszabják a Szabadság és az Egyenlőség elvei. A szabadság a törvényeknek való engedelmesség polgári szabadságával váltja fel a természeti állapot fizikai függetlenségét, illetve a történelmi társadalmak személyes függőségét. „...minden polgárnak tökéletesen függetlennek kell lennie minden más polgártól és a végsőkig függenie kell a községtől. Ez a két dolog mindig ugyanazon az úton valósul meg, mert csakis az állam ereje biztosítja a polgárok szabadságát" (II, 12.). Az egyenlő-

séghez pedig még az államhatalom erejénél, a törvények tekintélyénél is erősebb biztosítékra van szükség. Ez „nem márványba vagy ércbe, hanem a polgárok szívébe vésve áll": „az erkölcsök, a szokások és kivált a közvélemény" szankcionálja (uo.). Ahogy majdan Edmund Burke jellemzi Rousseau jakobinus követőinek szabadságideálját, „ez a szabadság nem szabadelvű". Nem jelenti, hogy szabadon lehet képviselni a partikuláris érdeket, a magánvéleményt; ennek nincs helye az általános akarat társadalmában. Éppen az egyenlőség következtében nem jelentheti ezt, mert az egyenlőség itt – természetesen – nemcsak a politikai jogok tökéletes egyenlőségét foglalja magában, még csak nem is kizárólag a tulajdon többé-kevésbé teljes egyenlőségét, hanem egyben az életformának, a közéleti eszményeknek és a mindennapi élet eseményeinek olyan homogenitását, melyben meg sem születhetik a magánérdek, amely születésük pillanatában megfojtja az eltérő elveket (sőt, ha szükséges, akár képviselőiket is). A társadalomnak ez az immobilitása látszólagossá teszi a közvetlen demokráciában rejlő politikai dinamizmust. Bármilyen gyakran hívják össze a népgyűléseket, jogosan egyetlen népcsoport, sőt az egész „empirikus" nép sem képviselhet mást, mint az egy igazi érdeket, mint azt, amit az általános akarat ideális normái előírnak. Nem kerülhet sor a partikuláris érdekek konfrontációjára, ezért csak egyetlen helyes döntés lehetséges; az, hogy szabadon választanak, Rousseau-nál – per definitionem – csak azt jelentheti, hogy az igazi közérdeket választják: ha az emberek különbözőképpen értelmezik a közérdeket, akkor ez csak azt bizonyítja, hogy rosszul értették meg, amit az általános akarat diktál. Ennyiben Rousseau demokratikus állama totálisabb hatalom, mint Hobbes Leviatánja, mert az csak a konkurrenciaküzdelmet folytató polgárok fölött uralkodik abszolút hatalommal, a *Társadalmi szerződés* értelmében viszont a polgárok eleve lemondtak arról a jogukról, hogy érvényesítsék különérdeküket. Rousseau

ezért a képviseleti demokráciát még keményebben kritizálja, mint az önkényuralmi rendszereket (III, 15.).

A kifejlődött önérdek társadalmában a legszigorúbb terrortörvények sem biztosíthatnák a közérdek primátusát, mert az csak a magánérdekek – és a magánéletek – homogenitásán alapulhat. A kis, mezőgazdasági országokban viszont minden adottság megvan, ami az általános akarat üdvös uralmának bevezetéséhez szükséges. Ezért válaszolt Rousseau legnagyobb – és nemcsak képzelt – üldöztetései közepette is lelkesen a korzikaiak felhívására, hogy dolgozza ki alkotmányukat. „Az egyenlőség, a paraszti élet egyszerűsége olyan vonzerővel bír azok számára, akik nem ismernek másmilyent, hogy soha nem kívánnak változtatni rajta... Az egyetlen eszköz, amellyel megóvhatjuk egy állam függetlenségét, a mezőgazdaság... A kereskedelem gazdagságot teremt, de a földművelés biztosítja a szabadságot" *(A korzikai alkotmány tervezete)*. És Korzika valóban agrárország volt. Másik, talán még fontosabb oka, hogy Rousseau örömmel vállalkozott a *Társadalmi szerződés* elveinek gyakorlati alkalmazására e szegény, elnyomott nép kedvéért, az a meggyőződése volt, hogy „a törvényhozó munkáját nem az teszi nehézzé, amit alkotni kell, hanem az, amit le kell rombolni" (II, 10.). És Korzika esetében a rombolás kegyetlenül nehéz munkáját már előzőleg elvégezte a külső elnyomó hatalom. A sziget a középkor óta Genova uralma alatt állt, s a genovaiak eltiporták a korzikai nemességet, megtiltották az exportkereskedelmet. Tehát a törvényhozónak nem kell azzal kezdenie alkotó munkáját, hogy kíméletlen terrortörvényeket hoz az arisztokrácia és a kereskedelem ellen. A harmadik kedvező körülmény a sziget természet adta elzártsága. Ez ideális feltétel ama „zárt kereskedelmi állam" számára, mely Rousseau ideálja volt, mint majd Fichtéé is, akitől a kifejezés származik. Így jobban meg lehet őrizni a lakosok „szokásait, egyszerűségét, egyenességét, nemzeti jellemét", mert könnyebb megakadályozni az idegen hatások beáramlását.

Mindenki paraszt, mindenki mesterember, mindenki katona; önellátó az egész ország, sőt, lehetőség szerint, minden egyes család. A hajdani svájci hegylakóknál „mindenki arra kényszerült a maga kunyhójában, hogy önmaga ellássa egész családját: ezért volt olyan szerencsés és nyersen egyszerű az ipar; mindenki otthon gyakorolta az összes szükséges mesterséget; mindenki kőműves ács, asztalos és bognár volt". „Korzikaiak, íme a példa, melyet követnetek kell, hogy visszatérjetek eredeti állapototokhoz!" Ki kell küszöbölni a kereskedelmet, még a belső árucserét is; központi nyilvántartás szerint, a piac kikapcsolásával kell elosztani a termékfölösleget, kell közvetíteni a kistermelők javainak kicserélését. A pénzgazdálkodás megszületése a polgárerények halálos órája, ezért olyan fontos, hogy „a föld termékei ne válhassanak áruvá". Ez hátrányosan befolyásolja a termelés növekedését? Már a *Politikai gazdaságtan*-ról írott értekezésben ott áll a programszerű kijelentés: „a növekedés inkább árt, mint használ". De térjünk vissza *A korzikai alkotmány tervezeté*-hez: „Az kell, hogy mindenki megéljen és senki se gazdagodjék meg." A gazdasági növekedés szempontja másodlagos: „Többet ér, ha a föld egy kicsit kevesebbet terem, és a lakosok jobb rendben élnek." Ha mégis van gazdasági növekedés, ez csak a köztulajdon erősödése lehet; a magánbirtokok növekedése fölborítaná azt az egyensúlyi állapotot, amely a tulajdon egyenlőségén alapul. „Egyszóval, azt akarom, hogy az állam tulajdona olyan nagy és erős legyen, a polgárok tulajdona meg olyan kicsi és gyenge, amennyire csak lehetséges." Ez az anyagi alapja annak, hogy „csakis az állam ereje biztosítja a polgárok szabadságát" (*Társadalmi szerződés*. II, 12.).

Egy szigorúan önellátó agrárország a maga kissé katonás parasztdemokráciájával a világ legstabilabb rendjét valósíthatja meg Rousseau szerint – és szerinte épp ez biztosítja egy nép boldogságát. Aki nem akar, s alkalmasint nem is tud változtatni nyugalmas életén, az a lehető legelégedettebb. „A nemzet csöppet sem lesz

híres, de boldog leszen" – így *A korzikai alkotmány tervezete.* S *Az új Héloïse:* „Julie minden este elégedett az elmúlt nappal, másnapra semmi változást nem kíván, és minden reggel arra kéri az Eget, hogy a mai nap is hasonló legyen a tegnapihoz; mindig ugyanazt teszi, mert jó, amit tesz, és nincs semmi jobbat tennie. Így bizonyára élvezi mindama boldogságot, mely ember számára lehetséges. Élvezi helyzete tartósságát, nem azt bizonyítja ez, hogy boldog benne?" (V, 2.)

III

Jóság vagy erény?

A változatlanság boldogsága addig és csak addig teljes, amíg fel sem merül a változás, a választás lehetősége. Amint megjelenik, Saint-Preux személyében, a természeti szenvedély oly nehezen leküzdött s talán leküzdhetetlen kísértése, minden megváltozik: választani kell a boldogtalan erény és a bűnös boldogság között, s ez csak tragikus választás lehet, mert a bűnös Julie nem lehet boldog. Ha megjelenik a társadalom horizontján az ipari civilizáció, a szellemi kultúra, akkor már csak erőfeszítések árán lehet elűzni a kísértőt: a csábos értékekről lemondani erényes cselekedet, de a boldogság csak addig volt teljes, amíg nem kellett értékeket feláldozni az erkölcs oltárán. „Ez a szegény, de semmi szükséget nem ismerő nép – olvashatjuk a svájciakról *A korzikai alkotmány tervezeté*-ben – tökéletes függetlenségben sokasodott, olyan egységben, amelyet semmi sem tudott megváltoztatni; nem voltak erényeik, mivel nem voltak legyőzendő bűneik, ... jók és igazak voltak anélkül, hogy fogalmuk lett volna róla, hogy mi az igazság és az erény." Ilyen népeknek nem is kell törvényeket adni – elég az országhatáron felállított akasztófa, amelyre felkerül „az első európai", aki megkísérel hírt adni a művészetek és tudományok fejlődéséről; a továbbfejlődés megakadályozása ugyanis már konfliktusok és önkínzó döntések sorához vezet. „Az egész ipar területén mindenütt nagy gonddal meg kellene tiltanunk minden olyan gép felhasználását és minden olyan találmány bevezetését, amely megrövidítheti a munkaidőt, feleslegessé teszi a nehéz kézi munkát és ugyan-

azt az eredményt kevesebb fáradsággal képes előállítani" *(Politikai töredékek)*. De hogyan lehetne ezt az erényes döntést ahhoz a boldogsághoz hasonlítani, amelyben az emberek természetes adottság formájában, nem kényszerű lemondás árán élvezték a stagnálást, az ártatlanság állapotát? A törvényhozó magasabbrendűnek tudja a tudatos választásoknak és az önfeláldozás erényének küzdelmes állapotát, de a moralista titkon visszaálmodja magát ama – meglehet, sohasem volt – körülmények közé, midőn még ismeretlen volt a természeti ösztön és az erkölcsi parancs összeütközése.

Azonban a különböző értékek konfliktusa visszavonhatatlanul megjelent a világtörténelem színpadán. És nemcsak a szellemi javak növekedése és az erkölcsi fejlődés közötti diszkrepencia formájában (ebben a konfliktusban nem sok nehézséget okozott Rousseau-nak a választás), hanem abban a formában is, hogy különböző, de egyaránt autentikus morális magatartások alakultak ki, s csak úgy lehet közöttük választani, hogy ezzel alapvetőnek tartott értékekről mondunk le. „Az emberi nyomorúság oka az az ellentmondás, mely helyzetünk és vágyaink, kötelességeink és hajlamaink, a természet és a társadalmi intézmények között áll fenn. Tegyétek az embert eggyé, és olyan boldoggá teszitek, amilyen csak lehet. Adjátok az embert teljes egészében az államnak, vagy hagyjátok meg egészen önmagának, mert ha megosztjátok szívét, széttöritek" (uo.). A *Társadalmi szerződés*-ben és a Lengyelország, illetve Korzika alkotmányáról írott tervezetben Rousseau a „teljes egészében az államnak adott ember" eszményét teszi magáévá. Az *Emil* is ezzel a dilemmával kezdődik: „Vagy a természet, vagy a társadalmi intézmények ellen vagyunk kénytelenek harcolni, s így választanunk kell, hogy embert akarunk-e formálni vagy polgárt nevelni, mert nem tehetjük egyszerre mind a kettőt" (I.). Az Emilt körülvevő társadalmi intézmények azonban még nem olyanok, amilyennek lenniük kellene; ilyen intézmények kedvéért kár lenne a természet ellen harcolni. Emilnek húsz év adatik, amelyet a természeti jóság kedves

körében tölthet; az erényre – a lemondás képességére – csak akkor lesz szüksége, ha majd kilép a tökéletlen társadalom világába, mert itt már nem tudná tisztán természetes eszközökkel megvédeni természeti integritását.

Emil azért élvezheti a természetes, a „negatív" nevelés emberi előnyeit, mert nincs természet adta hazája. Házassága előtt megismerkedik ugyan a *Társadalmi szerződés* elvont elveivel, de csak úgy, mint aki víz nélkül tanul úszni. Szabadon választhat hazát magának, de ez – meglehet – épp annak a jele, hogy saját országában nem lehet szabad polgár. (A saját országában uralkodó rendben nem jogokat, hanem kiváltságokat örökölt; ezek elvesztésére –„a nagy forradalmak" esetére – készíti fel mestere az asztalosság kitanulásával.) A polgárt eleve ama „töredék létre" nevelik, amely a hazafiság sajátja: a honpolgár nem lehet egész ember, csupán az „egész része, s többé már nem észrevehető, csak az egészben. A római polgár nem volt sem Caius, sem Lucius. Római volt" (*Emil.* I.). A lengyel sem maradhat meg embernek, ha azt akarja, hogy hazája megmaradjon lengyelnek. „A nevelésnek kell nemzeti erőt adnia a lelkeknek, s olyannyira irányítania kell az emberek vélekedését és ízlését, hogy hajlamaik, szenvedélyeik révén legyenek hazafiak. A gyermeknek, kinyitván szemét, hazáját kell megpillantania, s egészen haláláig nem tekinthet másra, mint hazájára. Minden igazi köztársasági az anyatejjel szívja magába a haza szeretetét, azaz a törvények és a szabadság szeretetét... Húszéves korára egy lengyel már nem lehet ember, egészen lengyelnek kell lennie" (*Gondolatok Lengyelország kormányzatáról*).

De egyértelműen ez volt-e Jean-Jacques ideálja, aki – mint maga írta Malesherbes-nek – „a polgári élet legapróbb kötelességeit sem képes elviselni"? (Első levél.)

Nemcsak a genfi polgár, a hazafiúi erények szószólója, hanem a magányos erkölcsprédikátor, Párizs bűneinek ostorozója is annak az erénynek az apoteózisát írja meg, amely minden egyéni vágyat,

minden természeti hajlamot fel tud áldozni a Kötelesség oltárán. „Feláldozni a kötelesség oltárán legerősebb szenvedélyeinket – ez az erényes cselekedet, mivel az erény mindig azt jelenti, hogy a kötelesség kedvéért lemond hajlamairól" (M. Bastiadnak, 1761. február 13.). Az erény éppen azért magasabbrendű a jóságnál, mert küzdelmet követel; jók pusztán hajlamaink folytán is lehetünk, míg erényesek mindig csak hajlamaink ellenére. „Az erény szó *erőt* jelent. Nincs erény harc nélkül, győzelem nélkül. Az erény nem egyszerűen abban áll, hogy igazak vagyunk, hanem hogy eközben lebírjuk szenvedélyeinket, uralkodunk szívünk fölött. Amikor Titus boldoggá tette a római népet, amikor mindenfelé kegyeket és jótéteményeket osztogatott, nem volt erényes, ...de minden bizonnyal erényes volt, amikor elküldte Berenikét" *(Levél Franquièreshez)*. Az erényes ember magamagán hajtja végre azt a „teljes denaturalizálást", amelyet a polgáron a társadalmi intézmények s az intézményeket megalkotó törvényhozó tudatos cselekvése.

Erényesek vagyunk, midőn „a természet ellen harcolva" – akár a rossz társadalmi intézményeket is tiszteletben tartva – nem teszszük magunkévá azt, akit szeretünk. (Erre tanítanak az *Erkölcsi levelek*, még ha valójában talán nem is erkölcsi erő volt az oka a bennük leírt heroikus lemondásnak, hanem egészen másféle gyengeség.) Nem biztos, hogy a női természet eredeti velejárója a szűziesség és a szemérem, de a társadalom szilárdságához elengedhetetlenek ezek az erények, akár természetesek, akár a természet ellenére kell kialakítani őket. „De még ha lehetséges volna is tagadni, hogy a szeméremérzés a nők természetes sajátja, netán kevésbé lenne igaz emiatt, hogy a társadalomban visszavonult, otthoni élet kell osztályrészük legyen, és hogy ennek megfelelő elvek szerint kell nevelkedniük? Ha a félénkség, a szemérem, a tartózkodás a társadalom leleményei, úgy a társadalomnak érdeke, hogy a nők magukévá tegyék és gyakorolják e tulajdonságokat" *(Levél d'Alembert-nek)*. A clarens-i idillt megteremtő Madame de Wol-

mar *Az új Héloïse*-ban ennek az erénynek a megtestesítője; tudván tudva társadalmi kötelességeit teljesíti, egész élete küzdelem a természeti hajlam elfojtásáért, és minduntalan ezt az erényt prédikálja szerelmesének is, akiben a szerelmi szenvedély természeti hevét a rossz társadalmi intézmények elleni gyűlölet is szítja. A kötelességteljesítés erénye azonban csak végtelen kiterjedésében nyerheti el igazi értelmét. Ennek reményében egyszer – utoljára – őszinték is lehetünk, megvallhatjuk igazi vágyainkat. „Az erény – írja Julie, Madame de Wolmar búcsúlevelében –, mely a földön elválaszt minket, az örökkévalóságban egyesíteni fog. Végtelenül boldog vagyok, hogy életem árán megvásárolhattam azt a jogot, hogy bűn nélkül szerethesselek, és hogy ezt még egyszer megmondhassam neked" (VI, 12.).

Rousseau ítélete szerint Jean-Jacques nem tartozott a Berenikét elküldő Titusok, a szíve hajlandóságát csak halálos ágyán megvalló Julie-k kiváltságos kasztjába.

„Jean-Jacques – írja *Rousseau mint Jean-Jacques bírája* című önéletrajzi dialógusaiban – nem volt erényes; hogyan lehetett volna az gyenge, mindig hajlamai által irányított ember létére, akit mindig csupán saját szíve vezérelt, sohasem a kötelesség vagy az értelem. Az erény, mely munkát és küzdelmet követel, hogyan lehetett volna sajátja gyengesége, az édes semmittevés közepette? Jó ember, mivel a természet ilyenné tette; jót cselekszik, mert élvezi a jótéteményt. De hogy szembeszállna legdrágább vágyaival és széttépné szívét, hogy betöltse kötelességét? Kétlem, hogy ezt meg tudná tenni" (II.).Rousseau távolról sem a természethez való visszatérést prédikálta kortársainak, mint azt Diderot és Voltaire vélte. Ellenkezőleg: „Azok a legjobb társadalmi intézmények – mondja –, amelyek a legjobban ki tudják forgatni az embert természetes lényéből" (*Emil.* I.). S ennek a tanításának megfelelő törvények megalkotására vállalkozott. Jean-Jacques magatartásában azonban nem tudta – nem is akarta – elfojtani „a természet édes hangját", s a pozitív

törvényeknek való engedelmesség erénye helyett megelégedett a magánmoralitás egyszerű érzelmeivel. „Szerinte a legjobb rendszer, mind fizikai, mind morális vonatkozásban, egy tisztán negatív rendszer" – ezt viszont Rousseau csak a rossz pozitivitás világában tudta elfogadni (*Rousseau mint Jean-Jacques bírája.* II.).

Emberi hitvallás és polgári vallás

Az isteni gondviselés egyaránt fontos szerepet játszik mind abban a „tisztán negatív rendszerben", amelyet magának álmodott meg Jean-Jacques, hogy megmentse üldözött emberségét és a természeti jóság lehetőségét, mind pedig abban a tisztán pozitív politikai rendszerben, amelyet embertársainak alkotott a törvényhozó Rousseau, a hazafiság és az erény biztos bástyájául. De a bűnökért hetedíziglen bosszút álló Izrael istene sem különbözik jobban az emberiség bűneit önmaga feláldozásával megváltó Krisztustól, mint a polgár katekizmusa és a szavojai vikárius hitvallása. Persze nem „dogmatikailag", hiszen mind a kettő csak a természetes vallás előírásait tartalmazza, hanem a katekizmus és a hitvallás szellemét tekintve. Ember és polgár, erkölcs és politika értékrendszere soha nem került olyan messze egymástól, mint a „Jézus Krisztus, de nem a papok tanítványaként keresztény" Jean-Jacques és az evangéliumi erkölcsöt elvető köztársasági politikus Rousseau választásában.

„A kereszténység – írja genfi polgártársainak – bizonyos értelemben túlságosan társassá tesz: magához ölelvén az egész emberi nemet, mindenkit szeretni késztet, ám a társadalmi törvényeknek kizárólagosnak kell lenniük. A kereszténység inkább emberszeretetet tanít s nem hazaszeretetet, embereket tud teremteni, de nem polgárokat" *(Levelek a hegyekből)*. Rousseau az „istenek harcát" látja abban a harcban, amelyet a hazájáért emberségét is feláldozó polgár és a közéleti küzdelmekről emberségének megőrzése érdekében lemondó humanista vív. Itt nem álistenségek és hamis próféták

leleplezéséről van szó, mint a tudományos és művészeti haladás bálványainak ledöntésénél; két igaz isten küzd egymással. „Különböző kötelességeink – kérdezi Jean-Jacques – vajon oly mértékben összeegyeztethetetlenek, hogy nem szolgálhatjuk hazánkat anélkül, hogy lemondanánk a humanitásról?" (Wartesleben grófnőnek, 1766. szeptember 27.) A törvényhozó Rousseau döntése egyértelmű: „A hazaszeretet és a humanitás összeegyeztethetetlen erények egy emberben, és főleg egy népben. A törvényhozó, aki mindkettőt meg akarja őrizni, mind a kettőt el fogja veszíteni" *(Levelek a hegyekből)*.

Rousseau tudta, hogy elsősorban nem az ő vallásossága az, ami elválasztja Diderot-tól és társaitól, hanem a felvilágosodás filozófusainak elvont emberszeretete. „...voltaképpen csak azután kezdünk emberré válni – írja a *Társadalmi szerződés* első változatában, egyik legélesebb Diderot elleni polémiájában –, hogy már polgárok vagyunk. Amiből látható, hogy mit kell gondolnunk az állítólagos világpolgárokról, akik a hon iránti szeretetüket az emberi nem iránti szeretetükkel igazolják." *(Az emberi nem egyetemes társadalmáról.)* Az következik ebből, hogy ha már polgárok vagyunk, nem lehetünk többé emberek? Rousseau igennel válaszol, s ezzel, meglehet, sokkal mélyebb kritikáját adja az idealizált nemzeti-polgári vallásnak és erénynek, mint „kozmopolita" kritikusai.

„A nemzeti vallások hasznosak az állam számára, amennyiben az alkotmányok részei, de károsak az emberiség számára – ez vitathatatlan" *(Levelek a hegyekből)*. Lengyelországban például azért van szükség „kizárólagosan nemzeti jellegű vallási ceremóniákra", mert Lengyelország csak úgy maradhat meg lengyelnek (akár Oroszország által leigázva is), ha „egyetlen lengyel sem válhat orosszá" *(Gondolatok Lengyelország kormányzatáról)*. A legfőbb hazafias erény az idegengyűlölet, a legfőbb keresztényi erény az emberszeretet. Melyik volt Jean-Jacques Rousseau autentikus választása? Az igazi köztársasági nem lehet keresztény! „A hazafias szel-

lem – írja egy levelében – kizárólagos, mindenkit idegennek, majdhogynem ellenségnek tekint, aki nem polgártársunk. Ilyen volt Spárta szelleme és a régi Rómáé. A kereszténység szelleme viszont megkülönböztetés nélkül minden embert testvérnek tart, mint Isten gyermekét. A keresztény karitász kizárja, hogy megtegyük ama szörnyű szembeállítást honfitárs és idegen között, nem alkalmas sem köztársaságiak, sem hazafiak nevelésére" (Usterihez, 1763. április 30.). A hazafiasság, abszolút értékében, nagyobb erényeket inspirál, mint az emberiesség. „Az emberiség szeretete sok olyan erényt ad, mint a kedvesség, a méltányosság, a mértékletesség, a jószívűség, a türelmesség, de egyáltalán nem lelkesíti a bátorságot, a szilárdságot. Az emberszeretet nem adja meg az erényeknek azt az energiát, melyet a hazaszeretet ad, midőn egészen a heroizmusig ragad" *(Politikai töredékek)*.

A kérdés csak az, hogy valóban abszolúte értékesebb-e az ember számára, ha erényei (erőfeszítései) maximumával küzd önmaga – és embertársai – ellen? A *Levél Franquières-hez* Jézusa mintegy kényszerűségből, a zsidók felszabadító harcának kudarcát követően fanyalodott rá az egész emberiség megváltására. Rousseau – a már idézett, Mirabeau-hoz írt levél tanúsága szerint –, miután politikai elképzelései kudarcot vallottak (Korzika francia megszállása, Lengyelország felosztása), visszavonult kiinduló pozíciójába, a magányos moralista védekező hadállásába, amelyet oly szívesen adott fel, valahányszor a legkisebb eshetősége volt rá, hogy a törvényhozói magaslatot elfoglalja. Hiszen – mint írja – már Platón *Állam*ának Szókratésze tudta, hogy a sikeres bűn tényével érvelő nihilistát csak egy módon lehet megcáfolni: olyan állami rendet kell kiépíteni, amelyben a bűn sohasem lehet sikeres, ahol mindig diadalmaskodik az erény, mivel övé az ország és a hatalom. De amíg nem lehet „az erényt uralkodóvá tenni", az elnyomott erény világnézeti vigaszára van szükség. Ez sokkal emberibb hitvallás, mint a polgár nemzeti kultuszáé, de rezignáltabb is, hiszen a bűné az evilági

hatalom, és Rousseau mindig az erény ama birodalmáról álmodott, mely igenis erről a világról való.

A polgári vallás az erény evilági uralmának adja meg a túlvilági támogatást; a pozitív törvények tekintélyéhez teszi hozzá annak az abszolút autoritásnak a súlyát, amelyet a benne alkotmányos elvként is rögzített isteni igazságszolgáltatás jelent. Az emberi hitvallás viszont a rossz országlásának idején az erkölcs választásának egyedüli igazoló elve. A szavojai vikárius számára nem a természeti harmónia, hanem a társadalmi diszharmónia a legfőbb istenbizonyíték: „Ha nem volna egyéb bizonyítékom a lélek halhatatlanságára, csupáncsak az, hogy a gonosz diadalmaskodik ezen a világon, míg az igaz embert elnyomják, már ennyi is elég lenne, hogy elvessem kételyeimet" (*Emil.* IV.).

Fizikai fájdalmak, természeti katasztrófák nem támaszthatnak kételyt az isteni gondviseléssel szemben. Lehet-e természeti csapás olyan szörnyű, mint „az erényt nevetségessé tevő" társaság csipkelődései által okozott fájdalom; zúdulhat-e az ember fejére szörnyűségesebb katasztrófa, mint amit magamagának okoz a kifinomult szellemi és érzéki élvezetek tobzódásával és az erkölcsi érzéketlenséggel, a lelki eldurvulással? „Nem látom, hol másutt kereshetnők a morális rossz forrását, mint a szabad, tökéletesbedésre jutott és ennélfogva megromlott emberben" – veszi védelmébe értekezéseinek elveit Voltaire ellenében *(Levél Voltaire-hez)*. A filozófus csak a Lisszabon romjai alá temetett tetemek tízezreit látja, de nem veszi észre az erkölcsi hullák ezreit, akik „Párizsban táncolnak". Ennek, az erkölcsi világ romjain táncoló társadalomnak Philinte filozófiája az adekvát világnézete: az anyagi javak bálványának hódoló hitetlenség, a fényes tánctermekből kiszorult milliók utolsó vigaszát is elragadó szkepszis. „Ez a szerencsések és gazdagok filozófiája, akik meglelték paradicsomukat ezen a földön, nem lehet a sokaság felfogása, mely az ő szenvedélyeiknek az áldozata, s megfosztatván a boldogságtól ezen a világon, szükségét érzi, hogy valami reményt

és vigaszt találjon, amit ez a barbár tanítás elragad tőle" (*Rousseau mint Jean-Jacques bírája.* III.). Ezt akár Voltaire is mondhatná a „sokaság"-ról, ám Rousseau mindig egyes szám első személyben beszélt, midőn a „megalázottak és megszomorítottak" világnézeti szükségleteit fejezte ki. Így védelmezte hajdanvolt filozófus barátainak „üres érveivel" szemben (melyeket mindazonáltal megcáfolni képtelen volt) vallását, „azt a támaszt, amelyre – mint *A magányos sétáló álmodozásai*-ban írja – szükségem van, hogy életem nyomorúságát elviseljem. Minden más rendszerben kifosztva élnék és vigasz nélkül halnék meg" (III.).

Ha észérvekkel nem lehet megcáfolni a „kényelmes filozófia" ateista argumentációját – ama társadalmi berendezés megteremtéséről pedig, amelyben a törvénykönyvre támaszkodó erény nem szorul az ész védelmére, bizonytalan időre le kell mondani –, akkor csak az érzés bizonyossága lehet az a „belső bizonyosság", amely megakadályozta, hogy Jean-Jacques Rousseau lelke a kétely „túlságosan zabolátlan állapotába" kerüljön, s az érzésnek ezt a bizonyosságát, meglehet, „mások *előítéletnek* fogják nevezni" *(Levél Voltaire-hez)*. Mindig a lelkiismerettel kell konzultálni, hogy megszabaduljunk az értelem tévedéseitől; azt a belső hangot kell meghallgatnunk, amelyet a filozófusok megpróbálnak elfojtani magukban, „mivel nekik már nem mond semmit" (*Rousseau mint Jean-Jacques bírája.* III.).

Az *Értekezés az egyenlőtlenség eredetéről* filozófiai antropológiája és a *Társadalmi szerződés* politikai filozófiája nem hagyott sokkal több helyet e belső hang számára, mint a modern materializmus. Az előbbi szerint csak fizikai ösztön létezik, mely mindig helyes sugallatot ad a fizikai létfenntartás kérdéseiben, de embertársainkhoz való viszonyainkról nemigen nyilatkozik, mivel lényegéhez tartozik, hogy e viszonyok kialakulása előtt működik. A látszat és a létezés szétválásának világában pedig csak az önzés hangját halljuk; ezt a hangot szólaltatja meg a modern filozófia, mely azon igyekszik, hogy

„a személyes érdek által vonja szorosabbra az emberek közötti társadalmi kötelékeket" *(Előszó a „Narcissus"-hoz)*. A *Társadalmi szerződés* értelmében pedig – miként a mintájára készült alkotmánytervezetekben is – az olyan belső hang, mely a törvényektől függetlenül kíván ítélkezni jó és rossz fölött, éppoly gyanús, mint a magánérdek megnyilvánulása. Rousseau-nak sem az egyik, sem a másik műben nincs szüksége arra, hogy megidézze a csalhatatlan lelkiismeretet. Annál szükségesebb viszont a számára, hogy hozzá fohászkodjék abban a társadalomban, amelyben „valaminek lenni és valaminek látszani két teljesen különböző dolog" *(Értekezés az egyenlőtlenség eredetéről)*. „Lelkiismeret, ó, lelkiismeret, isteni ösztön, halhatatlan égi hang, biztos vezére a tudatlan és korlátozott, de értelmes és szabad lényeknek, csalhatatlan bírája jónak és rossznak..." (*Erkölcsi levelek.* V.)

E csalhatatlan bíró ontológiai státusa – bármilyen szép szerepet szán is neki Rousseau – tisztázatlan marad. „...az örök szubsztancia fenséges emanációja" – az *Erkölcsi levelek* felfogásában (V.). „E belső érzék magáé a természeté; a természet felhívása az ész szofizmái ellen" – *Levél Franquières-hez.* A Beaumont-hoz intézett levél szerint viszont maga is csak az értelmi szofizmák megszületésével együtt születik meg: „...a lelkiismeret csak az emberi értelemmel együtt fejlődik ki és válik tevékennyé." Ám a Rousseau-t érdeklő „igazság nem metafizikai, hanem morális" (Dom Deschamps-hoz, 1761. augusztus 12.). S a fentiek minden bizonnyal fontos metafizikai disztinkciók, de „nem azt kell megtudnunk, hogy mi van, hanem hogy mi hasznos" (ugyanahhoz, 1761. május 8.). A jelen rossz berendezkedésben hasznos az a hit, hogy „a lelkek mélyén ott van az igazságosságnak és az erénynek velünk született elve, amely szerint önérdekünktől függetlenül ítéljük cselekedeteinket és a másokét jónak vagy rossznak" (*Emil.* IV.) Hogy a Második Értekezés történelmi antropológiája alapján még kevesebb értelme van velünk született erkölcsi elvekről beszélni, mint a sza-

vojai vikárius által cáfolt Helvetius szenzualista rendszerében? Rousseau e kérdés kapcsán bátran vállalná a „ha nem létezik, ki kéne találni" pozícióját – csakhogy nem nem létező inasai, hanem csakis önmaga (kínos-keserves inasemlékekkel terhelt önmaga) számára.

A minden érték átértékelődésének kíméletlen, kaotikus világában bizonyosságra van szükség, s az irracionális, áttekinthetetlen külvilág ellenében ez csak belső bizonyosság lehet. Ahogy a tudatosan megtervezett másik társadalmi rendben nem tévedhet az általános akarat, amelyet a törvényhozó kristálytiszta következetességű törvényekkel támaszt alá, úgy a magát értelmesnek nevező önzés és az önzés racionalizálására vállalkozó filozófia ellenében tévedhetetlenség illeti meg a tiszta érzést: „...mindaz, amit jónak érzek, valóban jó, és mindaz, amit rossznak érzek, valóban rossz" – vallja a vikárius.

Rousseau az ember azon állapotát érzi a legjobbnak, amelyben a létfeltételek – és a szellemi színvonal – korlátozottsága kizárja a morális meghasonlottságot. Voltaire városlakói ellenében Felső-Wallis „gépies életükkel" elégedett hegylakóit idézi, akiknek nincs szükségük a paradicsomra: „szakadatlan vegetálásukból" még a másvilágon sem tudnának kilépni *(Levél Voltaire-hez)*. Jean-Jacques szívének az erkölcsnélküliség állapota éppoly kedves, mint Rousseau szemében a citoyen erényfanatizmusa, s Krisztus követésénél csak egy vonzóbb ideál van a számára: az az ember, akinek még nincs szüksége istenhitre. Ilyen „a műveletlen vadember, aki még egyáltalán nem használja az eszét, akit csupán kívánságai vezetnek, s akinek ezért nincs szüksége más vezetőre, ... mivel csakis természetes ösztöneire hallgat. Az ilyen ember nem ismeri, de nem is sérti meg Istent" *(Levél Franquières-hez)*. És ha ezt az állapotot érzi a legjobbnak, akkor ez a legjobb állapot; mindent meg kell tenni a fenntartásáért, mivel minden változás csak ronthat rajta. Az ideális törvények meghozatalának heroikus aktivitását immobili-

tás követi a demokratikus államokban, s ugyanilyen immobilitásnak kell jellemeznie azokat a kis közösségeket is, amelyeket – talán alig kisebb erkölcsi erőfeszítéssel – morális szigetként alkotnak meg a fennálló társadalomban. És ez azt jelenti, hogy a „kis világ" a nagy társadalom értelmében sem lehet mobil. „Madame Wolmarnak az a nagy maximája – írja *Az új Héloïse*-ban a clarens-i idillről –, hogy egyáltalán nem kell kedvezni a társadalmi helyzet megváltoztatásának, hanem ahhoz kell hozzájárulni, hogy mindenki a maga rendjében legyen boldog" (V, 2.). És Rousseau a valóságos Montmorency lakosaival is akkor véli a legnagyobb jót cselekedni, amikor lebeszéli a parasztokat fiaik taníttatásáról – mivel maga érzi, hogy a kiművelt közrendi csak még boldogtalanabb a hercegi kastélyok árnyékában, még akkor is, ha ideiglenesen azok fénykörébe kerül (*Négy levél Malesherbes-hez*. IV.). „Ne taníttassátok a parasztgyermekeket, mert nem megfelelő számukra, hogy tanultak legyenek; ne taníttassátok a polgárok gyermekeit, mert még nem tudhatjátok, hogy milyen tanítás lesz megfelelő a számukra" (*Az új Héloïse*. V, 3.).

Jean-Jacques a maga számára éppoly kevéssé álmodhatta a tudatlan ártatlanság állapotának visszatértét, mint a nagy monarchiák köztársasági konverzióját, vagy azt, hogy azok az emberek, akik „mindenáron meggazdagodni" akarnak, az erény kedvéért lemondanak szellemi és anyagi gazdagságukról. Bár Rousseau úgy vélte: ő tudja, hogy milyen tanítás megfelelő a polgárok – a jövendő állampolgárok – gyermekei számára, Lengyelország felosztása után úgy látta, hogy ember és polgár lehetőségeit egyaránt csak az erdőkbe menekülve, „a természethez visszatérve" lehet megőrizni. Végképp eltemette magában azt a törvényhozót, aki talán még jobban eltávolodott a természeti közvetlenségtől, mint filozófus ellenfelei, akik kultúrkincseikkel torlaszolták el a természethez visszavezető utat. Nem ábrándozott többé arról, hogy átlátszóvá lehet tenni a társadalmi viszonyokat, az emberi kapcsolatokat, de a ter-

mészettel való közvetlen kapcsolat lehetőségéről még igen. A botanikában vélte megtalálni azt a csalhatatlan csodaszert, melyet a politikában a tévedhetetlen általános akarat, a magánmoralitásban pedig az önmagában abszolút bizonyos belső érzék diktátuma jelent: azt az elvet, amely az egyént – minden közvetítés kikapcsolásával – azonosítja választott értékrendszerével. „A botanika nem tűr meg közvetítőt a természet és köztem" *(Botanikai töredékek)*.

(A legenda szerint annak a fiatal arras-i ügyvédnek, aki másfél évtized múltán még merészebben álmodta végig a törvényhozó Rousseau álmait – magukat a nagy monarchiákat és a csupán meggazdagodásukkal törődő embereket akarván megtanítani a köztársasági erény elveire –, már csak erről a közvetlenségről beszélt. Pedig Robespierre – feltehetőleg – inkább a közvetlen demokrácia titkáról szeretett volna hallani valamit.)

Magányos sétái során néha messzire vetődött a botanizáló Rousseau. Úgy érezte, megtalálta az emberi bűnöktől még nem érintett tiszta természetet. „Merengésembe – olvashatjuk a »Hetedik séta«-ban – csakhamar egy csöppnyi kevélység is került. A nagy utazókhoz hasonlítottam magam, akik lakatlan szigeteket fedeznek fel, s önelégülten gondoltam: biztosan én vagyok az első halandó, aki idáig eljutott. Hovatovább egy új Kolumbusznak képzeltem magam. Ebben a képzetben tetszelegve nem messze tőlem valami kattogást hallottam: úgy véltem, ismerős hang; odafigyelek: megismétlődik és megsokszorozódik. Csodálkozva és kíváncsian felkelek, áttörök egy sűrű cserjésen a hang felé, kis völgybe jutok alig húsz lépésre attól a helytől, ahol hitem szerint én jártam először, és megpillantok egy harisnyaszövödét."

TARTALOM

Értekezés a tudományokról és
a művészetekről ..... 5 / 761
Első rész 11
Második rész 23

Előszó a „Narcissus"-hoz ..... 39 / 765

Értekezés az egyenlőtlenség eredetéről ..... 59 / 767
Ajánlás 61
Előszó 73
Első rész 87
Második rész 122
Jegyzetek 158

Politikai gazdaságtan ..... 201 / 775

Levél Voltaire-hez ..... 249 / 777

Erkölcsi levelek ..... 271 / 780

Levél d'Alembert-nek ..... 317 / 782
Előszó 319
Levél 325

A társadalmi szerződésről .....463 / 791
Első könyv 467
Második könyv 489
Harmadik könyv 521
Negyedik könyv 569
Függelék: Az emberi nem egyetemes társadalmáról 609

Négy levél Malesherbes-hez .....619 / 803

Levél Beaumont érsekhez .....643 / 805

Levél Franquières-hez .....739 / 810

Jegyzetek 759

Utószó (Ludassy Mária) 813

Hungarian translation © Kis János, 1977

A kötetet Bence György szerkesztette. A borító, a kötésterv és a tipográfia Ginács László munkája. A Magyar Helikon vezetője Szántó Tibor. Készült a Dürer Nyomdában, felelős vezető Háromszéki Pál igazgató (munkaszám 435), 43,2 (A/5) ív terjedelemben, diósgyőri bordázott papíron, Plantin betűvel, 7000 példányban.
Felelős kiadó az Európa Könyvkiadó igazgatója.
(HE 26-c-7880) ISBN 963 207 069 0